

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

ҒАФУР ҒУЛОМ

МУКАММАЛ АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ

ЎН ИККИ ТОМЛИК

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

ҒАФУР, ҒУЛОМ

МУКАММАЛ АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ

ЎН БИРИНЧИ ТОМ

АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ МАҚОЛАЛАР

ТОШКЕНТ — 1989

Ушбу томдан академик-шоир Гафур Гуломнинг ўзбек классика ва совет адабиёти ҳамда фольклорининг муҳим масалалари, шунингдек, рус ва жаҳон адабиёти классиклари ижодига бағишланган адабий-танқидий мақолалари ўрин олди.

Нашр ўзбек адабиёти тарихи муаммолари билан шугулланувчи шинавандаларга мўлжалланган.

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Олмас АХМЕДОВА-ГУЛОМОВА, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Қомил НУЪМОҶОВ — ЯШИН, Бахтиёр НАЗАРОВ, Раҳматулла ОТАҚУЗИЕВ — УЙҒУН, Ваҳоб РУЗИМАТОВ, Юсуф СУЛТОНОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Нуриддин ШУҚУРОВ, Азиз ҚАЮМОВ, Матқуб ҚУШЖОНОВ, Содир ЭРКИНОВ

Нашрга тайёрловчилар:
Абдуҳамид ЖАЛОЛОВ, Ваҳоб РУЗИМАТОВ

Масъул муҳаррир:
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ

Ғ $\frac{4702620206-4203}{M355(04)-89}$ 218-89

ISBN 5-648-00530-X (т. 11)
ISBN 5-648-00132-0

© Узбекистон ССР
«Фан» нашриёти, 1989 й.

АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ МАҚОЛАЛАР

«МУШТУМ»

«Муштум» деганда катта-кичикнинг лабида ғайри ихтиёрий бир табассум кўрилади.

Инқилобдан бу ёққа чиққан ўзбек вақтли матбуоти тўғрисида тўппини ерга қўйиб бир карра ўйлаб чиққан киши, ҳаммасида ҳам аста-секин юксалиш ва алоҳида даврларни кўради, шунингдек, «Муштум»нинг ҳам ўтганларига бир назар ташлаган киши унда ҳам уч алоҳида даврларни учратади.

Биринчи давр — «Муштум»нинг бошлаб чиқишидан (1923 йил, февраль) 26-йилнинг февраль ойида чиққан 27-сонигача бўлган даври. Бу даврнинг муваффақият ва камчиликларини яқунлаганда, шунини айтмоқ мумкин: «Муштум» ўз мундарижаси билан ишчи-деҳқон савиясига хос эмас, мафкуравий жиҳатдан кўпинча хато йўлларга тушиб, бизнинг камчиликларимиздан ўзгаларни кулдирмоқчи бўлди. Ўзларича қилиб айтганда, «кўпроқ танпарастлик қайғусида» қолиб, умумий ишларимизнинг боришига ёндашолмади, ишчи-деҳқон дардига малҳам бўлишни орзу қилиб матбуотга яқинлашмоқчи бўлган ёш ёзувчиларни силтаб ташлашлар, уларнинг ўсиб-унишига хоҳишсизликлар кўрсатилди. «Муштум»ни эгаллаб олишлар, бир мавзуни қайтара бериш, ишонч ва вазифани сунистеъмол қилишлар каби камчиликлар билан баробар, айниқса, бизнинг турмушга сингиб кетган турли хурофий урф-одатлар ва уларнинг омиллари бўлган домла-эшонларга қарши курашишда оз-моз бўлса ҳам халқимизни кулги ва мазах билан яқинлаштиришда муваффақиятлари бўлди.

Иккинчи давр — фирқамизнинг мафкура майдонида кураш шиорига асосан шўро матбуотинин юз процент ишчи-деҳқон кўпчилиги манфаатига ишлатишда «Муштум»нинг эски «қадрдонлари»дан ажратган вақтидан бошланади. Бунда гарчи «Муштум» ўзининг қадимги

- усти ялтироқлик сифатини йўқотган, тираж жиҳатидан бир оз тушиб, ҳажм жиҳатидан торайган бўлса ҳам, мундарижа ва мафкура томонидан тўғри йўлга қадам ташлади. Тўғриси, бизнинг синфий матбуотимиз ўз синфдошларинигина кулдириб, ғайрий унсурларга ўлим зарбаси бериш, улар билан қатъий кураш олиб бориш вазифасини гарданига ола бошлаган давр эди. Бу кезларда ёш ёзувчилар китласи ҳам аввалги завқ-иштаҳалари билан аста-секин «Муштум» атрофига йиғила
- 10 бошладилар. «Муштум»ни турли томондан илгарилатиш учун астойдил ҳаракатга бел боғлаган эдилар.
- Учинчи давр — ҳозирги давр бўлиб, «Муштум» ҳақиқатан ҳам ўз синфий душманларига зарба бериш билан бирга, мафкура томондан ҳақиқий эгаларига яқинлашмоқда. Ишчи-деҳқон кўпчилигидаги талаб ва маданий савиянинг ўсиши билан «Муштум» ҳам тўғридан-тўғри уларнинг ичига кириб, камчиликларимиздан кулдирмоқда ва умуман, борган сари илгариламоқдалар. Тиражининг илгариги миқдорга қувиб бориши, техника жиҳатидан шўролар шарқида чиқиб турган бутун кулги журналлардан ўсган бўлиши, икки юз минглаб ўқувчиларга эга бўлган «Крокодил»ларга кириши, журнални бир неча кишининг «ташаббус ва ғайрати»гагина ҳавола қилмай, атрофига бир туркум ёзувчиларни жалб қилиши унинг ҳозирги муваффақиятларидандир. Тўғри, ҳозир ҳам «Муштум»нинг баъзи бир камчиликлари, дўстларнинг самимий кўрсатишлари ўша камчиликларни тузатишга имкон беради. «Муштум» атрофига тўпланган ёш кулги ва мазахчилар ҳам
- 30 шу ваъдани такрорлайдилар.

МАНА ДЕЙМАН...

Мана, дейман, худди, дейман, «Муштум»ку душманини йиғлатиб, дўстини кулдириб келди, дейман. Узининг йўлида бир талай муваффақиятлари ҳам бор, дейман...

«Муштум» мафкура майдонида фирқамизнинг раҳбарлиги остида пролетариат учун ёт бўлган шалғамсифат зиёлиларга суфрақоқди эълон қилди. Яхши қилди, ажаб қилди, хўб қилди.

- 40 Мана унинг муваффақиятларидан энг улкани.

Мен бунн сўйлаб бўлгандан кейин нима демакчи-ман? Демакчиманки: «Муштум» ўтгандаги хатоларини такрор қилмасин, ҳозирги камчиликларини «анчайин» деб ташлаб кетмасин, атрофига уюшган ўн минглаб

ишчи-деҳқон кўпчилигининг дардига малҳам бўлсин, янги турмуш ғилдирагига чўп суқмоқчи бўлган фирромларга ер чиздириб қўйсин. Бу ишда, албатта, ишчи-деҳқон оммаси ўртасидан етишиб чиқиб келаётган ёш ёзувчилар армияси қатнашадилар.

Бизнинг тилак — мана шу.

«Муштум», муштумчиларга ва умуман қизил матбуот баҳодирларига ҳурмат билан:

КУЛГИЧИЛИК ТЎҒРИСИДА

(«Муштум»нинг Фарғонага саёҳати муносабати билан)

10

Ошкорадирки, адабиётнинг бир бўлаги бўлиш сифати билан кулгичилик ҳам ўзига алоҳида мавқега эгадир. Октябрдан сўнг нафис адабиёт майдонида бир талай ютуқ ва илгарилашларимиз бор. Майдонга чиққан адабий асарлар ва уларнинг муҳаррирларининг ижод-истеъдодлари устида оз бўлса ҳам танқид ва тақриз, муҳокамаларимиз бор. Ёш шоирлар, адибларнинг тарбиялари масаласида ҳам марказий «Қизил қалам», Тошкент ёш пролетар ёзувчилар тўғараги каби ижодиёт такомилига боис бўладиган ўчоқларга 20 эгамиз.

Лекин кулги адабиёти тўғрисида ҳануз майдонда на мулоҳаза, на танқид, на муҳокама, ҳатто кулги йўли билан китоб ё мажмуа шаклида ёзилган бирорта асарга эга эмасмиз. Биздаги кулгичилик ярим унутилган ҳолда ўсмоқда. Кулги адабиёти тўғрисида ҳеч ким, ҳеч қачон бирорта янгилик билан майдонда кўрилмади. Биздаги кулгичилик ганграгансимон, савқ табиий шаклдагина кўтарилмоқда.

Халқда кулгичиликка тамойил, унинг ҳангома севишлари адабиётнинг шу қисмига ҳам керакли диққат сарф қилишини талаб этади. 30

«Муштум» журнали, ўз бошига куюниб, юқоридагилар тўғрисида ишламоқда. Яқинда ул ишларнинг серҳосил бўлишига сабаб бўладиган асосий омилларни қидириб Фарғонага саёҳат қилмоқчи.

Албатта, унинг кузатган бир талай мақсадлари бор. Биз ҳам шуларга қўшимча тариқасида, тубандаги масалаларни ҳам унутмаслигини сўрар эдим:

1. Эски мерослардан фойдаланиш

40

Шу чоққача кулгичиликда устодсизмиз. Ҳар ким

9

ҳар йўл билан, биров мазах, биров пичинг, биров сафсата, биров аския йўли билан, ўзи истаганча кулдиришга уннаб келади. Бизда кулгичилик йўллари кўп турларга бўлинади. Кўп зилибам бадиалар, ширин латифалар яратиш қобилиятига эга бўлган эски устодлар бор. Улар бурчак-бурчакларда бир туркум кишиларнинг завқигагина хизмат қиладилар. Шундай уста ташбеҳ билан эшитувчиларини мот қиладиган, уларнинг ҳусн таважжуҳларини касб этадиган кишилар бор. Биз улардан фойдаланиш нари турсун, шахсларини танимаймиз ҳам. Уларнинг шифоҳи кулгичиликда бўлган пором йўлларини кўпчилик ўртасига тарқатиш учун ишлашимиз, ёшларни улардаги санъатга шоғирд қилишимиз керак.

Бизда кулдиргувчиликка гириҳ назар билан, худди ҳазилкашликка қарагандай паст назар билан қараш бор.

Очиқ айтиш керак, биз кулги яратувчилигида халқдан тубанмиз. Биз ўрганайлик, нега чойхонада одамлар ўртасида «Муштум» ўқилса, сўзлардан кулгувчилар сийрак бўлади-да, Юсуфжон аканинг қомати эшикдан кўринар-кўринмас ҳамманинг лабида илжайиш бошланади? Нега Юсуфжон аканинг бир сўзи билан ҳамма қийқос ичак узилди бўлади? Мана биз, кулгичиликда ёшларимизга дуруст тарбия бермак учун, Юсуфжон аканинг сўзидаги асосий пайтларни ўрганайлик. Бизнинг қишлоқларда, айниқса, серчақчақ Фарғонанинг алоҳида ерларида битта Юсуфжон ака эмас, ундан кучлирак бўлган, икки оғиз сўзи билан Юсуфжон акани лол қиладиган қариялар, кулгичилар бор. Биз уларнинг калта умрлик меросларини ўзимизга кўчирайлик.

2. Уқувчиларни англаш

«Муштум» ўзининг олти йиллик даврида бир бор анкета ва бир бор Тошкентда ўтказилган «Муштум» кечаси орқали ўз ўқувчиларининг кулгичиликка бўлган рағбатларининг миқдорини, «Муштум»да бўлган етишмовчиликларни, қайси йўл, қайси уклонда кулгичиликни тараққий қилдиришни англамоқчи бўлди. Фақат булар кузатилган мақсад учун керакли меъёрда натижа бермаслиги табиий эди. Негаким, анкеталар орқали тугал фикр олиб бўлмайти. «Муштум» кечаси фақат Тошкентда бўлганидан бошқа округ, бошқа районлар бундан фойдаланмайди.

«Муштум» ўз равнақи учун кенг кўпчилик ўртасидан маъқул фикрлар тўплаши, маҳаллаларда бўлган ўқувчиларнинг талабларини пайқашни лозим. Шу асосда Фарғонага қилинадиган юриш олқишланарли.

3. Ёш кучларни тўплаш

Бизда кўп ёш кучлар, истеъдод эгалари биқиниб ётадилар. Уларни бир ерга уюштириш масаласи ҳали кўзгалгунча йўқ. Фарғона чойхоналаридаги, мажлисларидаги воқеаларга сўз бермай чидаб ўлтирадиган ёшларни ҳам унутмайлик. Кўпгина деворий газета ва округ газеталари атрофида уймаланишиб қолган кулдирувчи ёшлар бор. Уларнинг «Муштум»га қатнашмасликларига, ўз ижод қувватларини оммалаштиришга ийманишларига сад бўлган сабабларни ўрганайлик. Биз уларни кўрайлик, тарбиялари масаласида бош қотирайлик. Токайгача бир туркум ёзувчиларга суяниб қола берамиз!

10

4. Биз кимдан кулайлик?

Боя айтганимдай, шу чоққача ҳар ким қулай келган йўл билан, учраган кишининг устидан кулиб келди. Бизда энг кўп бойлар, эшонлар, муллалар устидан кулинди. Қачон қаралса, битта эшоннинг ё битта домланинг хусусий қилиғи, салласи, калласи — бизга мавзу: ахир бу ўқувчиларни зериктиради. Ҳадеб, 3—4 та тип устидан кула берсак, биздаги бошқа куладиган ёқларимиз эсдан чиқади. Биз алоҳида шахслар устидан ҳам кулмайлик. Алоҳида шахсларни ўз атрофларидагилардан бошқалар танимайдиган бўлгандан, кенг ўқувчилар учун бунинг фойдаси йўқ. Ўқувчиларимизнинг лабларини тиржайтириш ўрнига, энсаларини қотириб, пешоналарини тириштирмайлик. Бизнинг турмушимизда жуда кўп куладиган ёқлар бор. Бу кулгиларимизни оммалаштириб, омманнинг ўртоқ масалалари устида кулайлик. Қерак бўлар экан, бояғидай айрим кишиларни мисолга олайлик.

20

30

Ўз-ўзини танқид шиори остида, бизнинг ҳар кўрган камчиликларимиздан истаганча аччиқ танқидлар билан кулишимизга имконият бор. Кенг жамоатнинг ўртоқ масалалари устида кулгандагина гўнғалагимизнинг гўлаги паккага теккан ҳисобланади.

40

«Муштум» редакциясининг Фарғонага юриши ҳам кулгичиликни ишчи-деҳқон кўпчилигининг манфаатдор масалаларига кўчиришда уйғун маслаҳат.

5. Округ газеталаридаги кулги бўлимлари ҳақида

Округ газеталаридаги кулги бўлимлари, «Янги Фарғона» газетасини ярим мустасно қилганда, жуда заиф, уларни тузатиш керак ёки кулгиччиликни масҳарага қўймайлик.

6. Ёзиш йўллари тўғрисида

Очиқ гап шулки, бизда кулги асар ёзувчилик йўли, бошланғич йўлдан — «Муштум» чиқа бошлаган пайтлардаги ибтидоий йўлдан унча нарига боргани йўқ. 10 Кулги асар ёзганда сўз кулдирсинми, мазмун кулдирсинми? Бизнинг ёзган нарсаларимиз шу чоққача сўз билан кулдириш шаблонлигида қолиб келади. Илгариги Қалвак махзум ўрнига Мавлавий Пўстун, Тошпўлат тажанг ўрнига исми ўзгарган яна бошқалари. Буларнинг ҳеч қайсида мазмун кулдирувчиликка тамойил йўқ. Бариси ҳам сўз билан кулдиришга зўрмазўраки ушайди. Қалвак махзум: «Алқисса падар марҳум фарзанд ноқобилларининг бу кирдикоридан», деган бўлса, Мавлавий Пўстун: «Асло абиёҳим муйпирга навишта қилган эрдим», дейдир. 20 Умуман айтганда, буларнинг ҳаммасида ҳам мазмун пуч. Сўзларнинг ғализлиги, маълум феъл, одатларнинг олдинма-кетин, «китобий», «чапани» қилиб айтилиши билан кулдирмакчи бўладилар. Ўқувчилар албатта бу тарз услубдан зериккадирлар. Энди биз кулгини мазмунга кўчирайлик.

Рус кулги адабиётидан ўрнак олайлик. Масалан, Михаил Зошченко, Аркадий Аверченко ва бошқалари, ҳеч вақт сўз билан кулдирмайдилар. Уларнинг ёзган асарларини ўқиб, тамом қилганингизда ҳам биронта 30 кулгили сўзни тополмайсиз. Фақат мағзини чақиб, мазмунини чайнаб кўрганингизда ўзингиздан-ўзингиз аллавақтларгача нашъаланиб кулиб юрасиз. Охир бизда ҳам кулгиччилик йўли — шакли, фақат сўз билан кулдиришнинг ўзгинаси эмас-ку!

Кулги шеърлар тўғрисида ҳам бизда бир талай мувозанатсизлик бор. Кулги шоирларимиз шеърларини аруз вазнида ёзиб, эски ўзлашиб қолган қолип билан янги мазмун бермакчи бўладилар. Олинган шакл, айниқса, аруз қолипининг торлиги ифодага густоҳлик 40 келтиради. Вазн, қофияга риоя бўлсин, деб, ҳеч лозим бўлмаган истилоҳларни киргизиш, ёзилган нарсада ижод эгалинини йўқотиб қофияга ифодани қурбон қилиш бўлади.

«Муштум» сўнги чоқларда ёш ёзувчиларга тарбия бериш тилагида, рус кулги ёзувчиларидан таржималар олиб маъқул қилаётибди. Ҳалигача бизда кулги ҳикоячилик ўз бетини кўрсата олгани йўқ. Таржималарнинг ҳам кўпрак ҳикоялар бўлиши матлуб, лекин бу билан чегараланиб қолмасин. Бизнинг ёш кулги ёзувчиларимиз ғарб адабиётидаги кулги тарз услубларнинг бари-си билан ҳам танишишлари лозим. Достонми, шеърми, театр асарларими, нима бўлса бўлсин.

Ҳозирча бизнинг тилаклар шу. Уртоқлар бу масалага қатнашсинлар. Кулги бадналарга кулибгина қўя қолишлик ишларнинг илгарилашига халал келтирди. 10

СИЗ ТАЙЕРМИСИЗ?

20 апрелда Самарқанд шаҳрида Ўзбекистон мухбирларнинг 2-қурултойи очилиши ҳаммага маълум.

Ўзбекистонда мавжуд матбуотлар бунга керагича тайёрланмоқдалар. Шунинг сингари «Муштум» журнали ҳам ўзининг бутун кучини, қулдириш қобилиятини бир ерга жамлаб туриб, меҳнаткашлар кўригидан ўтказмоқчи. 20

«Муштум» журнали илгари бир марта Тошкентда «Муштум» кечаси» ўтказиб, ўқувчи оммани қисман ўз ижодиёти, шу тобгача қилган ишлари, ўзида бўлган кучларнинг қобилият миқдорлари билан таништирди. Бироқ у кечанинг чамбараги тор бўлиб, фақат Тошкент ўқувчисининг ўзигина бундан баҳраманд бўлган эди. Лекин бу галги ўтказиладиган кеча бутун Ўзбекистон миқёсида бўлиб, жумҳуриятимизнинг турли ерларидан келган аҳли қаламларнинг кўзи олдида бўлади. 30

Бу кечада «Муштум»да шу чоққача босилиб чиққан кулги асарларнинг энг зубдалари уста саҳна кучлари тарафидан қироат қилинади. Бундан ташқари, Ўзбек давлат труппаси бир неча муддатдан буён шу кеча учун атайлаб «Муштум» пьесасини тайёрламоқда. Пьеса саҳна қурилиши — постановка жиҳатидан илгари қўйилиб келган шаклидан тамоман ўзгартирилади. Асарнинг алоҳида пайтларига «Муштум»дан кулгили сўзлар олиб тиркалди. Яна давлат труппасининг шу чоққача кулги ролларда иштирок қилиб келган, ўз таланти билан халқнинг ҳусни қабулига сазовор бўлган айрим артистлари (Ҳожи, Қарим, Миршоҳид ва бошқалар) бу кеча учун турли-туман кулги номерлар тайёрламоқдалар. Кечанинг умумий постановкаси — саҳ- 40

на қурилиши режиссёр Уйғур қарамоғида бўлиб, рас- сом Рождественский ва Челли ўртоқлар томонидан расмийлаштирилади.

Давлат труппасидан ташқари, Самарқанд Округ те- атри труппаси ҳам «Муштум» ёзувчилар ҳайъати тара- фидан топширилган мавзулар бўйича ўз спектакллари- ни тайёрламоқда.

10 Айрим кундалик матбуот ходимлари ўртасида ҳам бу кеча учун тайёрланиш кетмоқда. Масалан, «Ёш ле- нинчи» газетаси икки ойдан буён истеъдодли ёш куч- ларни тўплаб, «Кўк кўйлак» труппаси ташкил қилди. Улар «Муштум» ва «Паншаха» томонидан антиқа но- мерлар билан таъмин қилинганлар.

Округ газеталаридаги кулги бўлимларининг «Муш- тум» билан қандай яқин муносабатда бўлганларини фақат шу кечада кўриш мумкин. Чунки уларда кета- ётган шошилиш тайёргарликлар шуни кўрсатади. Улар ҳозирданоқ ўзларида босилиб ўтган ва қўлда бўлиб, ҳанузгача дунёга чиқмаган асарлари билан бу кечага иштирок қилмоқчилар.

20 Жумҳуриятимизнинг турли бурчакларида, айрим муассаса, дастгоҳ, мактабларда чиқиб келган бутун деворий газеталар ўзларининг бир номерларини шу кечага бағишлаб чиқарадилар. Бу газеталарнинг энг поромлари тўпланиб, кеча олдида бир кулги бурчаги ташкил қилинади. Бунда ўша жойдаги қалам эгалари- нинг қандай савияда, қандай даража кулги ёзувчи- ликка муқтадир эканликлари кўрсатилади.

30 Ўқилган асарлар ичида томошачиларнинг олқиши- га сабаб айрим асарларнинг эгалари қўл тутгундай му- кофотлар билан сийланадилар.

40 Кечанинг умумий мақсади бизда тарқоқ ҳолда, ҳеч кимнинг эътиборига сабаб бўлмаган кулгичилик йў- синларини уюштириш, кулги ижодиётида қобил шах- сларнинг бошларини бириктириш, уларга «Муштум» орқали тарбия бериш, шўро юмор ва сатирачилари етиштиришдир. Хотирада бўлсинки, биз фақат ичак узилиб, кўздан ёш келгунча кулиш учун ўз ишлари- мизни мукамаллаштиришга уринмаймиз, балки ижти- мой қурилишимизда бўлган нуқсон ерлардан очиқ танқид билан кулиш учун уринамиз.

Кулги асарлар баробарида, ҳажвий расмлар чизгув- чи ёш рассомларнинг ҳам ижод қобилиятлари синала- ди. Уларнинг ҳам бундан сўнгги хатти-ҳаракатлари устида раҳбарлик қилинади.

«Муштум» кечаси муносабати билан элликлаб ёш

ёзувчиларнинг умумий тарзда ёзилган кулги ҳикоялари қабул қилинади. Булардан энг мақбуллари кечада ўқиб берилади. Тўпланган бутун ҳикоялар Ўзбекистон Давлат нашриёти орқали бостирилади.

Бу санаб ўтганлардан ташқари, турли ерлардаги ўқувчи, ҳаваскор кулгичиларнинг, истар эканлар, бу кечага иштирок қилишлари мумкин, ёинки яратган асарларини юборсалар, мамнуният билан қабул қилинади.

Гап шуки, биз шунчалик тайёр, қани, сиз тайёрми- сиз? 10

ШУ ИККИ ДОСТОН УСТИДА

Ғолибо, менинг тизма шакл билан тақдим қилган асарларимнинг биринчиси «Кўкан», иккинчиси «Эгалари эгаллаганда» достонлари бўлса керак (Баъзи майда ўргамчик шеърлар мустасно).

Биринчи қадам — атак-чечакда талай уринадилар. Бу асарлар ҳам бир талай уринишлар, нуқсонлар, хатолар билан тўлиб ётар эди.

Кучли раҳбарликка муҳтожлик, йўқсизлик, куннинг мазмунларини баҳаққи-ла англаб ўзлаштириб етмаслик, босилишга тақдим қилинганда «жуда яхши, босамиз...»дан бошқа туртиб кўрсатишларнинг бўлмаслиги, бу камчиликларнинг рўёбга чиқиб қолувига йўл қўйган эдилар. 20

Достонлар, асосан колхоз тўлқинининг қизиган бир вақтида меҳнаткаш деҳқонлар оммасига қаратилиб ёзилганидан, шаклда ҳам деҳқонларга мосроқ қадим достонлар шакли, сўзда соддалик, санъатча оддийлик уларнинг плани эди. 30

Қотиб қолувчи ҳатто кичик бир нуқта ҳам йўқ. Мен энди ўз шуурим ва ўртоқларимнинг ойдин кўрсатишлари билан ўз хатоларимни англайман ва буни тузатувга қўшиш қиламан. Қайсинки, бизнинг ботирлик ҳам большевик тетиклиги билан хатоларга иқрордадир.

Шакл эскича қолсин. Собиқ мазмунларни бузиб тузатдик. Фақат, бу тузувда туман ҳам туман камчиликлар билан, албатта бирга-бирга яшамоқда бўлганимиз пўлат даврларнинг большевик ўртоқлари менга уларни кўрсатувда ёрдам қўлларини чўзарлар. 40

Шундайки, биринчи босилувдан сўнг кўрсатдилар. Хусусан, ардоқли ўртоғим Уйғун ва бошқалар меним ўртоқлик узримни қабул қилишингизни сўрайман.

АДАБИЙ ФРОНТНИНГ ЗАРБДОРЛИГИ УЧУН

Масаланинг қўйилиши давримиз симфонияси билан ҳамоҳанг, қурилиш кунларининг суръатига қофиядош-дир.

«Нохун» кийган бармоқ ғажакланади ва қатор черт-маларни таранг торлар устига териб ташлайди. Ипак ва чиннилар билан безалган ҳужранинг, нақшли деворларига уриниб майдаланган тараннум сўфи қулоқ-ларга аста-секин сингади.

10 Танбур узоқдан, кўнгилларга чўккан анъанавий йи-роқдан зарб отади.

Бошлар қуйи, оёқлар чўкка.

Товушларга тўлқин бериш учун оғизга сипар қи-линган мис баркаш юмуқ кўзли чеҳрани елпийди:

«...Хаёлимга тушиб ногоҳ ўшал дилбар таманноси,
Кўтарилди бошимдан бу жаҳоннинг бонгу ғавғоси...»

Бу феодализм музыкаси, сўфизм адабиёти ва кеч-миш кишилари.

Уч минг уч юз чақирим.

20 Пиёдага олти ойлик, кабутар учишига кушод бир ойлик йўл.

Қизил Масков:

— Тинглангиз!..

— Тинглангиз!..

— Тинглангиз!..

Масков сўзлайди. Кенгликда хабар бергувчи кучли «Коминтерн» радиостанцияси орқали.

30 Радиорепродуктордан қурилиш кунларининг бонги, сельмашстройнинг механический цехи бўйича қанотла-нади.

Бу пўлат қувурнинг оғирлиги 2 тонна. Радиотўл-қинининг воздушный молот сингари зарбдор оҳанглари бу қувурни чертади. Ўзи билан қофиядошликка чақи-ради. Бутун металллар акси садо билан!

Дастгоҳларга тикилган тийрак кўзлар, унумга йў-налган мозолли шуурларнинг динамикали қалблари ритмдан мунтазам уради.

Бу бўлур энг охири ва кескин, зўр кураш,
Бўлур байналмилал билан дунё порлаш...

40 Бу икки жумла, бу жумлалардаги айрим хатлар шу минутда, шу мижджадаи Масковдан сўйланди. Тош-кентдан тингланди.

Бу социализм музыкаси, коммунизм адабиёти ва бу куннинг тетик пролетарларининг ижоди.

! — Ҳеч шундай бир қудрат бормикан
Биз билан курашиб толмаган?
Ҳеч шундай бир қўрғон бормикан
Большевиклар қўлга олмаган?

Давр қўрғони большевиклар қўлида. Сиёсат, иқтисод, адабиёт ва қурол — бари большевиклар қураётган янги дунёга хизматда.

Улуғ ўлканинг улуғ бўлаги — социалистик Ўзбекистоннинг пролетарлари. Пролетариатнинг тили бўлган «Ишчи» газетаси. 10

Пролетариат ўз газетасидан талаб қилади:

— Давримиз симфониясига оҳанг қўш!

Қурилиш кунларининг суръатига қофиядош бўл!

Биз сенга кўмакка доим тайёр!

Шу кундан бошлаб «Ишчи» газетаси ўзини адабий фронтда зарбдор эълон қилади.

Унинг ҳафтада бир куни шу фронт учун сафарбарликка!

Эрта 17 апрель у ўзининг биринчи ишини — биринчи куйини қанотлантиради: 20

Адиблар зарбдорлик фронтига!

Зарбдорлар адабиёт фронтига!

Ҳайқирсин жабҳа бўйлаб пролетариатнинг дағдали адабиёти!

Тишгласин жаҳон большевиклар овозини!

Бўғсин бу ҳайқириқ феодализм ва капитализмнинг инжиқ созини!

ПРОЛЕТАРИАТНИНГ ҲАР БИР ИЖОДИ — БИР ИЛҲОМ

Дунё капитализмини емириб бораётган пролетариатнинг иродаси мустаҳкам, унинг қалби бардам, унинг партияси — Коммунист (большевиклар) партияси унга ҳамдам. 30

Пролетариат тоғни талқон қилади, чўлни гулистон қилади. Унинг ҳар бир ижоди туганмас бир илҳом. Пролетариатнинг ижодиётидан туққан шеърият, санъат, нафосат биз учун боғлам-боғлам бир оламким, биз унда сайр этибгина эмас, биз гигант ижодиётда сезгистрой яратамиз, шеъриятни пролетариат билан бирга тўқиймиз, бирга ўқиймиз. 40

Иҳоталанган деволлар қучоғида бўлган тўзиқ сочларнинг, пирпираган кўзларнинг жовдирашидангина эмас, очилган гуллар, сайраган булбуллар ва жилмайган сунбулларнинг бир дамли завқидангина эмас, балким биз Шўролар Иттифокида иттифок пролетариат

нинг қалбига сингиб, унинг ғайратидан, мустақкам иродасидан илҳом оламиз, унинг ҳар бириси бизга бир илҳом. Биз пролетариатнинг ижодиётига ҳамдамлашиб борамиз. Биздаги кўп шоирлар бу кундаги гигантларнинг энг баланд кўринган меъмориётидан, яъни заводнинг баланд трубаларининг юқори поғонасидан уч энлилигина кўриб, ундан завқланган бўлиб шеърлар тўқидилар. Лекин пастдаги, яъни ердаги гигантларнинг ичига кириб боролмадилар, мустақил қўлларнинг 10 ғайратини, ишлаб чиқаришнинг муваффақиятларини кўролмайдилар.

Шоир денгиз соҳилида кўзойнакни олиб мавжлардангина илҳом олмайди, балким шоир жамиятнинг орасига кириб борсин, жамиятнинг ҳар бир ҳаракати шоир учун ана, бир илҳом.

Кўқон АППаси бу кундаги пролетариатнинг қайнаган ўрни бўлган завод, фабрика ва совхозга ҳамда колхоз ичига кириб боролмаган, балким ундан бутунлай четда қолганлиги (йироқда қолганлиги, деб англианиши керак) билинди. 20

Энди Кўқон АППаси ўзининг ишида қатъий бир бурилиш ясаши, янгидан етишиб келаётган пролетариат ёзувчи кадрларига тарбияни кучайтириб, шунинг билан бирга, деворий газеталарга ва ундаги ёш ёзувчи, мухбирларга тарбия бериши ва деворий газеталарнинг ишини жонлантириши, турмушнинг талабига эътибор бериши лозим.

Мана бу вазифаларни бажариш учун Кўқон АППасининг ҳозирги ҳаётини ўзгартиш, соғлом, ишчан кишилардан сайлаб қолдириш керак. 30

ИККИ НИСБАТ

Бултур 23 апрелдан буён бажарган ишларимнинг мусаваддасида актуал мавзуларда ёзилган 13 шеър, 9 очерк, 3 ҳикоя, бир повесть тайёр ва бир поэманинг ярми қайд қилинмишдир. Бунга журналистик дафтарнинг материаллари кирмайди.

Саломат ёзувчи учун нормал бўлган бу ижодий маҳсулот, энг аввал ВКП(б) Марказқўмининг санъат-адабиёт ишларини қайтадан қуриш тўғрисида чиқарган 40 23 апрель тарихий қарорининг натижаларидир.

...Мен энди ижодий ишларим учун бутун имкониятларга эга бўлганим ҳолда, янги азамат асарлар учун шўро адабиётининг мустақкам базаси учун интилмоқдаман. Режаланган иш пайтларининг каттагина қис-

мида, ўзга ўртоқларим, адабиётга тортилган зарбдорлар билан тажрибаларни ўртоқлашиш устида ишламоқдаман.

ҚАЙНАР КУЙЧИЛАРИ

Адабиётга чақирилган зарбдорлар — ишчи, колхозчи ёш ёзувчиларни тарбия қилиш, уларнинг кундалик ишлари, ижодий ўсишларига ёрдамда бўлиш, уларнинг адабий маҳсулотлари билан кенг меҳнаткашлар оммасини таништириб бориш навбатдаги вазифаларимизнинг зарурларидандир.

Ёшларни тарбиялаш нафис адабиёт кадрларининг ижодий ўсишлари учун бўлган эътибор, айниқса, партия Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрель тарихий қароридан сўнг яна ҳам кучланди. Орадаги бир йилдан мўлроқ вақтнинг яқунларини кўздан кечирсак, бу соҳада қилинган ишларнинг талайгина муваффақиятли эканини кўрамиз.

Ҳ. Шамс, Ҳ. Зоҳидий, Фиёс Соатий ва шу ўртоқлар сингари қатор зарбдор ишчи ёзувчилар кундан-кун ўсиб, чиниқиб ижодий мустақамланиб бормоқдалар. Уларнинг сўнгги кезларда берган материаллари ёш авторларнинг ўз устларида нечоғлик пухта ишламоқда бўлганликларини кўрсатади.

Айрим районларда ҳам бир қанча ёш талантларга эгамиз. Улар ҳар пайт ўқиб-ўрганмоқда ва ўз устларида жиддий ишламоқдалар.

«Ўзбекистон шўро адабиёти» журнали бу ёш ёзувчилар билан ўқувчи кенг меҳнаткашлар оммасини таништирмоқчи бўлади.

Қўқон райони икки-уч йилдан буён пахтакорлик планини ошиғи билан бажариб келади. Айниқса, Қайнар участкаси район бўйлаб пахта мустақиллиги учун курашда олдингилардандир.

Булар бариси бу илғорлик ёш ёзувчиларнинг ижодларида албатта таъсирсиз, илҳомсиз қолмагандир.

Н. Даврон, М. Иброҳим, М. Адҳам, М. Маҳмудий, А. Умарий, В. Рауф, Т. Фаттоҳ ва бошқалар Қайнарнинг пахта мустақиллиги учун бўлган курашимизнинг ёш куйчиларидирларки, уларнинг тубанда тақдим қилган шеърлари, бу ёш кадрларнинг қанчалик севги билан ўз ижодий ишларига тутинганликларини кўрсатади.

М. Маҳмуднинг «Ёзинг, командир» шеъри колхоздан қизил аскар сафига борувчи бир йигит тилидан қанчалик самимийдир.

«Меҳнат нашъаси», «Олтин даласи», «Кўклам садоси» шеърлари гарчанд форма жиҳатидан қотиб етмаган ва мазмунча, образча силлиқ бўлмасалар ҳам ўз устиларига пахта учун курашда тушган ҳиссани ба- жарганлар.

М. Иброҳимнинг «Эрк юлдузига» деган шеъри фор- ма жиҳатидан анча кучли, бироқ мундарижа жиҳати- дан конкретлик йўқ.

Уқиш, ўрганиш, ўз устида ишлаш — мана шу ёш 10 ёзувчиларнинг навбатдаги асосий вазифалари.

«КУКАН» ДОСТОНИГА СУЗ БОШИ

...Достоннинг содда тил ва содда (эски) вазн билан, айниқса, ўз ҳаётларига мумкин қадар яқинлашиб ёзи- луви колхозчилар оммаси ўртасида достонга яхши рағбат уйғонтирди. Биринчи қисмининг ўндан ошиқ мартаба бостирилиши, юзга яқин мартаба радио ор- қали ўқилиши, айрим вақтларда ҳатто концерт номер- ларидан биттаси бўлиб қолиши (ҳамма вақтда ҳам колхозчилар оммасининг талаби билан) ва менинг ис- 20 мимга аталиб айрим колхозчи ўртоқлардан Кўкан ху- сусида мактублар олиниши — юқорида айтилганича, «Кўкан»га бўлган рағбатни аниқлайдир.

Айниқса, Кўкан исмли бир колхозчининг — тирик ва бардам ҳоли-ла бизнинг социалистик қурилишда иш- тирок қилиб туриши достоннинг «шуҳрати»ни яна орт- тирар эди.

Ўртоқ Бауман айтганича, колхоз қурилиши ютиб чиқди. Кечагина бир барини остига, бир барини устига солиб, катта ер эгалари, бойлар, қулоқлар эшигида 30 хор-зор бўлиб юрган батраклар феодализмнинг еми- рувчи товонлари тагида барбод бўлган қишлоқ хўжа- лигини социалистик асосда қайтадан қуришимиз, янги қишлоқнинг социал сектори — колхозлар асосида тўқ ва маданий турмушга эга бўлдилар.

Орадан ўтган бир неча йил — «Кўкан батраклар»- дан ўз хўжалигига ўзи эга бўлган тўқ ва маданий кў- канларни етказди.

Достоннинг иккинчи қисми ҳам — Кўкан колхозчи- нинг тўқ ва маданий турмушнинг тўла бўлмаган (дос- 40 тон ҳажми кўтара олган даражада) мусваддасидирки, мен буни — 1933 йилнинг сентябрь ойида чақирилган Ўзбекистон зарбдор колхозчиларининг жумҳурият би- ринчи қурултойига ва унинг большевиклар партияси раҳбарлигига, СССР пахта мустақиллиги учун зарб-

дорларча курашаётган ва бунинг орқасида тўқ ва маданий турмушга етган мингларча вакилларига, улар орқали Ўзбекистоннинг барча колхозчиларига ҳурмат билан бағишлаганман.

«ГУЛИСТОН» ЖУРНАЛИ ТЎҒРИСИДА

(29-да чақирилган мажлисдаги музокарасидан)

«Машъала» журнали «Гулистон» номи билан қайтадан номланди. Шу билан бирликда унинг бутун мазмунида ва ишида ҳам сезиларли янгиликлар рўй берди. Мен «Гулистон»нинг биринчи номерини олганда буни маданиятчимизнинг, журналистлик техникасини эгаллай олганимизнинг, матбаачиликда маҳорат касб қилаётганлигимизнинг гувоҳи қаторида қабул қилдим. 10

«Машъала» журналининг бошлаб чиққан номерларини кўрган ўқувчиларда — собиқ «Ер юзи» журналининг фақат исмигина ўзгариб чиқибдир, — деган бир фикр қолган эди, чунки бу номерлар сиғдирган материалларининг исми бошқа бўлса ҳам, сюжет ва оформление жиҳатидан ўша «Ер юзи»нинг ўзи эди. Бироқ сўнгги номерлар айниқса «Машъала»нинг 3-номеридан сўнгги ва «Гулистон»нинг 2-номери бу фикрларнинг анча янглиш эканини кўрсатди. Буларда тўпланган материаллар истасин, мазмун қуюқлиги, социалистик идеялиги, санъатча юксаклиги, актуаллиги билан ва техника жиҳатидан жуда ҳам баландликда маданиятча, босмахона техникавий бойлиги жиҳатича биздан юқори турган рус, украин миллатларининг журналлари билан тенглаша олушлик даражада эди. 20

Журналнинг типни, умумий йўналишни қандай бўлиши керак, бу тўғрида Масков журналларидан бирортасининг типни биз учун воҳид қиёси (единица) бўла оладими? Бу масалалар музокара қилиниши керак. Бунда менга журналнинг ҳалигача чиққан номерларида босилган материалларнинг турли тарафлама сифати ва тили устидагина гапириш қолади. 30

Биринчи номер журнал «Ҳаракат ҳаммамиздан» деган бош мақола билан бошланади. Менимча, ўқувчиларга шу мақоланинг яна ҳам оммавий бўлиши учун журнал чиқиш арафаларида газетада эълон қилиш керак эди. Менимча, ўзида босилиши, эски замон журналистлариники сингари ҳар бир янги газет ва журнал чикиши олдидан берилатурган «мақсад ва маром» қабилдан бўлиб қолган. 40

Иккинчи саҳифадаёқ «Жаҳоннома»нинг берилиши ўринли эмас. Бунинг ўрнига 3-саҳифани кўчириб, «Жаҳоннома»ни орқароққа олиш яхши бўлар эди, чунки

«Жаҳоннома» бирданига «Ер юзи»дан дарак бериб қўйган.

Совет ёзувчилари қурултойига берилган ўрин жуда оз. Уни ҳеч бўлмаса қурамалар, воқеалар луғати ҳисобига кенгайтириш керак эди. Анри Барбюснинг ҳикояси — «Уликлар ва тириклар» ҳикояси уруш даҳшатларини кўрсатишда яхши ҳикоя. Бироқ узун. Таржимасида ғадирликлар бор. Чунончи «часовой» сўзини — тунқатор, кузатувчи, қоровул сўзларидан бирига алмаштириш, «ер остидаги чуқур макон» деган сўзни «хандақ», «акоп» сўзларига қисқартиш, «Ҳозир тунги соат икки,— деди менга ўнбоши Бертран» сингари тескари жумлани: «ўн боши Бертран менга: «ҳозир тунги соат икки бўлди»,— деб айтди, деб ўнглаш мумкин эди. Шунинг сингари «дўпбозлик» сўзи ҳам қўпол.

Фирдавсий тўғрисидаги «Эртақлар ва ҳақиқатлар» мақоласи жуда яхши, кишини қизиқтиради. Бироқ туширилган бир изоҳда қандайдир англашилмовчилик бор. Шундай бошланади: (лар фақат солиқ бориб аскар маошини «Ўлка ва ҳукумат аскарники, бошқа таъмин қилмоқ учун») тўғриси тушуна олмадим. Балки матбаа хатосидир.

«Самарқанд кечаси» деган шеър вазнда янглишганлиги ва тугатишда авторнинг бесабрлигини ҳисобга олмаганда,— яхши.

Санжарнинг «Умархон даври ва мулла Гулханий» деган мақоласи жуда яхши бошланғич; журналнинг эндиги давом қилатурган сонларида эски адабиёт намуналари ва адабиётни яратган даврнинг характери ва айрим субъектив шахс — шоирлар, адибларнинг турмуши ва ижод йўллари бериб турилса яхши бўлар эди.

Бу мақолада қандайдир нотаомлик бор. Умархон даври тўғрисида берилган тўлалик Гулханий тўғрисида йўқ. Унинг жуда ҳам ўринли танланган бир рубойсидан бошқа фактлар оғзаки. Нимага «Зарб ул-масал»дан ёки «Тоғликлар шевасида ёзилган шикоятнома»дан ёхуд унинг бошқа шеърларидан намуналар бериб, мақоланинг иккинчи яна асос қисмини бойитиш мумкин эмас эди?

М. Усмоннинг «Йўқдан бор қилинган» деган очерки журналдан кўра яна газета руҳидаги нарса. Бунда бироз бўлса ҳам адабий ишланиш, ранг бериш, эмоционаллик бериш керак эди. Садриддин Айнийнинг «Қуллар»ида берилган парча сиғдирган фактлари билан жуда қизиқ бўлак.

Қолган қисмга берилган тартиб, йиғилган матери-

ал яхши. Журналнинг ҳаммабоб бўлиши севиб, қизиқиб ўқилиши учун ёрдам беради.

2-сон «Машъала» илмий-текшириш муассасаларининг журналлари характерига яқинлашиб қолган. Чунончи Менделеев тўғрисида, рентген тўғрисида, Сарез кўли (геология), тункет (археология), папатачи (медицина) тўғрисида «Қимга қарши» исмли ярим бетли хроника табиатли материал билан «Жаҳоннома»дан бошқа нарса йўқ.

Қишлоқ хўжалигига онд берилган — «Чорвачилик 10 биринчи проблема», «Икки қўллаб, хиллаб», «Яйловда» сингари материаллар — фактлар нусаддаси, адабий жиҳати кам нарсалар.

Эренбургнинг «Иккинчи кун» романидан берилган парча яхши танланмаган. Тугалиши кишини умидсизлантиргандай бўлади. Бошқа бир қисмини бериш керак эди. Ойдиннинг Текстиль тўғрисида очерки яхши — қизиқтирарли нарса.

Шайхзоданинг шеъри, тилдаги сакталарини эътиборга олмаганда, анча қуюқ. Анча юрак билан ёзилган шеър... 20

Давроннинг ҳикоячилиги билан қутлайман. Айниқса, унинг ўз мавзуини саноатдан олиши мақтарлик. Лекин адабий ишлашда бунда бесабрлик кўриниб туради. Бу жиҳатини унинг ёшлигига ҳам қилганда, ҳикояси яхши.

Умуман, бу номер биринчисига қараганда бир хил дароқ. 3-сон «Машъала» — олдинги икки номерга қараганда хийла яхши чиққан. Лекин бундаги материалларнинг ҳаммаси ҳам узун деярли. Бирданига 5-ҳикоя «Чапак чалолмаган киши», «Жазо», «Арkning емирилиши», «Мирзо», «Хуқуқ» ва бир ҳикоялашган очерк «Рақиблар», икки катта очерк — «Уҳдабурон хотин» ҳам «Қозонилган хаёл», уч катта шеър «Фаргона» (бир бет), «Васият» (бу ҳам бир бет), «Тонг шодлиги» (бир стун) — булар бариси айниқса ҳикоя ва очерклар икки-уч бетдан кетма-кет жой эгаллайдиларки, ўртача ўқувчи учун бу жуда вазмин ва малол келади. 30

Бу сонда халқаро материаллар биттага кўпаяди. 40

Шунга қарамай, ҳикоялар айрим-айрим ҳолда яхши, айниқса «Чапак чалолмаган киши» ва «Жазо» ҳикоячилари чет эл меҳнаткашларининг капиталга қарши курашларини тасвирлашда анча материал берадилар. Юқорида айтилганидай чет эл инқилобий ёзувчиларнинг, шунингдек, ҳикояларини кўпроқ бериб турилса яхши бўлар эди.

Ҳикоялар ичида «Мирзо»нинг сарлавҳа остида «кулки» деган бўлса-да, бунда кулги унсурларини топиш мумкин бўлмади.

3-сонда бошланган ва 5-сонда давоми кўрилган халқ адабиёти (фольклор) жуда яхши ва ўринли бошланғич. Бу ҳол журналнинг массовийлигини кўтаришда ёрдам беради. «Васият» шеъри Шайхзоданинг илгариги шеърларида кўрилганидай, сюжетга қуюқ бўлгани ҳолда ишланмаган. Тил нўноқ.

10 Журналнинг фан ютуқларига алоқадор материаллари «Ақлнинг илдизи», «Жанубий қутбга экспедиция», Мичурин, «Материянинг тузилиши» ва бошқалар айниқса ҳавас билан ўқилатурган нарсалар. Лекин буларни қисқартиб, айниқса, сўнгги иккисини булар билан бирликда техника янгиликларига кўпроқ ўрин берилса яхши бўлар эди. Бу сон умуман айтганда яхши ишланган.

4-журналда — Кировга бағишланиб ёзилган Усмон Носирнинг шеъри лирик парча бўлиш сифати билан 20 яхши шеър.

Ойбекнинг «Глобус» деган ҳикояси жуда мароқли. Бу ҳикояда маданийлашган ўзбекнинг янги типларини беришга ҳаракат қилинган ва шунга муваффақ бўлинган. Ўзбек меҳнаткашлари ўртасида кундан-кунга ўсиб бораётган фанга бўлган ҳавасини жуда ҳам қизиқиш билан тасвир қилинган. Қайта-қайта ўқигинг келади. Шунинг сингари Слепнёвнинг «Ўрта Осиё кенгликларида» деган хотира ҳикоясини ҳаяжон билан ўқиб чиқдим. Мана шундай Ойбек ва Слепнёвники сингари материаллар кўпроқ бўлса эди.

30 Бизда нима учундир шеър таржима қилолмайдилар. «Ш. М.»нинг Маяковский тўғрисидаги мақоласи қанчали яхши мақола бўлишига қарамай, унда мисолга келтирилган шеърлардан бирор нарса англаб олиш қийин. Масалан:

«Пастдан
паншахаларнинг,
Болгаларнинг, капларнинг
остидан келадир
ишчилар коммунизмга.
Мен эса, бу мақсадга
Поэзиянинг энг олий
Кўкларидан хатланиб
Йўлламамен изимга».

Ёхуд:

«Мендан бошқаси кўрмайди уни,
У келар замон тоғларидан,

Кишилик кўзини оч ўрдиларнинг
Бошлари тўсиб узган уфқдан
Инқилобларнинг тожини кийиб
Мутлақо келар ўн олтинчи йил.

сингари...

Чўлпоннинг «Оқпошшонинг инъоми» деган ҳикояси-
дан кутилган нарса келиб чиқмабди. Мен олдин «инъ-
ом» сўзидан мурод пичингдир, деб ўйлаган эдим. Ҳа-
қиқатда эса оқпошшо 200 сўм инъом қилади. 200 ал-
батта замонасининг оз пули бўлмагани учун бир 10.

Бу номернинг 17-саҳифасидаги уч майда шеърдан,
фикримча адабий ишлангани — А. Мажидийнинг шеъ-
ри. Бу нусха сиғдирган материалларининг енгил ва
ранго-ранглиги билан жуда яхши.

5-сон, истасин, материалларнинг саралиги, истасин,
уларнинг бадиий ишланиши ва тили жиҳатидан олдин-
ги сонларга қараганда уни яхшилаш учун қанчалик 20.
ғайрат қилинаётганидан хабар бериб туради. Юқори-
да айтилганидай, Ленин тўғрисида босилган икки
фольклор асари жуда яхши. Бу сондаги ҳикоялар ки-
чик ва сингмал бўлганидай, шеърлар ҳам узун эмас.
Ойбекнинг «Ишчилар шаҳарчасининг болаларига»
(деб) ёзган шеъри жуда ҳам севимлидир. Бу сонда ҳам
ўтган биринчи сондаги сингари эски шоирлар «Сўфи-
зода ва Нозил Хўжандий» тўғрисида гап бўлгани ол-
қишланарли.

1-сон «Гулистон»да порлоқ материаллари бўлган 30.
А. Авдеенконинг нутқи, Яновскийнинг ҳикояси, Ойдин-
нинг очерки, Шамснинг Шекспир тўғрисидаги мақола-
си, яна бир қатор жуда яхши шеър, ҳикоя ва бошқал-
лар берилган. Лекин шеърлар ичида мен баъзи жузъий
камчиликлар ҳам кўрдим. Чунончи: Элбекнинг «Ўзбе-
кистон» деган достонида қуйидагидай пухта ишланма-
ган ўринлар бор:

Кўзларини пириллатиб учирар —
Эди-да, тез хаёлларга чўмарди.
Ўзини ғам денгизига кўмарди.
Сўнгра қўрқа-писа тегра ёғига
Бир қараб оқпошшо ҳақида сўйлар,
Ундан қутулишнинг йўлини ўйлар
Эди-да, ёлбориб ўз худойига...

40.

сингари ерлар, қофияларнинг бир тусда такрорлана
бериши ва бошқалар.

Қизил аскар тўғрисида берилган расм (лавҳа) ҳам
унча мақтарли эмас. Ифодаси сингари бўёқларида ҳам

нисбат кам. Ҳар уч ранг (кўк, яшил, гунгурт) ҳам жуда равшан (яркий) бўлганидан, кўзга урилиши текис ва мулойим эмас. Бунда ҳам фан-техника, чет эл материаллари кам.

10 Умуман айтганда бу журнал бизнинг сеvimли журналимиз «Машъала»нинг биринчи номерида айтилганидай, биз унинг бундан сўнг яна яхшироқ чиқиши, яхши материаллар билан бойиши ва ўша материалларнинг бадий сифати юқори бўлишининг таъмин қилиниши, тилнинг яна ҳам ишланган, оммага яқин бўлиши ва умуман журнал — меҳнаткашлар кенг табақаси ўртасида сеvimли бир орган бўлиб кўп тарқалиши учун ҳаракатни ҳаммамиз қилишимиз керак.

Шундагина мақтанишимиз ўз давомига асос солган бўлади.

ЕШ ШОИР АМИН УМАРИЙГА ЎРТОҚЛИК ХАТИ

Сўнгги пайтларда ёзган учта шеърингизни ўқиб чиқдим. Булар «Икки ёшлик», «Байроғимиз», «Мардона курашчи».

20 Кўпларимиз деярли ёш ёзувчилармиз. Биронта асар ёзган пайтимизда тўғри танқид қилиб, маслаҳат кўрсатувчи кишиларга муҳтож бўлиб қоламиз. Афсуски, танқидчилигимиз озчилик, ҳамма асарларга улгура олмайдилар. Озлари ҳам сиз, биз қатори ёш кишилар бўлганидан айрим асарларга баҳо беришда баъзан янглишиб ҳам қоладилар. Бинобарин, ўзаро бир-бирларимизга маслаҳатлар берсак қалай бўлар экан? Сизга ёзмоқчи бўлган мактубнинг тилаги ҳам худди шу: бир ўқувчи сифати билан танқид қилмоқчи, бир шоир сифати билан ўзимдаги тажрибаларни ўртоқлашмоқчи ва айниқса бир ўртоқ бўлиш сифати билан «коймакчи» бўламан.

30 «Икки ёшлик» шеъри эгаллаган мазмун билан яхши, бунда инқилобдан илгариги «муллаваччалик» билан ҳозирги студентлик қарама-қарши қўйилади. Эски тарбия, эски мадрасани баён қилувчи биринчи қисмда ёш ўспиринларни хазон қилган, бекорга чиритган, эски дунё ва таълимнинг ич-юзи очиқ кўрсатилган, чиндан ҳам:

-40 «Умрлар похолда, бўйра устида
Қуръон ёд этолмай чириб битганлар».

Эксплуатацияга асосланган эски тузум онг, билим, маданиятдан қўрқар эди. Унга нодон, хат-ҳисобни

билмаган қўл кучлар керак эди. Дин ҳар қачон эксплуатация учун ёрдамга тайёр эди. Унга:

«Минорага карнай бўлишни,
Масжидлардан миҳроб истаган».

кишилар керак эди.

Ҳақиқатан эксплуатация ва дин сиқиги билан чиритилган насллар, «нурсиз, хираланган неча минг кўзлар» ҳар пайт сариқ япроқдай юзлари билан, гадоӣ чулдурларига бурканиб кўз олдимга босиб келади.

Шуларнинг ичида қанча гавҳар талантлар, қанча одам бўлажак миялар барбод бўлиб кетгандир. 10

Шеърнинг иккинчи қисми, совет студентлари учун бағишланган қисм ҳам яхши. Эксплуатация ва дин йўқотилган бу озод мамлакатнинг «муллаваччаларидан» келажакнинг энг улуғ одамлари ўсиб етажак:

«Бизлардан талантли янги бир олим:
Горькийлар, Ид усин, Маррлар унажак».

Янги синфсиз дунёнинг «муллаваччалари» соғлом, шод, меҳнатни севучан, янги одамлардирки,

«Бизнинг ёшлигимиз, бутун умримиз
Шамолдай тентираб бекорга ўтмас».

20

Янги синфсиз дунёнинг «муллавачча»лари соғлом, шод унга муттасил кундузлардан салом келади:

«Юлдуз табассумли элик шаҳарда,
Симобдай беқарор шабода ўйнар
Шунда кундузлардан салом келадир».

Дўстим Аминжон!

Бу шеърингиз сюжет жиҳатидан яхши, лекин анчагина жиддий камчиликларга ҳам эгадир. Энг илгари шеър плансиз тартиблаштирилган. Биринчи қисм эски таълим тўғрисида, иккинчи қисм совет студентлари тўғрисида, бир-бирининг орқасидан анчагина мунтазам бориб турар экан, бирданига ҳамма нарса четда қолиб қандайдир «Ғофил» исмланган ўртоғингизни дарсга кечикиб келгани учун койиб кетасиз, шу ёзиб турган ҳолатингизни унутиб, ўзингизни синфда ҳис қила бошлайсиз. Бундан ҳам дарров илгариги изга тушмакчи бўласиз. Шеър жуда узун, ўринсиз жойлари кўп, чунончи бояги айтилган койиш қисмини буткул олиб ташлаганда ҳам шеърга зарар етмас эди. 30

Образларнинг мантиқий муносабатлари тўғрисида жиддий ўйламагансиз.

Масалан: «фулсирот», «гурзи»лар, азоб, ваҳима

40

кўзларга «девдай» тоғланар эди... Ехуд «жасурона юриш гурос-гурослар».

Яна бошқаси: «Завқлатар заводдай жонли картина» ва «юракнинг гурури кўкка етгандай бўй берар цемент кошоналарда...»лар сингари.

10 Бунда «тоғланар, гурос-гурослар» шеърга ғализлик беради. «Завқлатар заводдай жонли картина»... бўлса мужмал, англашилмайди. Аммо бўй, қоматни цементдай дея таърифлаш мантиқсиз. Шеърларингизда ҳамма вақт ҳам вазн ва қофияларга эътибор қилишингиз менга ёқади. Фикрларни беришда образлар, формалар жуда яхши восита. Лекин сизда вазн ҳурмати учун маънолар бузилган пайтларни ҳам учратдим. Чунончи, «чаппасига дунё тушунтирганлар», «Асирларга ёдгор зўр рапортномалар» каби. Биринчи бандда битта «ни» етмайди, иккинчисида эса «нома» ортиқча.

20 Қофияларда ҳам шундай камчиликлар бор. «Ғофил кеч келдинг»га қофия бериш учун... «бутун ҳеч билдинг» сингари.

Мен сиз билан кўпроқ тил ва умуман сифат учун «койимакчи» бўламан. Иккинчиси «Байроғимиз» шеъри. Бу шеър биринчисига қараганда қисқа, анчагина ишланган, кишига интернационал таъсир қилдирувчандир. Чунончи:

«Байроғимиз милтиқларнинг учиди
Парча-парча шафақлардай кўринди...»

Ехуд:

«Уҳдасидан чиқай ватаним берган
Жону дилдан севган улуғ қарзимни...»

30 сатрлари қандай яхши.

Биринчи икки сатрда жуда яхши образ ва иккинчисида соддагина қилиб айтилган бир самимият бор. Шеърда шунақа пайтлар кўп бўлсин. Шуларга қарамай бу шеърда изчил давоми йўқ. Айрим жумлалар эгасиз. Чунончи:

«Ғазабимиз патрон бўлиб юракка
Зичландида, мўлжалланди, ўқланди».

Юрак кимники?— жавоб тополмадим.

Ехуд:

40 «Намуналар бўстонидек шаҳрим» тўла эмас. Бунга бир чўзги билан тузатиш мумкин эди. Яъни «намуналар бўстонидек шаҳарим» деб. Мен шуни ўйлайман. Балки ишласангиз сиз мендан яхшироқ тузатар эдингиз.

Учинчи шеърингиз Куйбишев ўлимига бағишланган «Мардона курашчи»дир. Шеър менга ёқмади. Айби йўқ. Завқ нисбий. Нимагадир жуда тез ва шошиб ишлангандай. Қисқа шеър экан, яхшилаб ишлаш мумкин эди.

Биринчи сатрда «курашларда чархланган мард вужудни» дейилган. Вужуд чархланмайди. «Чиниққан» десангиз чиройли чиқарди.

«Эй шогирд...» деб бошланган 10-сатрда «эй» хитоби ортиқча. Шеър сал умумийроқ тусда ёзилган. Кон- 10
кретлаштириш керак эди.

Энди ҳар уч шеърда тил масаласи. Сиз араб сўзларидан қочинг, вазн, қофия ҳурмати учун берилган кўп чет сўзлар борки, ўринсиз ишлатибсиз. «Офарин», «тўтиё», «нодиржаҳон», «ҳақоний дарс», «ғофил», «ҳайратли тарих», «аён», «давомдор», «изтироб» ва бошқалар. Шундай бир-икки ярамас эски сўзлар ҳам учратдим. Юқорида айтгандай «тоғланар», «дебон», «рапортнома» сингари. Тилимизни шунга ўхшаш бўлма-
ғурлардан тозалаш керак. 20

Мен бу билан сизнинг умуман ижодингизга баҳо бермакчи эмас эдим. Бу адабиётни баланд даражада кўтаришни, унинг бадиий содда, шу билан бирга санъатча қунт билан ишланган эмоционал бўлишини истган бир ўртоқнинг самимий бир мактубидир.

Ишонаманки, тез фурсатда ўз устида ишлов натижасида шунчалик яхши шеърларни бера олган ёш ўртоқ Амир Умарий юқоридаги дўстлик маслаҳатларига қулоқ солар ва жуда ҳам яхши асарлар бера.

ЎЗБЕКИСТОН СОВЕТ АДАБИЁТИ

30

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрелда чиқарган тарихий қарори, Бутуниттифоқ совет ёзувчиларининг биринчи съезди, бошқа миллий республикаларда бўлгани каби ўзбек совет адабиётида ҳам зўр бурилишлар туғдирди...

Пахта учун қаттиқ кураш орқасида, биз ҳалига қадар эришилмаган юқори ютуқлар олдик. Бу курашда пахта ишининг юзларча талантли усталари етишдилар. Файзулла Юнусов, Тешабой Мирзаев ўртоқлар каби пахта иши стахановчилари ҳар гектар ердан 40
60 центнер пахта бериш билан бутун дунё миқёсида рекорд қўйдилар. Ўзбекистоннинг бундай пахта миришкорлари орасида юзларча орденли ботирлар бор.

Уларнинг исми Ўзбекистон ҳурмат тахтасигагина эмас, балки Бутуниттифоқ миқёсида машҳур.

Ҳозир Ўзбекистон бир миллион тонна пахта бериш учун курашяпти. Унинг биринчи ўринга чиқишига шубҳа йўқ.

Ўзбекистон республикаси аграр ўлкадан — индустриал ўлкага айланиб, ўзининг қиёфасини ўзгартириб бормоқда.

10 Иттифоқ миқёсида ҳатто зўр гигантлардан саналган Чирчиқстрой, Тўқув комбинати, Олмаликстрой, қишлоқ хўжалиги машиналари заводи, шунингдек, Самарқанд, Қўқон, Бухоро каби йирик шаҳарлардаги янги пахта заводлари, ёғ заводлари, ипак фабрикалари ва бошқалар Ўзбекистон саноатининг олдингиларидан саналадилар. Бу саноатнинг юксалиши натижасида республиканинг экономикаси анчагина кўтарилди ва Ўзбекистон хизматчилари орасида ишчилар оммаси юксак даражада ўсди.

20 Шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам шароит тубдан ўзгарди. Кишилар янгича: тўқ, шод, маданий яшай бошладилар. Шаҳар саноати ва қишлоқ хўжалигидаги гигант қурилишларнинг тезлик билан ўсишлари адабиётимизда ҳам зўр бурилиш ясади.

Бошқа қўшни, қардош республикаларда бўлгани каби Ўзбекистон совет адабиёти ҳам шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият учун кескин курашлар ичида ўсди.

30 Ўзбекистон маданий қурилишининг ғамхўр етакчиси Акмал Икромов Партия Марказий Қомитети пленумида ва ўзбек совет ёзувчиларининг биринчи съездида катта доклад қилиб, ёзувчилар олдига жуда кескин, конкрет талаблар қўйди: «Биз саноат ва қишлоқ хўжалиги ходимларидан талаб қилган сингари, совет ёзувчиларидан ҳам юқори савияли энг яхши асарлар талаб қиламиз!»— деди.

Ўзбекистон совет ёзувчиларига чексиз зўр имкониятлар туғдирган, кенг шарт-шароитлар ҳозирлаган Ўзбекистон Қоммунистик партияси Марказий Қомитети секретарининг бу талаби жуда ҳақли — ўринли эди.

40 Натижада Ўзбекистон совет ёзувчилари конкрет темаларга кўчиб, ёзган асарларининг юқори савияли, теран мазмунли бўлиб чиқиши учун кураш олиб бордилар. 1935 йилнинг охиригача ўн бешлаб роман ёзилди.

Ҳозир босилиб чиққан асарлардан — С. Айнийнинг «Қуллар», Ҳ. Шамснинг «Душманлар», «Хуқуқ», Аб-

дулла Қодирий (Жулқунбой)нинг «Обид кетмон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», Шокир Сулаймоннинг «Бўрон олдиди», Борис Чепруновнинг «Жунайдохон» номли романлари ва бошқалар шак-шубҳасиз ўзбек прозасининг олға томон муваффақиятли бир одим ташлаганини кўрсатади.

Ўзбекистон адабиётида поэзия сўнгги йилларга қадар етакчи ўринни олган вақтда, прозамиз оқсаб келди. Агар Абдулла Қодирий энг севилиб ўқиладиган, ҳалига қадар 4—5 топқир босилган «Ўтган кунлар», 10 «Меҳробдан чаён» номли юксак савияли биринчи тарихий романларини, С. Айнийнинг «Дохунда»сини олмасак, Ўзбекистон адабиётида тилга олурлик проза намунаси йўқ эди.

Кекса ва ёш ёзувчиларимиздан ҳозир кўплари прозага астойдил берилдилар. Улар ҳозир тилга олурлик, ўқиб қувонарлик ажойиб асарлар ёза бошладилар. Поэзияда эса ўзбек адабиёти сўнгги йилларда анча юқори ўринни эгаллай бошлади.

Ўзининг йиғлоқ, умидсиз шеърлари билан томир 20
ёйган миллатчи, шовинист шоирлар ўрнига, янги, ёш совет шоирлари ўсиб етишдилар. Анча вақтлардан бери ёзиб келаётган, ўзбек ўқувчилари оммасига танилган Ойбек, Ғафур Ғулом, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Ойдин, Ғайратий ўртоқлардан бошқа, мамлакатни қайта бошдан қуриш йўлида ўсиб бир қадар лирик асарлар, яхши савияли тўпламлар берган — Шайхзода, Усмон Носир, Ҳасан Пўлат, Темур Фаттоҳ, Амин Умарий каби ўртоқлар бугунги Ўзбекистон поэзиясининг умидли вакиллари саналадилар. Ойбекнинг «Уч», 30 «Дилбар — давр қизи» номли поэмалари, Ғафур Ғуломнинг «Ўзбекистон», «Кўкан батрак» поэмаси ва бадий очерклар тўплами, Ҳамид Олимжоннинг «Дарё бўйлаб», «Пойга», «Ўлим ёвга» номли шеър тўплари ва бошқалар бугунги Ўзбекистон поэзиясининг кўп мақтовга сазовор чечаклари, янги ғалабаси бўлиб ҳисобланади.

Чунки булар ўзларининг ижодларида бадиийликка кўпроқ аҳамият бериб, ҳозирги куннинг актуал масалаларини қаламга олдилар ва янгича куйладилар. Саноат қаҳрамонларининг, стахановчиларнинг образларини яратдилар. Янги кишининг образини яратишга тирришмоқдалар. Синфий душманларга қарши кескин кураш очдилар. Колхоз қурилишидаги муваффақиятларимизни, колхозларнинг ютуқларини, пахта ишининг орденли қаҳрамонларини жонли гавдалантирмоқдалар. 40

Ўзбек хотин-қизларининг юз йиллар мобанийда қулликда яшаган ўзбек қизларининг бугунги ёруғ, қувноқ турмушда эркин ишлашлари, уларнинг олдинги сафида борган Тожихон, Ҳавохонларни, парашютчи Башоратойларни ўз асарларининг мавзуи қилиб олдилар.

Шуларга қарамасдан Ўзбекистон шоирлари ижодида кўзга кўринарлик қўпол хатолар ҳам йўқ эмас.

- 10 Уртоқ Акмал Икромов Ўзбекистон совет ёзувчиларининг биринчи съездида сўзлаган нутқида: «...шундай қилиб ёзиш керакки, кишилар асарингизни ўқиганда турмушга англаброқ қарасинлар, ўзларининг дунёга қарашларини кенгайтирсинлар ва социалистик қурилиш йўлидаги бундан сўнгги кураш учун руҳлансинлар...» «асарлар ўрнига резолюциялар ва тезислар бўлиб қолмаслиги керак» деган эди.

Ҳозир ўзбек совет ёзувчилари, шоирлари, ана шундай камчиликлардан қутулиб, чинакам бадий асарлар яратиш учун қаттиқ иш бошладилар.

- 20 Ҳозир ўзбек саҳнасида Яшиннинг янги музыкали асари «Гулсара», «Номус ва муҳаббат» номли пьесаси, Умаржон Исмоиловнинг «Ҳоди билан Шоди»си, Зиннат Фатхуллиннинг «Гунчалар»и, Абдулҳамид Мажидийнинг «Отсиз» номли музыкали пьесаси, таржималардан: «Гамлет», «Менинг дўстим», «Гўзал малика», «Уйланиш», «Ревизор» ва бошқалар қўйилиб келмоқда.

- 30 Тошкентда Ҳамза номидаги Давлат Академик драма театри, Ўзбек Давлат музыкали опера театри ва кўчма колхоз театри билан бирликда 8, бутун республикада эса ҳаммаси бўлиб 48 театр ишлаб турибди.

Пушкиннинг «Евгений Онегин»и (Ойбек таржимаси), Шекспирнинг «Отелло»си (Ғафур Ғулом таржимаси), Лермонтовнинг «Демон»и (Усмон Носир таржимаси) ва бошқа нодир асарлар ўзбек тилига таржима этилдилар. Уларни фақат саҳнага қўйишгина қолди.

- 40 Ҳозир бизда фабрика- заводларимиздаги адабий тўгаракларимиздан чиққан — Абдулла Шоди, Ғиёс Соатий, Фатхулла Ғулом каби бир қадар кўзга кўриниб келаётган ёш шоирларимиз бор.

Тўғриси айтганда, танқидчилигимиз жуда орқада қолмоқда. Бизнинг кўпгина шеърий тўпламларимиз, ҳатто янги чиққан йирик повесть, романларимиз танқидчилик эътиборидан четда қолмоқда. Марксизм-ленинизм асосидаги ҳаққоний танқидсиз адабиётимизнинг кенг қулоч ёйиб ўсуви мумкин эмас.

Ўзбек совет ёзувчилари бригадасининг Қозонга келуви, бир ёқдан, Татаристонни ўрғапиб, бадий асарлар яратишни мақсад қилиб, иккинчи ёқдан,— татар совет адабиёти ўлкасида танқиднинг қўйилиши ва сахна асарлари билан танишиб, тажрибаларни ўртоқлашув бурчини кўзда тутади.

МУҚИМИЯ

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий 1850 йилда Қўқонда поновий оиласида туғилган. Отаси асли тошкентлик бўлиб, тахминан 1830 йилларда Қўқонга кўчиб борган ва у ерда турғун бўлиб қолган. Муқимий бошланғич таҳсилни Қўқондаги эски мактабларда олгандан кейин, аввало Хонимойим мадрасасида (Қўқон), сўнг Бухорога бориб ўқийди. Бир муддат Қўқалдош (Тошкент) мадрасасида ҳам бўлади.

Муқимий, айни балоғатга етган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини ажрата билган. турмушга мустақил қарай олатурган бир вақт элики, шундай бир тарихий ҳодиса юз берди: рус империализми Туркистонни босиб олди. Асрларча феодализм занжирида эзилиб келган ўзбек меҳнаткаш деҳқони ва қосибнинг бошига феодализм зулмати билан бирликда рус империализмининг мустамлакачилик қамчилари ҳам ёғила бошлади. Меҳнаткаш халқ уч ёқлама зулм остида қолди. Мамлакатда ишсизлик, батраклик, дарбадарлик, очлик, яланғочлик ҳукмрон бўлди.

Муқимий худди мана шу «катта синиш» йилларининг шоиридир. У ўз атрофидаги оҳу фиғонларни эшитмасдан қола олмади. Таланган қишлоқнинг оч деҳқонлари, савдо капитализми ютаётган қосиб шахрининг оҳу зорларини тингламай қола олмади. Улар билан бирга алам тортди. Мана булар Муқимийнинг содда ва самимий ижодиининг танқурмалари бўлиб қолдилар.

Муқимий маҳаллий эксплуататорлар ва босқинчи империализмнинг мустамлакачилик зулми остида эзилган деҳқонларнинг протест кайфиятини ифода қилди. У ўзбек халқининг энг демократ шоиридир.

Муқимий реалистик шоирдир. У феодаллар, бойлар, муллалар, қозилар, муфтилар, ҳокимлар, мустамлакачилар—умуман эксплуататорларни гоёт ёмон кўрар эди. Уларни ўзининг ўткир ҳажвларида тупроққа тенг қилиб сўкар эди. Улар ҳақидаги бутун ҳақиқатни фош қилар эди:

Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса, саволимга жавобим ким десун.

Муқимий то ўлгунича ўзининг бу онтидан қайтма-
ган эди. Муқимий яратган ўткир сатирик шеърлар шу
қаттиқ онт натижаси бўлган эди.

10 Муқимий кулги шеърлар ёзишда ўз асрдошлари-
нинг устаси бўлган каби, ишқий ғазалларда ҳам улар-
дан қолншмайди. Муқимийнинг тили равон, мавзулари
кундалик, айниқса, аламзада, эзилган косиб омма-
сининг кўнглидагини топиб ёзгани учун шеърлари жу-
да тез оммалашар эди. Бутун шеърларининг ярмидан
кўпи деярли турли куйларда қўшиқ қилиб айтилар,
қўллардан-қўлларга нусха кўчирилиб, қимматбаҳо ҳуж-
жатдай қадрланар эди. Ҳозир ҳам унинг шеърлари қў-
шиқ қилиб айтилиб келинади.

20 Муқимий ота касби нонвойликни давом қилдирма-
ди. Яна тўғриси, давом қилдира олмади. Умрини ғоят
фақирликда ўтказди. Унинг кўпинча ҳужраларда ға-
заллар ёзиб, хат машқ қилиб, китоб ўқиб ўтирганини
кўриш мумкин эди. Бўш вақтларида Қўқон, Андижон,
Наманган, Тошкент тарафларида айланиб юрар эди.
У хатни расм даражасида гўзал ёзар эди. Форсча,
арабча мукамал билар эди. Форсча ёзилган яхши
шеърлари бор.

30 Демократ шоир Муқимий жуда ёмон ҳаёт кечирган
эди. Уни ўз даврида англаёлмадилар. У хўрланган.
Чунки ўз даврининг бутун маразларини фош қилиб
турган шоир феодалларга ҳам, бойлар, бойваччаларга,
муллаларга ҳам, чор мустамлакачиларига ҳам керак
эмас эди. Бу ҳар тарафлама сиқик, зулм остида озму-
ча ҳам талантлар ер билан яксон бўлмадилар. Муқимий
ўз бошидан кечирган кулфатларини куйлар экан,
етти бошли аждарнинг луқмаси бўлиб кетганини:

Аждари ғам комига матъумдурмен айрилиб,—

деб тўғри айтади. Уни Фурқат каби ўз ватанидан ҳам
ҳайдамоқ бўлдилар. У шу муҳитда туғилганидан аф-
сус еб:

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман,—

40 дейди. Тўғриси ҳам унинг яшаб-ўсган муҳитида ҳеч
қандай талантнинг ҳурмати бўлиши мумкин эмас эди.
Қанчадан-қанча буюк кишиларнинг қисмати Муқимий-
никидан яхши бўлмагандир.

Фақат ўз асрида эмас, яқингача ҳам уни қадр қил-

мас эдилар. Бир тўда миллатчилар, ватанфурушлар Муқимийнинг ҳаққи бўлган ҳурмати унга бермадилар. Муқимийни ўз меҳнаткаш халқидан ажратмоқчи ва уни жадидларнинг полутчиги қилиб қўймоқчи бўлдилар. Лекин улар бунга муяссар бўла олмадилар. Муқимий ўзбек халқининг мўътабар шоири бўлиб қолди.

Муқимий ижоди ҳозир ҳам ўзининг бутун қимматини сақлайди. Унинг ижоди катта тарихий аҳамиятга эгадир. Айниқса, дин билан курашда Муқимийнинг ҳажвий асарлари бу кун ҳам актуалдир; динчиларга қарши курашда унинг шеърлари бизга ўткир қуролдир. 10

Муқимий 1903 йил май ойида Қўқонда ўлди. Бу йил — 1938 йилда, май ойида унинг ўлганига 35 йил тўлди.

Биз «Муқимий баёзи» деб шошилмиш равишда чиқараётганимиз бу тўпلام, Муқимийнинг бутун асарларини бостириб чиқаришга бошланғич бўлур, деб ўйлаймиз. 20

МУЛЛА МУҲАММАД АМИНХУЖА МУҚИМИЙ

Мулла Муҳаммад Аминхўжа Муқимий 1850 йилда Қўқонда туғилган. Отаси қосиб киши бўлиб эшигида халфа — шогирдлари ҳам бўлган. Муқимий бошланғич таҳсилни Қўқонда олгандан сўнг — аввало Хонимойим мадрасасида (Қўқон) кейин Бухорога бориб ўқийди. Ундан Тошкент Қўқалдош мадрасасида ўқийди. Отаси ўлиб кетгач, дов-дастгоҳ Муқимийга қолган бўлса ҳам, Муқимий отасининг касбини давом қилдиролмайди. Бунга яна бир кучли сабаб Қўқон хонлигининг эмирилиши, чор мустамлакачилари бозорни фабрика моллари билан тўлдиришлари, қосибнинг синиши эди. Муқимий жуда фақирланади. Мадраса ҳужраларида ғазаллар ёзиб, хат машқ қилиб, китоб ўтказиб, Қўқон, Андижон, Наманган, Тошкент, Икон тарафларда тенгитиб юради. Жуда яхши хушхат эди. Форсча, арабча мукаммал билар эди. Форсча ёзилган яхши шеърлари бор. 30

Фурқат, Рожий, Завқий, Камий, Алмай, Оқилхон тўра, Тошхўжа эшон Асирий, Хислатлар билан дўст эди. Муҳий билан душман эдилар. Муҳий уни аҳмоқ чапани деса, бу уни «пўстаки мулла» деб атар эди. 40

Уйланган. Битта Хўжа Акбархўжа деган ўғли қолган бўлса ҳам тирикми, борми маълум эмас. Муқимий-

нинг тили равон, мавзулари кундалик, айниқса, аламзада косиб билан эзилган деҳқон оммасининг кўнглидагини топиб ёзгани учун шеърлари жуда тез оммалашади. Бутун шеърларининг ярмидан кўпи турли куйларда кўшиқ қилиб айтилади. Ҳозирги бизнинг замонда ҳам унинг 30 лаб шеърлари кўшиқ қилиб айтилиб келади...

XIX аср шоирлари нчида омма ўртасида энг тарқалган, халқни севатургани мутлақо Муқимийдир.

10 Муқимий 1903 йил май ойида ҳижрий ҳисоби билан 1321 йил 27 савр ойида 53 ёшида Кўқонда ўлган.

Унинг шеърлари халқ ўртасида жуда кўп тарқалган, кўп баёзларда тарқоқ ҳолда босилганига қарамай, «Девон» ҳолида босилмаган. Узи ўлгандан сўнг ўртоқлари «Баёзи Муқимий» деб бир тўплам қилган бўлсалар ҳам унда жуда оз нарса тўпланган. Ингирмалаб баёзни ахтариб, қўлёмаларни кўриб чиққанда қуйидаги кўрилган шеърлари учради. Ҳали халқ қўлида тарқоқ ҳолда қолиб кетган шеърлари кўп бўлса керак.

20 Буларни тўплаш лозим бўлади. Бу йил 1938 йил майда унинг ўлганига 35 йил тўлади.

Расми бор деб эшитган бўлсак ҳам, кўрмадик.

САЙДАҲМАД УСТА САИДАЗИМ УҒЛИ ВАСЛИЙ

(1869—1926 йил 29 октябрь)

Сайдахмад Васлий Самарқанднинг Кўк масжид гузарига 1287 ҳижрий (1869 мелодий)да уста Саидазим деган бир пичоқчи устанинг оиласида туғилган. Етти ёшлик чоғида отаси ўлган. Васлий бошланғич таҳсилни Самарқандда Мирзо Абдулҳамид домлада олган. 14 ёшида онаси билан Тошкентга Абулқосим деган тоғасининг уйига келиб, бу ерда Кўкалдош мадрасасида мулла Ёқуб дегандан дарс олган. 1892 йилда қайтиб Самарқандга кўчиб келган. 1893 йилда Бухорога бориб, Қозикалон Бадриддин, Мулла Абдураззоқча деган мударрисларда дарс олиб хатми кутуб қилган. 1905 йилдан бошлаб Бухорода расмий мударрис бўлиб беш йилча ишлаган. Кейин яна Самарқандга келиб Шоҳизинда, Орифжонбой мадрасаларида дарсгўйлик қилган.

40 Васлий ўз замонасининг тараққийпарвар муллаларидан ҳисобланар эди. У эски усул мактаб ва мадраса таълимларига қарши эди. 1903 йилдан бошлаб очила бошлаган усули жаҳид мактабларига биринчи топқир ўқиш китоблари ёзганлардан бири Васлий ҳисоблана-

дур. Ҳатто бундай мактаблардан бир, иккинсининг очпилишига Васлийнинг ўзи сабаб бўлгандур.

Васлий ўз замонасидаги вақтли матбуотда «Садон Туркистон», «Ойна», «Садон Фарғона» газеталарида бир шоир сифати билан бўлиш баробарида, бир журналист қатори ҳам иштирок қилган ва ўз замонасида анча жанжалга бонс бўлган масалаларни кўтариб чиққандир.

Васлий шахсан тараққийпарвар, жадиднамо бир киши бўлса ҳам унинг шеърлари яна эски феодализм адабиёти газалхонликдан унча нарига кетмагандур. Ўнгича ёзган нарсалари мактабга тарғиб, бир ундан қочиниш ва ҳоказолар сингари жадид адабиётининг ибтидоий шаклларидадир.

У ўзбекча, форсча, арабча мукаммал билар эди. Ҳар уч тилда ҳам ёзган асарлари кўпдир.

У ўз китобларини бостириб тарқатишни жуда севар эди. Шунинг учун ҳам уни кўпинча Тошкентда Ғулом Ҳасан матбааси атрофида ўраланиб юрганни кўрар эдилар.

Тошкентда унинг келиб тушатурган ери кўпинча Мирза Ғулом Мирзо Ориф ўғлининг уйи бўлар эди (эски шаҳар Шайхантаҳур даҳа Қўрғонтеги маҳалла). Бу кишининг укаси Мирза Абдулла Мирзо Ориф ўғли — Мирзо Тошкандий деган шоир бўлиб, унинг «Баёзи Мирзо» деган китоби босилган (ўз бобида сўйланади). Васлийнинг Тошкентдаги дўстлари Камий, Миркомилхонтўра, Мирзо Ғуломхон қози ва бошқалар бўлган.

Васлийнинг бу кунгача босилган асарлари:

1. «Баёнулҳуруф» — форса алифбо китоби.
2. «Асосул ислом» — форсча ақойид.
3. «Аслул аҳком» — форсча илмий ҳол.
4. «Заждул мағрур» — форсча ахлоқ.
5. «Ибодати исломия» — форсча.
6. «Баҳористон» — Жомийнинг ўзбекча таржимаси.
7. «Қабул этмак» — ўзбекча. } ҳар иккови
8. «Боқмоқ керак» — } ахлоқ китоби.
9. «Девони форсий» — форсча шеърлар тўплами.
10. «Девони туркий» — ўзбекча шеърлар тўплами.
11. «Назмул силсила» — форсча назмлар.
12. «Имом аъзам» — форсча.
13. «Маданият ва шарият исломия» — форсча.
14. «Муқаддимати сарф ва наҳв араби ва намунаи сарфу наҳф форси» — форсча дарслик.

15. «Ақойпди ғайри манқута» — арабча дарслик.

16. «Нафхул толиб» — арабча дарслик.

17. «Адабул дин» — ўзбекча шеърлар.

Бундан ташқари босилмаган қуйидаги асарлари бор:

18. «Девони ашъор» — 200 бет миқдори форсча-ўзбекча шеърлар.

19. «Ҳижоби занон» — форсча.

20. «Ҳавосул ҳафъол» —

10 21. «Иштқоқ» —

22. «Маданият ва шарнат ва шароити исломия» — ўзбекча.

23. «Мавлуд» — ўзбекча.

24. «Тарожуми аҳвол» — асрдош бир неча шоирларнинг таржимаи ҳоли.

25. Узининг таржимаи ҳоли ва хотиралари.

Бу босилган асарлари балки онласида, балки дўстларидан бирортасининг қўлида сақланса керак. Унинг босилган ва босилмаган бир талай шеърлари кўпдир.

2) У 1926 йил 29 октябрь 65 ёшида Самарқандда ўлд. Қабри Самарқанднинг шимолидаги «Хизир масжид»нинг ёнидадир.

Ундан бир ўғил, бир қиз қолган бўлса ҳам тирикми, йўқми билолмадим.

МИРМАҲМУД ҚОРИ МИРШАМСИДДИН УҒЛИ ҚОРИЙ (1830—1904)

30 Миршамсиддин ўғлининг асли таги Қашқардан бўлиб, боболари қачон Қашқардан чиққани маълум эмас. Миршамсиддин ака дўзанда — косиблик қилар эди, (Қўқон Шайхулислом кўприги — Қашқар маҳалла) таҳсилни Қўқонда олган. Қўқондан бир қадам ҳам силжиб чиққан эмас. Мана шу икки сатримизда у бу тўғрида ишорат қилади.

Биёбон гарди бўлма, истиқомат бирла ўлтиргил,
Саодат офтоби чиқса ногоҳ сенга бергай нур.

Бутун умрида муаллимлик (мактабдорлик) қилиб ўтган. Ўз уйида. Уйланган, лекин фарзанд қолмаган. «Девони Қори» деган шеърлар тўплами Тошкентда Фозилжон қори деганнинг харажати билан босилган,
40 тахминан 1905 йилларда.

Қўқонда Сармозор даҳасида Тепақўрғон мозорида кўмилган.

АЖЗНИ ХУҚАНДИЙ — МАҲМУДЖОН АБДУЛКАРИМ ЎҒЛИ

Қўқонда Сармозор даҳа маҳаллан Хўжакалонда, кўнчи оиласида туғилган. Отаси 1890 йилда 66 ёшида ўлган. Мулла Маҳмуд Назар домуллада савод ўқиди. Аввал мадрасаи Бузрукхўжада, кейин мадрасаи Султонмуродбекда ўқиди. Ўзбекча-форсийча яхши билади. Ҳарикки тилда ҳам шеърлари бор. Бир муддат кўнчилик ҳам қилган. Бир муддат Қўқонда баққоллик қилган. Сўнгра Тошкентга келиб, пудратчиларга мирзо бўлиб 10 турган. Илгари тахаллуси Мирзо бўлган. 1902 йилда Шаҳрихонга кўчиб бориб, у ерда шу йилда уйланди. Шаҳрихонда мактабдорлик қилди — 1917 йилгача... Ўғли қарамоғида. Тўрт ўғли, бир қизи бор. Катта ўғли колхозда табелчи.

ФОЛЬКЛОРДАН УРГАНАЙЛИК

Владимир Ильич Ленин бир этнографик материални ўқиб чиқиб, Бонч-Бруевичга шундай деган эди: «Қандай мароқли материал! Мен бу китобларни шошилибгина қараб чиқдим, аммо кўриб турибманки, бунинг ҳаммасини умумлаштириш, социал, сиёсий нуқтаи назардан қайтадан кўриб чиқишга қўл тегмай туради ёки қайтадан кўриб чиқиш истаги бўлмаса керак. Бу материалга асосланиб, халқнинг умид ва орзулари борасида жуда яхши тадқиқот ёзиш мумкин эди. Мана қараинг, мен варақлаб чиққан Н. И. Унчиковнинг эртакларида жуда ажойиб жойлар бор-ку!» 20

Биз адабиёт тарихчиларимизнинг диққатини мана шунга жалб этишимиз керак. Бу бизнинг кунларимизда халқ психологиясини ўрганиш учун керакли ва муҳим ҳақиқий халқ ижодидир. 30

Меҳнат эли ўтмишда азоб-уқубатлар, зулм ва жабрситамлар остида яшаган. У даврнинг ҳоким синфи — феодал, хон, бек ва капиталистлар, умуман айтганда, эксплуататорлар зулми остида кун кечирган, ишлаган, меҳнат қилгану шу меҳнатларининг самарасини кўрмаган, балки унинг ўрнига аччиқ қамчилар еган, зах зиндонларда ётган. Лекин мана шундай кунларни ўз душмани — хонларга, эксплуататор зolimларга бўлган нафратини, ғазаб, ўчларини оғиздан-оғизга кўчиб юрган 40 оғзаки ижоди — фольклорда бадиий равишда акс эттирган. Владимир Ильич мана шунинг учун ҳам тарихчиларимизнинг диққатларини кўпроқ фольклордан материал олишга қаратган эди. Халқ ижоди бошлаб

меҳнат процесслари билан боғланган ҳолда майдонга чиқиб, ижтимоий қурлиш процессларига кўра бора-бора у яна мураккаблашадн, синфий айирмалар, кишини киши томонидан эксплуатация этилиши юзага келган даврлардан бошлаб, синфий кураш қуроли сифатида майдонга чиқади.

- Халқ ижодини яратувчи меҳнаткаш халқлар бўлганидан, унинг дунёга қарашин — фикрларининг бадий воситаси бўлган оғзаки ижодида шу халқнинг синфий кураши тарихларини ўқиймиз. Шунинг учун ҳам биз фольклорни ўрганганимизда, унинг ўз даври синфий курашидан айриб кўролмаймиз. Шу адабиётни яратувчи халқнинг синфий ҳаёти у билан зич боғлангандир.

- Табиий, ҳоким синф эксплуататорлар меҳнаткаш халқ идеясини кенг ташувчи бу халқ ижодига ўз қарашларини, ўз манфаати доираларини кўзлаган фикрлар, асарлар киритишиб халқ ичига тарқатганлар. Узбек хошлари, беклари ва уларнинг ҳомийси дин арбоблари кенг халқ тўлқини ва халқ кўнглини ўзи билан олиб юрувчи меҳнаткаш халқ ичидан чиққан халқ шоири, бахшилардан ўз манфаатлари нуқтан назаридан қараб фойдаланишга, уларнинг репертуарларининг маъносини бузишга уринганлар, уларни турли мажбуриятлар билан саройларда хош, беклар қошида сақлаганлар. Масалан, Музаффархоннинг саройида Бойсарни деган дostonчи бўлган. Ботирхоннинг саройида Эр-назар қобон деган бахши бор эди. Мадрайимхон Ризо Бахши ва бошқаларни ўз саройига тортган эди. Улар қаттиқ назорат — цензура остида дoston айтар эдилар.

Халқ героик дostonларидан «Гўрўғли»ни кенг меҳнаткаш халқ ўртасида қайнаб айтиб юрган бахши, шу дostonни хош, беклар қаршисида ҳам қайнаб тошиб куйлаб туриб, уларга кўра мос бўлмаган сўзлар айтиб юборгани учун бек томонидан аёзда якка миҳга боғланиб ташланган (Жўра бахши ҳикояси).

- Бир бахши шу «Гўрўғли»ни «Гўрўғли султон» деб айтгани учун «Сен оёқ яланг бир гўр ўғлини султонлар қаторига қўшдинг, уни Султон атадинг», деб бахшининг оғзига кавуш билан урганлар.

Халқ ўртасида завқ-шавқ билан тингланиб келган, халққа қаҳрамонлик илҳоми бериб келган паҳлавон «Рустам» дostonини куйлаб турган бир бахшига дoston тинглашга келган бир муфти: «Бу пайғамбардан илгарини ўтган воқеани сен нега айтасан, пайғамбардан кейинги воқеаларни айт», деб дostonни тўхтатган.

Мана бундай фактлар шуни кўрсатадики, ҳоким сиф меҳнаткаш халқ томонидан яратилиб, ўз дарди, аламини сўзлаб, қаҳрамонлиги билан душманларга газабини сочган асарларни қаттиқ назорат остига олар эди. Буларнинг ўрнига диний «Боборавшан», «Иброҳим Адҳам», «Имом Ҳасан-Имом Ҳусайн», «Қарбало» сингарни асарларни тарқатар эдилар. Бу билангина кифояланмай, халқ ижоди қаршиенга ўз фольклорларини яратиб, қарши қўяр эдилар. Фольклордан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга уринар эдилар.

10

Бунинг учун жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Фарғона хонларидан Умархон халқ ижодига бой, халқ ўртасида юрган мақол, эртақлар бойлигига эга бўлган шоир Мулла Гулханийга мақоллар тўпламидан бир ҳикоя тўқиниши топширар экан, албатта, халқ мақолларига қарши, эксплуататорларга, дин фойдасига қаратилган, ҳоким сиф вакиллари томонидан тўқилган мақолларни ҳам киритишга мажбур қилди. Шунинг учун биз Гулханийнинг «Зарбулмасал»ида меҳнаткаш халққа нисбатан нотўғри бўлган, уни ҳақоратлаган, уни одам, инсон қаторидан чиқариб қўйган мақолларни кўп учратамиз.

20

Чор ҳукумати даврида ҳам, колонизаторлик сиёсатини мустаҳкамлаш, халқ ичига кириш, унинг урф-одатларини ўз манфаатларига кўра ўрганиш учун миссионерлар ўзбек халқ фольклори билан ўғрашдилар, қўлларидан келганича бузиб тарқатдилар. Халқнинг турмушидан норози бўлиб додлаган, ҳатто халқни қўзғолонларга чақирган фольклор асарлари ўрнига, унга қарши мотивда яратилган асарларни бостирдилар. Бу соҳада машҳур миссионер Остроумов ва унинг куёви Андреев ва бошқалар ўз подшоларига талай хизматлар кўрсатдилар.

30

Ана шундай курашларни ўз бошидан кечирган, халқимизнинг юз йилларча тажрибаларини ўз ичига олган, халқимиз учун революцион илҳом берган қудратли халқ ижодини ўрганишимиз, унга алоҳида аҳамият беришимиз, «бизнинг кунларимизда халқ психологиясини ўрганиш учун керакли муҳим ижод» (Ленин) вазифасидир.

40

Ленин меҳнаткаш халқ синфий душманларни енгишига доим ишонар ва уларга зулм қилувчи хонлар, уларнинг тузумларига қарши халқни отлантирар эди. Халқ ўз қўшиқларида:

Асфандиёрхон хон бўлди,
Бағримиз қора қон бўлди,

Ёганимиз — чигит нон бўлди,
Улар бўлди бу хонларнинг дастидан,—

деб куйлаган. Оналар ўгил-қизларига қараб:

Дунёда иззат кўрмадим,
Завқу сафо ҳеч кўрмадим,
Гуноҳим надур билмадим,
Найлайин армонли кетдим.

10

Фарёд қилмоқ вақти етди,
Қамчилар жонимдан ўтди,
Золим хон зулмини этди
Найлайин армонли кетдим,—

деб халққа илҳомлар берганлар.

Чор ҳукумати — колонизаторларнинг меҳнаткаш деҳқонларга кўрсатган жабру зулмлари ва деҳқонларнинг кечирган аҳволлари халқ ашулаларида жуда реал тасвирланган. Чор даврида пахта экин меҳнат қилиб, шу меҳнатнинг самарасига эга бўлмай, яна оч-яланғоч қолганини халқ ўз ашулаларида гапирди:

20

Ўрус дойн бизлар ёна бормийди,
Бизнинг эккан амиркани кўрмийди,
Кўйлаги тўзгонга кўйлак бермийди,
Тера-тера ич кўйлақдан айрилдим.

Ўрус дойн, бизлар ёна бориб кет,
Бизнинг эккан амиркани кўриб кет.
Ишонмасанг, бир галвирин териб кет,
Тера-тера иштонимдан айрилдим.

30

Бу ерда айтилган ўрис дойн ўзбек меҳнаткашларининг озодлик учун бўлган курашларида бевосита раҳбар бўлган улуғ рус халқи, рус пролетариати эмас, балки икки томонлама эзилган ўзбек меҳнаткашларининг устига қамчи ўйнатиб келган колонизаторлар, фабрикантлар, пахта комиссионерлари, капиталистлар, миссионерлар, чиновниклардир. Ўзбек халқи ўша пайтда «ўрис дойн» деб юқоридаги санаганларимга ирония қилган бўлса, ҳозир у ирониясиз чин кўнгилдан улуғ рус миллатини дойн дейди. «Дойн» деган «тоға» деган сўздир. Хўш, жабр кўрган, эзилган миллатлар учун рус пролетариатидан меҳрибонроқ тоғани тарих кўрганми?

40

Ўша вақтда деҳқон учун оч-яланғочлик симболи бўлган пахта эса буюк колхозчиларимизнинг толелари чаккасида гул, тўқлик, озодлик туғросидир.

Хонлар, беклар, феодаллар замонасида бўлсин, капиталист, колонизаторлар замонасида бўлсин, икки, ҳатто, уч тарафлама эзилишга қарамай, ижодкор халқ — ўз ижодида ҳамиша оптимистдир. Горький айтади: «Алоҳида қайд этмоқ лозимки, фольклор ижод-

чиларининг турмуши оғир, жафолли бўлишига, уларнинг қуллик меҳнатлари эксплуататорлар томонидан маъносизлантирилган, хусусий ҳаётлари эса эрксиз ва аянч бўлишига қарамасдан, фольклор учун пессимизм, умидсизлик тамом ётдир. Лекин шуларнинг ҳаммасига қарамасдан, ўзининг ўлмас эканини англаш, ўзига душман бўлган бутун кучларни енгишига ишонган бўлиши, бу коллективнинг хусусиятига ўхшайди. Отаси, ака-укалари ёмон кўрадиган фольклор қаҳрамони «дурак» — ҳамма вақт улардан ақллироқ бўлиб чиқади, 10 ҳамма вақт турмушдаги бутун фалокатларни енгиб ўтади. Бу «Василиса Премудрая»да ҳам шундайдир».

Шунинг учун халқ ижоди қаҳрамонлир жабру жафолар тортиб бўлса ҳам, минг турли бўғовлар, тўсиқлар, ҳаром кучларни босиб ўтиб бўлса ҳам, охирида мурод-мақсадларига етадилар.

Ҳатто ёзма адабиётдан фольклорга кўчган баъзи сюжетларда ҳам, аслда пессимистик унсурлар бўлишига қарамай, халқ қўлига ўтгач, ўша унсурлар йўқолиб, уларнинг ўрнини оптимистлик эгаллайди. Бу сўзга характерли мисол Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и билан шу поэманинг халқ ўртасидаги вариантдир. Бу поэманинг ёзма адабиёт билан халқ оғзаки адабиёти ўртасидаги энд тафовутлар тўғрисида шоир Фозил Йўлдош ижоди устида сўзлаганда кўрсатиб ўтман. 20

Халқ ижодининг ажойиб хусусиятларидан бир нечаси шулардирки, уларда миллий айирма бўлмаганидай, жуғрофий чегара ҳам йўқ. Дин тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади, чунки халқ динсиздир. 30

Чупончи, «Фарҳод ва Ширин»да — Фарҳод хитой, Ширин арман, Шопур ажамий, Хусрав эронликдир. «Қундуз билан Юлдуз»да эса Аваз туркман, Қундуз занжибарлик қиз, яъни ҳабаш, Юлдуз эса Африканинг жанубидаги Қоф тоғидаги қандайдир паризоддир. «Алпомиш»да Алпомиш Қўнғирот элидан, унинг дўсти Қоражон Қалмоқ ва шунга ўхшашдир.

Демак, буржуа миллатчиларининг «Халқ дostonларининг сюжетида қабилачилик низолари, миллий жанжаллар асосдир», деган «фикр»лари ўзларига сийлов бўлиб қолади. Халқ доим курашчандир. Хитой ҳам курашади, арман ҳам курашади, яҳудий ҳам курашади, ўзбек ҳам, бироқ бу кураш қайси миллатдан бўлмасин шоҳга, бекка, феодалга, динга, эксплуататорларга қарши бўлган аёвсиз курашдир. Халқ ўз кураши учун саф қатор турар экан, жинсий айирмани билмайди. 40

Яъни халқ достонларида қаҳрамон бўлиш учун танланган образ албатта эр бўлиши лозим бўлмайди. Халқ ижодида хотин-қизлар заррача камситилмаган ҳолда, ҳатто бу тўғрида ўйланмагани ҳам ҳолда эрлар билан тенгдир. Хотин қаҳрамондир, хотин ваъдасининг устидан чиқувчи ростгўйдир, хотин ор-номус учун курашувчи ботирдир, хотин ўз халқини севгувчидир, хотин эр билан ўртоқ, бу хислатлар устига хотин — насл давомчиси, халқ учун улуг қаҳрамонлар туғиб берувчи она

10 ва халқ онласининг «хўжайкаси»дир.

Шарнат қонунларида ёзилган, бадавлатлар муҳри билан тасдиқланган майиб, сочи узун, ақли калта, ожиза, йнғлоқи, мунглуқ хотин-қизлар образи (агар шуни образ деб бўлса) халқ ижодининг саноқсиз томлар ташкил қилган хазиналарининг бирор сатрида ҳам бўлсин кўринмайди.

Қаҳрамон, соғлом насл учун бўлган курашда, тенг ҳуқуқли оила учун бўлган курашда ташаббус ҳамма вақт хотин-қизлар қўлидадир. Яъни эрга хотин эмас, 20) хотинга эр ёқиши керак. У тегмоқчи — опла қурмоқчи бўлган эркагини қаҳрамонлик шартларини ичига олган курашларда синаб кўради. У чўлга сув чиқаргани, хунхўр подшоҳни ўлдиргани, аждарга бас келгани, девни бўғизлагани, ўқ отганда учар қушни олгани, пойгада биринчи келгани севади.

Хотин-қизлар ботирлиги тўғрисидаги талай-талай эпизодлардан биргина мисол кўчирдим, билмадим, сиз нима деяр экансиз.

Эри Аваз ўқ еб келганини кўрган Қундуз ойм: 30 «Мабодо қалмоқлар келса, тўрамнинг ярадор бўлганини билиб қолса, тўрам ўзини билмай ётса, кўп душман келиб тўрамни ўлдириб, мени бойлаб олиб кетса, ору номус барбод бўлса, уят ўлимдан қаттиқ дегандай, тиркликни найлайин?» деб, ўйга тушди. Иннайкейин Авазнинг совут-қалқонини кийиб, сочларини йиғиб, дубулға остига бостириб, Фиркўк отнинг устига миниб, қиличини сирмаб, душман устига юрди. Шунда Фиркўк отга қараб бир сўз айтаётир:

— Қулоқ солгин ой Қундузнинг сўзига:

40

Тўрам ёлғиз, душман юрар юзига.
Бир кўринай душманларнинг кўзига,
Чу-ҳа, чу-ҳа, душманларнинг устига!.

«Қундузнинг чироғи ўчар», демасин,
«Энди кафан тўнни бичар», демасин,
«Эрни ташлаб Зангар қочар», демасин,
Чу-ҳа, чу-ҳа, қалмоқларнинг устига!

Ев қўшини устига борган Қундуз айтаётир:

— Кўп қўшин ётарми тулкидай биқиб,
Ботир ҳам турарми душмандан ирқиб,
Бир қиличим қопти эсимдан чиқиб,
Кел, қалмоқлар, мард Алининг майдони!

Оқизарман кўздан қонли ёшингни,
Мен қўрқмасман кўриб катта қўшинни,
Биринг қўймай кесиб кетай бошингни,
Кел, душманлар, мард Алининг майдони!

Уша кундаги жангда Қундузойнинг кўрсатган бо- 10
тирлигини таърифлаб, халқ шоири айтади:

Қирғий юрар қияда (яъни Қундуз),
Шуқор ётар уяда (Аваз).
Уруш қилди ой Қундуз
Бол Аваздан зиёда...

Тўпланиб ётган қалмоқни
Жойдан Қундуз кўчирди.

Достонларда хотин-қизлар образи шундайдир.

Халқ ижодида ватан — она ер маъносидадир. Унинг 20
жуғрофий чегараси йўқ. Халқ она ерни, дунёни бос-
моқчи бўлган қўрқинч офатлардан, балойи қазодан,
девлардан, ифритлардан, аждарлардан сақлаш учун,
яъни одамзоднинг мутлақ душманлари бўлган хонлар-
дан, амирлардан, фағфурлардан, қайсарлардан, золим-
лардан, хунхўрлардан (эксплуататорлардан) сақлаш
учун курашади. Яъни она ер одамзоднинг: ер юзидаги
меҳнаткаш халқнинг яшамоғи учун ҳеч қандай худуд
бўлиши мумкин эмас. Халқ Хитойдан тортиб Фаранг-
гача, Юнондан тортиб Кўҳиқофгача бутун ер юзининг 30
осойишта яшамоғи мумкин бўлган ватан бўлишини ис-
тайди. Ана шу улуғ истагига қарши келатурган ҳар
қандай ҳаром кучни ер юздан йўқотиш учун кура-
шади.

Халқ фантазияси жуда кенг, жуда чуқур ва жуда
бойдир. Ўз курашининг, ўз меҳнатининг ўнғайлигини
қозониш учун истаган воситани қурол қила олади. Дос-
тонда учраган семурғ халқ фантазиясининг аэропани
бўлиб хизмат қилгандай, ер киндигини тортиб беш юз
йиллик йўлни йингирма кунда босадиган Ғиркўк от —
унинг поезди ёхуд таңкидир. «Ҳар бир қадам фанта- 40
зиянинг сайрида унинг қўзғатувчисини кашф этиш қи-
йин эмас, бу қўзғатувчи ҳамма вақт кишиларнинг ўз
меҳнаткашларини осонлаштиришга интилишидан бош-
қа нарса эмасдир», дейди Горький.

Халқ ўз меҳнатини осонлаштириш воситаси бўлган

қурол-яроғларга доимо ҳурмат билан қарайди. Отими, қилчими, шунқорими, хат ташувчи кабутарими, ёхуд ёнидаги вафодор итими — ишқилиб, ниманки бўлса ҳам, унинг оғир кунларида йўлдоши, харб кунларида қардоши бўлган ҳамма нарса унинг наздида муқаддасдир.

Бунга ҳеч бўлмаса отга бўлган ҳурматни мисол олсак бўлади. Достонларда отнинг юришига, туёқ мослама шеърлардан бир неча шаклларни учратиш мумкин. Мана шу шеърда чониб бораётган отнинг туёғи тинг-

10 ланмайдими?

Қулон юрмас ерлардан
Қувиб ўтиб боради.

Булон юрмас ерлардан
Бузиб ўтиб боради.
Қарсоқ юрмас ерлардан
Қалқиб ўтиб боради.

Бўри юрмас ерлардан
Бўзлаб кетиб боради.

20

Полвон Ҳасан довушини
Созлаб кетиб боради.
Бек Равшанин тинмасдан
Излаб кетиб боради.

Қилчига ҳам, қўлдаги шунқор қушга ҳам, ишқилиб ниманки мурод-мақсадга етиш йўлида халққа кўмак берар экан, унинг ҳурмати муқаддасдир.

30 Ўзбек халқ оғзаки адабиётида энг ўсиқ шох — достонлар жанридир. Бизда ҳар бири 5 минг билан 15 минг сатрлар ўртасида бўлган достонлардан 200 дан ортиқ бор. Ундан ташқари эртақлар жанри, бунда минглаб эртақлар бор, минглаб қўшиқ, минглаб мақоллар бор. Бир афанди эртақларининг ўзи билмадим қанчадир. Ҳар ҳолда мен энг илгари достонлар тўғрисида сўйламоқчиман.

40 Ўртоқлар, мен халқ ижоди фольклорнинг ранг-баранг бошқа жанрлари тўғрисида гапирмасдан илгари, кишилар тўғрисида, яъни бу кунги ўзбек меҳнаткаш халқ яратган фольклорнинг бевосита намояндалари тўғрисида гапирмоқчиман ҳамда фольклор жанрларининг энг кучли ва зўри бўлган достонлар жанри шахсларининг, яъни ижодкор халқнинг вакиллари сифатида жиров, бахшиларнинг ўзлари билан боғлаб айтиб кетмоқчиман.

Ўртоқлар, мен сизларни халқнинг бир неча юз йиллар бўйича ўз кўрган зулми, уқубати, оч-яланғочлиги, ғазаби ва ботирлиги, севинчи, ишқи, бутун маиший, сиёсий ҳаётидаги руҳий кечинмаларининг маҳсули бўл-

ган ижоднинг куйчилари, халқ шоирлари — жировлар, бахшиларнинг бир-иккиталари билан таништириб ўтмоқчи бўламан.

Эртакларни, мақолларни айрим қўшиқ ва термаларни ҳам майда дostonларни ҳисобга олмаганда, «Гўрўгли», «Алпомиш», «Юсуф Аҳмад»дан иборат бўлган учта катта цикл дostonлар тизмаси борки, бир Гўрўгли циклининг ўзи қирқ дostonдан иборатдир. Бундан 36 дoston Тил ва адабиёт институти томонидан ёзиб олинган, ўлик архив сифатида ҳаракатсиз институт шкафларида ётмоқда. Эстетика бўйича ҳар дoston одатда бир оқшом ўқилиши лозим бўлганини ҳисобга олса, роса қирқ кун ўқиладиган материал бир «Гўрўгли» циклини ташкил қилади. Бу дostonларнинг кичиги 5 минг сатрдан, каттаси 12 минг сатргача борлики, ўрта ҳисоб билан ҳар бир дoston Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»ича бор. Бу гаплар фақат «Гўрўгли» цикли тўғрисида. «Алпомиш» цикли ҳам шундай бир неча ўн дostonларни ўз ичига олади. «Алпомиш» циклидаги дostonлар ҳажмича «Гўрўгли» цикли дostonларидан каттароқлиги билан маълумдир. 10

Демак, яна юқориде айтилганча, эртакларни, мақолларни, қўшиқларни, термаларни, циклга кирмаган дostonларни ҳисобга олмаганда халқ ижодидан камии юз дostonни билгувчи жиров, бахшилар тўғрисида ҳозир гап бормоқчи.

Урни келганда айтишим керак бўлиб қолди. Нима учундир баъзи ўртоқлар «бахши» сўзидан ҳуркар эканлар. Бу сўзни форсларнинг бахшоиянда, яъни бағишлагувчи сўзидан бузилган деб, яъни замирий маъноси тангрига қайтади, деб қўрқармиканлар, билмадим. Ҳақиқатда эса оқин — форсийнинг охунд сўзидан бузилган, жиров — жирловчи, яъни жирламоқ масдарининг исми фонли; бахши — музикант, ашулачи, ошиқ — қўшиқчи маъноларидадир. Навоий бу тўғрида: 30

Сартга гарчи ноший берур бахшилар,
Турк ила ҳам яхши борур бахшилар,—

дейди.

Яна Навоий ўз «Хамса»сида ўзини халқнинг бахшишиман, деб эълон қилади. Демак, менингча, бахши сўзини ишлата берсак бўлади. 40

Шундай қилиб, гап бахшилар тўғрисида боради. Халқнинг неча юз йиллар давомида яратган бу асарларини ҳалигача шараф билан ёдда тутиб, камии бўлса тўлдириб, халқ адабий меросини биздай меросхўр-

ларгача келтириб бергувчи муҳтарам халқ шоирлари — жиров — бахшилар талайгина бор.

Биздаги халқ шоирлари айрим-айрим адабий мактабларнинг шогирдларидирлар. Бу адабий мактаб — адабий доиранинг мазмуни шундаки, Жуманбулбул унинг отаси — бобосини ичига олган бир адабий доира ўз шогирдлари Эргаш, Пўлкангача бир силсила ташкил қилиб, иккинчи томонда Йўлдош жиров бошлиқ Фозил Йўлдошгача бошқа бир силсила ташкил қилади. Бу адабий доиралар шогирдлар тарбиялайди, эскидан келаётган дostonларни ишлайди, янгиларини яратади, бир-бирларини билан ким яхши айтиш учун мусобақалар ўйнайди. Яхшиларни тақдир, ёмонлари тақдир қилинади.

Бошқа-бошқа услубга эга бу адабий доиралар ўзи забт қилган материаллари билан бир-бирларидан тамоман айриладилар. Яъни Жуманбулбул адабий доирасининг материали бўлган «Гўрўғли» циклидан «Равшанхон» дostonини Эргаш бахши айтгандай мукамал қилиб, Фозил жиров айтолмагани каби, Йўлдош жиров адабий доирасининг моли «Алпомиш»ни Фозил Йўлдош айтгандай тўла қилиб Эргаш бахши айта олмайди.

Бу адабий мактаблар бир-бирларини синокдан ўтказар эдилар. Айрим дostonни қай томон дуруст, мукамал, гўзал айтса тақдир қилар ва уни ўрганишга, оммалаштиришга тиришар эдилар. Ҳатто бошқа мактабнинг кишиларини иккинчи мактабнинг устозларининглар, санъатига баҳо берар эди. Чунончи: бир кун шаҳрисабзлик Хидир шоир, Қўрбонбек шоир, Товбузар шоир ва бир неча шоирлар, иккинчи мактабдан бўлган Йўлдош жировга (бу киши Фозил шоирнинг устози) дoston айтдирадидлар. Бир бутун оқшом — катта чошгоҳгача дostonни тинглайдилар. Дoston тугагач, Товбузар шоир Хидир шоирга қараб:

— Хидир ака, сиз ҳам, биз ҳам шоир одамлармиз, Йўлдош булбул қалай экан?— дейди. Шунда Хидир Товбузар шоирга жавобан:

40 — Ҳавога қора қалин булут чиқса,
Булутлар маст бўлиб новшар қуйилса,
Ҳар дарадан сел келса,
Тажанининг дарёси мавж уриб тошса,
Шунчалик тошар-даей,
Йўлдош Булбулдан ортиқ тошолмас...

дейди.

Меш илгари ўтган устозлардан, яъни айрим адабий

мактабга эга бўлган шоирлардан бир-иккитасини зикр қилиб ўтмоқчиман.

Шоир Жуман Холмурод ўғли Жуманбулбул Жасоқ бахшининг укаси, XIX асрдаги кўзга кўринган ўзбек халқ куйчиси, 1820 йилда Нурота район Қўрғон қишлоғидаги камбағал деҳқон оиласида туғилган. Саводсиз. Отаси, бобоси, катта бобоси халқ шоирларидан бўлган.

Болалик чоғида отасидан ва кейин XIX асрнинг биринчи ярмидаги кўзга кўринган куйчи Кичик Бўрондан тарбия олган. Катта шоир, бахши кўп халқ дostonларини билар ва уларни янгидан ишлар эди. Яхши овозли ва гўзал куйлагани учун халқ уни жуда севар, доим унинг талантини мақтар эди. Шунинг учун ҳам халқ унга «Булбул» деб ном берган эди. Ҳозирги кунда ҳам Булбул номини халқ, хусусан, унга яқин бўлган район меҳнаткашлари ҳурмат билан ёдлайдилар.

1888 йилда ўлган.

Бу киши адабий мактаблардан бирининг бошлиғи сифатида бир талай шоир, шогирдлар етиштирган, 1937 йилда ўлган Эргаш шоир ҳам бунинг ўғли ва шогирди эди.

Йўлдош Маматқул ўғли XIX асрда кўзга кўринган ўзбек куйчиси, ўзбек халқи орасида Йўлдош шоир тахаллуси билан машҳурдир.

Ўзбек камбағал деҳқон оиласидан, Булунғур район Қирқ қишлоғида туғилган. Саводи йўқ. Қўлдош ва Сўяр шоир деган акалари бор эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам машҳур бахшилардир.

Йўлдош шоир кўзга кўринган бахши Йўлдош Булбулнинг шогирдидир. Йўлдош шоир ўз даврининг кўзга кўринган талантли бахшиси бўлиши билангина машҳур бўлиб қолмай, Жўра шоир, Фозил Йўлдош ва бошқа машҳур ўзбек бахшиларининг устози ва тарбиячиси сифатида ҳам машҳурдир.

Жасоқ Холмуҳаммад ўғли XIX асрдаги кўзга кўринган ўзбек куйчиси, ўзбек халқи орасида Жасоқ бахши тахаллуси билан машҳурдир. Ўзбек камбағал деҳқон оиласидан, Нурота район Қўрғон қишлоғида туғилиб ўсган. Саводи йўқ.

Жасоқ 80 га яқин халқ дostonини ёд билар ва дostonларни дўмбираси билан айтар эди. Жасоқ машҳур куйчилиги билан қимматли бўлиб қолмай, XIX асрнинг иккинчи ярмидаги кўп машҳур куйчиларнинг устози бўлиши билан ҳам қимматлидир. Ҳозирги машҳур ўзбек куйчиси Пўлкан Жомрот ўғли ҳам Жасоқ бахшининг шогирдларидандир.

Эргаш Жуманбулбул ўгли тўғрисида. Эсимга тушганда айтиб ўтишим лозимки, устоз Алексей Максимович Горький халқ шоири Сулаймон Стальский ижодига баҳо берар экан, уни «замонамизнинг Гомери» деб атаган эди.

Билмадим, агар Алексей Максимович Горький ўзбек халқ ижодий хазинасининг дарвозабонлари бўлган Эргаш Жуманбулбул ўгли, Фозил ота Йўлдош ўгли ва бошқаларнинг ижодлари билан танишишга улгура олганда, қандай баҳо берган бўлар эди.

Эргаш Жуманбулбул ўгли 1870 йилда Нурота райониде туғилган. Эргаш бахши отаси Жуманбулбул ва амакиси Жассоқ бахшилардан тарбия олган. У кўп ўзбек халқ дostonларини билар эди. Айниқса, Гўрўғли циклига кирган дostonларни айтишда фантазиясининг кучлилиги, қувваи муҳофизасининг кучлилиги, уйдирмачиликка усталиги, сўз бойлиги, образлар яратишда мислсизлиги, вазн ва қофияларга, сажия ва мантиқларга зўр эътибор берганлиги, айтишда содда ва самимийлиги билан бирга, устозлардан эшитган нарсаларини ҳатто кичик бир вергулигача ёдида тутиб, бизларга тақдим қилганлиги билан ҳурматлидир.

Ундан ўнга яқин катта-катта дoston ёзиб олишга улгуролдим. Ҳали юқорида айтиб ўтганимиздай, биргина «Гўрўғли» циклига 40 дoston кирази, ҳар дostonнинг ўқилиш ўлчаги бир оқшомдир. Афсуски, съездимизнинг рўзномаси менга, яъни ками 100 дoston, саноқсиз қўшиқ, эртақ, мақоллар устида гапириб чиқишга ҳеч бўлмаса бир оқшом ҳам сўзлашга вақт бермаган. Шундай бўлса ҳам мен устоз Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ҳеч бўлмаса уч поэмаси устида, «Равшанхон», «Қундуз билан Юлдуз» ҳамда батамом ёзиб олишга улгуролмаганимиз «Ленин» дostonи устида ундан-бундан бўлса ҳам гапириб ўтмоқчиман.

Фольклор асарлари ўтмишнинг катта тарихий документларидирки, ўша фольклор материаллари ўзлари ишлаб чиққан ўтмишнинг айрим саҳифаларини изоҳлашга ва ўша турмушда яшаган одамлар ҳаётини ўрганишга катта қулайлик туғдирадilar.

Улуғ ёзувчимиз М. Горький «Оғзаки халқ ижодини билмасдан туриб, меҳнаткаш халқнинг ҳақиқий тарихини билиш мумкин эмас. Жуда узоқ қадим замонлардан бери фольклор алоҳида равишда тарихга йўлдош бўлиб, келади. Лекин ибтидоий ва қадим маданият тарихчиларининг ҳеч бири, фольклор материаллари — халқнинг оғзаки ижоди, мифологик материалларидан

фойдаланмагандир. Ҳолбуки, булар ҳам умуман олганда, табиат ҳодисаларининг аксидан, табиат билан кураш ва социал ҳаётнинг кенг бадий умумлаштирмалари бўлган инъикосдан иборатдирлар», деган эди.

Ана шундай қилиб мен сизга ҳикоя қилмоқчи бўлганим бу дostonлар ўзбек меҳнаткаш халқларининг тарихда кечирган ҳаётининг энг бўртиб чиққан ерларини ўзида акс эттирган. Бунда жабр-жафо чекиш ҳам бор, зулм кўриш ҳам бор ва шу жабр-жафо, зулмга қарши эрк учун, озодлик учун, чин муҳаббат учун, 10 одамнинг одамлиги учун бўлган кураш, ботирлик — ҳаммаси бор, яъни ўлимга қарши ҳаёт учун, насл учун, шараф учун, ор-номус учун ниманки керак бўлса, ҳаммаси бор.

«Гўрўғли» циклига кирган дostonлар — феодализм тузуми, хон ва сарой жабр-ситамларини бошдан кечирган, ўз меҳнатининг самарасини кўролмай, бунинг ўрнига бозорларда қул бўлиб сотилиб, саргардон бўлган, ҳақли талаблари ҳақсизликка айлантирилиб, ҳатто кўзлари ўйилиб кўр қилинган меҳнаткаш халқнинг 20 шу зулм, шу зуғумга қарши Гўрўғли каби курашувчи, ботир — қаҳрамон, халқи учун юрагида ўғит сақлаган ўғиллар образини яратган дostonлардир.

Халқ ўз душманига қарши ғазабини, нафратини, ўчини ва эркин — озод келажакка бўлган ишончини, шу озодлик учун бўлган курашини севган қаҳрамонлари Алпомиш, Гўрўғли, Авазхон, Ҳасан, Равшан ва бошқалар образи орқали ифодалайди. Фольклордаги пухта ишланган образлардан бири Гўрўғли образидир.

«Ўртоқлар, қаҳрамонларнинг бадий жиҳатдан мукамал, тузук, порлоқ типлари фольклор — меҳнаткаш халқнинг оғзаки ижоди томонидан яратилганлигига мен янада сизнинг диққатингизни жалб қиламан» (Горький). 30

«Гўрўғли» циклидан «Равшанхон» дostonи тўғрисида тўхтамоқчиман. «Равшанхон» дostonи бир неча юз йиллардан бери халқ ўртасида айтилиб келган. Бу дoston энг устоз халқ шоири, бахшилар томонидан юз йиллар давомида ишланиб, пишган бир дostonдир. Сўнги кезларда халқ аудиторияси дostonни Жуманбулбул оғзидан тинглаб: «Бу дoston Жуманбулбулнинг уч ҳайдаган шудгори, — деярдир экан, яъни бир Жуманбулбулнинг ўзи уч ҳайдаган бўлса, унгача айтганлар неча ҳайдаб пиширган эканлар. «Равшанхон» дostonини Булбулнинг ўғли Эргаш шоир катта завқ билан айтар эди. 40

Эргаш шоир бу дostonда меҳнаткаш халқнинг душмандан кўрган юрагидаги аламини, ҳақсизликларини кўрсатиб ва шуларга қарши қаҳрамонона шараф билан, ботирлик, энгувчилик сифати билан курашувчи ўз халқига содиқ ўғиллар, уддабурро, доно қизларни яратади.

«Равшанхон» дostonининг қисқача мазмуни:

10 Равшан — Гўрўғлининг набираси Ҳасанхоннинг ўғли; ўз амакиси қизини бермас бўлгандан кейин, у бувисининг қўлидаги узугида Ширвон юртининг хони Қорахон пошшонинг қизи Зулхуморни кўриб, унга ошиқ бўлади. Отасидан фотиҳа олиб, ёлғиз ўзи чиқиб кетади.

Ширвон шаҳрида, биринчи марта Ҳасанхоннинг душмани Кўсага йўлиқиб қолади. Кўса билан олишиб, Равшан уни ўлдиради. Душмандан қутулгач, йўли бир боққа тушади. Боғнинг эгаси бир кампир бўлиб, бу кампирнинг олти ўғли хон томонидан ўлдирилган бўлади. Кампир Равшанни ўғил қилиб олади.

20 Қорахоннинг қизи Зулхумор қалпоқ бозори солдириб, йигитларга қалпоқ кийишни расм қилади. Ҳар бир қалпоқни фалон пулдан сотади. Узоқ-узоқ мамлакатларнинг подшозодалари Зулхумор ишқида, унинг ҳуснини кўрмоққа келадилар. Зулхумор кўп йигитларни дорга осдиради. Кўрмананага лаган-лаган тилла келтириш шарт бўлади.

30 Равшан бу қалпоқ бозорини ахтариб боради. На кўрманана бор ва на бошқа, арқда ўтирган Зулхуморга қараб, ўзини девона афт қилиб: «Журинглар Чамбил кетамиз, туринглар, Чамбил кетамиз», деб дўқ қила беради.

40 Эртаси Зулхуморнинг боғига биқиб киради. Канизакларнинг ўйин-кулгиларига, Зулхуморнинг ҳуснига тўяди. Канизаклар бунни пайқаб қоладилар. Зулхуморга хабар берадилар. Зулхумор нишонаси бўлган ҳалиги узукни кўриб, йигитга ўзини бағишлайди. Зулхумордан илгарироқ яхши кўриб қолган бош каниз Оққиз, бунга чидолмай, онаси Мاستон кампир орқали хонга чақади. Хон Равшанни ётган ерида қўл-оёғини боғлатиб зиндонга солади. Зулхуморни бир ҳовлига қамаб қўяди. Зулхумор турган ҳовлидан лаҳим қаздириб, зиндоннинг ичидан чиқади. Равшаннинг отаси Ҳасанхоннинг турган ерини аниқлаб олиб, майнаси орқали Ҳасанхонга — Чамбилга хат юборади. Йигирма кундан кейин Равшаннинг дорга осилишини айтади.

Равшаннинг кампир онаси, ўз ўғилларининг дўсти

Айноқ, Жайноқ калларга ялиниб, Равшанни қутқазिशларини сўрайди. «Бугун Равшан осилади», деган куни Ҳасанхон етиб келади. Равшанга қурилган дор тагида дам олиб ўтиради. Бунинг кетидан каллар майдонга тушадилар. Хон аскарларини енгиб, ўзини ўлдиргач, Равшаннинг кампир онасига мамлакатни топшириб, 10 Равшан билан Зулхуморни Чамбилга олиб келиб, тўй-томоша қилиб бериб, мурод-мақсадига етади.

Халқ ижоди, айниқса, халқ достонлари бошдан-оёқ севги, ишқ-муҳаббат сувлари билан суғорилгандир. Бу ишқ можаролари одамнинг яшаши учун лозим бўлган энг яхши сифатларни ўз ичига олади. Достонлар қаҳрамонлик, душман қаршисида енгилмаслик, ўғилларнинг қул, қизларнинг канизак бўлмаслиги ғамини еювчи, ҳар қандай оғир кулфатлар бошига тушганда ҳам умидсизликка тушмай, бошлаган ишни охирига етказувчи ўғил-қизларни тарбиялаш воситасидир. 20

Равшанхон севгилиси Зулхуморни излаб чиқиб кетиши керак. Лекин у ҳали жуда ёш бола бўлишига қарамай, узоқ йўл — душман элига боради. Бунга у қунт қилган. Чунки, бу ердаги Зулхумор севгиси халқ идеалининг символидир. Ҳамма достонларда ҳам севгили ёр образи — озодликнинг, қўлга киргизилиши лозим бўлган эрkning символи бўлиб хизмат қилади.

Равшан ҳам ўз эли олдида катта бир иш қилиб келмоқчи, яъни бу элга душман бўлган, меҳнат элини қул қилиб ишлатувчи, хору зор қилиб саргардон қилмоқчи бўлган душман эл — Ширвон хоннинг юртига бориб, у билан курашиб, севгилиси Зулхуморни олиб келмоқчи. Равшаннинг ўзини тингласак, Зулхумор севгилиси халқнинг яшаши идеали символи эканлиги очилади. 30

— Омин денг, отажон, ёрга бораман,
Ер дейман-ку, номус-орга бораман.
Ота, сиздан оқ фотиҳа тилайман,
Ширвон элда Зулхуморга бораман,—

40

деб отасидан жавоб сўрайди. Равшан ўз севгилиси, яъни халқнинг номус-ори учун курашга боради.

Равшаннинг отаси Ҳасанхон зулмни кўп чеккан, кўнгли вайрон бўлиб машаққат остида кўнгли синган ғариб-бечораларни кўрган, шуларнинг кунига ярамоқ истаган бир мард одам. Ўз ватанига, элига ҳужум қил-

53

ган душманини ҳарб майдонида қайсардай айланиб, найзага илган қаҳрамон. Уғлига жавоб берай деса, Равшан ҳали ёш, майдон кўрмаган, синовдан ўтмаган, лекин жавоб бермай деса, ёш йигит белига кескир қилишни тақиб, суқсурдай бўлиб мардлик талаб қилиб, номус-оримни олиб келаман, деб бел боғлаган. Бунинг раъйини қайтариш мумкин эмас.

Ахир йигитнинг раъйини қайтариб бўладими? Уғли ҳали бешикда экан чоғидаёқ:

10 — Қўли арслон билаклим,
Ботир, қоплон юраклим,
Яхши-ёмон кунимда
Менга жуда кераклим...

Айланагин қароғим,
Уйда ёнган чироғим,
Дўстим кўрса ярашиб
Душманимга яроғим,—

деб орзу қилган эмасмиди! Энди ўртага номус-ор масаласи тушар экан, йигит ўғлонни йўлдан қўйиб бўладими? Шунинг учун Ҳасанхон ўғлига қараб, «Бўлмаса пишгин, талаб қилибсан, йўлингдан қайтармай»,— дейди.

— Бор, ёлғизим, Ширвон элга бориб кел,
Йўли узоқ, койиб, чарчаб, ҳориб кел.
Соғ-саломат бориб келгин, ёрқиним,
Излаганинг Хумор бўлса олиб кел,—

деб жавоб беради. Мана бу нуқта меҳнаткаш халқнинг тарбиясига хос бир хусусиятдирки, халқ ўз ўғилларини ҳамма вақт чидамли, қўрқмас, полвон сифатида ўстиришни пухта тушуниб келган, халқ дostonларининг бу қаҳрамонлари, феодал аристократияси закази билан яратилган жангномалар қаҳрамонларига ҳеч ўхшамаганлар. Ҳасан ўғлига жавоб бериб:

— Бир пасилга отнинг бошини тўхтатгин,
Болам сенга бир насиҳат айлайин,—
Душманларнинг додин бериб қақшатгин,
Қулоқ солгин бир насиҳат айлайин,—

деб боласига насиҳат қилади. Бунда Эргаш Жуманбулбул қайнаб тошади. Улмас, абадий халқ афоризмига 40 айланиб кетадиган қимматли мисралар тўқиб, ўз Ҳасани орқали Равшанга дейди:

— Пайдо бўлдинг икки гавҳар донадан,
Парвоз қилиб учдинг манзилхонадан.
Аввал айтган насиҳатим, Равшанжон,
Кечсанг ёмон бўлар ота-онадан...

Ўзингдан пастларман ҳар йўла кетма!
Болам айтган насиҳатим унутма.
Олдингдан ким чиқса, бесалом ўтма!
Бир ғарибни кўрсанг зинҳор оғритма.

Қулоқ солгин бир-бир айтай, Равшанжон,
Зинҳор манманликнинг йўлини тутма.
Асли зотим баланд дема, чироғим
Зинҳор-зинҳор, болам, ўзингдан кетма.

Кўнгли бузуқ бўлса, болам шод айла
Йиқилгани болам, сен босиб ўтма,
Қўлингдан келганча, ёмонга кетма,
Зинҳор-зинҳор бир мискинни йиғлатма.
Ёмон билан сирдош бўлма, Равшанжон,
Орқасидан пушаймон бўп қон ютма!

Қўлингдан келганча, чиқар яхши от,
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от.
Насиҳатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса, чанг чиқармас яхши от,

Ҳар кимга, Равшанжон, оҳинг олдирма,
Нодонлик қип пчинг ғамга тўлдирма.
Эрдан айёр, хотиндан кўп мастони,
Сирингни душманга асло билдирма!

Бу гаплар, бизнинг, айниқса ҳозир, кундалик рўз-
ғор гапларимиздир. Бу кун ёшларимизни тарбиялашда
шундай насиҳатлар қиламиз. Бу гапларнинг бизга ёқ-
қанлигининг, юрагимизни қитиқлаганининг сабаби шун-
дадирки, бу кунги бахт ва саодатли кунга эришганга
қадар, меҳнаткаш халқимиз томонидан айтилган дур-
доналардир.

Ҳасанхон ва унинг ўғли Равшан, адолатни севувчи,
зулмга қарши курашувчи Гўрўғли авлодларидандирлар.

Ёш Равшан узоқ душман элга қўрқмай, якка — тан-
ҳо отланади. Душман элнинг яроқли кишиларидан бир
кўса, уни таниб, қўрқитиб дўқ урганда, Равшан қу-
ролсиз ёлғиз тана, отаси Ҳасанхоннинг насиҳатини қу-
лоқда тутиб, сирни душманга бой бермай, кўсага мард-
лик жавобини беради.

— Тарзимга қарасанг нодон боламан,
Қасд қилган гапимни ўтга соламан,
Қўлингдан келганини қилгил, аяма,
Чамбилбелда йўлбарслардан бўламан.

Равшанхонни дорга осмоқчи бўлиб, дор тагига кел-
тирганларида, уни подшоҳ Қорахонга тобе бўлишга
мажбур қилмоқчи бўладилар. Лекин мард Равшан-чи:

— Йўқчилик жўмарднинг кўзини ўйма
Қўлингдан келганини қилгил, аяма,—

деб кўзи бойлангани ҳолда қаҳрамонона жавоб бе-
ради.

Равшанни жаллодлар бойлаб, хон саройига олиб келаётиб, уриб, ҳақоратлаганларида чидолмаган севгилиси Зулхумор хоннинг жаллодларига ялинади. Лекин бу иш — бу ялиниш Равшанга ёқмайди ва севгилиси Зулхуморга қараб дейди:

— Жаллодларга ялинмагин, бўйнингдан,
Сен йиғласанг кетар менинг дармоним.

10 Равшаннинг дорга осиладиган куни отаси Ҳасанхон Равшаннинг севгилиси Зулхуморнинг хати билан икки, уч ойлик йўлни йигирма кунда босиб келиб, мард Равшаннинг осилиши арафасига тўпланган хон бошлиқ арбоблари, унинг аскарлари бошига Ҳасанхон ўзининг ва Равшаннинг содиқ дўстлари — каллар билан бирга шундоқ қора кунлар соладики, душман дарҳол енгиледи. Лекин булар халққа қарши курашмайдилар. Қорахон душман кучига қарши курашадилар. Улар енгилгач, халқнинг «Ал-амон, Ҳасанхон, ал-амон», деган талаби билан, хон ўлдирилгандан кейин, уруш майдонини тўхтатадилар.

20 «Равшанхон» достонидаги каллар — Айноқ, Жайноқ, Терсак каби образлар ўзбек фольклорига ижобий типлар образидир. Булар эзилган, жабру ситам кўрган, эксплуатация этилган, меҳнаткаш камбағал образларидирлар. Лекин ҳақиқатан кал бўлмаганликлари ҳолда меҳнаткаш халқ ўз ижодида уларни «кал» дейиш билан шу образнинг ҳақиқат башарасини англаган бўлар эдилар.

Шунинг учун меҳнаткаш ижодида, ижобий типлардан киши диққатини жалб этувчилар сифатида кал образларини кўрасиз. «Қундуз билан Юлдуз»даги Жанжал кал образи билан бу калларнинг айирмаси йўқ. Булар эксплуатация этилган, ўғирлик, хиёнат, инсофсизликни билмаган қашшоқлар образидир. Мана шу каллар образига Терсак, Айноқ, Жайноқлар Равшанни ўлимдан қутқаришда, унинг халқ учун бўлган курашнинг давом эттиришда жонбозлик кўрсатадилар. Ҳатто Қорахон билан бўлган курашда:

— Калинг қурсин кўп ёмон,
Борманглар каллар томон,—

40 деб, душманлар уларга тан берадилар.

Эргаш Жуманбулбул бу достонда салбий типлар — подшоҳ тарафдорлари, подшоҳ амалдорлари типини салбий равишда тасвирлайди.

Равшаннинг кампир онаси эса, бу ўғиллар даврида ўзига ёрдамчи излаган, хондан ўчини олмоқчи бўлган

бир кампирдир. Равшанни ўғил қилиб олгач, бу орқали иш кўради. Равшан қўлга тушгандан кейин, калларни ишга солиб, мақсадига эришади.

Достонда хон, сарой, умуман эксплуататорлар, айниқса, савдогарлар, достон тили билан айтганда, бозорчилар ҳам қораланади. Халқни алдаб, бозорни турли найрангларга солувчиларнинг хусусият ва башараларини бу достон кези келганда чизиб ўтади:

Бозор келган бозорчилар,
Йўлни кезган гузарчилар,
Тинмай элни кезарчилар,
Жўн савдонн бузарчилар,
Қалпоқ бозори қайсиди?

10

Шунинг билан бирга камбағал меҳнат эгаларининг буларга нисбатан тамом бошқа одэмлар, бошқа идеяли кишилар эканини ҳам икки байт билан ифодалай олади:

Ишчи бўлган камбағаллар,
Савдо-сотикқа дағаллар...

20

Бу «Равшанхон» достонида табиат лавҳалари жуда мўъжаз, табиий, реал тасвирланади. Масалан, Равшан бир боққа тўғри келганда, Эргаш у боғни шундай тасвирлайди:

«Равшанбек қараса, бир катта боғ, ўзи жуда калондимоғ, тўрт ёғнининг девори узун, калта эмас, баравар чоппа-чоқ. Бир ёғи дарахт, бир ёғи олмазор, бир ёғи анжир, бир ёғи анор. Сувга тўлган ҳовузлар, теварагида катта-катта чинор... Гул очилган, барги сочилган... Равшанхон бу боғ деворларига қараса, тик пахсасини ишлаган, деволининг тагини гиштлаган, жуда маҳкам қилиб ташлаган, деволларни ганчлаган; тўғрига кетган расталар, деволлар гул-дасталар, жуда ўхшатибди усталар. Кўрган хаста, кўрмаган ҳавасда, гул экилган баланд-пастда, гулни десанг даста-даста, тевараги ёнғоқ писта, қилган ҳам жуда уста».

30

Эргаш шоир ўз ҳунари — бахшиликка жуда ихлос билан берилган киши эди. Хаёли кенг, фантазияси кучли, тили бой, кўп бахшиларимиздан кўра илмлироқ, мақсадшунос ва ўта рубобий — лирик ҳам бир янги нарса айтмоқчи бўлса на ўзини ва на ўзгани қийнаб ўлтирмай, дўмбирасини олдимини, шеърлар итоатли қўшиндай саф-басаф тизилиб кела берар эди. У сийрак учрайдиган табиий талант эгаси, гавҳарнамо бир шоир эди.

40

Мен «Қундуз билан Юлдуз» достонига кўчмоқчи-

57

ман. Мен бу дostonнинг қисқача мазмунини айтмайман, ҳозир барҳаёт шоирларимиздан улуғ бахши Фозил ота Йўлдош ўғлининг ижодига вақтнинг оз берилишини истамайман. «Қундуз билан Юлдуз» дostonи орқали Эргаш бахшининг ижодкорлик мартабаси устида тўхтамоқчиман.

Аваз ўғлон овдан қайтар экан, хумори бўлди, бир юртдан чилим сўради. Бир оқ уйдан бир оқ қиз чиқиб, «Э тўрам, чилимни жойидан сўранг, ҳар ердан сўрай берасизми? дейди, яна қиз: «Эй тўрам, сиз кимсиз, отингиз нима?» дейди. Бол Аваз жавобида: «Отим Авазхон, Гўрўғли валлакатнинг ўғли бўламан», дейди. Қизнинг оти Бўтакўз, Бўтакўз ойим: «Эй сатқайи чилим кетинг, сиз Хуросон бозорида бир байталга сотилган қулсиз», дейди. Ана шу сўз Авазнинг жонига алам қотади, «калтак этга, сўз суякка ботади» дегандай, «ҳув деб ўзимни қулликдан чиқаргунча, қул номини ерга кўммагунча, бу элларга қайтмайман», деб, ота мерос назаркарда Фиротни эгаллаб, айилини маҳкам боғлаб, севган Исфаҳон қиличини тақиб, карк теридан сипарини ёпиниб, ўқу ёйин қўлга олиб, ер юзини ҳаром кучлардан, одамзодни ножинс жонлардан қутқозишни истак қилиб, саргузаштлар орқасидан улуғ сафарга чиқди. Унинг идеяси қандайдир Кўҳиқофда кишилардан йироқ бўлган Озод пари — Юлдуз қиздир.

У сафарнинг биринчи кундаёқ қўнғир — хунхўр, яъни қон ичгувчи подшоҳнинг саркардалари томонидан жосус, деб қўлга олинди ва қирқ кун зиндонда ётди. Кўрдингизми, Эргаш шоир ижодидан берилган биринчи чашманинг ўзиёқ унинг ижтимоий, сиёсий, бадий қанча пишган шоир эканлигини кўрсатиб турибди.

Эргаш бахшининг асарларида (бу асосан халқ дostonларининг ҳаммасига ҳам хос хислатдир) қаҳрамон ўзининг уруш ўртоғи отга, қиличга, ўқу ёю қалқонга муқаддас нарса деб қарайди. Оғир кунлар, ҳарб-зарб кунлари от ҳам, қилич ҳам одамлашиб кетади. У қаҳрамон билан сўзлашади, ҳасратлашади. Чунончи, Фирот бутун гапга тушунади, имо-ишорат билан Аваз билан сўзлашади, устига бегонани миндирмайди. Унинг хусусиятлари мукамал ҳарб ўртоғининг, сафдош ўртоқнинг сифатларидир:

— Сўзимни эшитгин, ҳайвон Фирқўк от,
Мени Қундузжонга етгиз, хоназот,
Менинг аҳволимдан хабар ол энди,
Айтган сўзларимга қулоқ сол энди.

Арзимни эшитгин, жоним Фирқўк от,
Мени Қундузжонга етказ, хоназод.

Ана шунда Фирқўк от Авазнинг яра еганини билди.
Душмандан чекиниб, кўзидан одамдай ёши тўкилиб,
қулоғини қалам қилиб, қуйруғини алам қилиб, келган
изига қараб қайта берди.

Амир Оғачи деган бухоролик ўзбек шоири бир халқ
рицари тўғрисида гапириб келиб, унинг майший керак-
яроқларини санайди:

Эй онки надори хабар оз ҳунари ман,
Хоҳики бидоники наям неъматини парвард.
Асп ору камон ору каманд ору китоб ор,
Шеъру қаламу барбату сатранжу маю нард.

10

Таржимаси:

Эй беҳабар завқимдан сўрма ҳисоб,
Мен ўзим айтайин, сен тортмагил ранж.
От келтир, ёй келтир, каманду китоб,
Шеър, қалам, барбат, нарду май, сатранж.

Оғачи бу рубойида халқ яратган дostonларнинг
ботирлари, халқ рицарлари ахлоқининг энг зарур ке- 20
рак-яроқларидан уч нарсани ёдидан чиқарибди. Бун-
дан энг биринчиси: туғилиб ўсган ер, киндик қони тў-
килган ўлка, ота-бобонинг тупроғи, тупроғига қўшил-
ган днёр, яъни она-Ватан муҳаббатини; иккинчи: ҳа-
миша ва ҳар дostonда зулмга, эксплуатацияга хону
бекларга, ўз ёв, чет ёвга қарши мададкор бўлган бо-
тирлик хислатини; учинчидан эса: эрк ва озодлик, на
қул, на хўжайин, на тангри, на банда, мен мену — сен
сену, жамиятда эса манфаати бир рангда, истаги бахт
ва истиқбол бўлган, жамият учун бўлган халқ кураши- 30
нинг доимо мажозий идеали — севгили ёр, гўзал маъ-
шуқани унутибди.

Дostonлардаги халқ қаҳрамонларининг характери
шундайдир. Эргаш бахшининг ҳамма асарларининг қаҳ-
рамонларида бўлганидай, «Қундуз билан Юлдуз»да
ҳам Оғачи унутган шу уч зарур хислат, ватан ишқи,
ботирлик, севимли ёр дард билан, ишқ билан ўткир
лирик ифодаalarda жаранглаб ёдга тушириб турилади.

Эргаш бахши камдан-кам одамга насиб бўладиган
лирик талапт эгаси эди. Синамай севиб, ўкинган бир 40
қиз («Қундуз билан Юлдуз» дostonида) айтади:

Бир кун антаҳур майини ичдим.
Маст бўлиб шу кун осмонга учдим.
Уч кечаю уч кундуз юрдим осмонда,
Ногаҳондан бир гул шоҳига тушдим.

1

59

Пари эдим, парилгим билдирдим,
Хол қўймоққа оқ юзимни тилдирдим,
Бежо қўндим гул шохига, тўрамжон,
Минг тиллала латибамни синдирдим.

Аваз йўл-йўлакай бир боққа йўлиқиб, боғбон қиздан сув сўради. Қиз биллур косада шарбат тутди. Аваз қизни синаш учун пиёлани қўлдан тушириб синдирди. Шунда қиз Авазни юпатиб айтади:

- 10 Даврингдан даври давроним айлансин,
Бўйингдан боғу бўстоним айлансин.
Коса синса, кокилингдан садақа,
Коса тугул танда жоним айлансин.

Бу сатрларда Эргаш шоирнинг бадий санъаткорлиги изоҳсиз кўриниб турибди, шоир назмдагина эмас, насрда ҳам ўз кучига буйруқ беролгувчи эди. «Баҳри тавил» («узун дарё») деб номланган шаклдан фойдаланиб, «Қундуз билан Юлдуз»да бир тўй таърифини шундай айтади:

- 20 «Ана энди тўйни бошлаб, вақтини хушлаб, неча тиши йўқ қарияларни қуйруқ ёғи палов билан ошлаб: кунига уч юз улоқни кўпкарига ташлаб, кўпкарини чоптириб, элнинг кўнглини топтириб, оломоннинг барига ола чопон ёпдириб, эл-халқини йиғдириб, карнай-сурнай қўйдириб, семиз сўқимлар сўйдириб, катта-катта ўчоқлар ўйдириб, паловга ҳаммани тўйдириб, узокдан пойга қўйдириб, тапир-тупур, тасур-тусур бир катта тўй қилди. Бир ёқда қизлар, сатта керилган сарвинозлар, ясанган таннозлар, соп довуши созлар, ҳадсиз ўйинбозлар. Бир ёқда дорбозлар, бир ёқда неча
- 30 уш овозлар қўлларида созлар, кеча-кундуз дам олмасдан бўзлар. Агар икки одам бир-биридан айрилиб кетса, бир ҳафта ўн кунгача излар. Бир ёғи кўпкари, бир ёғи саваш, бир ёғи ўйин, бир ёғи кураш, ўртага тушибди катта полвонлар, қилади талаш. Бир ёғи ўрис, бир ёғи қизилбош, қозоқ, қалмоқ аралаш. Тоғдаги юрган тожиклар олиб келибди ёнғоқ билан писта; кўчадан қилиб олибди дўкон раста-раста. Жами одам йиғилиб тўлиб қолибди баланд-пастда; уни кўрган одамлар ҳавасда, кўрмай қолган хаста. Ҳеч ерга одам сиғишмайди.
- 40 Бир ёғи бозор, бир ёғи қимор. Катта-катта ҳовузлар; бир ёғи дарахтзор, бир ёғи боғзор, ҳар тусли дарахт; катта-катта чинор, соясида чойхўрлик; соялаб ётибди одамлар. Неча ерда масхарабозлик, ҳар турли ўйинлар. Шу жаҳонда ҳар нима бўлса, шу тўйда бари бор... Бир хиллар қўлига заррин косани олиб шароб тўлдириб турибди; узалиб шароб ичкан ҳам, ичмаган

ҳам шу тўйда юрса бас, бир ойгача ўзига келмас, балки ўзига келмайдиганини билмас; йиғилиб сатта йиғилмас, дунёдан нима ўтганини билмас, ўлса ўйига келмас. Шу тўйнинг у бошидан бу бошига оралаб етиб бўлмас. Биров унга, биров бунга қарайди. Нечалар йиқилиб оёқ остида қолган; қолганини қичаб изласа, ўн кундан кейин топиб олган. Шундай талотўп бўлган. Парпарлаб тортилади карнай, зинғиллаб товуши чиқади сурнай; ҳеч ким қараб турмайди бормай. Бир ёғда данғирлаб чиқади ноғора, ўртага олиб томоша қилади 10
 фуқаро. Ҳар ким кўпқаридан, тўдадан улоқни босиб чиқиб, яловга еткизса, туя олаётир; тўдадан чиқариб, тушириб кетган бия олаётир; чиқаролмай ўртароқда ҳаром олиш қилганлари, бўйни йўғонроқ бўлса, бир тўн билан такани олаётир; кам кўмаклари қуруқ қолаётир. Не бир билак — зўр катта гўзаллар бир қўллаб улоқни уриб чиқиб, солиб олаётир. Нечовлар: «Тўйда бизлар қуруқ қоламиз», деб тўйхонани талаётир; бакавуллар: «Сизларга бир бало бўлдими деб уриб солаётир. Бир ёғи қичаб келаётир. Шундай катта 20
 ҳангома, бир тўй талотуп бўлаётир».

Эргаш Жуманбулбул ўғлидай улуғ санъаткоримиз жуда бевақт ўлиб кетди. У сўнгги вақтларда янги сюжетларда ҳам ёза бошлаган эди. Ёзган нарсалари унинг замонамизнинг маъносини англаб етганини ва шоирнинг ҳақиқатан ҳам биз билан манфаатдош эканини кўрсатиб турар эди. Ленин мавзуи — сиёсий, илмий, адабий кучсиз бўлган унча-мунча ёзувчи уддасидан чиқа олатурган мавзу эмас. Бироқ Эргаш шоир ижодий кучини Ленин образи устида ишлатишга йўналтирган ва у дostonни содда, оммабop тил билан 30
 шундай бошлаган эди:

Бу чоққача қанча замонлар ўтди,
 Қанча подшо, амир ҳам хонлар ўтди.
 Йўқ-юқа, камбағал билан иши йўқ,
 Элни вайрон қилиб хоқонлар ўтди.

Оқ ит билан қора ит — бари бир ит,
 Уз кайфини суриб султонлар ўтди...
 Николай даврида бой замон бўлди,
 Камбағаллар иши кўп ёмон бўлди.
 Қаттиқ кунлар кўриб қашшоқ бечора
 Билсанг, хору зору беватан бўлди...

Маишатман кайфу сафо бир ёқда,
 Меҳнат билан жабру жафо бир ёқда.
 Ҳеч сони йўқ мунглуқларнинг азасин
 Базму ишрат, созу наво бир ёқда.

Уртоқ Ленин, дўстлар, дунёга келди,
 Уриниб, илмга кўп хизмат қилди...

Дунёнинг завқини илмда билди,
Файрат қилди, кўп илм ҳосил қилди...

Кўп ўқиди, дўстлар, илмни топди,
Илмдан беадад билимни топди.
Илмдан илм ҳосил қилиб, ёронлар,
Неча илмсизнинг обрўйини ёпди...

10 Комил бўлиб, элга кўп аралашди,
Иш ўргатиб, бир нечага ёрлашди.
Оч-ориқнинг ҳолин кўриб, раҳм этиб,
Камбағалга, муҳтожга ҳамдамлашди...

Ленин ўртоқ кўрса, меҳнат бу ёқда,
Меҳнатнинг фойдаси — роҳат у ёқда,
Қулдан зиёд ишлатади йўқларни
Дунё учун йўқлар бир қул сиёқда.

Бирн завод, бири фабрика қурган,
Ҳисобсиз давлатга ул эга бўлган.
Бу давлатлар йиғилгунча ёронлар,
Минг-минг ишчи бунда бўлгандир қурбон.

20 Мен айтайин кўрганим ҳам билганим,
Камбағалнинг шўр бошидан ўтганим,
У турмушдан бирор асар қолмади,
Сизга айтай унутилиб кетганим...

Бир хилни қўй боқтириб чўпон қип,
Ул бечора дала-даштда ватан қип.
Минг қўйини болалатиб опкеса,
«Эгиз туққан қўзилари қани?» деб...

30 У вақтлар эзилган камбағал бўлди,
Қашшоқларга бойлар кўп тараф бўлди.
Қош билан киприкни олди солимлар,
Камбағалнинг моли бир соқол бўлди.

Ленин ўртоқ ўйлади, кўп ўйлади,
Бир нечага замонани сўйлади.
«Қачонгача оқар — деди,— кўз ёшлар?!»
Инқилобга белин маҳкам бойлади.

Ҳар ерлардан хабар олди: «Қимлар бор?»
Чиқа берди: «Биз бормиз!»— деб не эрлар.
Файрат билан Гуржистонда Сталин
Шунқор каби қўниб деди: «Биз тайёр!»

40 Ленин ўртоқ инқилобга бош бўлди,
Ленин сўзи ҳаммага кенгаш бўлди.
Ҳар сўзидан минг маънони топган сўнг,
Ленин номи буларга йўлдош бўлди.

«Ленин» достони жуда катта дoston эди, афсуски,
бутун ёзиб ололмадик, шоир ўлиб кетди.

Мен шундай сўзларни айта олатурган кишининг бе-
вақт ўлганига, шундай улуғ талантнинг унча мақтовли
бўлмаган, тантанасиз умр оқибатига анча куйинаман.
Нимагаки, нима қилса ҳамкасабам бўлган одам.

Эргаш ота 67 ёшда ўлди. Уйланмаган эди. Уз сўзи-

ча, Нуротада бир кесакка плинжи, бир теракка тиқинжи йўқ эди. У, бор-эй, дедию, этагини турмучлаб, қуймучига бир муштлаб, поэмаларнинг қаҳрамонларидек йигитларни, барно жувонларни ахтариб Тошкентга келди.

У «илмий», «текшириш», «тадқиқот» ғилофпўшларнинг қўлига тушди. У Тошкентга кўчар экан, умид қилар эдики:

НЕГА КЕЛДИМ

Районим Нурота — тоғлар ораси,
Отим Эргаш, Жуманбулбул боласи.
Қаридимми десам, кўнглим қоласи,
Тобора ошади ёшлик ҳаваси.

10

Томоша қилгали Тошкентнинг эли,
Шу вақтда бўлиб шаҳарлар гули.
Бир-бирдан зиёд зебо манзили,
Бу гулшанда мен ҳам тургали келдим.

Келиб кўрдим кенгиш, ёзиқ кўчалар,
Кундуздай равшандир юрса кечалар,
Завқ билан сайр этар кўп ёш бачалар,
Қувониб, шод бўлиб юргали келдим.

20

Тошкент ободлиги ҳаддидан ошган,
Ўзбекистон марказига ярашган,
Кўрмаганлар кўрса, ақли шошган,
Хўп қидириб, обдон билгали келдим.

Ўзбекистон ҳукуматин каттаси,
Элимизда улуғларнинг биттаси,
Ишчи-деҳқон колхозчининг отаси
Отамдан насиҳат олгани келдим.

Меҳнаткашни хафа қилмаган койиб,
Юртида қолмади муҳтож, муғойиб,
Саломат бўлсин-да Охунбобоев,
Бу давлатни қутлуғ қилгани келдим.

30

Хар ким келса, бунда шод бўлиб кетар,
Сил бўлса, ўпкасин яраси битар,
Қари келиб кўрса, шаксиз ёш этар,
Ёш йигитдек даврон сургали келдим.

Советларни Лениндайн эр қурган,
Бу давлатни Лениндайн шер берган,
Бу гулшаннинг кайфин сизман биз сурган,
Шу хушчақчақни дoston қилгани келдим.

40

Бироқ шоирнинг умидларини юзага чиқариш учун «господинлар» йўл қўймадилар. У бир юк келмайтурган кўрпа, тўшагини орқалаб, шиллиқ қуртдай — хонабардўш тентираклаб юрди. Ҳалиги «илмий», «текшириш» ғилофпўшларининг эса тактикалари пухта эди. Улар бирор бахшини чақирадилар. Ундан катта-катта дostonларни ёзиб оладилар-да, қўлига юз сўм, икки юз сўм йўл кира бериб: «Ҳай баракалла, яхши айтдин-

гиз, керак бўлиб қолсангиз яна чақирамиз, ҳукуматнинг буйруғи шу», деяр эдилар. Сўнг эса «босмага тайёрлаган», «нишлаб чиққан», «тўплаган», билмадим яна қандай унвонлар билан босдириб, гонорарини ўзлари олар эдилар. Эргаш шоирдан «Равшанхон», «Қундуз билан Юлдуз», «Кунтуғмиш», «Ленин» ва бошқа бир неча дostonлар, «Қизил Октябрь», «Алла» каби парчалар ёзиб олинган. Булардан бир қисми қайта-қайта босилган бўлишига қарамай, Эргашга «ҳукумат буюрган йўл кира»дан бошқа ҳеч нима берилмаган. У Тошкентга кўчгандан сўнг ўзини қаттиқ муҳтожликда кўрар эди. Уни шеър айтатурган, дoston чиқаратурган, истаганда эналарининг чархидай тоблашлари мумкин бўлган, емайтурган, ичмайтурган бирор ёғочданми, темир-терсақданми бўлган асбоб деб ўйлайтурган «господинлар»дан нима меҳрибончилик кутиш мумкин эди?

10

Еронлар, излайман марднинг мардини,
Одамзоддир билган одам қадрини,
Ҳай аттанг, ёлғиз эдим, бир эдим,
Мен ўзимни мингдан зиёд, дер эдим.

20

Бир айбим шу: ёлғиз бўпман онадан,
Ёлғиз эдим, яраландим, қуридим!—

деб ўксинган шоир, бадбинликка тушди, ҳатто тасалли қидириб кўкнорига ўрганди.

Баъзиларнинг умид, севган ёри бор,
Баъзиларнинг қаторида нори бор,
Заҳар кўкдир, қайғу содиқ, ёронлар,
Жуманбулбул кўк қўшилган нори бор.

30 Отага кетди. У ерда кишиларнинг хайри эҳсонига қараб қолди. 1937 йилда ўлиб кетди. 1937 йилнинг қай вақтида ўлди, қандай ўлди, ким кўмди, гўри қаерда, ҳалиги «илмий текшириш»лар бу масалани текширгани йўқ. Йўқса, у ҳали-бери ўлатурган одам эмас эди.

Эндиги сўз ҳозирги барҳаёт шоирларимиз ичидаги энг улуғ жировчи Фозил ота Йўлдош ўғлининг ҳаёти ва ижоди тўғрисидадир.

40 Фозил Йўлдошев — халқ шоири, бахши. 1872 йилда Булунғур район Бедана қишлоғида туғилган. «Янги меҳнат» колхозининг аъзоси. Машҳур халқ шоири — бахши Йўлдош шоир Маматқуловнинг шогирди. Фозил шоир қуйидаги поэмаларни билади, халқ орасида дўмбираси билан айтади: «Алпомиш», «Маликаи Айёр», «Зулфизар», «Раҳна ва Сухангул», «Юсуф ва Аҳмад», «Ширин ва Шакар», «Нурали», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Жаҳонгир», «Ёдгор» (Алпомиш-

нинг ўгли), «Машриқ», «Рустамхон», «Балогардон», «Интизор», «Маткарим полвон» ва бошқалар.

Фозил Йўлдошев ўзининг асарлари билан бутун Ўзбекистонга машҳурдир. Фозил ота айтатурган дostonлар ичида энг улуғ ва бадний ишланиш ёғидан энг мукаммали, шубҳасиз, «Алпомиш» дostonидир. Бу дostonни шоирнинг ўзи ҳам жуда завқ ва мароқ билан, ўткир рубобий эҳтирос билан айтади.

Шоир Ҳамид Олимжон Фозил ота билан бирликда бу дoston устида икки йилдан буён ишлайдилар. Бу дostonда Ҳамид Олимжонга маълум бўлмаган бирор тескари печ ҳам йўқ. Мен дostonни ҳузур билан ўқиб чиқдим. Докладни жуда қисқа муддатда тайёрлашга тўғри келди. «Алпомиш» устида бирор янги фикр айтмоқчи бўлганимда ҳам барибир Ҳамиддан ортиқ айтолмас эдим...

Фозил жиров Йўлдош ўғлининг эҳтирос билан куйлайтурган дostonларидан яна бири «Фарҳод ва Ширин» дostonидир. Мен бу дostonни жўрттага мисолга олдим. Чунки мен докладнинг бошида халқ оптимистлиги тўғрисида гапириб, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»ни билан халқниқини бир-бирига таққослаш ваъдасини берган эдим. Маълумдирки, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»ни ёзишда халқ адабиётидан кенг фойдаланиши билан бирга, иккинчи навбатда Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ни ҳам фольклорга таъсирсиз қолмаган. Халқ оғзида айтилиб келаётган бир неча вариантлардаги бу дostonларда асосий сюжет бўлиб, Навоий тексти ётади.

Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг сюжети кўпларингизга маълум. Хитой подшоҳининг ўғли Фарҳод тахту тождан кечади, салтанатни ёқтирмайди, ўзида меҳнат аҳлига кучли тортим сезади. Қорун деган устадан тошчақар — тошйўнарлик ҳунарини ўрганиб, шу ҳунари орқасида севгилиси Ширинга етмакчи бўлади. Ер юзини ҳаром, нопок жонлардан тозалаб, муҳаббат ҳисси қалбларига йўл топиши мумкин бўлмаган Хисрав Парвезлар билан олишиб, ҳақиқий севги учун курашади. Бироқ Фарҳод ҳам, Ширин ҳам бу меҳнатлар ичида мурод-мақсадларига етишмай ўлиб кетадилар.

Навоий асарида ҳақиқий ишқнинг меҳнатда ва курашда экани жуда тўғри ва очиқ кўрсатилган. Халқ оғзидаги вариантларида ҳам бирипчи планда меҳнат ва кураш ётади, лекин халқ ўз қаҳрамонларининг бу ҳалол меҳнатлари, курашлари, тортган жабру жафоларининг мукофотсиз қолишини истамайди, улар ўл-

майдилар, мурод-мақсадларига етадилар. Бунинг сабаби шуки, халқ ўлимни севмайди, қонни ёмон кўради, халқ оптимистдир.

Фозил ота айтатурган халқ «Фарҳод ва Ширин»и шундай тугайди:

Хисрав уруш билан Фарҳодни енголмагач, айёр кампирни Фарҳодга жўнатади. Фарҳод тоғда ишларкан, бир хотиннинг йиғи овози эшитилади: «Ширин ўлди, бу ишларинг бекор бўлди», дейди. Фарҳод кампирнинг айёр эканини билиб, уни ўлдиради.

Бу ишлардан хабардор бўлган Ширин Меҳинбону билан келишиб, Фарҳоднинг ишларига қойил қолишиб, бу ишларнинг ҳаммаси Ширин учун қилинган хизмат деб, Ширин билан Фарҳоднинг тўйи бошланади:

Шириннинг ёнига Фарҳод етишди,
Меҳнат орқасидан севгисини топди.
Меҳнатга ихлос қилиб бу Ширин
Фарҳодни ўзига муносиб топди.

Фозил ота, шубҳасиз, ҳозирги халқ бахшиларимизнинг энг кучлисидир. Унга янги темалар бериш керак, бу кун учун фойдаланишимиз керак. Ҳалигача билганларини эса ёзиб олишимиз зарур.

Учинчи шоир Муҳаммадқул Жомуротов — тахаллуси Пўлкан бахши, халқ шоири, бахши, 1874 йилда Хатирчи район Охунбобоев қишлоқ советида туғилган. «Қизил қўшин» колхозининг аъзоси.

Машҳур халқ шоири Жассоқ бахшининг шогирди бўлган Пўлкан бахши халқ орасида ўз дўмбираси билан қуйидаги дoston ва қўшиқларни айтади: «Алпомиш», «Шайбонихон», «Гўрўғли», «Юсуф ва Аҳмад», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Райҳон араб», «Авазхон», «Авазнинг уйланиши», «Ҳасанхон», «Темурхон подшоҳ», «Бўтакўз», «Эрназархон», «Ҳасан батрак», «Мардикор» ва бошқалар.

Муҳаммадқул Жомуротов (Пўлкан бахши) ўз асарлари билан бутун Ўзбекистонга машҳурдир. Унинг яқин-яқингача элликлаб дostonни ёдда тутишини сўйлар эдилар. Ҳозир булардан кўпини унутган, деб айтадилар. Билмадим, бунинг сабаби кексайганликми ё бошқа сабабми? У яқинда Ҳасан кўлидаги воқеаларга бағишлаб бир дoston айтди. Дoston шоир Ҳасан Пўлат кўлида қайтадан ишланмоқда. Уртоқ Ҳасан Пўлатнинг Қорақалпоқ республикасига кетиб қолгани учун, бу актуал темадаги энг зарур дoston билан, афсуски, сизни таништира олмайман. Ўқиган ўртоқлар яхши дoston эканини сўйламоқдалар. Балки, ўртоқ Ҳа-

сан Пулат ўз чиқишида шу тўғрида ҳам сўзлаб менга кўмаклашган бўлар.

Булар билан бирга халқ оғзаки адабиётининг меросларини сақлаб, унинг гуллашидай улуғ вазифани шараф билан елкаларида кўтариб келаётган халқ бахшилари бизда қирқлаб бор. Булар ичида айниқса қуйидаги ўртоқларни зикр қилиб ўтиш зарур.

Ҳасан Худойбердиев. Эртакчи. 1890 йилда Наманган шаҳарида туғилган. Машҳур эртакчи, гилкор уста Исонинг шогирди. Ҳасан Худойбердиев 1917 йилдан бери Наманган шаҳрида темир йўл ишчиси бўлиб ишлаган. 1938 йилда ўлган. Эртакчи Ҳасан Худойбердиев қуйидаги эртакларни билган ва айтган: 1. «Қамбағал қиз». 2. «Озода Чехра». 3. «Маликайи Ҳуснобод». 4. «Булбули гўё» ва бошқалар.

Ҳасан Худойбердиев ўз эртаклари билан Наманган шаҳри миқёсида машҳур эди.

Қурбонназар Абдуллаев, тахаллуси Бола бахши, 1904 йилда Хива шаҳри Шиккабир қишлоқ советидаги Гулланбоғ қишлоғида туғилган. Бола бахши қуйидаги халқ дostonлари ва қўшиқларини билади, халқ орасида дотор билан айтади: 1. «Ошиқ Ғариб». 2. «Аваз». 3. «Бозургони», 4. «Ашур Маҳмуд». 5. «Хирмон Дали» ва шунга ўхшаганлар.

У ўз асарлари билан бутун Хоразм области бўйича машҳурдир.

Қурбон Исмоилов — халқ куйчиси. Хива шаҳрида туғилган. Тахаллуси — Қурбон созчи. У кўп халқ ашулаларини билади ва гармонь билан куйлайди. Қурбон созчи халқ орасида революциядан илгариги қўшиқларни, революциядан кейинги, Ленинга бағишланган, Қизил Армия, хотин-қизлар озодлиги, коллективлаштириш, Совет Конституцияси, ёшлар, янги социалистик турмуш ҳақида қўшиқлар куйлайди.

ЎзССР Олий Совети Президиумининг фармони билан Қурбон созчига ЎзССР халқ шоири унвони берилди.

Абдулла Нуралиев — халқ шоири. Бахши. 1874 йил Қитоб район Қайнар қишлоқ советида туғилган. Халқ шоири, бахши Ражаб шоирнинг шогирдидир. Абдулла шоир қуйидаги халқ дostonлари ва қўшиқларини билади ва халқ орасида дўмбира билан айтади: «Алпомиш», «Маликайи Айёр», «Авазхон», «Қиронхон», «Хирмон» ва бошқалар. 1938 йилда ЎзССР Олий Совети Президиумининг фармони билан ўртоқ Абдулла шоирга Халқ бахшиси унвони берилди.

Мана бу шоирлар Ўзбекистонимизнинг узоқ-узоқ районларида ўз асарлари билан кенг колхозчилар аудиториясини баҳраманд қилиб келмоқдалар.

Бироқ на Ёзувчилар союзи бўлсин ва улар билан бевосита иш кўрувчи Тил ва адабиёт институти бўлсин, бахшиларни сиёсий тарбиялаш масаласига уннаб кўрганлари йўқ. Улар актуал мавзуларда ёзишлари учун керакли раҳбарликни қўлга олганлари йўқ. Бахшиларнинг янги темаларда яратган нарсалари, кўпинча ўз-

10 ўзинча бўлган нарсалардир.

Энди бир-икки оғиз сўз эртақлар тўғрисида.

Халқимиз томонидан туғилаётган эртақлар ҳам уларнинг ўтмиш ҳаётлари, турмуш кечирмалари, синфий курашлари билан зич боғлангандир. Умуман фольклор асарлари, айниқса, дostonларда кўрилган хислатларнинг ҳаммаси эртақларда ҳам бор. Эртақлар халқ орасида кенг тарқалган, ёйилган бир жанрдир. Юқорида айтганимиздек, меҳнаткаш халқнинг синфий курашини, ўзини ёзувчи, эксплуатация этувчи

20 синфий душманларига бўлган нафратини, ғазабини ташийдди. Халқ ўз эртақларида ботир, қаҳрамон болаларининг образларини яратиб душманга қарши қўйиб, кураштиради, енгади. Бу жиҳатдан дostonларда бўлган бутун, ҳеч бўлмаса битта, иккита эртақдан парчалар олиб ўқисак ҳам биз буни равшан кўра олган бўламиз.

«Уч оғайни ботирлар» номли бир эртақ бор. Халқ ўртасида кенг тарқалган, уста эртақчилар оғзида айтилиб келган, шунинг учун ҳам жуда пухта ишланган,

30 бадинийлиги, санъати юқори эртақлардандир.

Бу эртақнинг уч қаҳрамони — ака-укалар мусофир бўлиб борганлари шаҳарнинг подшоҳи ёнига кирганларида, булардан сир билмоқчи бўлган подшоҳ олдиларига дастурхон ёздириб, оби овқат қўяди. Булар ўзаро суҳбатда бўлар эканлар подшоҳнинг ўзи панада туриб, қулоқ солади. Шунда тўнғич ботир: «Шу гўшт қўзининг гўшти экан, бироқ шу қўзи ит эмиб катта бўлган экан», деса, унга ўртанча ботир: «Тўғри айтасиз, подшоҳ итнинг гўшtidан ҳам қайтмайди», деб жавоб бериб, шунини қўшади: «Мен ҳам бир нарсага ҳайрон бўлиб юрибман. Шул шиннидан одам иси келади. Подшоҳлик қонхўрлик демакдир. Қон қўшилган бўлса ажаб эмас. Лекин ёмоннинг қони бўлса майли, бегуноҳнинг қони қўшилган бўлмасин». Бундай журъатли протестлар халқ оғзидан эртақлар орқали айтилган. Подшоҳ саройи ва улар ҳаёти қонхўрликдан иборат

40

эканини ифодалаш бир бу эртактагина эмас, балки бутун эртактларда ҳам кўринади.

Яна ҳалиги ботирлар устида бир гап. Подшоҳ ботирларга уч қизини бермоқчи бўлади. Шунда подшоҳга тўнғич ботир дейди: «Хўп, яхши айтасиз, лекин бизнинг ҳам шартимиз бор. Бизлар подшоҳ боласи эмасмиз, отамиз ҳам бой эмас. Сизнинг давлатингиз подшоҳлик билан топилган. Биз қўл кучи билан тарбия қилинганмиз. Элимиз бир бўлса ҳам тарбиямиз бошқа», деб эртақ қаҳрамони синфий айирмани ўртага қўяди. Меҳнат эли билан эксплуататор — хон, сарой ўрта-
сидаги катта фарқни ешади. 10

Мана булардан эртақнинг идеяси очиқ англашилган бўлса керак. «Маликайи Ҳуснобод», «Қамбағал қиз» ва бошқа талай эртақлар борки, ҳаммасида ҳам сиз кескин протестлар баён қилинганини, халқнинг ғазаб оловларини кўрасиз.

Халқ ўз эртақларида динни қурол қилиб, халқни зулук каби сўрувчи эшон, авлиё, домлаларни инсоний ҳисси йўқ, энг тубан кимсалар тарзида тасвирлайди. Уларни масхаралаб кулади, шармандасини чиқаради. Уларнинг ёлғончи, айёриликларини фош этади. Меҳнаткаш халқ, айниқса, ўзининг Афандиси орқали душманларни заҳарли қамчи остига олади. Улардан ўчини олади. Афанди образи ҳаммага таниш. Афандини билмаган одам йўқ. Афанди ҳамма билан бирга юради. Бу халқнинг кучли сатирик асаридир. 20

Халқ ўз асарлари, эртақларида ўз ўғил-қизларига йўл-йўриқ кўрсатиб, насиҳатлар қилганки, бизга замондош нуқталардир. Бир эртақда отаси болаларини сафарга жўнатиб туриб дейди: 30

«Ўғилларим, мен бой эмасман... мenden ортиқ нарсаси умид қилиб ўтирманглар; ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар, деб сизларни ўқитдим. Яхши от қўйдим, тўй қилдим. Вояга етказдим. Бунинг устига сизларни яна уч нарсаси билан тарбия қилдим. Биринчисидан, соғлом вужудли қилиб тарбия қилдим — қувватли бўлдингизлар. Иккинчидан, яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдингизлар. Учинчидан, қўрқитмай ўстирдим — қўрқоқ бўлмай ботир бўлдингизлар. Яна учта нарсаси айтаман, қулоқларингизга олиб, эсларингиздан чиқармангизлар. Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз. Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз». Бизнинг қаҳрамон халқимизнинг асрлар бўйича келган ҳаёт тажрибасидан чиқиб келган бу доно афо- 40

ризмлар кишилик тарихининг ҳар бир даврида ҳам ўз кучини йўқотмайди ва социализм қурган бизнинг жамиятимизнинг дарвозаларига катта олтин ҳарфлар билан ёзиб қўйишга арзийди.

10 Меҳнаткаш халқ ўлимни ёмон кўради. Ҳамма вақт у дунёдан боумид бўлиб келган, эркин дунё қуриш, ёруғ кунларнинг орзу-умидини ўз фантазияси орқали тасвирлаган. Шунинг учун ҳам халқ фантазияси реал фантазиядир. Бир вақтлар халқ ўз фантазиясида гиламда учган экан, қанотли отлар яратган экан, бу кун ўшал фантазиясини ҳақиқатга айлантирди — пўлат қушда учди.

20 Насриддин Афанди латифалари ҳақида. Ўзбек халқида мингдан ортиқ Афанди латифалари тўқилгани ҳақида юқорида айтиб ўтган эдим, бу латифалар ҳам, катта халқ дostonларигаги каби халқнинг қонини сўриб келган подшоҳлар, хонлар, вазирлар, қозилар, бойлар, дин аҳллари ва жамиятнинг танасига ёпишиб олган мохов зулукларнинг башарасини очиб ташлайди, уларнинг шармандасини чиқаради.

30 Насриддин Афанди латифаларида донишманд халқ покнза ахлоқ, ҳалоллик, ростгўйлик учун курашувчи сифатида майдонга чиқади. Латифаларда турмушимизнинг ҳамма чиркин, бадбўй жойлари ачитиб сўкилади. Булар эса ҳозирги замонда ҳам халқимизнинг тушунчасидан капиталистик тузум қолдиқларини тозалаш учун қатъий кураш олиб бориб турган чоғимизда ўзининг аҳамиятини янада кўтаради. Афанди ўзининг тентагона сўзлари билан сомеларини қаттиқ қулдириб туриб, ўзидаги инсон номига ярашмайдиган қилиқ ва одатлари ҳақида ўйланишга мажбур қилади. Такрор айтаманки, бу коммунистик жамият қуриш учун кураш олиб бориб турган чоғимизда, ҳалол, ростгўй, довурак, меҳнатсевар кишилар тайёрлашда Насриддин латифаларининг роли анча бўлади.

40 Афанди образи бир неча юз йиллардан буён халқимиз ичида ҳузур қилиб яшаб келади, халқ унинг образини, агар шундай одам бир замонларда яшаган бўлса, унинг хотирасини катта ҳурмат билан эслайди, асрдан-асрга кўчиради, у орқали ҳар бир асрнинг ҳаётида бўлган нуқсонларни қўймай очади, таажжубланарли эмаски, у ҳозирги замонимиздаги кўп воқеаларда ҳам қаҳрамон бўлиб чиқиб турибди.

Бироқ халқ суйган ва авайлаб сақлаб келган Афандини халқ душманлари ундан яшириб юбормоқчи бўлган эдилар. Бу ҳақда кўп гапириб, ҳасрат қиладиган

кез эмас. Чунки халқ душманлари ўзларининг палид қўлларини тўғри келган жойларга уриб кўрдилар, биз буни юқорида ҳам равшан айтиб ўтдик.

1937 йил сентябрида «Правда» газетасининг бир сони гуллаётган халқ ижодига бағишланган эди. Шундаги бош мақолада айтилади:

«СССР — талантлар мамлакати. Ватанимизнинг ҳавоси шунақа: турмушнинг ҳамма соҳаларида ҳар кун қобилиятли кишилар топилмоқда. Лекин минглаб ва ўн минглаб энг машҳур порлоқ кишилардан ташқари, 10 революциянинг 20 йил бадалида совет мамлакатининг бутун халқи мислсиз ўсди. Бу ўсиш ҳамма жойда кўпқиррали, гўзал ҳаётимизнинг ҳар бир участкасида кўринмоқда. Лекин бу ўсиш ҳаммадан кўра кўпроқ халқ ижодиётида порлоқ равишда акс этганга ўхшайди. Халқ ижодиёти кенг омманинг чуқур сезгиларини ва халқ талантларининг такомиллашувини кўрсатади.»

Улуғ Октябрь революциясидан тортиб ҳозиргача бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётимизнинг каттадан тортиб, энг кичик масалаларигача ҳаммаси ўз вақти-вақтида халқ ижодида акс этиб келди. Бу муддат ичида халқ «Улуғ Октябрь», «Ер ислоҳоти», «Ҳасан батрак», «Ленин», «Ҳасан кўли» ва бошқа бир неча ўнлаб дostonларни яратди. 20

Айниқса, қўшиқлар, термалар жанри бу пайтда жуда илгари кетди. Бу жанрнинг куйламаган соҳаси йўқдир.

Революциянинг бош йилларида фольклор темаси Октябрь, озодлик, душманни енгиш, Советлар ҳокимиятининг мустақкамлаш, жаҳолат билан кураш, дин билан кураш каби мамлакатимизнинг олдида турган биринчи вазифалар эди. Революцияни у: 30

Ифвогар бойларга бўлди қиёмат,
Камбағал деҳқонга бўлди мурувват.
Меҳнаткашман бўлди Шўро ҳукумат,
Шўро ҳукумати узоқ яшасин,
Таълим берган Ленин ўртоқ яшасин,—

деб қарши олди.

У душманларга:

Ҳой-ҳой отамиз,
Тошни кесар болтамиз,
Бизга қарши келгани
Шартта-шартта отамиз,—

деди, ҳам отиб ташлади.

Босмачилик мамлакатга бузғунчилик келтирди:

Хатирчининг йўлида
Қишлоғи бор Тасмачи.
Юртни вайрон айлаган
Уйинг куйгур босмачи —

ни халқ ўз қўл кучи билан таг-томирдан қўпорди, янчиб ташлади. Халқнинг ғалабасига сабаб, унинг Ленин йўлидан, Ленин партияси йўлидан борганлиги эди:

- 10 Уртоқ Ленин йўли билан борамиз,
Алдамчига ўрни бермас орамиз.
Душманларни сафимиздан отамиз,
Бирлашайлик, кўп яшайлик, ўртоқлар.

Манфаати бир бўлган меҳнаткаш халқ душманни енгди. У чексиз хурсанд:

Эй дўстлар, ўртоқлар,
Даври замон бўлди қизил,
Шод бўп бугун байрам қилиб,
Қизу жувон бўлди қизил.

- 20 Энди халқ хўжалигини тиклаш пайти келди. Бунинг учун совет ҳукумати, большевиклар партияси ўртага қўйган вазифаларни билан бирга ер ислоҳоти ҳам бор эди. Ер ислоҳоти ўзбек меҳнаткаш деҳқонининг минглаб йиллар бўйи ҳал қилолмай қолган орзусини ҳал қилди. Унга ер-сув берди. Бу бахт билан қувонган халқ:

Шак йўқ кўтарди, дўстлар,
Деҳқоннинг рўзғорини.
Ер ислоҳоти бирлан
Обод Ўзбекистон.

- 30 Бу ерлар энди сизга
Бир умрлик муборак,
Қуллуғингиз ўрнига
Бу озодлик муборак,—

деб бир-бирини қутлади.

«Паранжига ҳужум» масаласи ҳам зўр масалалардан эди. Афсуски, бу ҳали ҳам кучини йўқотгани йўқ. Халқ ўзининг ярми бўлган хотин-қизларнинг озодликдан бебаҳра қолишини истамас эди. Унинг социализм қуришда ўзи билан сафдош бўлишини истар эди:

- 40 Яйра-яйра, эй кўнгил, эски қафасни парчалаб,
Чор деворлар тупроғини ерга солгин майдалаб,
Рўдаполар сенга ҳеч бермас эди шодлик — нажот,
Тўлган ойнинг кўзларидан сен чамандек топ ҳаёт —

деб уни озодликка етаклар эди. Паранжисини ташлаганларга қараб эса:

Хотин-қизлар яшнади,
Паранжини ташлади.
Мисли гулга ўхшади,
Шоду хандон кун бу кун,—

деб севинди. Хулласи калом, Партия ва совет ҳукума-
тининг халқ бахти учун кўзлаган ҳар бир чораси халқ
томонидан олқишланди ва куйланди. Шухратли таъ-
рифга эга бўлган машҳур олти шарт:

Халқимизнинг боши узра соябони олти шарт,
Большевикнинг кўксига олтин нишони олти шарт,
Меҳнат аҳлининг ҳамшиша меҳрибони олти шарт,
Мевайи меҳнатнинг аъло посбони олти шарт,—

10

деб қадрланди. Айниқса, иккинчи бешйилликнинг муд-
датидан илгари ортиғи билан бажариллиши, натижада
халқ хўжалиғи, халқ турмуши ва маданиятининг та-
рих кўрмаган даражада тез суръатлар билан юксалиб
кетиши, колхоз тузуми натижасида бадавлат ҳаётга
эришув оптимист бўлган халқнинг ижодини гуркира-
тиб ўстириб юборди. Халқ уни шу бахтли кунларга
етказган Ленинни, Совет Конституциясини, Ватанни,
озод меҳнатни, стахановчиликни, Қизил Қўшинни, пах-
тани, илмни ихлос билан куйлай бошлади. Бир қўшиқ-
да партияга шундай мурожаат қилинган:

20

Ибтидоий мактабда олдим зўр кураш таълимларин,
Иқболимга жўр бўлиб, тушди сенинг порлоқ йўлинг,
Сидқидилдан бахт куйлайди дуторим ҳамон,
Чунки яшноқ бахтимиз кулган чамандир бу замон.

Бу Ватанда, ҳар томон отган чечак гул ғунчалар,
Сен туфайлингдан илм юксалди беҳад шунчалар.
Соф садоқат, бу ватанга барчамиз бир тан, бир жон,
Қасд этиб отланса душман кесилар боши шу он.

30

Ватан тўғрисида:

Мен шод Ватанимга жонажонман,
Дўстларга муҳаббати чунонман.
Душманга заҳарли бир тиконман,
Раҳбаримизга меҳрибонман.
Дўстлар каби соҳиби замонман,
Бу шод Ватанимга жонажонман.

Яна Ватан тўғрисидаги сатрлар:

40

Дўстларим, ўртоқларим, қувноқ замонлар бизники,
Оппоқ олтин пахта эккан бўстонлар бизники.
Бешотар тутган йигит ёвнинг қаторини бузар,
Довюрак армиямиз у посбонлар бизники.

Кенг далалар бўлди гулистон,
Меҳнат эгаларидир хандон,
Келинлар, ўртоқлар, ишлайлик, ўсайлик,
Энди Ватанимиздир бўстон.

Мамлакатимизда синфларнинг йўқотилиши меҳнат ва муҳаббатга янги муносабатлар туғдирди. Меҳнат бизда шараф ишидир. «Пахта» деган қўшиқда айтилади:

Пахтазорда чарчамасдан ишлаган,
Эркин меҳнат лаззатини тишлаган,
Зафар байроғини баланд ушлаган
Хуш келибсиз, азиз дўстлар, меҳмонлар.

10

Мақтаб ўқиб бўлдингизлар саводхон
Бизга бахт берди бу қувноқ замон.
Доҳиймиздир ҳаммамизга қадрдон,
Хуш келибсиз, азиз дўстлар, меҳмонлар.

Ёхуд «Тўқ хўжалик» деган қўшиқда:

Бизнинг колхоз тўқ колхоз,
Қўйлик, сигирлик колхоз.
Пахта план тўлдирган
Большевикларча колхоз.

«Теримчи» деган бир қўшиқда:

20

Ақли расо, ишга деса,
Ўн одамга бас келур,
Эл-юртга номини машҳур
Шарифахон теримчи —

дейилади. Бу ерда меҳнат, коллектив меҳнат шараф билан куйланади. Муҳаббат ҳам шундай, халқ ўз севгисин:

Идоранинг томида
Оқ товукнинг пати бор.
Бизнинг ёрнинг қўлида
Партия билети бор —

30

деб нзҳор қилади. Ёнгит ўз севгили дилдоридан:

Сўйла, қизил анор юз,
Қайси боғнинг гулисан?
Сўзла, қўй кўз, тинглайин,
Қайси колхоз гулисан?—

деб сўраганда, севгили қиз:

— Ён бағирда очилган,
Аноргул лоласиман.
Эркин меҳнат «Қизил йўл»
Колхозни боласиман,—

40

деб жавоб беради. Албатта, энди бундай наслдан туғилган бола:

Югурар ўрдак боласи,
Орқасида онаси,
Бизга ҳеч ким сўз айтмас,
Биз коммунист боласи,—

деб ғурур билан ўсажакдир.

Революциядан кейинги қўшиқлар шунчалик кўп, шунчалик ранг-барангки, бу бўстонга кирган киши эсанкираб қолади. Буларни тўплаш, йиғиш, оммалаштириш, адабиёт хазинамизни бойитиш учун, хулласи, қунт керак, бироқ бу қунт Тил ва адабиёт институти-нинг ҳалигача бўлган ишидаги қунтдан бошқачароқ бўлиши керак.

«Капитализм шароитида ўз оталари сингари ачинарли ва аянчли ҳаёт кечириншлари мумкин бўлган минглаб истеъдодли кишилар буюк социалистик революция қуёши остида ўз қобилиятлари ва талантларини яшнатдилар. Турмушнинг ҳеч бир соҳаси йўқки, халқ фарзандлари ўзларини ишчан ижодчи, талантли ходим қилиб кўрсата олмаган бўлсинлар. 10

Мамлакатимизда ҳар бир кишига жуда кенг йўл очиб қўйилган. У ўзининг кучи ва қобилиятларини истаган соҳасида ишлата олади» («Правда»).

Фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири. Улуғ ёзувчиларнинг ҳаммаси ҳам деярли халқ ижодидан — фольклордан фойдаланган ва ўрганганлар. Шекспир, 20 Сервантес, Боккаччо, Гёте, Пушкин, Гоголь, Некрасов, Толстой, Горький, Навоий, Мулла Гулханий, Муқимий — мана бу улуғ зотларнинг асарларида фольклорнинг таъсири кучлидир. Чунончи, Алексей Максимович фольклор тўғрисида гапириб келиб:

«Эртақлар ёзувчининг фантазиясини кучли суратда ўстиришга ёрдам берши, уни уйдирмачиликнинг санъат учун аҳамиятига баҳо беришига мажбур этиши, ҳаммадан ҳам муҳимроғи унинг сўзга бой бўлмаган тилини, унинг кам-кўсти кўп лексиконини бойитиши мумкин», дейди. 30

Улуғ адиб, шоир ва олим Алишер Навоийнинг шоҳ асарлари бўлган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр»даги етти мусофир ҳикоялари халқ ижодидаги кучли фантазиянинг, ақллари шоширар даражадаги уйдирмачилик санъатининг тожидаги гавҳари серобидай порлоқ намунасидирки, Навоий бу асарлари билан халқнинг улуғ ижодкори бўлиб қолади. У ўз сюжетларини халқдан олгани каби, иккинчи навбатда халқ учун сюжет беради. 40

Унинг «Фарҳод ва Ширин»и халқ ўртасига сингиб кетган ва ҳалигача эртақ ва дoston шаклларида бир неча турли қилиб айтилиб келади. «Лайли ва Мажнун» ҳам шундай.

ХІХ асрнинг бошларида яшаган Умархон адабий

доирасининг асоси ҳисобланган, шоирлиги билан бирга ўткир сатирик бўлган Мулла Гулханий ўзининг шуҳратли «Зарбулмасал»ни ёзишда бошдан-оёқ халқ мақолларидан фойдаланган, уларни бир ерга тўплаб, бир ипга тизиб ҳикоя шаклини берган...

10 **Ўзбек меҳнаткашларининг севимли шоирн Муҳаммад Амин Муқимий ҳалигача халқ оғзидан тушмай куйлашиб келади. Муқимий бир халқ ижодкори сифатида яшаб келади. Унинг асарлари фольклорга айланиб кетган.**

Революциядан сўнги шоирларга фольклорнинг таъсири. Революциядан сўнг халқ ижодига эргашган ёзувчилардан биринчиси адиб Ҳамза Ҳакимзодадир. Ҳамза ўз темаларини халқдан олар ва ўша темани ишлашда яна халқнинг ўз шакли, ўз куйи ва ўз ифодасидан фойдаланар эди.

20 **Ҳамзанинг ҳар бир асарн ўз ибтидосини халқдан олганидай, сўнги ҳам халққа бориб туташар эди.** Чунки Ҳамза асарлари меҳнаткаш халқнинг юраги, ишқи, истаги, ғазаби, бутун ҳиссиётлари билан жипс боғланган бўлар эди. Шунинг учун ҳам унинг асарлари ҳали шоирнинг корхонасидан чиқмай туриб халқ оғзига тушиб кетар эди. Ҳали ҳозиргача ҳам бир талай қўшиқлар, куйлар бордирки, бунинг ижодчиси адиб Ҳамза Ҳакимзодадир.

30 **«Отинбибижон», «Қорасоч» сингари қўшиқлар халқнинг энг севган йўлларидадир.** Ҳамзанинг «Оқ гул», «Қизил гул», «Сапсар гул», «Пушти гул» каби бир серия тўпламларидаги ҳамма қўшиқлари деярли халқнинг ўз ижодларидан фойдаланиб халқнинг ўз куйига солиб айтилган нарсалардир.

40 **Ҳамзанинг пьесаларига ҳам халқнинг ижодий кучн зўр таъсир қилган.** Чунончи, «Тухматчилар жазоси», «Майсаранинг иши» пьесаларининг асосида халқ эртаклари сюжет бўлиб ётади.

Бошқа пьесаларда ҳам шундай. Халқ ижоди — фольклорнинг ҳозирги шоирларимизга ҳам таъсири кучлидир. Фольклор устида ишлар экан, «Алпомиш»дай бир улуғ дostonни ишлаб чиқиб, босмага тайёрлар экан, ана шу иш процессининг ўзи ҳам шоир Ҳамид Олимжоннинг ижодига кучли таъсир қилди.

Унинг сўнги пайтларда ёзган «Ойгул билан Бахтиёр» ҳам «Семурғ» дostonлари батамом халқ ижодиёти таъсири остида, халқ дostonларининг шакли, тили, услуби, ҳатто мундарижа ўхшашлиги билан мўл-

кўл суғорилган. Масалан, унинг «Ойгул билан Бахти-
ёр» достонидан кўчирилган шу сатрларга қаранг:

Ойгул туриши билан
Сарой чарақлаб кетди.
Хаммаёқ бўлиб равшан,
Уйлар ярақлаб кетди.
Ой деганда юзи бор,
Қун деганда кўзи бор,
Бир гўзал қиз қаршида,
Бебаҳо эди жуда.
Қалдирғоч қошларидан.
Тўниб қарашларидан
Хаёт сочилар эди,
Гуллар очилар эди.
Подшонинг ақли шошди,
Ўт ичида туташди.
Хар томонга югурди,
Дам ўтирди, дам турди.
Бундай гўзал юлдузни,
Бунчалик барно қизни
Асло кўрмаган эди,
Ишрат сурмаган эди.

10

20

Ехуд Ҳамиднинг «Семурғ» достонидан кўчирилган
мана бу сатрларни тингланг. Бунёднинг чинорни қу-
латгани таърифида:

Бутун атроф халойиқ
Билан тўлиб кетди лиқ.
Хаёт — умри қуриб хон
Тикилар эди ҳайрон,
Не бўларкин, дер эди,
Заҳар-заққум ер эди,
Талвасада паризод
Чекар эди фиғон, дод,
Бунёдга ғайрат кирди.
Юрагига дард кирди.
Юриб баҳодирона
Отга минди мардона.
Қаттиқ бир қамчин солди
Елғон эмас, чин солди.
От яшнндай қўзғолди,
Ўт сингарни йўл олди.
Булутлар орасида
Осмоннинг қорасида
Ёзиб бориб қулочин,
Гўё бир буюк лочин,
У чинорга ўтирди,
Гўёки ўқдай урди.
Чинор томири билан,
Кўкарган ери билан
Қўпорилди гувиллаб,
Шамол каби увиллаб,
Зўр шохлар ерга кетди,
Томир осмонга етди.
Ер узра тушиб Бунёд.

30

40

50

- 10 Бўлиб дунё-дунё шод.
Гўзал дулдул отида,
Отининг қанотида
Қўзларида зўр ёғду.
Кулиб турар эди у.
Кўрсатгувчига зўр кўч
Эл сўзлар эди олқиниш.
Юрак ёрилгудай хон
Хурсанд эди бепойн,
Паризод бўлиб беҳол,
Туриб қолган эди лол.

Яна шу дostonда Паризод қиз дев таърифида Бунёдга ҳикоя қилади:

- Кун ботарда бир ёвуз
Дев бор эмиш ялмоғиз.
Одамга душман эмиш,
Қон эмиш унга емиш.
- 20 Ўзи бало тоғининг
Ва офат булоғининг
Бошида ўлтирармиш,
Куну туну ёзу қиш.
- Дарёлар қурур экан,
Балиқлар чурур экан.
Ундан ҳар кун табиат
Олар экан қора хат.

- 30 Шоир Собир Абдулла ҳам фольклорга эргашувда
Ҳамиддан қолишмайди. Унинг халқ оғзига тушиб кет-
ган талай қўшиқлари борки, агар авторини айтмасал-
лар, халқнинг ўз ижоди бўлса керак, деб ўйлайсиз.

У яқинда «Тоҳир-Зухра» операсини ёзиб тугатди.
Бу операнинг асосида бир неча юз йиллардан буён
халқ оғзига айтила келган улуғ бир эпос ётади. Опе-
радан олинган шу парчани тинглаб кўринг, даъвоини
қанча ҳақлиги сизга аён бўлади:

Тоҳир:

- 40 Хоразмдан учирилган бу каптар!
Бу каптарнинг қиссаси бор бир дафтар!
Бу каптардир Алломагхон каптари,
Учиб ўтган Кўҳиқофдан ҳам нари.

Бир неча бор бориб келмиш Чинмо-чин.
Етмас дерлар, на қарчиғай, на лочин!
Сизнинг қийғир қарчиғайдан ўтибдир.
Орқасидан парвоз қилиб, тутибдир!

Яна «Тоҳир-Зухра»дан:

Омон-омонда бўпти,
Қандай замонда бўпти.
Мамлакатнинг жилови

Феъли ёмонда бўпти.
Тоҳир бола той бўпти,
Зухра қадди ёй бўпти.
Тоҳир-Зухранинг ҳоли
Хар ерда эртак бўпти!
Шоҳимиз кўкнор экди,
Жўягини тор экди.
Қақир ерни ўйдириб,
Йигитларга дор тикди.
Румолим бор айлапти,
Тоҳир белга бойлапти.
Мардлик қилиб меҳрини
Халқ дилига жойлапти.

10

Яна Собир Абдулланинг қўшиғидан парчалар:

Очил, гулзор, ёр бўлсин,
Гулга чаман тор бўлсин!..
Ўфтобга қониб пишган
Юзларинг анор бўлсин!..
Очил, жувон, соз бўлғай,
Қайғу-алам оз бўлғай,
Сарви каби келишган
У қоматинг роз бўлғай!..
Ўзинг хушрўйсан, жонсан...
Ўт бўлиб, яшнаб ён сан!..
Сўзлари шаҳду шакар,
Икки юзи ширмонсан!

20

Фольклорга эргашиб ижод қилиш тенденцияси булардан бошқа талай ёзувчиларимизда ҳам кўринади.

Еш ёзувчиларимиз ўртасида ҳам фольклорга интилиш катта. Мен кейинги вақтда Детюниздат болаларга атаб нашр қилган китобчалардан бир нечтасини ўқиб чиқдим. Буларда ҳам халқ ижодига эргашиш кучли. Чунончи, «Маккор чумчуқ» ҳикояси томоман халқ эртагидан тўқилган.

Фарғона колхозчиларига бир талай қўшиқлар ёзиб бериб юрувчи, бу қўшиқлари анчагина оммалашиб кетган янги ёзувчиларимиздан Зокиржон Ҳабибий ҳам халқ оғзаки адабиётига эргашувчилардан ҳисобланади. Унинг кейинги ёзган қўшиқларидан «Чаманча» деб номланган шу асарни юқорида айтганларим сирасидан-дир:

Бўлдим сендек гулрў билан,
Севдим тоза севгу билан,
Ақлу ҳушу кўнглим олдинг,
Бир ғамзада туйғу билан.

Чехранг алвон-алвон бўлиб,
Келдинг менга жонон бўлиб,
Ўз-ўзингдан хандон бўлиб,
Лаксинг кўриб кўзгу билан.

Шайдо қилган ширин сўзинг,

50

Бу порлаган ойдек юзинг,
Ўйнашганда шахло кўзинг,
Қош остида оҳу билан.

Бу ярашган пардозларинг,
Хар ён қилган парвозларинг.
«Гулёр» ила «Шаҳноз»ларинг
Жонга роҳат чолғу билан.

Эй Ҳабибий, келди даврон,
Турли-туман санъат омон,
Озод Ватан, эркин замон,
Яйра-яшна кулгу билан.

10

Халқ ижоди — фольклорга эргашиб ёзиш ёзма адабиётимизнинг халқ ўртасига кириши, оммалашиши, сингиши учун анча ёрдам беради.

Алексей Максимович: «Эртақлар билан ва умуман халқ оғзаки ижодиётининг туганмас бойликлари билан танишмоқ — ёзувчилик ишига эндигина кириша бошлаган ёш ёзувчилар учун жуда ҳам фойдали деб биланман», деган эди.

20 Тўғри, фольклорга эргашиш, унга тақлид қилиш жуда яхши, бироқ фольклорнинг талай-талай гўзал хислатларидан ўрганилар экан, унинг салбий хислатлари бўлган дин — чилтон сингари ёхуд бирор воқеанинг очилиш пайтидаги гўл тушунчалар ўрганувчига таъсир қилиб қўймаслиги керак.

Тақлид фольклордагича эмас, балки ёзма адабиёт маданиятининг ҳозирги кунгача эришган техникасига бўйсунган бўлиши керак.

30 Ёзма адабиётимизнинг кадрлари фольклордан ўрганиш билан биргаликда, иккинчи навбатда оғзаки адабиётнинг бундан сўнгги ўсишига йўл-йўриқ кўрсатишлари керак. Оғзаки адабиётни янги сюжетлар билан бойитишда, ўша сюжетни ифода қилар экан, ҳар бир сатргача бизнинг дунёқарашимиз билан суғорилганлигини таъмин қилишда ёзма адабиёт кадрларимиз фольклорчиларга ёрдамда бўлишлари керак.

40 Яъни адабиётимизнинг етакчилик роли ёзма адабиётда бўлсин. Бунинг намунаси кейинги вақтларда яратилган хат жанридир. У хат оғзаки адабиётнинг юксак формаларидан усталик билан фойдаланиш билан бирга адабиётимизнинг ҳар икки шохобчаси, оғзаки ва ёзма адабиётга баб-баробар ўрناк бўларли даражада бадний усталик билан ёзилган. Албатта, бу адабиётимизнинг қўлга киритган обрўларидан биридир.

50 Горький: «Мен фольклорга бўлган ҳавасимни йўқотмайман. Халқ ашулалари, халқ эртақлари, халқ

афсоналари, умуман фольклор деб аталган бутун халқ ижоди доимо бизнинг материалимиз бўлиши керак», деган эди.

Биз ўз фольклоримизни ўрганишимиз, уни ўстиришимиз, борларини забт қилиб олишимиз ва шу билан бирга, фольклорнинг жонли вакиллари бўлган бахшилар, шоирлар, жировларни қадрлашимиз, уларга бўлган меҳрибонлик, большевистик тарбияни кучайтиришимиз керак. Айниқса, улуғ Ватанимизга фашист кўппакларининг ҳужум қилиш хавфи кундан-кун зўрайиб турган бир пайтда мудофаа кучимизни мустаҳкамлаш, халқдаги патриотизм руҳини ташкил қилиш ва кучайтиришда фольклорнинг роли жуда каттадир.

Яшасин ижодкор халқ!..

Яшасин халқ бадий талантига эркин таъмин қилган Ленин партияси!

Яшасин халқлар биродарлиги ва биродарона ижодкорлиги!

БОСМАГА ТАЙЕРЛОВЧИДАН

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ни босмага тайёрлашда Шохмурод котиб ёзган ва 1901 йилда Тошкентда Порцев матбаасида босилган нусхани асос қилиб олдим. Чунки бу нусхани ёзган котиб камида йигирмалаб қўлёзмалардан фойдаланган. Бундан ташқари қўлимда қуйидаги қўлёзмалар бор эди:

1. Хоразмнинг Тошқалъа шаҳарида 1252 ҳижрийда Саид Маҳмуд Муҳаммад Турди ўғли томонидан кўчирилган нусха. Бу нусха жуда ҳам эътибор билан, мумкин қадар хатосиз кўчирилган бўлиб, қўлимдаги нусхаларнинг энг яхшиси ҳисобланади. Пишиқ қалам билан кўчирилган, зийнатсиз, содда.

2. Қўқонда 1282 ҳижрийда Муҳаммад Аминхўжа Саид Қаландар ўғли томонидан кўчирилган нусха. Бу нусхани кўчирган котиб ҳам ўз ишига анча масъулият билан қараган. Биринчи ва иккинчи нусхалар билан солиштирганда «Фарҳод ва Ширин» достони бўйича тафовути 12—13 байтдан ошмайди. Котиб кўчирар экан, англамаган сатрларни қолдириб кетган.

3. Бухорода 1191 йилда Ҳожи Аҳрор ўғли томонидан кўчирилган нусха. Хати яхши, лавҳалари ҳам бор, бироқ чала, эътиборсизлик билан тўлган сатрлар кўп.

4. Тошкентда 1902 йилда Абдуманноф қори томонидан бостирилган нусха. Бу 1901 йилда босилган нусха-

нинг копияси бўлган ҳолда, кўп хатоларга йўл қўй-
гандир.

Мен босмага тайёрлаб бўлгандан сўнг, Навоий юби-
лей комитетининг текстология комиссияси бу асарни
Ўзбекистон Давлат халқ кутубхонасида сақланган қа-
дим нусхалар билан солиштириб, текшириб чиқди. Мен
асосланиб тайёрлаган нусхалардаги камчиликларни то-
пиб, уни тўлатди.

10 Достоннинг тили кенг ўқувчилар оmmasига яхши
англашиларли бўлсин учун уни бугунги адабий тилда
наsr билан ҳам ёзиб чиқдим. Ҳар бир байтнинг тўғри-
сида унинг ҳозирги адабий тилдаги ифодаси ҳам бе-
рилди.

МУҚИМИЙ МАҚТУБЛАРИ

Дўстмуҳаммад ака ҳаж қилмоқчи бўлиб қолди. Ўзи
билан биттаю битта ўғли, тўққиз яшар Рўзимуҳаммад-
жонни ҳам олиб кетди. Ҳажга ҳам бордилар, қайтмоқ-
чи ҳам бўлдилар, қайтишда, худди Жаддага келганла-
рида Арабистон ва Мисрда одамларни қийратиб тур-
ган вабо Дўстмуҳаммад акани ҳам олиб кетдию,
20 10 яшар Рўзимуҳаммад «ҳожидан» ўз ватанидан минглаб
километр узоқда етим бўлиб қолди. На арабча тил би-
лади, на ўз бошича йўл билади ва на қўлида сариғча-
қа пул. Жаддада рус консулхонаси бор эди. Консул-
нинг ўзи уни ўғил қилиб олди, кейин консул ўрнидан
тушдими ё иши чиқиб қолдими, ҳайтовур Петербургга
қайтди. Рўзимуҳаммадни ўзи билан бирга олиб кетди.

Петербургда уни мактабга берди. Рўзимуҳаммад
30 Петербургда бошланғич маълумотни олиб бўлгач, кон-
сул отаси уни Москвадаги шарқ тиллари юқори макта-
бига юборди.

Ана шу Рўзимуҳаммад Дўстмуҳаммад ўғли улуғ
шоиримиз Муқимийнинг ўз туғишган жияни эди.

Бу энди 1890 билан 1899 йиллар ўртасидаги ҳодиса.

Уша маҳалнинг қондаси бўйича бир етимни ўғил
қилиб олиш учун қариндошларининг ризолиги керак
бўлар экан. Консул Рўзимуҳаммаднинг биттаю битта
васийси ва қариндоши бўлган Муқимийдан ризолик сў-
раттирди. Ўз замонасининг Фурқатлар қатори маданий
40 кишиси бўлган Муқимий: «Поччам ўлган бўлса худо
раҳмат қилсин, лекин жиянимни кофирнинг тарбияси-
га бериш «шариатга хилоф», деб ўтирмади-да, ризолик
берди. Рус консулга ташаккур ва миннатдорчилик ба-
ён қилди. «Менинг ўғлим эмас, сизники, илм олса, одам

бўлса бас», деб жавоб қайтарди. Муқимий орзусига етди. Жияни илм олди, одам бўлди. У ҳозир 61 ёшда, Қўқонда хизмат қилади.

Яқинда мен Қўқонга борган эдим. Рўзимат ҳожи билан учрашдим. У менга Муқимийнинг 1898—1899 йиллар ўртасида Петербург ва Москвага ёзган 18 та мактубини олиб келиб топширди. Муқимийнинг бу мактублари, унинг таржимаи ҳолида бизга аниқ бўлмаган кўп фактларни равшанлаштиради.

Дукчи қўзғолони, Андижон зилзиласи, Фарғонанинг 10 ўша пайтдаги сиёсий-ижтимоий ҳаёти, улуғ шоиримизнинг ижоди, шахсий ҳаёти ва ҳаётининг жафолари тўғрисида бу мактублар, айниқса, кўп материал беради.

Шоиримизнинг таржимаи ҳолини ёзган дўстим ўртоқ Уйғун шу 18 хатни ўқиб чиқишини ва катта илмий хизматини яна бойитишини орзу қилардим.

Хатларни Қўқондаги Муқимий номли музейга омонат топширдим.

ЎзФАН Тил-адабиёт ва тарих институтининг бу хазина билан қизиқишини орзу қиламан.

20

МУҚИМИЙ ВА МУҲЙИ

Муҳаммад Зокиржон Фурқат бадарғада эди. У Булғория, Юнонистон, Туркия, Арабистон, Миср орқали узоқ сафардан сўнг Қизил денгиз, Ҳинд денгизи орқали Бомбайга, ундан Кашмир, Хитой орқали Синжон—Қашқарга келди. Тошкентда генерал Апреловни ҳажв қилиб, чет элга қочган Фурқат, ортиқ энди Россия Туркистонига кела олмас эди. Шунинг учун ўз она ватанининг чегараси бўлган Еркентга келиб, турғун бўлиб қолди. Унинг учун бу ердан туриб Қўқон, Андижон, 30 Тошкент билан алоқа тутиш қулайроқ эди. Ундан ташқари, замонасининг улуғ шоирларидан Мавлоно Сайид Мазҳари Ҳусайнхон ўғли Тажаллий ҳам Деҳлидан бадарға қилинган бўлиб, Еркентда яшар эди. Ҳар икки касбдош дўст топишган эдилар. Бир радифда лирик шеърлар ёзар эдилар. Бир-бирларига назиралар боғлар эдилар, бир-бирларининг ғазалларига мухаммаслар билан гўзаллик берар эдилар. Энг яхши ғазалларини нусха учун дўстларига — Муқимий, Камий ва бошқаларга юборар эдилар.

40

Фурқат мусофирликка чиққандан сўнг Қўқонда йўлбошчи шоирлар сифатида — Муқимий, Муҳйи, Завқий, Муҳаййир, Ҳазиний ва бошқалар қолган эди (бун-

га Тошкент, Бухоро, Хоразм, Самарқанд ва бошқалардаги шоирлар кирмайди).

Муқимий эзилган косиб, таланган камбағал деҳқонларнинг шоири сифатида омма ўртасида ҳурмат ва шуҳрати ортиб борар, Муҳйи эса бойларнинг, савдогарларнинг, мулкдорларнинг шоири сифатида шу ҳоким гуруҳ ўртасида ҳурматга эга эди.

Икковлари ўртасида тортишувлар бўлар эди. Муҳйи ўз асарларида Муқимийни «овом шоир, илмсиз нозим, чапани» деса, Муқимий ўз асарида уни «шоири косалес» (товоқ яловчи шоир), «муллои беамал» деб сўкар эди. Ҳожи Муҳиддин Муҳаммадризо охунд ўгли Муҳйи, асли қандаҳорли бўлиб, у ердан Ҳиротга кўчган, Ҳиротдан эса Қўқонга келиб турғун бўлиб қолган эди.

Муқимий ўзининг бир шеърида:

«Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим Муқимий мардуми Фарғонаман»,—

деб Муҳйига пичинг қилади.

Кунлардан бир кун бир мажлисда шеър ўқиш бўлди. Давранинг тўрида ўтирган Муҳйи кибр билан Муқимийнинг шеърларини менсимас эди. Муқимий қайси шеърни ўқиса, Муҳйи «Англашилмайди, мўҳмал, иборати нотўғри...» дер ва бошқа қусурлар топиб уни камситар эди. Тингловчилар эса Муҳйини эшитгилари келмас. Муқимийнинг ўқишини илтимос қилар эдилар. Шу мажлиснинг эртасигаёқ Муқимий қуйидаги шеърни ёзиб Муҳйига юборади:

30 Илм ўқуғони билан ҳар ким мусулмон бўлдим,
Моуман айлаб, фаришта ғайри шайтон бўлдим,
Шиквалар айлаб, туз ичган ерларингизга мудом,
Е магар поси намак тутмаклик осон бўлдим.
Шеърингизга халқ толиб бўлсалар, сўнгра ўқунг,
Е келиб, ахбоб ар бўлмоққа меҳмон бўлдим,
Кимки мўҳмалдир ўзи ҳам, ўзгани мўҳмал билур
Қилсангиз ғайри атои, дерки «эҳсон бўлдим»,
Бузда реш, эшакда жон, тўти гапургони билон,
Э афандим, сизга ул албатта инсон бўлдим
Суҳбат аҳлига қилолмай ул кеча изҳори фазл,
Фазлингизнинг пахтаси ҳам ёки арзон бўлдим.
40 Бўлмоғай ҳосил, Муқимий, маънийи ҳар лафздин,
Дона сочкон бирла ҳар қишлоқи деҳқон бўлдим.

(Асли Муқимийнинг ўз қўлёзма катта баёзида)

Муқимийнинг бу шеъри дўстлар ўртасида қўлдан-қўлга кўчиб юра бошлади. Бу ҳодисадан жуда ҳам ғазабланган Муҳйи Муқимийга қарши ҳар ўнғай фурсатдан фойдаланишга уриниб кўрди. Муқимийнинг айрим

шеърларидаги сатрларни ўз сатрлари билан алмаштириш (натижада шеър тамоман акс маънони бера бошлайди, ёхуд маъносизланадики, Муқимийнинг обрўсизланишига сабаб бўлади), ўз асарларида уни ҳажв қилиш, бошқа шоирларнинг шеърларига назира боғлар экан, Муқимийдан шикоят қилиб ўтиш, камситиш унинг учун одат бўлиб қолади.

Фурқат билан Тажаллий бир шеърнинг икки вариантыни ёздилар-да, учинчи ва тўртинчи вариантларини ёзиш учун Муқимий билан Муҳйига юбордилар. Ўз 10 навбатида бу шоирлар ҳам унга жавоб ёзишлари керак эди, ёздилар (гарчанд бу сўз Муқимий тўғрисида бораётипти, бироқ, фурсатдан фойдаланиб, Фурқатнинг ҳалигача эълон қилинмаган, такнусха бу шеърини тўла кўчирмоқчиман).

Фурқат ёзади:

Кўкканро теша чун аз оби ибрат тез нест,
Шаҳди Ширин жуз бакоми Хисрави парвез нест.

(Фарҳоднинг тешаси тез оққучи ибрат сувидан ҳам ўткир бўлмаганидай, Шириннинг лаби (боли) фақат 20 Хисрав Парвезнинг мазза қилиши учун эмас эди).

Дод аз даста баҳори зиндаги, аз жўши ў,
Як гули хандон накҳат парвар ранг омиз нест.

(Тириклик кўкламининг дастидан дод бўлсин, агарчи унинг тўлқинлари ҳалигача бир неча ҳидни бирдан берадиган бирорта гулни ўстира олмагандир).

Дар ватан аз жаври гардун хуррамай моро набуд,
Инчи толеъ ёраб, дар ғарибй низ нест.

(Айлангувчи осмоннинг қийноқлари натижасида бизга ўз ватанимизда бирор шодлик кун бўлмади, э тангри, 30 бу қандай ярамас толеъ эдики, мусофирликда, бошқа юртда ғарибликда ҳам севинчли кун йўқдир).

Лаҳзаи орому осойиш кужо ёбад касе,
Дар жаҳон жуз шўришу ошубу расто хез нест.

(Бир нафас тинчлик ва роҳатни киши қаердан топа олади, чунки бизнинг жаҳонимизда, йиқила-қўпишнинг тўполонларидан бошқа ҳеч нарса йўқдир).

Дидаам, гуфтоки Шамсиддин: «Ниҳоли бахтиман,
Сабза аз обу ҳавой гулшани Табриз нест».

(Шамс Табризнинг бир айтган сўзини ўқиган эдим, 40 у айтади аттанглар бўлсинки, менинг бахтимнинг кўчати Табриз гулшанининг сувидан сероб эмас).

Андалиби гулшани Деҳлӣ чӣ ҳуш гуфт ин суҳан:
Рӯ ба Ҳинд овардани соҳибдилон бечиз нест.

(Деҳли гулшанининг булбули бўлган Хисрав Деҳлавий куйидаги сўзни қандай яхши айтгандир: «Юрак эгаси бўлганларнинг Ҳиндистонга юз ўғирмаги бекордан-бекорга бўлмайди»).

Суҳбати ҳамдард, Фурқат, ҳар кужо бошад хушам,
Аз мукаррар нағмаи қонун малолангиз нест.

10 (Айрилиқдаги (Фурқатдаги) дардкаш ўртоқнинг суҳбати ҳар қанча бўлса ҳам севинаман, чунки қонун деган сўзнинг нағмалари қайта-қайта чалингани билан малол келтирувчи бўлмайди).

Фурқатнинг бадарғада кечирган оғир кунларини, жаҳоний аламларини ифодаловчи бу шеърга Тажаллий ҳам ўз ҳасратларини қўшди. Унинг шеъри куйидагича бошланади:

Ди, ба кунжи доғ имрӯзам кам аз Парвез нест...
Нўши ғам ширину дуди оҳ жуз Шабдез нест.

20 Бу кунги мен тортаётган қалб оғриқлари, доғлари Парвезникидан кам эмасдир. Менга қайғу чекиш ширин бўлиб қолган. Тортаётган оҳларимнинг тутунлари эса Хисравнинг Шабдез отидан ҳам қорадир).

Мо бало нўшони дардатро ба хилватгоҳи ғам,
Май ки аз токи тараб бошад нашотангиз нест.

(Биз (Фурқат билан иков) қайғунинг хилват бурчагида қалб оғриғининг балоларини ичувчилармиз, бу шароб севинч учун ичилаётгани йўқ, ундай бўлганда мазаси бўлмас эди, бу май фақат қайғу учундир).

30 Масти шеъри Фурқатам, сархуш аз ахлоқи ў,
Э Тажаллий, бодаи мо жуз гулобомиз нест.

(Фурқатнинг шеърларини ўқиш билан мастмиз, унинг гўзал ахлоқини кўриб кайф қиламиз, чунки, э Тажаллий, бизнинг шаробимизга Фурқат қўшган гул сувидан бошқа ҳеч нима аралашмагандир).

40 Фурқат билан Тажаллий бу гўзал ғазалларини Муҳйи ва Муқимийга юбориш билан ўз навбатида улардан ҳам бунга биттадан гўзал жавоб кутган эдилар. Бироқ, Ҳожи Муҳиддин, бу Фурқатдан Муқимийни ҳақорат қилиш учун фойдаланди. Унинг ёзган ғазалида Муқимийни беобрў қилиш учун шундай иборалар ишлатилган эдики, уни бу ерга кўчириб ўтирмайман. Муқимий эса ғазалга яхши жавоб берди. Фақат охир-

ги 6 сатрда Муҳйининг қилиқларидан шикоят қилиб ўтди. У шундай жавоб ёзди:

Дил эи шўри ишқи бебоки — кам аз денгиз нест,
Якдамам бе оҳу, чашмам ашки ҳасратрез нест.

(Ҳадиксиз севгимнинг дастидан қалбимдаги тўлқинлар денгиздан кам эмасдир. Бир нафасгина бўлсин умрим оҳ чекмасдан кўзим ҳасрат ёши тўкмасдан ўтмайди).

Чини абрўяш ба қатли ошиқон шамшири ноз,
Ханжари олмос чун мужғони ў хунрез нест.

10

(Севгимнинг қайрилма қошлари ошиқларини ўлдириш учун ноз шамшири ва киприклари олмос ханжар ҳам унча қон тўкувчи эмасдир).

Меканам кўҳи ғам аз шавқи ҳамон Ширин лабе,
Тешаи Фарҳод пеши нохуниман тез нест.

(Уша ширин лабли гўзалнинг соғинишида қайғу тоғини қазимоқдаман, Фарҳоднинг тешаси менинг тирноғимча ўткир эмас).

Сўхт тоқатҳо ба роҳаш интизориҳо ҳанўз,
Сўй мо боре нигоҳи марҳаматомиз нест.

20

(Унинг йўлини ҳанузгача кута бериб, тоқатлар куйди-тугади, бироқ севгили бизнинг томонга марҳамат қилиб қарагани йўқ).

Дўш аз она пурсидам ба ҳайрат рафту гуфт,
Улфати рў ошноён жуз ғуборангиз нест.

(Кеча ойнадан сўрадим, у ҳайронликда қолиб айтди. Юзинггина ошнаси бўлган улфатлар, қалбни қоплаган тўзондан бошқа нарса эмас).

Нестам маҳжур соҳиб, ҳамду лиллоҳ писанд,
Аз дигар чизи агарчанди маро парҳез нест.

30

(Тангрига мақтовлар бўлсин, уятли эмасман, ўз ҳурматимни, ўз қадримни биладан, бошқа нарсалардан парҳезим бўлмаса ҳам, ўзимга-ўзим эгаман).

Мебарад Муҳйи ба ҳар жо даъвин арзи камол,
Ғайри нуқсонам Муҳйим имрўз даст овиз нест.

(Муҳйи ҳар ерга ўзининг етуклиги тўғрисида даъволарини олиб боради. Менинг эса қўл қисқаликдан бошқа камчилигим йўқдир).

Муқимий бир ўртоғидан пахталик тўн сўраб шу хатни ёзган эди:

40

Махфий қулоғингизга айлай баён, афандим,
То қолмағай бу сўз ҳам эмди ниҳон, афандим.
Иқболу давлатингиз бўлсун баланд дойим,
Ё раб, тижоратингиз қилсун ҳаён, афандим.
Қўнгул яқинлиғидин густоҳлиқ қилурмен,
Тобора қиш совуқ, йўқ гуппи чопон, афандим,
Мошиначига беруб, тиктурмаганда барвақт,
Совуқ ҳаво, Муқимий ожиз, ёмон, афандим.

Муқимийга қарши қилдан қийиқ ахтариб юрадиган
10 Муҳйи бу хатдан ўзича хулоса чиқаради. «Муқимий
закот сўраяпти» деб хатнинг бир ерини шундай «ту-
затади».

Муҳйи эмас Муқимий, деса закот учунким:
«Ёраб тижоратингиз қилсун ҳаён, афандим».

Бироқ Муқимий бу таъналарга қулоқ осмас, Муҳйи-
ни катта бир талант, шоир касбдош сифатида ҳурмат-
лар эди. Унга саломлар ёзар, алиқ олишни илтимос
қилар, Муҳйининг ғаразсиз, гўзал, лирик шеърларига
назиралар боғлар эди.
20 Муқимийнинг:

«Куюб ўлдуғим бани шамъ так,
Ушал офтоби жамоладур;
На қамар, на меҳру, на сарву гул,
На суман, на бадру ҳилоладур».

деб бошланган шеъри:

«На илож этай мени Муҳйи ким,
Ани базмида лаби лаълидин,
Хама хуни дил мани қисматим,
Ни қилай қазога ҳаволадур».

30 деб тамомланар эди.

Муҳйи билан ўртоқлашишни истаган Муқимий бу
шеърга назира ёзар экан, шундай сатр билан шеърни
тамом қилган эди:

Езиб эрса хун қадару қазо,
Нетар ичмайин киши, Муҳйиё,
Менга ҳам Муқимий шул ғизо,
На ўзингга якка ҳаволадур.

Бу сатрлар Муҳйини янада ғазаблантирган эди.
Муқимий Андижон шаҳридаги ўртоқларига ёзган
40 саломномасида ўша пайтда Андижоннинг Бўтақараси-
да бўлган Муҳйига ҳам салом йўллайди:

Ҳожи Муҳиддин тўрам ҳам олсалар шояд алиқ
Кам, қилурмен ёд этиб Бўтақароларга салом.

Бироқ Муҳйи бу саломга алиқ олдим, олмадим,
шубҳалидир. Муҳйи тақдир қиладиган даражада та-

лантли шоир бўлиши билан бирга, жуда ҳам худбин, ўзини ҳатто тожуш-шуаро (шоирларнинг тожи) деб атагувчи киши эди. Бир ғазалининг остида:

Кўрса эрди бу ғазал Муҳйини, гар султон Умар
Лутф этиб қўйғой эди ул подшоҳ бош узра тож,

дейди.

Яна бир ғазалида:

Муҳйига ҳақ айлади таслим иқлими сухан,
Бок эмаским, айласа Салмону Хоқон бирла баҳо.

(Муҳйига тангри сўз мамлакатини таслим қилди, 10
энди Муҳйи Салмон Соважий ва Хоқонийлар билан
баҳслашса ҳам ажаб эмас).

Яна бир ғазалида:

Муҳйи ихъёи сухан эмди мусалламдур сенга,
Чунки гуфторинг сени нутқи Масиходин лазиз

(Муҳйи, ўлган сўзни тирилтирмақ энди сенгагина
топширилгандир, негаки: сенинг сўзларинг ўликни ти-
рилтирган Исонинг нутқидан ҳам ширинроқдир).

Шоир Абдулла Насимийга (бу киши ҳозир ҳаёт)
ёзган бир мактубида Муқимийга пичинг тарзида (гар- 20
чанд бу шеърда Муқимийнинг исми йўқ).

Бок эмас гар бўлса мункир Муҳйининг гуфториға,
Бир неча ҳайвони одам шакл, бадкирдорлар

(Муҳйининг сўзларига бир неча киши шаклида юр-
ган ярамас қилиқли ҳайвонлар инкор қилса, нима қи-
лади).

Муҳйи сеҳр офарин гуфторидин бебаҳрадур,
Аҳмақу бефазлу дониш, соҳиби пиндорлар

(Муҳйининг ҳатто сеҳр ҳам офарин дейдиган сўз-
ларидан фазлсиз, билгусиз, аҳмоқларгина бебаҳрадир- 30
лар), дейди.

Муҳйининг форс ва ўзбек тилида тўпланган ҳар
икки девонидаги шеърлар, ё бошланишида, ё тугаши-
да шунчалик ўз-ўзига ғурур, мақтанчоқлик билан тўла
бўлишига қарамай, Муқимийнинг биргина байти ҳам-
масига жавоб бўлиб тушгандир:

Муқимий таънаи Муҳйиға бир сўз айтки рост бўлсун,
Келар охир сени ҳам йўқлағудек бир замон яхши.

Улуғ демократ шоирларимизни йўқлайдиган социа-
листик замон келди ва унинг бутун асарларини ўзини- 4
ки қилди.

МУВАФФАҚИЯТ ВА МАЖБУРИЯТ

1943 йил менинг ҳаётимда улуғ ҳодисалар йили бўлди. Аввало 40 ёшга тўлдик, иккинчидан партияга қабул қилиндим, учинчидан Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси бўлиб сайландим; шонли пойтахтимиз Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати кечаларида бошқа ўртоқларим қатори уруш даврида ёзган асарларим юксак баҳога эга бўлди.

10 Дарҳақиқат, узун йиллардан иборат бўлган мукамал бир умрнинг биргина йили учун шунчалик ҳодиса — шунчалар муваффақият кифоядан кўра юқори-роқдир. 1943 йилнинг бу муваффақиятлари эндиги йиллар учун ўз эгасини бир талай жиддий вазифаларга мажбур қилади. Янги мажбуриятлар йилининг ибтидоси — 1944 йилдир.

Шонли Қизил Армиямиз малъун немис-фашист босқинчиларни Ғарбга қараб улоқтириб ташлаб, кун сайин оламшумул ғалабаларга эришмоқда. Муқаддас

20 азиз ватанимизнинг озод бўлажак куни яқин.

Менинг бу йил ёзажак шеърларим, шу қаҳрамон Қизил Армиямиз, азиз ватанимиз, муқаддас пойтахтимиз, фронт орқасидаги ғолиб ишчи ва колхозчиларимизга бағишланган бўлади.

Фанлар академияси бўйича ишлаб берилиши лозим бўлган илмий ишларимдан ташқари, бу йил шоир Бобораҳим Машраб тўғрисида, икки вариант, Ҳамза номли театр учун драма шаклида, Уйғур театри учун музикали драма шаклида пьеса ёзиб бермоқчиман.

30 Яна, дўстим академик Ойбек билан бирликда XIX асрнинг Қўқон хонлиги (асосан Умархон ва Маъдали замони) ҳаётидан «Қаҳқаҳан ҳусн» номида бир драма ёзишга киришдик (Ҳамза номли театр учун).

Рус ва ўзбек ўқувчи ёшларининг икки йилдан буён муттасил қилиб келаётган сўровларини қондириш учун йўл-йўлакай «Шум бола» саргузаштини ҳали давом қилдирмоқчиман...

40 Ўқувчилар оммасига таниш бўлган шуҳратли Қўқан, Мулламамажон («Тирилган мурда») каби қаҳрамонларим бу соҳада ўзларини кўрсатишлари керак.

«ЖАЛОЛИДДИН» ДРАМАСИ ҲАҚИДА

Немис-фашист босқинчиларига қарши аёвсиз жангларда совет халқлари қудратли совет техникасигагина эмас, ўтмишнинг маънавий салобатига ҳам суюндилар.

Халқнинг эрки ва номуси, она-Ватаннинг шон ва мустақиллиги учун ўтга кирган қаҳрамонлар замонларнинг қаъридан қўл узатдилар. Улардан бири — Ўрта Осиё халқлари тарихининг ифтихори, улуғ Хоразм баҳодири Жалололдин Мангуберди.

Тахминан еттию чорак аср бурун Ўрта Осиё Чингиз истилосига дучор бўлди. Улкани қон ва олов босди. Тинч ва обод шаҳарлар кул ва тутунга айланди. Бутун муқаддас от ҳақоратланди. Мўғул қиличи бешикдаги гўдакларни ҳам қонга беллади. Очкўз мўғул таламаган на сарой қолди, на кабутархона... 10

Катта давлат ҳукмдори мағрур Муҳаммад Аловиддин Хоразмшоҳ мўғул бўронига муқовимат кўрсатишдан ожиз қолади. Иродасизлик, ўз ҳарбий бошлиқларига эътимодсизлик ва орадаги муросасизликлар, фитналар орқасида тождор идора жиловини қўлдан чиқаради. Мўғул отрядлари таъқиб этиб, унга бирон жойда қўним имкониятини бермайдилар. Ниҳоят, ваҳший бир оролда қочқин шоҳ кафансиз кўмилади.

Бу умумий тўзғинлик ва даҳшатли фалокат замонларида Жалололдин халқ, ватан, эрк байроқдори каби қасос қиличини кўтарди. Муҳаммад Аловиддиннинг бу ўғли ҳақиқатан ажойиб йигит эди. Табиат унга ўткир ақл, олижаноб, мардона юрак ва жўшқин ғайрат насиб этган эди. Разил босқинчиларни, махсус таловчиларни юртдан қувмоқ учун Жалололдин тарқоқ қўшинлардан, она-Ватан учун курашга отилган халқ оммаси кучларидан бир мушт ясашга бел боғлайди. Ҳамиша баҳодирнинг ёстиғи тош, жанговар оти йўлдош бўлади. У балогар душманни босади, чекинади ҳам, уради, урилади ҳам. Лекин мўғуллар билан курашда ўз ҳарбий номуси ва шарафига бир томчи доғ юқтирмайди асло. Унинг ақлига, соҳиби тadbирлигига, мардонавор ишларига шайтоний такаббурлик чўққисига минган Чингизнинг ўзи ҳам тан беради. 20 30

Яқинда Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрида шоир Шайхзоданинг «Жалололдин» драмасини томоша қилдик. Кўзларимиз қаршида узоқ мозий жонланди. Бутун ўлкани даҳшатли ва машъум зилзила каби титратган ваҳшийлар истилоси ҳамда ватан ўғилларининг эрк, мустақиллик, номус ва шараф учун бошлаган фидокорона кураши ёрқин, маънодор драматизм билан тўла, ҳаяжонли картиналарда гавдаланади. Шоир Шайхзода ўз драмасида қаҳрамонлик таронасини куйлайди. Бу қаҳрамонликнинг жонли руҳи — Жалололдин. У саҳнада илк кўриниши ва илк 40

сўзлари билан диққатни боғлайди, юракларда меҳр учқунларини чақади ва бундан кейинги воқеалар гирдобиди хоразмлик бу йигит ўз сиймосининг маънавий гўзаллиги билан томошабинни сеҳрлайди.

Хоразмшоҳнинг тиллакорий саройида тўй. Жалолиддиннинг суюкли синглиси Султонбегим узатилаётир. Шўх ялла, бахтга, ишққа доир хаёллар... Бироқ мўғул элчилари фалокатнинг совуқ бўрони билан кирадилар. Хоразмшоҳни тараддуд ва қўрқув ёқалайди. Вазирлар унга ҳайбаракаллачи. Лекин валиаҳд Жалолиддин — баҳодирликни ўткир ақл билан безаган бу ажойиб йигит вазиятни дарҳол англайди. Душманнинг кучи ва ўсаллиги унга маълум. Ўғил отани курашга ундайди ва ўзи жанг майдонига, ватаннинг узоқ сарҳадларида душманни бўғмоққа чиқишга тайёрдай, фақат Хоразм ҳукмдори бу самимий, олижаноб ботирнинг тоза ғояларида қандайдир адабсизлик ва исён учқунлари сезади. Жалолиддин бир онда тож-тахт ҳуқуқидан маҳрум этилади. Юртнинг, катта давлатнинг истиқболи, тақдири ҳали кўзи юмуқ чақалоққа топширилади.

Драматург тарихий васиқачиликка эмас, тарихий жараённинг ҳақиқий мазмунини, унинг ички маъносини бадий тажассумлаштиришга интилган. Ҳақиқатан, воқеалар жараёнида Хоразмшоҳ салтанатини ичдан кемирган, дармонсизлантирган ва уни фалокатларга ичдан тайёрлаган яширин кучлар, омиллар сиртга бўртиб чиқади.

Жалолиддин валиаҳдлик тожини оддий қалпоқ каби олиб ерга қўяди. «Кошоналардан чодирни яхши кўрган», қилич ва қалқон дўсти ўз сиймосида улуг инсоний фазилатларни тимсол этади. У шунқорнинг қанотлари — эркдан; инсон учун ҳамма эҳтиёжлардан эрк баланд ва гўзалдир. У дейди:

Киши туғилмайди бошда тож билан,
Туғилар эркликка эҳтиёж билан.

Асарда Жалолиддин охиригача шу эрк ишқи билан ёнади. Ватан эл эрки учун даҳшатли жанглар гирдобига киреди. Унинг ватанпарварлиги тожу тахт, эътибор дағдағасидан озод, асл ватан ўғлининг фидокорлигидир. Бу онага меҳр каби самимий ва покдир:

Эл, ўлка соғ бўлсин, тож келиб кетар!

Мўғул отлари ватан гулзорларини топтаркан, эски тераклар қуларкан, Жалолиддин ўз ишқига — она-Ватанига содиқ қолади. Унинг учун бўйсунидан ўлим

афзал: «Чинор синар — эгилмас!» Жалолиддин учун курашда ягона куч манбаи — халқ оммасидир. Халқ ҳам уни севади, ажойиб баҳодир, ақлли сардорнинг образида юртини, саломатлигини, номус ва шарафини, қора бўрондан сўнг туғилажак ёрқин кундузни кўради.

Халқ қаҳрамони содда Элбарс паҳлавон билан Жалолиддин орасидаги муҳаббат, садоқат, ишонч беҳад жозибатор қувватга эгадир. Баҳодирлиги билан тарихда ўлмас ном, абадий сўнмас шон қозонган машҳур Темур Малик — Хўжанд мудофаачиси ҳам олижаноб мардона юрагининг бутун меҳри, ишончи билан ўз сардорига марбут ва содиқдир. Жанговар умрининг ҳар бир куни дostonларга сазовор. Темур Малик ватан йўлида одамзод тоб бермас қийноқларга чидайди. 10

Чингиз Жалолиддиннинг темир продасини синдиришдан ва жанг майдонларида рўйирост, узил-кесил енгишдан ожиз. Баландровоз шунқорни ўз қонли панжасига илмоқ ниятида қари тулки фитна тўрини кенг ёяди. Жалолиддин изини таъқиб этадилар. Енг учида ханжарлар, гулдасталар ичида заҳарлар асл умрни кесишга муҳайё. 20

Жалолиддин образи асарда тўлақонли, жонли ва улуғвор образдир. Сўзи, ҳаракати ва бутун сиймоси билан романтик кўтарилма руҳли баҳодир аини замонда ҳақиқий одамийлик хислатларидан баҳраманд. Унинг душманга нафрат билан қайнаган юраги содда чўпон найидан гоҳо эрийди. У дўстларини, яқинларини соғинади, юракни қандайдир ғашлик ва ҳасрат билан тўлдирувчи тушлар кўради. Синглиси Султонбегимни эркалайди ва унга ҳазиллашишдан завқланади ва ҳоказо. 30

Султонбегим сиймосида Шайхзода ғоят баркамол образ ярата билган. Ҳусн, ақл, жасорат, олижаноблик бу аёлда ажойиб гармоник бир кулл ташкил этган. Фалокатли кунларда она-Ватанни тарк этмакка мажбур бўларкан, Султонбегим чуқур ҳасрат ва самимият билан дейди:

Гарчи эрдим Хоразм қасрига безак,
Бахтиёрман бу ерда қолсам канизак.

Султонбегим учун эри келтирган қути-қути безаклардан мўғул хароб этган гўзал Самарқанднинг бир парча ғишти минг афзал. Бахтсиз Султонбегим умрининг яна бир трагедияси шундаки, унинг эри Бадриддин энг қабиҳ, олчоқ бўлиб чиқади. Бадриддин ватанпарварларнинг муқаддас ишига не-не хиёнатлар қил-

майди! Чингизнинг этигини ялаб, унинг қонли қўлидан тож киймакни умр ғояси қилган бу маккор ўз қоли- пига тушган кучли образдир. Бадриддин у даврдаги сарой доиралари ва киборларнинг ахлоқини, интилиши- ни мукамал ифодалайди. Султонбегим нажот қирғо- гини топади. Бу — унинг баҳодир оғаси, ватан, эрк учун жанг майдони. Гўё севги, нашъа, бахт учун яра- тилган бир нафис Хоразм чечаги қилич яланғочлаб, отларда учади. Гўзал, кўркам сочларидан баҳодирлар- нинг отларига айил ясашларини орзу этади. Гўё оға- сингил курашда бир-бирларини илҳомлантирадилар. Султонбегим шахсида ватан ва эл қизи образи чақ- найди.

Шайхзода, катта, салмоқдор образлар ва характер- лар яратган. Олинг, тарихчи Насавий; пок виждонли доно олим асарга юксак, улуғ бир куч бағишлайди. Жа- лололиддин курашида гўё қилич билан илм бирга ҳара- кат қилади. Бир қўлда қалам, бир қўлда қилич, қўл- тиғида китоб билан шаҳид бўлган донишманд қаҳра- монликка доир китобини батамом тугатишни келажак наслларга, бизга васият этади.

«Жалололиддин» драмаси композицияси пишиқ, дра- матик тўқинишларга бой бир асар. Воқеалари жонли ва шиддатли равишда инкишоф этилади. Интрига кучли, ўткир ва оригинал. Драма фикр ва ҳикматга бой, ба- ланд руҳли, бақувват шеър билан ёзилган. «Жалололид- дин» талантли шоирнинг илк драматик асари. Шунинг учун, табиий ҳамма картиналар, эпизодлар бир текис кучга, бадий чукурликка эга, дейиш қийин. Лекин шуниси муҳаққақки, «Жалололиддин» ўсаётган ўзбек драматургиясида, шубҳасиз, муҳим ҳодисадир. Узи- нинг фикрий ва бадий тўлқинлиги, юксаклиги жиҳа- тидан «Жалололиддин» бизнинг драматургиямизда юқо- ри пояни ишғол этади.

«Жалололиддин» давримизга ғоят ҳамоҳанг; Улуғ Ва- тан уруши йилларида, совет халқларининг қаҳрамон- лиги мислсиз гуллаган даврда ботир аждодларнинг шонли ишлари юракларни ифтихор билан тўлдиради, томирларда яловбардорлик туйғуларини мавжланти- ради, қонли чиркин фашизмни яксон қилиш учун му- аззам курашимизда янги зафарлар ва шонлар чўққи- сига илҳомлантиради. Жалололиддин халқ қаҳрамонли- гининг ўлмаслигига, унинг зафарига чуқур ишонч би- лан: «У кунга салом!» деярак, саҳнадан кетади. Хо- разм баҳодирининг саломини зафарнинг улуғ кунига биз элтаётимиз.

Кўпдан буён узун умрли, фикрий ва бадий салмоқдор саҳна асарларини орзу қилар эдик. «Жалолиддин» бу орзумизга жавоб беришга қодир. Шоир Шайхзодани, Ҳамза номли Ўзбек Давлат академик драма театри ижодий коллективини бу гўзал асар билан қутлаймиз.

ХИСЛАТ

Хислат эшон деб номланган шоиримизнинг асли исми Ҳайбатуллаҳўжа Орифхўжа ўғли Тошкандий Муқимийларга асрдош бўлган ва Муқимий, Фурқатлар традициясини умрининг охиригача давом эттирган шоир 10
1945 йил 8 июнда 69 ёшида вафот қилди.

Бу одам Ҳожи Муҳиддин Муҳйи, Муҳаммад Аминхўжа Муқимий, Муҳаммад Зокиржон Фурқат, Мулла Муҳаммад, Қарим Камий, Холмуҳаммад Муҳаййир, Юсуфжон Сарёмий, Мулла Қўшоқ Мискиний, Хазиний, Шерозий, Мирий, Насриддин Завқий, Сирожиддин Махсум Шавкат — Сирожи Хандақлий ва бошқалар билан тенг яшаб ва тенг ижод қилган. Айниқса, Мулла Қўшоқ Мискин, Сирожиддин Махсум Шавкат, Мирзо Гулом, Камийлар билан дўст ва ҳамшаҳар, қадрдон 20
эди.

Машҳур ўзбек халқ ҳофизи, бастакор Мулла Тўйчи аканинг бошланғич ижод йилларида Хислат байтлари, ғазаллари композиторларимизнинг репертуарлари бўлди.

Қуйида биз ҳурматли шоиримизнинг вафотига йил тўлиши муносабати билан унинг 1329 ҳижрийда ёзган 1910 йиллар мобайнида халқ ҳозифи Мулла Тўйчи басталаган «Армуғони Хислат» шеърлар альманахидан — 30
ўз шеърларидан икки намуна берамиз.

НАВОИЙ ВА ЗАМОНАМИЗ

Нисбатчи ҳиндидан, хитойдан, русдан ва жаҳондаги бир талай катта миллатлардан кичкина ҳисобланган ўзбек халқи ўз хусусиятларига эгадир ва у жаҳон халқлари маданиятининг каттакон хазинасига ўз ҳиссасини қўшиш билан ҳам мушаррафдир. Маълумдирки, улуғ Ленин партиясининг раҳбарлиги, улуғ рус халқининг шафқати ва биродарлиги натижасида Шарқ халқларидан бир қисми озод бўлдилар. Шу саодатманд халқлардан бириси толеи ёр бўлган ўзбек халқи эди. Революциядан сўнгги 31 йиллик ватандошлик, ҳамкорлик, қон-қардошлик умримизда рус халқи: «Мен улуғ халқман», деб турмади. Ўзидан неча ўн ҳиссалар ки-

чик бўлган ўзбекни ҳам, тожикни ҳам, қорақалпоқни ҳам, доғистонликларни ҳам ўз кичик инилари каби шафқат билан етаклади, камситмади, ўкситмади. Озод Шарқ халқининг бириси бўлган ўзбек халқи ўз ватанига, ўз давлатига, ўз экономикасига, шаклан миллий ва мазмунан социалистик бўлган санъат ва адабиётига, хулласи, коммунага қараб кетаётган улуғ асримизнинг бутун талабларига жавоб бера оларлик каттакон бир маданият ва маърифатга эгадир.

- 10 Ўз-ўзини таний олган ҳар бир озод совет граждани бу асл инсонга хос жаҳоний бир фазилатлар учун миллий масаланинг улуғ автори Ленинга қалбдан ташаккур айтмаклари лозим. Ўзбек халқи қадим халқлардан биридир. У кишиликнинг эволюцион тараққиёти тарихида ҳамиша актив иштирок қилиб келган, кишилик тарихининг ҳар бир этапида ўз қадр ҳиссаси билан иштирок қилган бир халқдир. Хоразмнинг бугун қум босиб ётган саҳроларидаги моддий-маданият осорлари: шаҳарлар, қалъалар, саройлар уч минг, тўрт минг йиллардан хабар берадилар. Искандар замонасида Самарқанднинг исми Мароқанд, Тошкентнинг номи Чоч эди. Қутайба Бинокентни хароб қилганда, эрлар савдода эди, хотинлар шаҳарни идора қилурлар эди. Амударёдан чиқиб, Хоразм воҳасини обод қилиб турган каналларни, кўҳна Урганчни, беш минг йилдан узоқ тарихли Бухорони Чингиз ҳароб қилди, яъни буларнинг ҳаммасини тарихимизни эслатиш учунгина эмас, балки бош сўзимнинг зийнати бўлсин, деб айтмоқчиман.

- 30 1937 йил 26 майда партияимизнинг марказий органи бўлган «Правда» газетасида ёзилган бош мақолада шундай дейилган эди. «Ўзбекистон халқи бир замонлар дунёнинг илғор халқларидан эди. У буюк қўшни халқлар ва маданиятларнинг таъсирлари қўшилган бой маданиятга эга эди. У юнон, хитой, ҳинд ва форс қадим ҳаёт маданиятлари билан ўтроқ ҳаёт кечирган эди. У умумжаҳон маданиятини яратишда тенг ҳуқуқ билан иштирок қилган эди».

- 40 Жаҳондаги бошқа халқлар билан бир қаторда, ўзбек халқи жаҳон маданиятини олдинга етаклашдаги муқаддас ва мушарраф вазифалари учун энг азиз ва танланган талантли ўғил-қизларини одамийликнинг бутун тарихи бўйлаб тақдим қила келди. Улуғ файласуфлар, улуғ саркардалар, давлат арбоблари астрономлар, улуғ адиб ва шоирлар етиштирди. Ал-Хоразмий, Ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Форобий, Саккокий, Лутфий, Улуғбек, Амир Алишер Навоий, Мирхонд, Хон-

дамир, Зебунисобегим, Турдий, Машраб, Нодира, Маҳзуна, Адо, Гулханий, Фурқат, Муқимий, Ҳамза, Охунбобоев, Ҳамид Олимжон, Собир Раҳимов, хуллас калом, жаҳон тарихига ўз ҳиссасини қўшиб келган бир халқнинг ҳамма қобил фарзандларини санаб ўтириш ғоятда қийин ва ғурурга ҳам тааллуқ топиб қолиши мумкин.

XV асрнинг улуғ намояндаларидан бири, тадбирлик давлат арбоби, тилимизга асос солувчилардан бири, ўз қадр ва манзалати билан, ижодий ва ҳаётий фаолияти билан ўзбек адабиётининг оталари қаторига кўтарила олган ўзбекнинг улуғ шоири Алишер Навоийдир. Фақатгина ўзбек маданияти, ўзбек тарихи учун эмас, балки жаҳон маданияти хазинасини бебаҳо дурдоналар билан бойитган бу буюк зот, айти муддатда ўзбекнинг ҳам, улуғ руснинг ҳам, латишнинг ҳам, тожикнинг ҳам, ҳиндининг ҳам, яъни озодлик севгувчи бутун инсониятнинг ўлмас фарзанди ва муҳтарам шоиридир.

Бугун туғилганига беш юз йиллик юбилей ўтказаетганимиз бу зот инсон фарзанди эди.

Улуғ озорбайжон халқининг шоири Низомий, грузин шоири Шота Руставели, Александр Сергеевич Пушкин, Лев Толстой, Алексей Максимович Горький, Мирзо Абдулқодир Бедил, Тарас Шевченко, Жамбул, Фузулий, Рудакий, Фирдавсий, Маҳтумқули — буларнинг бариси аниқ бир халқнинг фарзандлари, албатта, аммо ўз фазли камолотлари билан, инсоний жаҳонга қарашлари билан бутун халқларнинг ўғилларидирлар, улар инсонийликни қутлайдилар. Шунинг учун ҳам улардан қолган ижодий мерос бутун инсонларникидир.

Горький бу ҳақда шундай дейди:

«Ўтмишнинг ҳар бир улуғ санъаткорини икки нуқтадан, ўз даврининг ўғли бўлиш жиҳатидан ва башариятни қутқазиб йўлидаги оламшумул тарихий курашнинг қатнашувчиси бўлиш жиҳатидан қараб баҳолаш керак».

Алишер Навоийнинг беш юз йиллик юбилеи баҳонаси билан, унинг ижодий тафаккуроти, жаҳонга қараши, хаёл ва орзулари, башарият ва тарихини ривожлантиришда кўрсатган курашчанлиги ва фидокорлигини бугунги ҳаётий давримиз, коммунага бораётган улуғ социалистик давлатимиздаги туман минг қиррали ҳаёт, фикр, ижод, жаҳонга қараш, умид ва орзуларимиз билан таққослаб кўрамиз.

Маркс айтганидек:

«Умумнинг яхшилиги учун ишлаб туриб ўзларидаги

олижанобликни яна ҳам кўтарган кишиларни тарих улуг кишилар, деб ҳисоблайди»¹.

Алишер Навоий ҳам умумнинг яхшилиги учун бутун онгли ҳаётини фидо қилган ва шунинг натижаси ўлароқ олижанобликни ғоятда юксакка кўтара олган буюк тарихий тимсолларнинг биридир. Темур сулоласининг инқирози олдидаги бошбошдоқликлар, зулм ва тугёнлар, жабр ва жафолар, тенгсизликлар ичида яшган бу улуг мутафаккирнинг албатта ўзига хос дунёга

10 қараши, орзулари, яққол айрилиқ ичида ишқ-муҳаббат, халқ саодатини кўзлаган, инсон бахтиёрлигини мўлжалга олган умидлари бўлмай иложи йўқ эди.

Темурий сулолаларини, айниқса, Ҳусайн Бойқаро замонасидаги хаотик давлат тузумини мушоҳада қилиб турган Алишер, давлат нимадир ва давлат тузуми қандай бўлмоқлиги керак, деган саволни ўзига бир неча бор бериб кўрган ва бу саволларга ўз дунёқараши ўлчовида жавоб ҳам беришга уриниб кўрган ёхуд ота ўғилни, ўғил бобони, бобо набирани шуурсиз бир жонивор сифатида бўғизлаб турган асрда Алишердай катта мутафаккир шафқат ва биродарлик деган масалани ҳал қилишга уннаб кўргани табиийдир.

20 Хулласи, давлат, ватан, халқ биродарлик, меҳр-шафқат, муҳаббат, илм-маърифат, ободонлик, тўйинлик, жабр-бедод ва бошқалар тўғрисида унинг дунёга қараши, ўз мулоҳазалари бўлган.

Хўш, Алишер давлат, давлат системаси ва давлатнинг юқори ва қуйи табақа арбоблари тўғрисида нималар ўйлайди? Дуруст, Навоий темурийлар давлатининг инқирозидан хавфсирар эди. Темурий шаҳзодалари ўртасида бўлган бошбошдоқлик, ранго-ранг иддиолар ва ранго-ранг орзулар натижасида бу империянинг тезаро хароб бўлажигига кўзи етар эди. Лекин бу қулаб бораётган иморатни тиклаб қолмоқ учун Навоийнинг кучи етармиди?

30

Маркс айтганидек:

«Кичик Голландиянинг синфий манфаатлар жиҳатидан ўсган буржуазияси ҳар қандай манфаатлардан маҳрум бўлиб, майда-чуйда тарқоқ фойдаларни кузатган кўп сонли немис бюргерларидан кучлироқ эди. Манфаатларнинг тарқоқ бўлишига сиёсий ташкилотнинг ҳам тарқоқлиги, майда князликлар ва эркин империя шаҳарлари мувофиқ эди!»².

40

¹ Маркс ва Энгельс асарлари. 1-том, 406-бет.

² Уша асар, 4-том, 175-бет.

«Ҳайратул-аброр»нинг учинчи мақолотида Султон Ҳусайн Бойқарога қарата ёзилган аччиқ ва ҳақиқий киноялар Навоийнинг қанчалик жасур ва қўрқмас бир шахс эканини ва шу давлат системасини сақлаб қолмоқлик учун нечоғлик жонкуяр вазири аъзамлиги учун далилдир.

Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий айтганидек, «Насиҳат ба подшоҳ бе он қаси мусаллам астки, на умиди зардорад, набими сар» (Мазмуни: Подшоҳга насиҳат қилмоқлик, шундай одамга маъқулдирки, на 10 подшоҳдан олтин умиди бўлсин, на боши кетишидан қўрқинчи).

Дарҳақиқат, Навоийнинг Бойқаро хазинасидан олтин тамаи йўқ эди ва Бойқаронинг бебок қиличидан қўрқмас эди. Шунинг учун ҳам у шу аччиқ киноялар билан ўз ҳоқонига мурожаат қилолди (Бу ўзингизга маълум, кўп ерда такрор қилинган, кўп ўртоқларимнинг нутқ ва мақолаларига зийнат бўлган:

Эйки, қавий айлади давлат қўлинг,
Зулм сори тушди ва лекин йўлинг,—

20

сатрларини ҳам ўз ичига олган учинчи мақолотдир).

Дуруст, Навоий давлат деган сўз халқсиз мумкин эмаслигини билар эди. Шоҳ билан оддий фуқаро ўрта-сида инсоний хусусият, жибиллиятлар бўйича заррача тафовутлар йўқлигини билар эди. Ҳатто шоҳга хитобан айтган сўзида, халқ сендан юксакроқдир, сен уларнинг кўпидан ожизроқ ва тубансан:

Бил муниким, сен доғи бир бандасен,
Кўпроғидин ожизу афгандасен,

Эрмас алар тупроғу сен нури пок,
Хилъат аларгаю сенга тийра хок —

30

дея олган эди. Гарчанд халқ сенинг ҳукминг остида маҳкум бўлса ҳам, зулминг остида мазлум бўлса ҳам, гарчанд қўлида шавкату сармояси бўлмаса ҳам, унинг, яъни халқнинг қадр-қиммати сеникидан юксакдир:

Ким не кишиким сенга маҳкум эрур,
Зулмингга бечора у мазлум эрур.

Гарчики йўқ шафқату сармояси,
Сендан эрур ортиқ, анинг пояси,—

дея олган эди. Бироқ шу мазлум халқ ҳеч қандай хо- 40 ну хонзодасиз, шоҳу шаҳзодасиз, ўзи давлат қура олишини Навоий айтолмас эди ҳам. Чунки ўрта аср феодализми зулми остида эзилган қашшоқ, мазлум ҳунар-

99

манд ва деҳқонларнинг савияси бу революцион руҳга бориб етиши учун 500 йилларга муҳтож эди, шу халқ савиясининг меваси бўлган Алишер ҳам бирор революцион тузум тўғрисида мулоҳаза юритишдан, бирор революцион фикр айтишдан ожиз эди. Унинг жамулжам фалсафаси «золим подшо ва одил подшо»дан нарига бормас эди.

- 10 Муддати етмаган, фурсати келмаган яхши орзулар утопия деб саналади. Навоийнинг ҳам халқ фольклоридида кўриниб келган бахтли, саодатли, зулм-жабрсиз, инсонлик ҳаққи-ҳуқуқи баркамол кишилар қаримайдиган, ёш болалар ўлмайдиган, ҳамма ер обод, ҳамма бир-бири билан иноқ, бутун ер юзи одамларнинг ватани, жаҳон бутун одамлар учун ёзиб қўйилган неъматли дастурхон, ҳамма инсон бир-бирининг биродари, шафқат, муҳаббат, меҳнат, вафо, одамларнинг туғма хислатлари ва ҳоказолар тўғрисидаги ширин хаёллари бундан тўрт юз эллик йил илгари айтилиши билан ғоятда муборакдир. Улуғ Навоийнинг юксаклигини исботлагувчи қимматбаҳо далиллардир... Аммо бу орзулар Навоий асри учун, у ва ундан сўнги яна уч-тўрт аср учун лазиз утопиядан бошқа нарса эмас эди. Маркс, Энгельс таълимоти билан қуролланган пролетариат ва революцион деҳқонлар синфи бу утопияларни ҳақиқатга ошириш учун кураша бердилар ва ниҳоят 1917 йил октябрда улуғ Ленин партияси раҳбарлигида улуғ рус пролетариат ва мазлум деҳқонлар синфи қардош халқлар билан биргаликда тарихда биринчи марта халқ давлатини, ишчи-деҳқон ҳукуматини барпо қилдилар.
- 30 Улуғ социалистик давлатимизнинг 31 ёшида Алишер Навоийнинг юбилейини ўтказмоқдамиз, Улуғ гуманист шоиримиз Алишер Навоийнинг бутун жаҳоннинг орзуларини ўз ҳаётимиз билан таққослаб кўрсак, хаёл билан ҳақиқат ўртасидаги тафовут ойдинлашган бўлади.
- 40 Навоий ҳамма гениал одамлар сингари ўз ватанини севар эди. Ватаннинг бир бутунлигини, ободлигини дахлсизлигини ва унда яшагувчи халқлар, миллий, ирқий бошқаликлардан мустасно осойишта, тинч, тўқ, биродарлик билан, ҳалол меҳнатда тотув яшамакликларини жонидан истар эди...

«Ватанга муҳаббат умум одамиятга бўлган муҳаббатдан чиқиши керак... Ватанни севиш башариятнинг идеалига, унда гавдаланган ҳолда курашга оташин равишда интилиш демакдир», дейди В. Белинский.

Навоийнинг ватанга бўлган муҳаббати Белинскийнинг шу гениал сўзларидаги каби умум башариятга

бўлган севги ва эҳтиромдан келиб чиққан муҳаббат-
дир:

Агар шарқу ғарб ўлса манзил сенга,
Не ғам, ком агар бўлса ҳосил сенга?

Ватан шарқдами, ғарбдами, шимолдами, жанубда-
ми бўлиш билан фарқ қилмайди ва бу ерда яшагувчи
халқлар қайси ирқ, қайси миллатдан бўлишларига қа-
рамай ватандошлардир. Ватаннинг бошига бирор му-
сибат келиб қолганда, бирор босқинчи ёвуз куч ватан
бирлигини барбод қилмоқчи бўлганда, унда яшовчи 10
халқлар бир мушт бўлиб тугилмаклари ва ёвни даф
қилиш учун бирлашиб жангга кирмакликлари лозим:

Аёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар токи имкони бор.

Юқорида айтилганидек, умум башариятга бўлган
муҳаббат натижасида ватанга муҳаббат келиб туғи-
лади... Навоий асарларида бир талай миллатларнинг
вакиллари ўзбек ўғли Фарҳод, эронлик Шопур, армя-
нистонлик Ширин, араб Мажнун, мисрлик Масъуд,
ҳинд Фарруҳ, ҳалаблик Хўжа, юнон Искандар, хоразм- 20
лик машшоқ, барбарлар, занжирлар, руслар, гуржилар
ва бошқалар кўринади. Булар бир-бирлари билан бўл-
ган ҳамма ҳаётий боғланишларда самнийдирлар, итти-
фоқдирлар, дўст-биродардирлар. Гениал шоир Навоий-
нинг инсонпарварлик билан тўлиқ руҳи бу муносабат-
ларни изоҳлашда бутун салобати билан порлаб кўри-
нади.

Шу билан бирга, Алишер Навоий бошқаларнинг
ерини босиб олувчи, барбод қилувчи, шу ернинг халқ-
ларини қул қилишга интилувчи золим агрессорларга 30
ҳам қаршидир. Бунда Искандарни мустасно қилишга
тўғри келар... Баъзи ўртоқларим: Навоий асарида Ис-
кандар образини мустасно қилиш керак, чунки шоир,
Искандар истилоларини адолат ва инсофни ўрнатиш
учун олиб борилган уруш, деб билади ва шу маънода-
гина уларни оқлайди, дейдилар. Истилочи золимлар-
нинг қўшинлари қанчалик суқатой ва нобакор эканини
Навоий шундай таърифлайди:

«Уларнинг ишлари талай олганни таламоқ, ёт мулк-
да чувурткадек сабза ва тупроқни яламоқ, ҳайвон- 40
ликлари кўпдан-кўп ва мардумликлари оздин-оз».

Шу муносабат билан Ҳофизнинг Темур қўшинлари-
ни характерлаб айтган байти эсга тушди:

Фигонким лўлиёний шўху ширинкору шаҳр ошуб,
Чунон бурданд сабр ва дилки туркон хони яғморо

- (Мазмуни: шўх, ширинхўр, шаҳарларга тўполонлар солгувчи лўли қизларнинг дастидан дод, булар қалбдан чидамни шундай талон-торож қиладиларки, худди турк қўшини, яъни Темур қўшини талон дастурхонининг устида кўрсатган очкўзликларидай). Улуғ одамларнинг башариятни олдинга етаклаганда чеккан заҳматлари айтган сўзлари, баён қилган фикрлари ҳеч қачон ўз қадр-манзилатини йўқотмайди. Гарчанд Навоийнинг бу фикрлари ёзилган асрда темурий шаҳзодалар боболари томонидан босиб олинган бир талай ўлкалар ва уларнинг мазлум халқлари устидан қонли ҳукмронлик юргизар эдилар. Бошқа ўлкаларнинг ноз-неъматини ва шу ердаги халқларнинг қулларга хос текин меҳнати соясида айшу ишрат, кайфу сафо сурган шу шаҳзодаларнинг қулоғига Навоийнинг сўзлари кирмас эди, қалбларига заррача таъсир қилмас эди. Бу ғоятда табиий, чунки Навоий бу олий фикрларни бир туркум феодал шоҳ-шаҳзодалар, бек-бекваччалар учун эмас, балки умум башарият учун ёзган эди.
- 20 Навоийнинг бу дунёга қараши бизнинг замонамиздагина ўз ҳақиқий ифодасини топа олди. Улуғ Ленин таълимоти билан тарбияланган совет халқларигина Ватан ва инсоний биродарлик мазмунини ҳақиқатга чиқара олдилар. Ёдингиздадир, революциямизнинг бош йиллари ёш Иттифоқимиз ҳар тўрт жиҳатдан узукда ёқут кўздек ўровда қолган эди. Довдираб қолмадик, улуғ партиямизнинг улуғ раҳбарлиги, буюк доҳиймизнинг яловбардорлиги, улуғ рус биродарларимизнинг азоб-уқубатларга чидам билан кўксини кериб, бардош
- 30 бера олиши ва ҳамиша ғолиб кела олиши, кичик миллатларга нисбатан олижаноб оға-инилик шафқати руснинг ёнига қолган халқларни ҳам бириктирди, бир мушт бўлиб ёвга қарши тугилдик, ғолиб келдик.
- Ёдингиздадир, революциямизнинг бош йиллари Кавказни топтаб, Каспийни босиб ўтиб, Ўрта Осиё ерларини малъун қадамлари остида маҳв ва барбод қилмоқчи бўлган ва Ўрта Осиё халқларини эса Ҳиндистон ёки Қоф тоғларининг халқларидай қуллик кишанларига солмоқчи бўлган инглиз жаҳонгирининг ёвуз ниятлари!
- 40 Агар бизда Улуғ Октябрь социалистик революцияси бўлмаганда, Ўрта Осиё халқлари бу революция оқибатида озод халқ бўлмаганда, инглиз давлатидек катта бир агрессор давлатга қарши амир Олимхоннинг пилта тўплари, Асфандиёрхоннинг ўқу камонлари, турк-

ман отабеклиги, тожик дарабеклиги нима чора кўра оларди?

Ёхуд узоқ давом қилган босмачиликни айтинг. Анварбек, Кўршермат, Омон полвон, Иброҳимбек ва бошқалар... Бу лаънатилар ҳам инглиз интервентларининг қутқулари билан бошимизга озмунча жабр-жафо келтирмадилар. Ана шуларга қарши олиб борилган қаттиқ жангларда рус бўлсин, украин бўлсин, белорус бўлсин: «Бу ер Урта Осиё, бу бизнинг ватанимиз эмас», деб турмади. Ленинча миллий биродарлик ўз қудратини кўрсати. Иттифоқдош бутун халқларимиз бирлашдик, душманни ўз она ватанда қирдик, янчдик, қувиб чиқардик. 10

Улуғ социалистик революциямиз шу ёшга киргунча Ватанимиз, халқимиз бирлиги учун дахл қилган озмунча агрессорлар билан, золим мудоҳалачилар билан, лордлар, мусъёлар, самурайлар билан рўбарў келмадик, ҳамиша ғолиб келдик. Ниҳоят, немис-фашист босқинчилари азиз, муқаддас, дахлсиз Ватанимизга хоинона бостириб кирганда ва бу малъунлар Ватанимизнинг бир бутунлиги ва халқимизнинг озодлиги ва ҳаётмамоти учун жаҳаннамий хавф бўлиб турган чоғда Иттифоқимизнинг икки юз миллионли юз эллик миллати партия пешволиги билан Ленин байроғи остида бирлашдилар, жангга отландилар, гарчанд, катта қурбонлар бериб бўлса ҳам ёвни ўз ерида янчдик, Берлинга ўз ёқут ранг байроғимизни қададик, шу кунларда ўзбек ҳам, тожик ҳам, туркман ҳам, татар ҳам, тувалик ҳам, озорбайжон ҳам, грузин ҳам: «Бу — украин ери, менинг ватаним эмас-ку, бу миллат билан сут эмишманганман», деб турмади. Улуғ рус халқи, белорус халқи билан баробар жангга кирди. Жон бериб, жон олди. Чунки ҳақ ва ҳисоб, инсоф, биродарлик шуни талаб қиларди. Инсоний бу хусусиятларни бизнинг совет халқига Ленин ўргатгандир. 20

Ҳамма инсонпарвар ва шунинг натижасида Ватанини севгувчи улуғ мутафаккир инсонлар сингари улуғ Алишер Навоийнинг башарият бирлиги, Ватан бирлиги тўғрисидаги жаҳоний орзулари бутун қудрати билан бизнинг замонамиздагина барқарор бўлди. Ҳақиқий интернационализм деб шуни айтадилар, ҳақиқий ва башарий ватанпарварлик шундай бўлади. 40

* * *

Алишер Навоийнинг бирорта асари йўқ ким ё муқаддима қисмида, ё бўлмаса охирида бирор баҳона воситаси билан илм-маърифатга, биликка тарғиб ва таш-

виқ қилмаган бўлсин. Жаҳонда бахтиёр бўлмоқ, саодатманд бўлмоқ, «ҳар икки дунёда» азиз ва мукаррам бўлмоқ, илм ва маърифат билангина муяссар бўлади, дейди. Навоий, «Фарҳод-Ширин» достонининг охирида султонзода Абулфаворис шоҳга қилган насиҳатида айтади:

Билик шоҳ айласа ҳайвоннинг отин,
Нетонг, гар шоҳ қилса кимса зотин?

10

Шаҳиким илм нурин топти зоти,
Анинг то ҳашр қолди яхши оти.

Сикандар топти чун илму ҳунарни,
Не янглиғ олди кўргил баҳру барни...

Икки минг йил ўтуб юз минг хирадманд,
Бўлуб ҳикматлари бирла баруманд.

Темурхон наслидин султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.

Анинг абнойн жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд.

20

Валек ул, илм сори топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.

Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.

Билиб бу навъ илм осмоний,
Ки андин ёзди «Зижи Кўрагоний».

Қиёматга декинча аҳли айём,
Ёзорлар онинг аҳкомидин аҳком.

30

Бу насиҳат сўзларида фақатгина бир илм билан қаноатланиб қолмаслик, барча дунёвий ва диний илмлар билан қуролланмоқлик ҳаммага лозим экани тарғиб қилинади. Айниқса, шоҳлар ва шаҳзодалар олим бўлмоқлари, ҳамма илмдан баҳраманд бўлмоқлари лозим дейди. Шундагина адолатли бўладилар. Халқ тинч, мамлакат обод бўлади.

Шаҳзода Ғариб Мирзога қилган насиҳатида ҳам Абулфаворисга айтилган сўзларнинг такрорини кўра-миз:

Вале илм ичра бўлмай бирга қоне,
Боридин баҳравар бўлсанг не монё?

40

Қаю фанким шир этмақлик онда,
Кишндин яхши от қолгай жаҳонда.

Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги ўтган бир воқеа машҳурдир: Ҳусайн Бойқаро қайсидир бир жангга отланиш олдидан мунажжим — астрологларни чақирмоқчи бўлди, қайси кунда, қайси соатда отланиш

«наҳс» ва «саъд» эканини билмоқчи бўлди. Шунда Навоий Бойқарони бу ишдан тўхтатиб: «Душман устига юришдаги олдинроқ босилган ҳар бир соат саъддир», деди.

Навоий ёлғон илмларни ёқтирмас эди. У ҳақиқий жаҳоний илмлар билан қуролланишни тавсия қилар эди. Албатта, унинг қандай илми ўрганиш тавсиялари ичида диний илмларни ҳам ўрганиш, фикҳ, ҳадис, таф-сирларни билиш ҳам бор эди. Булар, албатта, Навоий-нинг диндорлиги ва замонасининг тақозоси бўйича так-лиф қилинган «билим»лардир. Навоий илм ўқишда эру хотинларни фарқ қилиб ўтирмайди. Улуғбек мадраса-сининг пештоқида ёзиб, қўйилгандек, «Талаб ул-илма фаризатун алокулли муслимун ва муслиматун», яъни «Уқимоқ, олим бўлмоқ, ҳар бир эр ва хотиннинг мажбу-рий бурчи», деб билади.

Фарҳод бутун фанларда олим бўлганидек, Ширин ҳам ундан қолишмас эди. Каттакон бир давлатни идо-ра қилиб турган Меҳинбонуни саводсиз деб айтиб бўл-майди. Ширин саройида Шириннинг эгачи-сингиллари бўлиб хизмат қилувчи ўн қиз тўғрисида Навоийнинг айтганлари шулардир:

Бу мажлис ичра ҳозир ўн дилором,
Бари ҳам сарв қомат, ҳам гуландом:

Бўлуб Ширин бисотининг надими,
Алардин хуш Меҳинбону ҳарими.
Келиб ҳар қайси бир фазл ичра моҳир,
Маҳорат шеваси ҳар бирда зоҳир.

Бирн — ашъор баҳри ичра ғаввос,
Бирн — адвор даври ичра раққос.

Бирн — мантиқ русумида рақамкаш,
Бирн — ҳайъат руқумига қаламкаш.

Бирининг шеваси — илми ҳақойиқ,
Балоғатда бири айтиб дақойиқ,

Бирн — тарихда сўз айлаб фасона,
Бирн — ҳикмат фани ичра ягона.

Ҳисоб ичра бирининг зиҳни бориб,
Муаммода бириси от чиқориб.

Бу фанларда булар бир-бирдин аҳсам
Юз ул фанлиқ аро ҳар қайси яқфан.

Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбўю Сумансо,

Паричеҳру Паризоду Париваш,
Парипайкар — зиҳи ўн исми дилкаш.

Сўз-ку илм-маърифат тўғрисида бориб турибди, ле-кин шу ўринда Навоийнинг хотин-қизларга нисбатан

бўлган олижаноб муносабатини ва уларни,— зикр қилингандай,— олима ва фозила бўлишларини нечоғлиқ орзу қилганлигини эслатиб ўтиш кифоя. Навоий яратган хотин-қиз образлари ҳамиша озод, эрлар билан бутун дунёвий ҳуқуқларда тенг, илм-маърифат соҳибаси бўлган кишилар сифатида тасвир этилади. Буюк озорбайжон шоири Шайх Низомийнинг «Искандарнома»сидаги ажойиб сиймо бўлган хотин шоҳ Нўшоба билан Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»идаги Меҳинбону об-

10 разининг қариндошлиги бордир.

Яна илм-маърифат тўғрисида, Навоий-ку одам болаларининг бутун дунёвий, диний илмлар билан қуролланган мукамал одам бўлмоқларини орзу қилар эди; хўш, шу орзуларни ҳаётга тадбиқ қилмоқ учун Навоий яшаган XV асрда қанчалик сиёсий, иқтисодий базалар бор эди?

Мақтаб ва мадраса давлатдан ажратилган эди, давлат қарамоғида эмас эди. Вақфлар ва хайр-эҳсонлар билан кун кўрар эди. На муаллимлар ва мударрислар, 20 на мукаррирлар давлат маоши билан таъмин қилинар эди (Алишернинг ўзи қурган кўп мактаб-мадрасалари ва уларга қилган вақф мулклари бор эди).

Халқнинг 99 проценти саводсиз, аҳолининг катта қисмини ташкил қилган деҳқонлар синфи ўз ўғил-қизлари — тайёр дастёрларини бир неча йиллаб ўқитиб «умрини бекорга ўтказгандан кўра» шундай оғир замонада рўзғорга кўмакчи сифатида меҳнат қилишини аъло юлар эдилар. Навоий замонасида илм олиш ҳуқуқи юқори табақа феодал аристократлар учунгина 30 насиб бўладиган ширин луқма эди. Бир қишлоқи «толиби илм» бечоранинг шаҳарга илм қидириб келгандаги аҳволини Навоий шундай таърифлайди:

Зулм дурур ушбуки бир нотавон,
Илм тилаб шаҳридин ўлғай равон,

Айни фалокатдин аёғи яланг,
Тўни йўқидин тани доғи яланг,

Эски сепечи бошида кулкулук,
Дом киби бошдин оёғи тилук...

40 Оч этибон қорнини муҳтожлик,
Туъмага муҳтож этибон очлик...

Халқ кўпу йўқ бири ёри анинг,
Кўздин учуб шаҳру диёри анинг.

Кўча кўпў эв кўпу бозори ҳам,
Билмайин улким, қаён урғай қадам...

Гурбат аро ҳоли ёмондин ёмон
Ҳар не йўқ андин ёмон, андин ёмон...

Шом етиб чоштға, йўқ ком анга,
Чошт муяссар эса, йўқ шом анга.

Мана, Навоий замонасидаги «толиби илм» студентнинг аҳволи. Шу сиёсий-иқтисодий, ижтимоий шароитда қайси бир деҳқон, косиб бечоранинг авлоди ўқий олар эди? Навоий замонасидаги илм олмоқ учун бўлган бутун интилишларга давлат ҳимоясини таққосламоқ учун революциядан илгариги Бухорони, Хивани, Қўқон ва Тошкентни кўрсатиш мумкин (Бу аҳволни мана устозимиз Садриддин Айний кўп асарларида қайд қилиб 10 ўтганлар ва менинг ёшдош ўртоқларимнинг кўплари ҳам илм олиш йўлидаги жабр-жафоларни бошларидан кечирганлар ёки бўлмаса мушоҳада қилганлар).

Замонамиз — илмий тараққиёт замонасидир. Бу замонни XX аср дейдилар. Хусусан, бизнинг Ватани — Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи дейдилар.

Улуғ Конституциямизда илм олиш ҳуқуқи айрим бир боб бўлиб киргандир. Ибтидоий таълим бизда мажбурийдир, аммо олий маълумотли бўлмоқ ҳар бир 20 совет гражданининг виждон мажбуриятидир. Бирор кишининг номини тилга олмасдан шу залда ўтирган, шу президиумда ўтирган ўртоқларимни, биродарларимни, рафиқларимни қиёс қилмоқлигим мумкинки, бу ерда жаҳоний маърифатнинг алломалари: академиклар, профессорлар, файласуфлар, математиклар, археологлар, астрономлар, архитекторлар, докторлар, муаллимлар, киши руҳининг инженерлари — шоирлар, адиблар, рассомлар — уларнинг эр-хотинликларидан мустасно — ўлтирибдилар. Замонамиздаги илм-маърифатни 30 Навоий замонаси билан таққослаш учун Навоийдан андиша қиласан киши. Мабодо ўлтирганлар ичида студентларимиз бўлса, Навоий тасвир қилган студентнинг аҳволи ёдларида бўлсин. Улуғ Ленин замонасида, илм-маърифат замонасида туғилганликлари учун ташаккур айтсинлар, таажжуби шуки, тилдаги ташаккур бизда қабул қилинмайди. Қанчалик донороқ бўлсангиз ва илмингиз коммунага кетаётган халқимизнинг улуғ йўлида хизмат қилса, ана шу илм, ана шу ташаккур демакдир. 40

Навоий ўзи яшаб турган мамлакатнинг обод бўлишини, ажойиб қурилмалар, қурилишлар билан дилдош бўлишини истар эди.

Темур давлатининг ғолиб кунлари гуллаган йилларидан мерос қолган Шаҳрисабз Ишратхоналари, Самарқанддаги Бибихоним, Улуғбек мадрасалари, Чилс-

тун қасрлари, албатта шоирнинг назар гузаридан узоқ эмас эдилар. Маълумдирки, каттакон даромадга эга бўлган Алишер ҳамма хайр-эҳсонлари қатори ўз давлатидан йирик бир ҳиссани қурилмалар учун бахш қила олар эди.

Алишер давлат муҳри қўлида бўлган вазири аъзамдир. Шу билан бирга, ўн минглаб гектарлаб ерга эга бўлган катта помешчик ҳамдир. Бу ер, бу мулклардан келган даромадлар бир шахснинг жаҳоний эҳтиёжларидан миллион баробар зиёда.

- 10 Гуманист Алишернинг йирик қалби ва саховатли кафти бу маҳсулот халқники, деб билар эди. Халқ мулки, халқ меҳнати натижасида ҳосил бўлган ҳар бир дона, ҳар бир грамм шу хизматкаш халқнинг ўз бахт-саодати учун, ўз ободончилиги учун сарф бўлишини шахсий манфаатларидан кўра афзалроқ билар эди. Алишернинг Хуросон ўлкасида, Ҳиротда, Самарқандда ўз пули билан (ўз пули деган сўзим учун мажлисда ўлтирган дўстларимдан афв сўрайман, чунки, бу ердаги кишилар пул нима, экономика нима — бунинг маъносини ҳал қилатурган азиз кишилардир) қурган мадрасалари, мактаблари, хонақолари, равоглари, ҳовузалари, кўприклари, ҳаммомлари, карвонсаройлари — жамулжам 200 га етадиган бу қурилмалар улур гуманист шоиримизнинг халқ бахт-саодати учун, ободонгарчилик учун нақадар куйинчак бир шахс эканини кўрсатувчи далиллардир.

- 30 Навоий замонасида қум ва қуёш соатлари ишлатилар эди. Шунда Навоий Франциядан келтирилган металл, заводной бир соатнинг копиясини маҳаллий бир кустарга заказ қилди. Бу тўғрида «Мажолисун-нафоис»да қизиқ гаплар бор. Навоийнинг қурилишлар, ихтиролар учун бўлган тугалмас иштиёқини қурган биноларида кўргандек, шу арзимас фактда ҳам кўриш мумкин. Навоийнинг ҳар беш поэмасида деярли бирор бино қурилади. «Фарҳод ва Ширин»да йиллар фаслига муносиб тўрт қасрдан ташқари, каттакон канал қазилади ва Ширин саройи барпо қилинади. Искандар Сади Искандарий саройини қуради ва ҳоказолар...

- 40 Халқ манфаати учун хизмат қиладирган, шаҳарларимиз ва қишлоқларимизни кўркам кўрсатадирган ҳақиқий ободонликнинг нишонлари бўлган гигант қурилмалар партия пешволигидаги бир неча беш йилликларда барпо бўлди...

Алишер Навоийнинг жаҳоний туйғулари, тафаккури, ижодидаги бутун орзу-ҳавасларини, меҳр ва вафо

фалсафасини, ишқ ва муҳаббат фалсафасини — шоир ниманики ўйлабди, ниманики ёзибди, бугун билан, яъни XX аср билан, ўзи яшаб турган асримиз билан қиёс этиш мумкин, аммо бу ўхшатиш шамни электрикка, отни — автомобилга, семурғни — самолётга, бўзни — крeпдешинга ўхшатиш каби бачканалик бўлиб қолади.

Буларнинг барисига қарамасдан биз билан асрдош авлод ва келажак авлод улуғ Алишернинг ижодий меросидан бир фарзанд сифатида фойдаланмоқлиги лозим.

10

«ГОНОРАР»

Ўзбек халқининг талантили, йирик шоирларидан бири Паҳлавон Ниёз Абдулло ўғли — Комил Хоразмийдир. У Хоразм хонларидан Муҳаммад Раҳимхон II нинг замонасида яшади (1899 йилда ўлди). У ўзининг етук ижоди билан Огаҳий, Мунислар билан бир қаторда, олдинги сафдаги шоирлардан саналади. Уни саройга чақириб, девонбегилик вазифасига тайин қиладилар.

Нима бало бўладию кунлардан бир кун Муҳаммад Раҳимхоннинг тантилиги тутиб кетиб, яхши шеърлар учун гонорар тайин қилмоқчи бўлади. Хон тушунишича, «яхши шеър» хоннинг ўзини, саройини, аскарларини, қаҳрамонлигини ва бошқаларини мақташдан иборат бўлган қасида, мадҳиялар бўлади, албатта...

Ана шу шеърларнинг ҳар байтига — ҳар сажъига бир тангадан (яъни, қофия, вазни тўлиқ бўлган ҳар икки сатр шеърга 15 тийиндан) қалам учи — гонорар тайин қилади. Хоннинг бу «ҳиммати» шоирларнинг кулгисига сабаб бўлади. Чунки бу пулга бозордан жўхоригина олиш мумкин эди. Худди шу муносабат билан Комил Хоразмий хоннинг «сахийлиги»ни мақтаб бир қасида ёзади. Қасиданинг юқори қисмидаги ўн сатри хонни «ўтакетган қўли очиқлик»да, икки маъноли «мақтов»лар билан тўла бўлиб, сўнгги сатрлари шундай давом қилади:

Ҳимматинг олдида жаҳон моли
Бир овуч терахок тимсоли,

(Сенинг буюк ҳимматинг олдида дунёнинг бутун молларини бир ҳовуч қора тупроқ деса бўлади).

Шеър кўп вақт кам баҳо эрди,
Шуаро бахти ҳам қаро эрди.

(Ҳалигача шеърларнинг баҳоси жуда оз бўлиб, шоирларнинг бахти ҳам қаро эди).

40

109

Лиллаҳул ҳамд вассаноки бу дам
Жўш уриб сизга баҳри жуду карам,

(Тангрига мақтовлар ва ташаккурлар бўлсинки,
энди сизда (хонда) бўлган қўли очиқлик денгизи тўл-
қинланиб)

Сажъи бир танга баҳо бўлди,
Шуаро киссаси тўло бўлди.

(Икки йўл шеърга 15 тийиндан тўланадиган бўл-
дию шоирларнинг кармони тўладиган бўлди).

10 Сўзни гавҳар дер эрмиш ўтконлар,
Фазл дўконини юритконлар,

(Илгари ўтган фазл эгалари сўзни — гавҳар дея
эканлар)

Бу замонда гуҳар жуқон бўлмиш,
Дурни сотмоқ жуқонга фан бўлмиш.

(Бу замонда эса гавҳар жўхори билан тенг бўлиб,
сўз дурининг нархи ҳам жўхори билан ўлчанатурган
бўлди).

20 Ё жавоҳиршунос эмасми алар,
Танимаслар жуқон билан гавҳар,

(Ёхуд улар — нарх қўйгувчилар қиммат жавоҳир-
ларни танимайдилар, жўхори билан гавҳарни бир-би-
ридан ажрата олмайдилар)

Ё ғалат деб дурурлар аҳли салаф,
Ё жуқон бордурур гуҳарга халаф.

(Ёхуд ўтган ота-боболаримиз янглишгандирлар, ас-
лида жўхори билан гавҳар бир-бирига қариндош бўл-
са керак).

30 Ёки лафзи қадимда дерлар
Жугори отини олар гавҳар

(Ё бўлмаса эски замон луғатида жўхорининг оти
гавҳар бўлса керак).

Улки огоҳларнинг Огаҳийдир,
Фаҳму дониш сипеҳрининг моҳидир

(Айниқса, шоир Огаҳийни олайлик, у киши ахир,
билағонларнинг билағони, билимдонлик ва фаҳм кўки-
нинг тўлин ойи бўлган кишидир).

Сўзи ортуқ дурур гуҳардан ҳам,
Фазлу донишда алам ичра алам,

40 (У кишининг ҳар бир сўзи гавҳардан — инжудан

қимматлироқ туради, у киши аламимизда фазл ва билимдонликнинг байроғи бўлган кишидир)

Сўзни ҳар неча қилса бозори,
Бордур оламда бир харидори...

(У-ку ўз сўзини сотмайди, мабодо унинг сўзи бозорга чиқиб қолса, оламда бирор харидори топилиб қолар...)

Минг балоғат билан сўз айлаб адо,
Қилур они жукон билан савдо

(Минг етуклик билан — балоғат билан сўз айтиб— 10 шеър ёзиб, ўз асарини у жўхори нархи билан савдо қилишга мажбурми!)

Ул дағи ушр ё закот дурур,
Анга инъом у базл от дурур!

(Тағин бу пул ҳам қанақа денг? Ўзи инъом, бағиш-лаш аталса ҳам, косиблардан, деҳқонлардан олинган ўндан бир, қирқдан бир солиқ ва садақа пуллардир).

Мани бечораю ғарибу ҳақир,
Ки сўзим ичра зарра йўқ таъсир...

(Огаҳий сўзларига нарх шу бўлгандан кейин, мендай бечора, ғариб ва ҳақоратланган шоирнинг таъсирсиз сўзларига қандай нарх бўла қоларди?..) 20

Сўз десам ким анга қулоқ солур,
Ким ани ёки бир қўноққа олур.

(Сўз-шеър айтганим билан, ким унга қулоқ сола қолардию, ким уни битта қўноққа ола қоларди).

Сўз дуриға бу навъи бўлса баҳо,
Мен не янглиғ сўз айлайин иншо?

(Сўз гавҳарининг баҳоси шу бўлгандан кейин, мен қандай қилиб сўз айтай, шеър ёзай?) 30

Сўзима ҳеч киши жукон бермас,
Берсалар ҳам сомон, ёмон бермас

(Менинг сўзларимга ҳеч ким жўхори бермайди, мабодо сомон берсалар ҳам дуруст, ёмон нарх қўймаган бўладилар!)

ШОИР АЙБЛАЙДИ

Фурқатнинг Ҳиндистондан ёзган хатлари

Мен йирик шоиримиз Муҳаммад Зокиржон Фурқат тўғрисида баъзи нарсалар ёзиш ниятидаман. Тунов ку-

ни мўйсафид китобхон Мулла Мўминжондан Фурқат тўғрисида янги материаллар топиб беришини илтимос қилдим. У менга «Туркистон вилоятининг газети»нинг (маълумки, бу газета ўзбек тилидаги биринчи босма газетадир) саҳифаларида босилган уч хабарни олиб келиб берди.

10 Мен бу хабарларни илгари кўрмаган эканман. Ҳолбуки, улар Фурқатнинг фаолияти ҳақидаги фикрларни тўлдириш учун жуда зарур бўлган материаллардандир. Фурқат ҳақида махсус мақола ёзган ё китоб чиқарган ўртоқларим ҳам улардан беҳабар бўлсалар керакки, бу муҳим хабарлар ҳақида бир оғиз ҳам гапирмаганлар.

Ҳар уч мақола «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1897 йил 28 ноябрдаги 45-сонининг 6 ва 7-саҳифаларида босилган.

20 Маърифатпарвар ва гуманист шоирларимиздан бўлган Фурқат мазлум, бечора, ҳимоясиз ҳинд ва афғон халқининг англиз зулми остида қаттиқ жабру жафо чекканини ўз кўзи билан кўриб, шу хабарларни ёзган экан:

30 «..Алҳол жамоаий афғониянинг бу тариқа ҳужуми хавфидин Жилим дарёсининг канорасиға ҳисобсиз англис лашкари кўп тўпхона бирла келиб ётибдур. Маланкаи деган мавзеда ўн минг чоғлик афғон халқи бирлан англис лашкари орасида муҳориба бўлиб, афғон халқи шикаст топган вақтда, афғон хотинлари эрлари қўлидан уруш асбобларини олиб, якбора ўзларини англис лашкарига уриб, бир ярим соатда англисларға шикаст берибдирлар...»

Фурқат ёзган иккинчи хабар:

«...Ва яна Қалкуттадан ахбор қилурманким:

...Ва дигар Ҳиндистон вилоятларида мусулмонлар билан ҳиндилар орасида хусумат пайдо бўлиб эркан. Бу хусуматнинг мусаббиби англислар эркан.

Ва яна хабар берурларки, мусулмонларнинг ёш болалари ногоҳдан касал бўлиб ўлибдирлар. Тафаҳхус қилсалар, Лондон шаҳридин келган ҳалволарнинг ичига заҳар қўшилган эркан...»

40 Фурқат ёзган учинчи хабар:

...Ва яна Билужистон бирла англис орасида муҳориба бориб турибдур.

Билужистон тарафларидин кўп одамлар ҳар кун келиб Суват халқиға қўшилуб турадирлар. Бу муҳориба қилган афғонларға таъйин бўлган мавожиб йўқдир. Ҳар ким ўз авқатини ўзи олиб келиб муҳориба қила-

дир. Озуқлари тугаган одам кетиб, ўрнига янгидин озуқи бор кишилар келадир. Озуқи тугагунча муҳориба қилиб, ўрнига яна янги одамлар келиб, булар кетадирлар. Вал-ҳосил, кундин-кунга одам кўпайиб турадир».

Яъни устод шоиримиз Фурқат хабар беради:

1. Афғондек кичкинагина халққа қарши инглизлар аскар юбориб, босқинчилик қилган.

2. Улар харитада ҳам кўринмайдиган билужийлар устига бостириб келганлар.

3. Мустамлакачи инглизлар ҳинд халқининг наслини қуритиш учун Лондондан Ҳиндистонга ҳалво деб заҳар олиб келганлар.

Фурқатнинг юқоридаги сўзлари ҳали ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Чунки улар ҳозирги кунда бизнинг кўз ўнгимизда бўлаётган баъзи воқеаларни тўла-роқ изоҳлашга ҳам ёрдам берадилар.

Бу хабарлар инглизлар Шарққа маданият тарқатиш учун келганлар, деган сохта тарғиботнинг мисини чиқаради. Бу ҳужжатлар яна Шарқ мамлакатларининг халқлари ўз ватанларига ёвуз ниятлар билан босқинчилик қилиб келган инглизларга қарши тинмай курашганликларидан дарак беради.

Иккинчи хабарда Ҳиндистон вилоятларида мусулмонлар билан ҳиндилар орасида пайдо бўлган низо-ларнинг сабабчиси сифатида инглизлар кўрсатилади. Бу хабар бундан роппа-роса 52 йил илгари ёзилган, лекин ҳозир ҳам инглиз империализмининг бу мамлакатга нисбатан олиб бораётган жирканч сиёсатини фош қилади. Шу сатрлар ёзилган давр билан бизнинг кунларимизгача бўлган ярим асрдан ортиқроқ вақт ичида содир бўлган воқеаларни эслайлик. Ҳиндистон халқларининг инглиз босқинчилигига қарши юқоридаги хабарларда ҳам қайд қилинган нафрати кун сайин кучая борди. Ҳинд халқининг мустамлакачилик зулмига қарши курашидан, унинг миллий озодлик ҳаракатларидан қўрққан Англия ва Америка империалистлари Ҳиндистондаги мусулмонлар билан ҳиндлар орасига низо ва душманлик солиб, уларни бир-бирини қиришга зўр бериб ундади ва шунга уриниб келмоқда.

Узоқ вақтлардан бери олиб борилган бу сиёсат натижасида миллионлаб алданган ва бечора ҳиндлар ўлди, хонавайрон бўлди, инглиз босқинчилар эса бундан манфаат топиб келди. Бу йиртқичлар ўзларининг «бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил» деган ваҳший принципларини амалга ошириб, бир қанча миллионларча мус-

тамлака халқларини аллақачонлардан бери қон қақ-
шатиб келмоқда.

Фурқат ёзган хабарлар империалистларнинг турли
халқлар ўртасига низолар солиш найранги, у мамла-
катларнинг бегуноҳ аҳолисини қиришда қўлланаётган
жирканч усуллари авваллардан борлигини ва амалга
оширилиб келаётганлигини кўрсатувчи тарихий ҳуж-
жатлардандир. Шунинг учун империализм устидан бў-
лажак судда улуғ шоиримиз Муҳаммад Зокиржон Фур-
10 қат ҳам қораловчи сифатида қатнашажак.

Келаси мақолачамизда Фурқатнинг рус аскарининг
қудрати ва фазилати ҳақида ёзган «Офарин» сарлав-
ҳали асари тўғрисида сўзланажакки, бу асар ҳам янги
топилган, у ҳам «Туркистон вилоятининг газети»да чоп
қилинган экан.

ФУРҚАТ РУС АСКАРИНИНГ ҚУДРАТИ ТЎҒРИСИДА

Классик шоиримиз Зокиржон Фурқатнинг ижодига
рус маданиятининг кучли таъсири ва унинг шахсий ҳаё-
20 ти руслар билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги алла-
қачонлар исбот бўлган бир фактдир. XIX асрнинг охи-
рида рус халқи билан бўлган алоқамиз тарихини ўрга-
ниш, бир талай масалаларни ойдинлаштиргани каби,
шоиримиз Фурқатнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда
ҳам анча янгиликлар беради. Шу материаллар қатори-
да «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларини ўр-
ганиш ҳам ғоятда муҳим. Ҳозир бизнинг қўлимизда
мавжуд бўлган материаллар Фурқатнинг таржимаи ҳо-
лини янада бойитади.

30 Фурқат рус маданиятига мафтун бўлган шоирдир.
У руслар келтирган янгиликларни — гимназияни,
электрни, поездни, телеграфни куйлайди. Буларнинг
бариси кечагина хонлар, беклар сиқигида, ўрта аср фа-
натизмининг қоронғилигида, диний мавҳумотлар қучо-
ғида яшаган Ўрта Осиё халқлари учун ишониш қийин
бўлган «мўъжиза»лар эди. «Руслар — бединарлар, улар-
га шайтон ёрдам беради», шунинг учун ҳам: поезд —
поезд эмас, «шайтон арава», электр — электр эмас,
«шайтон чироғ», дейилар эди. XVII асрнинг фанатик
40 шоирларидан Сўфи Оллоёр:

«Шариатсиз киши учса ҳавоға,
Кўнгил берма анингдек худнамоға»,—

деган эди.

Худди шундай шароитда, ўз асри маданиятидан ор-

қада қолган маҳаллий халқ ичидан чиққан шоир Фурқатнинг руслар келтирган янгиликларни мақташи жасорат ва фикрда инқилобий бир ҳодиса эди. Куни кечагина хону беклар ўртасидаги бошбошдоқликларни ва уларнинг тартибсиз, интизомсиз қўшинларини кўрган ва бир талай олағовур мақсадсиз ҳодисаларнинг шоҳиди бўлган Фурқатда маданий, интизомли, техника билан қуролланган рус мунтазам қўшини катта таъсир қолдиради. У ишратпараст, жоҳил, золим хону беклардан шикоятланиб:

10

Эсизким, бизнинг ўтган хону беклар
Кечиб ишратда зое субҳу шони,
Кетурмай ёнига бир аҳли дониш,
Ўзига хос этиб аксар авоми,
Чу илму фазл элини тутмадилар,
Қилибон тарбиятга эҳтироми,—

дейди ва рус саркардаси Суворов тўғрисида ҳурмат билан сўз юргизади:

Суворов ким эмиш — бир катта одам,
Баҳодирлик била машҳури олам.
Эмиш Русияга сардори лашкар,
Юриб амри билан бисёр аскар.

20

Русларнинг мунтазам қўшинларига Фурқатнинг ҳурмати ҳаддан зиёдадир.

1904—1905 йиллардаги рус-япон уруши давлат бошида турган подшо ва юқори табақа чиновникларнинг бебурдлиги ва бепарволиги натижасида, урушни олиб бора билмаганлиги натижасида ва уларнинг сотқинлиги билан японлар фойдасига ҳал бўлган бўлса ҳам, бу жангда рус аскарининг бевосита гуноҳи йўқ эди. У ҳар галгидай рус халқига хос жасорат, мардлик, фидойилик хусусиятларини намоиш қилган эди. Бу урушда рус аскарининг нафари ўзини қаҳрамонларча тутган эди.

30

Шу йиллари Ёркентда яшаган Фурқат рус аскарининг жасорати тўғрисида ажойиб бир назм ёзиб, «Туркистон вилоятининг газети»да бостиради.

Ҳамиша русларни бирон важ билан камситишга уринадиган инглиз капиталистлари бу йилларда ҳам турли йиллар билан рус аскарининг устидан истеҳзо қила бошлаган эди. Ҳиндистонда инглиз хўжайинларнинг нашр афкори бўлган «Ҳабл ул-матин» ва «Песай ахбор» газеталарида шу хилдаги бир неча хабар ва мақолалар босилган эди.

40

Фурқат рус аскарининг жасорат ва қаҳрамонлигини куйлаш билан баробар, инглизларнинг ҳалиги иғволарига жавоб бериб ҳам ўтади. Биз бу ерда шу назмининг бир қисмини айнан кўчирамиз:

115

«Ҳабл ул-матин» ва «Песаий ахбор» ном Ҳиндистон газеталарида Русия давлатининг Ёпун бирла қилгон муҳорибалари хусусида, рус аскарари тўғрисида кўпунча кинояли сўзларни ёзадурлар, чунончи, у хабарлар уст-дан қараганда бирор воқеани ҳикоя қилгандай бўлса ҳам, мазмуни бошқа, диққат билан мулоҳаза қилинса, киноя ва ҳасаддан иборат маънилари маълум бўладур. Афсуски, шу хабарларни ёзгувчилар инсоф билан сўз ёзмайдурлар. Шунинг учун мен, Зокиржон Фурқат, бир неча сатр назмларни ёздим:

10

...Кел, э Фурқат, сўзинг жўши баҳор эт,
Газетлар сафҳасини лозазор эт.
Қилиб бекор Ҳиндистон газетин,
Гулистон айла Туркистон газетин.
Хаёл айлаб сабоға ҳаминон бўл,

Юриб Манжурия сори равон бўл.
Зафар пайкар ўшал Русия аскар.
Ҳама жанговару ҳарбий диловар,
Урушмакдин ки андоқ, қон тўкушди,
Шафақ гўё фалакдин ерга тушди.

20

Ёпун аҳлидин андоқ бўлди кушта,
Бўлиб ул кушталардин пушта-пушта,
Қазаклар он чунон ёпунни чопди,
Ки, ер саҳнин ўликлар бирла ёпди.
Чиқориб таҳсин овозин заминлар,
Фалакдин келди савти офаринлар.

Қачон Дорою Искандар мунигдек,
Яна Фағфур ила Қайсар мунигдек
Неча ким ҳарб майдонлар қуришмиш,
Қачон Русия аскардек урушмиш?
Алардан икки минг йилча ўтибдур,
Жаҳонни ному овози тутибдур,

30

Ажалнинг илкидан қолиб омонда,
Агар бўлса эдилар шу замонда,
Бориб бир гўшада тургай эдилар,
Уруш қангомасин кўргаи эдилар.
Кўриб Русиядан бу жангу фархош,
Дер эдилар ҳама: «Шо бош!» у «Шо бош!»

40 Фурқат рус қўшинининг ўз жанговарлиги, мардлиги ва ҳарбий санъати билан афсонавий қаҳрамонлардан юксак туришини куйлаб, кейин таъначи англизларга қарата ўринли ва аччиқ киноялар қилади.

Маълумки, 1899—1902 йилларда Англия Африкадаги кичкинагина бур халқи билан уруш олиб борган эди. Инглизлар бу урушда хийлагина танбеҳини еган эди. Ҳозир уруш оловини ёқувчиларнинг рўйхатида биринчи номерни олган тажовузкор Черчилль ўша пайтда бурларнинг қўлига асир тушиб шарманда бўлган эди. Бу

ҳийлакор бурлар қўлидан қайси ҳийла-найранг билан қутилган — сўз бу ерда у тўғрида бормайди.

Фурқат, бур халқидан танбеҳини еган ҳасадчи инглизларнинг эсига солиб, руслар бур халқи билан эмас, японлар билан урушаётганини таъкидлаб ўтади:

Ҳасад аҳли бу сўз тўғри демаслар:
Қи Епун бур халқидек эмаслар.
Нечунким бур халқида ҳунар йўқ,
Яна ҳарбий улумидин асар йўқ.
Қолибдур тарбиятсиз тоғ ичида,
Темирдек занги тупроқ ичида.

10

Аларда ҳам уруш асбоби камдир,
Масалдиким: «Ақал ҳукми адам»дир.
Будурким, ёзи аҳволин аларнинг,
Нечук кўргузган ихмолин аларнинг,
Инглиз бурларнинг воқиятин,
Урушган чоғда бўлган ҳодисотин
Газетларда ўқиб кўрдик, билурмиз,
Инглизга қачон таъна қилурмиз?!

Шу сатрлардан сўнг Фурқат Япония билан урушган Россия аскарининг қийинчиликларга чидаб, стратегик ноқулайликларга қарамай кўрсатган қаҳрамонлик ва шижоатини ўзича баён қилади:

Менга айтмангки: «Идрокинг шошурдинг,
Ажаб, Русия таърифин ошурдинг».
Эмас ёлгон агар таъриф қилсам,
Шукуҳу савлатин тавсиф қилсам.
Кимики билди жуғрофия илмин.
Бу сўзга фикр этиб кўргузди ҳилмин:
Неча чўлу биёбонлардан ошиб,
Олиб бормиш емак-ичмакни тошиб,

30

Оғур юклар борур ҳангоми ҳам бор,
Яна олоти ҳарб анжоми ҳам бор.
Бу иш Русия зўридин эмасму?
Алар таъби ғаюридин эмасму?
Бу ишни Европо халқи билурлар.
Ҳама инсоф этиб таҳсин қилурлар.
Бу сўзнинг рамзини доно билур, бас:
Нечук оташга тоқат айлагай хас!

Фурқат куйлаган ватанпарвар рус аскарларининг шарафли анъаналарини ўзлаштирган ва камолотга етказган совет жангчилари Иккинчи жаҳон уруши даврида мисли кўрилмаган қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар, башариятни фашизм асоратидан қутқариб қолдилар. Шу кунларда америка-инглиз империалистлари совет жангчиларига таъналар қилар экан, бу уларнинг тажовузкор ота-боболаридан қолган расмдир.

117

ПОЭТИКАМИЗНИ ТОБОРА ТАКОМИЛЛАШТИРАЙЛИК

Ҳозир бўлиб ўтаётган кенгаш адабиётимизга анча ёш талантили ўртоқлар кириб келаётганидан далолат беради. Бу воқеа бизнинг умумий юксалишимизни кўрсатади. Совет жамияти халқимиз моддий ва маънавий маданиятини ривожлантириш учун ғоят бой имкониятларга эга. Бутун жаҳон аҳамиятига эга бўлган бу ишни кадрлар бажарадилар. Бизга маълумки, ҳамма нарсани кадрлар ҳал қилади. Шунинг учун ҳам халқ хўжалиги ва маданиятимизнинг ҳамма соҳалари учун билимдон, меҳнатсевар, баркамол кадрлар етиштириб бериш партия ва совет ташкилотлари, шу жумладан, ёзувчилар жамоатчилиги олдида турган энг муҳим вазифадир.

Совет Иттифоқи қардошлар оиласидаги барча халқлар каби, ўзбек халқи ҳам ўз маданият ва санъатини юксалтиришда катта ғалабаларга эришди. Халқимизнинг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданияти девқадамлар билан ривожланаётир. Маданият кадрларимиз кейинги йилларда ёшлар ҳисобига анча ўсди. Ўзбек совет адабиётида ҳам бирмунча янги шоир, драматург, прозаик ва танқидчилар етишиб чиқди. Ёшлардан Асқад Мухтор, Туроб Тўла, Ҳамид Фулом, Рамз Бобожон, М. Бобоев ва бошқа ўртоқлар ўз асарлари билан адабиётимизни бойитдилар.

Қўлга киритган ютуқларимиз катта. Аммо, биз биланмизки, большевиклар қўлга киритилган ютуқлар билан хотиржам бўлиб қололмайдилар.

Жамиятимиз, ҳаётимиз, экономикаимиз, маданиятимиз ҳаммиша юксалишдадир. Ҳар доим олдинга қараб ҳаракат қилиш ҳаётимизнинг қонунидир. Коммунизмнинг буюк иншоотлари тикланаётган бир вақтда шеъримиз ҳам шундай бақувват бўлиши, образларимиз, мисраларимиз ҳам ҳаётимиз билан ҳамнафас бўлиши керак.

Яъни, поэзиямиз янги темалар, янги образлар, янги поэтика воситалари билан бойитилиши зарур. Бу талаб ҳаммага: катта деб аталган ёзувчиларга ҳам, ёшларга ҳам тааллуқлидир.

40 «Уралмаш» одимловчи, забардаст куракли экскаваторлар ишлаб чиқараётган, катта дарёлар янги изга солиниб, даштларда поёнсиз ўрмонлар пайдо қилиниб, табиатнинг қиёфаси ўзгартириляётган, Назарали ота билан Тўтихонлар пахтадан (албатта, янги техникани моҳирлик билан ишлатиш асосида) рекорд ҳосиллар

олаётган, Ҳурмат Тешаева бошлиқ пиллачиларимиз кўрт боқиш муддатини йигирма кунга келтирган бир вақтда, адабиётимизда (асосан, поэзиямизда) эски формага ёпишиб олган баъзи шоирлар ҳам йўқ эмас. Булар поэзиямизда озчиликни ташкил этади, лекин шу озчилик ҳам анча зарар келтиргани маълум.

Бу ерда характерли нарса шуки, ўзларини, «арузчи» шоир деб атаган баъзи халтурачилар поэзиямизга бирорта янги образ, поэтикамизга бирорта янгилик кирита олмадилар. Улар сиёсий калтабинликлари натижасида «тўққиз фалак» билан «етти само»ни, ўзларининг хаёлларидаги шахси номаълум бўлган гўзалнинг бошидаги «тароқлар»ни куйладилар, «найлайн», «қолмади» каби радифлар асоратида ғазаллар ёздилар ва ҳоказо.

ВКП(б) Марказий Комитетининг мафкура масалалари юзасидан қабул қилган тарихий қарорларидан кейин бу халтурачиларга қаттиқ зарба берилди. Поэзиямизни соғлом йўлдан чиқармоқчи бўлганлар сафимиздан супуриб ташланди.

Ёшларимиз ижодида тамомила бошқача бир ҳолни кўрамиз. Улар адабиётимизни янги темалар, янги образлар ва поэтик янгиликлар билан бойитишга ҳаркат қилмоқдалар. Уларнинг соғлом, баралла овози адабиётимизнинг ҳамма жанрларида жаранглаб эшитилмоқда. Асқад ўзбек совет ёзувчилари ичида биринчи бўлиб оғир саноат ва темир йўл транспорти темаларида асарлар ёзди. Мирмуҳсин билан Ҳамид Ғулом чўлларни ўзлаштириш ҳисобига совет пахтачилигини ривожлантириш масаласини кўтариб чиқдилар. Туроб Тўла ва М. Бобоевнинг тинчлик учун кураш темасида ёзган асарлари машҳур. Р. Бобожон халқлар дўстлиги темасида поэма ёзди.

Бу ёшлар ва бу кунги кенгашга тўпланган кўп ёш шоирларимиз ўз ижодларида поэзиямиздаги соғлом йўналишдан бораётирлар. Бу — В. В. Маяковскийдан бошланган илғор рус поэзияси ва шу поэзиянинг ҳаётбахш таъсири остида камолот босқичига кўтарилаётган ўзбек совет поэзиясидир.

В. В. Маяковский ижодиёти ва илғор рус поэзиясининг менинг ва бошқа етакчи шоирларнинг ижодиётига ижобий таъсири ҳақида кўп мақолалар ёзилган.

Мен мана шу илғор рус поэзиясининг ёш шоирларимиз ва шу жумладан, мазкур кенгашга тўпланган шоир ўртоқларимиз ёзган асарларга таъсири ҳақида гапирмоқчиман.

Поэзияга юзаки қаровчи баъзи ўртоқлар, Маяковскийнинг поэтикаси шеърӣ мисраларни ўзига хос бўлиб юбориш билан фарқ қилади, деб юрадилар. Дуруст, Маяковский мисраларни мантиқий зарбга қараб бўлиб ташлайди. Аммо бу шеърӣ приём масаланинг асосий жиҳати эмас. Маяковский поэзияси ва поэтикасининг туб моҳияти бошқа нарсада. Маяковский поэзияси ўз замонасининг революцион ғоялари билан мукаммал суғорилган, Ленин партиясининг жарчиси 10 бўлган, ғоят катта мазмунга мувофиқ янги, революцион формага ҳам эга бўлган поэзиядир. Бутун рус совет поэзияси Маяковскийнинг революцион традициялари асосида ривожланаётир.

Бизнинг энг яхши шоирларимиз, шу жумладан, илғор ёшларимиз Маяковский ижодиётининг мана шу фазилатларини чуқур англаган ҳолда асар ёзаётирлар. Шунинг учун ҳам уларни Маяковскийнинг чин шоирлари деб аташ мумкин.

Туроб Тўланинг «Жавоб» сарлавҳали шеъри 20 В. В. Маяковскийнинг ижобий таъсирини кўрсатишга мисол бўла олади. Бу шеърни ҳаммангиз ўқигансиз. Аввало, Туроб тинчлик темасида ёзилган бу шеърини тинчлик учун кураш ғоясини бевосита баён қилишдан бошламаган. Шундай қилиш ҳам мумкин эди. Аммо, бу ҳолда образлилик шеърнинг баъзи мисраларидагина бўлиши мумкин эди. Бундай қилиш — поэтик приёмда осон йўлдан бориш бўлади.

Туроб умумий образ яратишга интилган. Бунинг 30 учун у Ўзбекистон вакили ўртоқ Бобохўжаевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотидаги нутқини ўз шеърига восита қилиб олган. Шеърни шу нутққа илова деб атаган. Бу умумий приёмдир. Натижада, мана шу восита ёрдами билан (яъни, жавоб бериш йўли билан) шоир ўз ғоясини поэтик ифодалаб берган. Бу умумий образдир. Мисралардаги образли иборалар эса шеърнинг умумий ҳуснига ҳусн қўшган, асарнинг таъсир кучини оширган.

Бу шеърнинг поэтик системасида, вазн ва қофия тузилишларида, шу жумладан, мисраларнинг бўлинишида ҳам рус революцион поэзиясининг таъсири яққол кўзга ташланиб турипти. Туробнинг бу шеъри ғоявий бақувватлиги, бадий савияси ва поэтик янгилиги билан ҳаваскор шоирларимизга намуна бўла олади.

Мен, Низомий номли институтнинг студенти, ҳаваскор ёш шоир Ўлмас Муҳиддиновнинг В. В. Маяковс-

кийга бағишлаб ёзган «Устозга» сарлавҳали шеърини ўқиб чиқдим.

Ўлмас ўз шеърида ҳеч қандай поэтик приём ишлатмаган. У шеърини тўппа-тўғри: «Сен ундай эдинг, сен бундай эдинг» деган мурожаатдан бошлайди (Шеърни ўқиб бераман).

Кўриб турибсизларки, шеърда биргина бадий восита бор. У ҳам бўлса, ижодни ҳайкалга ўхшатишдир. Аммо бу бадий восита ҳам янгилик эмас. Жуда кўп классик шоирлар, жумладан, буюк Алишер Навоий ҳам ижодни ҳайкалга ўхшатганлар. А. С. Пушкиннинг «Ҳайкал» номли шеъри замирида ҳам шу гоё ётади. Демак, Ўлмас ўз шеърида янгилик излашга, бадий воситалар ўйлаб топишга интилмабди. 10

Ўлмаснинг шеърида вазн борми? Бор. Шеър 11 бўғинли бармоқ вазнида ёзилган. Қофия борми? Бор, лекин тўла эмас. Ўлмас бандлардаги биринчи ва учинчи мисраларни бир-бирига қофияламаган. Тўла қофия масаласида кейинроқ алоҳида тўхтаيمان. 20

Ўлмас мисраларни мисрачаларга бўлиб ташлаган. Аммо бу ерда ҳам принцип йўқ.

Чунончи, «Борасан биз билан ёнма-ён» деган анча мантиқсиз мисра учга бўлиб юборилгани ҳолда, «У — ижод боғида порловчи машъал» ёки «Ўрнатдинг шеърят боғида ҳайкал» каби мисралар бўлинмаган.

Савол туғилади: Ўлмас мисраларни бўлишда қандай принципга амал қилган?

Бу саволга ёш авторнинг ўзи ҳам жавоб беролмаса керак. 30

В. В. Маяковский шеърлари оташин шеърини нутқни эслатади. Владимир Владимирович мисраларни юракдан отилиб чиққан садога, маънога, мантиққа қараб бўлган. Унинг «Совет паспорти ҳақидаги шеър»и бунга равшан мисол бўла олади. Шеър шундай бошланади:

Я волком бы
выгрыз
бюрократизм,
К мандамам
почтения нету,
К любим
чертям с матерями
катись
любая бумажка.

Но эту...

Агар шу мисралар мантиқдан қатъи назар, фақат вазнига қарабгина бўлинадиган бўлса (Ўлмас ҳам, бош-

қа бирмунча ёш шоирлар ҳам шундай қилганлар) бош-
қача бўларди. Чунончи:

К любим чертям
с матерями катись,—

деб ёзиларди.

Айни вақтда, маъно ҳам, мантиқ ҳам шаклнинг қур-
бони бўлиб кетарди.

10 Демак, В. В. Маяковский шеърлятида, унинг поэти-
касида шакл маънога бўйсундирилган экан. Маяковс-
кий поэтикасининг кучи ҳам аслида мана шунда.

Мен фарғоналик Турсунбой Маҳмудов, наманган-
лик Ҳамид Нурий ва бошқа ўртоқларнинг шеърларини
ўқиб чиқдим. Турсунбойнинг «Улуғ Москва», Ҳамид
Нурийнинг «Улуғ отага» сарлавҳали шеърлари поэтик
жиҳатдан анча пухта ишланган. Нурий шеридаги:

Оташларда асл пўлатдек
Тобга келдик, пишдик, чиниқдик,
Номингизни дилго жо қилиб
Курашларда биз голиб чиқдик,—

20 каби ва Маҳмудовнинг шеърлятидаги:

Сенга ташласа назар
Бутун жаҳон баҳр олар,—

каби мисралар бу ўртоқлар шеърлятда қунт билан
машқ қилаётганликларини кўрсатади. Аммо ёш ўртоқ-
ларимизнинг шеърлярида чуқур мазмунли, янги образ-
ли мисралар кам.

Поэтиканинг янги ва мукамал бўлишига инти-
лиш — олдимиздаги турган энг муҳим вазифалардан
биридир.

30 Такрордан қочиш керак. Теманинг ўхшашлиги так-
рор дейилмайди. Бир хил темада ҳар хил, турли-туман
шеърлар ёзиш мумкин.

Замонамиз ва барча замонларнинг энг олижаноб
темасини — тинчлик темасини олайлик. Юқорида айт-
ганимиздек, Т. Тўла ўз шеърини кўзланган нутққа ило-
ва тарзида, жавоб шаклида ёзган. Оригинал. Ҳамид
Ғулом «Чиосен — тонг мамлакати» сарлавҳали шеъри-
да тонг образини ривожлантириб боради. Корея демо-
кратик кучлари билан Америка империалистлари ўр-
тасидаги кураш ҳақида гапирар экан, Кореяни голиб
40 тонгга, империалистларнинг кучларини «океан ортидан
судралиб келган зулмат»га ўхшатади ва ҳоказо.

Фикри ва зеҳни ўткир, муҳокамаси кучли, илми бой
ёш ижодкорларимиз поэтик янгиликлар яратиб, ада-

биётимизнинг бадий қувватини оширишга ўз ҳиссаларини қўшишга интилишлари керак.

Поэтиканинг яна бир муҳим соҳаси ҳақида, тўла қофиялар масаласида ҳам икки оғиз гапирмоқчиман.

Поэтиканинг мукамал бўлиши учун қофиянинг тўла бўлиши шарт. Барча халқларнинг классик поэзиясида қофия тўла бўлган. Ҳозирги замон илғор рус поэзиясида ҳам қофиянинг тўла бўлишига алоҳида эътибор берилаётир. В. В. Маяковскийнинг ҳамма шеъри тўла қофияли. Е. Долматовский, Г. Леонидзе, К. Симонов, Н. Тихонов, М. Исаковский, С. Шчипачев ва бошқа шоирларнинг шеър ва дostonларини олиб қаранг. Мисралар мукамал, қофиялар тула. 10

Ўзбек шоирлари, шу жумладан, мен ҳам кейинги йилларда анча шеърларимизда қофиянинг тўла бўлишига аҳамият бермай қўйдик. Оқ шеър ёзганимиз йўқ. Янги қофия системаси яратганимиз йўқ. Балки, яхши ҳафсала қилмадик. Шахсан мен бу камчиликни йўқотишга киришдим. Кейинги босилиб чиққан шеърларим тўла қофияли. Бошқа ўртоқлар ҳам тўла қофия яратишга уринмоқдалар. 20

Аmmo тўла қофия яратиш йўлидаги уриниш формализмнинг бир кўриниши бўлиб қолмаслиги керак.

Биз поэтиканинг бошқа ҳамма қондалари қаторида, қофия системасига ҳам виждонан риоя қилишимиз керак. Шу ерда ўтирган ўртоқлардан М. Маҳмудовнинг «Теримчи қизлар», «Қолхозим», «Туркман водийси» шеърларида, У. Исмоиловнинг «У мансур ҳаёт», «Ғазаб», Улмаснинг «Юксал, Москва», «Устозга», Ҳамид Нурийнинг «Улуғ отага», Юсуфжон Юнусовнинг «Совет ўлкаси — қуёш ўлкаси», Азимжон Асқаровнинг «Бахт китоби», қашқадарёлик Ш. Орифийнинг «Обод» колхозини шеърларида қофиялар чала, пухта ишланмаган. 30

Бу нарса, чалақофиячилик поэзиямизда системага айланиб қолганлигини кўрсатади.

Биз бу катта поэтик нуқсоннинг олдини олишимиз керак. Меҳнатдан қочмаслигимиз, ҳар бир мисра устида қунт билан ишлашимиз, поэтиканинг «майда-чуйдалари»га ҳам катта эътибор беришимиз зарур. 40

Мен ёш ўртоқларимни поэтикамизни мукамаллаштириш учун астойдил киришишга чақираман.

Ижодда қунт ва ташаббускорликнинг аҳамияти катта. Ёш ёзувчилар олдида — совет поэзиясининг илғор намуналаридан ўрганиш, поэтикани астойдил эгаллаш

ва ўз ижобий янгиликлари билан адабитимизни бойитиш вазифаси турибди.

Большевиклар партияси ва жонажон Совет ҳукуматимиз совет ёзувчиларига халқни коммунистик руҳда тарбиялашдек муҳим вазифани топшириб қўйибдилар. Социалистик маданиятимизнинг илғор отрядларидан бири бўлган ўзбек совет ёзувчилари, шу жумладан, комил ёшларимиз бу шарафли вазифани бажара олишларига шак-шубҳа йўқ.

10 ХАЛҚ УЧУН ИЖОД ҚИЛИШ — КАТТА БАХТ*

ВКП(б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида бундан беш йил илгари қабул қилган тарихий қароридан дунёда энг илғор адабиёт — совет адабиётининг кучи — унинг халқ манфаатларидан бошқа, давлат манфаатларидан бошқа ҳеч қандай манфаатлари йўқлигида эканлиги таъкидланди. Партияимизнинг Марказий Комитети совет ёзувчилари олдида ёшларни коммунистик руҳда тарбиялашда давлатга ёрдам бериш вазифасини қўйиб, уларни ғоявий ва бадий жиҳатдан юксак савияда асарлар ёзишга, бу асарларда ёш авлодни дадил, партия ишига содиқ, қийинчиликлардан қўрқмайдиган, ҳар қандай қийинчиликларни енгишга тайёр турган кишилар қилиб тарбиялашга даъват этди.

Марказий Комитетнинг бу тарихий қарори совет ёзувчиларини халқимизнинг юксак дид ва талабларига жавоб берадиган, замонамизга муносиб бўлган асарлар яратишга илҳомлантирди. Совет ёзувчиси — халқнинг асл фарзанди, коммунизм учун актив курашувчидир. Совет ёзувчиси учун ўз Ватанининг бахт-саодати йўлида, ўз халқининг бахт-саодати йўлида ижод қилишдан ҳам юксак шараф йўқдир.

Кўпмиллатли ягона совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиёти ҳам партиямиз кўрсатмаларини бажаришда халқимизга астойдил хизмат қилиб келаётир.

Тинчликсевар совет халқи жаҳонда тенги йўқ. Ватанимизда коммунизмнинг буюк иншоотларини қурмоқда. Мана шу улуғ ишга ҳисса қўшаётган совет кишиларининг куч-қувватини, қобилият ва талантини ҳаётий орзулари ва буюк курашини бадий адабиёт асарларида тасвирлаб бериш совет ёзувчисининг фахрли

* Бу ерда қарорга эскича — ўша давр нуқтани назаридан ёндашилган (Масъул муҳаррир — С. М.).

бурчидир. Мана шу улуғ мақсадга хизмат қилиш йўлида, ҳамма совет ёзувчилари каби мен ҳам чин юракдан ижод қилмоқдаман. Партиямиз Марказий Комитетининг идеология масалалари юзасидан қабул қилган тарихий қарорлари барча совет ёзувчилари қатори мени ҳам янги ижодий муваффақиятларга илҳомлантирди, илҳом манбаи бўлиб хизмат қилмоқда.

Партиямиз Марказий Комитетининг тарихий қарори эълон қилингандан буён ўтган беш йил ичида мен китобхонларга «Ассалом», «Комсомол», «Танланган шеърлар», «Оналар», «Ўзбек элининг ғурури», «Тонготар қўшиғи», «Шараф қўлёмаси» каби шеърлар тўпламларимни тақдим қилдим. Ўзбек адабиёти ва санъатининг Ватанимизнинг улуғ пойтахти Москвада бўладиган декадаси муносабати билан рус тилида «Счастье родной земли» номли тўпламим босилиб чиқди.

Ўзбек адабиёти ва санъатининг яқинда бўлажак декадаси партиямиз ва давлатимиз томонидан — ўзбек адабиёти ва санъати олдига қўйилган буюк вазифалар қандай бажарилаётганига кўрик ва имтиҳон бўлади. Ўзбек ёзувчи ва санъатчилари шу кўриққа муносиб совғалар тайёрламоқдалар, мана шу имтиҳонга астойдил ҳозирлик кўрмоқдалар. Ҳеч шубҳа йўқки, пойтахтда ўтказиладиган декада ленинча доно миллий сиёсатнинг яна бир тантанасига, яшнаган ўзбек совет адабиёти ва санъати муваффақиятларининг намойишига айланажак.

Партиямиз Марказий Комитетининг қарорлари ўзбек совет адабиётини катта юксалишга олиб келди. Бу қарорлар шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимизнинг бундан кейин янада ривожланиши, камолотга етиши учун хизмат қилади. Биз ўзбек совет ёзувчилари, умумсовет маданияти хазинасига муносиб ҳиссамизни қўшамиз.

НЕКРАСОВ ХОТИРАСИ

Бугун мамлакатимиз ажойиб революцион-демократ рус шоири Николай Алексеевич Некрасов вафот этган куннинг 75 йиллигини нишонламоқда.

Бутун совет халқи билан биргаликда совет Ўзбекистонининг меҳнаткашлари ҳам улуғ шоир хотирасини ҳурмат билан эсламоқдалар.

Ўзбек халқи рус революцион-демократи Н. А. Некрасов номини, шунингдек, Лев Николаевич Толстой, Александр Сергеевич Пушкин, Иван Андреевич Крылов

каби XIX асрда яшаган йирик рус ёзувчиларининг но-
мини Улуғ Октябрь социалистик революциясидан ав-
вал ҳам яхши билар эди.

Чор самодержавиеси томонидан Ўрта Осиёга сургун
қилинган Тарас Григорьевич Шевченко ва бошқалар
Шарққа рус революцион-демократларининг прогрессив
фигрларини тарқатдилар.

Ёзувчилардан Абай, Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий
ва Бердах Н. А. Некрасов шеърлари билан яхши
10 таниш эдилар. Шунинг учун ҳам улар халққа Н. А. Некрасов-
нинг эркесвар ғоядаги шеърларини кенг тарғиб
қилдилар.

Тошкент шаҳрида 1903 йилда рус эркаклар гимна-
зиясида Н. А. Некрасов вафотининг 25 йиллигига ба-
ғишланган кеча ўтказилди. Бу кечада Н. А. Некрасов
ижоди билан таниш бўлган ўзбек интеллигенциясининг
илғор кишилари қатнашдилар. Уша вақтда ана шундай
кечалар Самарқанд шаҳрида ҳам бўлиб ўтди. Бу кеча-
ларда ўзбек шоирлари Н. А. Некрасовнинг шеърлари-
дан ўқиб бердилар. Лекин бу кечалар ҳақида ёзма
20 ҳужжатлар сақланмаган.

Ўзбек халқининг Н. А. Некрасов ижодига бўлган
қизиқиши тасодифий эмас, албатта. Н. А. Некрасов
асарларида тасвирланган, помешчиклар томонидан
шафқатсиз эксплуатация қилинган рус деҳқонларининг
тақдири революциядан аввалги ўзбек деҳқонларининг
тақдирига жуда ўхшаш эди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси барча со-
вет халқлари билан биргаликда ўзбек халқини ҳам
30 қуллик занжирларидан абадий озод қилди. Улуғ Ок-
тябрь социалистик революциясидан сўнг Совет консти-
туциясининг қуёши остида барча совет халқлари билан
биргаликда ўзбек халқининг ҳам маданияти гуллаб
яшнади. Улуғ рус шоири Н. А. Некрасовнинг орзулари
амалга ошди. Н. А. Некрасов яшаган Ватандаги халқ-
лар бахтли ҳаёт кечирмоқдалар.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг ўз-
бек халқининг маданияти тез ривожланиб кетди. Ҳо-
зирги кунда Совет Иттифоқи халқлари сингари ўзбек
40 халқи ҳам Н. А. Некрасов шеърларини севиб ўқи-
моқда.

Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди»
деган йирик ва ажойиб поэмаси ўзбек тилига таржима
қилинди. Менга улуғ шоирнинг ана шу поэмасига ре-
дакторлик қилиш вазифаси топширилди. Мен бу ишга
зўр муҳаббат ва иштиёқ билан киришдим.

Яқин кунларда Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» поэмаси нашрдан чиқади. Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» поэмасининг ўзбек тилида нашр қилиниши Ўзбекистон меҳнаткашларининг маданий ҳаётида катта қувончли ҳодиса бўлади. Бундан ташқари, Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти улуғ рус шоирининг танланган шеърлар тўпламини қайта нашр этади.

Халқнинг эксплуататорлар зулмидан озод бўлиш, порлоқ бахт-саодатга эришиш ҳақидаги орзу-умидларини куйлаган Н. А. Некрасовни ўзбек халқи ҳам севади ва ҳурмат қилади. 10

УСТОЗИМИЗ

Бизнинг ўзбек совет поэзияси буюк рус поэзиясининг улкан маънавий ёрдамни муттасил ҳис қилиб келмоқда. Оташин ватанпарвар, большевистик ташвиқотчи, коммунизм учун ижод этувчи янги совет поэзиясининг жарчиси Маяковскийнинг кўпдан-кўп шогирдларидан бири эканлигим билан фахрланаман.

Рус адабиёти билан танишган илк йилларимдаёқ 20 Маяковский совет давлатининг сиёсий ва хўжалик ишларида ҳар томонлама чуқур манфаатдорлигига амин бўлдим. Унинг ҳар бир сатрида халққа меҳр-муҳаббат ва садоқат руҳи барқ уриб турибди, ҳар бир сатри шoirнинг большевистик партия билан якдиллигидан далолат бермоқда, зеро у партия тимсолида озод халқнинг улуғворлиги ва қудратини ҳис қилади.

Маяковскийни ўқиб-ўрганарканман, бизнинг замонамизда поэзия коммунизмнинг улуғ ғояларига чексиз садоқат туйғуси билан чамбарчас боғланганлигига яна 30 бир қарра амин бўлдим. Маяковский ижоди билан илк бор танишган кезларимданоқ ўз шоирлик тақдирим, шoirнинг социалистик жамият билан муносабатлари ҳақида чуқур ўйлай бошладим. Маяковский шеърляти менинг ижодий йўлимни белгилади, мени шоир сифатида янги социалистик поэзиянинг катта йўли томон етаклади.

Революцион омма билан яқин бўлиш йўлларини қидиришларимда, шеъримда буюк давр нафасини акс эттириш учун интилишларимда, янги сўз, янги композиция принциплари ва янги ритмлар излашимда Маяковский менга ҳамиша раҳнамо бўлди. Ритмика, луғат, образ, шеърнинг мусиқий қурилиши борасида Маяковс-

кий менга хилма-хил ва битмас-туганмас имкониятлар очиб берди.

Маяковский сатирасидаги қаҳрли, омонсиз киноя, лирикасидаги улкан ларзакор кучга эга бўлган эҳтиросидан ташқари, мен унинг поэтик системасига, ритм ва интонацияларининг мардонавор нотиклик қудратига, материалларининг дадиллиги ва муболағаларининг ёрқинлигига, мисраларнинг бўлинишига, шеърнинг ритмик оҳанги ҳамда мазмун ёрқинлигини оширишга

10 мўлжалланган сатрларнинг алоҳида-алоҳида ажратилишига эътибор бердим. Назаримда, мен Маяковскийнинг бу поэтик принципларини ўзбек шеъриятида маълум даражада ижодий татбиқ этишга эришдим, деб ўйлайман. Мен Маяковскийдан кўламига қараб сўз танлашни, сўзни эмоционал бўёғига, нечоғли қаҳр, истеҳзо, меҳр, нафосат акс этишига қараб ишлатишни ўргандимки, китобхон қалбида шу билан ҳаяжон уйғотиш мумкин.

Менинг «Турксиб йўлларида» шеърим шундай шаклда ёзилган шеърга хос бўлган оҳанг ва маъно бойлигини кўрсатибгина қолмасдан, лирик самимият, жонли нутқнинг кўтаринкилиги, унинг завқ-шавқини ҳам намойиш қилиши керак эди...

20

Маяковскийдан ўқиб-ўрганиш ҳаётга, халққа яна ҳам яқинлашишимга, жонли тилни ўзлаштиришимга ёрдам берди. Маяковский бизга, сўз ҳаёт учун керак, биз бефойда санъатни тан олмаймиз, деб таълим берган эди. Мен унинг бу даъватига жавобан «Кўкан» деган биринчи достонимни ёзган эдим. Унинг халқимиз орасида ҳамон ўқилиши, ажаб эмаски, Маяковский туфайлидир.

30

Ажойиб қофия устаси Маяковский рус шеърятининг гина эмас, СССРдаги барча миллатлар шеърятини ҳам билвосита, турли-туман қофиялар билан бойитди. Маяковскийнинг одатдан ташқари янгича қофияларини рус шеъряти тарихи юзага келтирган бўлса, ўзбек шеъриятида бу тариқа қофия мутлақо йўқ эди. Ўзбек совет шоирлари Маяковскийни тўла-тўқис қабул қилдилар, унинг маҳоратига, шеъриятидаги ўзига хос ритм санъатига меҳр қўйдилар.

40

Муболаға санъати ўзбек шеърятининг анъанавий воситаларидан биридир. Муболағанинг моҳир устаси — Маяковский билан танишгач, биз бу борадаги анъанани янгичасига тараққий эттириш имкониятига эга бўлдик. Маяковскийнинг воқеликни кенгайтирилган миқёс ва нисбатларда кўрсатувчи образлари умумлаштирувчи

зўр куч касб этади. Унинг муболағалари ижтимоий руҳ билан суғорилган, келажакка даъват этади.

Маяковский ижодини тинмай ўрганарканман, у менинг қаршимда янгидан-янги кенг истиқболлар очмоқда. Устозим муттасил олға интилишни, келажакни кўра билишни талаб этар, ҳаётдаги янгиликни зийраклик билан идрок этишни, эндигина туғилиб келаятган ҳар бир воқеани пайқаш ва қамраб олишга ундар эди. Мен «Шарқдан келаятирман» шеърини китобимни совет кишиларининг ижодий пафосидан илҳомланиб, келажакка иштиёқ туйғуларини билан яратдим. 10

Маяковскийнинг адабиётимизга кўрсатган таъсирини таърифлаб битиргусиздир. Маяковскийнинг социалистик лирика учун, давримизнинг азмкор ишлари шoirининг шахсий темасига айланадиган лирика учун, оммавий, айни бир вақтда, юксак маҳорат поэзияси учун кураши, ниҳоят, унинг социалистик типдаги шoir учун кураши, хуллас, Маяковский фаолиятининг барча томонлари бизларнинг барчамиз учун юксак ибрат мактабидир. Унинг ижодий ютуқлари ва кашфиётлари бутун поэзиямизнинг бойлигидир. 20

АТОҚЛИ ОЛИМ ВА ЁЗУВЧИ

Ҳурматли кекса ёзувчимиз Садриддин Айний ажойиб адиб, шoir, олим, тарихчи сифатида совет фани ва адабиётининг атоқли арбобидир.

С. Айний узоқ ҳаётини ва ижодий йўлни босиб ўтган кишидир. С. Айнийнинг биринчи шеъри бундан ярим асрдан кўпроқ илгари — 1895 йилда ёзилган. У Октябрь революциясидан илгарини бутун ижодида меҳнаткаш халқнинг уқубатли ҳаётини тасвирлади, камбағалларнинг золимларга қарши норозилик туйғуларини баён қилди, инсонпарвар ғояларни тарғиб этди. 30

Октябрь революцияси Садриддин Айнийга янги ҳаёт ва янгича илҳом бағишлади. Унинг ижоди илғор рус адабиётининг ва айниқса социалистик реализм адабиётининг отаси Алексей Максимович Горькийнинг катта таъсири остида барқ уриб яшнади. С. Айнийнинг совет ҳокимияти йилларида ёзган барча асарлари Буниттнфоқ совет адабиётига қўшилган муносиб ҳиссадир. 40

С. Айний асарлари ҳаётини, ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Чунки у меҳнаткаш халқ билан бирга яшаган, турмушни чуқур ўрганган, шунингдек, назарий жиҳатдан камолга етган таланти адибдир. Ле-

нин партиясининг гоёлари Айний ижодининг синмас қанотлари бўлди.

Атоқли адибнинг етук ижоди Улуғ Октябрь берган озодлик ва саодатнинг, қадрдон оғамиз рус халқи берган мадад ва маданиятнинг бевосита самарасидир. Зеҳнимизни очган, маърифат берган, ижодий парвоз учун қанот бағишлаган, янги ҳаёт йўлини ёритиб, нурли келажак йўлини чароғон қилиб порлатган Ленин партиясини улуғлаш, унинг ҳаётбахш сиёсатини амалга ошириш учун курашиш — социалистик адабиётимизнинг энг муҳим вазифаларидан биридир. С. Айний совет ёзувчилари авлодининг энг кекса вакилларидан бири сифатида мана шу муқаддас вазифани бажаришга ҳисса қўшди.

С. Айнийнинг романлари, илмий асарлари, тарихий китоблари ва бошқалар совет адабиёти фанига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. Коммунистлар партиясини раҳбарлик ва меҳрибонлик қилгани учун, улуғ рус халқи мададкор бўлгани ва унинг Горький каби устоз ёзувчилари янгича ижод қилиш йўлини кўрсатиб бергани учун ҳам мамлакатимиздаги кўп ёзувчилар ва олимлар қатори, Садриддин Айний ҳам илғор, пешқадам олим ва ёзувчилардан бири бўлиш шарафига муяссар бўлди.

Бугун биз ҳурматли Садриддин Айнийнинг 75 йиллик юбилейини байрам қилмоқдамиз. Ижоди камолга етган атоқли ёзувчининг бу тўйи — кўпмиллатли совет халқлари адабиётининг тўйидир. Бу — қардош ва оғанин халқларнинг байрамидир. Ана шу байрам кунини биз С. Айнийга янгидан-янги ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

МУҚИМИЙ

Муқимий — XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида яшаган атоқли ўзбек демократ шоирдир.

Ўзбек адабиёти ва адабий тилини ривожлантиришда Муқимийнинг хизматлари буюқдир.

У меҳнаткашлар оммаси орасидан етишиб чиқди ва ўз асарларида меҳнаткашларнинг фикр ва туйғуларини, эксплуататорларга қарши қаттиқ нафратини ҳаққоний акс эттирди.

Муқимий ўз замонасининг илғор кишиси эди. У ўз кўз ўнгида содир бўлган муҳим воқеаларни зийраклик билан англаб олди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиливи прогрессив во-

қае бұлди. Бу қўшилув натижасида Урта Осиё подшо Россиянинг бир қисмигина бўлиб қолмай, революцион Россиянинг, Радншчевлар ва Чернишевскийлар, Желябовлар ва Ульяновлар, Халтуринлар ва Алексеевлар Россиясининг ҳам бир қисми бўлиб қолди. Урта Осиё халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг ҳам тақдири Россия халқлари тақдири билан қўшилди. Ўзбек халқи улуғ рус халқининг илғор маданиятидан баҳраманд бўлди, жаҳонда энг революцион Россия пролетариатининг озодлик ҳаракатига қўшилди. Ниҳоят, Коммунистлар партияси раҳбарлигида, Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабаси натижасида ўзбек халқи, мамлакатимиздаги бошқа халқлар билан бирга, сиёсий, иқтисодий ва миллий зулмдан абадий озод бўлди.

Ўзбек халқининг асл фарзандлари, илғор, демократик ҳаракат намояндалари ўлканинг Россияга қўшилувини прогрессив воқеа эканини ўз вақтида фаҳмлаб, уни маъқулладилар, улуғ рус халқига ҳурмат ва муҳаббат билан қарадилар. Бу прогрессив, демократик йўналишнинг машҳур вакилларида бири — Муқимий бўлди.

Муқимийнинг асл исми Муҳаммад Аминхўжа бўлиб, отасининг исми Мирзахўжадир. Муқимий 1850 йилда Қўқон шаҳрида туғилди. Отаси камбағал нонвой эди. Муқимий ёшлик чоғида Қўқоннинг эски мактабларидан бирида савод чиқарди, сўнг Қўқон, Тошкент ва Бухоро мадрасаларида ўқиди. Муқимий умрининг ҳаммасини деярли Қўқон ва Қўқон атрофида ўтказди, шунинг учун ҳам тахаллусини «турғун» маъносиде «Муқимий» деб қўйди. Узи ҳам бир шеърда:

Бир ватандин дил узиб ҳижрат қилолмай дорман,—

дейди.

Муқимий гоят камбағал ҳаёт ўтказди. Доимо моддий қийинчиликлар ичида яшади. Ўзгаларнинг девонини кўчириб бериш, битта-иккита шогирдларни ўқитиш ва чиройли хат билан нусхалар — лавҳалар ёзишдан келадиган даромад жуда оз эди. У жинянига ёзган мактубида: «..мен оламда бир фақир бечора кишиман», дейди. Яна шундай мактубларининг бирида, ҳовли-жойи бўлмагани учун, ҳатто бирор ишда гувоҳликка ўта олмаганидан, мадраса ҳужрасидан суриб чиқарилганидан шикоят қилади.

Муқимий 1903 йил 25 майда Қўқон шаҳрида вафот этди.

Урта Осиёнинг Россияга қўшилувини натижасида вужудга келган барча янги, прогрессив воқеаларни Му-

қимий маъқуллади ва табриклади. У ҳаётдаги барча қолоқ, реакцион томонларни қаттиқ танқид қилди. Бу унинг юмористик асарларида — «Араванг», «От», «Лой» ва бошқа шеърларида очиқ кўринади.

Муқимийнинг сатирик асарлари алоҳида аҳамиятга эгадир. У ўз сатираларининг ўткир тифини бойларга, реакцион руҳонийлар ва подшо чиновникларига қарши қаратди. Унинг «Танобчилар», «Баччағар», «Саёҳатнома» асарларида буни яққол кўрамыз.

- 10 Муқимий эзилган меҳнаткаш деҳқонлар, камбағал косиблар, иш тополмай юрган санъаткорларнинг аҳволига ўз аҳволидек ачиниб, куюниб, «Ҳафалак», «Кўсаман», «Девонамен», «Толем» шеърларини ёзди.

Муқимий ажойиб сўз устаси эди. У воқеликни ҳаққоний ва аниқ акс эттирди. У халқ тилидан ёрқин ва ўткир ибораларни танлаб ола биларди. Шунинг билан бирга, Муқимий халқ куйларини севиб тингларди ва ўзининг кўп ғазалларини халқ куйлари мотивларига мослаб ёзди.

- 20 Муқимий халқ манфаатлари учун хизмат қилди ва ҳаётининг охиригача: «Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин», деган сўзида содиқ бўлиб қолди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача Муқимийнинг асарлари жуда кам босилган. Бойлар, руҳонийлар ва подшо чиновниклари бу халқ шоирини ўз халқидан йироқлаштиришга уринар эдилар.

- 30 Фақат Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина, совет тузуми шароитидагина Муқимий ўзига муносиб қадру қимматини топа олди. Муқимийнинг номи фақат Ўзбекистондагина эмас, балки Совет Иттифоқидаги барча қардош халқлар орасида ҳам кенг тарқалди. Унинг асарлари рус, украин, белорус ва СССРдаги бошқа халқларнинг тилларига таржима қилинган.

Бу йил совет жамоатчилиги демократ шоир Муқимийнинг вафотига 50 йил тўлишини ҳурмат билан эсга олади. Шоир ўзи айтгандек:

Муқимий, таънаи Муҳъйига бир сўз айтки, рост бўлсин
Келар охир сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши.

- 40 Шоирнинг бу сўзлари совет замонасидагина амалга ошди.

МУҚИМИЙНИНГ ЯНГИ УЧ ШЕЪРИ
(Адабий ўтмишимиздан)

Маълумдирки, Муқимийнинг ҳамма асарлари ҳам

босилиб чиққан эмас. Улуғ Октябрь революциясигача босилган баёзларда Муқимийнинг бир қисм асарларигина чоп қилингандир. Буларнинг кўпчилиги ҳам замонасининг талабига мувофиқ, ҳоким синф бўлган бойлар, руҳонийларнинг обрўйига зарар етказмайдурган даражада «тузатилиб», «ёввошлаштириб» чоп қилингандир. Шоирнинг революциядан сўнг чиққан асарлари қисман баёзлардан олиниб, кўпчилиги ўзининг бизга мерос қолдирган иккита қўлёзмаси ва айрим кишилар қўлида қолиб кетган паришон варақлардан тўплангандир. Бундай тарқоқ шеърлар халқ ичида ҳам жуда кўп. Ёзма нусхаси топилмаган, лекин халқ оғзида ёддош бўлиб қолган асарлари ҳам бир талай. Шуларни тўплаш, бир тартибга солиш ҳамма адабиётчиларимизнинг, адабиёт ҳаваскорларининг, айниқса, адабиёт тарихимизни ўрганувчи ёш, тинмағур олимларимизнинг вазифасидир.

Яқинда шоирнинг учта янги шеъри қўлимизга тушди. Бу ердаги «янги» сўзи албатта шартлидир. Чунки бу шеърлардан «Виктор бой», «Лахтин» деганлари 1888—1889 йилларда ва «Қурбақалар» дегани 1889 йилда ёзилган. Ҳар уч шеър ҳам ўша замондаги банкирлар, судхўрлар, даллоллар, эшонларнинг ярамас қилғилликларини фош қилади. Бу ўткир сатирик шеърларнинг биринчи ва иккинчиси Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланатурган 5666-қўлёзмадан, учинчиси эса Андижон область Ойим қишлоқлик Мулла Абдураззоқ Бимий деган эски шоирнинг бисотидан топилди...

ДЕМОКРАТ ШОИР

Кеча ўзбек халқи барча совет халқлари билан биргаликда, атоқли ўзбек демократ шоири Муҳаммад Амин Муқимий вафотининг 50 йиллигини нишонлади.

Маданий меросни ўрганишда Владимир Ильич Ленин таълимотига амал қилиб, биз инсоният томонидан ўтмишда яратилган бой маданий меросни танқидий равишда қайтадан кўриб чиқамиз ва ўзимизга унинг илғор, демократик томонларини, халқимизга яқин, халқимизнинг бахтли келажак учун курашида унинг хизмат қиладиган томонларини оламиз.

Ўзбек классик адабиёти хазинасида Муқимий ижоди алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг ўзбек адабиёти ва тили тараққиётига қўшган ҳиссаси жуда катта. Шоир сатира, юмор ва лирика жанрларида ажойиб асарлар

яратди. Муқимий ўзбек классик адабиётидаги илғор традицияларнинг қонуний меросхўри ва давомчиси бўлди. У ўз даврининг илғор идеялари билан яқиндан танишди ва ўз асарларида меҳнаткаш халқнинг орзу-умидларини, унинг золимларга — бой, мулла ва чор амалдорларига бўлган қаҳру ғазабини акс эттирди.

10 XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек адабиётида биз, бир томондан, демократ оқим борлигини, иккинчи томондан эса, реакцион оқим мавжудлигини кўрамиз. Биринчи оқим кенг меҳнаткаш омманинг орзу ва интилишларини акс эттирса, иккинчи оқим эксплуататор синфларнинг манфаатларини ифодалаган. Адабиёт тараққиёти шу икки оқим курашидан иборат бўлган. Муҳаммад Амин Муқимий, Завқий ва Фурқат XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек классик адабиётидаги прогрессив демократик адабиётининг энг кўзга кўринган намоёндалари эди. Улар Урта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ҳам Россияга қўшилган бир даврида яшадилар ва ижод қилдилар.

20 Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши ундаги халқларнинг тарихий тараққиётида жуда катта ижобий аҳамиятга эга бўлди. Чунки бу, улуғ рус халқи билан Урта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг ўзаро яқинлашишига ва улар ўртасидаги мустаҳкам дўстликка сабабчи бўлди. Рус халқи ўзининг революцион традициялари ва илғор ғояларини ўзбек халқи орасига олиб кира бошлади.

30 Улуғ рус халқи Урта Осиёга ўзининг прогрессив маданиятини олиб кирди. Илғор ўзбек шоирлари, улар орасида Муқимий ҳам буни зўр қувонч билан табриклидилар. Рус маданияти ўзбек халқи маданиятининг ривожланишига самарали таъсир кўрсатди.

40 Муҳаммад Амин Муқимий 1850 йилда Қўқон шаҳрида камбағал нонвой оиласида туғилди. У оғир муҳтожликда ўқиди, яшади ва ижод қилди. У ўзининг бутун ҳаётини адабиётга бағишлади ва умрининг охиригача мазлум халқнинг манфаатларига содиқ бўлиб қолди. Муқимий асарлари халқ орасида жуда тез тарқалар ва севиб ўқилар эди. Муқимий 1903 йил 25 майда оғир қашшоқликда вафот этди.

Муқимийнинг адабий мероси сатирик, юмористик, саёҳатнома ва лирик шеърлардан иборатдир. Сатирик поэма соҳасида Муқимий ўз устозлари — Навоий, Турди, Гулханий ва Махмурнинг илғор традицияларини давом эттирди.

Муқимийнинг кўпчилик асарлари меҳнаткаш халқ-

нинг раҳмсиз равишда эксплуатация қилиниши, тала-
ниши, унинг қашшоқ ва ҳуқуқсиз турмушини бадний
бўёқлар билан кўрсатишга бағишлангандир. У ўзининг
бу хил асарларида эзилган халқнинг золимларга бўл-
ган кескин норозилигини ва нафратини яққол ифода-
лайди. Муқимий сатирасининг халқчиллиги ва бадний
кучи худди шу билан белгиланади.

Муқимий ўзининг қатор асарларида халқни оғир
аҳволга солган эксплуататор синф вакиллари сатирик
образларининг галереясини яратади.

10

«Заводчи бой таърифиди» шеъриси тарихий ҳақи-
қат — бир заводдаги ишчиларнинг ўз хўжайинларидан
норозилиги ва Ўрта Осиёда капиталистик муносабатлар
вужудга келиши натижасида пайдо бўлган янги тип-
даги бойларнинг очкўзликлари, золимликлари реалис-
тик чиқиқлар билан кўрсатилган.

Муқимий ерли савдогарлар, бойлар, чор амалдор-
лари, реакцион руҳонийларнинг бадкир башараларини,
уларнинг лаганбардор, порахўр, тилёғламачи эканлик-
ларини ўткир бадний маҳорат билан тасвирлайди. Биз 20
буни «Танобчилар», «Тўй», «Вексель», «Воқнаи кўр
Ашурбой ҳожи» каби шеърларида ёрқин кўраимиз.

Масалан, «Танобчилар» шеърисида чор амалдорлари-
дан порахўр Султоналихўжа билан Ҳакимжон ниҳоятда
золим, раҳмсиз, қўпол, дағал, фирибгар кишилар си-
фатида тасвирланганлар. Ҳакимжон билан Султонали-
хўжа қишлоқ аҳолисига шундай дейди:

Ут қўюбон куйдурадурғон ўзим,
Ҳокимингу ўлдуррадурғон ўзим...
Икки танобини қилай ўн таноб,
Юртингизни куйдуруб, айлай хароб.

30

«Мингбоши» сатирасида эса порахўр волость бош-
лиғининг мукамал образи берилади.

Муқимийнинг «Саёҳатнома» асарида авторнинг йў-
ли тушган қишлоқлар ҳақида гапирилади, бир қанча
салбий образлар бирин-кетин чизиб берилади.

Муқимий лирикасининг мазмуни ҳам бойдир. Муқим-
ий лирикада Шарқ классик поэзияси — Саъдий, Низо-
мий, Жомий, Навоий ва Бедил кабиларнинг меросхўри 40
ҳамда давомчиси бўлган. Муқимий лирикасининг асо-
сий мазмуни эзилган халқнинг бахт ҳақидаги орзусини,
инсонпарварликни, адолат ва бахтнинг зулмат, азоб ва
уқубат устидан ғалабасини куйлашдан иборатдир.

Муқимий лирикасида нурсиз, шаблон, сийқалашган
шеърӣ сатрлар ҳам тез-тез учраб туради. Лекин бу
унинг ижоди учун характерли эмас.

135

Муқимий ўзбек адабиётига катта сўз устаси сифатида кирди. У халқ тилидан энг характерли ва ёрқин ифодаларни топабилар ҳамда уларни ўз асарларида моҳирлик билан ишлатар эди. Унинг шеърлари ўша даврдаги шоирларнинг асарларидан фақат ғоявий юксаклиги, мазмундорлиги билангина фарқ қилмай, балки ўзининг тил жиҳатидан жарангдорлиги, соддалиги, халқ оmmasига енгил тушунарли бўлиши билан ҳам фарқ қилади.

- 10 Сатира Муқимий адабий меросининг асосий қисмини ташкил этади. Бу сатираларда Муқимий ижодининг демократик характери, унинг зolim синфларга бўлган ғзаби, халқ оmmasига бўлган муҳаббати равшан кўринади.

Айниқса, шу кунларда, Коммунистлар партияси совет ёзувчилари олдига янги сатирик асарлар яратиш вазифасини қўйган бир пайтда, Муқимийнинг бу жанрдаги асарлари янада катта аҳамиятга эгадир.

- 20 Ўзбек совет ёзувчилари сатира жанрини ривожлантиришда, улуғ рус сатириклари адабий меросини ўрганиш билан бир қаторда Муқимий сатираларидан ҳам самарали фойдаланишлари лозим.

- Муқимий бахтли ҳаётни орзу қилган ва унга ишонган эди. Унинг бу орзуси совет даврида ёрқин ҳақиқатга айланди. Ўзбек халқи шонли Коммунистлар партияси раҳбарлигида, улуғ рус халқи ва мамлакатимиздаги бошқа қардош халқлар ёрдами билан капиталистик ва феодал зулмдан абадий озод бўлди. У энди барча совет халқлари билан биргаликда коммунистнинг тўла ғалабаси томон дадил қадамлар билан олға бормоқда. Бошқа ёзувчиларимизнинг юбилеи сингари Муқимий юбилейи ҳам Совет Иттифоқи Коммунистлар партияси миллий сиёсати порлоқ ғалабасининг далилидир.

ДУСТЛИГИМИЗ ТОБОРА МУСТАҲКАМЛАНСИН

- Бизнинг қудратли Совет Социалистик Республикалар Иттифоқимизда бутун совет халқи мустаҳкам дўстлик онласида яшамоқда. Совет халқлари ўртасидаги бу олижаноб дўстлик, Партия ва ҳукуматимизнинг ленинча миллий сиёсатни оғишмай амалга ошираётганликлари туфайли, йилдан-йилга барқ уриб яшнамоқда ва мустаҳкамланмоқда.

СССР халқлари ўртасидаги бу олижаноб дўстлик кечаги куннинг ёки бугуннинггина маҳсули эмас. Бу

дўстлик асрлардан бери давом этиб келаётган традицион дўстликдир. Аммо кишилик жамияти тарихида янги давр очган, барча мазлум халқларни чор Россиясининг асрий қуллигидан абадий озод қилган Улуғ Октябрь социалистик революцияси бу дўстликка тамомила янги шакл ва янги мазмун бахш этди.

Чиндан ҳам шундай. Партия ва ҳукуматимиз Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи кунлариданоқ СССР халқлари ўртасида иқтисодий ва маданий алоқаларнинг мустақкам негизда ривожланишига, миллий республикаларда шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятнинг барқ уриб яшнашига катта эътибор бердилар, бунга эришмоқ учун ҳамма шаронт ва имкониятларни яратдилар. Натижада, барча қардош республикалардаги каби совет Ўзбекистонидида ҳам катта маданий революция вужудга келди. Ўзбек халқи Совет Иттифоқи Коммунистлар партияси ва Совет ҳукуматининг чексиз меҳрибонликлари туфайли, улуғ рус халқининг оғаларча ёрдами билан Совет ҳокимияти йилларида иқтисодий қурилишнинг ва маданий фронтнинг ҳамма соҳаларида мисли кўрилмаган муваффақиятга эришди.

Ўзбек халқининг бу каби муваффақиятларга эришувида улуғ рус халқининг, шунингдек, барча қардош республикалар халқларининг яқиндан кўрсатган ва кўрсатаётган ёрдами, уларнинг фани, адабиёти ва санъати, бой маданияти катта роль ўйнади. Ўзбекистон қисқа давр ичида СССРнинг Шарқдаги машъали бўлиб қолди. Янги социалистик саноат ва қишлоқ хўжалиги, фан ва маданият, адабиёт ва санъат ғоят ривожланди. Республикамиз ёппасига саводхон республикага айланди.

Ўзбек ёзувчилари рус классик ва рус совет адабиёти энг йирик вакилларининг бадий маҳоратларини қунт билан ўрганиб ўзбек халқининг бой ва мазмунли ҳаётини реал ифодаловчи жуда кўп асарлар яратдилар ва уларни кенг китобхонлар оммасига тақдим этдилар. Бундан ташқари, улар абадий дўстликнинг янада мустақкамланиши шарафига қардош республикалар классик адабиётининг, совет даври адабиётининг энг яхши намуналарини ўзбек тилига таржима қилдилар ва ўзбек китобхонларини бу асарлар билан таништиришда анчагина муваффақиятларга эришдилар. Ҳозир Ўзбекистонда бирорта ҳам китобхон йўқки, у А. С. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Гоголь, Л. Толстой, А. Чехов, Т. Шевченко, И. Франко, А. Фадеев, К. Симонов,

А. Твардовский, Якуб Колас, Бердах, Самад Вурғун, Г. Леонидзе, С. Айний, М. Турсунзода, Б. Кербобоев ва бошқа шу каби классик ва атоқли совет ёзувчиларининг, шунингдек, машҳур турк шоири Нозим Ҳикматининг, жаҳон адабиёти классикларининг асарларини ўқимаган бўлсин.

10 Лекин шунга ҳам иқдор бўлиш керакки, ўзбек адабиётида баъзи бир ютуқлар билан бирга жиддий камчиликлар ҳам бор. Бу камчиликлар шундан иборатки, ўзбек ёзувчилари Ўзбек адабиёти ва санъатининг 1951 йилда Москвада бўлиб ўтган декадасидан сўнг, хоҳ проза, хоҳ поэма, хоҳ драматургия жанрида бўлсин, кескин бурилиш ясамадилар.

20 Партия ва ҳукуматимиз совет ёзувчилари олдига ғоят шарафли вазифалар қўяётган ҳозирги кунларда ўзбек ёзувчилари адабиётимиздаги бундай қолоқликка тезда барҳам беришлари, ҳаёт оқими билан бирга бориб, уни чуқур ўрганиш асосида проза, поэзия ва драматургия соҳасида ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан пухта ишланган йирик полотнолар яратишлари, совет пахтачилиги темасини кенг ёритишлари керак. Шу билан бирга, совет сатирасини ривожлантиришлари, қардош республикалар халқлари адабиётида сўнгги даврларда яратилган энг яхши асарлар билан ўзбек китобхонларини кенгроқ таништиришга алоҳида эътибор беришлари зарур.

30 Шаклан миллий, мазмунан социалистик адабиётимиз ва маданиятимиз янада гуллаб яшнасин. Қардош республикалар ёзувчилари билан бўлган ижодий ҳамкорлигимиз ва дўстлигимиз тобора мустаҳкамлансин.

ОЗАРБАЙЖОН ХАЛҚИНИНГ БУЮК ШОИРИ

Гениал озарбайжон шоири, гуманист ва мутафаккир Низомий вафот этган кунга 750 йил тўлди. Буюк озарбайжон шоири Низомийнинг номи ўлмасдир, унинг ажойиб асарлари фақат озарбайжон халқигагина эмас, шу билан бирга, Совет Иттифоқининг барча халқларига, бутун тинчликсевар прогрессив инсониятга яқиндир.

40 Низомий XII асрда яшадди. У 1141—1142 йиллар атрофида Озарбайжоннинг Ганжа шаҳарида туғилди. Унинг асли номи Илёс бўлиб, отасининг номи Юсуф эди.

Низомий яшаган ва ижод қилган тарихий даврда Озарбайжон тўрт асосий областга — Ширвон, Дарбанд, Аррон ва Жанубий Озарбайжон областларига бўлиб

юборилган эди. Бу областларда турли династиялар ҳукмронлик қиларди. Улар ўртасида урушлар бўлиб турар, бундан халқ гоят озор чекар, зулм ва машаққат гирдобиди яшар эди.

Уша вақтда ҳунармандчилик ва бинокорлик санъати, савдо-сотиқ ишлари ривожлана бошлади. Бунинг натижасида мамлакатнинг маданияти ривожланди. Фан ва адабиётнинг илғор вакиллари ҳукмронларнинг қаршиликларига қарамай, жаҳон маданиятига қимматбахо ҳисса қўшдилар. Меҳнаткаш халқ билан қаттиқ боғланган бу кишилар подшоларнинг саройларидаги қасидабоз формалист шоирлардан фарқ қилар эдилар. Чунончи, Ҳоқоний, Фалакий, Байлаконий каби шоирларнинг ажойиб асарлар ёзиб, зулмга ва золимларга қарши исён руҳидаги шеърларни қўлёзма тарзида халқ ичига тарқатганликлари маълум. Уларнинг асарларида халқни ҳукмдорларнинг шафқатсизликларига қарши қаттиқ қорозилик баён қилинган. Низомий ҳам худди шундай халқпарвар шоирлардан эди.

Низомий ўзидан аввалги фан ва адабиёт меросидан чуқур ва баракали фойдаланди, ўз шеърлари билан замонасидаги энг яхши шоирлардан ҳам устун эканлигини исбот қилди. Унинг қалами, гениал таланти халққа хизмат қилишга бағишланди.

Низомийнинг қуйидаги тўрт мисра шеъри унинг юксак шеърӣи маҳоратидан далолат беради:

Вар бошад сад ситора дар пеш
Таъзийми як офтоб азу беш.
Гарчи ҳама кавкаби батоб аст,
Афрӯхтаги дар офтоб аст.

30

(«Лайли ва Мажнун»дан).

(Таржимаси: Бир марта ишон: ишонганда ҳам қуёшга ишон. Чунки рўпарангда бўлган юзлаб юлдузлардан кўра биттагина қуёшга таъзим қилмоқлик улуғдир. Чунки бу ялтираб турган юлдузлар ўз жилосини офтобдан олади).

Низомийнинг деярли барча асарлари ана шундай чуқур гуманистик философия билан суғорилгандир. Шоир бунга осонлик билан эришмаган. Бунинг учун у узоқ вақт давомида қунт билан билим олган. У ўз даврининг асосий адабий тиллари бўлган араб ва форс тилларини мукаммал эгаллаган, замонасининг философияси, юридик фанлар, математика, физика, география, астрономия, медицинадан етарли билим ҳосил қилган. Билимнинг деярли ҳамма соҳаларида Низомий

XII аср учун илғор ва прогрессив бўлган идеялар билан яшаган. Чунончи, у амалга ошмайдиган афсонавий алхимияни рад этган.

Низомий болалик чоғидан бошлаб шеър машқ қилди ва тез орада машҳур шоир бўлиб танилди. Шунда Ширвоншоҳ каби ҳукмдорлар уни ўз саройларига тортмоқчи, золимларни мақтаб қасидалар ёзувчи сарой шоирга айлантирмоқчи бўлдилар. Аммо Низомий шоир Ҳоқонийнинг Ширвоншоҳ томонидан зиндонга ташланганини, Фалакийнинг қамоқда азоб чекиб жон берганини, Байлакониининг қотиллар томонидан ўлдирилганини, шоира Маҳсатихонимнинг ўлим жазосига ҳукм қилиниб, ўз ватанидан бадарға этилганини яхши билгани учун саройга бормади ва қаттиқ таъқиб остида ўз ижодини давом эттирди.

Низомий ўз халқи билан ғоят даражада яқин эди. У меҳнат ва маҳрумликлар йўлини танлаб, жуда оғир шаронда ижод қилди ва ўлмас асарлар яратди.

«Мақолотти дуввум» асаридан олинган қуйидаги тўрт мисра шоирнинг халқпарварлигини ёрқин ифода қилади:

Хона бари мулк ситамкори аст,
Давлати боқий, эй камозори аст,
Роҳати мардумталаб, озор чист?
Жуз хижили ҳосили инкор чист?!

(Таржимаси: Ўз шахсий шаън-шавкати учун бино қўймоқлик зулм қилмоқликдир. Давлатнинг мангулиги халқнинг кўнглини топмоқлик, озорсиз бўлмоқликдир. Халқ роҳатин кўзла. Озор нимага керак бўлиб қолди? Озор натижаси ҳижолатдан бошқа нима ҳам ҳосил бера олар эди?!)

Ҳукмдорлар Низомийдан ўч олмоқчи бўлдилар. Чунончи, Дарбанд ҳокими гўё Низомийнинг «Махзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») номли поэмаси учун мукофот тариқасида унга қипчоқ қул хотинини юборди. Низомий шу қул хотинга уйланди, уни севди ва ўз севгисини рўй-рост айтди. У ўзининг машҳур «Хусрав ва Ширин» поэмасида ўлмас Ширин образини яратар экан, ўз хотинининг портретини ва характерини назарда тутди. Бу билан у қулларнинг ҳам инсон эканлигини, золимлардан ақллироқ ва вафолироқ чиннакам кишилар эканлигини исбот қилди.

Низомий доим олға интилди. У ўз билими ва талантини оддий меҳнаткаш халқ хизматига бағишлади, буюк шеърый асарлари билан халқнинг онгини уйғотишга ҳаракат қилди.

Низомий катта адабий мерос қолдирди. Бу мерос бир лирик девондан ва бешта поэма — «Хамса»дан иборат.

«Хамса»нинг биринчи поэмаси «Махзан ул-асрор» бўлиб, 1173—1174 йиллар атрофида яратилган. Бу асосан дидактик асардан иборат. Унда мамлакатни идора қилиш юзасидан подшоларга насиҳатлар қилинган ва маслаҳатлар берилган. Поэма 20 та суҳбатдан иборат. Мана шу суҳбат — бобларнинг ҳар бирида шоир меҳнаткашларнинг оғир ҳаётини, ҳуқуқсизлигини, зolimларнинг зулми ва омонсизлигини баён қилади. Бу поэмада оддий, софдил кишиларнинг руҳий аҳволини тасвирлашга катта эътибор берилган.

«Хамса»нинг иккинчи поэмаси — «Хисрав ва Ширин» 1180—1181 йилларда ёзилган. Буни шеърний роман дейиш мумкин. Низомий ўзининг бу поэмасида муҳаббат ва вафо масалаларини талқин этади. Унинг ижобий қаҳрамонлари, шу жумладан Ширин адолат ва муҳаббат йўлида қаҳрамонликлар кўрсатадилар. Шундан кейинги «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») ва «Лайли ва Мажнун» поэмаларида ҳам ҳақиқий, соф муҳаббат тарафдорлари этилади.

Лайли, Мажнун, Ширин ва бошқа севгувчилар зolimлар зулми остида азоб чекадилар, бир-бирларидан жудо бўладилар, муҳаббатнинг тантанаси учун курашадилар, вафо ва адолат байроғини баланд кўтариб юрадилар.

«Хамса»нинг бешинчи, сўнгги поэмаси «Искандарнома»дир. Бу поэмада зolim шоҳ Искандарнинг тинч халқларга қарши олиб борган урушлари, унинг агрессив ҳаракатлари, шафқатсизлиги баён қилинади. Низомийнинг бу асарида уруш ва тинчлик масаласи буюк философик масала даражасига кўтарилган. Шоир урушларга хотима бериш, барқарор тинчлик ўрнатиш идеясини илгари суради, халқларнинг осойишталиги учун курашишга чақиради.

Ўз ватани, ўз озодлиги учун курашган ҳар бир халқ улуғ шоир назарида мақтовлидир — муҳтарамдир. Шунинг учун ҳам Низомий халқларни ажнабий зolimларга қарши биргалашиб курашишга даъват этади. Унинг бу идеяси «Искандарнома»да ёрқин баён қилинган.

Бу поэмада рус халқи ҳақида айтилган фикрлар жуда ҳам муҳим ва ибратлидир. У рус халқини қаҳрамон ва заковатли, одил халқ деб кўрсатади. Низомий македониялик Искандарнинг рус ерини босиб олиш

учун қилган ҳар етти агрессив урушни бетараф туриб
ҳимоя қилар экаи, ўз ватани учун, ўз она юртининг
ҳимояси учун жонбозлик қилувчи рус аскарини шун-
дай деб таърифлайди:

- 10 3-Руси сувори даромад чу фил,
 Руҳи чун бақам, чашмҳо ҳам нил.
 Барун хост аз Румиён ҳам набард
 Ҳаме кард марди, ҳами гашт мард.
 Бадин гуна ҳийли бахун дар кашед,
 Тани чандро жон зитан баркашед.
 Чи бас куштан марди жанг озмой
 Наёмад касиро саве жанг рой

- 20 (Таржимаси: Бир отлиқ рус аскарни филдан сано-
бат билан жанг майдонига кирди. Оқ тани куёшда ба-
қамдек куйган, кўзлари нилдек кўм-кўк эди. Румлик-
лар ҳам унга қарши кўзголиб уруш майдонига бирин-
кетин кира бошладилар, бироқ у (рус аскар) мардлик
кўрсатиб, «мардман» деганларни чекнишига ёхуд жон
30 беришига мажбур қилар эди. Шундай қилиб, бир қан-
ча кишилар устидан ғалаба қилди. Жангларда чиниқ-
қан бу қаҳрамоннинг маҳоратидан қўрқиб, душман-
нинг қолган аскарлари уруш майдонига кела олмади-
лар).

Чунки, Низомий таъбирича, енгилтак ғалабалардан
кеккайиб кетган, мазлум халқларни хонавайрон қилиш
билан бойнган қўрқоқ ясанчоқ қўшни енгувчи қудрат
қаршисида ғалаба қилишга ожиз эди.

- 30 Низомий худди шу ҳолатни Искандар қўшинининг
рус ерига қилган тажовузида яна тасвирлаб, кўзгудек
ярқиратиб кўрсатади.

У русларнинг бир «терупал» — генерали тилидан
шундай дейди:

 Чигархўрданд онни русон бувад,
 Маю нуқл кори арусон бувад

(Таржимаси: Жанг майдонини чимилдиқ деб ўйлаб,
ясаниб-тусаниб чалакайф билан келиш — номардлар
иши; ўз ватани ҳимояси учун жигар қонини ютмоқ рус
халқининг ишидир).

- 40 Низомий ўз генийсининг кучи, ўз талантининг қуд-
рати ва ўз ақлининг зийраклиги туфайли шундай фикр-
ни дадил баён қила олди.

Низомий ижодининг асосий идеялари — халқпар-
варлик, тараққийпарварлик, тинчликсеварлик, эрксе-
варлик, ватанпарварлик — жаҳон адабиётининг ўлмас
идеяларидир. Бу идеялар билан халқларнинг энг яхши,
энг илғор ёзувчилари ўз асарларини ўлмас ёдгорлик-

лар даражасига кўтарганлар. Низомий билан бир даврда яшаган буюк грузин шоири Шота Руставелининг «Иўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» номли асарига ҳам худди шу идеялар талқин қилинган. Низомий яшаган даврда Россияда ижод этилган буюк халқ эпоеяси — «Игорь полки қиссаси» асари ҳам ана шу олижаноб идеяларнинг юксак бадний формада баён қилинганлиги билан ўлмасдир.

Низомий асарлари умумжаҳон прогрессив маданияти хазинасига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. Бу асарлар кишилик маданиятини бир поғона кўтаришга хизмат қилди. Бу жиҳатдан Низомий Гомер, Шекспир, Данте, Сервантес, Шота Руставели, Александр Пушкин, Алишер Навоийнинг билан бир қаторда туради.

Ўзбек халқининг геннал шоири Навоий Низомийнинг ўзининг биринчи устози деб ҳисоблади. Навоийнинг «Хамса»сида — ҳар бир поэманинг муқаддимасида Низомийга алоҳида боблар бағишланган.

Низомийнинг «Хамса»си шарқ классик адабиётининг традицион темаси ва эпик поэзия формаси бўлиб қолди. Низомийдан кейин Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа устоз шоирлар ўз «Хамса»ларини ёздилар. Форма жиҳатидан деярли бир хил бўлган бу поэмаларда ҳар бир халқнинг ўз ҳаёти, меҳнати ва кураши, ўзига хос орзу-умидлари, энг яхши идеаллари ифодалаб берилган.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан илгариги деярли етти аср давомида геннал сўз санъаткори Низомийнинг асарлари ҳам фақат қўлёзма шаклида, жуда оз нусхада тарқалган эди. Уларни жуда оз кишилар ўқир эдилар. Шунга қарамай унинг поэмаларини кўл халқларнинг энг яхши вакиллари ўз тилларига таржима қилишга уринганлар. Чунончи, «Хисрав ва Ширин» поэмасини Қутб, «Махзан ул-асрор» поэмасини Ҳайдар Хоразмий, «Етти гўзал» поэмасини Огаҳий ўзбек тилига таржима қилганлар. Лекин бу таржималар оз нусхада қўлда ёзиб тарқатилган.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси мамлакатимиз халқлари учун буюк юксалиш йўлини кенг очиб берди. Коммунистик партиянинг раҳбарлиги остида ягона қардош оиллага бирлашган Совет Иттифоқи халқлари ўз экономикалари ва маданиятларини гуркиратиб яшнатдилар. Халқимиз ёппасига саводхон бўлиб қолдилар. Эндиликда ёзувчиларнинг асарлари катта-катта тиражларда нашр этилмоқда. Бир халқ маданиятидан бошқа ҳамма халқларнинг баҳраманд бўли-

ши ҳаётбахш традицияга айланди. Умумаданият хазинасидан завқланиб баҳра топаётган барча халқлар эндиликда Низомий Ганжавий асарларини ҳам ўз тилларида севиб ўқимоқдалар.

- Инсониятнинг энг улуғ мақсади бўлган коммунистик жамият қурилишида Совет Иттифоқидаги ҳамма халқлар билан биргаликда актив меҳнат ва ижод қилаётган озарбайжон халқининг буюк фарзанди, геннал шоири ва мутафаккири Низомийнинг номи ўлмасдир.
- 10 Бу ном дўстлик ва биродарликка, самарали меҳнат ва ижодга, тинчлик ва садоқатга чақирувчи символ бўлиб қолди.

Низомийнинг юбилеи — мамлакатимиздаги барча халқларнинг тўйидир. Бу тўй қардош халқлар ўртасидаги ленинча мустақкам дўстликнинг ҳаётийлигини яна бир марта намоён қилиб кўрсатади.

МУҲТАРАМ УСТОЗ

- Муҳтарам устоз Садриддин Айний тожик совет адабиётининг асосчиларидан бири бўлиб, бу халқнинг социалистик адабиётини тараққий эттириш йўлида унинг самарали ижодий хизмати жуда каттадир.
- 20

С. Айний Коммунистик партия раҳбарлиги ва Совет ҳукуматининг доимий раҳбарлиги остида ҳозирги давримиз адабиётини барпо этиш ва ривожлантириш учун қаҳрамонларча кураш олиб бориб, қимматли асарлар яратдики, улар ёш қаламкашлар учун мактаб бўлмақда.

- Бу санъаткор сиймонинг асарлари фақат тожик адабиёти гулшанининг зийнати бўлиб қолмай, балки ўзбек халқи адабиёти хазинасига ҳам дурдона бўлиб қўшилди.
- 30

- Садриддин Айний моҳир адиб ва шоир бўлгани каби, тожик тилшуноси ва адабиётшуноси сифатида ҳам илму фанни тараққий эттириш йўлида қимматбахо асарлар яратди, тарихий воқеаларни ҳаққоний ва баддий тарзда акс эттириш ва ўз ижоди билан тожик адабий тилининг соф, равон намунасини намоён этди. Ҳозирги замоннинг ёшлари унинг маҳорати сирларини ўрганмоқдалар ва унинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш учун илмий адабий ишлар олиб бормоқдалар.
- 40

Ўзбек ва тожик ёшлари бу улуғ сиймонинг устодона таълими ва ёрданидан унинг асарлари воситасида ҳам, бевосита ҳам баҳра олмоқдалар.

Менинг у билан танишиб, дўст бўлганимга 30 йил-

дан ошди, Самарқандда бўлган вақтларимда унинг суҳбатларида тез-тез бўлардим ва ижодий ишимга ундан маслаҳатлар олардим.

Тожикистон халқи бу буюк устозни бениҳоя ҳурмат қилгани каби Совет Иттифоқининг бошқа халқлари ҳам қадру қимматини баланд тутадилар ва унга нисбатан қалбларида дўстлик, муҳаббат сақлайдилар. Унинг Тожикистон ССР Фанлар академиясининг президенти ва ундан олдинроқ Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Фанлар академиясининг фахрий 10 аъзолигига сайланганлиги бунинг ёрқин далилидир.

Ленин партиясининг доимий ғамхўрлиги ва раҳбарлиги туфайли жўшқин социалистик ҳаётимиз бу кекса донишмандга илҳом бағишлади, унинг зўр истеъдоди ва бой тажрибасини фаолонан ишга солди. Шунинг учун ҳам моҳир санъаткор ёзувчи ижодий меҳнат борасида кучли ирода, ёшларга хос ҳафсала билан ишлаб жуда кўп асарлар бунёд этмоқда ва бундан кейин ҳам бунёд этади.

Шундай забардаст устоз билан ҳамаср, ҳамкор ва 20 яқин дўст эканлигимдан бахтиёрман.

Замонамизнинг донишманд олими, адиби, шоирининг 75 йиллик тўйи билан табрик этиб, умид қиламанки, у яна узоқ йиллар замонамизга муносиб янги-янги асарлар яратиш билан коммунизм ғалабаси, жаҳонда тинчлик ва осойишталикнинг қарор топиши йўлида ўз ҳиссасини кўплаб қўшади ва биз китобхонларни яна ҳам мамнун қилади.

АТОҚЛИ ДЕМОКРАТ САНЪАТКОР

Биз бугун кўҳна Хоразмда — Ал-Хоразмий каби 30 олимларни, Мунис ва Комил Хоразмий, Огаҳий ва Аваз Утар каби сўз усталарини, Матюсуф Харротов каби халқпарвар санъаткорларни, музика устозларини етказган ўлкада тўпланиб, Аваз Утар ўғлининг туғилганига 70 йил тўлган кунни нишонламоқдамиз.

Кўҳна Хоразм совет тузуми, туфайли, шонли Коммунистик партия раҳбарлигида социалистик Хоразмга айланди ва Шарқнинг машъали бўлмиш социалистик Ўзбекистоннинг экономикаси ҳамда маданиятида муҳим роль ўйнаётган областлардан бири ҳисобланади. Узоқ 40 даврлар, асрлар мобайнида патриархал-феодал тузум, диний-мистика панжасида эзилиб келган, хоразмшоҳлар, чингизийлар, темурийлар, шайбонийлар, Муҳаммадраҳимхон ва Исфандиёрхонлар зулми остида жафочеккан Хоразм Улуғ Октябрь социалистик революция-

си қуёшидан баҳраманд бўлиб, улуғ рус халқининг оғаларча ёрдамида, Совет Йттифоқи Коммунистик Партияси раҳбарлигида тўқ, фаровон ва маданий ҳаёт йўлига тушиб олди, коммунизм сари дадил қадам ташлаб бормоқда.

- 10 Феодал ўзаро урушлар ҳам маданий ёдгорликларнинг бир қисмини барбод берган эди. Қадимги Хоразмнинг сақланиб қолган маданият ёдгорликлари асрлар давомида сирли ҳолда қолди. Фақат совет олимларигина асрлар кечган Хоразм маданиятининг «сирли» ёдгорликларини топдилар. Ўзбекистоннинг антик маданиятини илмий асосда ёритдилар. Хоразм ўрта асрларда ва ундан кейинги даврларда ҳам ўзбек маданиятига, унинг оламари ютуқларига катта ҳисса қўшди. Хоразмлик ўзбек олими Муҳаммад Хоразмий логарифма ва алгебрага асос солди. Философ Абу Саҳл Масиҳий ўрта аср фалсафасининг атоқли арбобларидан бири бўлиб етишди. Хоразмлик ҳақим Абу Ҳасан Ҳаммор улуғ олим Абу Али Сино билан ҳамкорлик қилиб, медицина тараққийсига ҳисса қўшди. Хоразмлик ўзбек олими Абу Райҳон Беруний ўзидан олдин ўтган буюк ватандоши Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий сингари ўзбек маданиятининг классиги, ўзбек фанининг яратувчиси, Ўзбекистонда етишган ўрта аср олимларининг энг буюкларидандир.

- 20 XIII асрда Чингизнинг даҳшатли ёппасига бузғунчиликдан иборат ёввойи агрессияси арафасида хоразмлик олим Шаҳобиддин Хевақий ўша замонда дунёнинг энг бой кутубхоналаридан бирини вужудга келтирган эди. Ёввойи Чингиз бу бой кутубхонани ёқди, йўқотди.
- 30 Аммо катта маданиятга эга бўлган Хоразм бу даҳшатлар олдида бўйин эгмади, ўз маърифатини давом эттирди.

Хоразмнинг ёзувчи ва шоирлари — Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий, Мажлисий, Умар Боқий, Мунис, Огаҳий, Комил ва Авазлар Ўзбекистоннинг бошқа жойларида етишган ёзувчилар билан бирга ўзбек адабиёти ва адабий тили тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

- 40 Хоразм ўзбек халқининг мамлакатимиз халқлари билан иқтисодий ва маданий алоқа тутишида ҳам муҳим роль ўйнади. Улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий асарлари Хоразмда етишган шоирлар орқали ўзбек китобхоналарига манзур бўлди. Хоразмлик Қутб Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонини, Ҳайдар Хоразмий Низомийнинг «Маҳзанул-асрор» достони бобларини, Муҳаммад Ризо Огаҳий эса Низомий-

нинг «Ҳафт пайкар» достонини ўзбек тилига таржима қилди.

Айниқса, Қутб ўзининг оригинал асарлари билан машҳурдир. Улуғ ўзбек шоири Навоий ўз «Ҳамса»сининг кўп ерида Қутб шаънида мақтовли сўзлар айтади.

Ўзбек халқи қадим даврлардаёқ улуғ рус халқи билан иқтисодий ва маданий алоқада бўлган. Бу алоқаларнинг ривожига ҳам Хоразм ўз ҳиссасини қўшган.

...Ўзбек халқининг тақдири улуғ рус халқи билан боғланди. Ўзбек халқи меҳнаткашлари Коммунистик 10
партия раҳбарлиги остида, улуғ рус халқининг самимий ёрдами билан эксплуатация бўйинтуруқларини ирғитиб ташлади.

XIX асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий сиёсий ва маданий ҳаётида жуда катта ўзгаришлар рўй берди. 60—90-йилларда Ўрта Осиё Россияга қўшилди. Чунки феодал хонлик истибдодидан ҳадсиз жабр-жафо чеккан халқ Россияга умид тутар, Ўрта Осиё Россияга қўшилишини жон-дили билан истар эди. Шунга кўра ўзбекларда «рус келди, дуруст 20
келди», тожикларда «рус омад, дуруст омад» мақоли пайдо бўлди. Чоризмнинг ва Рус капитализмининг мустамлакачилик сиёсатига қарамай, Ўрта Осиёнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг Россияга қўшилиши Ўрта Осиё халқларининг тарихий тараққиёти ва истиқболи учун катта аҳамиятга эга бўлди, халқимиз тарихида янги давр бошланди. Чунки реакция Россиядан бошқа революцион Россия ҳам, Радищевлар ва Чернишевскийлар, Желябовлар ва Ульяновлар, Халтуринлар ва Алексеевлар Россияси ҳам бор эди. Ўрта Осиёнинг 30
революцион Россия составига қўшилиши Ўрта Осиё халқларининг тарихий тараққиёт йўли ва истиқболини белгилаб берди. Ўрта Осиёга энг илғор ва энг революцион назария — марксизм ва ленинизм таълимоти кириб келди. Ўрта Осиё халқлари ҳар қандай зулмга, жумладан, миллий мустамлака зулмига қарши жанговар курашчи, илғор ва революцион рус пролетари каби дўст ва иттифоқчига эга бўлдилар. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши уни Англия-Америка империалистлари, Туркия миллатчилари тажовузи ва зулми хавфидан 40
қутқарди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида феодал тарқоқлик ва ўзаро урушлар тугатилди. Улканнинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан ўзидан кўра юқори турувчи Россия билан яқин муносабатга киришуви Ўрта Осиёда ишлаб чиқариш кучларининг ри-

вожланишини, унда капиталистик муносабатларнинг вужудга келишини тезлаштириб, жаҳон экономикаси билан муомалага йўл очди.

10 Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши Урта Осиё халқларининг маданий тараққиётига, санъат ва адабиётига, янги ижтимоий-маданий ғояларнинг пайдо бўлишига ижобий таъсир кўрсатди. Рус чоризмининг реакцион тадбирларига, консерватив маҳаллий феодаллар, амалдорлар ҳамда руҳонийларнинг қаршилик кўрсатишларига қарамай, Урта Осиёга рус илм-фани ва маданияти кириб кела бошлади, илмий муассасалар ва маданият ўчоқлари пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси Урта Осиё халқларининг рус халқига бўлган дўстона муносабатларини мустаҳкамлади, Урта Осиё халқларини янги маданият тараққиётига бошлади. Тошкент, Самарқанд, Мари, Қўқон каби шаҳарларда музейлар, лабораториялар вужудга келди. Семёнов-Тяншанский, Северцов, Федченко, Мушкетов, Романовский ва Бартольд каби рус олимлари Урта Осиёнинг табиати, географияси, ер ости бойликлари, ўсимликлари, Урта Осиё халқларининг этнографияси ва ўтмиш тарихини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар.

20 Тошкент, Қўқон, Самарқанд, Қогон шаҳарларида ва ҳатто хонлар асоратида қолган Хева шаҳарида маҳаллий мактаб ва мадрасалардан ўқув программаси ва усули билан юқори турган рус гимназиялари, рус-тузем мактаблари очилди. Тошкент, Қўқон, Қогон ва Хевада типография пайдо бўлди. Биринчи ўзбек тилидаги вақтли матбуот — «Туркистон вилоятининг газети» ташкил топди. Рус-тузем мактаблар ўзбек халқини рус маданияти ва маърифатига яқинлаштириб, рус тилини эгаллашга қизиқишни кучайтиришда катта роль ўйнади. Типографиянинг эса асрлар давомида ўзбек халқи яратган маданият бойликларининг сақланиши ва кўп тарқалиши учун аҳамияти катта бўлди. Вақтли матбуот маърифатнинг нишонаси эди.

40 Илғор ўзбек маърифатпарварлари ва ёзувчилари рус техникасини, илм-фанини ўрганиш, рус маданиятидан ўрнак олиш ва рус тилини эгаллаш учун курашдилар. «Туркистон вилоятининг газети» 1885 йилги сонларидан бирида босилган бир ўзбек маърифатпарварининг мақоласида қуйидагилар ёзилган: «...чунончи, алар (рус халқи — *F. F.*) ҳаммага маълум оташ ароба ва телеграф ва ҳар хил машина ихтироъ қилиб, ўн кунлик манзилга бир кунда борадурғон ва бир неча ойлар хабар олмайдурғон жойлардан ва бир неча ойлар иш-

лаб тамом қилмайдурғон нарсаларни андак фурсатда хабар оладурғон ва қиладурғон қилиб, одамзодни кўп кулфатлардан қутулмоқига боис бўлгондурлар... Бас, бизларга лозимдурким, улум дунёвияни ул халқдин ўрганиб, ўшандоқ фойдалиқ ишларнинг мавжуд бўлишига саъй қилмоқ ва мунн алардин ўрганмоққа аларнинг тилларини билмоқ боиси азмдур».

Рус илм-фани, маданияти таъсири остида Ўзбекистонда Фурқат, Муқимий, Дониш, Ҳожи Юсуф, Собир, Комил, Аваз ва Ҳамза каби тараққийпарвар илғор интеллигенция етишди. Булар ўзбек халқининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётида рус халқининг роли катта эканини тушуниб, Ўзбекистон халқини рус илм-фани, маданиятидан таълим олиш ва рус тилини ўрганишга чақирдилар.

Мамлакат ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар рус халқи билан яқин иқтисодий ва маданий алоқа, маҳаллий меҳнаткашларнинг рус пролетариати етакчилигида чоризм зулмига қарши кураши ўзбек, қозоқ, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг бадний адабиётида аксини кўрсатди, яъни Муқимий, Фурқат, Комил, Завқий, Аваз, Абай, Иброй Олтинсарин, Тўқтўғул каби прогрессив ёзувчилар етишиб чиқди.

Хева хонлиги 1873 йилда чоризмнинг вассалига айланди. Хева хонлигида феодал-клерикал тузумнинг сақланиб қолиши Ўзбекистоннинг бошқа жойларига қараганда бу ерда ҳам Бухоро хонлигига ўхшаш ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг жуда секинлик билан ўсишига сабаб бўлди. Феодал ҳукмдорлар меҳнаткаш омmani ўрта аср усулида эзар, маданият тараққиётини бўғар эдилар. 2—3 мактаб ва мадрасага эга бўлган Хева хонлигида 1500 масжид бўлган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ва XX аср бошида ҳукмронлик қилган Саид Муҳаммадхон, Муҳаммад Раҳимхон II ва Исфандиёрхон типик феодал деспот эдилар. Булар халқни эзиб, талаш йўли билан орттирган бойликлар ҳисобига айш-ишратда, ҳарамхоналарда маишат сурар эдилар. Зулм жонига тегиб, сабр косаси тўлган халқ Исфандиёрхон ҳақида шундай қўшиқ яратган эди:

Исфандиёр хон бўлди,
Бағримиз қора қон бўлди,
Еганимиз зоғора нон бўлди,
Улар бўлдик бу хонларнинг дастидан.

Масалан, Исфандиёрхон зўр бериб дорлар ва зиндонларни кўпайтиради, маърифатпарвар кишиларни

оғир жазоларга гирифтор этади. «Андин сўнг ўзидан истиффор этдимким: «Оё сизнинг замонангизда вуқўъга етган воқеаларни ҳам бу китобнинг охирига мундариж этилғони муносибми ё йўқ?» Чун Асфандиёрнинг вуқотини ростлиғ билан баён этилса, гўё Асфандиёрни ҳажв этилғони бўлур эрди. Лаҳза ўзининг вуқотини китоб қайдига киришига розилик бермади. Бас, китобни бу ерда хатм қилиб, Асфандиёрга топширдим», дейди Баёний «Хоразм тарихи» китобида (Китоб Шарқшунослик институтида сақланади).

10 Хева хонлигида феодал-клерикал тузумнинг сақланиб қолишига қарамай, Ўзбекистоннинг Россияга қўшилиши Хоразм экономикаси ва маданиятининг ўсишига, меҳнаткаш халқ озодлик ҳаракатининг кучайишига ижобий таъсир этди. Ички ва ташқи савдо жонланди. Хоразм шаҳарларида пахта тозалаш ва ёғ заводлари пайдо бўлди, рус маҳаллий мактаб, почта-телеграф, аптека, больница ва бошқалар ташкил топди. Туғилиб келаётган ёш Хоразм пролетариати илғор рус пролетариати билан ҳамкор бўла бошлади. 1905—1907 йиллардаги рус революцияси Хоразм меҳнаткашларининг ҳам ижтимоий онгининг уйғунлигига таъсир кўрсатди.

20 1917 йил Февраль революцияси Хоразм меҳнаткашларининг ижтимоий-сиёсий онгининг кўтарилишига таъсир этди. «Хева халқи,— деб ёзган эди Тошкент Советининг органи «Наша газета»,— хон ва унинг ҳокимларининг истибдоди ҳаддан ошгани сабабли рус революциясини қувониб кутиб олди. Хева хонлигининг шаҳарларида митинглар, мажлислар, демонстрациялар бўлди». Бироқ Февраль революцияси на Россия ва на Ўрта Осиё халқларига озодлик берди. Коммунистик партия Октябрь социалистик революциясини тайёрлади. 1917 йил Октябрида мамлакатимиз халқлари Коммунистик партия раҳбарлиги ва рус халқи етакчилигида пролетар диктатурасини ўрнатдилар. Иттифоқимизнинг бошқа халқлари қаторида ўзбек халқи тарихида ҳам янги давр — социалистик давр бошланди.

30 Бироқ Хева ва Бухоро хонликларида феодал истибдод 1920 йилгача давом этди. Сўнги Хева хони Саид Абдулла отига хон эди, хонликнинг бутун ҳукмронлиги йирик феодал Жунаидхон қўлида эди. Жунаидхон ўз золимлиги ва жоҳиллиги билан тарихда ном қолдирди.

40 Хоразм халқи Совет Россиясига, Совет Туркистонига умид билан кўз тикди. 1919 йилнинг охирида Хева меҳнаткашлари вакиллари Туркистон республикаси ҳукуматидан Жунаидхон деспотиясига қарши қуроли кураш уюштиришга ёрдам беришни сўрадилар. Совет

ҳукумати қардош хоразмликларнинг талабини қабул қилди. Қизил Армия 1920 йилнинг февралда хонлик тузумини емириб ташлади. Уша йили Хоразм халқ қурултойи чақирилиб, Халқ республикаси эълон қилindi.

Шоир Аваз мана шу тарихий шароитда яшади ва ижод этди.

* * *

Аваз 1884 йилда Хевада туғилди. Отаси Утар бобо сартарош бўлса ҳам, лекин ўз даврининг маърифатпарвари ва санъат-адабиётнинг муҳибларидан бири бўлган. Утар Бобо Комил, Мутриби Хонахароб каби шоирлар билан улфат ва ҳамфикр эди. Унинг уйида тез-тез шоирлар мажлиси бўлиб турар, янги шеърлар ўқилар ва муҳокама қилинар, хамсахонлик бўлар эди. Утар бобо ўз ўғли Авазнинг тарбиясига алоҳида эътибор берди. Аваз мактабга ўқишга берилди. У мактабни жуда яхши ўқиб тугатди, мадрасага ўтди. Аваз мадрасада ҳам яхши ўқиди, бироқ фаҳм-диди ўсган Аваз мадраса машғулоти билан қониқмади. Аваз кўпроқ вақтини мустақил мутолаага, форс ва араб тилларини, классик ёзувчиларнинг асарларини қунт билан ўрганишга бағишлади. Фирдавсий, Жомий, Навоий ва Фузулий, Огаҳий ва Комил унинг севган ёзувчилари бўлиб қоладилар. Аваз шеърлар ёзишга машқ қилди, шахмат ўйини ва ов билан шуғулланди. Бу даврда шоир яратган шеърлар кўпроқ назиралардан, ишқий-эротик ва қисман антиклерикал шеърлардан иборат эди. Бу — шоир ижодининг ilk даври — изланиш даври эди.

Аваз шеърлари билан қобилиятли шоир сифатида танила бошлади. Муҳаммад Раҳимхон II ёш Авазни сарой шоирлари доирасига жалб этиб, ўз маддоҳига айлантirmoқчи бўлди. Аваз саройга чақирилди. Сартарош ўғлининг сарой шоирлари доирасидан ўрин олганини кўрган аристократлар: «Бузоқнинг югуриши сомонхонагача» деб истеҳзо қилдилар.

Аваз муҳитни объектив, соғлом фикр билан идрок эта бошлади. Саройдан ташқарида вайрона кулбаларни, оҳу фиғонларни, қашшоқлик ва муҳтожликни, очлик ва яланғочликни кўрди. Бу икки ҳаёт шоирнинг бутун фикр-идрокини чулғаб олди. Шоир ўз хатосини, ижод фожиасини англади, ўзини қафасга тушган булбулга ташбиқ қилди:

Ҳар кимки шоҳларнинг суҳбатида бўлса банд,
Булбуллар билан бўлмиш гирифтори қафас.

Аваз маддоҳликдан, саройнинг бемаъни айш-ишратларини куйлашдан, Феруз ва Табибийларга тақлид қилишдан тамомила қўл тортди. Ундаги бу ўзгаришлардан шубҳага тушган кишиларга у бошлаб шундай жавоб қилишга мажбур бўлди:

Хотири ошуфтадурким, айб қилманг, дўстлар,
Гар Аваз шаҳ хизматин ушбу йил оз айласа.

10 Шоир ижоддан юз ўгирмади. Энди у ўз ижодини халқнинг дард-аламини, ижтимоий адолатсизликка қарши норозилигини, орзу-армонларини куйлашга, феодал ҳукмрон доиранинг истибдодини, қабоҳат ва разолатини танқид қилишга бағишлади. Сарой таъсиридан қутилган шоир феодал-сарой адабиётига қарши кураш олиб борди, сарой ёзувчилари ижодигаги «қабих алфоз» ва «ёлғон нукта»ларни аччиқ танқид қилди:

Ажойиб бу замон аҳли аро, э ростгўпеша,
Қабих алфоз бирла нукта ёлғонлар муносибдур.

20 Аваз халқ орасида, маърифатпарвар орасида ўзига маслакдош дўстлар топди:

Бўлмай ағёри сияҳрўға анису ҳам жалис,
Доҳили аҳли вафою донишу урфон эдим.

Шоирнинг ижодида янги давр, унга ўзбек адабиётининг атоқли намояндалари қаторидан ўрин берган давр бошланди. Шоир ижоди демократик тус ола бошлади. Рус маданияти ва ижтимоий фикрлари таъсири остида янги онгли қарашлар билан ривож топа бошлади.

30 Сарой доираси Аваз ижодидаги бу туб ўзгаришлардан ғазабга келди, шоир таъқиб остига олинди, жосуслар унинг янги шеърларини хонга етказиб турдилар. Аваз ҳаёти хавф остида қолганини сизди:

Фикр хаёлидин ҳазар айлаб улар,
Тахт элига айлар иззат, э Аваз.
Ев қилур қасди ҳалокинг бегумон,
Топсалар гар лаҳза фурсат, э Аваз.

40 1909 йилнинг ёзида Авазнинг ҳаётида даҳшатли фожиа юз берди. Аваз Муҳаммад Раҳимхон саройига чақирилди, сўроқ қилинди. Ғазабланган хон: «Жаллод!»— деб қичқирди. Бироқ сарой атрофига халқ оломони тўпланган эди, бундан хабардор бўлган амалдорлар вазиятнинг оғирлигини ишора билан хонга тушунтирдилар. Хон ўлим жазосини ўзгартиришга мажбур бўлди. Авазни 200 калтак билан жазоладилар ва «ақлидан озган» деган баҳона билан уни кишанлаб, Хе-

вага яқин бўлган Бобозшон мазорига юбордилар. Аваз бир неча ой кишанланган ҳолда мазорда турди.

Жазолар Авазнинг руҳини сўндирилмади. Мазордан қайтган шоир ҳовлисида сартарошхона очди. Бироқ ижодий ишдан қайтмади, халқчил шеърлар яратишни давом эттирди.

Табибий Авазни «тавба» қилишга, саройга қайтишга даъват этди. Бироқ бу сафар шоир янглишмади, бошидан кечирган воқеалар унга панд бўлди. Шу муносабат билан шоир айтган эди:

Тонг эмас, Аваз, эл макрига алданмасам
Ким, ҳамиша дафтари суди зиён қўйнимдадир.

Бу шеър шоирнинг кейинги ҳаёт ва ижод йўлини белгилади. Шоир ўз ижодиётини янги тематика ва ғоявий мазмун билан бойитиб борди. У чуқур ва кенг социал мазмунли шеърларининг бадий қимматини оширди:

Э Аваз, албатта, бўлғуси гумонсиз дилкушо,
Топса мазмуни ҳақиқат ила гар ҳама ашъор зеб.

Яшаган муҳитидан шикоят ва келажакка ишонч, эксплуататорларга қарши нафрат ва меҳнаткаш оммага нисбатан самимий муҳаббат, жаҳолатга қарши ғазаб ва маърифат завқи, мистикага қарши кураш ва ҳаёт шавқи Аваз поэзиясининг етакчи ғоявий мотивларига айланди.

Шоир халқ бошига тушган оғир кулфатларга, жабр-жафоларга бетараф қараб туролмади, унинг сабри қолмади, тоқати тоқ бўлди, ўз шеърлари билан феодал муҳитнинг зулм-жаҳолатига қарши исён қилди:

Нетонг, бўлса Аваз пайваста исён баҳрига ғаввос,
Дилида қолмади сабру суқун ҳам, тобу тоқат ҳам.

Муҳаммад Раҳимхондан кейин тахтга чиққан унинг ўғли Асфандиёр ўзининг истибдоди, жаҳолати ва ишратпарастлиги билан отасидан ошиб тушди. Халқни эзиш, талаш, гуноҳсиз кишиларни арзимас баҳоналар билан ўрта асрнинг ваҳшиёна усуллари билан жазолаш, маишатпарастлик ҳаддан кучайиб кетди. Муҳтожларнинг, бева-бечораларнинг сони кўпайди. Шоир халқ бошига тушган бу кулфат ва аламлардан қаттиқ қайғурди, ҳасрат чекди:

Эй Аваз, йиғламайин ҳасрат этиб найлайким,
Фуқаро бошидадур неча минг шўр ила шар.

Аваз ҳасрат ва қайғу-алам чекиш билан кифояланиб қолмади. У ўткир сатира яратиб, меҳнаткаш халқ-

нинг бошига оғир кулфатлар келтирган социал гуруҳ ва алоҳида шахсларни шармандаю шармисор қила бошлади. Унинг «Фалоний» циклидаги ажойиб шеърлари майдонга келди. «Фалоний» цикли ўндан ошиқ шеърни ўз ичига олади. Бу шеърлар конкрет тарихий шахслар ҳақидаги шеърлардир. Реакция кучайган даврда Аваз бу тарихий шахсларнинг номларини айтишга журъат этолмаган. Бироқ шоир у шахсларнинг асосий хислатларини, кирдикорларини реалистик қалами билан тасвирлаб, уларнинг ғоявий қиёфаларини, хулқ-атворларини китобхоннинг кўз ўнгида гавдалантира олган. Бу «фалоний»лар — хон, амалдорлар, савдогарлар ва руҳонийлар эди. Мана шу «Фалоний» циклидан парчалар келтирамиз:

Фалоний гарчи кўп олий насабдур,
Вале нодону жоҳил беадабдур.

Фалоний базлига бўлсин баса дашном уза дашном
Ки, фақр аҳлига жабр айлаб, ганимларга қилур инъом.

20 Фалон номарджим, ўзни қилур мард аҳлига ташбиҳ,
Бори умрида бир йўл мардлик расмини кўргазмай.

Авазнинг «Фалоний» циклидаги шеърлари ўзбек адабиёти тарихида социал сатиранинг ривожига ҳисса қўшди, халқ оммасининг феодал-клерикал истибдодга қарши норозилик кайфиятларининг ўсишига ижобий таъсир этди.

30 Шоирнинг бир қатор сатирик шеърлари дин-шариат ниқоби остида жирканч кирдикорлар билан шуғулланган руҳонийларни танқид қилишга қаратилган. Шоир бундай шеърларда руҳонийларнинг сўзлари, ташқи қиёфалари, уларнинг хатти-ҳаракатларига тамомила қарама-қарши эканини очиб ташлайди. Ўзларини «ҳақшунос» деб атаган руҳонийлар, шўр-ғавғо солиб, мол тўплашни касб қилиб олганлар:

Эй зоҳиди «ҳақшунос», йиғмоққа одам молини,
Даврон элини қилмадинг бир лаҳза ғавғодан халос.

40 Аваз Ўтар ўғли Муқимийнинг «Авлиё», «Баччағар», «Қурбақалар» каби дин-шариат пешволарини фош этувчи сатирик асарларига жавобан, уларга ғоявий жўр бўлган шеърлар яратди. Бундай шеърлардан бири «Икки шайх»дир. Шоир икки шайх тасвирида реакция руҳонийларнинг образларини типиклаштиришга муваффақ бўла олган. «Насиҳатгўй», «фоний дунё»нинг ноз-неъматларига эътиқод қилмасликни тарғиб қилувчи шайх-зоҳидларнинг сўзи билан дили бир эмас, уларнинг сўзлари фақат оммани диний-хурофий сафсата-

лар билан алдаш, машаққатли ҳаётга кўниктириш эди. Улар бошқа эксплуататорлар билан бир қаторда айш-ишратда, ҳузур-ҳаловатда яшар эдилар:

Ваҳким, насиҳатлар менга қилғуси сайёр икки шайх,
Қилдурғали ушшоқлик расмидин инкор, икки шайх.
Кундузлар айлаб ваъзлар аҳли жаҳонга, мунчалиғ,
Майдин қилурлар кечалар соғарни саршор икки шайх.
Ҳар кун қилиб масжид сари юз минг риё бирла хиром,
Ҳар кун қилур каззоблик ўзига атвор икки шайх.

Маълумотларга кўра, Аваз яна «Эшония» номли 10 ўткир сатира ҳам ёзган. Кишилар хотирасида бу сатиранинг айрим байтлари сақланиб қолган. Мана шу сатирадан икки байт:

Эшон дегани — либоси малла,
Ўғрига шеригу ғара далла.
Рангин кўринг бу баднамони,
Ҳанги эшаки эрур худони (нг)...

Дин ҳукмрон идеология бўлган, руҳонийлар иқтисодий ва сиёсий ҳаётда катта кучга эга бўлган жамият шароитида бундай шеърларни ёзиш катта журъатни талаб этар эди. Халққа севги, унинг бахти ва фаровонлигини орзу қилиш ҳамда шу йўлда курашиш Авазга журъат ва қувват бағишлаган эди. Шоир халқ манфаатига қарши қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракатдан, хислат ва одатдан қаттиқ ғазабланар ва унинг бу ғазабкор овози мисраларда жаранглар эди. У икки ҳаётни — эксплуататорларнинг зулм ва зўрлик билан орттирган бойликлар эвазига айш-ишрат суришларини, меҳнаткашларнинг муҳтожлик ва хўрликда яшашларини таққослаб, бу муаммонинг сабабини чуқурроқ аналлашга интилар эди: 20 30

Бировлардир ҳамиша васл аро шод,
Бировлардир вале ҳажр ичра ношод.

Бировлар зору ғамнок олам ичра,
Бировлар бўлганида борҳо шод.

Шоир яшаган муҳитининг эксплуататорларнинг киши кучидан фойдаланишига асосланганини тушунди:

Дигар наҳли чекиб меҳнат бировлар,
Вале ондин кўрар роҳат бировлар.

Аваз феодал ҳукмрон доиранинг маиший ва ахлоқий жирканч кирдикорларига бетараф қараб тура олмас эди. Сарой барча қабиҳ хулқсизликларнинг маконига айланган эди. Хоннинг амалдорлари қизларни оналарининг қонли кўз ёшини оқизиб саройга олиб ке-

ладилар. Бу қизлардан бир нечаси иффатини булғашдан кўра ўлимни ўзига раво кўради, бир қанчасининг ҳаёти оғуланади. Эл-юрт — барча дарғазаб бўлади. Халқнинг бошига тушган бу фожиа Авазнинг юракбағрини тирнади. Шоир қаттиқ қайғуриб, қуйидаги аламли мисраларни битди:

Гуноҳсиз, норасида, дахлсиз эл қизлари,
Кўринг ўз қонига олуда Зевар ҳам, Саодат ҳам...

- 10 Туркистон ва Россиядаги халқ озодлик ҳаракатининг ўсиб бориши Хоразм меҳнаткашларининг феодал хонлик тузумига қарши норозилигининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатди. Хоразм ва атрофда бўлаётган воқеаларни сезгирлик билан кузатган Аваз янада халқ оммаси билан яқиндан боғланди, унинг ижодидаги демократик тенденция ривожланиб борди. Биринчи жаҳон уруши Хоразм меҳнаткашлари ҳаётига ҳам салбий таъсир кўрсатган эди. Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарларида қимматчилик — қаҳатчилик бошланди. Аваз урушнинг оқибатларини кўрди ва халқ оммаси билан
- 20 бирга урушга қарши кайфиятда бўлди. Бу Авазнинг ўткир сиёсий сатирик «Ҳарб ваҳшийлари» асарини вужудга келтирди. Шоир уруш оловини ёққан доираларга қарши қуйидаги ўтли мисралар билан хитоб қилди:

Эй олами вожун аро ором суранлар!
Сизларда дағи бормудир, аҳком сўранлар.
Инсон каби жоҳил бўлами ном суранлар.
Доим сўрасизми дағи, эй қон сўранлар?
Миллионларга бир кимсами қилғучи ҳукумат,

- 30 Кибр ила ғуруру ҳасаду кийну хусумат.
Афъоли хабиса билан анвои хасосат,
Даъвойи даҳолик қилиб айём суранлар,
Зулм ила ситам қилғучи бир-бирнга бисёр,
Муҳтож Аваздек тамаи хом суранлар!

- 1915—1917 йилларда Аваз ўзининг «Халқ», «Сипоҳийларга», «Уламоларга», «Хуррият», «Тил» ва «Мактаб» каби халқчил, ўткир сиёсий асарларини яратди. Бу асарлар халқ озодлик ҳаракати таъсирида, илғор рус маданияти таъсирида туғилган эди. Аваз энди
- 40 феодал ҳукмронларни, руҳонийларни фақат танқид қилиш билан кифояланмайди, балки халқ номидан уларга айбнома ўқийди, истибдод ҳалокатининг яқинлашиб келаётганини сезади, халқни уйғонишга, бошқа илғор халқлардан ўрнак олишга, илм-маърифатни эгаллашга чақиради. «Сипоҳийларга» деган шеърда шоир халқ бошидаги барча бахтсизликларга, нодонлик ва

жаҳолатга феодал ҳукмдорларни айбдор эди санайди. «Уламоларга» шеърида эса бу фикр давом эттирилади, ривожлантирилади. «Уламоларга» шеъри Авазнинг «Икки шайх» типигаги шеърларидан жанговарлиги, ғоявий чуқурлиги билан фарқ қилади. Шоир уламоларга қарата бундай деган эди:

Эйки сизлар, не таассуб бирла даврон этдингиз,
Миллати мазлума аҳволин паришон этдингиз!

Бирингиз қози, бирингиз аъламу муфтий бўлиб,
Бу на ойин эрдиким, сизлар намоён этдингиз.

Йўқса одаммиз, очиб мактаб, илм билдирсангиз,
Бехабар илму ҳунардан бизни ҳайвон этдингиз.

Бизга бир тўғри, ҳақиқат йўлини кўрсатмайин,
Жоҳилият, ғафлат ичра банди зиндон этдингиз.

Бир кун сўргай Аваздек уйғониб, аҳли замон:
«Не учун миллатни сиз ер билан яксон этдингиз!»

10

Аваз энди бахт-саодатни сипоҳийлардан, уламолардан кутмайди, уларнинг ижтимоий-синфий манфаат ва мақсадларини яхши тушунади. Шоирнинг тарихни ҳаракатга келтирувчи кучга — халққа умид-ишончи ортиб боради. У нажотни халқни эзувчилардан эмас, балки халқнинг ўзидан кутади, халқни уйғонишга чақиради:

Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон,
Эй Аваз, бўлмас бунингдек, борҳо овора халқ.

Аваз келажакка бир скептик сифатида қарамади, у келажакка бир оптимист сифатида тўла ишонч билан қаради. Унинг 1916 йилда ёзилган «Сипоҳийларга» деган шеъри қўйидаги мисралар, пафос билан тугаган эди:

Бор умидим тезда бўлғуси ҳуррият куни,
Эй Аваз, қолмас булут остида доим офтоб.

30

Бироқ, Аваз ҳали ҳурриятни абстракт тасаввур қилар, халқ озодлигининг революцион йўлини билмас эди. Аваз — маърифатпарвар шоирдир. Ундаги маърифатпарварлик қарашлари рус маданияти, илм-фани ва маорифи таъсири остида янги ғоявий мазмун билан бойиди. Хоразмда рус маданияти, маорифи ўчоқлари, рус техникаси асосидаги заводларни кўрган, Туркистон ва Россия маданияти ҳақида маърифатпарвар замондошлари — рус биродарлари ва матбуот орқали маълум тасаввурга эга бўлган Аваз рус халқи ва унинг маданият-маорифини жон-дили билан севди. Аваз кекса замондоши Комилнинг Москва ва Тошкент сафари-

дан кейин илғор маърифий ғоялар билан қайтишини, рус музыка санъатининг самарали таъсири билан «Хоразм нотаси»ни яратганини яхши билар эди. Аваз Хоразм меҳнаткашларининг тарихий тараққиёти ва маданий уйғунлигида рус халқи, унинг маданият-маорифи йўлланма берувчи манба деб ҳисоблади. Шу асосда унинг «Мактаб», «Тил» каби қатор ажойиб шеърлари майдонга келди. Мактаблар очиш ва ёшларни ўқитиш ғоясини қизгин пропаганда қилди:

- 10 Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб,
Ўқисин, ёшларимиз кўнглини шод этгуси мактаб.
Дилу жон бирла эл мактаб очарға ижтиҳод этсин,
Нединким бизни ғам қайдидин озод этгуси мактаб,
Кўнгишларнинг ғурури, доғи кўзлар нуридир фарзанд,
Асосий умрини албатта обод этгуси мактаб.
Ота бирла онага фарз ўқутмоқ, бизни мажбурий,
Ки бизни яхшилик қилмоққа мўътод этгуси мактаб...
Аваз, ҳимматни қил олий очарға эмди мактаб ким,
Билойи жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб.
- 20 Аваз эски усул диний мактабларни эмас, балки янги типдаги, дунёвий билимлар берувчи мактабни кўзда тутуди, у рус мактабларига ўхшаш мактаблар очиш ва уларда рус илм-фани ва маорифи бойликларидан фойдаланиш зарурлигини кўрсатади. Рус илм-фани ва маорифидан баҳраманд бўлиш, рус тилини ўрганишни талаб этади. Аваз тилни «воситан робитан оламиён»—кишиларнинг алоқа воситаси, рус тилини эса, рус халқи билан муносабатни мустаҳкамлаш, рус маданиятидан кенг баҳраманд бўлиш воситаси ҳам деб қарайди.
- 30 Шоир, айниқса, ёшларни ўзга тилларни билишга чақиради, биринчи навбатда, рус тилини кўзда тутуди:
- Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,
Тил воситан робитан оламиён дур...
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка ани ғайрат қилинг, фойдали кондур.
- Илму ҳунар уйига юборинглар болангизни,
Анда ўқиганлар бори яктои жаҳондур.
Зор ўлмасин онлар дағи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидан анинг бағри тўла қондур.
- 40 Узоқ Хоразмда, ҳали феодал хонлик асоратидан қутулмаган Хоразмда Аваз маърифатнинг жўшқин куйчиси бўлди, унинг овози Фурқат ва Ҳамза Ҳакимзодаларнинг овозига жўр бўлди, ўзбек адабиётини янги саҳифалар билан бойитди. Бироқ Аваз ҳам Фурқат ва Муқимийлардек халққа маориф ва маданият етказиш учун эксплуатацияга асосланган ижтимоий тузумни ўзгартириш зарурлигини тушунолмади.

Аваз ижодиёти феодал синфи ва туғилиб келаётган буржуазия синфи манфаатларига тамомила қарама-қарши эди:

Иўқ бўлинг тездан кўзимдан халқ аро шармандалар,
Халқ гамидин ўзни узоқ тутғучи бегоналар.
Хуррият эрк, дебонки ёлгон алфозлар билан,
Оқибат мазлумлара ютдирдингиз хунобалар.
Қайсингизни эл кўрди капча билан ёп қозганин,
Борингиз савдо-сотик бозорида жавлоналар...
Э, Аваз, қил жаҳду жад сен эл билан шому саҳар,
Қолмағай оламда бору хону ҳаромзодалар.

10

Авазнинг бу мисралари Туркистондаги жадидларни фош этган Завқийнинг «Афандилар» шеърига жўр бўлди.

Авазнинг жанговар шеърлари хон ва амалдорларга, феодал-бойларга даҳшат солди. Золим Исфандиёрхон 1917 йилнинг май ойида шоирни яна 150 калтак билан жазолашга ҳукм қилди (Маълумотларга кўра, Аваз калтақдан олдин кўп тепилган). Замонамизнинг йирик сўз санъаткори, устоз ёзувчи Садриддин Айний амирнинг дарралари остида ётганда, Аваз Исфандиёрнинг калтаги остида эди, фарқ фақат дарраларнинг сониди эди, холос. Қон қусган шоир Аваз мажол-қолдан кетди. Шу жазодан кейин шоир ёстиқдан туролмади. Шунга қарамай, у ҳаёт воқеаларини кузатди, дўстлари билан алоқасини узмади, халқнинг бахт-саодати учун қайғурди.

20

1917 йил революцион ғалабаларнинг бонги Хоразмдан ҳам акс-садо берди. Хоразм меҳнаткашларининг озодлик ҳаракати революцион тус ола бошлади. Бетоб шоирнинг қалби равшан, тили гўё бўлди:

30

Сиёсат маҳв бўлди, яшасин оламда ҳуррият,
Бари эл иттифоқ айлаб, жаҳонни айласин жаннат.
Кетиб зулму ситамнинг зулмати, бўлмиш жаҳон равшан,
Адолат офтоби миллатимга кўргузуб талъат:
Тараққий айламак лозим, жаҳон аҳли бўлиб бир тан,
Билурга барча илм ила ҳунарни, яшасин миллат.
Жаҳон аҳли манга сизсиз севиқли жон азизимдан,
Эрурмиз бир-биримизга яқин, гўёки бир ихват.
Яшанг, э қаҳрамону ҳурриятпарвар биродарлар,
Олиб ҳур, миллати мазлум учун сиз қилдингиз хизмат.

40

Бироқ Аваз Хоразм меҳнаткашларининг озодлигини, Хоразмда революция байроғининг қомат кўтаришини кўра олмади. Шоир 1919 йилнинг ёзиди, Хоразм революциясидан фақат бир неча ой илгари вафот этди. У халқ ғалабасига, халқ қалбиди ўз асарларининг яшашига тўла ишонч билан жон узди:

«Афсус, яхши кунларни кўролмай кетаётирман.

Аmmo бир вақтлар келарки, руҳим улуснинг кўз олдида жонли кишилардек намоён бўлар, улус унинг икромига тик турур... Хайр, алвидо...»

Авазнинг ўлими халқ учун, маърифатпарвар барча кишилар учун катта жудолик бўлди.

- 10 Қизил Армия 1920 йилнинг февралда Хоразм халқини эксплуатация исканжаларидан абадий озод қилди. Аваз кўролмаган ҳур ва бахтиёр замонни унинг замондошлари ва авлоди кўрди. Хоразм халқи улуғ Советлар оиласига бирлашди. Хоразм Шарқда социализмнинг маёғи бўлган совет Ўзбекистонининг илғор областларидан бирига айланди, унда социалистик қишлоқ хўжалик, саноат, маданият ва маориф, санъат ва адабиёт муассасалари вужудга келди. Хоразм аҳолиси бутун ўзбек халқи билан, совет халқи билан бирга шонли кураш ва улкан муваффақиятлар йўлини кечди. Хоразм аҳолиси улуғ коммунизм қурилиши ишида, дунёда тинчлик ва демократия учун кураш ишида бутун совет халқи билан бирга меҳнат қилмоқда, ижод этмоқда.

- 20 Оғир ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтган, демократ ёзувчи ва маърифатпарвар сифатида шуҳрат топган Аваз биз учун қадрли, қимматлидир. Унинг оташин шеърлари қалбимизда, китобимизда, ҳаётимизда яшайди.

ЕШ ЕЗУВЧИЛАР ВА МАТБУОТ

- 30 Еш ёзувчиларни тарбиялаш ва уларнинг ижодий юксалишларида матбуотнинг роли каттадир. Чунки оммавий тиражлар билан нашр этилаётган маҳаллий ва марказий газеталар, журнал ва альманахлар ўқувчилар оммаси билан, шунингдек, мухбирлар ва ёзувчилар билан мустаҳкам алоқа боғлаб, уларнинг дастлабки ижодий мактаблари ҳисобланади...

- 40 Бу ҳақда Михаил Иванович Калинин 1929 йилда Бутуниттифоқ ишчи-деҳқон мухбирлари кенгашида шундай деган эди: «...Орангиздан адабиётчи бўлишни истовчилар, айниқса, жуда кўп меҳнат қилишлари керак. Француз ёзувчиси Бальзак, машҳур ёзувчи бўлганига қадар, нашриётчилар томонидан ҳеч нарсага ярамидиган нарсалар сифатида бракка чиқариб ташланган юзлаб ва минглаб саҳифаларни ёзган эди. Мен сизларга нафис санъат музейига боришни маслаҳат бераман. Унда Толстой виставкаси бор. Бу виставкада сиз Толстойнинг қандай ёзганини кўришингиз мумкин.

қаранг ва шу саҳифанинг оққа кўчирилганини ўқиб чиқинг. Сиз 15—20 вариантни кўрасиз ва дастлаб ёзилган саҳифадаги сўзлардан деярли битта ҳам топа олмайсиз. Мана ёзишнинг улуғ усталари, рус тилининг энг улуғ билимдонлари мана шундай ёзишган. Бизга эса уларнинг асарларини ўқиётганимизда — ўқиётганларимизнинг барчаси жуда содда ёзилгандек туйилади!

Содда ёзиш учун жуда кўп ишлаш керак!»

Ҳозирги замон рус совет ёзувчилари, шунингдек, атоқли ўзбек совет ёзувчиларининг кўпчилиги ўз қаламларини дастлаб вақтли матбуот саҳифаларида си-наб кўрганлар. Прозаикларимиз ва шоирларимизнинг биринчи асарлари газеталарда босилган. Газета ва журнал редакциялари каттами-кичикми, ким бўлмасин бадий асар олиб келган ҳар бир автор олдига катта талаблар қўяди, редакция фикрини айтади, асарнинг камчилиги бўлса уни тузатишни маслаҳат беради. Бу маслаҳат авторга мактаб бўлиши керак. Кўпчиликнинг талабини эътиборга олиб, асарни пухта ишлашдан ҳеч тўхтамаслик керак.

Илгари ҳам ва ҳозирги вақтда ҳам республикамизнинг марказий область, шаҳар ва район газеталарида ёш авторларнинг ҳикоя, очерклари, шеър, фелъетонлари босилиб туради. Шунингдек, катта ёзувчилар ҳам қатнашиб турадилар. Лекин кўпчилик ёшларимизнинг газеталарда босилаётган асарларини синчиклаб ўқисангиз, уларда жиддий нуқсонлар мавжудлигини дарҳол пайқаб қоласиз. Айрим ёзувчилар, шоирлар у ёки бу воқеаларга бағишлаб шеър ёки ҳикоялар ёзадилар. Бундай асарлар мазмун жиҳатдан ҳам, бадийлик жиҳатдан ҳам бўш ёзилганлиги киши гашини келтиради.

Бу ерда редакция ходимларининг зиммаларига ҳам катта вазифалар юкланади. Редакцияларнинг бадий адабиёт билан шуғулланувчи бўлимлари ғоявий-бадий жиҳатдан юксак асарларни нашр этишга эътибор беришлари диди ўсиб бораётган ўқувчиларнинг талабига мос келган бўлур эди.

Айрим газеталар, шу жумладан ёшлар газеталари «Ёш ленинчи», «Комсомолец Узбекистана» ва «Ленин учқуни» ёш ёзувчиларнинг шеърларига обзор мақолалар уюштириб турадилар. Лекин бу мақолаларнинг аксарияти ёш авторларнинг номлари ва асарларининг сарлавҳаларини санаб ўтиш билан чегараланиб қолмоқда. Уларга пухта ва конкрет ижодий маслаҳатлар берилмаётир.

Биз ёш ёзувчиларнинг матбуотга қатнашиб туришига катта эътибор беришимиз керак.

«Ленин учқуни» саҳифаларида Хайридин Салоҳиддинов, Юсуф Шомансуров, Қарим Раҳимов, Тамилла Қосимова, Турғун Эрматов (Марғилон) каби умидли ёшларнинг бир неча асарлари босилиб чиқди. Бу асарларнинг темаси хилма-хил ва ранго-рангдир. Бу асарлари билан адабиётимизга илк ҳиссаларини қўшаётган ёшларнинг орзулари катта.

- 10 Ёш шоир Хайридин Салоҳиддинов она-Ватанимизнинг шонли пойтахти Москвада бўлиб, бир цикл шеърлар ёзди. Бу шеърлар анча тўлақонли ва пишиқ ишланган. Бу шеърлар «Ленин учқуни» саҳифаларида босилди.

«Ёш ленинчи» саҳифаларида ҳам ёшларнинг ижодини тез-тез кўриб турамиз. Областларда яшовчи ёшлар ҳам янги шеърларини юбориб матбуотда кўринишни орзу қиладилар. Чунки ёшлар матбуоти адабиётимизнинг ёш авлодини тарбиялашда бирмунча иш қиломқда.

- 20 Ёш ёзувчи Рустам Раҳмонов «Ёш ленинчи» саҳифаларида бир қатор ҳикоялар эълон қилди. Бу ҳикояларда совет воқелиги яхши акс эттирилган. Матбуотда дастлабки ҳикояларни эълон қилиб, социалистик реализм принципларига амал қиладиган Рустам Раҳмонов қишлоқ комсомолларининг ҳаётдан бадий очерклар ҳам яратди.

«Тошкент ҳақиқати» газетасида ёш ёзувчи Ҳабиб Нўъмоннинг «Фасллар» повести босилди.

- 30 Бундан ташқари, Фарғонадан Шукрулла Файзулла, Самарқанддан Мардонқул Муҳаммадқулов каби таланти авторлар ҳам асарларини матбуот орқали ўқувчилар оммасига тақдим этдилар.

Лекин «Ёш ленинчи» саҳифаларида ёш ёзувчига унча ёрдам бермайдиган обзорлар тез-тез босилиб туради. Бу редакцияга келган хатларни тўла тушуниб етмасликдан, ёшлар газетасининг ёш шоирларига ёрдам беришнинг аҳамиятини тушуниб етмаганлигини кўрсатади. «Ёш ленинчи»да ҳурматли шоир Михаил Исаковскийнинг поэзиянинг «сир»лари ҳақидаги кўрсатма мақоласи босилган эди. Матбуотда эълон қилинган бундай фойдали мақолалар ёш авторларга ёрдам беради.

- 40 Ёш автор матбуотга жуда яқин туриши, ўзининг илк асарларини газета орқали кўпчиликка тақдим қилиши лозим.

ЕЗУВЧИЛАР МАҲОРАТИНИ ТИНМАЙ ТАКОМИЛЛАШТИРИБ БОРИНГ

Уртоқлар!

Биз бугун бу ерга Бутуниттифоқ совет ёзувчиларининг иккинчи съезди арафасида йиғилиб турибмиз. Биринчи съезддан ҳозиргача ўтган йигирма йилдан мўлроқ бир муддат ичида мамлакатимиз, мамлакатимиз халқлари ўз бошларидан бир бутун тарих деса бўлатурган муҳим воқеаларни кечирдилар. Улуғ Ватан урушигача осойишта ҳаёт, қурилиш, ўсиш йиллари, қарийб (йилма-йилига) беш йилга чўзилган, оқибати бизнинг шонли ғалабамиз билан тамомланган Ватан уруши йиллари ва ундан сўнгги тинч қурилиш йиллари, бешинчи беш йиллик совет ёзувчиларининг каттадирикчидир, турли-туман жанрлардаги асарларида, ушбу босиб ўтилган йилларнинг тарихлари ва ҳужжатлари сифатида қайд қилиндилар ва адабиёт хазинамизнинг олтин фондлари бўлиб қолдилар.

Йиллар ўта берар экан, йил сайин умрларга ҳам бир ёшдан қўшила берар экан. Биринчи съезд йили навқирон ёшда бўлган ёзувчи бугун эллик бир ёшга кириб ўлтирибди. Ёхуд ўша йили иккинчи классда бўлган бола бугун ўттиз ёшдаги навқирон ёзувчидир. Агар биринчи съезд йили бирор ёзувчининг ёши элликда бўлган бўлса (бундайлар жуда кўп эди), бугун у етмиш бирда бўлади, ёхуд шу муддат ичида орамиздан бир сабаб билан йўқолганлар, ўлганлар саноғида бўлади. Қайси соҳада бўлмасин, кишилар қарир экан, ўлар экан. Чарчаб, сафдан чиқар экан, аммо уларнинг ўрнини наслар тўлдириб бориши табиий экан. Биринчи съезддан ҳалигача совет ёзувчилари сафидан талай кишилар ўз табиий умрлари билан ўлдилар, бир қанчалари Ватан уруши фронтларида қаҳрамонларча жон бердилар, бир қисмлари чарчаб, бошқа сабаблар билан сафдан чиқдилар. Аммо бу йўқотувларнинг ўрни икки-уч маротаба зиёдаси билан тўлди. Совет ёзувчиларининг сафи кетганларга нисбатан яна ҳам талант-лироқ, яна ҳам олимроқ, яна ҳам маҳсулдорроқ, пок виждонли, партиямиз, Ватанимиз, халқимизга содиқ, зжойиб кадрлар билан тўлди. Булар шонли Коммунистик партиямиз етакчилигида кундан-кун коммунизмга яқинлашиб бораётган ҳаётимизнинг ҳамма томони ни ўз мукамал асарларида қайд қилмоқдалар. Халқимизнинг кундан-кунга ўсиб бораётган китобхонлик талабини мумкин қадар қондиришга интилмоқдалар.

Совет ёзувчилари отрядининг ажралмас бир қисми

- бўлган ўзбек совет ёзувчилари ҳам шу дўстона оилада ҳамиша ўз ҳиссалари билан иштирок қилиб келдилар ва келадилар. Йигирма йиллик муддат ичида ўзбек совет ёзувчиларининг қатори ўнлаб талантли, ишсевар ва маҳоратли ёш ёзувчилар билан тўлди. Ўзбек совет адабиёти хазинаси катта-кичик, қари-ёш ёзувчиларимизнинг асарлари билан бойиб бормоқда. Барча қардош республикалар адабиётлари сингари ўзбек совет адабиёти ҳам шонли партиямиз раҳбарлиги остида
- 10 кундан-кун ривожланмоқда. Ўзбек совет шоирлари, драматурглари ва прозаиклари шаклан миллий, мазмунан социалистик адабиётимиз тараққиёти учун тинмай хизмат қилмоқдалар. 1951 йил кузида жонажон Ватанимизнинг пойтахти Москвада бўлиб ўтган декада ўзбек совет адабиёти ва санъатида қўлга киритган ютуқларимизнинг намойиши бўлди. Илғор рус ва қардош республикалар адабиётлари, шу билан бирга, ўзбек совет адабиётидаги ёзувчиларнинг энг яхши асарлари ёш ёзувчиларимизнинг ижодий ўсиб-унишлари
- 20 учун ўрناق бўлмоқда. Ўзбек совет адабиётида ҳали етарли бўлмаса ҳам, ўрناق бўларли ажойиб қаҳрамонларнинг образлари яратилди. Ёш ёзувчиларимиз ҳам совет кишининг образини яратиб бериш учун курашиб, баъзи бир ютуқларни қўлга киритдилар. Жонли, кундан-кунга ўзгариб бораётган, фидокорона хизмат қилаётган совет кишиларининг бир-бирлари билан бўлган муносабатлари, руҳий кечинмалари ёш ёзувчиларимизнинг ҳам асарларида ўз ифодасини топмоқда.
- Бу гапларнинг ҳаммаси дуруст. Устдан қарасак,
- 30 хотиржам бўлса бўла берадиган. Ҳақиқатда эса гап бундай эмас. Ҳали айтганимдай, умр ўтиб бораётибди. Гарчанд эллик-эллик беш ёшда бизнинг замонамизда ҳеч ким ўзини қариб қолдим, чарчадим, деб четга тортишга ҳаққи йўқ. Бу ёш ижодкор учун айни маҳсул берадиган, унумли йиллар ҳисобланади. Ижодкорнинг ақли тинган, фалсафий дунёга қараши ўткирлашган, тажрибалар хазинасига айланган устодлик йиллари бошланади. Жаҳон адабиётида бўлсин, улуг рус адабиётида, Шарқ адабиётида бўлсин, ёзувчилар ўзларининг энг ноёб, машҳур асарларини шу ёшларда, қирқ-эллик ўртаси, эллик-олтмиш ўртасида ёзганлар. Демак,
- 40 биринчи бўғин деб аталувчи бизнинг ёшимиздаги ёзувчилардан энди ижодий етук, халқимиз, Ватанимиз шаънига яраша муносиб асарларни кутамиз. Ўзбек ёзувчиларидан бир гуруҳи: Ойбек, Уйғун, Собир Абдулла, Назир Сафаров, Яшин, Абдулла Қаҳҳор ва бошқалар

бугун эмас, эртага эллик ёшга тўладилар. Булардан кўпчилиги 1905 йилда туғилган. Буларнинг айна йирик, тўлақонли, баркамол ёзатурган йиллари етди. Булар ёзиб берадилар, бунга ишончимиз комил. Хўш, яна ўн йил ўтгандан сўнг нима бўлади? Булар ахир олтмишга кирадилар-ку! Қариллик бошланмасмикан, чарчамасмиканлар? Буларнинг орқаларидан, изларидан етиб келаётган ёшлар борми, боринг-чи, шогирдларни борми? Ёхуд шу орқамиздан из қувиб келаётган ёш ёзувчиларимиз, ўз ижодий савиялари билан, билимлари билан, дунёга қарашларининг чуқурлиги билан кундан-кун ўсиб бораётган халқимизнинг талабларига жавоб бера оладиларми?

Аввал шуни айтиш керакки, бизда ёш ёзувчилар отряди етарли даражада бўлишига қарамай, уларнинг ўсиб-униши, камол топиши, ўз ҳунарининг эгаси бўлиб етишиши учун қилаётган раҳбарлигимиз, тарбия ишимиз, танқидий йўлланма ишимиз қаноатланарли эмас. Истасин Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бўлсин, истасин редакцияларимиз, истасин айрим катта ёзувчиларимиз бўлсин, бу ишда астойдил жон куйдириб ишлаганлари йўқ. Шуни ҳам айтиш керакки, ўз-ўзларини ҳам тарбия қилишлари керак. Ёзувчилар союзи ҳар йили бирикки маротаба мана шундай кенгашлар чақириб қўя қолиш билан қаноатланиб келади. Илгари союзда учта консултант бор эди, булар 1700 сўмдан мояна олиб, ўз тухум пўчоғини ёриб чиқолмаган жўжалардай, союздан ташқари бормай, консультация берар эдилар, лекин буларнинг шунча узоқ муддатли консультацион фаолиятлари натижасида ёшларнинг бирор асари рўёбга чиққан эмас. Ҳозир бу штат олти кишига кўпайган. Лекин ишонамизки, бу янги консултантлар эски тажрибани давом қилдирмасалар керак. Улар область ва районларга марҳамат қилиб, ёш ёзувчиларимиз билан мустаҳкам алоқада бўладилар ва уларнинг тарбияси, ўсиши учун мумкин қадар мусбат ва фойдали ёрдамлар берадилар. Ҳалигача союз фақатгина Тошкент шаҳридаги ёш ёзувчиларгагина, унда ҳам ёшларнинг ўзи бош уриб келганда, унча-мунча ёрдам беради. Айрим областларда, айрим районларда кимлар бору нималар ижод қилаётир — жуда кам билади. Масалан, Самарқандда ЎзГУ атрофида, Андижонда Ўқитувчилар институти ва газета атрофида, Фарғонада ГПИ ва газета атрофида, Хоразмда ва бошқа ерларда қандай ёш ёзувчилар бор, улар нималар ёзади, келажакда шу йигитдан ёки қиздан яхши ёзувчи чиқадими,

йўқми — аниқ билмайди. Ёшларимизнинг бевосита ўз органлари бўлган «Ёш ленинчи», «Комсомолец Узбекистана», «Ленин учқуни» газеталарида аҳёнда-аҳёнда кўзга чалиниб қолатурган ярим танқидий, ярим тақриз, ярим илмий мақолачаларни ҳисобга олмаганда, ёш ёзувчиларга тўғридан-тўғри тарбия берилмайди. Маълумдирки, ёш ёзувчилар ўз ёзган асарларини биринчи навбатда газета ва журналларга юбордилар.

- 10 Ва бу асарларнинг босилиб чиқишини жуда мунтазирлик билан кутадилар. Биринчи асар босилиб чиққанда авторнинг руҳида қанчалик ғурур, шодлик пайдо бўлишини ҳаммамиз биламиз-ку. Редакцияларга ҳар кун юзлаб пакетлар келади. Булардан каттагина қисми ёш ёзувчилардан, ҳаваскорлардан келган асарлар бўлади. Албатта, бу асарларнинг ҳаммаси ҳам тўлақонли бадий асар бўлавермайди, яъни ҳаммаси ҳам босила берамайди. Демак, босилмайтурган асарларнинг авторларига нима учун босилмаганлик сабабини тўла, қониқарли далиллар билан ёзиб юбориш керак.
- 20 Редакцияларда бундай хатлар жуда кўп бўлганидан, ҳаммасига жавоб ёзиш учун жуда кўп вақт талаб қилинганidan ёки жавоб ёзувчи адабий ходим хатлар эгасидан савия жиҳатидан қуйи турганидан кўпинча трафарет — бир хилдаги жавоблар ёзилади. Ёки «Қирқига бир қозон», дегандай, йигирма-ўттиз асарни бирваракай йиғиштириб обзор ёзилади. Чунончи, «Ёш ленинчи» газетасида 1954 йилда 11 обзор ёзилди. Шулардан 25 ноябрдаги «Поэзиямизнинг хусусиятларини мукамал ўрганиш керак», деган обзорда бирданига 23 шеърга баҳо қўйилган. Албатта, бу тартибдаги иш усулини биз ёш ёзувчиларга берилаётган тарбия деб айта олмаимиз. Афсуски, бу ҳол биргина ёшлар газетасида эмас, катта газеталаримизда ҳам шундайроқ.
- 30 Энди катта ёшдаги, тажриба кўрган ёзувчиларимизнинг ёш ёзувчилар билан бўлган муносабатлари, ёшларга бературган тарбиялари, ўз билганларини ўргатишлари, ижодий муваффақиятларини ўртоқлашувларини олсак, бу жуда қониқарсиз. Мен ҳали ўз тенгдошларимдан: «Фалон ёш ёзувчини тарбия қилаётирман,

- 40 фалончи менинг шогирдим», деган хушвақт хабарни эшитишга муяссар бўлганим йўқ. Агар мен ўз тенгдош ўртоқларимга бу гинахонлигим билан чакки айтаётган бўлсам, улар шу минбардан чиқиб, шу соҳада қилган хизматларини санаб, мени уялтирарлар. Кўпинча улар ёшлардан келган хатларга ҳам жавоб бермасалар керак. Тўғри, айниқса, кичик ёшдаги ҳаваскорлар жуда

серхат бўладилар. Булар кўпинча 5- билан 8-синф ўртасидаги болалар. Агар унинг хатига жавоб ёзсанг, асарига консультация берсанг, бир ўйлаб қараганда тўғри бўлмайди. Яъни у бола: «Мен фалончи ёзувчи билан хатлашиб тураман, ўзим ҳам яхшигина ёзувчиман», деган ғурур билан ўз ўқишига бепарво бўлиб қолиши, эс-ҳуши «байту ғазал»да бўлиб қолиши мумкин. Ёки ёзилган шу хатни синфдошларига бирма-бир кўрсатиб чиқиб, мақтанади, навбатда эса синфдаги яна бир неча болалар ҳам ёзувчига хат ёзадилар, хулласи бу иш, менимча албатта тарбиявий-педагогик нуқтаи назардан тўғри бўлмаса керак. 10

Хуллас, кекса деб аталган ёзувчиларимиз ёш ёзувчиларнинг ижоди билан, камолга етиши билан, тарбияси билан кам шуғулланадилар. Ёзувчиларимиз сафини ёш кадрлар яна ҳам тўлдириши лозим бўлган шундай жиддий бир пайтда етук ёзувчиларимиз устозлик ролини мустаҳкамроқ ўйнашлари керак.

Бундан буён ёш ёзувчилар билан бўлатурган муносабатларни бу хилдаги кенгашлар тарзида эмас, балки семинарлар, умумий консультациялар тарзида ўтказилса, дуруст бўлар. Ёки бир неча ёш ёзувчининг ижодига бағишланган фикр олишувларми, ёки бирор кекса ёзувчининг ўз ижодий йўли тўғрисидаги баёними, ёки бир неча адабиётшуносларнинг турли жанр ва турли масалалар юзасидан бир қатор лекцияларни уюштиришими, ҳар ҳолда, эндиги тарбиявий ишларнинг шаклини Ёзувчилар союзи комсомол Марказкоми билан бирликда редакциялар иштироки билан ишлаб чиқар. 20

Бу хилдаги тарбиявий тадбирлар фақатгина Тошкент шаҳрининг ўзида эмас, балки областларда, районларда ҳам ўтказилса яхши. Катта ёзувчилар ўша томонларга борсинлар. Лекциялар ўқисинлар, кечалар уюштирсинлар, таълим берсинлар. 30

Энди ёш ёзувчиларнинг ўз-ўзларини тарбия қилишлари тўғрисида.

Бизнинг ёшдаги ёзувчиларнинг, яъни катта ёзувчилар деб аталувчиларнинг аксарияти деярли олий маълумотга ҳам эга эмасдир. Чунки биз қалам ушлаган йиллари — Совет давлати эндигина қаддини ростлаб келар эди. Биринчи жаҳон уруши, ундан кейин ички урушлар, босмачилик, очарчилик, бузғунликларнинг фалокат икир-чикирлари мамлакатимиз бошидан эндигина ариб келар эди. Социал ҳаётимизнинг ҳамма соҳасида ҳам, шу қатори адабиётда ҳам кадрларга 40

танқислик жуда катта эди. Биз эса билганимизни ёзар эдик. Ҳозир бундан ўттиз йил илгари ёзган нарсаларимизни (жўрттага асар деб атаётганим йўқ) ўқиб, ўз савиямизнинг пастлигидан куламиз. Тўғри, жуда жўн гаплар эди. Уша топда ўқувчининг савияси ҳам бизникидан юқори бўлмагани учун: «Асар экан, хўп ёзибдида», деб ўқий берарди. Биз шу вояга жонажон партиямизнинг узоқ йиллар мобайни кўрсатиб келган кундалик раҳбарлиги, соатма-соат тарбияси билан

10 эришдик. Маълумотларимиз ҳам ўз тиришқоқлигимиз соясида олий ва олийдан ҳам юқори поғоналарга кўтарилди.

Сиз ёш дўстларнинг ижодий йўлга кирган замонангиз тамоман бошқача. Сиз инженер деб аталгудай оддий ишчиларнинг, агрономдан маълумотли колхозчиларнинг, фан кандидатлари, фан докторлари бўлган интеллигенциянинг шоир ва адиблари бўласизлар. Демак, сиз ёш ёзувчиларимизнинг билимлари ўз ўқувчиларидан тубанда бўлмаслиги керак. Мен-ку, олий

20 маълумоти бўлмаган киши ёзувчи бўла олмайди, демоқчи эмасман; аммо олий маълумотсиз, олий даражада жаҳонга қарашни билмай туриб, қандай қилиб ҳам ёзувчи бўла олишга ҳайронман. Бир тўда олий маълумотлиларни ҳам танийман. Улар қачонлардир бирор институтни, юридик институтни ё бошқасини тамом қилган. Лекин тамом қилгану ундан нари бир қадам ҳам жилмаган. Ё бориб мактабда тўрт соат дарс бериб келади, ё идорада саккиз соат ишлаб келади. Кейин уйга қайтиб, кундалик «Қизил Ўзбекистон»

30 га бир кўз югуртиради. Кейин бола-чақалари билан тинч-осойишта, ўз ишидан ташқарига чиқмай, ўз атрофини ўраб олган турли-туман, ҳар нафас ўзгариб тургучи прогрессив ҳаёт билан алоқасиз, ўтган умрига шукур қилиб яшай беради. Бундайлардан албатта ёзувчи чиқмайди. Мабода чиққанда ҳам ёзгани ўзидан ва гоҳо хотинидан бошқага манзур бўлмайтурган, бирор чала образни ўнлаб вариантда такрор қилувчи схоластик ғазалбоз, машқпараст чиқади.

Биз қалам тутганда эндигина ер ислоҳоти бошланиб, эндигина паранжига ҳужум бошланиб, эндигина (саводсизликни ва) чаласаводлик(ни битириш) курслари очилган эди. Сиз қалам тутган бу замонда-чи, республикамиз йирик аграр мамлакат бўлиш билан бирга йирик индустриал мамлакатга ҳам айланди. Лампа чироқ тагида чарху чиғириққа қарши ёзилган асарлар замонаси ўтиб кетди, энди Фарҳод ГЭС чароғлари ну-

рида Текстилькомбинатимиз илғорларига ёзилган шеърлар — кундан-кунга коммунизмга етиб бораётган республикамизнинг илғор савияси билан баробар бўлиши керак.

Ёш ёзувчиларимиз замонамизнинг илғор илми билан, Маркс—Ленин илми билан, бизнинг илғор ва устун фалсафамиз билан суғорилган бўлишлари керак. Ҳамма билган илмларимиз — кундалик ҳаёт билан жипс боғланган бўлиши керак. Гарчанд энциклопедист ёзувчи бўлиш ҳаммага муяссар бўлмайди; лекин мукаммал ёзувчиликни умид қилган киши ҳеч бўлмаса икки, уч том энциклопедияча маълумотга эга бўлиши керак. Ёзувчи ҳаётдаги ҳамма нарсадан, ҳамма ишдан, ҳамма ҳодисадан, ҳамма илмдан оз-оз бўлса ҳам хабардор бўлиши керак. Кўпқиррали, ранго-ранг ҳаётимиз турли-туман психикага ва ажойиб характерга эга бўлган одамлар билан тўладир. Шу одамларни айрим-айрим танимай туриб, айрим-айрим ўрганмай туриб, улар тўғрисида ёзиб бўлмайди. Ёзувчилик иши ёзувчи ўз иш столига ўтирмасдан анча илгари бошланади. Бу иш атрофингни ўраб турган ҳаётни ўрганишдан бошланади. Ҳаётний ўрганиш эса узоқ вақт, ўткир дид талаб қилатурган иш. Кўплар ўйлаганча, «бир марта ижодий отпускага чиқиб, одамлар билан ва керакли материаллар билан танишиб қайтгач, ўлтирасану бирор мўлжал қилган асарингни ёзиб қўя қоласан, холос» эмас. Истаган бир бадиий асарни ёзиш учун ҳаётний ва ижодий тажриба керак бўлади, ёзувчининг шуури ҳаётда ўз кўзи билан кўрган ёки ўз бошидан кечирган чуқур, ҳиссий ҳодиса ва манзаралар билан тўла — бой бўлиши керак бўлади.

Ёзувчининг дунёга қарашини ўстиришда, мукаммаллаштиришда кундалик матбуотнинг роли ғоят каттадир. Ёзувчи кундалик матбуот билан яқиндан алоқада бўлса, ёхуд редакцияда бирор вазифа билан банд бўлса, демак, у оламдаги ҳамма ҳодисалардан, ўз газетаси доираси қамраган ерлардаги кундалик аҳволлардан хабардор бўлиб туради, атрофдаги кишилар билан яқиндан танишади, ижодий бардамлиги учун матбуот катта устозлик родини ўйнайди. Чунки оммавий тиражлар билан нашр этиладиган маҳаллий ва марказий газеталар, журнал, альманахлар ўқувчилар оммаси билан мухбирлар, ёзувчилар ўртасидаги алоқани мустаҳкамлайди, ёзувчи учун дастлабки ижодий мактаб ҳисобланади.

Ёзувчи Константин Федин «Ёзувчининг мастерлиги»

деган нутқида шундай деган эди: «Газета — ҳаёт ва ҳаётни кузатиб боришнинг мактабидир. Газета учун ишлагувчи ёзувчилар ҳаётий ҳаққониятлар билан мустаҳкам ва ҳаракат қилиб тургувчи алоқага муҳтождирлар Газета у-бу тўғрисидаги ёки ҳеч нима тўғрисидаги ҳикояларни босмайди. Унинг саҳифаси — бу бизнинг ҳар кунимиз демак. Шундай бўлса ҳам у ёзувчидан кундалик ҳодисалар тўғрисида ахборот кутмайди. Буни мухбирлар бажарадилар. Ёзувчи қисқа-қисқа чизиқларда, аниқ ҳаракатларда замонимиз қаҳрамонларининг ички ҳаётларини мағзи-мағзигача очиб бериши керак. Горький профессионал газетачилик ишининг бутун машаққатини мукамал билар эди ва ўз бошидан кечирган эди. Ва унинг биринчи бадий ҳикоялари газета учун ёзилган эди. Горький газета учун ишлаш уни кўп нарсаларга ўргатгани қайд қилар эди. Ажойиб ҳикояларнинг мастери бўлган бизнинг Чехов ҳам ўз ҳикояларини узоқ йиллар газеталарда бостирган эди».

20 Михаил Иванович Калинин 1929 йилда Бутуниттифоқ ишчи-деҳқон мухбирлар кенгашида шундай деган эди:

«...Орангизда адабиётчи бўлишни истовчилар айниқса жуда кўп меҳнат қилишлари керак. Француз ёзувчиси Бальзак ёзувчи бўлганига қадар нашриётчилар томонидан ҳеч нарсага ярамайдиган нарсалар сифатида бракка чиқариб ташланган юзлаб ва минглаб саҳифаларни ёзган эди. Мен сизларга Нафис санъатлар музейига боришни маслаҳат бераман. Унда Толстой виставкаси бор. Бу виставкада сиз Толстойнинг қандай ёзганини кўришингиз мумкин. Унинг қўлёзмасининг бошлаб ёзилган бир саҳифасига қаранг ва шу саҳифанинг оққа кўчирилганини ўқиб чиқинг. Сиз 15—20 вариантни кўрасиз ва дастлаб ёзилган саҳифадаги сўздан деярли битта ҳам топа олмайсиз. Мана ёзишнинг улуғ усталари, рус тилининг энг улуғ билимдонлари мана шундай ёзишган. Бизга эса уларнинг асарларини ўқиётганимизда, ўқиётганларимизнинг барчаси жуда содда ёзилгандай туюлади.

40 «Содда» ёзиш учун жуда кўп ишлаш керак».

Бадий тажриба йиғиш деган сўз воқеаларни эсда сақлаб, уларнинг керагини ажрата билиш демакдир. Бу процесс санъаткорнинг бутун умри бўйи давом этади. Турмушни кузатиб бориш ва ундан таъсирланиш жуда кўп материал беради. Ёзувчидаги бу материал маълум даражада тартибга солинган бўлади. Ёзувчи

Ўз қалбига ва сезгисига таъсир қилган нарсаларни эҳтиёт билан сақлайди.

Бадий материалларни йиғишда ён дафтарчанинг роли ғоят каттадир. Кўрган ва билган нарсаларни ёзиб бориш диққатни марказлаштириш ва шу образларни ёдда сақлаб қолишга ёрдам беради. Турмушдан олинган факт ва таассуротларни ажрата билишда бадий дид бўлмоғи керак. Бадий асар ёзганда керакли материалларни танлаб олиш, унинг мазмуни ҳаётда аҳамиятга эга бўлиши керак. Бадий танлашнинг маъзини 10 маркса-ленинча дунёқараш белгилайди. Ҳаётий ҳодисаларни мушоҳада қилиш билан бирга, ана шулар орасидан ўзи учун керак бўлган типик хусусиятларни илғаб ола билиш, булардан энг типикларини ажрата билиш лозим. Автор образлар ҳаётий ва психологик чуқур бўлиши учун улуғ рус ёзувчиси Лев Толстой айтгандек, ўз қаҳрамонларини кўриб ёки эшитибгина қолмай, ўз тасаввурида улар билан бирга яшаши, уларнинг ҳис ва туйғулари, қилган ишлари билан бирга юргандек бўлиши керак.

Бошловчи шоир бирон сиёсий темани акс эттирмоқчи бўлиб қўлига қалам олади. У ҳаммага маълум бўлган фикрларни маълум ибораларда ифодалаб, кейин шеърининг босилмаганидан нолиб юради. Ваҳоланки, у ўз шеърида руҳий кечинмаларни юзаки берган, яъни тушунчанинг туб мақсадларини охиригача очиб бермаган, давримиз кишининг туйғулари нафасини, юксак ҳаяжонини акс эттира олмаган.

Ёзувчи бирон темага мурожаат қилар экан, уни ҳаётдан олинган кузатишлар, тўпланган материаллар билан бойитишга ҳаракат қилади. Баъзи ёзувчилар материални тўплаб, умумлаштиргандан кейин асарлар планини тузадилар. Масалан, улуғ рус ёзувчиси Тургенев ўз асарларининг асосий қаҳрамонларини, характеристикаларини махсус равишда ёзиб борар эди. Баъзи ёзувчилар асарда ифода қилмоқчи бўлган мақсад ва фикрларини мияларида олиб юрадилар. У асарни тугал шаклланган ва миясида образли яшай бошлагандан кейингина ёзишга киришиши керак.

Агар автор ҳаётий материални яхши ўрганмай ва билмай туриб асар ёзишга ўтирса, бундай асар муваффақиятли чиқмайди. Шунингдек, асар ёзишни кечиктирмаслик керак.

Ёзувчи кишининг ички дунёсини тасвирлар экан, ўз тажрибасига суянади. Шунинг учун ҳам бу тажриба қанчалик кенг бўлса, асар қаҳрамонининг ички дунёси

шу қадар бой бўлади. Ёзувчининг меҳнати ҳақида кўп нарсаларни айтиш мумкин. Мен Николай Островскийнинг Азов-Қора денгиз ўртаси ёзувчиларининг 1935 йил 6 декабрда чақирилган съездидаги шу сўзларини келтирмоқчиман: «...Кўриш, мушоҳада қилиш, ҳис қилишнинг ўзи камлик қилади. Ўз савиямизни ошириш, ўз тажрибамизни марксизм-ленинизм назарияси билан ёртиш учун ўқиб ўрганишимиз, чуқур билимга эга бўлишимиз, жаҳон маданиятининг энг яхши асарларини билишимиз керак. Фақат шундагина дадиллик билан қўлга қалам олиб, ўз кузатишларимизни умумлаштиришимиз ва талабга жавоб бера оладиган асар ёза олишимиз мумкин.

10 Шунинг учун ҳам ёзувчининг шахсий таржимаи ҳол масаласи катта масаладир. Ёш ёзувчи киши сифатида, жангчи сифатида ўсгандагина ёзувчи сифатида ўса олади. Ёш ўртоқларимиз шуни ёдларида тутишлари керакки, ўтмишнинг каттакон маданий меросини бир ҳамла билан эгаллаб бўлмайди. Унинг учун осойишта сабот, катта, улуғвор меҳнат керак. Бу йўлдаги қийинчиликларни енгишнинг ўзи энг гўзал нарса эмасми?! Сизнинг вазифангиз ёзувчи бўлиш. Сиз яхши биласизки, ёзувчи бу ўқитувчидир. Ўқувчилардан кўпроқ биладиган ва уларга нима дейишни биладиган кишигина ўқитувчи бўла олади, таълим бера олади. Бизнинг кўпмиллатли китобхонларимиз ақлда тенгсиздир. Улар кўп нарсани биладилар ва асарларимизнинг зерикарли бўлишига йўл қўймайдилар!»

30 Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ II съезди ёзувчиларимиз ишига якун ясайди, уларга янада бақувват асарлар яратиш учун йўл-йўриқ беради. Шунинг билан бирга адабиётимиз майдонига кириб келаётган ёшларни давримиз талабига мос бўлган асарлар яратишга ундайди. Ёшлар ўқиб-ўрганишлари, интилишлари, съезд материаллари билан қуролланган ҳолда бизнинг сафимизни тўлдиришга ҳаракат қилишлари керак.

ТАЛАНТЛИ ШОИР ВА ДРАМАТУРГ

40 Собир Абдулла ўзбек совет адабиётининг юқори бўғинига мансуб бўлган шоирлардандир. У 1905 йилда Қўқон шаҳрида хизматчи оиласида туғилди. Унинг отаси адабиёт билан кўп шуғулланган бўлиб, Навоий, Бедил, Муқимий, Фурқат асарлари билан яқиндан танишган ва уларни мутолаа қилган ўқимишли киши эди. Ёш Собир Абдулла ўзининг бошланғич маълумо-

тини Қўқоннинг эски мактабларида олган бўлса-да, у адабиётни бошдан отаси ёрдамида ва ҳаваскорлар тўғарагида машқ қилиб ўрганди. Унинг ёшликда адабиётга бўлган қизиқиши кейинчалик уни мустақил ижод ишига олиб келди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг у совет мактабларига кириб ўқиди. Унинг биринчи шеъри 1925 йилда «Янги Фарғона» газетасида босилиб чиқади. Шу йилдан бошлаб у матбуот саҳифаларида ўзининг лирик ва сатирик асарлари билан кўрина бошлайди. Собир Абдулла ўз асарлари билан «Қизил Ўзбекистон», «Ёш ленинчи», «Қамбағал деҳқон» газеталари, «Муштум», «Ер юзи» журналларида актив қатнаша бошлади. Бундан ташқари, газета ва журналларнинг редакцияларида ҳам қатор вазифаларни бажариб келди.

Собир Абдулла ижодий йўлининг ташкил топишида унинг тўхтовсиз ривожланишида улуғ ўзбек адиби ва композитори Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ролини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак.

Собир Абдулланинг биринчи шеърлар тўплами «Эрк илҳомлари» остида 1931 йилда босилиб чиқди. Бу тўплам турли шаклда ёзилган 3 та шеър ва битта прозаик асарни ўз ичига олиб, унда ёритилган темаларнинг турли-туманлиги билан кишини ўзига жалб қилади. Унинг «Мировой Октябрь», «Кучли билаклар... ўтли тилаклар» шеърлари ҳам шу тўпламга кирган.

1932 йилда Собир Абдулланинг иккинчи шеърлар тўплами — «Кўклам наъраси» чиқди. Бу тўпламдаги шеърлар ўзининг ўткир сиёсий характерга эга бўлиши билан эътиборни жалб этади. 1939 йилда эса шоир ўзининг «Гулшан» номли шеърлар тўпламини китобхонларга тақдим этди. Бу тўплам 1932—1937 йилларда ёзилган ашулалар, ҳажвий шеърлар ва майда достонларни ўз ичига олиб, шоир бадиий маҳоратининг такомиллашганидан далолат беради.

Собир Абдулла Улуғ Ватан уруши йилларида фронтдаги йигитларимизга, ёвга қарши курашнинг қаҳрамонларига бағишланган, уларнинг озодлик ва адолат учун олиб бораётган ишларини кўйловчи қатор шеърлар ва ашулалар ёзди. 1943 йилда унинг «Сўз ва соз» деб аталган шеърлар тўплами босилиб чиқди.

Собир Абдулла сўнгги йилларда қатор ашулалар, кишилар онгидаги капиталистик қолдиқларни, меҳнатга социалистик муносабат қоидаларини бузувчиларни, порахўрлик, бюрократизм, лаганбардорлик, хотин-қиз-

Мен
ўзимда бор бутун
жаранглаб тургувчи шоирлик кучимни
сенга бағишлайман
атакага отланган синф.

«Владимир Ильич Ленин» поэмасида ёзилган бу сатрлар шоирнинг бир бутун ҳаётини йўлидан дарак беради.

Пролетар ва меҳнаткаш деҳқонлар синфининг етакчи кучи бўлган Коммунистик партия ва унинг асосчиси доно раҳбар В. И. Ленин сиймоси Маяковскийнинг бутун ижодида асосий тема бўлиб қолди. 10

У совет давлатини — пролетар диктатурасини қўриқлаш учун оддий — рядовой бир солдатдай доим тайёр эди.

В. В. Маяковскийнинг кўпмиллатли совет халқлари поэзиясига кўрсатган устодлик таъсири жуда кучлидир. Шу қаторда ўзбек совет поэзиясига ҳам унинг қудратли ижоди баракали таъсирини кўрсатган. Ўзбек совет поэзиясида етишган ва етишиб келаётган қайси бир шоир бўлмасин, ўз камолоти йўлида Маяковский ижодидан бебаҳра қолмаган. 20

Ҳамид Олимжон, Ҳасан Пўлат, Амин Умарий, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор каби шоирларимизга Маяковскийнинг ижобий таъсири катта бўлди. Ўзбек тилига В. В. Маяковскийнинг деярли ҳамма асосий асарлари таржима қилинган.

«Бор овоз билан», «Владимир Ильич Ленин», «Яхши», «Совет паспорти тўғрисида», «Ким бўлсам экан?», «Яхши деган сўз нимаю ёмон деган сўз нима» каби кўп асарлари ўзбек тилига таржима бўлиб, қайта-қайта нашр қилинди. 30

Мен 1926—1927 йилларда рус тилини яхши билмас эдим. Аммо океанлардан ҳам кенгроқ, ер шаридан ҳам мазмунлироқ рус адабиётини ўқишни, ўрганишни истар эдим. Ахир, келажакда ёзувчи бўламан, деб аҳд қилиб қўйган йигитга рус тилини ўрганмай бўлармиди?

Бир саҳифанинг 50—60 процентини тушунсам ҳам зерикмай ўқир эдим. Билмаганларимни билганлардан сўрар эдим. Шу хилда ўқиб юриб, кунлардан бир кун Владимир Маяковскийнинг «Бизнинг ёш авлодга» деган шеърида қуйидаги сатрларни учратиб қолдим: 40

Бўлсайдим
ёшини яшаган негр,
шунда ҳам
эринмай, ялқовлик қилмай
ўргангил олардим — мен руснинг тилин,

Шундан кейин иккинчи она тилим бўлган рус тили менга тез ўзлашиб кетди.

Мен рус тилини Максим Горькийдан, Владимир Маяковскийдан ўргандим, десам рост бўлади. Ёзувчиликни ҳам шулар ўргатдилар.

10 Сиз қимматли болалар, коммунизм асрининг эгаларисиз, коммунизм асрини куйлаган давримизнинг улус шоири В. В. Маяковскийни сеving, ўрганинг. Уни ўқиш, ўрганиш учун рус тилини яхши билиш керак.

В. В. Маяковский ижодининг ўлим билмас абадийлиги ҳам шундадир. Шунинг учун ҳам совет халқлари шоирни чуқур муҳаббат ва ҳурмат билан эслайдилар.

ҚАДРДОН ДУСТНИНГ ЮБИЛЕИ

Шу йил май ойида ҳурматли ёзувчимиз Ойбекнинг туғилганига 50 йил, ижодий фаолиятига 30 йил тўлди.

20 Ойбек шеърлари, ажойиб поэмалари, романлари билан танилган. Унинг асарларини совет халқи, бутун совет ёшлари севиб ўқийдилар. Севимли ёзувчининг ҳар жиҳатдан мукамал асарларини совет китобхоналари ва чет эл меҳнаткашлари ҳурмат билан ўқимоқдалар.

Ойбек ўз шеърлари, поэмалари, романлари устида узоқ давр чарчамасдан қунт билан меҳнат қилди, ҳаётни ўрганди. Улуғ рус ва жаҳон адабиётини яқиндан ўрганди.

30 Мусо Тошмуҳамедов Ойбек 1905 йилда Тошкент шаҳри, Хадра яқинидаги Говкуш маҳалласида (ҳозирги Максим Горький кўчаси) туғилди.

Ойбек ўзининг бошланғич маълумотини (шуни маълумот деб бўлса) эски усул ўзбек мактабида олган. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин шонли Коммунистик партия ва совет ҳукумати яратиб берган имкониятлардан фойдаланган Ойбек ҳам ўқиб, олим даражасига етишди.

40 Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бирга учирган варракаримиз, бирга чўмилган сойларимиз, революциядан сўнг эса бизни ўз қучоғига олган совет мактаблари, айниқса, юракдан иштиёқ билан, завқ билан бирга комсомолга кирган йилларимиз худди кечагидай ёдимда. Мен комсомол комитетининг секретари эканлигим, Ойбек Ленинграддан келиб внос тўлаган вақтлари кўзимга кўриниб турибди.

У ёшлигидан бошлаб китобга, фанга қизиқди, кўп жойларда бўлди, халқ тилини, халқ оғзаки адабиётини қизиқиб ўрганди. Бу билан келажакда ажойиб асарлар яратишга муяссар бўлди.

Ойбек 15—16 ёшларида шеър ёза бошлаган бўлса ҳам, унинг биринчи шеърлар тўплами 1926 йилда, иккинчиси эса 1929 йилда босилиб чиқди. Бу асарлар Ойбекнинг социализм қурилишининг актив иштирокчиси совет кишиларининг қаҳрамонларча меҳнатини куйловчи ҳақиқий ватанпарвар шоир эканини кўрсатди. 10

Ойбек 1930 йиллардан бошлаб поэмалар ёзишга киришди. Унинг поэмаларида ўзбек хотин-қизларининг озодликка чиқиши, уларнинг эрлар билан бир қаторда социализм қурилишида актив иштироки, ўзбек ишчиларининг кундан-кунга ўсиб бориши ва қатор актуал масалалар ўз ифодасини топди. «Темирчи Жўра», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Қизлар», «Ҳамза» каби поэмалари халқ орасида севилиб ўқилади. Ойбекнинг ўзбек адабиётидаги энг катта хизматларидан бири тўлақонли, стук романлар ёзиб беришидир. Унинг 1939 йилда нашр этилган «Қутлуғ қон» романи фақатгина ўзбек прозасининг эмас, балки бутун совет адабиётининг энг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади. Бу асар ўз мазмуни билан ўзбек халқи тараққиётини, бутун бир тарихий даврни ўзида акс эттиради. 20

1945 йил — Ғалаба йили йирик санъаткоримиз Ойбек ўзининг иккинчи романи «Навойи»ни ёзиб, нашр қилди.

Ҳукуматимиз бу асарни юқори баҳолаб, Ойбекка биринчи даражали Давлат мукофоти берди. 30

«Навойи» романи жонажон Ватанимиз, халқимиз оғир кунларни ўз бошидан кечираётган бир даврда, Улуғ Ватан уруши йилларида вужудга келди. Бу ватанпарвар ёзувчининг уруш оловини ёқувчи фашистларга бўлган оташин жавоби эди.

Ойбек урушдан сўнги йилларда ҳам бир неча поэма, шеърлар ва урушдан кейин қишлоқ хўжалигини тиклаш даврини акс эттирадиган «Олтин водийдан шабадалар» романини яратди. Роман қаҳрамонлари Комилла ва Уктамжонлар социалистик далаларимизнинг ажойиб меҳнаткашлари образидир. 40

Ойбек болаларни жуда севади, уларга атаб бир неча шеърлар, поэмалар ёзган. 1949 йилда совет маданият арбоблари делегациясида Ойбек Покистонга бориб келгандан сўнг Покистон болаларининг оғир турмушини акс эттирадиган «Зафар ва Заҳро», «Қонли бар-

моқлар» каби асарларини ёзди. «Зафар ва Захро» поэ-масида Покистон болаларининг ёшликдан бошлаб азоб-уқубатда эканини, ўқишдан, ўйин-кулгидан маҳрумли-ги, бир бурда нон учун оғир меҳнатга мажбурлиги кўрсатилади. Поэмада Покистон халқининг озодликка интилиши, совет халқига бўлган муҳаббати тасвирла-нади.

Ойбек фақатгина роман, поэма, шеър ёзиш билан-гина чекланмай, у моҳир таржимон ҳамдир.

- 10 Рус ва жаҳон адабиётини ўрганиб, уларни ўзбек ти-лига таржима қилган. Улуғ шоир А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» номли шеърини романини Ойбек ўз таржимасида ўзбек китобхонларига тақдим қилди.

Ойбек — катта олим. Илмий асарлари билан фан-нинг ўсишига катта ҳисса қўшмоқда. У Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси бўлиб сайланган.

- 20 Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутаты, халқ хизматкори Ойбек республиканинг жамоат ишларига қатнашади.

Кўксидики Ленин ордени, Меҳнат Қизил Бай-роқ, «Хурмат белгиси» орденлари ва қатор медаллар ярқираб турган Ойбек узоқ йиллик ижодий меҳнати учун Совет ҳукуматининг юксак мукофотларига сазо-вор бўлди.

Ёшликдан бирга ўсиб, улғайиб, бирга қалам теб-ратган қадрдон дўстимга улкан ижодий муваффақият тилайман.

- 30 Ойбекнинг юбилейи ўзбек совет маданиятининг кат-та байрамидир.

ОЙБЕК — ЁЗУВЧИ ВА ОЛИМ

Ҳурматли ёзувчимиз Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ой-бекиннинг ўзбек совет адабиёти ва адабиётшунослиги-нинг тараққиётидаги хизматлари жуда каттадир.

Ойбек совет Ўзбекистонининг йирик шоирларидан бири. У кичик шеърлар ёзиш билан чегараланиб қол-май, катта шеърини полотнолар, поэмалар ҳам яратди. Ойбек поэмаларида республикамиз ҳаётида юз бераёт-ган муҳим воқеалар ўз аксини топди.

- 40 Ойбекнинг бошланғич поэмалари сюжетлилиги би-лан ажралиб туради. Бу поэмалар ўзининг ҳаётий во-қеалар ва совет кишиларининг ички кечинмаларини тасвирлашдаги реалистик характери билан ўзбек поэ-зиясининг тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди.

Ойбекнинг ўзбек прозасини вужудга келтиришдаги ва унинг тараққиётидаги роли ҳам буюкдир.

Муҳим жанрлардан бири бўлган ўзбек романининг тараққиёти Ойбек ном билан чамбарчас боғланган. Совет ёзувчиларининг I Бутуниттифоқ съезди адабиёт ва санъат асарларининг миллий шаклга эга бўлишнини яна бир марта кўрсатиб ўтди. Социалистик мазмунга эга бўлган Ойбек асарлари ўз шакли билан тўлиғича миллийдир.

Ўзбек адабиётига тарихий роман жанрининг киритилишида Ойбекнинг хизмати каттадир. Давлат мукофотида сазовор бўлган «Навойй» романининг яратилишида Ойбек А. Н. Толстой каби совет тарихий роман жанрининг йирик усталари тажрибаларига асосланди. Тарихда шахснинг родини марксча-ленинча тушунган Ойбек XV асрдаги феодал тузуми даврида ижод этган улуг мутафаккир Навойининг ҳаққоний бадий образини яратиб берди. Ойбекнинг бу асари XV асрдаги воқеаларни, тарахий кишилар ҳаётини, ёзувчи, тарихчи, олимларнинг ҳаёти ва асарларини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ойбек бундай тарихий реалистик роман яратишга XV асрга тегишли тарихий материаллар, турли-туман ҳужжатлар ва фактларни тўлиқ ўрганиб чиқиш натижасида эришди. Бу асарда Ойбекнинг ёзувчилик қобилияти билан бир қаторда унинг олимлиги ҳам ўз аксини топди.

Ойбекнинг ижодий фаолияти бадий асарлар ёзиш билангина чегараланиб қолмайди. У ўзбек адабиётшунослигининг тараққиёти учун ҳам катта хизматлар қилди. Ойбек рус, ўзбек, форс-тожик классик ва совет адабиётларини яхши билади. Унинг ўзбек адабиётшунослигининг турли соҳаларида тегишли 30 га яқин илмий асарлари ва мақолалари бор. Ойбекнинг 1933—35 йилларда ёзилган «Социалистик лирика учун», «Ўзбек поэзиясининг тили», «Ўзбек поэзияси сўнги йилларда» сингари мақолаларида коммунистик партиянинг чақиригига жавобан ҳаётни чуқурроқ ўрганиш, фольклордан унумли фойдаланиш, социалистик реализм принципларини чуқур эгаллаш, поэзиянинг халқчил бўлиши ҳар бир шоирнинг жанговар вазифаси эканлигини таъкидланади.

Ойбек ўзбек классик адабиётига доир масалаларни ишлашга ҳам зўр эътибор берди. Унинг Муқимий, Фурқат ва айниқса, Навойй ҳақидаги мақолалари ҳозиргача ўз қимматини тўлалигича сақлаб келади.

Ойбекнинг, айниқса, улуг мутафаккир Алишер На-

войнинг адабий меросини ўрганиш ва ўзлаштиришга бағишланган илмий асарлари навоийшуносликнинг ривожланишида алоҳида ўрин тутди. Ёзувчи олимнинг «Навоийнинг адабий мероси», «Улуғ мутафаккирнинг ҳаёти ва ижод йўли», «Навоий идеяларининг кенглиги» каби мақолалари ҳозир ҳам Навоий ижодини ўрганишда катта илмий қимматга эга. «Навоий идеяларининг кенглиги» мақоласи Навоий поэзиясининг тематикаси, хусусиятларини очиб беришда алоҳида аҳамиятга эгадир.

10

Ойбекнинг ҳозирги замон ўзбек совет адабиёти тараққиётига бағишланган мақолалари ҳам кўпдир. У «Ўзбек совет адабиёти юксалишда» мақоласида ўзбек ёзувчиларини ҳозирги замон темаларида асарлар яратишга, ўз ижодлари устида қунт билан ишлашга, социалистик воқелигимиз ва ҳаётни яқиндан ўрганишга чақиради. Ўзбекистонда адабий танқидчиликни ривожлантириш масалаларига ва ўзбек адабиётшунослиги олдидаги вазифаларга Ойбек алоҳида аҳамият берди.

20

Халқимизни ўзбек адабиётининг ютуқлари, қардош халқларнинг маданий бойлиги билан таништиришда Ойбекнинг хизматлари каттадир. Унинг ўзбек адабиёти ҳақидаги мақолалари марказий матбуотларда, шунингдек, Украина, Озарбайжон, Туркменистон ва бошқа иттифоқдош республикалар газеталарида ҳам бошлаб туради.

Ойбек Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти ишларида, адабиётшунос кадрларни етиштириб бериш ишида актив қатнашмоқда.

30

Ойбекнинг бутун куч-ғайрати ва муҳаббати ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигини ривожлантириш ишига қаратилгандир.

АТОҚЛИ ҲИНД ЁЗУВЧИСИ ПРЕМЧАНДНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Ҳиндистон ва Совет Иттифоқи халқлари ўртасидаги маданий алоқа қадим-қадим замонлардан бошланган. Бу алоқалар тарихи — ўзбек фанининг классиги Абу Райҳон Беруний, шоир Хисрав Деҳлавий, ажойиб рус сайёҳи Афанасий Никитин, олим ва театр арбоби Герасим Лебедев, арман маърифатпарвари Микаэл Налбандян, прогрессив рус олими, ҳиндшунос Иван Павлович Минаев, демократ ўзбек шоири Фурқат каби шонли ватандошларимизнинг номлари билан безалган.

Шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданият

қўраётган совет халқи, жаҳон маданиятини, шу жумладан, Ҳиндистон халқлари маданиятини яна ҳам чуқурроқ ўрганишга интилмоқда.

Ҳиндистон халқларининг фан ва техника, санъат ва адабиёт соҳасида жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаси буюк ва хилма-хилдир. Ҳиндистон халқлари ўз ҳиссаларини қўшмаган ҳеч бир маданий соҳа йўқ. Турли-туман реакцион элементлар Ҳиндистоннинг жаҳон маданиятини ривожлантиришдаги ролини рад этишга ёки камситишга уринмоқда, лекин уларнинг бу уринишлари беҳуда. Ҳиндистон халқларининг жаҳон адабиётига қўшган ҳиссалари ҳам зўрдир. Ҳиндларнинг қадимий адабий ёдгорликлари эрамизгача бўлган иккинчи минг йилликнинг ўрталарига бориб туташади. Ҳиндларнинг икки улуғ эпоси — «Махабхарата» билан «Рамаяна» ва қадимий ҳинд фольклорининг мажмуаси — «Қиссалар оқимининг океани» эрамизгача бўлган биринчи минг йилликда барпо бўлган. Эрта ўрта асрдаги геннал ҳинд шоири Калидасанинг ижоди, шу кунгача ҳаёт бўлиб қолмай, жаҳон адабиётининг Гёте каби улуғвор сиймосига ҳам ўз таъсирини ўтказгандир. Халқлар юз-юзлаб ҳинд шоирлари ва ёзувчиларининг номларини, мингларча сўнмас асарларини эҳтиёт билан сақламоқдалар.

Ҳиндистон халқлари бошларига фалокат тушиб, икки аср инглизлар ҳукмронлиги асоратида яшаган даврларида, ўз тарихларининг энг машаққатли даврида маданиятлари ва адабиётларини қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар, олға ҳаракат қилдирдилар, бир қанча ажойиб шоирлар ва ёзувчилар етиштирдилар. Ўз улуғ мамлакатининг муносиб фарзандлари бўлган Мадхусудан Датт, Анте Динабанду Митра, Премчанд, Рабиндранат Тагор, М. Гупта ва бошқалар ўз асарлари билан миллий онгни, инсоний туйғуларни уйғотдилар, асоратчиларга қарши курашга даъват этдилар.

Инглиз мустамлакачилари демократик ва прогрессив адабиётнинг кучи ва таъсирини яхши билардилар. Улар даҳшатли цензура режими жорий қилдилар, турли йўллар билан миллий адабиётларни ўсишдан тўхтатишга уриндилар, уларнинг демократик китобхонга етиб боришига тўсқинлик қилдилар.

1905 йилда чоризмга қарши кўтарилган Россия меҳнаткашларининг қудратли курашидан ўрнак олган Ҳиндистон халқ оммаси 1905—1909 йилларда инглиз империализмига қарши миллий озодлик курашини айнақса кенгайтди. Мустамлакачилар қурол, товлама-

чилиқ, алдов, штрига — ҳамма нарсаларни ишга солдилар.

1909 йили Хамирпур деган шаҳарчанинг майдонида солиқ ишлари билан шугулланувчи бир инглиз амалдорининг буйруғи билан гулхан ёқилди. Бу оддий гулханлардан эмас эди. Ундан инсон фикрининг асарларининггина эмас, унинг буюк намояндаларининг ҳам ўтда куйдирган ишквизация гулханларининг бадбўйи ҳиди анқирди. Лекин бу гал гулханни ридо кийган монах эмас, кўпдан-кўп мустамлакаларига гўё маданият ташиётгани билан кеккаяётган мамлакатнинг вакили — инглиз амалдори ёққан эди.

Хамирпур майдонидаги гулханда у вақтда ҳали унча машҳур бўлмаган авторнинг «Саузе ватан», яъни «Ватан севгиси» деган ҳикоялар тўплами ёпмоқда эди. Амалдор бу китобни «Исёнга қўзғатувчи» деб ҳисоблаб, уни мусодара қилиш ва йўқ қилиб юборишни буюрган эди.

20 «Жинноий»га чиқарилган бу ҳикояларнинг автори Навоб Рай тахаллуси билан ёзган майда солиқ амалдори Жанпат Рай Шривастава эди. У кейинчалик Премчанд номи билан Ҳиндистондагина эмас, бутун дунёга машҳур бўлди.

Премчанд 1880 йил 31 июлда почта хизматчиси оиласида туғилди. У туғилган жой ҳинд маданиятининг қадимий марказларидан бири бўлган Банорас шаҳри яқинидаги Лахми қишлоғидир. Унинг адабиётга бўлган ҳаваси: ҳинд заҳматкашининг ҳаёти нечоғли машаққатли эканлигини, у яхши тақдирга сазовор эканлигини бутун дунёга ўзим сўзлаб беришим керак, деган истакни туғдирди. Унинг ижоди 1916 йилдан сўнг, «Севасадан» романини эълон қилганидан кейингина кенг китобхонлар оммасининг диққатиغا сазовор бўлди. Ҳозирги замон ҳинд социал романининг мустаҳкам пойдеворини Тагор солган бўлса, бу жанр Премчанднинг романларида, айниқса, унинг «Муҳаббат гўшаси», «Саҳна», «Алдов», «Қурбонга аталган сигир» ва бир қанча бошқа романларида камолотга етди.

40 Премчанд ўз халқи ҳаётини кенг манзараларда муфассал ва ёрқин тасвирлаб берди, бу манзаралар реал ҳаётний конфликтларни — деҳқонларнинг ер учун кураши ва либерал помещикларнинг уларни утопик реформалар йўлига олиб кетишга урниши, шаҳар билан қишлоқнинг қарама-қаршилиги ва бу антагонизмнинг социал асослари, диний жаҳолат, феодал ва капиталистик зулм, мустамлака зулми — хуллас, Ҳиндистоннинг

оддий кишиларини эзган нарсаларининг ҳаммасини акс эттирди.

Премчанднинг романлари, айниқса, ҳикоялари уни кенг демократик китобхонлар оммасининг муҳаббати ва ташаккурига сазовор қилди. Бунинг сабаби шундаки, у ҳинд воқелигини демократик омма позициясидан кўрсатди, шу билан бирга, ҳар бир конкрет этапда унинг ғоявий ҳаётининг хусусиятларини акс эттирди. Кўпгина тадқиқотчилар — баъзилар бутунлай тушунган ҳолда, баъзилар эса тушунмай туриб, — уни зўрлик билан қаршилик кўрсатмаслик концепцияси тарафдорлари сафига қўшдилар. Аслида эса Премчанднинг ижодий ва ғоявий эволюцияси халқ оммасининг сиёсий эволюцияси билан бевосита алоқадордир. 1905—1909 йиллардаги миллий озодлик ҳаракатининг муваффақиятсизликка учраши оммадаги чет эл истибдоди ва феодал-помешчик сиртмоғидан қутулиш истагини яна ҳам кучайтирди. 1919—1922 йилларда кўтарилган миллий озодлик ҳаракатида омманинг революцион ташаббуси шунга олиб бордики, халқ инглиз жаллодларининг зўрлигига зўрлик билан жавоб берди.

Премчанд ўз асарларида халқ оммаси кайфиятининг худди ана шу эволюциясини акс эттирди, реакция ташкидчиларининг: «У нафрат уруғларини сепишда давом этмоқда», деб қилган таъналари бежиз эмас эди.

Ҳиндистоннинг ҳаётий шароитларини анализ қилар экан, Премчанд халқ оммаси олдида турган проблемаларни буржуа миллатчилиги йўлларида бориб ҳал қилиб бўлмаслигини кўрди. Шу нарса характерлики, у ўз романларида кўрсатган бой синфларнинг жамиятнинг ислоҳ қилишга уришган вакиллари муваффақиятсизликка учрайдилар. Кўп ўринларда бу персонажларнинг нутқлари шундай тузилганки, Премчанднинг муҳаббати сўзамол помещиклар ёки ҳомийнамо кайфиятдаги буржуа вакиллари томонида эмас, деҳқонлар оммаси томонида, шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашлари томонида эканлигига шубҳа қолмайди. Премчанд бойларни, айниқса, улар халққа мурожаат қилган вақтларида уларнинг сурбетлиги ва рибкорлигини шафқатсиз фош қилди; деҳқон, ишчи ва хизматчини помещик, капиталист, инглиз бюрократи, судхўр, брахман ёки мулла қандай талашини кўрсатди.

Унинг асарлари сира ҳам итоаткорликка, бўйсунишга чақирмади, зўрликка қаршилик кўрсатмаслигини даъват этмади. Аксинча, улардан курашда ўз ҳуқуқларини қаттиқ туриб ҳимоя қилиш ва зўрликка зўрлик

билан жавоб бериш зарур эканлиги кўринди. Бу жиҳатдан унинг «Итоаткорлик» деган ҳикояси характерлидир. Бу ҳикоянинг қаҳрамони — оддий бир хизматчи ўз бошлиғи бўлган инглизнинг ҳақоратларига тарсаки билан жавоб қайтаради. Премчанд этик принциплар, инсоний қадр-қиммат туйғулари, кишини курашдан четга тортмиш эмас, аксинча, курашга ва ғалабага олиб бориши кераклигини кўрсатди.

10 Премчанд донмо халққа хизмат қилишга интилар ва у билан чамбарчас алоқада эди. Унинг ижодидаги чуқур реализм ҳам шу туфайлидир. У бутун умри бўйи маҳоратини оширди. Унинг ёзувчи бўлиб шаклланишида рус адабиёти, хусусан, Лев Толстой ва Максим Горькийнинг ижоди анчагина роль ўйнади. Бу нарса унинг адабиётнинг ижтимоий аҳамиятини тушунишида ҳам, ўзининг ёзувчилик ролини тушунишида ҳам акс этди.

20 «Мен бекор ўтиришни истамайман, адабиёт учун ва Ватаним учун донмо бир нш қилишни истайман», деб ёзган эди у.

Унинг Толстой ва Горькийга муҳаббати шу қадар кучли эдики, халқ ҳаётини ҳаққоний тасвирлашда, уларга эргашишга шу қадар интилар эдики, натижада ҳинд китобхонининг юксак баҳосига сазовор бўлди. Уни Ҳиндистонда «Бизнинг Толстой ва Горький» деб атайдилар. Премчанднинг ўзи социалистик реализм адабиёти асосчисининг ижоди ва сиймосига ғоятда юксак баҳо берар эди. У Ҳиндистонда ҳар бир уйга маърифат кирадиган замонни, ҳар бир уйга Горький кирадиган замонни орзу қилган эди.

30 Моддий қийинчиликларга қарамай, у прогрессив ва демократик адабиёт кучларини жипслаштиришга кўп куч сарф қилди. «Жагаран» ва «Ханс» деган икки адабий журнални нашр қилди. «Ханс» журнали ҳозиргача ҳам бутун Ҳиндистондаги илғор ёзувчиларнинг бирдан-бир органи бўлиб келмоқда. 1930 йилда ташкил этилган бу журнал 1936 йилга келиб том маъноси билан Умумҳиндистон органи бўлиб қолди. Унинг саҳифаларида Ҳиндистондаги ҳамма миллий адабиётлар — бенгал, маратх, малаялам, гужарати, канара, ҳиндустоний ва бошқа адабиётлар ёзувчиларининг энг яхши асарлари эълон қилинди.

40 Улуғ Горькийнинг маслаҳати билан Премчанд ва Сарат Чауда Чаттержи, Мулк Рож Ананд, Сажжод Зоҳир каби прогрессив ва демократик фикрдаги бир қанча ёзувчилар 1936 йилда Умумҳиндистон Прогрес-

сив ёзувчилар уюшмасини ташкил қилдилар. Танқидий реализмнинг йирик вакили бўлган Премчанд адабиётдаги реалистик йўналишни қаттиқ туриб ҳимоя қилди, декадент оқимларни рад қилди, чунки бу оқимлар унинг ҳаётий курашида муҳим талабларига хизмат қила олмас эди. Адабиёт қайла эмас, — дерди у. — Адабиёт миллатлар учун қон берадиган озикдир». У реал ҳаётдан узоқлашган ҳар қандай адабий оқимларни ёлгон ва қалбакилик деб атар эди.

Ҳар бир атоқли ёзувчининг ижоди каби Премчанднинг ижодий мероси ҳам аёвсиз кураш мавзуи бўлиб қолди. Бировлар уни зўрлик билан қаршилик кўрсатиш ғояларининг тарғиботчисини сифатида тавсифлашга уринадилар, бировлар эса у коммунист деб таъкидлайдилар, яна бировлар эса унинг социал шароитларни шафқатсиз қилган танқидларидан қочишга уриниб, уни адабиётдаги алоҳида, бир оқимнинг — «идеалга интилган реализм», деб аталган оқимнинг асосчисини, деб кўрсатишга уринадилар.

Лекин бундай баҳсларни турмушнинг ўзи ҳал қилди. Ёзувчининг қарашларини, унинг ғоявий ва эстетик позициясини ўзгармайдиган бир нарса, деб қараб бўлмайди. Премчанднинг ғоявий ва ижодий эволюциясини ҳаётининг сўнгги ўн йили ичида ўз ғоявий ва ижодий позицияларини қаттиқ танқид қилганидан ва уларни қайтадан қурганидан, кўпгина иллюзиялардан қутулганидан гувоҳлик беради. Унга умумий биродарлик ҳақидаги этик принципларга асосланган абстракт гуманистик орзулар эмас, социалистик принципларга асосланган жамият идеал бўлиб қолди.

У ўз асарларида ҳинд ёзувчилари орасида биринчи бўлиб Совет Россиясида бўлаётган ишларнинг ҳаммасига диққат-эътиборини берган оддий ҳинд деҳқонини тасвирлади. Октябрь революцияси Ҳиндистон халқларининг миллий озодлик ҳаракатига жиддий таъсир кўрсатди. Премчанд 1922 йилдаёқ эълон қилинган «Муҳаббат гўшаси» романида ҳинд деҳқонларига типик бўлган кайфиятларни берган эди. Роман қаҳрамонни Балраж ўз ҳамқишлоқлари билан бўлган суҳбатда шундай дейди: «Мана, сиз, деҳқоннинг қадри йўқ, гўё у заминдорнинг ерини ишлаб бериш учунгина яратилган, деб куласиз. Лекин мен оладиган газетада ёзилишича, Россияда деҳқонлар салтанати ҳукм сураб эмиш, улар ўз истакларига қараб иш юритар эмишлар. У ерда яқингинада деҳқонлар подшони тахтдан тушири-

кимлик қилаётган эмиш».

шибди, ҳозир ишчилар билан деҳқонлар шўроси ҳо-

- Премчанд меҳнаткашларнинг биринчи давлатида юз бераётган ишларнинг ҳаммасини диққат билан кузатиб борар эди. У вафотидан бир ой бурун ёзган ва «Ханс» журналида эълон қилинган «Судхўрлар маданияти» деган мақоласида шундай деган эди: «Энди янги маданиятнинг кўёни чиқиб келмоқда, у капитализмни, бу машъум судхўрликни таг-томири билан қуритади, бу маданиятнинг асосий принципи шундан иборатки, жисмоний ёки ақлий ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланган ҳар бир киши жамият ва давлатнинг энг ҳурматли аъзоси бўлади; бошқалар меҳнати ҳисобига ёки мерос қолган капиталлар ҳисоби га яшайдиган киши эса энг ярамас шахсдир...

- Бу маданият халқ истеъмол моллари нарҳини оширишга, ўз товарларини сотиш учун уруш бошлашга, кам тараққий қилган мамлакатларни қурол кучи билан бостиришга йўл қўймайди... Бу маданият мустақилликни оддий кишига кенг ва ёруғ уй, озик-овқат, озода шаҳарлар ва қишлоқлар, меҳнат қилиш ва маънавий ўсиш имкониятини беришдан иборат, деб биллади...»

Премчанд ўзининг янги жамиятга — биринчи социалистик давлат бўлган Совет Социалистик Республикалар Иттифоқига қарашини шундай ифодалаган эди.

- Премчанд вафотидан кейинги 20 йил ичидаги миллий адабиётларнинг ривожини у асос солган традициялар халққа содиқ бўлган, унга тарихий тараққиёт йўлини кўрсатаётган ёзувчиларнинг асарларида кўпроқ тараққий қилганлигидан гувоҳлик беради. Булардан энг яхшилари Мулк Рож Ананд, Кришан Чандар, Навтеж, Бхабани Бхаттачария, Аннабхау Сатхе, Кришна Деван ва бошқа прогрессив демократик ёзувчиларни халқнинг туб манфаатларини қаттиқ ҳимоя қилиб, халққа ёт бўлган идеологияни фожия қилмоқдалар, ўз санъатларининг кучи билан халқ оmmasини мамлакатда кенг ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларни юзага чиқариш учун, мамлакатни империализм кишиларидан тўқис-туғал халос қилиш учун, бутун дунёда тинчликни мустаҳкамлаш учун итиломоқдалар. Улар бу вазифани ҳал этиш билан бирга, тараққий қилдириш учун Премчанд ҳам анчагина ҳисса қўшган традицияни — совет ва ҳинд адабиётлари дўстлиги традициясини давом эттирмоқдалар.

Сўнгги йилларда бу традиция айниқса гуллаб-яш-

нади, Совет Иттифоқига, совет ёзувчиларига Ҳиндистон халқлари адабиётининг атоқли усталари — Мулк Рож Ананд, Яшпал, Саинн Сен Гупта меҳмон бўлиб келдилар. Бу традициянинг ривожланишига ҳинд ёзувчилари ва шоирлари асарларининг СССР халқлари тилларига таржима қилиниб нашр этилаётгани ҳам катта ердам бермоқда.

1947 йилнинг ўрталаридан то шу кунгача бўлган давр ичида совет китобхонлари ҳозирги Ҳиндистоннинг кўпдан-кўп прогрессив ва демократик ёзувчиларининг асарлари билан танишдилар, классик ҳинд адабиёти билан бўлган танишликларини яна ҳам кенгайтирдилар. Жамоатчилигимиз Ҳиндистон ёзувчиларидан бир қанчаларининг асарлари, шунингдек, ҳинд адабиётининг классиги Рабиндранат Тагор асарларининг нашр этилишини зўр қоқиқиб билан кутиб олди.

Ҳинд ёзувчиларининг асарларини совет Ўзбекистонининг китобхонлари ҳам зўр қизиқиб билан ўқимоқдалар. 1947 йилдан бери «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока», «Комсомолец Ўзбекистана», «Еш ленинчи», «Тошкент ҳақиқати» газеталарида, «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока» журналларида 30 дан ортиқ ҳинд прозаиклари ва шоирларининг асарлари эълон қилинди, ҳозирги замон ҳинд адабиётига бағишланган мақолалар систематик равишда босиб борилмоқда. Премчанд, Кришан Чандар, Мулк Рож Ананд, Хўжа Аҳмад Аббос, Валлатхол, Хариндранат Чаттопадхая асарлари таржима қилинди. Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти яқин кунларда ҳозирги замон ҳинд ёзувчиларининг ҳикоялар тўпламини босиб чиқаради. Москвадаги Чет эллар адабиёти нашриёти бир томда Премчанднинг сайланган асарларини ва «Қурбонга аталган сигир» романини чиқаради. Яқинда чиқа бошлаган «Иностранная литература» журналининг биричи сониди ҳам Премчанднинг «Қутулиш» деган ҳикояси босилди.

Совет китобхонлари Ҳиндистон халқлари адабиёти вакилларининг ижоди билан кенг миқёсда танишмоқдалар, буларнинг орасида Премчанд демократ ёзувчи, реалист ёзувчи, улуғ ва талантли халқнинг атоқли ўғли сифатида энг фахрли ўринлардан бирини эгаллаши керак.

Совет адабиёти ва прогрессив ҳинд адабиётининг бир-бирини ижодий бойитиши, совет халқини ҳинд адабиёти билан, ҳинд халқини эса совет адабиёти билан мумкин қадар кенгроқ таништириш икки эрксевар ва тинчликсевар халқлар маданий алоқаларининг энг муҳим асосий қисмидир.

Биз ажойиб ҳинд демократ ёзувчиси Премчандни Ҳиндистон ва Совет Иттифоқи ўртасидаги дўстона алоқаларининг мустақамланишига актив ёрдам берган биринчи ҳинд ёзувчиси сифатида хотирлаймиз.

Биз уни ўз асарларида ҳинд заҳматкашнинг ҳаётини, унинг империализм ва реакцияга қарши, озодлик ва мустақиллик учун курашини ақс эттирган ажойиб реалист санъаткор сифатида хотирлаймиз.

10 Биз уни ҳинд сўз санъаткорларининг илҳомчиси ва ташкилотчиси сифатида, санъаткорнинг кучи унинг халқ билан бирдамлиги ва унга хизмат қилишда эканлигини ўз ҳаёти ва ижоди билан исбот қилган ёзувчи сифатида хотирлаймиз.

Биз уни прогресс ва демократия учун империализм ва урушга қарши, халқлар ўртасида дўстлик ва тинчлик учун чарчамас курашчи сифатида хотирлаймиз.

Совет Иттифоқи халқлари ҳинд ёзувчилари ва уларнинг асарларини билан, уларга қизиқинч билангина қаноатланиб қолмайдилар.

20 Ўз миллий мустақиллигини қўлга киритиб, ҳозирги вақтда социалистик тарздаги жамият қураётган ҳинд халқи экономикаси ва маданиятининг ҳамма соҳалари, шунингдек, ҳинд халқининг бу соҳаларда эришган муваффақиятлари совет кишиларини ниҳоятда қизиқтирмоқда ва самимий қувонтирмоқда. Совет кишилари Ҳиндистон халқларининг ҳаётини кузатиш билангина чекланиб қолаётганлари йўқ. Совет ҳукуматининг ёрдами билан Ҳиндистонда металлургия заводи қуриш ҳақида яқинда тузилган битим Совет Иттифоқининг

30 Ҳиндистон миллий экономикасини ривожлантиришда унга бераётган ёрдамнинг ёрқин исботидир. Бундай ҳамкорликнинг ўзаро манфаатларини ҳисобга олиб Совет Иттифоқи ва Ҳиндистон иқтисодий ва маданий соҳаларда ҳам, илмий ва техника тадқиқотлари соҳасида ҳам алоқаларини кучайтириш ва мустақамлашни зарур деб топдилар. Ҳиндистон Республикаси Бош вазири Жавоҳарлаъл Неру жанобларининг СССРга келиши, совет халқи билан яқиндан танишини, Совет Иттифоқининг раҳбарлари билан шахсан муносабатда бўлиши, халқларимиз ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликнинг бундан кейин ҳам ривожланиши ва мустақамланишига хизмат қилиши шубҳасиздир.

40

Жавоҳарлаъл Неру жаноблари Совет Иттифоқида бўлган вақтида совет ҳукуматининг раҳбарлари билан учрашди ва суҳбатлашди. Жавоҳарлаъл Неру жанобларининг Совет Иттифоқидан жўнаб кетишидан олдин

СССР ва Ҳиндистон ҳукуматларининг биргаликда чиқарган баёнотларида Совет ва Ҳинд муносабатлари равшан белгилаб берилди. Бу баёнотга биноан Совет—Ҳинд муносабатлари бир-бирларининг территориал бутулиги ва суверенитетини ўзаро ҳурмат қилиш, тенглик ва ўзаро манфаатдорлик, тотув яшаш принципларига асосланган. Бу принциплар улуғ Лениннинг турли ижтимоий-сиёсий системадаги давлатларнинг тотув яшай олиши ва ҳамкорлик қила олиши мумкинлиги ҳақидаги фикрининг зўр исботидир. СССР шу йўлдан бориб, Ҳиндистон билан мустақкам дўстона алоқалар ўрнатди, СССРнинг тинчликсевар сиёсати туфайли унинг халқаро иқтисодий ҳамкорлиги борган сари кенгаймоқда, маданий алоқалари муваффақият билан ривожланмоқда. 10

Совет Иттифоқи ва Ҳиндистон халқларининг дўстлиги ҳамда ҳамкорлиги мустақкамлансин ва кенгайсин! Уларнинг маданий ва иқтисодий алоқалари мустақкамлансин ва кенгайсин!

Яшасин халқлар ўртасидаги дўстлик ва тинчлик! 20

СОВЕТ ЎЗБЕКИСТОНИ МАДАНИЯТИНИНГ ТАРИХИ ТУҒРИСИДА КАТТА АСАР

ЎзССР ФА нашриёти Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор Т. Н. Қори Ниёзовнинг «Совет Ўзбекистони маданиятининг тарихидан очерклар» деган монографиясини нашр этди.

Совет Ўзбекистонининг кекса олимларидан бири, Ўзбекистонда илмий-текшириш ва маданий муассасаларни ташкил этишда бевосита қатнашган профессор Т. Н. Қори Ниёзов кўп йил меҳнат қилиб ёзган бу китобида ўзбек халқи маданияти ташкил топишининг тарихий босқичларини баён қилган. 30

Автор икки қисм, ўн етти бобдан иборат бу китобнинг сўзбошисида қуйидагиларни таъкидлаб ўтади: «Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли, партияимизнинг доно миллий сиёсати изчиллик билан амалга оширилганлиги натижасида, улуғ рус халқининг қардошларча ёрдами билан Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил топди ва Совет Иттифоқининг илғор республикаларидан бири бўлиб қолди. 40

Октябрь революциясидан кейин Ўзбекистонда кенгайиб кетган маданий қурилиш тажрибасини ўрганиш фоят катта илмий-тарихий аҳамиятга эга. Шунга қа-

рамай, Ўзбекистон халқининг совет социалистик маданияти тараққиётининг тарихини муфассалроқ баён қиладиган асарлар ҳанузгача йўқ».

Дарҳақиқат, маданиятни ўрганиш соҳасида республикада тарих фанини қониқарли аҳволда деб ҳисоблаб бўлмайди, профессор Қори Ниёзовнинг бу янги асари шунинг учун ҳам Ўзбекистон илмий жамоатчилигини, меҳнаткашларни фоят қувонтирди.

10 Автор китобнинг биринчи қисмида Урта Осиё, шу жумладан, Октябрдан аввалги Ўзбекистон, чор самодержавиясининг мустамлакачилик сиёсати ҳамда маҳаллий феодаллар ва реакцион мусулмон руҳонийларининг ҳукмдорлиги натижасида чор Россиясининг энг қолоқ чекка ўлкаларидан бири бўлиб қолганлигининг сабабларига марксистик характеристика беради.

20 Автор шу қисмнинг «Ўзбекистон халқларининг Октябрь революциясидан аввалги маданияти тўғрисида» деган бобида (11—40-бетлар) ўзбек халқи миллий маданиятининг ўзига хос хусусиятларини ва уларнинг золмларга қарши курашиб, ниҳоят оғир шароитларда фан ва маданият чўққилари сари йўл очиб борганлигини, ўз атоқли фарзандлари (Беруний, Улугбек, Навоий ва бошқалар)нинг буюк фидокорона меҳнати туфайли ютуқлар қўлга киритганлигини ва бутун илғор инсониятнинг ҳурматиغا сазовор бўлганлигини кўрсатган.

30 Т. Н. Қори Ниёзов у даврдаги илғор кишилар оғир шароитда тенгсиз кураш олиб боришга мажбур бўлганликларини тўғри таъкидлаб ўтади, чунки халққа идеологик таъсир қилиш воситаларининг ҳаммаси ҳукмрон феодал зодагонлар ва мусулмон дини қўлида эди. Маълумки, ислом идеологияси табиатдаги ҳамма ҳодисаларни ва жамиятдаги барча муносабатларни илоҳий деб ҳисоблайди. Т. Н. Қори Ниёзов ислом динининг реакцион моҳиятини изчиллик билан очиб ташлаб, ҳукмрон феодал тўда ва мусулмон руҳонийларининг прогрессив мутафаккирларга қарши олиб борган курашини кўрсатиб берди.

40 Туркистоннинг Россияга қўшилшининг прогрессив аҳамияти ҳақидаги иккинчи бобда профессор Т. Н. Қори Ниёзов жуда кўп ҳужжатларни текшириб ўрганиш асосида Урта Осиё халқлари билан рус халқи ўртасидаги тарихий алоқаларни ва бу тарихий факторнинг прогрессив аҳамиятини кўрсатди.

Урта Осиё халқи Шарқдаги кучли ҳарбий-феодал давлатлар ва Британия империализми асорати остига тушиш хавфи остида қолган эди. Худди ана шу тари-

хий даврда Туркистон Россияга қўшилди. Тарихий та-
раққиётнинг ана шу босқичида Туркистоннинг Россия-
га қўшилишига Туркистон халқларининг шундан ав-
валги тарихи жараёнида замин тайёрланган эди. Бу
воқеанинг прогрессив аҳамияти шундаки, Россия энг
улуғ революция сари бораётган тарихий шароитда Тур-
кистон халқларининг тақдири улуғ рус халқининг тақ-
дири билан бирлашди.

Рус халқининг демократик ва революцион кучлари
Туркистон халқларининг чоризмга, миллий зулм ва 10
феодал сарқитларга қарши миллий-озодлик ҳаракати
ривожланишида жуда муҳим роль ўйнади. Китобнинг
115-бетинда автор тўғри таъкидлаб ўтадики, самодер-
жавнега қарши биргалашиб олиб борилган революцион
кураш процессида рус халқининг ва унинг революцион
авангарди ишчилар синфининг ўзбек халқи меҳнаткаш-
лари билан дўстлигига асос солинган эди. Профессор
Т. Н. Қорн Ниёзов Туркистон Россияга қўшилгандан
кейин ундаги халқларнинг маънавий ҳаётида икки хил 20
оқим, икки хил интилиш вужудга келганлигини образ-
ли қилиб кўрсатди: чор ҳокимлари ва маҳаллий феодал
бошлиқлар Туркистонда патриархал-феодал муносабат-
ларни сақлаб қолишга ва шу билан ўзларининг ҳукм-
ронликларини сақлаб қолиш учун шароит яратишга,
оммани қоронғилик ва нодонликда тутишга интилдир-
лар; иккинчи оқим эса маданиятни ривожлантиришга
интилган, демократик идеялардан илҳомланган, чоризм
сиёсатига, халқни эзишга, ўрта аср сарқитлари ва мил-
латчилик тенденцияларига, вужудга келаётган буржуа-
зияга қарши курашган жамият илғор қисмининг кура- 30
шини ифодалайди. Ўзбекистон халқлари маданиятининг
ривожланишига илғор рус маданиятининг кўрсатган
самарали таъсири шу икки оқим ўртасида кучайиб бор-
ган кураш жараёнида кўринди.

Автор китобнинг 116-саҳифасидаги хулосаларда рав-
шан кўрсатадики, Ўрта Осиё халқларининг, шу жумла-
дан, ўзбек халқининг миллий маданияти ҳақидаги мас-
сала чоризм режими шароитида, Муваққат ҳукумат
тартиби шароитида ҳам ҳал этилиши мумкин эмас эди.
Чунки миллий маданият ҳақидаги масала умуман мил- 40
лий масаланинг бир қисминдир, бинобарин, миллий ма-
даният масаласининг ҳал этилиши умуман миллий
масаланинг ҳал этилишига боғлиқ эди.

Миллий масала инсоният тарихида биринчи марта
Улуғ Октябрь социалистик революциясининг галабаси
натijasида ҳал қилинди ва шу билан собиқ чор Рос-

сиясидаги халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи миллий маданиятининг ҳар томонлама ривожланиши учун кенг шароитни вужудга келтирди.

Китобнинг иккинчи қисми ўзбек халқи маданиятининг совет давридаги тараққиётини ўз ичига олади.

10 Т. Н. Қори Ниёзов бошланғич, ўрта ва олий мактаб, фан, илмий текшириш муассасалари соҳасида; ўзбек тили, ёзув, адабиёт, матбуот соҳасида; санъат, театр, музика ва тасвирий санъат соҳасида; шаҳар ободонлиги ва бошқа соҳаларда совет Ўзбекистонининг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданияти вужудга келиши, шаклланиши, ривожланиши тарихини қатъий хронологик тартибда ёритиб берди. Автор мактабнинг оммани синфий эзиш қуроли бўлишдан ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашнинг қудратли воситасига айланиши манзарасини бир-бир кўз олдимизга келтиради. Туркистонда совет мактаби кескин синфий кураш ва империалистларнинг ҳарбий интервенцияси шароитида вужудга келди. Совет мактабининг 20 ташкилотчиларидан бири, Фарғонада мактаб ўқитувчиси ва унинг директори бўлган Т. Н. Қори Ниёзов ўз китобида болаларини совет мактабига юборган ота-оналарни, ўқитувчиларни, ўқувчиларни қувғин қилган бойларга, руҳонийларга, буржуа миллатчиларга қарши олиб борган курашини ёзади.

30 Китобнинг 364-бетида ўзбек халқининг ажойиб фарзанди Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг кураши, олижаноб ишлари тасвирланади. Асарнинг бу қисмини ўқиганда, китобхоннинг кўз олдида ўзбек халқининг ижодий кучларини юзага чиқарган Октябрь манзараси равшан гавдаланади. Хўжалик вайрон бўлган, интервенция ва босмачилик кучайган энг оғир даврда Ўзбекистонда йил сайин ўрта ҳисобда 674 мактаб очилиб турганлиги кўрсатилади; бошқача айтганда, чоризм давридагига қараганда йил сайин 75 марта кўп мактаб очилиб турди.

40 Совет мактабини ташкил қилишда қатнашганлардан бири Т. Н. Қори Ниёзов чоризм вақтида орқада қолиб кетган чекка ўлкаларда мактаб-маорифни ривожлантириш соҳасида Коммунистик партия қандай катта тадбирларни амалга ошира борганлигини ҳикоя қилади. М. И. Калининнинг 1925 йил 8 февралда Тошкентда ўқитувчиларнинг йиғилишида сўзлаган нутқи 157—158-бетларда келтирилади. М. И. Калинин ўз нутқида совет ўқитувчиларини социалистик қурилишда актив қатнашишга чақирган эди. У ёш авлодни ком-

мунистик руҳда тарбиялаш ишида инсоният мадания-
тининг чўққиси — ленинизмни маҳаллий меҳнаткаш
аҳолининг мулки қилишдек фахрли ишда Ўрта Осиё
ўқитувчилари олдида конкрет вазифалар қўяди.

Китобда жўшқин совет воқелиги, Коммунистик пар-
тиянинг чақирғига биноан, Ўрта Осиёдаги маданий
қурилишда самимият билан қатнашган рус ўқитувчи-
ларининг ўзбек ёш ўқитувчи кадрларни тарбиялаб
етиштиришда қандай катта ёрдам берганлиги тўғри
акс этирилган. Партия ва ҳукуматнинг кўрган тадбир-
лари туфайли Ўзбекистон ўқитувчиларининг сони план-
ли равишда кўпайиб борди ва шу билан бирга, улар-
нинг ғоявий ва маданий савияси кўтарилди. 10

Партия юборган В. В. Куйбишев, М. В. Фрунзе ва
бошқаларнинг совет Ўзбекистондаги маданий қури-
лишга кўрсатган катта ёрдамларини автор завқ билан
баён қилади. Туркистонда олий мактаб ташкил топиш
тарихи айниқса диққатга сазовордир, чунки Совет ҳо-
кимиятидан олдин Туркистонда олий мактаб йўқ эди.
Октябрь революциясидан кейин гражданлар уруши ай-
ни кучайган даврда — 1918 йил 21 апрелда Туркистон 20
халқ университети очилади. 1920 йил 7 сентябрда эса
улуғ Ленин Тошкентда Ўрта Осиёнинг миллий кадрлар
ўчоғи бўлган Туркистон Давлат университети очиш
тўғрисидаги тарихий декретга қўл қўйди. Шундай қи-
либ, Ўрта Осиё халқларининг асрлар бўйи қилиб кел-
ган орзулари фақат Улуғ Октябрь социалистик рево-
люциясидан кейингина рўёбга чиқди. Туркистон Давлат
университетини (ҳозирги САГУни) ташкил этиш тўғ-
рисидаги Ленин декрети Ўзбекистон тарихида Шарқ 30
халқларини, Ленин идеяларининг сўнмас нуридан баҳ-
раманд қилган партиямиз миллий сиёсати тантанаси-
нинг унутилмас ёдгорлиги бўлиб қолди.

Шу университетда ўқиган, сўнгра доцент, профес-
сор, ректор даражасига кўтарилган Т. Н. Қори Ниёзов
революциянинг биринчи йилларидаги оғир даврда уни-
верситет қандай ташкил топганлигини ҳужжатлар асо-
сида тасвирлайди.

Олий мактаб ривожланиши билан аста-секин ил-
мий-текшириш муассасалари ҳам вужудга кела борди. 40

Автор Улуғ Ватан урушининг энг оғир даврида —
1943 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси таш-
кил қилинганлигини кўрсатади. Республикада илм-фан
штаби — Фанлар академияси ташкил қилиниши билан
фан тараққиёти янги, юқори босқичга кўтарилди. Совет
Ўзбекистони ташкил топганидан буён ўзбеклардан ва

бошқа миллатлардан 1300 киши диссертация ёқлаганлиги республикада илмий кадрлар нақадар тез кўпайганлигининг ёрқин далилидир.

Автор ўзбек халқи маданияти ривожланишидаги, ўзбек миллий интеллигенцияси шаклланишидаги энг муҳим даврларни ва бунда рус олимлари муҳим роль ўйнаганликларини айтади.

10 Октябрь революциясининг жуда катта ғалабаларидан бирига — ўзбек хотин-қизларининг озод этилишига китобда катта ўрин берилган. Ўзбекистонда ҳозирги вақтда хотин-қизлардан 4000 врач, 15000 дан ортиқ ўқитувчи бор, 300 дан ортиқ киши фан кандидати ва доктори, 26 киши Социалистик Меҳнат Қаҳрамонидир. 16 хотин-қиз СССР Олий Советига, 167 киши ЎзССР ва Қорақалпоғистон АССР Олий Советларига депутат қилиб сайланган ва ҳоказо.

20 «Ўзбек тили ва ёзуви» деган бобда (258-бет) таъкидлаб ўтиладики, революциядан аввалги Ўзбекистоннинг умумий социал-иқтисодий қолақлиги ва жумладан, саводсизлик Улуғ Октябрь революциясига қадар ўзбек адабий тилининг ривожланишига имкон бермади. Ўзбекистоннинг революциядан аввалги қолақлиги чор маъмуриятининг ва феодал-бойлар реакциясининг халққа қарши тутган сиёсатининг натижаси бўлди; улар ўзбек дунёвий мактаблари ва она тилида матбуот вужудга келтирилишига тўсқинлик қилдилар.

30 Улуғ Октябрь революцияси ғалаба қилгандан кейин умумхалқ тили — ўзбек адабий тили ҳақидаги масала кўндаланг бўлиб турди. Маданий революция эҳтиёжлари бу мураккаб масаланинг ҳал этилишини қатъий талаб қилди. Бу масала теварагида кескин синфий кураш авж олди. Буржуа миллатчилар ўзбек адабий тилининг ривожланишини ўзбек халқининг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятининг умумий ривожланиш процессидан ажратиб қўйишга уриндилар. Автор китобининг 273—278-бетларида ўзбек ёзувини лотин алифбесидан рус графикасига асосланган янги ўзбек алифбесига ўтказиш ҳақидаги ғоят муҳим масалани ёритиб берган. Совет Ўзбекистони маданиятининг ривожланишида муҳим ўрин тутган бу масалада китоб авторининг хизматларини кўрсатиб, ўтиш зарур. Ўзбекистон ССР биринчи чақириқ Олий Советининг 3-сессиясида Т. Н. Қори Ниёзовнинг янги ўзбек алифбеси тўғрисидаги доклади юзасидан Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети ўзбек ёзувини лотин алифбесидан рус графикасига асосидаги янги

Ўзбек алифбесига ўтказиш тўғрисида 1940 йил 8 майда махсус Қонун қабул қилиши билан ўзбек ёзуви ўз ривожига ўзбек халқи социалистик маданиятининг тарихий босқичи талабларига жавоб берадиган янги, юксак даражага кўтарилди.

Янги ўзбек алифбесини тузганда фақат ҳозирги босқичдаги ўзбек жонли ва ёзма адабий тилининг асосий ва характерли хусусиятларигина назарга олиниб қолмай, унинг ривожланиш истиқболлари ҳам назарга олинди. Ўзбекистон ССРда экономика ва маданият ялли кўтарилаётган шароитда рус графикаси асосида янги ўзбек алифбесига ўтиш чинакам маданий революция, ўзбек халқи социалистик маданияти ўсганлигининг ёрқин далилларидан бири, ўзбек халқининг ёзув соҳасида умри тугаган ўрта аср традицияларига қарши олиб борган самарали курашининг натижаси, пролетар интернационалиزم ва Совет Иттифоқи халқлари бирлиги, қардошлиги, дўстлигининг намоёниши бўлди.

Автор китобнинг VII бобида Ўзбекистонда матбуотнинг жуда катта роль ўйнаганлигини таъкидлаб кўрсатади. У матбуотнинг мазмунини, унинг Ўзбекистондаги ривожланиш тарихини баён қилиб, матбуот партия ва совет давлати қўлида қудратли қурол эканлигини, омма ўртасида билим ёйиш ва уни коммунистик руҳда тарбиялашнинг катта фактори бўлганлигини кўрсатади.

Совет матбуоти ўз тарихи давомида ҳамма вақт марксизм-ленинизмнинг софлиги учун, большевиклик принципиаллик учун, Коммунистик партиянинг бирлиги ва монолитлиги учун қатъият билан курашиб келди, кўп миллатли ишчилар, деҳқонлар ва халқ интеллигенцияси оммасининг ташкилотчиси ва пропагандисти бўлиб хизмат қилди.

Т. Н. Қори Ниёзов партиямиз совет Ўзбекистониде матбуотни ривожлантириш соҳасида жуда катта ишлар қилганини кўрсатиб ўтади.

Китобнинг 358-бетида автор Улуғ Ватан уруши ғолибона тамом бўлгандан сўнг матбуот урушдан кейинги беш йилликларнинг вазифаларини, табиатни ўзгартириш программасини, совет маданиятини янада ривожлантириш, коммунистик тарбия масалаларини, фан, техника тараққиёти ва санъат олдида турган вазифаларни кенг ёритиб келганини баён қилади. Совет Ўзбекистониде урушдан кейинги беш йиллик мобайнида матбуот нақадар ўсганлигини қуйидаги рақамлардан

кўриш мумкин: 3358 китоб 341 ярим миллион босма лист ҳажмида қарийб 52 ярим миллион нусха нашр этилди. Республикада нашр этилган китобларнинг халқлари жиҳатидан 59,4 проценти ва жами тиражининг 80,8 проценти ҳаммаси ўзбек тилида чиқарилди.

Китобнинг 358—360-бетларида кўрсатиладики, 1953 йил 25 сентябрга қадар бўлган маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда совет ҳокимияти даврида марксизм-ленинизм классикларининг асарлари 558 марта ва жами 12426300 нусха нашр этилган. Бундан ташқари, «ВКП(б) тарихи, қисқа курс» ўзбек тилида 8 марта 740000 нусхадан ортиқ нашр этилган. В. И. Ленин асарлари 35 томининг ҳаммаси ўзбек тилида чиқарилди.

Ҳозирги вақтда ўзбек китобхони ўз она тилида жуда бой билим хазинасига эгадир. Бу хазина Маркс, Энгельс, Ленин асарларини, ўзбек классик ва совет адабиётининг нодир намуналарини, жаҳон адабиёти, айниқса, рус адабиётининг кўп асарларини, қардош республикалардаги, халқ демократияси мамлакатларидаги ёзувчи, шоирларнинг, капиталистик мамлакатлардаги прогрессив ёзувчиларнинг асарларини, техникага доир ва илмий-оммабоп асарларни ўз ичига олади. Коммунистик партиянинг доно миллий сиёсати натижасида Ўзбекистонда матбуот соҳасида ана шундай ажойиб ютуқларга эришилди.

Китобнинг «Ўзбек совет адабиёти» деган VI бобида автор тўғри таъкидлаб ўтадики, ўзбек совет адабиёти революциядан аввалги ўзбек адабиётининг демократик элементлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбек адабиёти классикларининг асарларида ўзбек халқининг кўп орзулари зўр бадний куч билан ифодаланган. Ўзбек халқи халқ ижодиётининг ажойиб асарларини яратувчи халқ шоирлари — бахшиларни ҳамма вақт севиб ва қадрлаб келди. Партия ва ҳукуматимиз уларнинг ижодига катта эътибор бериб, самарали ишлари учун зарур бўлган ҳамма шароитни яратиб бермоқда. Утмишда ҳам ўзбек халқи орасидан кўпгина талантли бадний сўз усталари етишган. Аммо фақат социалистик воқелик вужудга келтирган янги шароитлардаги халқ талантларининг чинакам яшнаши мумкин бўлди.

Ўзбек совет адабиёти кескин синфий кураш ўти ичиде, феодал-бойлар идеологияси, шу жумладан, буржуа миллатчилигига қарши курашда ўсди ва чиниқди. Коммунистик партия раҳбарлиги остида ўзбек совет адабиёти бу курашда ғолиб чиқди. Ўзбек совет адабиёти

Ўзбек адабиёти тарихининг яхши традицияларини, шунингдек, жаҳон адабиётининг, биринчи навбатда илғор рус адабиётининг традицияларини танқидий ўзлаштириш асосида ривожланди, илғор рус адабиётининг улуғ намояндалари ҳамма вақт олижаноб мақсадга — халққа хизмат қилишга, воқеликни реалистик ростгўйлик билан акс эттиришга интилган эдилар. Улуғ рус ёзувчилари ва шоирлари Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Толстой, Тургенев, Чехов, Горький, Маяковский ва бошқаларнинг ижодлари ўзбек совет адабиётининг ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатди. 10

Рус классикларининг, шунингдек, рус совет ва қардош халқлар ёзувчиларининг кўп асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Ўзбек совет адабиёти ғолибона қурол билан, Маркс, Энгельс, Ленин таълимоти билан қуролланган. Партиявийлик принципи — социалистик реализм методининг асоси бўлган юксак принцип — ўзбек совет адабиётининг раҳбар принциpidир. Совет Ўзбекистонининг ёзувчилари бу методдан фойдаланиб, ажойиб воқелигимизни унинг революцион тараққиётида ҳаққоният билан акс эттирмоқдалар. 20

Кўпмиллатли совет адабиётининг бир қисми бўлган ўзбек совет адабиёти улуғ коммунистик жамият қуриш учун курашда актив қатнашаётир.

А. М. Горький ва В. В. Маяковский ўзларининг бадий асарлари билан ўзбек совет адабиётига жуда катта таъсир кўрсатдилар. Рус адабиёти энг яхши намояндаларининг, биринчи навбатда Горький ва Маяковскийнинг ўзбек тилига таржима қилинган асарлари ўзбек совет адабиётининг ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатди. 30

Ўзбекистон экономикасидаги туб ўзгаришлар, беш йилликлар даврида саноат, қишлоқ хўжалиги ва маданиятнинг тез ўсганлиги барча ижодчи ходимлар учун, ёзувчилар, шоирлар ва драматурглар учун битмас-туганмас илҳом манбаи бўлди.

Ўзбек совет ёзувчиларининг кўпгина асарлари тинчлик учун курашга ва уруш оловини ёқувчиларни фош этишга бағишланган.

Ўзбекистон ёзувчиларининг 1954 йил августда бўлиб ўтган III съезди ўз қарорларида ўзбек халқи мазмундор, илҳомга тўла поэзия билан бир қаторда, юқори даражага кўтарилган бадий прозага, драматургияга ҳам эга бўлганлигини таъкидлаб ўтди. Ўзбек совет адабиёти олдида коммунистик жамият қураётган қаҳрамон замондошларимизнинг образларини яратиш, со-

вет Ўзбекистонда амалга оширилаётган ажойиб ишларни акс эттириш сингари фахрли вазифалар туради.

Автор ҳам китобнинг 326-бетида барча меҳнаткашлар билан биргаликда маҳкам ишонч билдириб, яқин йиллар ичида Ўзбекистон ёзувчилари ва шоирлари замонамизга, улуғ совет халқига муносиб бадий асарлар яратадилар, дейди.

10 Профессор Т. Н. Қори Ниёзов совет Ўзбекистони маданиятининг тарихини ўрганиш соҳасида қунт билан хизмат қилиб, катта ишни бажарган. Бу биринчи катта илмий асар мамлакатимизда маданий қурилишнинг тарихига доир яна бир қанча асарлар яратиш йўлида бошланғич бўлади.

Коммунистик партиянинг раҳбарлиги остида, улуғ рус халқининг бегараз, қардошларча ёрдами билан ўз ҳаётининг ҳамма соҳаларида чинакам маданий революцияни амалга оширган ўзбек халқи босиб ўтган тарихий йўлни автор марксистик нуқтаи назардан кўрсатиб берди.

20 Профессор Т. Н. Қори Ниёзов ўз монографиясида совет Ўзбекистонининг социалистик реализм принциплари асосида шаклланган маданияти, санъатининг гуллаб-яшнаганини зўр самимият ва муҳаббат билан баён қилган. Ўзбек халқининг сеvimли адабиёти, театр санъати, кинематографияси ва расм санъатининг тараққий этганлиги, Улуғ Октябрь социалистик революцияси вужудга келтирган янги дунё маданияти, прогрессив инсоният маданий тараққиётининг юксак босқичи бўлган совет маданиятининг ажралмас қисми — совет Ўзбекистони маданияти монографияда тўғри акс эттирилган.

30 Ўзбек совет санъати асосий турларининг туғилиши, шаклланиши ва янада ривожланганлигига китобда айрим боб бағишланган. Ўзбек совет санъати рус реалистик санъатининг ижобий таъсири остида ривожланганлиги ва ривожланаётганлигини китобда келтирилган кўпгина фактлар тасдиқлайди. Автор совет маданиятининг атоқли арбоби, талантли ўзбек шоири, драматурги ва композитори Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номи билан маҳкам боғланган ўзбек совет театрининг вужудга келиш тарихини шу кунларимизга қадар бирма-бир баён қилади. Ўзбек театри (Ҳамза номидаги театр, Навоий номидаги театр ва бошқалар) жаҳон маданияти классикларини (Шекспир ва бошқаларни) ўз ичига олган совет театрининг самарали таъсири остида шаклланди.

Ўзбек халқи ўтмишдаги адабий меросдан, унинг де-

мократик элементларидан фойдаланиб, ўзининг шаклан миллий ва мазмунан социалистик театр маданиятини вужудга келтирди. Чуқур ғоявий, халқчил, гўзал мелодияли, халқ руҳини тўла ифодалайдиган рус классик операсини, шунингдек, симфоник музикани ўзбекларнинг ўзлаштирганлиги ўзбек халқи ҳаётида катта воқеадир.

Ўзбек халқининг бахтли ҳаёти, унинг тинч ижодий меҳнати, пролетар интернационализи, жонажон Коммунистик партияга ва Совет ҳукуматига фидокорона садоқати ўзбек композиторларининг қўшиқларида ёрқин ифодаланади. 10

Китобнинг театр санъати ва адабиётига бағишланган бобида автор маданиятнинг юксалишини жуда кенг маънода баён қилади ва шу билан бирга янги совет кишиси вужудга келганлигини кўрсатади.

Т. Н. Қори Ниёзов ўзининг бу янги асарида совет Ўзбекистони маданиятининг ҳар томонлама ривожланиш процессини халқнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги тараққиёти билан маҳкам боғлаган. 20

Халқ ҳаётидаги чуқур ва буюк ўзгаришлар китобда муваффақият билан тасвирланган. Бу китобда биз совет ҳокимияти йиллари ичида Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларида бўлган чуқур ўзгаришлар билан танишамиз.

Давлат мукофотига сазовор бўлган, Улуғбекнинг Самарқанд астрономия мактаби тўғрисидаги ажойиб асари билан Ватанимиз маданий хазинасига ўз ҳиссасини қўшган профессор Т. Н. Қори Ниёзов совет Ўзбекистони маданияти тарихига доир янги асари билан мамлакатимизнинг фан ва маданият соҳасидаги ютуқларини янада оширди. 30

Бу монография прогрессив инсониятнинг кўп миллионли халқ оммасида партияимизнинг доно миллий сиёсати, тинчлик учун, халқлар дўстлиги учун курашда олдинги сафда бораётган саодатли коммунистик жамият қураётган улуғ Ватанимизга чуқур ҳурмат ва муҳаббат туйғусини оширади.

СОБИР АБДУЛЛА ИЖОДИ ҲАҚИДА

Собир Абдулла ўзбек совет адабиётининг дастлабки бўғинига тегишли шоирлардандир. Унинг ижоди ва талантининг секин-аста юксалиб, балоғатга етиб бориши — совет Ватанимизнинг, совет Ўзбекистонининг коммунизм сари юксалиб бориш тарихи билан чамбарчас боғлиқ. 40

Буюк Октябрнинг порлоқ қуёши мамлакатимиздаги барча халқларни, шу жумладан, асрлар давомида қоронғиликда қолиб келган эски колониал Туркистон халқларини ҳам абадий озодликка чиқарди, уларга тарихда биринчи марта бахт йўлини очиб берди.

Мамлакатимизда социализм ғалабаси учун актив курашган, ҳозир коммунизм қуришда олдинги қаторларда бораётган олим, шоир ва ёзувчиларимизнинг маълум бир қисми бўлган «дастлабки бўғин» кишилари 10
ри Октябрь революциясига тайёргарлик кўрилаётган йилларда туғилиб ўсдилар ва шу революциянинг оловларида чиниқдилар. Собир Абдулла ҳам худди шу даврда, биринчи рус революцияси ўзининг юқори нуқтасига кўтарилган йилда, яъни 1905 йилда Қўқон шаҳрида хизматчи оиласида туғилди. Бу даврда Қўқон эски Туркистондаги сиёсий-маъмурий марказлик ролини йўқотган бўлса-да, маданият, адабиёт соҳасида ўз мавқеини сақлаб келарди.

Қашқар учун мол етказиб берувчи йирик савдо маркази бўлган Қўқон эски Туркистонда Тошкент ва Бухородан кейин иқтисодий марказлардан бири бўлиб, унда миллий буржуазия тез кучайиб бормоқда эди. Пахта тозалаш ва ёғ заводларининг сони ортиши билан ерли халқдан чиққан ишчилар, ўзбек пролетариати ҳам ўз сафларини секин-аста тўлдириб бормоқда эди. Бунинг натижасида, чоризм ва ерли буржуазия зулмининг зўрайиб бориши халқ оммасининг норозилигини кун сайин ошира борди. Кундан-кунга ортиб бораётган ҳуқуқсизлик ва чексиз зулмга қарши халқ 30
ғазаби адабиётда ҳам ўз аксини топмай қолмади.

Шу даврга келиб, яъни XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ўзбек адабиётида борган сари кучайиб бораётган демократик тенденция яна ҳам юқори нуқтага кўтарилади. Фарғона водийси ва айниқса Қўқон шаҳри адабиётда демократик оқимнинг марказига айланади.

Ўзбек адабиётида демократик оқим намояндалари Муқимий, Фурқат, Завқий ижодида акс этган демократик, маърифатпарварлик фикрлар ўша даврдаги Қўқоннинг тарихий мавқеи билан боғлиқдир. Чоризм, 40
миллий буржуазия ва руҳонийларнинг кескин қаршиликларига қарамасдан бу шоирларимизнинг асарлари халқ ўртасида жуда тез тарқалар ва оғиздан-оғизга ўтиб, ашула қилиб айтилар эди. Бу эса ўша даврда демократик руҳда бўлган кишилар ва адабиётга қизиқиб келаётган ёшларнинг Муқимий, Фурқат ижодидаги

илфор ғоялар билан тездан танишиб олиши учун имконият туғдирди.

Собир Абдулланинг отаси адабиёт билан кўп шуғулланган бўлиб, у Навоий, Бедил, Муқимий, Фурқат асарлари билан яқиндан таниш, уларни чуқур мутолаа қилган, ўқимишли киши эди.

Муқимий ва Фурқатнинг адабий мактаби Завқий каби шоирлар бошчилигидаги майда тўғарақлар ҳолида давом қилар эди.

Собир Абдулла ўзининг бошланғич маълумотини 10 Қўқоннинг эски мактабларида олган бўлса-да, адабиётни аввал отасининг ёрдами билан ва ҳалиги ҳаваскорлар тўғарагида ўрганди. Унинг ёшликда адабиётга бўлган қизиқиши кейинчалик мустақил ижодий фаолиятга олиб келди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг у совет мактабига кириб ўқиди. Унинг биринчи шеъри 1925 йилда «Янги Фарғона» газетасида босилиб чиқди. Шу йилдан бошлаб у матбуот саҳифаларида ўзининг лирик ва сатирик асарлари билан тез-тез кўрина бошлади. Собир Абдулла «Қизил Ўзбекистон», «Қамбағал деҳқон», «Ёш ленинчи» газеталари, «Ер юзи», «Муштум» каби журналларда актив қатнаша бошлади. Бундан ташқари, у газета ва журнал редакцияларида ҳар хил масъул вазифаларни бажариб келди. 20

Собир Абдулла ижодий йўлининг ташкил топишида, талантининг тўхтовсиз ўсишида Ҳамза Ҳакимзоданинг ролини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак.

Собир Абдулланинг талантини пайқаган Ҳамза Ҳакимзода уни ўз тарбиясига олди ва адабиётнинг вазифаларини янада чуқур тушунишга, ўз ижодини тинмай мукаммаллаштиришга даъват қилди. Ҳамзанинг революцион поэзияси Собир Абдулла ижодига катта таъсир кўрсатди. Собир Абдулланинг бу даврдаги дастлабки асарлари ҳам мамлакатимизда юз бераётган муҳим воқеаларга бағишлангандир. Ер ислоҳоти, қулоқларни синф сифатида тугатиш, колхоз тузиш, саводсизликни битириш, хотин-қизларнинг озодликка чиқиши, мамлакатимизда қудратли индустрия вужудга келтириш, янги социалистик меҳнат — буларнинг ҳаммаси 40 Собир Абдулла асарларининг мазмунини ташкил этади. Собир Абдулла бу муҳим тарихий воқеаларни маълум конкрет фактлар асосида реалистик тарзда ёритишга уринади. У ҳаётимиздаги буюк ўзгариш ва ютуқлар Улуғ Октябрь социалистик революциясининг натижаси эканлигини очиб беришга, инсоният тарихидаги

улуғ революциянинг аҳамиятини кўрсатишга ҳаракат қилади.

«Мировой Октябрь» деган дастлабки шеърларидан бирида у Улуғ Октябрнинг оламшумул тарихий аҳамиятини кўрсатишга интилди, «қайғули яллалар, илло-биллолар» ўрнига «меҳнат ўлкасида меҳнат куйлари» янграганини куйлайди.

10 Октябрь Ўзбекистон чўлларига ҳаёт олиб келди, пахта далалари мислсиз даражада яшнаб, кенгайиб бормоқда, асрлар давомида қақраб ётган биёбонларда янги колхозлар вужудга келаётир. «Кучли билаклар... Ўтли тилаклар» шеърда Собир Абдулла Оқтепа чўлининг ўтмиши билан ҳозирги манзарасини солиштиради, унинг совет ҳокимияти даврида гуллаган колхоз қишлоғига айланганини тасвирлайди:

20 Оқтепа бахтсиз эди бир вақтларда!
Кўкси дарахт кўрмаган,
Бағри қора тош...
Москвадан келган қатор трактор
Биёбонларда чақмоқлар чақди...
Узоқдан кўринган у қорли тоғлар
Эриб, сув бўлиб чўлларга оқди...

Собир Абдулланинг биринчи шеърлар тўплами — «Эрк илҳомлари» 1931 йилда босилиб чиқди.

30 Тўпламнинг тематик жиҳатдан бойлиги диққатга сазовордир. Биринчи беш йилликнинг муваффақиятли бажарилаётганлиги, пахта ҳосилининг юксалиб бориши, мафкура frontiдаги ютуқларга бағишланган шеърлари шоир ижодининг мамлакат олдида турган сиёсий хўжалик вазифалари билан чамбарчас боғлиқ эканлигини кўрсатди.

40 Тўпламда хотин-қизлар озодлигига бағишланган шеърлар катта ўрин тутди. «Қора хабар» деган шеърда ўзбек хотин-қизларининг эски урф-одатлар зулмидан қутулишга бўлган йиғилиши кўрсатилади. Паранжисини ташлагани учун ўз хотинини пичоқлаб ўлдирган жоҳилга, озодликнинг манфур душманига шоир нафрат ёғдиради.

40 Эй виждонсиз,
Эй жаллод!
Оҳу фарёд,
Қулликларнинг
Ниҳояти етгандир!..

деб, жаҳолат дунёси қанча қутурса ҳам, бари бир ҳалокатга маҳкум эканини таъкидлайди.

1932 йилда Собир Абдулланинг иккинчи тўплами —

«Кўклам наъраси» чиқди. Бу тўпلامдаги шеърлар ўткир сиёсий характерга эга. Қитоб «Ленин ўлди, ленинизм яшайди» деган шеър билан бошланади. Бу шеърда автор ленинизм дунё халқларининг бахтли ҳаёт қуришлари йўлида ёрқин машъал эканини: унинг халқаро моҳиятини, улуғ доҳий Ленин ҳар томонлама асослаб берган Коммунистлар партияси ишчи синфининг илғор отряди эканлигини, унинг кундан-кунга кучайиб, мустақамланиб боришини бадий бўёқларда тасвирлайди. «Октябрь тонгида», «Улуғ кунга», «Мени ҳам 10
ёз, қўмондон», «Штурмда» каби шеърлари юқоридаги темани ҳар томонлама ва янада чуқурроқ очиб ташлайди.

Собир Абдулла адабиётга Октябрь ғалабасининг, янги, кўркам ҳаётнинг бахтли куйчиси сифатида кириб келди. У ўз ижодининг бошланишидаёқ мавҳум иборалардан, пуч ва сербезак образлардан, мунгли оҳанглардан қочишга ҳаракат қилди. Ўз шеърлари билан социализм душманларига қарши аёвсиз кураш олиб борди, халқимиз олдида турган вазифаларни бажаришда ҳар қандай ғовдан кўрқмасликка чақирди. Собир 20
Абдулланинг бу даврдаги шеърлари жанговар ва агитацион характерга эга бўлиб, эски ҳаёт кирдикорларини фош этишга, янги тузум ғалабасини кўрсатишга қаратилган. Шоир поэзиянинг вазифалари ва характери тубдан ўзгарганини чуқур англаб, ёш шоирларга бундай мурожаат қилади:

Бу ёниқ турмушда учрар
Ҳар қадамда янги куй...
Йиғлатишдан завққа тўлган
У «Наво» машқингни қўй!..
Чал жадал!
Тўлқинли ўтдан
Илҳом олган созим.
Қўй, йиғиштир «Дилхирож»дан,
Бўлган эски нозни..
Келди наврўз, ёзларинг!..

30

Собир Абдулла ижодининг характерли хусусиятларидан бири унинг конкретлигидир. Унинг ҳар бир шеъри ҳаётда бўлиб ўтган айрим конкрет воқеаларнинг аксидир. Тасвирланаётган воқеанинг ўша тарихий шароитда типик характерга эга бўлиши шоирга конкрет воқеадан умумий хулосалар чиқаришга имкон беради. 40
Ўша даврдаги тарихий шароит совет поэзияси, жумладан, ўзбек совет поэзияси олдида тамоман янги вазифаларни қўйди. Булардан энг муҳими инсоният ҳаётида ва мамлакатимизда бўлиб ўтаётган туб ўзгариш-

ларнинг революцион характерини, революцион поэзияда фақат мазмунангина эмас, балки бадий формаларда ҳам бера билиш эди. Бу талабга асрлар бўйи маълум догмага кириб қолган эски поэзиямизнинг поэтик формаси жавоб беролмай қолди. Уша йиллар янги мазмун билан бевосита боғлиқ бўлган, биз машқ қилаётган янги поэтик форма ҳали етарли даражада ишланмаган эди.

- 10 Шоирларимиз революцион борлиқни поэзияда акс эттириш, уни бадий образлар орқали ўқувчига етказиш йўлларини бевосита Маяковскийдан ўргандилар. Бу даврларга келиб Маяковский поэзиясининг революционлиги, жанговарлиги, агитацион конкретлиги, актуаллиги, содда ва кескинлиги ўзбек поэзиясида маълум даражада ўзлаштирилган бўлса-да, унинг поэтик маҳорати, бадий формани ривожлантириш соҳасидаги тажрибалари ҳали етарли даражада ўрганилмаган эди. Шунинг учун ҳам бу даврдаги ўзбек совет поэзиясида, жумладан, Собир Абдулла ижодида ҳам жанговар, 20 агитацион характерга эга бўлган асарларнинг катта қисми поэтика жиҳатидан хом ва тақлидчилик характерига эга эди.

- Собир Абдулла рус совет адабиётини тобора чуқурроқ ўрганишга интилиши натижасида, ҳаётий воқеаларни янада тўлиқроқ акс эттиришга, бадий маҳоратини оширишга, халқ оғзаки адабиётига мурожаат этиш билан майда лирик шеърлардан катта шеърини дostonларга ўтишга эришди. Шоирнинг бу даврга келиб янги социалистик мазмунга эга бўлган ўзбек совет поэзиясида классик поэтик формалардан фойдаланиш, 30 уларнинг халқ оғзаки адабиётига яқин бўлган хусусиятларини янги шароитда давом эттириш масаласини ўз олдига қўйганини кўрамиз.

- 1939 йилда Собир Абдулланинг «Гулшан» деган тўплами чиқди. Тўплам ашулалар, ҳажвий шеърлар ва майда дostonларни ўз ичига олиб, шоир бадий маҳоратининг анча такомиллашганидан далолат беради. 1932 йилда ёзила бошлаган «Остона полвон ўғли» дostonида камбағал деҳқонларнинг Октябрь революциясидан олдинги оғир аҳволини кўрсатиш билан бирга, 40 уларнинг революциядан кейин бахтли турмушга эришиш сабабларини очиб бериш масаласини ўз олдига қўйд. Дostonнинг тугал бўлмаслигидан қатъи назар, у Собир Абдулланинг ижодидаги бадий форма ва образларнинг мукамаллашганлигидан, борлиқни реал ва маълум бир сюжет орқали акс эттиришда янги ютуққа эришганлигидан дарак беради.

Уша тўпламга кирган «Йўқликдан — тўқликка», «Қолхоз ҳангомаси» асарларида коллективлаштириш ва бунинг натижасида деҳқонлар онгида пайдо бўлган ўзгаришлар конкрет воқеалар билан боғлаб акс эттирилади. Бу кичик дostonларда илгари ҳуқуқсиз, мол-мулксиз бўлган қишлоқ камбағалларининг совет ҳокимияти даврида колхозга кириб ўз ҳуқуқларини топганликлари, мол-мулкка эга бўлиб, бадавлат хўжаликнинг эгаси бўлишга эришганликлари, колхоз бойлигининг кундан-кунга ортиб бориши, коллектив меҳнатнинг самаралари бадий образларда тасвирланади. 10

Шоирнинг бу даврдаги шеърларида халқаро миқёсда бўлаётган муҳим воқеалар, жаҳон халқларининг озодликка интилишлари ҳам қисман акс этади. Бу жиҳатдан, ўша йиллардаги Испания воқеаларига бағишланган «Испан қўшиғи» шеъри характерлидир.

Собир Абдулла бу йилларда ҳажвий шеърлар устаси бўлиб танилди. «Дангаса», «Мусулмонқул», «Алла» каби ҳажвий шеърлар яратди.

Ҳажвий шеърлар ҳам Собир Абдулланинг ўз ижоди устида, ўз асарларининг тили ва поэтик формалари устида қунт билан ишлаганлигини кўрсатди. Унинг бу даврдаги асарлари ичида халқ қўшиқларини, халқ оғзаки адабиётига, халқ оммасига яқин бўлган классик куйлар вазнида ёзилган шеърларини кўплаб учратиш мумкин. Унинг бу шеърлари турли куйларга солиниб, халқ ўртасида ашула қилиб айтила бошлади. 20

СССР Олий Совети Президиуми Собир Абдулланинг ўзбек совет адабиёти ва маданиятини ривожлантиришдаги хизматларини қадрлаб, 1939 йили уни «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотлади. Бу мукофот ширни янги ижодий ютуқларга илҳомлантирди, халқимизга манзур бўладиган, халқ талабларига жавоб бера оладиган, ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қиладиган янги асарлар яратишга ундади. Собир Абдулланинг бу даврлардан бошлаб драма асарларига мурожаат этганини кўраимиз. У 1938 йилда ўзбек халқ эртаклари асосида «Тоҳир ва Зухра» музыкали драмасини яратди. 30

Бу даврларда ўзбек халқининг қурғоқ ерларга сув чиқариш, янги ерларни ўзлаштириш учун партия раҳбарлигида бошлаган оммавий ҳаракати Собир Абдулла поэзиясида кенг тасвирланди. Асарларча қақраб ётган чўлларга каналлар қазиб сув чиқариш, уларни чаман боғларга айлантириш совет ҳокимияти давридагина амалга оширилди. Халқнинг ғайрати ва қудрати 40

билан неча минг гектар ерлар кенг пахтазор майдонларга айлантирилди. Бу — халқ ҳаётининг янада фаровон ва бахтли бўлишига олиб келди. Бу воқеаларнинг ҳаммаси маълум даражада Собир Абдулла ижодида ҳам ёритиб берилди. Шоир бу буюк ўзгаришларга бағишланган «Қатта Фарғона канали», «Тошкент каналининг қурувчиларига», «Оқадир» каби шеърларини яратди.

10 1941 йилнинг 22 июнида немис-фашист босқинчилари Ватанимиз тупроғига ваҳшийларча бостириб кирди. Коммунистлар партиясининг чақириғи билан мамлакатимиздаги барча меҳнаткашлар ёвуз душманга қарши ягона бир куч бўлиб қўзғалдилар. Шонли Совет Армиямиз жанг майдонларида, ишчиларимиз завод-фабрикаларда, колхозчилар пахта далаларида, санъат арбоблари, ёзувчилар маданият фронтида жонажон Ватанимизни душмандан сақлаб қолиш учун, фашизмни йўқ қилиш учун бутун куч ва восаталарини сафарбар этдилар.

20 Собир Абдулла Улуғ Ватан уруши йилларида фронтдаги йигитларимизга бағишланган, уларнинг озодлик ва адолат учун олиб бораётган шонли курашини куйловчи қатор шеърлар, пьесалар ва ашулалар яратди. Унинг «Ватан буюрса агар», «Сен демишсанким», «Мен фидо», «Чегарачига», «Жангчи ўғилларга саломнома», «Ўч ол», «Отлиқлар қўшиғи», «Чайқалинг, денгизлар», «Босинг илгари» каби шеърлари шулар жумласидандир. У ўзининг бу шеърлари билан халқимизни, жангчиларимизни босқинчилар устидан ғалаба қозонишга

30 руҳлантирди:

Чайқалинг, дўстлар, кишилик мавжидин, дарёсидин,

Қутқаринг оламни золим, ўғрилар ғавғосидин.

Тоза бўлсин ер ўлимнинг доғи, қон тамғасидин,

Хуррам ўлсин барча халқлар мардлик савғосидин,

Яъни битсин ваҳший фашист яхшилар дунёсидин!

(«Чайқалинг, денгизлар»)

Йўл сол, йўл сол! Ев устига, ботир ёшлар!

Қасос сўрар ўлдирилган азиз бошлар.

Наърасидан титраб, тошиб тоғу тошлар,

Евдан ўч ол!

(«Ўч ол!» шеъридан).

40 Шоир ажойиб социалистик Ватаннинг тақдири билан унда яшаб турган граждaнларнинг тақдирини чамбарчас деб билади. У ватанпарварлик ғояларини кўтаринки руҳда, зўр завқ билан куйлар экан, жангчиларимизни улуғ озодлик курашида мардликка, ҳеч нарса олдида тиз чўкмасликка чақиради.

Мардлик, қаҳрамонлик — Ватанни ҳимоя қилиш, унинг бахти, келажаги учун бутун кучни сафарбар этиш, агар лозим бўлса ҳаётингни ҳам қурбон қила олишдир, деган фикрни олға суради. «Мард ўлар ўз қўлда ўстирган чаман ишқи билан», дейди у «Ватан ишқи билан» шеърда.

Собир Абдулла Ватан ичкарасида ишчи, деҳқон ва интеллигенциямизнинг меҳнат майдонида кўрсатган жасурликларини, қаҳрамонликларини куйловчи қатор асарлар ҳам яратди. «Ўтажақдир», «Салом», «Ёр учганда», «Поезд деразасидан» шеърлари шулар жумласидандир. 10

Собир Абдулланинг Улуғ Ватан уруши йилларида ёзилган шеърлари «Сўз ва соз» номи билан тўплам бўлиб чиқди.

Собир Абдулла янги социалистик мазмунни ифода-лаш учун эски шеърӣй формалардан фойдаланишда айрим муваффақиятларни қўлга киритди. Лекин шу билан бир қаторда, у айрим шеърларида турмуш билан боғлиқ бўлмаган мавҳум образлар, трафарет бўлиб қолган бадий воситаларга берилиб кетади. Масалан, шоир учувчиларимизни осмон денгизида сузиб юрган наҳангларга ўхшатади, жангчи йигитларимизни Баҳром, Рустам, Қайсдек бўлишга чақиради. «Вафосиз гулни оз экдим», «Ўзбекистон» шеърлари шулар жумласидандир. «Ўзбекистон» шеъри декларатив, риторик мадҳия бўлиб, ҳажм жиҳатидан катта, мазмун жиҳатидан эса жуда юзаки, бадий форма жиҳатидан ялтироқ, сийқа, китобхонда реал тасаввур қолдирмайди. 20

Бу хилдаги шеърлар феодализм давридаги сарой қасидабозларига кўр-кўрона тақлид қилишнинг нақадар зарарли эканини кўрсатади. Бу ҳол, албатта, Собир Абдулланинг бутун ижодига характерли эмас, шоир сўнгги даврдаги энг яхши реалистик асарлари билан ўз ижодига хато ва камчиликларни йўқота борди. Совет халқи фашизм устидан узил-кесил ғалаба қозониб Ватанимиз уруш вайроналарини ва халқ хўжалигини тиклаш, янги қурилишлар даврига кирганда Собир Абдулла ҳам бошқа шоирларимиз қаторида ўз қаламини эркин меҳнатнинг завқини, унинг лаззатини куйлашга қаратди. 30 40

Партиямиз Марказий Комитетининг адабиётимизга кириб келувчи ёт оқимларга қарши кураш, адабиётда ғоявийликни кўтариш юзасидан чиқарган тарихий қарорлари совет адабиётининг тараққиётида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу қарорлардан ўзига тегишли

хулосалар чиқариб олган Собир Абдулла социалистик реализм методини янада чуқурроқ эгаллашга, замонамиз талабларига жавоб бера оладиган асарлар яратишга яна ҳам қаттиқроқ киришди. Ўз асарлари устида қунт билан ишлаш натижасида эски поэзияга хос бўлган сербезак образлардан, дабдабали риторикадан, абстракт иборалардан ҳоли бўлган реалистик асарлар, халққа манзур бўлган ашулалар ёзди. «Дебоча», «Халқобод», «Она», «Пахтазор мисралари», «Ҳар доим» каби

10 шеърлари шулардандир.

Шоир халқ ҳаётини ҳар қандай ижоднинг бирдан-бир манбаи деб билади. Халқ тилининг бойлигига асосланган асаргина ҳақиқий поэтик асар бўлиши ва халққа манзур келиши мумкин. Собир Абдулла адабиётда халқнинг, халқ тилининг аҳамияти ҳақида:

Халқдан чет ижоддир — сувсиз бир дарё,

Улуғ манадир халқ ижодчи учун,—

(«Дебоча» шеърдан)

деб айтган эди.

20 Партиямизнинг XX съезди адабиётимиздаги жиддий нуқсонларни очиб берди ва ёзувчиларимизга социалистик воқеликни чуқур ўрганиш йўлларини кўрсатиб берди.

Собир Абдулланинг сўнгги йилларда ёзган шеърларининг кўпчилиги тўлақонли асарлар бўлиб, улар шоирнинг ўз шеърларининг бадиий таъсири ва ғоявийлиги, замонавийлиги устида қунт билан ишлаганлигини кўрсатади. «Москвдан миннатдорлик», «Овозимиз», «Қутлуг бўлсин», «Оилада», «Қирда меҳнат байрами»

30 каби шеърларини шулар жумласига киритиш мумкин.

Социалистик Ватанимизнинг тараққиёти, давримизнинг талабларига қараб Собир Абдулла шеърларининг тематикаси ҳам аста-секин кенгайиб борди. СССРнинг асосий пахта базаси бўлган Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш халқимиз олдига асосий вазифа қилиб қўйилди. Республикамиз экономикасининг асосини ташкил қилувчи пахтанинг ҳосилини ошириш масаласига ва бунинг учун барча имкониятлардан фойдаланишга бутун куч сафарбар қилинди. Партиямизнинг, Ватанимизнинг бу топшириғини бажариш орномус, виждон ишига айланди. Собир Абдулла ҳам бу вазифадан четда қолмади:

Сафарбар бўлганда виждон, номус-ор,

Аччиқ тажрибанинг чекланар ҳадди.

Ҳа денг, виждон аҳли, яшнасин диёр,

Тезроқ кўтарилсин пахтазор қадди!

(«Пахтазор мисралари» шеърдан).

Янги уруш даҳшатлари тинч турмушимизга, ҳур меҳнатимизга хавф туғдирган пайтларда шоир халқимизнинг овозига жўр бўлди.

Тинчликни истаймиз халқлардек ҳар вақт,
Тўйларда айтилсин биз ёзган ўлан,
Шеърый мазмунимиз ҳаёт, ҳурмат, бахт,
Ижодий манбадир бизга ҳур Ватан.

Собир Абдулла кишилар онгидаги эскилик қолдиқларини, меҳнатга социалистик муносабат қоидаларини бузувчиларни, порахўрликни, бюрократизмни, лаганбардорликни, хотин-қизларга феодалларча муносабатда бўлувчиларни фош қилувчи кўпгина ҳажвий шеърлар яратди. Унинг «Дангаса куёв», «Ишчан келин», «Эртага келинг», «Тўн янги, одат эски», «Бир гап бўларкетар, деб», «Қуруқ гап қулоққа ёқмас» каби шеърлари халқ ўртасида тез тарқалди ва унинг муҳаббатига сазовор бўлди. Бу ҳажвларда ҳаётимиздаги камчиликлар тўғри пайқаб олинган, уларда халқ ижодидан усталик билан фойдаланилган. Бу ҳажвларнинг халққа сингиб кетган, халқ куйларига тузувчи бадий поэтик формаларда ёзилганлиги уларнинг осон ўқилишига, тез тушунилишига ва ёдда қолишига имкон беради.

Собир ўзининг ашула ва ҳажвий шеърларида классик адабиётимизнинг, Муқимий, Фурқат асарларининг энг яхши традицияларини давом эттиради.

Собир Абдулланинг 1930—1953 йиллар давомида ёзилган сатирик ҳикояларида эски ҳаётнинг кирдикорлари, бой-амалдорларнинг золимлиги, уларнинг ҳийланайранглари очиб ташланади («Таракана», «Ўғрини қароқчи урибди» ва бошқалар), колхоз тузумининг ғалабаси натижасида қишлоқдаги ўзгаришлар тасвирланади («Дўст», «Ота ва ўғил», «Бир шингили томоқни ёради» ва бошқалар), социалистик жамиятимиз шароитида учрайдиган эскилик сарқитлари фош қилинади («Иқбол», «Девор орқасида суҳбат», «Куёвлар, келинлар», «Ўлмасхон», «Ўртоқ Холназаров»).

Бу ҳикоялар Собир Абдулланинг прозада ҳам пишиқ ва мукамал асарлар ёза олишини кўрсатди. Ҳикоянинг кўзга ташланиб турадиган хусусиятларидан бири — уларнинг халқнинг кундалик турмушидан олинганлиги ва тилининг соддалигидир. Умуман, халқ тилининг бойлигидан, халқ оғзаки адабиётидан кенг фойдаланиш Собир Абдулла ижодининг энг характерли томонларидандир.

Унинг «Агар халқ севмаса, номинг ўчар, дунёда қолмайсан» дейиши бежиз эмас.

Собир Абдулла бир неча саҳна асари яратди. Булар музикали драмалар бўлиб, кўпчилиги саҳнада узоқ умр кўрган, томошабинга манзур бўлган асарлардир. Халқ эртаклари асосида 1938 йилда ёзилган «Тоҳир ва Зухра» музикали драмаси республикамизнинг кўпчилик театрларида ўн олти йил мобайнида узлуксиз қўйилиб келмоқда. Бу асар қўшни республикалар театрларининг репертуаридан ҳам мустақкам ўрин эгаллаган. Шу драма асосида ишланган «Тоҳир ва Зухра»

10 фильми 400 нусхада жаҳон экранларида кўрсатилмоқда.

Собир Абдулла 1953 йилда улуг демократ шоир Муқимий ҳаётига бағишланган саҳна асари яратди. Айрим камчиликларидан қатъи назар, бу асар ҳам халққа манзур бўлди. У республикамиз театрларининг саҳналарида муваффақият билан қўйилиб келмоқда.

Собир Абдулла ўзининг 30 йиллик ижодий фаолиятида 10 та шеърлар тўплами ва 15 га яқин саҳна асари ёзди.

20 Бу тўпламларга кирган айрим қўшиқлар, саҳна асарларидаги айрим ашулалар халқ оғзида такрорланиб келади, йиғинларда, тўйларда, халқ байрамларида Собир Абдулла ашулалари янграйди. Бу — халқнинг шоир ижодига берган энг катта баҳосидир. Собир Абдулла ижодий иши билан бирга, жамоат ишларида ҳам актив қатнашиб келмоқда. Санъатимиз ва адабиётимиз ривожланишида кўрсатган хизматлари учун у икки марта «Хурмат белгиси» ордени ва «Шавкатли меҳнати учун» медали билан мукофотланди.

30 Театр санъати ва драматургиямизнинг тараққиётига қўшган ҳиссасини ҳисобга олиб, Ўзбекистон ССР Олий Совет Президиуми Собир Абдуллага Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, деган унвон берди.

Собир Абдуллага Ватанимизда бўлаётган буюк қурилишлар, коммунизмга шахдам қадамлар билан бо- раётган халқимиз илҳом берди, буюк коммунистлар партияси эса уни ижодга йўллади.

Шоир халқимизни бахтиёр турмушга эриштирган ғалабаларга бошловчи Коммунистлар партиясига мин- 40 натдорлик билдиради:

Мен совет шоирин — мен бахтиёрман,
Яхшилар қатори ёдланар отим,
Донм садоқатда мен барқарорман,
Сенинг мадҳинг куйлаб ўтар ҳаётим.
Сендан миннатдорман, улуг Москвам,
Жонажон партиям, буюк давлатим,

Сен бор, совет халқи кўрмас ғам-алам,
Бахтим, қароргоҳим, донғим, савлатим.

УНИНГ ХОТИРАСИ ДУСТЛАР ҚАЛБИДА ЯШАЙДИ

Мен Якуб Колас — Константин Михайлович Мицкевичдан роппа-роса йигирма ёш кичикман. Совет Иттифоқи ёзувчиларининг Биринчи қурултойида у эллик бир ёшли киши, мен эса ўттиз бир ёшли йигит эдим. Бу бизнинг Москвада биринчи учрашувимиз эди.

Иккинчи марта СССР Ёзувчилар союзининг Белоруссия ССР пойтахти Минск шаҳрида Максим Горький ташаббуси билан Владимир Маяковский ижодига бағишлаб ўтказилган сессиясида учрашдик. Уйига бориб меҳмон бўлдим, у бизни катта қалб билан кутиб олди.

Кейинчалик Москвада, Киевда, Минскда яна бир неча бор учрашдик.

Илгарилари бу катта шоирнинг салобатидан ҳадиксираб тортинган юракларимиз унинг ёшларга бўлган ғоят меҳрибонлиги, самимийлиги натижасида унга яқинлашган, у билан битта бўлиб кетган эди.

Ўзининг соддалиги, камтарлиги ва меҳрибонлиги билан у бизни жалб қила олди.

Биз ўзбек ёзувчилари: Ғайратий, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Сотти Ҳусайн, Яшин уни тантанали суратда Якуб Колас деб ўтирмасдан, Ёқуб ака, деб қўя қолар, эдик. У бизга шундай яқин эди.

Улуғ Ватан уруши йилларида у Ўзбекистонда яшадди. У Ўзбекистонни Белоруссиядай сева олди ва бизнинг қадрдонлигимиз балоғатга етиб, қариндошликка айланди. Худди шу вақтларда бизнинг ўзбек йигитимиз қаҳрамон Мамадали Топиболдиев рус, украин, белорус жангчилари билан биргаликда Белоруссия ерларида фашист армиясини қирар эди.

Якуб Колас менинг уйимда, боғчамда кўп марта меҳмон бўлган. Болаларим уни катта отадай қутлар ва эркаланар эдилар.

Гулзор ёнида, электр чироғи тагида бир чойнак чой, бир тарелка қанд устидаги шеърхонликлардан сўнг унинг менга қилган насиҳатлари бугунгидай ҳамон қулоғимда жаранглайди.

— Ғафур! Сенинг жуда гўзал, бадавлат, жуда маданий ажойиб ватанинг бор. Сенинг ғоят етук халқинг бор. Шу ватанни обод қилишга, шу халқнинг озод бўлишга сабаб бўлган улуғ Ленин тузган жонажон Ком-

мунистик партиянг бор. Сен шуларнинг шаънига муносиб асарлар ёзишинг керак!

Афсуски, бу меҳрибон, катта дўстим тўғрисида хотира ёзаётирман. Унга мактуб ёзишим мумкин эди.

Энди ўз мактубларимни уни севган, уни тарбия қилган белорус халқига ёзаман. Чунки бу халқнинг ҳар бир граждани улуғ Якуб Қоласнинг руҳини ўзида мужассам қилгувчи менинг дўстларим, қардошларим, қариндошларим бўлади.

- 10 Белоруссиянинг халқ шоири, СССР Олий Советининг депутаты, БССР Олий Совети Президиумининг аъзоси, Белоруссия КП Марказий Комитетининг аъзоси, БССР Фанлар академиясининг вице-президенти Якуб Қоласнинг хотираси дўстларнинг қалбида абадий яшайди. Жонажон совет адабиётининг оташин, ўлмас асарлари билан яқиндан таниш бўлган ўзбек халқи Иттифоқимизнинг барча қардош халқлари билан биргаликда унинг вафотида қаттиқ қайғуради.

20 ЗУР ИМТИХОН

Ўзбек ва тожик халқлари бир пўст орасидаги икки мағиз каби бир-бирларига яқин ва дўст бўлиб, худди икки тилда гапирувчи бир халқ сингари ҳаёт кечириб келганлар. Бу икки халқнинг санъат, адабиёт ва маданияти ўртада мерос бўлиб, бир-бирига чамбарчас боғланган тарихий анъаналарга эгадир. Агар ўзбек бинокори тожик уйини қуриб берган бўлса, тожик наққоши ўзбек уйини гўзал нақшлар билан безатгандир. Шашмақом куйларини Мулла Тўйчи ҳофиз тилидан эшитган тожик қанчалик қувонган бўлса, уни Содирхон ҳофиз тилидан тинглаган ўзбек ҳам шунча қувонгандир.

- 30 Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин уларнинг бу дўстликлари яна ҳам мустаҳкамланди. Улар Ленин байроғини баланд кўтариб, улуғ рус халқининг қардошларча ёрдами билан социалистик қурилишнинг ҳамма соҳаларида қўлдошлик ва ҳамкорлик қилдилар. Улар ўзларининг шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятини тобора ривожлантириб, жуда юксак ютуқларга эришдилар.

40 Тожик совет адабиётининг асос солувчиларидан бири Садриддин Айний ўзбек ёш адабиётчиларини тарбиялашда ҳам қимматли ҳисса қўшди ва шахсан менинг ҳам устозимдир.

Тожикистоннинг шоир ва ёзувчилари билан совет адабиётининг турли босқичларидан бирга-бирга ўтиб

келмоқдамиз. Мавзуимиз бир ва ягона мақсадимиз шонли коммунизмни қуришдир.

Ватанимизнинг гўзал пойтахти улуғ Москва шаҳрида бўладиган Тожик санъати ва адабиёти ўн кунлиги бутун совет халқининг қувончли байрами бўлиб, шу қаторда ўзбек халқининг ҳам ифтихоридир. Тожик халқининг санъаткорлари, шоир ва адиблари бу ўн кунликда Партия ва Ҳукумат бошлиқлари олдида, бутун совет халқи олдида қўлга киритган ютуқларини намойиш қилиб, каттакон имтиҳондан муваффақиятли ўтиб, юксак ҳурматга сазовор бўлишларига қаттиқ ишонамиз. Бу ўн кунлик уларнинг келгуси юксалишлари учун яна бир поғона бўлгусидир. 10

ЖАНГОВАР ҚАЛАМҚАШ

Қаламқаш ўртоғимиз, ёзувчи Ҳусайн Шамс ўзбек халқининг асл фарзанди ва социалистик жамиятимизнинг истеъдодли куйчиси эди. 1930 йилда унинг биринчи шеърлар тўплами «Гудок» нашр этилди. У бу тўпламга кирган шеърларида совет кишилари муносабатларини жўшқин сатрларда куйлади. Шундан кейинги йилларда Ҳусайн Шамснинг ўнлаб шеърлар ва ҳикоялар тўпламлари босилиб чиқди. 20

Етук ёзувчи Ҳусайн Шамснинг йирик эпик полотнолари унинг ўзбек совет адабиётига қўшган катта ҳиссаси бўлди. Унинг 1931 йилда «Сигнал», 1932 йилда «Дастгоҳ ҳайқириғи», 1933 йилда «Қурилиш» шеърлар тўпламлари босилиб чиқиб, кенг китобхонлар оммасига манзур бўлди.

Шунингдек, бирин-кетин унинг ҳикоялар тўпламлари ҳамда «Танқид», «Учинчи бригада», «Талваса» номли драматик асарлари босилиб чиқди. 1934 йилда нашр этилган «Душман» романи Ҳ. Шамс ижодида алоҳида ўрин тутди. Бу китоб ўзбек совет адабиётида коллективлаштириш темасида ёзилган энг йирик асарлардан биридир. 30

1922 йилда Ҳусайн Шамс Қўқондаги босмахонада ҳарф терувчилик вазифасида ишлар эди. Унинг ҳамкасб ўртоқларидан Урта Афғон қишлоқлик Турсун Муҳаммадий босмачилар билан бўлган курашда қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Шунда Ҳ. Шамс ўз жанговар ўртоғи ҳақида таъзиянома ёзиб, шундай деган эди: «Сен наборшик бўлсанг ҳам ишчилар синфининг қўроғини қўшнидаги бир аскар эдинг. Сенинг ишингни 40

ҳаётда, меҳнатда, курашда ва жангда давом эттирамиз. Руҳинг шод, тупроғинг енгил бўлсин».

Жанговар ўртоғимиз, сенинг ҳам руҳинг шод, тупроғинг енгил бўлсин!

УНУТИЛМАС УЧРАШУВ

10 1934 йил. Биз ўзбек совет ёзувчилари улуғ мамлакатимизнинг қардош ёзувчилари билан бирга Бутуниттифоқ совет ёзувчиларининг I съездига делегат бўлиб бордик. Бу учрашув жуда дўстона ва самимий шароитда ўтди. Ҳурматли Алексей Максимович Горький биз совет Шарқидан борган ёзувчиларни ҳурмат билан кутиб олди. Ҳар биримиз билан алоҳида-алоҳида сўрашди.

Съездда ўзи ранслик қилган ва совет адабиётининг вазибалари ҳақида оташин нутқ сўзлаган М. Горький миллий республикалар адабиётини ривожлантиришга алоҳида аҳамият бериш лозимлигини таъкидлади. Бу ажойиб сўз устасининг жўшқин нутқи ҳамон қулоғим остида жаранглаб турибди.

20 Съезд ишларидан кейин у иттифоқчи республикалардан борган бир неча ёзувчиларни Москва атрофидаги ўз боғига меҳмонликка таклиф қилди. Басавлат, нуроний, ғайратли Алексей Максимович боғини бизга кўрсатар, ўз иш кабинетига таклиф қилиб қўлёзмалари билан таништирар эди. У адабиёт ҳақида сўзлаб адабиётнинг партиявий бўлиши кераклигини, Владимир Ильич Лениннинг бу ҳақдаги кўрсатмаларини амалга оширишни қайта-қайта таъкидлар эди. У биз билан узоқ суҳбат қилиб, илиқ хайрлашар экан, ижодий ишларимизга муваффақият тилади.

30 Йиллар ўтди. Лекин бу учрашув ҳамон хотирамда. Улуғ ёзувчи 90 ёшга тўлган бу кунда у билан съездда ва Москва атрофидаги боғида учрашганимни яна бир бор ёдга олиш билан Алексей Максимовичга абадий ҳурматимни билдирмоқчиман.

Ўлим билмас бу инсон буюк ижоди билан юрагимизда яшайди.

УЗОҚ ЙИЛЛАР ХИЗМАТ ҚИЛИБ ҚОЛГИМ БОР

40 Чорак аср, ўттиз, ўттиз беш йил деган умр «ҳа» дегунча ўтиб кетадиган қисқа фурсат бўлар экан. Қонотдаги бирор юлдуз умрига нисбатан бу муддатни муддат демаса ҳам бўладиган даражада оз. Фиръавн, бобиллар ўтган замонига нисбатан қарийб юздан бир

бўлак, аммо айрим-айрим олганда бу вақт ҳар кишининг ярим ҳаёти деган сўз.

Демак, журналистлик ишига ҳам умримнинг ярми-часи сарф қилинибди. Тагин қанақа ярми денг-а? Йигитликнинг энг момоқаймоқ йиллари.

Товоним товонга уришган чоғи
Осмонда юлдузлар яратолганман,
Йигитлик умримнинг мўъжизаси деб,
Истаган қизни ҳам қаратолганман.

Ана шунақа йиллар...

Хўш, мен ўзбек халқининг севган ва ишонган газеталарига қилиб келган хизматларим учун таманно қилаётибманми ёки шу йўлда ўтган умрим учун афсус еяётибманми? Асло! Балки мен жонажон редакция-мизнинг бевосита ўзида ва унга боғланган бўлатуриб ташқарида ўтган ҳар бир соат билан фахрланаман. Чунки редакция менинг учун она қучоғидек биринчи меҳрибон тарбиячи ва савод мактабидан кейинги олий мактаб мартабасидир.

Газета коммунистик партиянинг ҳар кун, ҳар со- 20
ат халқ билан сўзлашиб турадиган тилидир, дейилади; ўз яшаб турган жонажон республикангнинг энг йирик шаҳарларидан тортиб, энг узоқ — кичик қишлоқларигача кафтингнинг чизигидай кўз ўнгингда бўлса, унда яшовчи ишчи, колхозчи, зиёлилар ва халқ мухбирлари билан истаган соатда хабарлашиб турсанг — бундан ҳам етук, бундан ҳам мазмунли умр дунёда борми? Талай-талай машҳур кишиларни газета даргоҳи ўстириб, вояга етказган ва оламга танитган. Жонажон коммунистик партия ҳар дамда ўз органи бўлган га- 30
зеталарга ва уларнинг ходимларига бевосита раҳбарлик қилиб туради. Кишининг зеҳни, зийраклиги, умумий ва сиёсий дунёқараши кундан-кунга ўса боради.

Редакция атрофига уюшган соғлом коллектив бора-бора кишининг ўз ака-укасидай, туғишганларидай бўлиб кетар экан. Мен редакциянинг ўз қучоғида хизмат қилган йилларни жуда-жуда соғиниб эсга оламан. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кекса ходимларидан Вали Алламов, Тулузаков, Сидиқ Юсуфжонов, Миртемиров (Бек), Мажид Усмон, Аҳмаджон Ёқубов, Усмон 40
Япиев, Идессислар менга қариндошлардан кўра қадрдонроқ. Марҳумлардан Комил Алиев, Ҳамид Олимжон, Ҳожиакбар Ғуломов, Обид Абдурахмонов, Нажмиддин Юсупов (Юмой)ларни ғоят ҳурмат билан ёдга оламан. Чунки биз отахон газетамиз «Қизил Ўзбекистон» нашр қилина бошлагандан буён партиямиз ва давлатимиз-

нинг халқимиз манфаати йўлидаги ҳар бир режасини тўла-тўқис ёритиб, оммага етказишда қўлга-қўл бериб хизмат қилганмиз.

10 Ер ислоҳоти, саводсизликни битириш, босмачиларга қарши кураш, хотин-қизлар озодлиги йўлида бошланган «ҳужум», қулоқларни синф сифатида тугатиш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, биринчи трактор, пахта учун кураш, сув учун халқ юриши, Тўқимачилик комбинати ва бошқа-бошқалар... Булар ҳаммаси партиямизнинг ўз мамлакатимизда социализм қуриш йўлидаги улуғ инқилобний режалари эди. Биз бу курашларнинг ичида чиниққан, пишган газетачилар бўламиз.

Гарчанд ўша йиллар бизнинг ва биз чиқарган газетанинг савияси ҳозирги журналлардан ва чиқиб турган газетамиздан анча қуйида бўлса ҳам, аммо революцион руҳи ҳозиргидай ҳаминша мустаҳкам эди.

20 Газета-ку аста-аста бизни ўқитар, тарбиялар эди, ўз навбатида биз ҳам ўз газетамизни ўқитиб, тарбиялаб вояга етказдик. «Бири-бирига шогирд, бири-бирига устод» дейилгани шу бўлади-да. Хусусан, «Қизил Ўзбекистон» газетаси менинг зеҳним, идроким билан эгизак туғилгандай қондош, қариндош газетадир. Ҳали-ҳанузгача ёзиб борган бирор асарим босилиб чиққунча кўзим учади, босилиб чиққандан кейин биринчи хабарим босилган йилдагидай алавақтларгача қувониб юраман.

30 Новвот шимган болалар ширинлик лаззати ўз оғизларида узоқроқ туришини истайдилар. Мен ҳам босилиб чиққан ва энди чиқадиган асарларимнинг жонимга берган ҳузури давомли бўлишини, иложи бўлса, абадий бўлишини истар эдим. Шунинг учун ҳам ўз газетамга, газета орқали халқимга узоқ йиллар хизмат қилиб қолгим келади:

Шарафли Ватанимга жонажон партиямиз
Тарихда секунд-секунд бериб келди эътибор,
Ленин назари тушган советлар Шарқи учун
Бир қишлоқ мухбиридек хизмат қилиб қолгим бор.

МЕН УҚИГАН МАКТАБЛАРДАН БИРИ

40

Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар 1916—1917 йилларнинг бир қисмида газетафурушлик ҳам қилганман. 100—150 та «Туркестанские ведомости», «Курьер» ва бошқа газеталарни қўлтиқлаб, шахарнинг обод, серқатнов кўчаларида бақриб-чақриб юрганман:

— Олий ҳазратга суиқасд! Покушение на Его Величество!

Жиззах қўзғолони бостирилди! Восстание башибузуков в Джизаке подавлено!

— Йўқолсин Пуанкара!

— Мачаловнинг хотини ўғил туғди!

Ва ҳоказолар...

Бу йилларда ўзим газета сотсам ҳам, газета деганининг ўзи нима — жавоб беришдан ожиз, содда ўспирин эдим. Аммо баъзи газета номерларини бир нафасдаёқ талашиб-тортишиб олиб кетганларидан, одамларнинг чеҳраларидаги баъзан ғазаб, баъзан шодлик сингари ҳолатлардан, икки-уч газетхоннинг ўзаро қизғин баҳслашувларидан шунини сезар эдимки, газета дегани — у жуда катта куч, зўр куч. Оқин сувни тўхтата оладиган, тўхтагани юргиза оладиган, кишиларни ишонтира оладиган, ваҳимага соладиган, уларни шивирлатиб қўядиган, курашга қўзғотадиган ва уюштира оладиган, хуллас, менинг ўша замондаги тасаввуримча, газета тўрт саҳифа сўздан иборат жонсиз, аммо ажойиб бир сеҳргар эди. 10

Мен ўша топда газета чиқазувчи бирор кишини кўтанимас эдим, аммо менга нотаниш бўлган у кишилар чексиз қудратга эга бўлган ғалати, баҳайбат кишилар бўлиб бола хаёлимда гавдаланардилар...

* * *

Орадан ўн йилча ҳам вақт ўтмади. Газета ва газетачилар тўғрисида юқоридагича тасаввурларга эга бўлган киши, яъни каминалари шу газетачиларнинг бири бўлиб, «Қизил Ўзбекистон» газетасида очеркчи, фельетончи деган вазифада, редакцияда бир столнинг эгаси бўлиб қолган эди. 30

Бунинг ҳаммаси учун улўф Ленин партияси — Коммунистлар партиясидан, Совет ҳукуматидан миннатдорман. Бўлмаса, ахир ўзбекларга республика қаерда эдию, газета қаерда эди! Ёинки мен ўзимни бирор газетанинг адабий ходими бўла олишимни хаёлимга келтира олармидим?

Мен газетага хизматга келган вақтимда ибтидоий маълумотли, гўлгина йигитча эдим. Газета мени секин-секин ўқита бошлади. Шаҳарлардан, қишлоқлардан узлуксиз келиб турган хабарлар, жойлардаги ишчи-деҳқон мухбирлари билан ёзишмалар, секин-аста ўз республикамиз, унинг аҳволини, ундаги кишиларни танишга ўргатди. Коммунистик партиянинг газетамизга ҳар кун, ҳар соатда қилиб турган сиёсий раҳбарлиги бизни 40

зийракликка, дўст билан душманни ажратишга, фидойий меҳнат учун сафарбарликка, ўзимиз танимаган юз минглаб газетхонларнинг аҳволи руҳиясини, талабини англашга, коллектив ҳаётга ва бошқаларга ўргатди. Баъзан-баъзан ўз-ўзимга сарҳисоб бериб қоламан. Агар мендан биров сўрасаки: «Хўш, ўтган салкам қирқ йиллик муддатда қўлингдан келганча газетага, газета орқали ўз халқингга хизмат қилиб келмоқдасан, энди шуларга бир якун ясалса, сенинг газетада ҳақинг кўпми, газетанинг сенда ҳақи кўпми?»— Мен жавоб берар эдимки: «Газетанинг менинг гарданимда бўлган ҳақи устознинг шогирдда бўлган ҳақидан ортиқдир. Газета мен ўқиган олий мактабларнинг бири ва биринчиси бўлди. Ўзимда бор фазилатларнинг кўп қисми учун газетадан ва унинг атрофида уюшган мендан кўра пешқадамроқ соғлом коллективдан жуда ҳам миннатдорман».

УЛУҒ ДЕМОКРАТ ШОИР

20 Тарас Григорьевич Шевченко — украин халқининг улуг демократ шоиридир. Шоир ўзининг автобиографиясининг вариантларидан бирида: «Менинг ҳаёт тарихим ватаним тарихининг бир қисмини ташкил қилади», деган ҳаққоний фикрни айтган эди.

Кўп асрлар бўйи Украина ўз ерининг фаровонлиги, бойлиги, чиройли манзаралари — «ери серсувлиги, есири сулувлиги» билан қўшни босқинчиларнинг, поляк шляхталарининг, прус текинхўрларининг, турк султонларининг зулми остида қолди. Булар ҳеч аямай ва тап тортмай Украина ерининг бутун бойликларини талади, халқнинг ўтмишини — тарихини поймол қилди, халқ муқаддас атаган ерларни бузди, ўт қўйди, бўлиқ ерлардан деҳқонларни ҳайдади, гўзалларнинг номусини исроф қилди. «Ўтмишинг йўқ, келажакдан умид тутма!» деди.

Куйдирилган, тап-тақир саҳрога айланган қишлоқларда, ваҳшат намойиши, ўз ерида қувғин, бошпанасиз, оч-яланғоч деҳқонлар, Энгельгарт каби шу босқинчиликнинг сабаби ва манфаатдори бўлган помешчиклар

40 ерида, чор ҳукумати қўллаб-қувватлаб келган крепостной ҳуқуқ қора кўланкасида қул бўлиб ишлар эдилар.

Тарас Григорьевич «руслашиб олган» немис помешчиги мазкур Энгельгартга қарам Украина қишлоқларидан бирида, Моринцида 1814 йилда (янги стиль билан) 9 мартда туғилди. Шевченконинг ота-онаси, бутун насаби — крепостной деҳқонлардан эди. Ҳаммалари Эн-

гельгартга қарам эдилар, ғоятда камбағал эдилар. Тарас Григорьевич туғилгандан кейин икки йил ўтгач, унинг оиласи Кривовка қишлоғига кўчиб ўтди.

Қандайдир юз қирқ, юз эллик йилдай қисқа муддат илғаги чор ҳукумати ва помещиклар зулми остида эзилган Украина қишлоқларининг манзарасини кўз олдига келтириш учун, Тарас Григорьевичнинг ёддош шеърларидан бирида шу сатрларни ўқиш мумкин:

Уҳ, қандай даҳшат...

Бир замонлар тузгун бўлган қишлоқда

Ерлар қора қурум каби униққан.

Эл тентийди гала-гала ҳар ёқда.

Яшил боғлар ҳазон урган, чўлиққан.

Тўзон босиб, чирир қийшиқ қўрғонлар,

Бурган ўсмиш чашмаларнинг кўзидан,

Ўт тушгандай мунглуғ еру осмонлар...

10

Аммо темир сўққан сари тоблангандай, ҳар бир халқ ҳам жабр кўрган сари қарши кучи ўсиб боради. Украин халқи ўзининг узоқ асрли кураш тарихида кундан-кун чиниқиб, баҳодирланиб борди. Украин халқининг тарихи чет эл босқинчиларига қарши кураш тарихи, ватани ва халқининг озодлиги ва мустақиллиги учун олиб борган кураш тарихидан иборатдир. Украин халқининг бу курашларида катта ака — улуғ рус халқи ҳамиша ёнбошида бўлди.

Украин халқининг содиқ фарзанди, узоқларни кўра олган, доно саркарда Богдан Хмельницкий бундан уч юз йил илгари Украинанинг истиқболини Россия билан қайта қўшилишида кўрди. Балли, бир бутунни ажратиб бўлмас! Дарҳақиқат, украин халқи бу тарихий шафадан ютди.

Тарас Григорьевич рассомликка ғоятда ишқивоз эди. Ундаги бу майлини кўрган Энгельгарт Тарасни «сарой» рассоми қилмоқчи бўлди. Шу мақсадда уни Ширяев деган бўёқчи рассомга шогирдликка берди.

Ширяев артели айрим бадавлат хонадонларда ва Петербург театрларида шип ва деворларни безаш учун буюртмалар қабул қилар эди. Ишдан кейин Шевченко Петербургнинг боғларига чиқиб, қадимий ҳайкалларнинг расмиши чизар эди. Саройларда бўлсин, театрларда бўлсин, парк ва музейларда бўлсин, у рус тасвирий санъати билан яқиндан танишиди, кўзи пишди.

Тез орада Шевченкода бўлган таланти рус маданиятининг йирик намояндалари: Петербург Рассомлик академиясининг конференц-секретари Григорович, ўз замонасининг атоқли шоири Жуковский, рассомлардан

Венецианов, Брюлловлар пайқаб олдилар. У билан та-
нишдилар, дўст тутиндилар.

Улар ёш Тарас тимсолида катта бир кишини кўр-
дилар, унинг келажаги тўғрисида қайғура бошладилар.
У Рассомлик академиясига кириб ўқиши учун крепостнойлиги ва крепостной насаби йўл қўймас эди.

Ана шунда десангиз, улуғ рус халқининг ўзига хос бағри кенглиги, шафқати, кичик миллатларга бўлган меҳрибончилиги ўз кучини баралла кўрсатди. Рус халқининг улуғ классик рассомлари мўйсафид профессоор Венецианов, Брюлловлар бир амаллаб пул йиғиб, Украина қишлоқларида ўзини бегу султон билган пруссиялик помешчик, кеккайиб кетган тентак Энгельгартга 2500 сўм бериб, ёш Тарасни озодликка чиқардилар. Бу 1838 йил 22 апрелда бўлган эди. Ана шу куннинг хотирасига бағишлаб Тарас Григорьевич «Гайдамаклар» ва «Катерина» поэмаларини ёзди.

Тарас Шевченко ўзининг «Гайдамаклар» поэмасини Василий Иванович Григоровичга бағишлайди. Григорович Петербург Рассомлик академиясининг конференц-секретари, айни вақтда буюк рус халқининг намояндаси эди. Шевченко ўз поэмасида Григоровичга ва у орқали улуғ оғаси ва халоскори бўлган рус халқига самимий миннатдорчилик билдиради.

Шоир «Гайдамаклар» поэмасининг кириш қисмида Украинанинг халос қила олгувчи келажак авлодга мурожаат қилиб: «Рус халқи мени озод қилди, менинг келажакдаги наслларимни ҳам озод этади. Юринг, болалар, шу адолатли суд олдига борайлик. У бизга келажак учун аниқ йўл тузиб беради», дейди:

Қани, юринг, авлодларим,
Одил судга, болаларим!
Бошимга ғам тушган кунда
Учратмасам ўшани мен:
Аллақачон ғурбатларда
Қор тагида чирир эдим:
Кўмардилар ва дердилар:
«Бунинг кимга кераги бор?»

40 Оғир, аччиқ, ҳеч сабабсиз
Умр бўйи чекмак озор.
Даҳшатли туш ўтиб кетди!..
Қанот қоқинг, лочинларим.
Улар мени ғурбатларда
Кўлим тутиб, озод қилган,
Улар менинг шафқат ила
Бошим силаб, дилшод қилган.
Фарзандидек сизларни ҳам
У меҳрибон кутар қувнаб,
Оқ йўл тилаб, сўнгра ундан
50 Украинага кетинг жўнаб!..

Украинанинг Россия билан қайта қўшилишининг тантанаси бўлган шу улуғ кунларда Шевченко ёзган бу мисралар бутун Украина халқининг улуғ рус халқига билдирган ташаккур ва миннатдорчилиги сингари жаранглайди...

Петербург Шевченконинг руҳига ўз прогрессив ва демократ руҳи билан таъсир эта бошлади. XIX асрнинг улуғ мутафаккирлари Белинский, Добролюбов ва Шchedринлар билан таниш бўлиш Шевченко учун катта шараф эди. Бу мутафаккирларнинг айтганлари ва ёзганлари Шевченконинг қалбида ўз акс-садосини топар эди. Ўз тентак ғурури билан Россияни халқлар турмасига айлантирган, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов сингари инсоният генийларининг бевақт ҳалок бўлишига сабаб бўлган, миллионларча крепостной — қул деҳқонларнинг текин меҳнатидан манфаатдор бўлган Николай I га қарата Шевченко:

Яхшилик кута кўрма,—
Бекорга эркинлик кутаётибсиз,—
Эркинлик Николай ғазаби билан
Чил-парчин қилинган, мудраб ётибди.
Шу бечора эркин уйғотиш учун
Ер юзи йиғилиб, болтанинг тигин
Жуда ўткир қилиб чархлаши керак,
Ана шунда уни уйғотиш мумкин,—

20

деб ёзган эди.

Шевченконинг бу мисралари Лондонда яшовчи улуғ мутафаккир Герценнинг «Қолокол» журналида босилган «Россияни болта кўтаришга чақирингиз» деган мақоласига жавоб эди.

30

Шевченко ижодида эркинликка интилиш мотивлари кучая бошлади. Бу Николай I га ёқмас эди, шунинг учун Николай Шевченкодан ўч олиш фикрига тушди ва бунга баҳона ҳам топди. Киевда Шевченко ёш тарихчи олим Костомаровга яқинлашди. Бу олим ўз атрофига Украинанинг либерал интеллигенциясини тўплаган эди. Костомаров тўгараги славянлар жамияти тузиб, немисларнинг шарққа бостириб киришига қарши курашмоқни хаёл қиларди. Бу идея Тарас Шевченконинг «Даҳрий» асарида ўз ифодасини топади:

40

Динсиз бўлса ҳамки,
Ана шундайлар,
Констанцкий сингари эрлар —
Қамолотга етган улуғ инсонлар
Келтирар бир умр бу жаҳон учун
Тинчликнинг барқарор, енгилмас кучин!

Бу тўгаракка йиғилган, амалий ишдан кўра гап-

донликни яхши кўрадиган либералнамо интеллигентлар Тарас Шевченкога ёқмади. Шевченко уларни қаттиқ танқид қилди.

Чунки, Гоголь, Белинский, Герцен, Добролюбов, Чернишевский, Щепкин, Брюллов, Венециановларнинг жамулжами — XIX аср ўрталарида Руснинг илғор тафаккурдан баҳраманд бўлган Шевченко, албатта. Костомаров тўғарагидаги инжиқ одамларни ёқтирмасликка ҳақли эди.

- 10 Костомаров тўғараги тезда Николай оҳранкаси томонидан қўлга олинди. Бу вақтда Шевченко Украинада ўз адабий асарлари ва рассомчилиги учун материаллар тўплаб юрган эди. Шевченко Днепр соҳилида қўлга олинди. Костомаров тўғарагининг аъзолари: «Биз славянлар яшайдиган мамлакатларни рус подшоҳига тобе этмоқчи эдик», деб озод бўлиб кетадилар.

- Сўроқ чоғида Шевченко ўзини жуда мардона тутди. Унинг «Туш», «Васият» ва бошқа асарлари ҳам жандарма қўлига тушган эди. Шевченко Костомаров тўғарагига алоқаси бор эканини қатъиян рад қилди. Лекин шоир ўз ижоди учун қаттиқ жазоланди. Шевченко сургунга ҳукм қилиниб, Оренбург линия батальонига оддий солдат қилиб жўнатилди. Ҳукмнинг устига Николай ўз қўли билан: «Қатъиян назорат остига олинсин, ёзиши ҳам, расм чизиши ҳам ман қилинсин», деб қўшиб қўйди.

- 1847 йил 9 июнда Шевченко Орскга жойлашган 23-дивизиянинг 4-батальонига оддий солдат қилиб жўнатилди. Уша вақтларда Орск крепостини қозоқлар «Ёмон қалъа» деб атар эдилар.

- 30 Улуғ шоир Николай I замонасидаги солдатликнинг бемаъни машқларидан иборат бўлган машаққатли режимда ўн йил азоб-уқубат чекишга маҳкум этилган эди. Шоир крепостининг хилват жойларида парча-парча қоғозларга шеър ёзиб, биров кўриб қолмасин, деб этигининг қўнжига яширарди.

- Шевченко қақроқ саҳрода ўз она Ватани — Украинани, кенг серсув Днепр ва севгилис Катряни такрор-такрор эсларди. Баъзан келажакка назар ташлаб, унда зулмдан озод бўлган «кенг қишлоқлар ва бу қишлоқларда хушчақчақ кишиларнинг ҳаётини» кўрарди.

- 40 1848 йилда Орол денгизи қирғоқларига юбориладиган экспедициянинг бошлиғи Бутаков экспедиция ўтган жойларни суратга олиш учун Шевченкони ўзи билан бирга олиб кетди. Экспедиция зўр машаққатлардан кейин Қўсоролга етиб бориб, ўша ерда қишлаб қолди.

Шевченконинг кўпгина яхши шеърлари Қўсоролда ёзилди. Ватандан узоқда, гурбатда, севган қизининг жамолини соғинган ҳижронзада шоир ажойиб лирик шеърлар ёзди. У ўзининг болалик ва ўспиринлик йилларини қўмсаб, автобиографик шеърлар ижод қилди.

1849 йилнинг кузида экспедиция Оренбургга қайтиб келди. Шевченко чизган суратлар Петербургга юборилиб, шоирга енгиллик беришни сўралди. Петербургдан эса шоирни баттарроқ қийнаш тўғрисида буйруқ олинди. Шевченкони Қаспий денгизининг шимоли-шарқий қирғоғидаги Новопетровск крепостига жўнатдилар. Шоирни таъқиб этиш кучайди. Николай I қайтадан фармон бериб, ёзиш ва расм чизишни иккинчи марта қатъиян ман қилди. Чунки Шевченконинг «Туш» поэмасида подшо хонадони қаттиқ сатира остига олиниб, фош қилинган эди. Айниқса, маликани, Николай I нинг хотини, Александр II нинг онасини бўйнини тута олмайдиган, қалтироқ қилиб тасвир этилган эди. Подшо хонадони ўз шаънига бўлган бу ҳаққоний танқидни ҳазм қила олмасди. Юқорида айтилиб ўтилганидек, декабристлар қонини ҳали қўлидан юлмаган, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтовнинг жасади устида қаҳқаҳаси тинмаган самодержав тиран учун Шевченкони қурбон этиш ҳеч гап эмас эди.

Шевченко, ниҳоят 1857 йилда тутқунликдан бўшади. Сургун ва қамоқнинг оғир машаққатларидан қутулди. Ўз севган ишини дадил давом эттиришга қодирлигини хотира дафтарларидан бирида шундай деб ёзди: «Мен ўн йил бундан муқаддам ўзимни қандай ҳис қилган бўлсам, ҳозир ҳам худди ўшандай бардам ҳис қиламан».

1857 йилнинг ёзида Шевченко Новопетровск крепостидан чиқиб кетди.

Узоқ уринишлардан сўнг Шевченко Петербургда яшаш учун ижозат олишга муваффақ бўлди. Шунда ҳам полиция назорати остида яшади.

Тарас Григорьевич Шевченко Петербургнинг илғор намояндалари томонидан хушвақтлик билан кутиб олинди. У рус маданиятининг йирик арбоблари билан танишди ва улар туфайли шоирга адабиёт салонларининг дарвозалари кенг очилди. Чернишевский, Добролюбов, Салтиков-Шчедрин, Шепкин, Курочкин ва бошқалар улў украин шоири, помещчиклар ва подшо амалдорларининг душмани, сургунларда чиниққан Шевченкодаги революцион жўшқинликни кўриб, уни ўз ҳимоялари остига олдилар ва қўллаб-қувватладилар.

Шевченко сўнги марта 1859 йили Украинага келиб, ўз Ватанини, қавму қариндошларини, ўша қашшоқ асоратдаги ҳаётни, бир парча нон учун эртадан кечгача қилинаётган меҳнатни кўрди. Украинада уни таъқиб этиб, яна қийноқ остига олдилар ва Украинада яшашни тақиқ қилдилар. Шоир Петербургга қайтиб, Рассомлик академиясида аввалги ишини давом эттирди.

10 Подшо ҳукумати томонидан қилинаётган сиқиклар шоирнинг мустақкам иродасини буколмади. Улуғ рус мутафаккирларининг ақлидан равшанлик топган унинг қалби ўз шеърини ёзаверди:

Золим подшолар ўз қилмишларига
Жазо тортадиган кун бўлармикан?
Ҳақиқат ўрнини топарми экан?
Топади албатта, қуёш чиқади,
Бу зулмат, ёвузлик эриб кетади.

Улуғ қўбизчи интизорлик билан қуёш чиқишини кутиб, 1861 йил 10 мартда вафот этди.

* * *

20 Ҳамиша раҳнамомиз бўлган улуғ Ленин партияси — Коммунистик партия ўзининг миллатлар дўстлиги тўғрисидаги таълимоти билан кўзимизни очди. Дўстларни ҳам, душманларни ҳам таниб олдик. 1914 йили Шевченконинг туғилганига 100 йил тўлганда, Николай I нинг авлоди Николай II шоирнинг қабрини зиёрат этишни ман қилди. Ҳамиша раҳнамомиз бўлган Ленин партияси ўзининг «Путь правды» газетасидаги «Крепостниклар ва Шевченко» сарлавҳали мақоласида:

30 «Мудҳиш тақдирнинг насибасидан унинг косаси тўлган эди, ана шунинг ўзи ҳам улуғ малорус шоирга абадий шараф бағишлайди. Чунки у бутун умрида, шулар бахтиёр бўлсин, деб курашган, келажак авлод уни ҳурматлайди», деб ёзди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси халқларни озод қилди ва бирлаштирди. Ана шундан кейин ўз-ўзимизни танидик. Радишчевни ҳам, Пушкинни ҳам, Лермонтовни ҳам, Гоголни ҳам, Руставелини ҳам, Церетелини ҳам, Фирдавсийни ҳам, Низомийни ҳам, Хусрав Деҳлавийни ҳам, Гюғони ҳам, Шекспирни ҳам, Шекспирни ҳам, Шекспирни ҳам, Шевченкони ҳам танидик.

40 Ватанимизнинг ажралмас йирик республикаларидан бири бўлган Украинанинг классик улуғ демократ шоири орзу қилган замонда яшаб турибмиз. Шарафлар бўлсин улуғ Коммунистик партиямизга!

Газетамизнинг шу йил 14 январь сонида ўзбек классик шоири Отойнинг филология фанлари кандидати Эргаш Рустамов томонидан нашрга тайёрланган асарлари тўғрисида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган кутубхоначи Ҳ. Ақобирова ва филология фанлари кандидати М. Мирзаевнинг «Отойи эмас, Атойий» деган бир мактублари босилиб чиқди. Бир эмас, икки гражданин (гражданин бўлганда ҳам — бири хизмат кўрсатган кутубхоначи, бири кандидат, олим) редакцияга мурожаат қилар эканлар, мактубларини босмай бўладими?! Фикр алмашув ва лозим бўлиб қолганда, чалакам-чатти, хато мулоҳазаларга ҳам қулоқ солинади-да, тўғриси айтилади, аниқ фикр енгади, ҳоким бўлиб қолади.

Гап классик шоиримиз Шайхзода Отойи тахаллусининг ўзаги бўлган қадим-қадим турк халқининг «ото» сўзи устида боради. Мактуб эгалари: «Отойи эмас, чунки ўзбекларда «ото» деган сўз йўқ, «ота» бор, «ота» сўзига «ёйи нисбат» билан («ёйи нисбий» эмас — *F. F.*) «йи»ни қўшиб бўлмайди. Демак, шоирнинг тахаллуси арабларнинг «ато» сўзидан тузилган. «Атойий»дир, демакчи бўладилар.

Қадим-қадимлардан буён туркий тилда сўзловчи халқлар форси «падар» маъносидан бўлган сўзни «ота» эмас, «ото» деб ёзганлар ва шундай ўқиб келганлар, шундай талаффуз қилганлар. Агар мактуб эгалари айтгандай бўлса, Шайх Саъдий Шерозий ҳам саводсиз бўлиб қолади-ку. У ўзининг «Гулистон» асарини Отобек, Саъд Зангига бағишлайди. Отабекка эмас. Қадим ўзбекларда «ўнг қўл вазир», «сўл қўл вазир» мазмунидаги «ўнг отолиқ», «сўл отолиқ» сўзларини ҳам «ўнг оталик», «сўл оталик» деб айтишга тўғри келади. Ёки гўдак ўғилларни эркалаганда-ку «отохоним», «отом ўғлим», дейдиларди. Агар бу сўзлардаги «о»ни «а»га айлантирганда талаффуз эркинлиги бузилади.

Тўғри, «ото» деб айтиш ҳозирги ўзбек имлосига мос эмас, аммо, қадим туркий халқлар, шуларнинг ичида қадим ўзбеклар ҳам ўзларидаги тил хусусиятлари ва талаффузларига кўра «ото», «оно», «бобо» деб ёзганлар, шундай деб ўқиганлар.

Ўзбек тили тарихини ўрганишда ёки ўзбек классикларининг асарларини оммага тақдим қилишда халқларга, хусусан ўзбек адабий тилига хос хусусиятларини, ўзбек ва турк халқлари тилларидаги орфографик ва фонетик талабларни ҳисобга олиш шарт ва ўтмиш-

даги «ото»ни ҳозирги ота»га алмаштириш керак эмас эди.

СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ленинграддаги қўлёзмалар фондида сақланаётган 22 рақамли яккаю ягона қўлёзмада (бу қўлёзмадан олинган фотокопия Ўзбекистон Фанлар академияси А. С. Пушкин номли Тил ва адабиёт институтининг классик адабиёт бўлимида сақланмоқда) шоир тахаллуси, тақризчиларимиз даъво қилганларидек «айн», «итқи» ва «алиф»дан иборат араб сўзи «ато» (яратмоқ, пайдо қилмоқ, бахш этмоқ)дан эмас, «алиф», «те» ва «алиф»лар билан ёзилган ўзбек сўзи «ото»дан олинб, «Отойи» шаклида ёзилган. Ҳатто девондаги 130 ғазалда алифнинг устига «мад» (чўзиб, «о» тарзида ўқиш кераклигини қайд қилувчи араб имлосидаги махсус белги) қўйилган. Китоб XVI асрнинг биринчи ўн йилларида ёзилган (1505 йилда кўчирилган, деб тахмин қилинади). XV асрда яшаган бу котиб шоир Шайхзода билан замондош бўлади, яъни ўзига «Отойи» деб тахаллус қўйган шоир ва унинг девонини кўчирган котиб ўз замонасининг илмларидан етук баҳраманд бўлган, араб, форс, туркий луғатларини мукаммал билган, пашша қанотича хатога йўл қўймайдиган киши бўлади. Улар ўз туркий сўзларининг эшитилиш, ёзилиш ва талаффуз қондаларини яхши билган, ўзбек, турк сўзи «бол» (асал)ни форсча «бол» (қанот)дан яхши фарқ қилган олимлардандир.

Араблар туркий луғат бўлган «хотун» сўзини «ҳавотунон», «хавотин» шаклида жам қиладилар ёки форсча «сирка» ва «ангубин» сўзларидан тўқима «сиркангубин», мураббони «сиканжабин» деб арабийлаштирадилар. Бу билан бу сўзлар арабники бўлиб қолмайди.

Келинг, ҳали ҳам классик шоиримизни ўз оти билан «Отойи» деб айтаверайлик. Араблаштиришнинг ҳолати йўқ.

Ҳар ҳолда бир нарсага иқдор бўлиш керакки, мен ҳам, сиз ҳам ҳурматли мактуб эгалари, машҳур совет олими, шарқшунос, турколог, лингвист, академик, профессор А. Н. Самойловичдан ҳам яхшироқ билмасак керак. Бу марҳум атоқли («отақли» ёки «отоқли» эмас — F. F.) совет шарқшуносининг бир неча ўн йиллар мобайнида олиб борган чуқур илмий текширишлари натижасида ёзган «Чагатайский поэт XV века «Атаи» сарлавҳали мақоласида ҳам шоирнинг 260-ғазалида кўрсатилганидек, ўз тахаллуси шаклида, мактуб эгалари даъво қилгандай « عطاءى » шаклида эмас-

лигини исбот қилади (Ўқинг: «Записки коллеги востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР», том II, выпуск 2, Ленинград, 1927, стр. 257—274; ёки профессор Фитратнинг 1928 йилда Ўзнашр томонидан босилган «Ўзбек адабиёти намуналари» деган тўпламининг биринчи жилдини қаранг, 151—158-бетлар).

Бу олимлар классик шоиримиз Шайхзоданинг тахаллуси «عطائي» — «Атойи» эмас, балки туркий «ото» сўзидан «Отойи» «اتايي» эканини қайд қиладилар. Биз ҳам шундай деймиз.

«Тегирмон тоши» деган ўзбек сўзини мажбурий равишда «такорим ул-атвош» деб жам қилишга уринишдай бемаънилик ҳеч қачон илм» деб ҳисобланмайди.

Энди «ёйи нисбат», «ёйи масдар» каби «йи», «ий»ларни аниқлаб бериш тилчиларимизнинг иши, мен тилчи эмасман. Лекин мактубдаги «уқтириш» тўғри эмас.

Шоир Отойининг таржимаи ҳолидан шу нарса аниқки, шоирнинг ота-боболари насаб жиҳатидан бир-икки бўғин орқали Аҳмад Яссавийга бориб туташади. Шоирнинг мозори Тошкентнинг шимолидадир. Бу мозорлар ҳали ҳам бор. Революциягача катта зиёратгоҳ бўлган ерлар. Шоир Отойи шимолий Туркистоннинг (Чимкент, Сайрам, Туркистон, Ийқон, Утрор) қайси бир еридадир туғилиб, кейин маърифат қидириб қадим пойтахтимиз Ҳиротга (Ҳирига) бориб, шу ерда турғун бўлиб қолган бўлса керак. У Шоҳрух ва Улуғбеклар даврида яшаган, ижод қилган. Унинг ўз исми ҳалигача маълум эмас. Яссавий бошлиқ Туркистон шайхларининг авлодидан бўлганлиги учун лақаби Шайхзодадир. Шоирнинг сўзидаги ўта тиниқ ўзбеклик шимолий Туркистон ўзбекларининг шеvasини эслатади. Унинг 260 лирик ғазалидан 109 таси аруз вазнларига мос тушадиган халқ кўшиқлари вазнлари билан ёзилгандир. Асарларига тил томонидан шоир Аҳмад Яссавийнинг кучли таъсири бор. Менинг сўзим — шу. Шоирнинг, тахаллуси «Атойи» эмас, «Отойи»дир. Юқоридаги «ото» сўзининг ёзилиши, талаффузи, эшитилиши тўғрисидаги даъвомизни оқлаш учун шоирнинг бир ғазалини келтираемиз:

Десаңким: «Жон сипар қилгил, Отойим!»
Турубмен ушмуноқ, ўлдур, от, ойм!
Қулингмен соқласанг, жоним боринча,
Агар соқламасанг сен бил, сот, ойм!
Неча сархуш эсанг ҳуснинг майиндин
Вафо жоми майиндин ҳам тот, ойм!

Бақосиздур бу беш кун умри фоний,
Боқайин ой юзунга бот-бот, оини!
Фалактин ўткарурман меҳринг ўқин,
Десангким: «Қайдасен, оё, Отойим?»

Шу шеърда арабча «**عطائي**» («Атой») тахаллусни на мазмуни, на шакл, на талаффуз ва на қофия жиҳатидан ишлатиб бўлади. На форс адабиётида ва на ўзбек классиклари ичида араб сўзи «ато»дан ясалган «Атой» тахаллусидаги биронта шоирни учратамиз.

10 Мухтарам мактуб эгалари «қатъий» фикр юритишдан аввал шоирнинг Ленинграддаги 22 рақамли девони қўлёзмасини; жилла қурса, бу қўлёзманинг Ўзбекистон Фаоллар академияси Тил ва адабиёт институти классик адабиёти секторида сақланаётган фотокопиясини бир кўздан кечиришлари керак эди.

ИЖОДИЙ ИНТИЛИШ САМАРАЛАРИ

Биз Совет Шарқининг, Ўзбекистоннинг қаламкашлари яна жонажон Москвадамиз. Бугун бу ерда бошланувчи санъат ва адабиёт байрамига пухта тайёргарлик билан келдик. Катта синовдан ўтиш учун бутун куч-ғайратимизни аямадик.

20 Қувонарлиги шундаки, декадалар орасида адабиётимизга янги талантлар кириб келди. Улар ўзларининг етук асарлари билан адабиётимиз хазинасини бойитмоқдалар. Қунт билан ишлаш, ижодий интилиш, сабот-матонат китоб полкаларимизни бойитмоқда. Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Шухрат, Шукрулло, Пиримқул Қодировларнинг янги асарлари Москвага келтирилган ижодий совғаларимиз орасида кўзга кўринарли ўринни эгаллайди. Биз янги кадрлар билан фахрланамиз...

30 Мен партиямизнинг буюк ишларини кўрсатувчи «Менинг партиям» деган қасидам билан Москвага келдим.

Жонажон партиямизнинг ХХI съездидан кейин Москвада Ўзбек санъати ва адабиёти декадасининг очилиши бизларни ниҳоят хурсанд қилди.

40 Коммунизм сари олға шахдам қадам ташлаб бораётган кунларимизда партиямиз топшириқларини бажариб, адабиёт ва санъатимизнинг бундан буён ҳам равнақ топиб, тез ривожланишига астойдил хизмат қиламиз.

ШОНЛИ МАДАНИЯТ КҮРИГИ

Ўзбек халқининг маданияти жуда бой тарихга эгадир. Халқимиз жаҳон илм-фанининг равнақига ўзлари-

нинг катта улушларини қўшиб, ўзбек халқига хос бўлган заковат ва матонатни ер куррасининг турли бурчакларида яшовчи халқлар олдида намойиш этган Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон ал-Беруний, ал-Хоразмий, Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳририддин Муҳаммад Бобур каби ажойиб кишиларимизнинг ўлмас номлари билан фахрланади. Ана шундай маърифатпарвар боболаримизнинг азиз меросини ардоқлаб келаётган халқимиз Октябрь қуёшидан баҳра олиб, инсоният тарихида янги мазмун ташкил этган социалистик фан ва маданиятини яратди. 10

Улуғ устозимиз Лениннинг ўлмас даҳоси туфайли ва шу даҳонинг ҳаётбахш нурлари билан улғайган миллий маданиятимиз бугун озодлик сари интилаётган қўшни Шарқ халқлари фан ва маданиятининг ривожланишига ҳам катта таъсир кўрсатмоқда.

Совет Ўзбекистони чиндан ҳам Шарқнинг машъали бўлиб қолди. Ўтган йили жаҳон халқлари ҳаётида муҳим воқеа бўлган Оснё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари конференциясининг республикаimiz марказида ўтказилиши ўзбек халқи бошқа қардош халқлар қатори ўз маданияти билан дунё халқлари, жумладан, Шарқ халқлари ўртасида нақадар эътиборли ва машҳур эканлигидан дарак беради. 20

Конференцияда қатнашган Шарқнинг турли миллат халқлари делегацияси социализм тўла ғалаба қозонган мамлакатимизнинг кўпмиллатли маданияти ва адабиёти, жумладан, ўзбек адабиёти ва санъатининг равнақ топганлиги ҳақида, унинг ўз халқлари ҳаётида тутган роли ҳақида самимий фикрларни айтдилар. Ютуқларимиз ҳақида фахрланиб сўзлар эканмиз, жонажон Коммунистик партиянинг биз санъаткорлар ҳақидаги оталарча ғамхўрлигини яна бир бор зўр мамнуният билан қайд қиламиз. 30

Қардош республикалар санъати ва адабиётининг миллий байрами — декада кўпмиллатли совет маданиятининг янада ривож топиши учун бир омил бўлиб келмоқда. Ўтган йили тожикистонлик, қирғизистонлик ва қозоғистонлик қардошларимиз ўзларининг санъат ва адабиёт соҳасида эришган кейинги ютуқларини талабчан Москва томошабинлари ва китобхонлари олдида намойиш қилдилар. 40

Бугун Москвада очиладиган Ўзбек адабиёти ва санъати декадаси ҳам миллий маданиятимизнинг синови маъракасидир. Жуда мамнуният билан қайд қиладиган момент шундаки, ўтган декададан бери адабиётимиз ва санъатимиз қиёс қилиб бўлмас даражада ри-

вожланди. Агар ўтган декадага 3 роман, 3 повесть ва бармоқ билан санарли поэмалар билан борган бўлсак, энди 15 га яқин роман ва повесть, 10 га яқин поэма, тарихий ва замонавий темада ёзилган янги драмалар, турли мавзудаги янги шеърлар цикллари ўз ичига олган китоблар билан бормоқдамиз.

Шу жумладан, мен ҳам рус ва ўзбек тилларида бо-силган ўзимнинг янги шеърий китобларим билан қат-нашаман.

10 Қисқа бир муддат ичида «Дилором», «Улуғбек», «Зайнаб ва Омон», «Майсаранинг иши» операларининг саҳнага қўйилиши миллий музика маданиятимизнинг гуллаб-яшнашидан дарак беради.

Муҳокама ва мунозараларда москвалик дўстлари-мизнинг самимий маслаҳатлари миллий адабиётимиз ва санъатимизнинг янада ривож топишига ёрдам бе-ражагига ишончимиз комилдир.

ФУЗУЛИЙ АЙТАДИКИ

20 Кўнгил то вор алинда жомийман, тасбиҳа ал урма,
Намоз аҳлина уйма, онлар ила дурма, ўлтурма.

Эй кўнгил модомики, қўлингда майнинг жоми бор экан, тасбиҳга қўл ура кўрма.

Намоз ўқувчиларга эргашма, уларга тақлид қилиб туриб ўлтира берма.

Эгилиб саждая солма фароғат тожини бошдан
Вуздан сув сепиб роҳат йўқусин кўздан ўчирма.

Саждага эгилиб, ўз бошингдаги тинчлик тожини ерга туширма.

30 Вузунинг муздак сувини сепиб, роҳатли кўзингдан
уйқуни қочирма.

Соқит помол улурсен, буриё так масжида кирма,
Агар почор кирсанг, анда минбар кими ўлтирма.

Эҳтиёт бўл, агар масжидга кирсанг, бўйрадай оёқ
ости бўласан.

Мабодо ноилождан кириб қолгудек бўлсанг, мас-жиднинг минбаридай, у ерда узоқ ўлтириб қолма.

Муаззин носасин олма қулоға, душма ташвиша,
Жаҳаннам қопусин очтирма, воиздан хабар сўрма.

Азон айтгувчининг носасинга қулоқ солма, бундан ташвишга ҳам тушма.

40 Ваъз айтгувчидан бирор нарса сўрама, сўраб жа-ҳаннам эшигидай, унинг оғзини очтирма.

Жамоат издиҳоми масжида солмиш қудуратлар,
Қудурат узра раҳм эт, бир қудурат сен ҳам ортурма.

Намоз ўқигувчи бу жамоат тўдаси масжидни қай-
ғулар билан лиқ тўлдириб турганда.

Ҳеч бўлмаса сен раҳм қил, шунча қайғунинг устига
сен ҳам қайғу бўлиб тушма, қайғу орттирма.

Хатибни сонма, масжидин қовлила феъл этма,
Имомин сонма оқил, ихтиёринг онга топширма.

Хутба ўқигувчи хатибнинг сўзларини чин деб
ишонма, масжиднинг сўзига қараб иш қила кўрма. 10

Имомни асло ақлли киши деб била кўрма, ихтиё-
рингни унга топширма.

Фузулий баҳра вермаз, тоати ноқис, надур жаҳдинг,
Карам қил, зарқ тоат суратинда ҳаддан ашурма.

Э Фузулий, кишининг камчиликларидан бири тоат
қилмоқдир. Сен бу ишга қанча уринганинг билан би-
рор баҳра тополмайсан.

Сен ўз-ўзингга яхшилик қил, бундай ярамас тоат-
ларни қила кўрма, чегарадан ошириб юборма.

Бу ғазал Ўзбекистон ССР Фанлар академияси 20
Шарқшунослик институтининг қўлёмалар фондида
121-рақам билан сақланадиган ўзбек классик шоири
Ғозий Муҳаммаднинг девонидан кўчирилди (144—
145 саҳифалар). Девон XVIII асрнинг иккинчи ярмида
ёзилган.

Демак, бизнинг шоир ота-боболаримиз ҳам Фузу-
лийнинг юқоридаги мулоҳазаларига қўшилганлар...

ИККИ МАШРАБ

Ўзбек классик адабиёти тарихида ўзига хос катта
ўрин тутган, оташин ҳажвий шеърлари ва ўйноқи ға- 30
заллари билан халқимиз қалбидан чуқур жой олган,
номи бутун Ўрта Осиё ва ундан узоқларга машҳур
бўлиб кетган ажойиб шоирларимиздан бири Бобораҳим
Машрабдир. Бобораҳим Машраб ижоди аллақачонлар-
дан буён ижтимоий аҳамият касб этган бўлиб, унинг
номи халқимиз ҳаёти ва тарихида мутаассибликка, ис-
лом ақидаларига қарши курашнинг байроғи бўлиб
келди. Руҳоний диндорлар Машраб номини ва асарла-
рини бор кучлари билан бадном қилишга, баъзи ҳол-
ларда эса унинг халқ орасидаги обрўсидан фойдала- 40
ниб, уни авлёлаштиришга, ижодига сўфиёна тус бе-
ришга интилиб келдилар. Лекин Машраб халқ орасида
доим яшашда, курашда давом этди ва ўзининг ўлмас,

ёлқинли шеърятти билан бизнинг совет замонамизга ҳам кириб келди.

Қарийб ўтган икки аср мобайнида адабиётга алоқадор ҳамма кишилар Машраб тўғрисида ғоятда жумбоқ ва мушкул бир тушунчага эга бўлиб келдилар. Бобораҳим Машрабнинг бир талай асарлари юзасидан динга шак келтириши, даҳрийлиги аниқ бўлиб, ҳамма шунга қўниқиб келаётганда бирорта ўта мутаассиб ва тасаввуфдан иборат бўлган ғазали тушунчани бузадидан, нима дейишга ҳайрон қоласан. Яҳудийларнинг пайгамбари Авраам — «Иброҳимдан қолган эски дўкон» — Маккани танимаган Машрабга қойил қолиб турганида, «алифни дилга жо қилмоқни бисмиллодан ўрганган» бошқа бир Машраб чиқиб, ишнинг пачавасини чиқаради. Машраб даҳрий шоир бўлса, «Мабдан нур» деган ўта тасаввур китобини ким ёзган?

Бу масала адабиёт тарихчиларимизнинг, илмий-текширув институтларимиздаги бир талай илмий ходимларнинг тадқиқот ишларида жуда чигал муаммо бўлиб келди. Даҳрий деб ёза туриб, тасаввуф шеърларини шарҳ қилганда, илмий асарлардан мантиқ йўқолиб қоларди. Тамом диний шоир деб Машрабдан кўз юмганда, Машрабдай улуғ шоирнинг йирик ижодини менсиманглик, катта бир хазинадан воз кечганлик бўларди.

Бундан ташқари, Машрабнинг туғилган жойи тўғрисида ҳам аниқлик йўқ эди. Машрабнинг ўз асарларини синчиклаб ўрганилмаганлиги сабабидан, асрлар ошиб келган овозага ишониб, кўпчилик уни наманганлик деяр эди. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган «Девони Машраб» китобининг XVIII аср охирида ва XIX асрда кўчирилган 20 дан ортиқ қўлёзма нусхасида ҳам Машрабнинг Намангандан эканлиги айтилади. Мен ҳам «Момойи гисунабурида» деган бир очеркимда уни чуқур текшириб ўтирмай, наманганлик дея берган эдим. Кейинги текширишлар бу фикрни тасдиқламади.

Бобораҳим Машрабнинг қаерда туғилганлигини аниқлашда унинг замондоши — самарқандлик Муҳаммад Бадеъ Малиҳоннинг «Музаккир ул-асҳоб» китобига суяниш тўғрироқ бўлар эди. Бу асарнинг автографи Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондидан 4270 номерли инвентарда сақланаётган бўлиб, унинг 315-варағида: «Машраб тахаллуси Раҳимбобойи қаландар аст. Асл аз вилояти Андигон буда дар айёми бараҳна рўй бакаси фазилат

ва фазойил ба вилояти Намангон омада...» дейилган (Таржимаси: «Машраб қаландар Раҳимбобонинг таҳаллусидир. Асли Андигон (Анджон — F. F.) вилоятдан бўлиб, ёшлик чоғларида илм ва фазилатлар касб этиш учун Наманган вилоятига борган...»).

Муҳаммад Бадеъ Малехо берган маълумотга шунинг учун ҳам ишонини керакки, у Машрабга замондош бўлиши билан бирга, у билан Самарқандда учрашган, уни яхши билган ва ўзининг «Музаққир ул-асҳоб» асарини ҳам Машраб ҳаёт вақтида, яъни 1688—1691 йилларда ёзган. 10

Бундан ташқари, «Девони Машраб» китобининг ўзида ҳам бу масалага доир қарама-қарши маълумотларни учратамиз. Гарчи китобнинг бошида шоирни наманганлик дейилса ҳам, аммо бир қанча саҳифа ўқиганимиздан кейин Машрабнинг қўйидаги ғазалига дуч келамиз:

Аввал, қадами пирн муғонро ишқ аст,
Дуввум, сарупо бараҳнагонро ишқ аст.
Риндони Бухороу бангиёни Кашмир,
Шоҳ Машраб тарки Андижонро ишқ аст.

20

Таржимаси: Аввало, пирн муғон сарн қадам қўйишининг бонси ишқ туфайлидир. Иккинчи, бош-оёғи ялангликнинг сабаби ҳам ишқ туфайлидир. Бухоро риндларининг риндлиги ва Қашмир бангиларининг кашандалиги, шоҳ Машрабнинг Андижонни тарк этиши ҳам ишқ туфайлидир.

Машрабнинг андижонлик эканлигига китобнинг бошқа ўринларида ҳам ишора қилинади. Масалан, бунда Машрабнинг бир неча марта Андижонга боргани таъкидланади. 30

Бир борганда, у Андижон бузрукворларини зиёрат қилади. Бошқа бир сафариди эса ўн саккиз йил кўрмаган опаси ва синглисини кўргани боради. Бундан кўринадики, Машрабнинг онласи Андижондан ҳеч қаёққа бормаган.

Лекни Машрабнинг Наманганда ўқигани, яшагани, бу шаҳарни севгани, қайта-қайта у ерга боргани ва бу шаҳар шоир ижодида чуқур из қолдиргани шубҳасиз бўлиб, бунинг эвазига наманганликлар уни ўз ҳамшаҳарларидек кўриб, доим севиб ўқиганлари аниқ фактдир. 40

Умуман, Бобораҳим Машраб ташвишли, оғир ҳаёт кечирди. Машраб тахминан 25 ёшларида наманганлик пирн Мулла Бозор охуннинг тарғиботи билан Қашқарга боради. У бу ерда ўша замоннинг энг йирик эшони,

нақшбандия сулукининг «пири комили» Офоқхўжанинг даргоҳига йўлиқади, пирга қўлини беради. Пир уни ўз муридлари қаторига қўшиб, катта даргоҳнинг етим-баччаларидан бири қилиб қўяди. Машраб у ерда ихлос ва чидам билан етти йил Офоқхўжанинг хизматини қилади. Аммо кишининг вужудида бўлган табиий кучларига зид ҳолатда яшаш вужуд эгасининг руҳида исён кўтаради, ўз табиий оқимига тушишга уринади. Пир даргоҳидаги таркидунё қилганларга хос умр ғоят зерикарли эди. Май ичмаслик, қўшиқ айтмаслик, музыка тингламаслик, сурат чизмаслик, суратга қарамаслик, хотин-қизлар парда ичида — жамолдан маҳрумлик — бу, ахир, ўттиз ёшдаги навқирон йигитлар учун зиндон билан барабар-ку! Озод, жўшқин, тинмағур руҳга эга бўлган Машраб Офоқхўжага мутаассиб оталар томонидан назир тортилган бир канизак қиз билан севишиб қолади. Тез орада бу сирни Офоқхўжа билиб қолади, унинг амри билан «улуғ даргоҳ»нинг бўйни йўғон қаландарлари Машрабнинг қўл-оёғини бойлаб, эрлик иқтидоридан маҳрум қиладилар, кейин Қашқардан ҳайдайдилар. Бу қаттиқ аламни, бу қаттиқ ҳақоратни Машраб умри бўйи унутмайди, руҳонийларга, эшонларга, домлаларга қарши бутун ҳаётида кек сақлайди.

Хўш, Машрабнинг Офоқхўжа даргоҳида шундай оғир, ҳақоратли жазоланиши ёлғиз канизак қиз туфайли эдими ёки Офоқхўжанинг Машрабда бошқа хусматлари ҳам бор эдими? Ҳақиқатни олганда, бу Машрабни жазолаш учун бир баҳона эди, холос. Машрабнинг Мулла Бозор охун томонидан Қашқарга юборилишига, унинг Қашқарда бундай қаттиқ жазо тортишига, охирида (1711 йил) дорга осиб ўлдирилишига бош сабаб, унинг ўз атрофини қуршаган, иши сўзига тўғри келмайдиган, худбин, жамият ва борлиқ ҳақида ижодий фикр юритиш қобилиятидан бутунлай маҳрум мутаассиб руҳонийлар билан ўз ақлини таниган вақтдан бошлабоқ келиша олмагани, ўзаро бахсларда донмий равишда уларни аямай танқид қилиши, фош этиши, халқ олдида обрўларини тўкиши, кўз очирмаслиги ва ҳоказолар эди. Машраб ижодини ўрганишда масаланинг бу томонини асло унутиб бўлмайди.

«Девони Машраб» тўпламида ва баъзи ривоятларда Бобораҳимда ўткир жазава, оташин жўшқинлик, лоуболилик ва бошқаларни кўриб, «Ҳазрати Офоқхўжам унга Машраб деган номи мустаор — тахаллусни илтифот қилдилар», деган мазмун бор. Гўё Бобораҳимга

«Машраб» тахаллусини Офоқхўжа берган эмиш. Шу тўғрими? Бу саволга жавоб беришдан илгари ўзбеклар ўртасида болаларга от қўйиш одатининг бир кичик қисмини этнографик томондан текшириб кўрайлик.

Ўзбекларда бола йўлда туғилса Йўлчи, тўйда туғилса Тўйчи деб от қўядилар. Муҳаррама, Сафарбой, Муллааражаб, Рамазонхожи, Аширмат, Жуваниёз — бу исмлари эса боланинг туғилган ойна, туғилган кунини нишонлашдир. Туғилган бола бирор табиий камчилик ё ортиқлик билан туғилса, унинг ҳам оти тайёр. Оёқ, 10 қўл бармоқларида, аъзосидан бирор ортиқлиги бўлса — Ортиқжон, Қўшоқбой, агар қора хол билан туғилса — Холдор, Холхўжа, қизил хол билан туғилса — Тожибой, Тожиниса, Норбиби, Норбой бўлади. Агар туғилган бола ота-онасининг гуноҳи биланми ё бирор табиий офат биланми касалманд туғилса, ўша касалнинг нишонларига қараб исм қўйилади. Агар бола чилласи ичида ҳадеб тиришаверса, «тахта» бўла берса, «шайтонласа» уйқусида хирилласа, унга Мели деб исм қўядилар. Агар туғилган болада қандайдир яллуғли шишлар бўлса, унга Парпи деб исм қўядилар. Энди «машраб» дегани нима дегани? Унинг юқоридагича исм қўйишга алоқаси борми?

Биринчидан шуки, «машраб» деган луғатнинг биздаги маъносида араб лексиконига қатъиян алоқаси йўқ. Арабларнинг «шариба» масдаридан келиб чиқадиган «машраб» сўзи бирор ичимлик ичиладиган «ичиш ўрни» маъносида бўладик, бу албатта кишига исм ёки тахаллус бўлолмайди. Биз Урта Осиё халқлари, озарбайжонликлар, эронликлар, афгонлар «машраб» сўзи 30 дан ринд, лоуболи, яъни эркин фикрли маъноларини англаймиз. Исм бўлмай ёлғиз ҳолда «машраб» табиат, феълу атвор дегани; «шўх машраб киши» деганда, шўх табиатли кишини тасаввур қиламиз.

Иккинчидан, кўпчилик хотинлар ҳомилали вақтда асаб жиҳатидан нормал ҳолатда бўлавермайдилар. Бошқоронғулик, инжиқлик, серуйқулик, важсиз йиғлаш сингари ҳолатлар кўп учрайди. Жуда оз, айрим ҳомилали хотинларда бошқа хотинлардан эшитиб келган талқин таъсирида чўчиш ёки ҳалиги нормал бўлмаган руҳий ҳолатларда — галлюцинация аҳволлари ҳам юз беради³⁻⁴.

Ҳеч ким йўқ ерда, биров чақиргандай, кўз ўнгида

³⁻⁴ Бу ҳолатни албатта ўз мутахассислари — медицина ходимлари шарҳлаб берарлар (*Автор эскартиши*).

бир савам пахта юмалаб кетгандай, аланга ёнгандай бўлади, айрим-айрим хотинларда гўё қорнидаги болалари йиғлагандай, шу овозни онаси «барала эшитган»дай, сезгандай ҳам бўлади. Оналар ғоятда қаттиқ қўрқадилар, ҳушдан кетиб қолганлари ҳам бўлади. Ваҳоланки, бола она қорнида ҳеч қачон йиғламайди. У ерда овоз чиққудай ҳаво тўлган жой йўқ. Бу, ҳалиги айтгандай, галлюцинациянинг ўзгинасидир...

10 Шундай қилиб десангиз, «она қорнида йиғлаган» болаларнинг исмларини «Машраб» қўядилар. Бу қадим ўзбеклардан қолган этнографик бир одатдир.

Бобораҳимнинг иккинчи исмининг Машраб бўлишини ҳам шундан ахтариш керак бўлади. Ривоятларга кўра, Бобораҳимнинг онаси бозорда кета туриб, бир саватдаги узумдан икки гужум еган эмиш, шунда қорнидаги бола: «Эй она, нега бировнинг ҳақини едингиз?» дегандай бўлган эмиш. Лекин она қорнида йиғлаган «Машраб» болаларнинг асл ўз исмлари бўлади. Машраб асл исмга қўшимча бўлиб юритилади. Бобораҳим

20 Машраб, Мелиқўзи дегандай.

Айниқса, феодализмнинг энг қоронғу замонларидан бўлган XVI—XVII асрларда дин, хурофот, хусусан, энг юқори чўққисига чиққан, қиёмга етган бир даврда «она қорнида гапирган» болалар кўп бўлса керакки, Машраб исмли таниш, нотаниш тарихий шахслар кўп учрайди. Албатта, ҳамма машраблар ҳам омию бенаво бўлавермагандир. Уларнинг ичидан Бобораҳим Машрабдан бошқа ҳам Машраб исмли шоирлар ўтгандир. Чунончи, «Қомуси аълум» номли луғатда бир эмас, бешта Машрабдан хабар берилади. Назвийнинг «Мажолис ун-нафонс» тазкирасида ҳам Машраб деган шоир бор. Эронийларнинг Қум шаҳридан чиққан ўз Машраб шоирлари ҳам бор.

30 XVII—XVIII асрдаги ўзбек адабиётида эса Машраб деган икки шоир бор. Булардан бири бизнинг сеvimли шоиримиз — Бобораҳим Валибобо ўғли Машрабдир. Иккинчиси, билмадик — Ўзганда туғилиб, Наманганда яшаганми, ёхуд Наманганда туғилиб Ўзганда яшаганми (буни албатта бундан кейинги тадқиқотлар аниқлайди), Мулла Рўзи охун деган сўфий шахсдир. Бу одам ўзига Машраби Соний деб тахаллус қўйган. Бу киши Бобораҳимдан 40—50 йиллар кейин яшаган бўлиши эҳтимол. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида унинг девони сақланади. 9968 номерли бу девон шоирнинг қўлёзмаси эмас, анчагина

хушхат котиб томонидан кейинроқ кўчирилган бир нуса-
хадир.

Ҳалигача Бобораҳим Машрабга иснод бўлиб кел-
ган «Мабдан нур» номли сўфиёна ахлоқий тизма асар
шу Мулла Рўзи охуннинг асари экани аниқ ва равшан
бўлди.

«Мабдан нур» Мавлоно Жамолиддин Румийнинг
«Маснавий»сига тақлидан ёзилган кучсиз бир шарҳдир.
Лекин Мулла Рўзи — Машраби Соний бу асарни ёзиб
қўйиб, тоза ҳам мақтанади. Бу асарни ҳатто «Хамса»- 10
лардан юқори қўяди. «Ҳар бир мусулмон шуни ўқи-
син, ўқимаса мусулмонлигига шубҳам бор», дегандай
бўлади.

Лекин Машраби Соний ҳам ўз доирасида анчагина
талантли шоир ҳисобланади. Унинг ёзган шарҳи, шеър-
лари раво, ўқишли. Аммо ҳамма ғазалнинг охириги
мисраларида деярли «Мабдан нур»ни мен ёздим, ўқинг,
мусулмонлар», деган ундов бор.

Яна шу институтнинг бисотида 9251 рақамли бир
қўлёзма бор. Шу қўлёзманинг охирида Мулла Рўзибой- 20
нинг бир мухаммаси тўлиқ кўчирилган. Уша мухам-
масда шундай сатрлар бор:

Синаи покимга жодур кулли шарҳи «Маснавий»,
Ояти «Тоҳо» талаб бўлсанг, менинг олдимга кел.
Кўзи кўр, жондан боқиб, жононани кўрдум, деган,
Зоҳир исми Рўзибою, Мавлавий ўғлум деган,
Машраби Соний талаб бўлсанг, менинг олдимга кел.

Вақти охир ошкора бўлди бу «Мабдан нур»,
Зоҳиру ҳам ботинини толибга еткургай сурур,
Шарҳи байти «Маснавий» Мавлавий Румий будур,
Зоҳирин аъмо талаб бўлсанг, менинг олдимга кел.

Демак, Бобораҳим Машраб «Мабдан нур» авторлиги-
дан холис бўлди. Бу ҳаммаси эмас, ҳали гап кўп.

Бобораҳим Машрабнинг оташин, жўшқин лирик
шеърлари, ўз замонасидаги бошбошдоқлик, қоронғилик,
зулму ситамлардан шикоят қилиб ёзган исёнкор сатр-
лари ўша вақтлардаёқ жабр кўрган омма ўртасида нур
тезлиги билан ёйилиб борар эди. Машраб бир ғазални
тугатар-тугатмас ошиқлар, маъшуқлар, риндлар, қалби
аламли кишилар илиб олиб, куйга солар эдилар. Қаш- 40
қардан тортиб бутун Фарғона, Тошкент, Зарафшон во-
ҳаларига қадар қалдирғочдай учиб борган бу сатрлар
шонрининг зўр ҳурматини эл ўртасида ёяр эди. Бу улуг
шуҳратдан чўчиган дин аҳллари, эшонлар, домлалар
шу шуҳратни ўз диний манфаатлари йўлига бурмоқчи
бўлдилар. Бунинг учун улар Машраби Соний — Мулла

Рўзи томонидан ёзилган сўфиёна шеърларни Бобораҳим шеърлари билан аралаштириб, омма ўртасига ёя бошладилар. Ҳанузгача «Девони Машраб»дай кенг тарқалиб келган тўплам ҳам шу зайлдаги қўшма, аралашмалардан иборатдир. Чунки бу тўпламни йиғган шахс ҳам Бобораҳим асарларини Машраби Сонийнинг асарларидан фарқ қилишда илмий ва тадқиқий савияга эга бўлмаган, содда бир киши бўлган, албатта.

- 10 Ҳар ҳолда, дин аҳллари ўтган шу икки асрдан зиёдроқ бир муддатда Машраб ниқоби остида талайгина тарғибот ва ташвиқот ишларини юргизиб олдилар. Бобораҳим Машраб номига иснод келтирган Мулла Рўзининг мутасаввуф шеърлари хонақоларда, зикрларда, қаландарларнинг оғзида, эшон оймларнинг жаҳрияларида узоқ муддат мунграб келди. Лекин чинакам ишқ эгалари, покиза сўз, лирик ҳиссиёт, оташин севги талаб бўлган кўпчилик ўз шоири Бобораҳим Машрабнинг асл ижодини хас-хашаклар орасидан топилган дурдоналардай ардоқлаб, сақлаб, куйлаб, бизнинг замонамизгача эсон-омон етказиб кела олди.

Эндиги бизнинг вазифамиз йирик шоиримиз Бобораҳим Машрабнинг ижодини қайта бошдан ўрганиш, уни аралашмалардан, тухматлардан тозалаб, халқимизга етказиб беришдир.

- 30 Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий ходими, филология фанлари кандидати Абдуқодир Ҳайитметов Машраб ижоди устида узоқ вақтлардан буён унумли илмий ишлар олиб бориб, анчагина муваффақиятларга эришди. Юқорида айтиб ўтилган Машраби Соний тўғрисидаги тадқиқот материаллари ҳам унинг ишидан олингандир.

А. Ҳайитметов билан бирга шу соҳада иш олиб бораётган бошқа илмий ходимлар тез орада бизнинг Машрабни ўз халқига яна яқинроқ таништириб қўядилар, деб ишонамиз.

ТАРИХИЙ МУНОСАБАТЛАР

- 40 Шарқ мамлакатлари халқлари билан Урта Осиё халқлари ўртасида дўстона муносабатлар жуда қадимдан давом этиб келганлиги билан изоҳланади.

Бепоен замонлардирки, ҳар икки қадим қатъи — Осиё ва Африкада яшаган халқлар, ҳатто бу қитъаларнинг чегаралари тайин қилинмасдан илгари бир-бирига дўст ва қариндош эдилар.

Улуғ Хитой ва Ҳиндистондан тортиб қадим Мисрга, Арабистонга, Румога бориладиган йўл асосан Урта Осиё устидан ўтар эдилар.

«Бир вақтлар,— дейди ўз сўзида кашмирлик Фулом Муҳаммад Бахши,— Помир орқали Урта Осиёнинг кўп ерлари билан алоқа боғлаган эдик. Уша даврларда савдо алоқаси — маданий алоқа бор эди. Бу алоқалар бизнинг ҳаётимизга ва бизнинг маданиятимизга ўз таъсирини кўрсатган эди».

Бизнинг эрамиздан бир неча асрлар муқаддам Урта Осиё орқали Фарбга, Шарққа, Жанубга ва Шимолга савдо йўллари ўтган эди. Урта Осиёнинг мазкур савдо йўлларидаги тутган географик мавқен уни ўша даврдаги, яъни эрамиздан бурунги I—II асрлар ва эрамизнинг I—IV асрларида, катта «халқаро» бозорлардан бирига айлантирди ва Хитой, Ҳиндистон ҳамда бошқа қўшни давлатлар билан маданий ва савдо алоқаларини олиб боришда катта имконият туғдирди. Уша даврларда грек, рус ва бошқа Фарбий Европа халқлари ўз молларини Шарққа, Урта Осиё ва Эрон орқали олиб ўтганлар.

Савдогарлар қадимги савдо йўли орқали Қора денгиздан то Кирус (Кура) дарёсигача, ундан Чиркал (Каспий) денгизга ва ундан Оксус (Аму) дарёнинг манбанга келганлар ва бу ерда ҳинд савдогарлари билан савдо қилганлар. Савдо муомалалари тамом бўлгандан сўнг, улар юқорида айтилган йўллар билан яна ўз ватанларига қайтганлар.

Бироқ Урта Осиё Фарб билан Шарқ ўртасидаги савдода воситачилик ролини ўйнамасдан, балки эрамиздан бурунги даврлардаёқ Хитой ва Ҳиндистон давлатлари билан бевосита моддий ва маданий алоқада бўлиб келган. Урта Осиё тўқилган ип ва ипак моллари билан чегарадош бўлган ўлкаларда шуҳрат топганлигини, бу моллар қўшни давлатларга, шунингдек, Ҳиндистонга ҳам олиб борилганлигини тарихчи Наршахий ўз асарида айтиб ўтади.

Хитой билан Урта Осиё орасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар жуда қадим замонлардан бери мавжудлиги ва Хитойдан Урта Осиёга бир неча маротаба элчилар келганлиги, Фарғона отлари Хитой элчиларининг диққатини ўзига жалб этганлиги бизга маълумдир. Улар Фарғона отларини «осмон оти» деб атаганлар. Хитойга Фарғона отини энг биринчи бўлиб келтирган киши Чжан Цянь бўлиб, у ўзи билан бирга Хитойга беда уруғини ҳам олиб келган. Беда уруғи би-

ринчи даврда император Бу-Дини саройи олдидаги ерларга экилган, сўнг бутун императорлик даврида Фарғонадан тоқ келтириб ўтқазилган. Узумдан вино тайёрлаш ва уни сақлаш ишларини хитойликлар ўртаосиёликлардан ўрганганлар.

Низомий ўзининг «Шарафномаи Искандарий» китобида македониялик Искандарнинг Хитой устига бостириб боргани, шунда Хитой хоқони бизнинг ўртаосиёликлардан ёрдам сўраганини шундай деб айтади:

10 Зи шоҳи Хито то ба шоҳи Хўтан,
 Фиристоду тартиб қард анжуман.
 Сипоҳи зи Санжобу Фарғонаро,
 Дигар марзо дорон фарзонаро.

 Зи хархира аз Чочу аз Кошғар
 Баси паҳлавон хонд заррин камар
 Ба кўҳи раванда дароварди пой,
 Чу пўлоди кўҳи равон шуд зи жой.

Эрамизнинг I—III асрларида Кушан империяси гуллаб-яшнади ва бу давр Хитой ҳамда Ҳиндистон билан маданият ва иқтисодий алоқаларнинг юксалган даври бўлди. Ўрта Осиё савдогарлари Хитойга Самарқандда ишланган шиша асбоблар, қимматбаҳо тошлар, турли зийнат асбоблари ва бошқа моллар олиб бориб, Хитойдан ипак, лак, қоғоз, тери, темир, олтин, кумуш, никель каби металллар ва матолар келтирар эдилар. Шу матолардан кўп қисми Самарқандда ишлана бошланди. Бунга Самарқанднинг ўзида ишланган қоғоз ёрқин мисолдир. Шуниси характерлики, буддизм Хитойга Ўрта Осиёдан ўтган, 147 йили буддизмнинг муқаддас китобларидан бири — «Ами таба-Сутра» Хитойга Ўрта Осиёдан келтирилганлиги ҳақида Хитой солномалари шаҳодат беради. Шунингдек, Будда китобини хитой тилига биринчи бўлиб, таржима қилган ва Хитойнинг марказида 20 йилдан ортиқроқ яшаган киши ҳам ўртаосиёлик бўлиб, бизнинг эрамизнинг II асрларида ўтган.

Тифиз иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши билан бирга, Ўрта Осиё ва Ҳиндистон орасида жуда яқин маданият алоқалар ҳам мавжуд бўлган.

40 Бу даврдан бизга қолган жуда кўп архитектура, скульптура ёдгорликлари Кушан империяси даврида Кушан давлатининг составига кирган халқларнинг бадний маданиятлари жуда юксак бўлганидан дарак беради. Махсус адабиётларда бу санъатни «гандҳар санъати» деб юритилади.

Гандҳар санъатини Ўрта Осиё ва Ҳиндистон эллинистик санъатининг сўнги варианты, грек классик ва

маҳаллий санъат формасининг синтези деб ҳисобласа бўлади.

Бу даврнинг маданий ёдгорликларига эрамизнинг биринчи асрларида Кушан империяси даврида яратилган, ибодатхонанинг пештоқига ўрнатилган ва тошдан ясалган музикантлар ҳайкали ажойиб мисол бўлади. Бу ҳайкаллар Амударё бўйларидан топилган.

Урта Осиё билан Ҳиндистон ўртасида яқин маданий алоқа мавжудлиги сабабли Урта Осиёга буддизм кириб келди. Урта Осиёда топилган будда ҳайкалларининг тасвири гандҳар санъати стилидадир. Бу ёдгорликлардан энг қадимийси бизнинг эрамизнинг III асрига тааллуқлидир. 10

V—VII асрларда Урта Осиёнинг шарқи жанубида жуда кўп будда диний иншоотлари мавжуд бўлган. Хитой сайёҳи Цюань-Цзян Термизда ўнта будда монастыри кўрганлигини айтади. Будда монастырлари Самарқандда, шунингдек, бошқа жойларда ҳам бўлган.

Урта Осиё санъати ўз навбатида Деҳли салтанати санъатига таъсир кўрсатган. Уша давр санъатининг энг характерли кўринишларидан бири Ҳиндистон архитектура ёдгорликларида Урта Осиё архитектурасига хос мотивларнинг пайдо бўлишидир. Ҳинд меъморчилиги гумбаз, қубба, учли пештоқ каби янги Урта Осиё архитектура усуллари билан бойиди. Қутб минор ва Қувват ул-ислом масжиди каби янги минорали масжидлар ҳамда гумбазли мақбаралар вужудга келди. 20

Ҳиндистон ва Урта Осиё халқлари ўртасида маданий алоқанинг янада кенгайишида хоразмлик улуғ олим, энциклопедист Берунийнинг «Таҳқиқу мол ил-Ҳинд» («Ҳиндистон тарихи») номли китоби катта ўрин тутди. 30

Берунийнинг бу асари ўрта аср бошларида Ҳиндистон тарихи бўйича ягона манбадир. Беруний ўз асарида биринчи даражали манбалар асосида ҳиндларнинг фалсафий ва илмий назариялари, астрономия ва астрологияси, шунингдек, уларнинг қабул қилган ўлчовлари ҳақида муфассал сўзлайди. Шу билан бирга, Беруний Ҳиндистон географияси, хусусан унинг дарёларининг манбалари ва оқими, Ҳиндистоннинг ижтимоий тузумлари ҳақида сўзлайди ва каста (ижтимоий гуруҳ) системасига умумий характеристика беради. 40

Беруний бу ажойиб асарида Ҳиндистондаги урф-одат, никоҳ, ворислик, ҳинд миллий байрамлари ва унга онд маросимлар ҳақида сўзлайди. Ҳинд тилига ха-

рактаристика беради ва бу тилда ёзилган асосий фалсафий ва диний асарларни кўрсатиб ўтади.

Беруний ўз асарида ўзидан илгариги асарлардаги ва ўз давридаги Ҳиндистон ҳақидаги билимларга яқун ясайди.

Бу асар юнон, араб олимлари асарларининг Беруний томонидан санскрит тилига қилинган таржимаси билан биринчи марта танишган ҳинд халқлари учун ҳамда илк ўрта аср ҳинд фанининг муваффақиятлари билан танишган Урта Осиё, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари халқлари учун ҳам жуда катта аҳамиятга эга.

Эрон билан бизнинг ўртамиздаги муносабатларимиз қадимийлигини улуғ шоир Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарини ёдга олиш билан кифояланаман. «Шоҳнома»нинг бутун мазмуни Эрон ва Туронда яшаган халқларнинг ўзаро муносабатларини ҳикоя қилмоқдан иборатдир.

Фирдавсий замонасидан ҳозиргача бўлган моддий ва маънавий алоқаларимизни ифода этувчи ҳужжатлар Шарқшунослик институтининг фондида сақланаётган неча карвон юки бўладиган нодир китоблардан маълумдир.

Қадим араб халқлари билан бўлган тарихий муносабатларимиз хусусан VII асрдан сўнг, ислом дини бизнинг тарафларга қараб тенг тарқала бошлагандан сўнг кенгайди.

Урта Осиё халқларининг энг йирик олимлари, файласуфлари, шоирлари ўз асарларини араб тилида ижод қилдилар. Бунинг учун Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Хоразмий, Форобий каби олимлар яққол мисол бўла олади.

Эски Шарқ жуғрофиюнлари, сайёҳлари Осиё, Африка ва Европадан иборат бўлган қадим дунёни шарқдан ғарбга қараб тахминий етти баб-баробар хаёлий чизикларга тақсим қиладилар. Бу чизиклар ўртасини иқлим деб атайдилар.

Шу етти иқлимдан чиққан олим бўлсин, шоир бўлсин, санъаткор бўлсин, давлат арбоби бўлсин, ҳеч қачон кишилар ўртасидаги диний, ирқий ва миллий айирмалар ёки омийлик ва тубанлик тўғрисида сўз юритмадилар.

Улуғ Эрон шоири, мутафаккир файласуф Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий айтганидек:

Бани одам аъзон як дигаранд,
Ки дар офариниш зи як жавҳаранд.

Чу узв ба дард оварад рӯзигор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.

Шу етти иқлим халқларининг тарихлари, маданият-лари, маишатлари бир-бирлари билан шериклик, бир-бирларига оҳангдош эди.

Бунинг учун жуда қадим мисолларга бориб ўлтирмасдан машҳур ҳинд эртаги «Қалила ва Димна», «Тўтинома», «Баҳори дониш»лар бизда қарийб минг йиллардан буён маълумлигини, Фирдавсий, Саъдий, Ҳайём, Ҳофиз асарларининг ҳатто дарслик қаторида ўқилишини, «Алф лайла ва лайла» қиссаси, Абул Аъло Мааррий ғазалларининг энг севиб ўқийдирган китобларимиз эканлигини баён қилмоқ кифоядир. 10

Шарқ халқлари ўртасидаги адабий муносабатнинг энг яққол намунаси сифатида «Хамса» темасини айтиш мумкин. Хамсагўйлик Низомий Ганжавийдан тортиб, Муҳаммад Сулаймон Фузулий Бағдодийгача кўп Шарқ классикларининг шериклик, тўғрироғи, мусобақа темалари бўлиб келди.

Низомий Ганжавий ўз «Хамса»сини 600 ҳижрий, яъни 1203 мелодийда тамом қилди. Низомий «Хамса»сига жавобан «Хамса» ёзган буюк ҳинд шоири Деҳлавий қарийб юз йил кейин, яъни 701 ҳижрий, 1301 мелодийда «Хамса»ни ёзиб битказди. Тожик классик шоири Мавлоно Абдурахмон Жомий 881 ҳижрий, яъни 1476 мелодий йилда ўз «Ҳафт авранг»ини ёзиб охирига етказди. Ўзбек халқининг буюк классиги Алишер Навоий эса ўз «Хамса»сини 888—89 ҳижрий, яъни 1483—84 мелодийда битказди. Навоийдан қарийб юз йилча кейин «Хамса» ёзмоққа бел боғлаган, лекин биргина «Лайли ва Мажнун» достонини ёзиб улгура олган озарбайжон классиги Муҳаммад Сулаймон Фузулий Бағдодий бўлди. Булардан ташқари ҳам «Хамса» ёзмоққа уннаб кўрган шоирлар кам бўлмади, шулар орасида хоразмлик Қутбни ҳам айтиш лозимдир. 20

Шарқимизнинг беш буюк классиги қарийб тўрт аср мобайнида бир-бирларига нидо қилдилар, бир-бирларининг садоларини тингладилар. Низомийдан сўнг «Хамса» ёзган Хисрав Деҳлавий ҳар беш достонининг аввалида ва охирида ўз устози Низомийни ҳурмат билан тилга олади: 30

Низомий-к-оби ҳайвон рехт дар ҳарф,
Ҳама умраш дар ия сармоя шуд сарф.
Кушод у панж аз Ганжаи хеш,
Бадон панж азмоям панжаи хеш,
Фурӯ гўям ба ширинтар баёне,
Ба арзи достони достоне.

Ки то гўяд маро ақли кироми,
Зиҳи шойишта шоғирди Низоми.

Жомий ўз дostonларининг ҳар бирида Низомий,
Хусрав Деҳлавий ва ўз замондоши бўлган Навоий тўғ-
рисиди миннатдорчилигини, санъатдаги усталлигини,
дўстлик ҳурматини баён этади:

10 Ҳар чанди ки пеш аз ин ду устод
Дар мулки суҳан баланд бунёд.
Дар нуктавари забон кушоданд,
Доди суҳан андар он бидоданд,
Аз Ганж чу ганж он гуҳаррез,
В-аз, Ҳинд чу-тўтии ин шакаррез,
Он бурда алам бар авжи эъжоз,
В-ин карда фусун Сомири соз,
— Ман ҳам камар ба қафо бибастам,
Бар ноқай бодпо нишастам...
Гар мондаам аз шуморашон пас,
Бар чеҳраи ман ғуборашон бас.

20 Бизнинг буюк Шарқимиз классикларининг чинакам
одамликка хос биродарлик намуналарини, дўстлик туй-
ғуларини, хусусан Жомийнинг Навоийга ва Навоийнинг
Жомийга ёзган самимий сатрларида кўрамиз.

Жомий ўз дўсти Навоийга хитобан айтадики:

30 Ёр аст калиди ганжи уммед,
Ёр аст навиди айши жовед.
Мақсуди вужуд кист жуз ёр,
З-ин савдову суд чист жуз ёр?
То хотинмати вужуд аз-оғоз,
Мурғе накунад чу ёр парвоз.
Хосса ки ба боғи ошноӣ,
Бар шоҳи вафо бувад Навой,
Яъни ки навои лутф созад.
Дилҳон шикастагон навозад.
Коре набувад ба жои ин кор,
Ерони жаҳон фидон ин ёр.

40 Ўзбек классик адабиётининг асосчиси Алишер На-
воий ҳам ўз асарларида ўзидан илгари ўтган озарбай-
жон халқининг буюк шоири Низомий Ганжавий, Ҳин-
дистон халқининг улуғ мутафаккири Хусрав Деҳлавий-
нинг устодлик ҳурматларини ва жаҳон адабиёти хази-
насига қўшган ўлмас ҳиссаларини буюк маҳорат билан
мақтади ва уларга ўз асарига хос етуклик билан дўст-
лик саломини юборди:

Ганжа ватан кўнгли онинг ганж хез,
Хотири ганжуру тили ганж рез,
Фитрати мезони бўлиб ҳамса санж
Ҳамса дема, билки дегил панж ганж.
Қаффан Мезон анга афлок ўлуб,
Ботмони тоши курраи хок ўлуб...

Нозим ўлуб сўз дури серобиға
Чарх Низомий ёзиб алқобиға.

Хусрав Деҳлавий тўғрисида:

Ҳиндуйи чобук демаким, ройи ҳинд,
Килки уни мамлакаторой ҳинд.
Назми саводи аро ҳар дoston
Ўйлаки, бир кишвари Ҳиндустон.

Ўз асрдоши, дўсти Абдураҳмон Жомийни ҳам шуларга қўшиб туриб, тўртинчи бўлиб «Хамса» ёзмоқни орзу қилганини ва унинг бу ишида шу уч киши, уч дўсти ёрдам беражакларини айтади: 10

Менки талаб йўлда қўйдум қадам,
Бордур умидимки, чу тутсам қалам,
Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса Хусрав билла Жомий қўлум.

Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг Навоийга бўлган дўстлик ҳурмати чексиздир ва унинг ҳаммасини бу ерда айтиб ўлтиришга имкон ҳам йўқдир. Жомийнинг илми ва фазилати тўғрисида Навоийнинг шу сўзларини келтирмак кифоядир: 20

То комол аҳлидин мақол ўлғой,
Одами зийнати камол ўлғой.
Баҳравар андин одам авлоди,
Одам аҳлига зилли иршоди,
Майи хуш аҳли жон физои ҳам
Жомидин баҳравар Навоий ҳам.

Улуғ Шарқ классикларининг асрлар оша бир-бирларига бўлган чин инсонларга хос дўстлик ва биродарлик ҳурматлари шундай эди.

Улар яратган асарларнинг қаҳрамонлари уч қитъа — етти иқлимда яшаб турган халқлардир. Халқлар ўртасидаги муносабат ҳеч қандай диний, ирқий ва миллий чегараланишларни билмаган, самимий биродарлик бир онла аъзоларидек чинакам муносабатдан иборат эди. Бу ерда чинлик Фарҳодни, арман Ширинни, араб Қайсни, яъни ҳамма миллатнинг вакилларини учрата оласиз. Бир-бири билан уришувчи, халқлар ўртасига ногаҳоний офат ва низоларни келтирувчи салтанат тепасида ўлтирган бир тўда шоҳлар, султонлар, хоқонлар, холос. 30

Шарқ адабиётчилари ўртасида бўлган бу муқаддас традиция сўнгги асрларда Заҳириддин Муҳаммад Бобур замонасида ҳам ривожланган эди. Аммо Ҳиндистонни инглиз босқинчилари ўз мустамлакаларига айлантирганларидан сўнг, бу узвий ва доимий алоқалар вақтинча узилди. Бу вазиятни таърифлаб Ҳиндистон 40

бош министри Жавоҳарлаъл Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» номли китобида шундай деб ёзади:

«Сўнгра мамлакатимизга Осиёдаги қўшнилари билан бизни боғлаб турган барча эшикларни ва йўлларни беркитиб қўйган инглизлар келдилар. Бизни Европага, айниқса, Англияга яқинлаштирган янги денгиз йўллари очилди, аммо Ҳиндистон билан Эрон, Урта Осиё ва Хитой ўртасидаги қуруқлик орқали олиб борилган алоқалар, сўнги пайтгача ҳозирги замон авиацияларни бу эски муносабатларни тиклашга имкон берганига қадар узилиб қолди. Ана шу Осиё билан бўлган муносабатларимизнинг тўсатдан узилиб қолиши Ҳиндистонда инглиз ҳукмронлигининг энг қабиҳ ва мудҳиш натижаларидан бўлди».

Улуғ Октябрь социалистик революцияси халқлар доҳийси В. И. Лениннинг ўлмас таълимоти ва унинг ижоди бизни — Урта Осиёни империализм сиқигидан ва асрий қолоқликдан озод қилди. Биз узилиб қолган тарихий тараққиёт йўлимизни қайтадан тиклашга киришдик. Қирқ йилдан зиёдроқ бир муддат ичида ўз Ватанимизда ўз давлатимиз, ўз байроғимиз ва муҳрими билан, иқтисодимизни мисли кўрилмаган юксакликка кўтардик. Маданиятимиз ривожланди.

Асрий зўрма-зўраки қолоқликларни ер билан яқсон қилиб, ер юзидаги маданий халқлар қаторига кўтарилди олдик. Бу қатори адабиётимиз ҳам мисли кўрилмаган даражаларга кўтарилди. Бизнинг, фақат ўзимизнинг Ватанимиз ичидагина эмас, балки ер юзи халқларининг кўпчилигига таниш бўлган машҳур олимларимиз, файласуфларимиз, адиб ва шоирларимиз кўп. Шунингдек, хитой халқининг буюк ғалабаси, Ҳиндистоннинг Англия тасарруфидан озод этилиши, Бирлашган Араб Республикасининг барпо бўлиши — ҳаммаси золим мустабидларга, империалистларга, Англия ва Америка, Франция босқинчиларига берилган қақшатғич ўлим зарбаларидир. Энди муқаддас ва муаззам Шарқимиз халқларини бир-бирига бойлайдиган қадим йўлларга ҳеч қандай қудрат тўсиқ бўла олмайди.

Азал-азалдан бир-бирига қондош-қариндош, дўст, биродар бўлиб келган халқларимиз, ота-боболаримизнинг тарихий традицион биродарлик қарвонлари пиздан юрмак навбати бизникидир. Хусусан, биз — ёзувчилар, юқорида мазкур классикларимизнинг ўлмас руҳларидан илҳомланиб, бир-биримиз билан яқин муносабатда бўлишимиз, бир халқнинг овозини иккинчи бир халқ қулоғига етказишда ёрдам беришимиз, бир-бири-

мизни таржима қилишимиз, бир-биримизни тўлдиришимиз, давом қилдиришимиз лозим.

Биз ер юзи халқларининг биродарлиги, тинчлиги, омонлиги йўлида фидойи жарчилар бўлайлик.

САЛОМ, ҚАРДОШЛАРИМ!

Бугун кечқурун:

Сирдарё ўзининг халқимизга бахт келтирувчи олтин оқими билан Андижон этакларидан Орол денгизигача бўлган ўзбек-қozoқ ерларини босиб, миллион йиллик йўлида давом этаётганда;

10

Томди чўпонлари миллион бошли қоракўл қўйларини Орол денгизи ёнбағирларида ўтлатиб, кечки уч оёқ қозонига ўт қўйганда;

Қарағанда, Жезқазғанныннг сурмаранг бағирли паҳлавон шахтёрлари смена тугатиб, жомакорларини ечиб, ясан кийимларини княётганда;

Олтой, Қўстанай қўриқларининг жанговар ғаллакор йигит-қизлари кечки шафақнинг шуълаларида миллиард пуд қozoқ бўғдойининг охирги қопларини хирмонларга тўкаётганда;

20

Абай номидаги Опера ва балет театрида «Биржон — Сора»нинг биринчи пардаси очилаётганда;

Фарғона, Андижон, Тошкент, Туркистон, Сайрам ва Ильич пахтакорлари оқшом салқинида очилиб келаётган пахталарини қўшиқларида мақтаётганда, теримчи механизатор қизларимиз Ташсельмаш чиқарган терим машиналарини сошлаб, эгат бошига келтираётганларида; мўйсафид бир шоир бугунги ўқийдиган шеърини дилида такрор қилаётганда, Тошкентда Алишер Навоий номли Давлат опера ва балет театрида қардошларимиз, қариндошларимиз, туғишганларимиз, бовримиз қozoқ халқининг адабиёт ҳафталиги очилади.

30

Бу адабиётнинг ўн Жамбул умрича умри бор. Бу адабиётнинг мазмуни қozoқ ерларидек кенг, улуғвор, маъподор. Абай шеърларидай қофияли, ваззли. Қozoқ халқининг қир лоласи каби ғуборсиз, ақли каби мазмунли. Бу адабиёт ўзининг қон-қардоши, қариндоши бўлган ўзбек халқига яқиндир, чунки ўзбекнинг ҳам, қozoқнинг ҳам оқини ўзбекка ҳам, қozoққа ҳам оқиндир.

40

Улуғ совет адабиётининг бу эгизак фарзандлари бевосита улуғ Коммунистик партия ва Ленин тарбиясида ўсди, камол топди.

Буюк рус халқининг жаҳон-жаҳон довуғи кетган азамат адабиёти устозимиз бўлса, яхши сўз шу тарбиятда жамол топди.

Бу адабиёт менинг боврим Муқанг — Мухтор оғай, Сакенг — Собит, Габекенг — Габит, Габиденлар яратган улкан адабиётидир. Бу адабиётнинг бош нияти — коммунизм қураётган халқимизнинг бугунини, эртасини куйламоқ; бу адабиётнинг негизида ер юзи халқларининг дўстлиги, тинчлиги, тотувлиги, фаровонлиги ётади.

Бу қозоқ адабиёти ҳафталиги иши жонимга туташ бўлган қозоқ адабиёти ва унинг бошидаги йигит оғалари — қардошларим тўғрисида кўп суҳбатларда айтадиган талай сўзларим бор.

Ҳозирча шу ерда нуқта.

ИПАК ИУЛИ ЯНА ОЧИЛДИ

1958 йил октябрида майин ва сахий куз нафасига бурканган Тошкент менинг кўз олдимда қайта-қайта жонланаверади; Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияси очилган Навоий номли театр олдидаги майдон ҳаминша кишилар билан тўла бўларди. Театр қаршисидаги янги, олти қаватли муҳташам «Тошкент» меҳмонхонасида яшаган делегатлар ҳар куни эрталаб навбатдаги йиғилишга борар эканлар, ана шу майдонни кесиб ўтардилар. Улар қувноқ ҳайқириқлар, табрик нидолари, қарсақлар янграган оммани икки ёққа ажратиб турган йўлдан ўтиб борарканлар, табассум қилиб кишилар билан саломлашардилар. Бу кўриниш бир символ эди. Бу кўринишда Шарқ адабиётчиларининг Тошкентдаги учрашувларининг асосий моҳияти ёзувчиларнинг халқ билан, оддий кишилар билан яқин, мустаҳкам алоқаси ўз ифодасини топган эди. Улар ўз ижодларида ана шу халқнинг ҳаётини акс эттиришга даъват этилганлар.

30 «Тошкент руҳи» — Осиё ва Африка маданияти арбоблари ўртасидаги биродарлик ва дўстлик руҳи пайдо бўлганидан буён икки йил ўтди. Шу давр ичида жаҳонда катта воқеалар рўй берди. Буюк социализм лагери янада жипсроқ ва мустаҳкамроқ бўлди. Мустамлака зулмидан озод қилинган халқлар оиласи янада кенгайди. Осиё ва Африкадаги социалистик мамлакатлар ва мустақил давлатлар бир-бирлари билан янада маҳкамроқ дўстлашдилар.

40 Бутун дунёда рўй бераётган бу тарихий процесслар биз адабиётчиларга ўзининг улкан таъсирини кўрсатмаслиги мумкин эмас. Мустамлакачилик зулмига қарши социал тараққиёт учун, ядро уруши хавфига қарши мустаҳкам тинчлик учун, барча халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик ва дўстлик учун кураш ҳар бир санъат-

корга илҳом ва ижодий ғайрат бағишлайдиган, туганмас образлар ва темалар хазинасини очиб берадиган буюк манбадир.

Мен шахсан танийдиган ва ижодлари билан фахрланиб юрадиган Шарқнинг энг яхши ёзувчи ва шоирлари Мулк Рож Ананд, Нозим Ҳикмат ва бошқалар — худди аввалгидек — ҳозир ҳам бу курашнинг олдинги сафларида бормоқдалар. Бу ёзувчилар ва бу ёзувчиларнинг ҳамфикрлари халқларнинг виждони, номусоридирлар. Улар ўз замондошлари олдидаги, келажак авлодлар олдидаги масъулиятларини яхши тушунадилар. Синд ва Ганг, Тигр ва Евфрат, Нил ва Конго соҳилларидаги юз миллионларча одамлар уларнинг овозига қулоқ соладилар.

Қадим замонларда менинг ватанимдан, Ўрта Осиёдан улуғ Ипак йўли — Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта денгиз соҳилларига борадиган ипак карвонлари йўли ўтган эди. Бу фақатгина савдо йўли бўлиб қолмаган эди. Бу Шарқ поэзияси ва философияси билими ва тажрибасини ўша вақтда дунёга тарқатган йўл эди.

Мустамлакачилар: бу йўлни мангуга бузиб ташладик, деб ўйлаган эдилар. Бироқ бугунги тарихий кунларимизда бу йўл барча халқлар ўртасидаги маданий алоқалар йўли сифатида, дўстлик ва тинчлик йўли сифатида, жаҳон маданияти хазинасига бебаҳо ҳиссалар қўшган ва Шарқ маданиятининг қайтадан туғилиши ва гуллаб-яшнаш йўли сифатида янгидан очилди.

Биз Совет Шарқи республикаларининг адабиётчилари Осиё ва Африка ёзувчилари билан дўстликни ва ижодий алоқаларни тобора мустаҳкамлаш истаги билан тўлиб-тошганмиз. Бизларнинг ҳар биримиз катта, кўпмиллатли ёзувчилар оиласининг тенг ҳуқуқли аъзоси эканлигимиз билан, ҳар биримиз ўз истеъдодимизга яраша совет адабиётини ривожлантиришдек буюк ишга хизмат қилаётганимиз билан фахрланамиз. Бу адабиёт ёрқин коммунистик келажакни барпо қилиш, халққа ёрдам беришга даъват этилгандир. Мухтор Аvezов, Мирзо Турсунзода, Лоҳутий, Зулфия ва бошқа ёзувчиларимизнинг асарлари Осиё ва Африкадаги янги Шарқ адабиётининг юксак намуналари сифатида, оддий осеёликлар ва африкаликларнинг фикр ва умидларини ёрқин ифодаловчи асарлар сифатида қабул қилинганидан хурсандмиз.

Икки йил аввалги сингари ҳозирги вақтнинг ҳам ҳаяжонлантирувчи ва актуал проблемаси ер юзида тинчликни таъминлаш проблемасидир... Жаҳонда қу-

рол-яроғ бўлмасин, жаҳонда уруш бўлмасин — ҳар бир софдил инсоннинг, ер қазувчи ва шоирнинг, темирчи ва ҳайкалтарошнинг, санъаткор ва артистнинг орзуси ана шудир.

Езувчиларнинг Тошкентдаги учрашувидан буён икки йил ўтган ҳозирги пайтда биз совет адабиётчилари Осие ва Африкадаги барча адабиёт ва маданият арбобларини «Тошкент руҳи»ни мустақкамлашга, ҳозирги ва келажак авлод учун тинч ва бахтиёр истиқбол яратиш учун кураш йўлида, «Шарқдан тушадиган нур» ҳамниша ёрқин ва тоза бўлиши учун кураш йўлида ўзларининг куч-қувватларини бирлаштиришга чақирамиз.

ТОЛСТОЙ ВА ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЕТИ

Жаҳонга машҳур бўлган адиблар орасида улуғ рус ёзувчиси Лев Николаевич Толстой алоҳида ўрин тутади. Толстой киши руҳининг энг нозик сезувларини чуқур ҳис эта олган, инсоннинг мураккаб ички кечинмаларини моҳирлик билан тушуна олган, замонасининг энг тўлқинлантирувчи масалаларига қизғин муносабатда бўлган, ижтимоий тенгсизликка қарши лаънат билдирган буюк сиймодир. Толстой ўз асарларида кенг халқ оммасининг руҳий кайфиятини улкан санъаткорга хос сезгирлик ва талант билан ифодалади. Унинг «Уруш ва тинчлик», «Тирилиш» каби романлари, «Ҳожимурод» повести, «Болалик», «Ўсмирлик», «Ешлик» автобиографик трилогияси ва бошқа жуда кўп асарлари миллион-миллион ўқувчиларнинг севимли китоби бўлиб қолди.

30 Халқлар доҳийси Владимир Ильич Ленин Толстой ижодига юксак баҳо бериб, уни рус революциясининг кўзгуси, деб атаган эди. Ҳақиқатан ҳам оламшумул тарихий аҳамият касб этган Толстой ижодида Россия ҳаётининг турли томонлари ўзининг бадний ифодасини топган.

I

Ўзбек китобхонлари Лев Толстой асарлари билан Урта Осие Россияга қўшилгандан сўнг таниша бошлаганлар. Туркистоннинг Россияга қўшилиши, маҳаллий халқлар ҳаётида катта прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, улар революция сари бораётган улуғ рус халқининг тақдири билан яқиндан боғландилар.

Тошкентда чиқа бошлаган «Туркистон вилоятининг

газети» умумий йўналиши билан ҳукмрон синф манфаатларини ифодаласа ҳам, унинг саҳифаларида газетхонларни рус ҳаёти, адабиёти, фани ва техникаси билан таништирувчи материаллар ҳам босилиб турди. Газета материалларида рус тили ва маданиятини ўрганишга чақириб, рус адабиёти классиклари асарларини ўзбек тилига таржима қилишга даъват этувчи ўринлар ҳам мавжуд эди.

Туркистон зиёлиларининг пешқадамлари ўртасида рус адабиёти ва маданиятини ўрганишга қизиқиш тобора ортиб борди. 80-йиллардаёқ рус ёзувчиларининг баъзи асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида А. С. Пушкиннинг айрим шеърлари, Л. Н. Толстойнинг баъзи ҳикоялари, И. А. Криловнинг масаллари босилди. 10

Лев Толстойнинг «Одамлар нима билан тирик» ҳикояси шу газетанинг 1887 йилги бир неча сониди босилди. Бу асарни газета редактори Н. П. Остроумов ўзбек тилига таржима қилган эди. Толстойнинг бу ҳикояси шу йилнинг ўзида алоҳида китоб қилиб ҳам нашр этилган. 20

«Туркистон вилоятининг газети»нинг 1899 йилги сонларининг бирида Лев Толстой ҳақида мақола босилади. Унда улуғ ёзувчининг ҳаёти ва ижоди билан газетхонлар маълум даражада таништирилади. Мақола автори Толстойни, «Россия мамлакатининг машҳур ёзувчиси, деб таъкидлаб, унинг асарлари жуда кўп Европа тилларига таржима қилинганлигидан хабар беради.

1902 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да Толстойнинг «Худо ҳақиқатни кўрса ҳам, тезроқ айта қолмайди» деган ҳикояси босилади. Диний-ахлоқий характердаги бу ҳикояни таржима қилишдан мақсад, маҳаллий дин арбобларининг халқ орасида ваъз айтганларида бундай асарлардан фойдаланишларини кўзда тутмоқ эди. Лекин уларда таржима техникасига онд анчагина нуқсонлар бўлган. Шундай бўлса ҳам, революциядан олдинги даврда Толстой асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниши маҳаллий китобхонларнинг буюк санъаткор ижоди билан танишишида маълум аҳамиятга эга бўлди. 40

Улуғ рус ёзувчиси Лев Толстойнинг машҳур асарлари Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнггина кенг китобхонлар мулкига айланди. СССРдаги барча қардош халқлар қаторида ўзбек халқи ҳам Толстойдек йирик сўз санъаткорининг ижодидан баҳраманд

бўлди. Ўзбекистонда 20-йиллардаёқ Толстойнинг «Кавказ асири», «Франсуаза» асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, «Ер юзи» журналида босилди. Самарқандда чиқадиган «Аланга» журналида эса «Тирилиш» романидан парча берилди. Сўнгра ёзувчининг «Балдан сўнг», «Алёша Горшок» ва «Ходинка» ҳикоялари ўзбек тилида босилиб чиқди.

Лев Николаевич Толстойнинг йирик проза асарлари 30-йиллардан бошлаб ўзбек тилига таржима қилина бошлади. «Тирилиш» романи 1933—34 йилларда Мирзакалон Исмоилий томонидан таржима қилинди. Ҳозирда у «Анна Каренина» романи таржимасини тугалаш арафасида турибди.

1947 йилда «Уруш ва тинчлик» эпопеясининг биринчи томи Абдулла Қаҳҳор таржимасида босиб чиқарилди. Абдулла Қаҳҳор эпопеянинг иккинчи китобини Қибриё билан ҳамкорликда таржима қилди. Ҳозирда Бушков «Уруш ва тинчлик» эпопеясининг учинчи китобининг таржимаси устида ишламоқда.

Лев Толстой асарлари билан ўзбек китобхонларини таништиришда шоир Уйғун, таржимон Ҳолида Аҳророва ва бошқалар ҳам самарали меҳнат қилдилар. Ҳозирги кунда Толстойнинг «Ҳожимурод» повести, «Севастополь ҳикоялари», «Болалик», «Ўсмирлик», «Ёшлик» автобиографик трилогияси, «Қазаклар» повести, «Уч ўлим», «Хўжайин ва хизматкор» ва бошқа жуда кўп ҳикоялари ўзбек китобхонларининг сеvimли асарларига айланди.

Толстойнинг болаларга бағишлаб ёзган асарлари ҳам кичкинтойларимизга маънавий озиқ бўлмоқда. Унинг «Жониворлар ҳақида ҳикоялар» тўплами 1936 йилдаёқ босилиб чиқди. Кейинги йилларда «Икки ўртоқ», «Сакраш», «Акула», «Бургут», «Бўри билан ит» ва бошқа кўпгина ҳикоялари қайта-қайта нашр қилинди.

Лев Толстойнинг ижоди Ўзбекистон театр санъатининг равнақиға ҳам самарали таъсир кўрсатди. Унинг «Тирик мурда» ва «Зулмат ҳокимлиги» каби драмалари ўзбек тилига таржима қилинди. «Уруш ва тинчлик» ва «Анна Каренина» асарлари асосида ишланган инсценировка рус театрлари томонидан республикамиз томошабинларига кўрсатилмоқда.

Ўзбек ёзувчилари Толстой, Пушкин, Лермонтов ва бошқа рус адабиёти асарларини ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида улардан жуда кўп нарсаларни ўргандилар. Рус классик ёзувчиларининг ижоди ўзбек совет

ёзувчилари учун бадий маҳоратни эгаллашда катта мактаб бўлди. Абдулла Қаҳҳор ва Мирзакалон Исмоилий ўз таржимонлик фаолиятларида улуғ санъаткорнинг ижодий тажрибасини ўзлаштириш билан бирга, ўзлари ҳам йирик прозаик асарлар яратдилар. Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари», «Синчалак» ва Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» асарлари бунинг яққол далилидир. Ўзбек совет прозасининг йирик жанрлар ҳисобига ривожланишида Лев Толстой традицияларининг таъсири кўзга ташланиб туради. 10

II

Лев Николаевич Толстойнинг сўнмас даҳоси инсониятнинг буюк йўлбошчиси В. И. Ленинни ҳамиша ҳайратга солар эди. В. И. Ленин бу мутафаккир адибнинг фавқулодда истеъдодига катта ҳурмат билан қарар эди. М. Горькийнинг хотирлашига кўра, «Уруш ва тинчлик» романининг ўтли саҳифаларидан бениҳоя таъсирланган Ленин Л. Н. Толстой тўғрисида бундай деган эди: «Қандай зот-а? Қандай туғма инсон. Мана буни санъаткор дейдилар... Яна, биласизми, кишини нима ҳайратга солади? Адабиётда шу графга қадар чинакам санъаткордан асар ҳам йўқ эди. Европадаги қайси ёзувчини у билан ёнма-ён қўйиш мумкин?.. Ҳеч кимни». 20

Л. Н. Толстойга берган бу баҳосида В. И. Ленин мутлақо ҳақ эди. Жаҳон адабиётида Толстой билан беллашадиган бирон буюк санъаткорни топиш чиндан ҳам амри маҳол. Унинг катта маҳорат билан яратилган асарлари гарчи кечмишнинг адабий меросини ташкил этса ҳам, улар ўз моҳиятлари билан коммунистик келажакимиз учун ёт бўлолмайди. Унинг асарлари келажакка ҳам мансуб. 30

Л. Н. Толстой ана шу тарзда, фавқулодда истеъдод эгаси, устод ва доҳий адиб сифатида ўзбек халқининг орасига, ўзбек адабиётига кириб келди. Ўзбек совет прозасининг тараққиёт йўлини — унинг шаклланиши ва равнақини улуғ рус классик адабиётининг буюк намоёндалари қаторида Толстой асарларининг таъсирисиз, Толстой прозасининг энг илғор ва энг юксак традицияларисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Толстойнинг моҳир қаламига мансуб бўлган жаҳон маданияти хазинасининг энг асл дурдоналари барча ўзбек совет ёзувчилари учун чинакам маҳорат мактаби бўлиб келди. Садриддин Айний ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Аб- 40

дулла Қаҳҳор ва Яшин сингари йирик сўз усталаримизнинг истеъдоди, уларнинг ёзувчилик маҳоратлари ана шу мактабда шаклланди.

Толстой ўз даврининг тарихий-бадий обидасини яратди. Унинг асарларида катта санъат билан тасвирланган кишилар — жонли, ҳаётий, доимо ҳаракатчандир. Биз уларнинг барча қирраларини — ҳар томонламаликларини, чунончи, олий туйғулари билан бирга тубан ниятлари, эзгу интилишлари билан бирга хунук хатти-ҳаракатларини кўрамиз. Уларнинг кулгулари, қувончлари, кўз ёшлари ва оғир кечинмаларининг гувоҳи бўламиз. Кўзимиз олдида дард чекаётган кишига қайғудош бўлгандек, бу кишиларнинг кўз ёшини кўриб, астойдил эзиламиз, уларнинг кулгисига ва қувончига шерик бўламиз.

Толстойнинг инсон образини шу қадар моҳирлик билан чизиши унинг бадий маҳоратига мансуб бўлган муҳим хусусиятларидан биридир. Ўзбек совет ёзувчиларининг Толстой ижодий меросига такрор ва такрор мурожаат этишининг боиси ҳам шунда.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий биографиясида Л. Н. Толстойнинг роли бениҳоя катта бўлди. У Толстой асарларини тинмай ўрганди, унинг характер яратиш масалалари билан боғланган хусусиятларини, ижодий услубини эгаллашга интилди. «Бунинг натижаси жуда тез кўринди,— дейди Абдулла Қаҳҳор,— шундан кейин ёзган ҳикояларим олдинги ёзган ҳикояларимдан жуда катта фарқ қилиб, танқиднинг баҳосига кўра, бу ҳикояларда «ёрқин чизилган образлар», пайдо бўлди».

Бу Толстойнинг ўзбек совет адабиётининг равнақи-га кўрсатган самарали таъсири тўғрисида ўзбек адибларининг Абдулла Қаҳҳор тили билан айтган сўзлари. Чиндан ҳам биз — ўзбек ёзувчилари Толстой даҳоси олдида миннатдормиз.

Толстойнинг қандай қилиб ўқувчини қаҳрамонларнинг ички дунёсига бевосита олиб киришини ҳамда ҳаётни тасвирлашга қаратилган асосий приёмларини ўрганиш ўзбек совет ёзувчиларининг социалистик реализм методини чуқурроқ эгаллашларига, ҳаётнинг ҳаққоний ифодасини яратувчи асарлар вужудга келтиришларига ёрдам берди. Толстойнинг ижоди социалистик реализм адабиёти учун ёт нарса эмас. Аксинча бу адабиёт классик санъаткорларнинг энг яхши традицияларини давом эттиради ва ривожлантиради. Шунинг учун ҳам Толстой асарларини жони дили билан севиб ўрганган Ҳамид Олимжон: «Социалистик реализм адабиёти-

га Толстой катта бир дарё бўлиб қўшилади, бу дарё тагида бўлган гавҳарлар бизнинг муҳаббатимизни ўзига тортиб туражакдир», деб ёзган эди.

Лев Толстой барча жаҳон ёзувчилари учун адабий мактабдир. Бизнинг совет адабиётимиз ижод сирларини, маҳорат калитини, янги кишининг сиймосини яратиш учун киришар экан, лозим бўлган маҳоратни шу мактабдан олади.

Толстой ҳеч қачон қаримайди. У шудай доҳий санъаткорларданки, унинг ҳар бир сўзи биз учун ўғитдир. Унинг ижоди худди бир чашма. У ҳар доим мавж уради. Биз бу чашмага тез-тез, такрор ва такрор мурожат этамиз. Гуё, назаримизда, шу чашманинг сувидек зумрад ва мусаффо оби ҳаёт йўқдек. 10

ЧАШМА

Илҳоми рус адабиётидек мавжланган, ижодида ҳаёт океани тўлқинланган, жаҳон маданияти сийнасида қоядек ярқираб турган Толстой улкан бир чашмадир. Буюк сиймо ҳеч қачон қаримайди. Унинг ижод чашмаси донм мавж уради. Биз — улуғ Совет юртининг бахтиёр қаламкашлари, бутун жаҳон илғор адабиёти арбоблари бу чашмага тез-тез такрор ва такрор мурожат этамиз. Бу чашманинг биллур ойнасида — шоир ва санъаткор, инсон қалбининг доҳиёна ифодачиси, воқеалар ва тарихнинг моҳир жарчиси, табиатнинг нафис куйчиси қад кўтариб туради. Гуё назаримда, бу чашманинг сувидек зумрад ва мусаффо обиҳаёт йўқдек. 20

ДЕМОКРАТ ШОИР

Ҳамиша раҳнамомиз бўлган улуғ Ленин партияси — Коммунистик партия ўзининг миллатлар дўстлиги тўғрисидаги таълимоти билан кўзимизни очди. Дўстларни ҳам, душманларни ҳам таниб олдик. 1914 йили Шевченконинг туғилганига 100 йил тўлганди. Николай I нинг авлоди Николай II шоирнинг қабрини зиёрат этишни ман қилди. Ҳамиша раҳнамомиз бўлган Ленин партияси ўзининг «Путь Правды» газетасидаги «Крепостниклар ва Шевченко» сарлавҳали мақолада: 30

«Мудҳиш тақдирнинг насибасидан унинг сабр косаси тўлган эди, ана шунинг ўзи ҳам улуғ малорус шоирига абадий шараф бағишлайди. Чунки у бутун умрида шулар бахтиёр бўлсин деб курашган, келажак авлод уни ҳурматлайди» деб ёзди. 40

Мана бугун ўзбек халқи украин халқи билан бирга-

ликда улуғ қўбизчи вафотининг 100 йиллигини нишонламоқда. Чунки, чор ҳукуматига қарши омонсиз курашган жанговар куйчи Тарас Шевченконинг янгроқ қўшиқлари биз учун ҳам қимматлидир. Украин ва ўзбек халқларининг тақдири кўп жиҳатдан бир-бирига жуда ўхшайди. Ҳар иккала халқ ҳам маҳаллий бойлар ва рус чоризми истибдоди остида барабар эзилган эди. Шунинг учун ҳам бахт, озодлик, эркинликни куйлаган Тарас Шевченконинг шеърлари, поэмалари ўзбек китобхонларининг қалбига йўл тополди. Т. Г. Шевченконинг кўп асарларини энг яхши шоирларимиз ўзбек тилига таржима қилдилар. Улуғ украин шоирининг ижоди ўзбек адабиётига порлоқ саҳифа бўлиб кириб келди. Унинг асарлари бугунги кунимизда ҳам бизни ҳаяжонлантиради, илҳомга чақиради.

Ватанимизнинг ажралмас йирик республикаларидан бири бўлган Украинанинг классик улуғ демократ шоири орзу қилган замонда яшаб турибмиз.

Шарафлар бўлсин улуғ Коммунистик партиямизга!

20 КУРАШ ВА ДУСТЛИКНИНГ ЖАСУР КУИЧИСИ

Россияда XIX асрда ривож топиб келаётган инқилобий руҳнинг Россия тупроғидаги ҳамма ўлкаларда ўз акс-садосини топмаслиги мумкин эмас эди. Радищев ва Пушкиндан бошлаб, Герцен, Чернишевский, Добролюбов ва Белинскийлар ривожлантириб, улуғ Ленин яқунлаб берган янги рус ижтимоий фикри ўзининг ҳар бир тараққий палласида Россияда яшаган барча мазлум халқларга мос ва муштарак бўлди. Чунки бу янги рус ижтимоий фикри подшо истибдодидан эркинлик ўрнатишни, халқларнинг тақдирини ўз қўлларига топширишни талаб қиларди. Россиядаги ана шу улуғ ижтимоий фикр таъсирида Днепр бўйида Тарас Шевченко; Волга, Кама, Оқ Эдил бўйларида Қаям Носирий, Абдулла Тўқай ва Мажид Гафурийлар; Урта Осиёда Муқимий, Фурқат, Абай, Аҳмад Дониш ва Бердахлар; Озарбайжонда Мирзо Фатали Охундов ва Наримоновлар майдонга келди.

Уларнинг ҳаммаси ўз асарларида бир хил демократик ғояларни, ўз халқларининг бир хил орзу-умидларини, чинакам миллий ва сиёсий озодлик ғояларини акс эттирдилар.

1905 йилги биринчи рус революцияси мамлакатда яшовчи барча халқларнинг сиёсий ва маданий ҳаётида катта ва кескин бурилиш ясади. Бу революция мазлум

халқлар ичидан янада кўп янги революцион кучлар, янги революцион курашчилар етиштириб чиқарди. Тўқай ана шу революциянинг меваси эди, демократ шоир сифатида уни шу революция туғдирди, шу революция шоир ижодининг асосий йўлини белгилаб берди.

* * *

Абдулла Тўқай 1886 йилнинг 26 апрелида туғилган. Гўдак эканида отаси ўлиб, тўрт яшарлигида онасидан ҳам ажраб, етим бўлиб қолган Тўқай бутун болалик даврини ғоят қийинчиликда ўтказган. Фақат болалик давригина эмас, унинг бутун ёшлиги ва атиги етти-саккиз йиллик ижодий умри ҳам қашшоқликда, муҳтожликда кечган. Шоир 1913 йилда, ижодий кучи гуллаб-яшнаб бораётган бир вақтда 27 ёшга тўлар-тўлмас вафот этди. Тўғрироғи, бутун умри азоб-уқубатда ўтганлигидан сил касалига йўлиқиб, ҳалок бўлди. Тўқай ҳам кўп талантларни нобуд қилган капитализм тузумининг қурбонидир.

Тўқайнинг ижодий умри қисқа бўлса-да у катта ва гўзал адабий мерос қолдирди. Унинг революцион-демократик ғоялар билан суғорилган зўр ижоди татар адабиётни тараққиётида янги бир даврни ташкил этади.

Тўқай татар адабиётида кўп янгиликларни бошлаб берган шоирдир. У ўзининг мураккаб ижодида подшо тузуми ва эксплуататор синфлар зулмидан азоб кўрган татар қарашлари ва орзу-ҳавасларида биринчи рус революцияси натижасида юз берган чуқур революцион ўзгаришни жуда равшан акс эттирди. Тўқай ўз асарларида рус классик адабиётининг илғор эстетик ва ғоявий традицияларини ўзига хос бир тарзда гавдалантирди. У рус классик ёзувчиларининг асарларидан ғоят гўзал намуналарни катта маҳорат билан таржима қилиб, улар орқали рус реалистик санъатини татар адабиётига олиб кирди. Тўқай татар адабиётини революцион-демократик мазмун билан суғорилган танқидий реализмга асос солди, татар болалар адабиётининг негизиши қуриб берди. У замонавий татар адабий тилини яратувчиларнинг энг илғор ва улуғ намояндаси бўлди. Хуллас, Тўқай татарларнинг маданий тараққиётида бутун бир янги даврни бошлаб берган зўр новатор, маданият арбобидир.

Юқорида айтганимиздай, Тўқай шоир сифатида биринчи рус революцияси даврида, рус халқи билан birlikда Россиянинг барча халқлари чоризмга қарши, ижтимоий ва миллий озодлик учун курашга отланган

даврда майдонга чиқди. Шоирнинг ўзи ҳам «Тонг» шеърда:

Биз бешинчи йилда бир кун и уйғондик тонг билан,
Ишга даъват этди бизни кимдир эзгу ном билан,—

деб куйлаган эди.

У ўзининг биринчи асарларидаёқ чор ҳукуматининг зулми натижасида ҳар жиҳатдан орқада қолган татар халқининг маданий ривожини, сиёсий ва миллий озодлигини каби масалалар фақат татар халқининггина эмас, 10 балки барча мазлум халқ ва миллатларнинг ҳам орзулари эканлигини ифода қиларди. Масалан, у ўзининг 1906 йилда ёзилган «Ҳиссиёти миллия» деган мақола-сида:

«Миллат илм-маърифат эгаларига, халқ манфаатининг ўзининг ҳар хил шахсий манфаатларидан, қорин ғамидан устун кўрадиган, миллат манфаатини кўз қорачиғидай азиз деб биладиган миллат арслонларига муҳтож... миллат оталарга ва оналарга, муаллимларга ва муаллималарга, мураббийларга ва мураббияларга, чин 20 шоир ва адибларга муҳтож.

Бизнинг миллатимиз ҳам бошқа миллатлар каби ҳомийсиздир. Бу миллат камбағал ва ишчи халқнинг манфаати учун жон куйдирувчи кишиларга, беш камбағални бойнинг бир итига айирбош қилиш даври ўтиб кетганлигини тушунган ва бошқаларга тушунтириб бероладиган йигитларга муҳтож. Бизнинг миллат ўзининг Пушкинларига, Лев Толстойларига, Лермонтовларига муҳтож. Хуллас, бизнинг миллатимиз ҳам бошқа миллатларнинг тараққий қилишига сабаб бўлган 30 ҳақиқий адибларга, рассомларга, янгидан-янги миллий шеърларга, музыкага ва ғайриларга муҳтож», деб ҳақли ва жуда аниқ талабларни қўйди ва миллатнинг тараққий йўлини излади.

Маълумки, подшо ҳукумати даврида бу орзу-истак ва талабларни юзага чиқариш осон эмас эди. Чор ҳукумати халқларнинг чинакам озодлигига, маданий тараққиётига, сиёсий онгининг ўсишига тўсқинлик қилувчи қора гуруҳларнинг фаолиятига кенг йўл очиб, катта шароитлар туғдириб берар эди. Меҳнаткашларнинг озодлик йўлини тушуниб, билиб олишлари ва бу йўлда уюшишлари учун дастлаб реакцион кучларга қарши курашмоқ, уларнинг ҳақиқий башараларини очиб ташламоқ лозим эди. Тўқай ўзининг биринчи ижодий қадамларини ўша реакцияга, аксилинқилобий кучларга қарши курашдан бошлади ва сўнгги нафасигача бу шарафли ишни давом эттирди. Шу даврлардаги ижти-

мой курашнинг ҳамма соҳаси шонинг ижодида акс этди. Оғзида халқ манфаати тўғрисида гап сотиб, амалда халқ манфаатини ўзларининг тор шахсий манфаатларига қурбон қилувчи буржуа миллатчиларни, капиталга малайлик қилувчи икки юзлама зиёлиларни татар адабиётида ҳаммадан аввал қаттиқ танқид қилиб чиққан киши Тўқай бўлди. У татар адабиётида чинакам ижтимоий ва миллий озодлик учун кураш олиб борган татар зиёлиларининг яловбардоридир. Тўқай 1906 йилда ёзган «Ажаб эмасми» деган фельетонида 10 бундай дейди:

«Баён ул-ҳақ» деган ёлғон-яшиқ гап тарқатувчилар «Юлдуз» номли чироғ қуртлар, эшон номини олган эшаклар, султон номини олган сиртлонлар, Аҳмаджон номли туғма аҳмоқлар, Гаспиринский номли гасфурлари, муфти номли бефаҳмлар, Дурново номли дураклар (аҳмоқлар), Каульбарс номли қонхўр йўлбарслар... бизда бениҳоят кўп. Нега улар ўзларини ҳақиқий номлари билан атамайдилар? Уларнинг сохта ном тақиб юрганликлари ҳаммага равшан-ку. Нега асл номларини 20 сир тутадилар?»

Татар буржуазиясининг реакцион кучлари халқ манфаатига ва демократияга қарши курашларида дин ва миллат ниқоби остида «Мусулмон иттифоқи» деган партияга уюшган эдилар. Ёш демократ шоир Тўқай бу партиянинг синфий моҳияти ва реакцион ижтимоий илдизини дарҳол пайқаб олади ва унинг ҳақиқий башарасини ўзининг «Шартлар» деган фельетонида фош қилиб, бундай дейди:

«Мусулмон иттифоқига аъзо бўлмоқ учун бойликка, 30 оқсуякларга, катта мулкдорларга, ошна-оғайничиликка, оилачиликка муте бўлмоқ керак. Истамбулona марурлар олдида лаганбардорлик қилмоқ керак. Бу иттифоққа уюшган буржуа миллат учун ғоят зарур сифатлар деб биладилар. Аслда бу иттифоқ одамларга чин инсон сифатлари нуқтан назаридан эмас, балки ошна-оғайничилик ва ҳоказо сифатлар нуқтан назаридан қарайди».

Тўқай бу фельетонни қуйидаги сўзлар билан тамомлайди:

«Капитализм тузуми емирилиб, дунёда социалистик 40 ҳаёт барпо бўлмагунча, капиталнинг ҳар қандай ҳақиқатни ҳам бекитиб, яшириб турган пардалари йиртиб ташланмагунча... мен ҳаётдан маъно тополмайман... Бу ҳаётдан рози бўлиб яшаётган киши инсон эмас, демоқни истайман...»

Реакция революция кучларига қарши ҳужумга тайёрланаётган, буржуазия халқни ҳар хил йўллар билан алдаб овутмоқчи бўлаётган даврда Тўқай бир қанча сиёсий мақолалари, фельетонлари ва ўткир шеърлари билан матбуот саҳифаларида ғоят муҳим масалаларни кўтариб чиқади. Шу даврда Уральскда чиқадиган «Фикр» газетасида ва «Альасрилжадид» журналида босилган «Муҳораба ва давлат думаси» ҳамда «Пётр бобонинг ҳикояси» мақолалари Тўқайнинг айниқса муҳим ва чуқур мазмунли мақолаларидандир. Тўқай биринчи мақоласида демократик ҳаракатлар асосида ва рус революцион матбуоти таъсирида пайдо бўлган сиёсий фикрларни баён қилади. Россия ҳақида туғилган ғоят зўр тарихий ва сиёсий ҳодисаларни таҳлил қилади ва бу ҳодисаларга асосан тўғри баҳо беради. Шоир бунда «Рус-япон урушидан ким манфаатдору революциядан ким манфаатдор?» деган саволни қўйиб, бунга тўғри жавоб беради ва мулоҳазаларнинг пировардида, подшонинг мамлакатни идора қилишга ҳаққи йўқ, идора қилиш унинг қўлидан келмайди, мамлакатнинг тақдирини фақат халқнинг ўзи ҳал эта олади ва этиши лозим, деган дадил хулоса чиқаради.

«Пётр бобонинг ҳикояси» эса Тўқайнинг революция даврида авж олган ишчи-деҳқонлар ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий кураш мазмунини бадиий образларда очиб бериш йўлидаги жиддий интилишидир. Бу ҳикояда деҳқонларнинг ер ва нон учун помешчикларга қарши кураши, подшо ҳукуматининг эса помешчиклар томонини олиб, деҳқонлар ҳаракатини шафқатсизлик билан бостириши тасвир этилади.

Тўқай «Давлат думасига» деган памфлетнда ҳам жабр-жафо чеккан ерсиз деҳқонларнинг манфаатларини ёқлаб, давлат думасига ўзининг муносабатини билдиради:

Оҳ, сен Дума, Дума, Дума,
Қилган ишинг шуми, Дума?
Оч, яланғоч деҳқонларга
Қани ҳурлик, қани ер?
Бераман, деб ваъда қилдинг,
Кўрсат еринг! Қани! Бер!—

деб, деҳқонга ер талаб қилади.

Шоир меҳнаткашларнинг ҳаётига доир масалаларни ўз ижодида кўп такрорлайди. Аммо у ҳаётда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни қайд қилиш билангина кифояланмайди, балки тенгсизлик, ҳуқуқсизликнинг асл сабабларини очиб беришга эришиш учун фаол ку-

рашга чақиради. Тўқай 1907 йили ишчиларга қарата ёзган «Товуш ҳақида» шеърини қуйидаги чақириқ билан тамомлайди:

Ишчи ўртоқ, кураш даркор, кураш даркор,
Курашмаган ишчиларга етар озор,
Эзгу ишдир курашмоқлик ҳуқуқ учун,
Кураш, ишчи! Кураш, ишчи!

Шоир курашнинг осон эмаслигини жуда яхши тушунгани ҳолда, бу мавзунини ўз асарларида қайта-қайта такрорлаб, тобора чуқурлаштирди. 1908 йилда реакция 10
ғалаба қилиб революция тўлқинлари пасайиб кетганидан кейин зиёлилар ўртасида реал воқелик ва курашдан қўл силтаган кишилар кўпайиб бораётган бир даврда ҳам Тўқай кураш байроғини қўлидан бермади. У мудҳиш реакция шаронтида ўзининг қандай позицияда бўлиши лозимлигини аниқ белгилаб олди ва ўша йили босилиб чиққан «Девон»ига бош сўз қилиб берган «Турмуш» шеърисида бундай деди:

Бу турмуш ким билан тўхтар талашдан? 20
Кураш сен, чарчамасдан, тўхтамасдан.
Курашмоқ кўрқинч, кўп ҳоллари бор,
Бироқ енгач ғанимат моллари бор.
У қонхўр ҳамда йиртқич йўлбарсдан,
Қочарми йўлбарсдан бир арслон?

Халқнинг чинакам ижтимоий ва миллий-озодлиги ва шу озодлик йўлидаги кураш ҳақида Тўқайнинг мулоҳазалари ўша биринчи рус революцияси йилларидаёқ шоир қалбига ленинизм шуъласи тушганлигидан дарак беради. 30

Бола вақтидаёқ деҳқонлар турмушининг нақадар қийин эканлигини, сал улғайгандан кейин шаҳарда ишчиларнинг нақадар оғир ҳаёт кечирганликларини ўз кўзи билан кўрган ва шу қийинчиликларни ўз бошидан кечирган Тўқайнинг бундай фикрий юксакликка эришганлиги сабаби, биринчидан, улуғ рус халқининг илғор реалистик адабиётини: Пушкин, Лермонтов, Толстой, Горькийларнинг асарларини ўқиб тарбия топганлиги бўлса, иккинчидан, революция кунларида ишчилар орасида бўлиб, революцион адабиёт билан таниша бошлаганлигидир. Тўқай Уралск шаҳридаги босмахонада ишлаётганида демократик рус газетаси бошқармасида ишловчи революционерлар билан алоқада бўлган, улар ёрдамида шу даврдаги рус адабиёти янгиликлари билан ҳам танишиб турган. Буларнинг ҳаммаси Тўқайнинг онг ва дунёқарашига катта таъсир кўрсатган. Кейинча буюк совет олими, академик бўлиб етишган 40

Бахнинг сиёсий иқтисодни содда қилиб тушуштириб берган «Очлик подшо» деган асарни 1906 йилда Тўқай томонидан таржима қилиниб, «Алҳасрилжадид» журналыда босиб чиқарилганлиги шоирнинг сиёсий адабиёт билан жуда қизиққанлигини ва шу билан биргача унинг татар халқи ичида революцион тарғибот юргизиш ишига аралашганлигини ҳам кўрсатади.

- 10 Тўқай ижодида революцион-сиёсий лирика муҳим ўрин тутди. Унинг «Кузги шамоллар», «Олтинга қарши», «Кетмаймиз», «Текинхўрларга» ва бошқа жуда кўп шеърлари ана шу лирика намуналаридир. Бу шеърлар жабр-зулмдан қаттиқ норозилик, озодликка бениҳоя ташналик, курашга қатъий даъват руҳи билан, чуқур революцион мазмун билан суғорилган. Чунинчи, «Текинхўрларга» деган асарида шоир капиталистларни, оқсуякларни, чор амалдорларини савалаб, уларни тор-мор келтириш учун қатъий курашга чақиради:

Текинхўр оқсуяклар, ҳам қорин солган қовоқ бошлар
Демас тўйдим, очофатлар, ажаб ҳай-ҳай, ажаб ҳай-ҳай,

- 20 деб бировларнинг кучларидан фойдаланиб текинхўрлик билан умр кечирувчи эксплуататорларнинг ҳақиқий башараларини очиб ташлайди.

Шу билан бирга:

Бўлар кўп соз қарши чора кўрсак бу қоринларга
Тутиб ёрмоқ керакдир, бу ганимат дамни ўтказмай?
Ерайлик бу қоринни, чунки ютган бахтимизни у,
У ютган орзу-истиқболимизни асти қизганмай,—

деб қатъий курашга ундайди.

- 30 Шу қадар зўр пафос ва жўшқинлик билан эксплуататорларга қарши ғазаб ва нафратини баён қилган шу шеърини қуйидаги қатъий нидо билан тамомлайди:

Ҳужум вақти эшонларга, текинхўр, қаллахумларга,
Йўқот, қир, парчалаб ташла!..

- 40 Тўқай адабиётга дастлаб қадам қўйган биринчи йилларда ёзилган бу шеър шоир ижодининг асосий йўлини белгилаб берган асардир. Шоир бу асарида эксплуататор синфларга муносабатининг эмас, балки, бутун умрини уларга қарши курашга бағишлаганини айтади. Курашдан чўчиган, революцияга шунчаки эр-40 гашган зиёлиларнинг:

Етар энди, Тўқаев, ёза кўрма, бунда сургун бор,
Осарлар дорга, тил тийгин бутунлай энди қўзғолмай,—

деб огоҳлантириб, берган маслаҳатларига жавобан:

Йўқ, асло тўхтамай ёзгум, улардан мутлақо қўрқмай,
Нечунким бу юрак куйлар ажалдан асти сесканмай,—

деб эзгу кураш йўлида ўлимни ҳам писанд қилмаганини айтади. Дарҳақиқат, ижодий ҳаётининг бошларида айтганидек, шоир юраги то тепишдан тўхтагунча курашни куйлади.

Бешинчи йил революцияси мағлубиятидан кейин бошланган реакция даврида зиёлилар ўртасида айниш ва тушкунлик кучайиб кетди. Революция ривожланиб, юксалиб бораётган вақтда унга ёндашган бир қисм йўловчи зиёлилар революция енгилиб бўшаша бошлагандан кейин ундан узоқлашдилар, реакцияга мослашиш, чоризм билан мураса қилиш йўлига кирдилар. Улар ичида ҳатто революцияни «танқид» қилувчи, ёмонловчи шахслар, ҳузур-ҳаловатга берилиб, тескари йўлга кирган муртадлар ҳам топилиб қолди. Татар зиёлилари ичида ҳам шундай ҳодисалар юз берди. Тўқай тили билан айтганда, «сиёсий реакцияга эргашиб диний реакция келди», мафкура майдонида ҳам реакция кучайди. Революция тўлқинлари юксалиб бораётганда революционер бўлиб юрган кўп зиёлилар, подшонинг турма, сургунларидан қўрқиб, дарҳол четга тойдилар. Баъзилар иш ва курашдан «чарчаб», ундан воз кечиб, айш-ишратга берилиб кетдилар. Охранкага сотилиб, хонлик йўлига кириб кетганлар ҳам бўлди. Давлат думасидаги мусулмон фракцияси кадетларга қўшилиб, буржуа монархиясининг асосий суянчиқларидан бири бўлиб қолди. Ёзувчилар ичида ҳам адабиётда реакцион романтизмни ёқлаб, реализмга кураш очувчилар майдонга келди ва ҳоказо. Тўқай татар зиёлилари ичида рўй берган бу бузилишни жуда тез ва ҳушёрлик билан найқаб олди ва уни фош қилди:

Кеча нурли ва миллий бир кўнгилдан
Бугун бир жинчироқдай нур топилмас
Ва ким бор юз ўғирмай миллатидан
Кумуш, олтин-санамга сажда қилмас,
Ўйин топса бола юрган йўлида,
Юмуш ҳам эсда қолмас, ажраёлмас,
Шунингдек, йўлда кўрса ёшлар олтин,
Бойишдан ўзгага кўнглини солмас.
Муҳаррир бизда савдо бирла машғул,
Адиб номи унга тақилар-тақилмас.

Тўқай сўнгги нафасигача капитализм жамиятининг ижтимоий табиатини фош этишни, чоризмга ва эксплуататор синфларга қарши, буржуа миллатчилари ва руҳонийларга, пантуркист ва панисломистларга қарши курашни давом эттирди. Гарчи душманлари кўпайиб,

кучайиб бораётганлигини сезса ҳам у кучли овоз билан:

Мен куйлайман турган ерим тор бўлса ҳам,
Қўрқмайман, севган халқим татар бўлса ҳам,
Оғинмасдан бораман, олдинга томон,
Тўсиқларни этаман ер билан яксон.

10 Қўлга қалам олган шоир ҳеч вақт
Ҳайиқишни билмайди, ҳаммага аён,
Душманларнинг зўридан биз ҳеч қўрқмаймиз,
Ботирликда Али, Рустамга тенгимиз,—

деди.

Шахсий ҳаётида кўп қийинчиликларни бошидан кечирган, бутун умрини қашшоқлик ва оғир меҳнатда ўтказган шоирнинг ижоди ривож топган йиллар ҳам мудҳиш реакция йиллари эди. Шунинг учун Тўқай ижоди жуда мураккаб бўлди, шу шаронгда яшаган шоир ҳаётда учраган айрим хунук ҳодисалардан нолиган чоқлари ҳам бўлди. Бунга қараб буржуа танқидчилари Тўқайни пессимизмда айблашга уринган бўлсалар, бу 20 унга қилинган навбатдаги тухмат эди, холос. Аслида Тўқай табиатан оптимист эди, у халқининг куч ва иродасига, ёрқин истиқболига ишонарди. Реакция йилларида зиёлилар ичида декадентлик ва буржуа муртадлиги авж олган, улар халқ ҳақида — у — ижодчи эмас, балки емирувчи, у маданиятни ўзлаштириш қобилиятидан маҳрум, деб тухмат тоши ёғдираётган бир шаронгда ҳақиқий инсонпарвар ёзувчилар орага тушиб халқнинг шаънини ҳимоя қилдилар. Шундай ёзувчиларнинг бири Абдулла Тўқай халқ адабиёти ҳақидаги лекциясида миллатчиларга қарши қаттиқ зарба бериб: 30 Ростини айтганда халқ зўр: кучли — у, ғайратли — у, мунгли — у, адиб — у, шоир — у. У фақат қора кучлар зулми дастидангина ҳозирги бечора кўринишда турибди. Аммо бу ҳолат вақтинча пайдо бўлган касал сингари ўткинчи бир ҳолдир», деган эди. Халқнинг ижодий кучи ва чексиз зўр қобилиятига ишонч Тўқай учун фақат ширин гап эмас, балки унинг идеали ҳамда ижодиётининг ғоявий-эстетик жиҳатдан ўсишини ҳал этувчи энг муҳим омил эди.

40 Халқнинг руҳий кучи ва ижодий истеъдодига Тўқайнинг ишончи оша борган сари ижодиётининг мазмуни ва шакли ҳам, тил ва услуби ҳам, ундаги миллий хусусият ва реализм ҳам халқчиллик руҳи билан бойиб борди. Шоир ўз ижодиётининг дастлабки даврларидаёқ «халқнинг ўз оҳанги, ўз вазни, ўз бадиний шакли» орқали адабиётни, поэзияни халққа етказиб беришга

интилди. Бу йўлда Тўқай кўп изланди. Бошда у эскирган шаклларни ҳам ишлатиб кўрди, ammo ижод йўлида учраган зиддиятларни енгиб, эски, қолоқ шакллардан юз ўгира бориб, тўғри, қулай, чинакам оммабоп шаклларни топиб, танилаб олди, у ҳеч қачон халқдан ва унинг адабиётидан ажралмади.

Тўқайнинг татар адабиётидаги реализм, халқчилик учун ва унда миллий хусусиятни сақлаш учун олиб борган курашида, бир томондан халқ ижодига, иккинчи томондан рус классик адабиёти традицияларига таяниб иш кўриши гоят катта снёсий, гоёвий-эстетик аҳамиятга эгадир. Тўқайнинг бу фаолияти татар адабиётини ва тилини турклаштириб, уни рус адабиёти таъсиридан «сақлашга» уринган миллатчиларга қарши курашида яна аён кўринди. Илғор рус адабиётидан руҳланиб майдонга чиққан Тўқай дастлабоқ ўзининг ижод байроғига:

Пушкиндан, Лермонтовдан оламап ўрнак,
Юқорилаб бораман кун сайин андак,—

деб ёзиб қўйди.

20

Зотан, Тўқайнинг демократизм гоёларини, кишиликнинг гўзал фазилатларга: ҳалоллик, виждон, муҳаббат ва нафосатга интилиш ҳисларини ўз ижодига сингдиришда рус классиклари, айниқса, Пушкин ва Лермонтов поэзияси кучли таъсир кўрсатганлиги шубҳасиздир. Шунингдек, у гоёвий-бадний маҳорат, тил ва сўз санъатини ҳам рус классикларидан ўрганган, уларнинг адабий традицияларини дастлаб татар адабиётида акс эттиргандир.

Миллатчи декадентлар Тўқайнинг рус адабиётига бўлган муҳаббатини камситишга, уни рус ёзувчиларига шунчаки эргашган таржимон деб ерга уришга уринган эдилар. Бунга жавобан Тўқай:

Ҳазрати Пушкин ва Лермонтов агар бўлса қуёш,
Ой каби нурни улардан иқтибос этган бу бош,—

деб фахр билан ўзини Пушкин ва Лермонтовларнинг шогирди ва издоши деб атаган эди.

Тўқайнинг рус классикларига бунчалик ҳурмати тибий ҳолдир, чунки у ўз даврининг ижтимоий ҳаётини, капиталистик жамиятда ҳукм сурган тенгсизлик ва ҳақсизликни, капитализм тузумининг чинакам инсоният дунёсига душман эканлигини, бу тузумга қарши кураш зарурлигини рус адабиёти орқали янада чуқурроқ билди, шу адабиёт орқали у дунё адабиёти билан танишди.

Тўқай Россияда яшовчи миллатларга тенг қарар-

ди. У миллат тўғрисида ёзар экан, бунда миллатнинг кўпчилигини ташкил этган меҳнаткашлар оммасини назарда тутар эди. У миллатчиликнинг, бир миллатни иккинчи миллатга қарама-қарши қўйиш ва шу тариқа эксплуататор синфларнинг мазлум синфлар устидан ҳокимлигини сақлашнинг ашаддий душмани эди. У буржуа миллатчиларнинг эксплуататор синфлар манфаатига хизмат қилувчи, барча миллат меҳнаткашларининг умумий душманларига қарши бирлашишга тўсқинлик қилувчи пантуркизм ва панисломизмга душман бўлган ҳолда барча меҳнаткаш халқнинг озодлиги, тенглиги томонида эди, шоир татар халқининг озодлиги мамлакатда яшовчи барча халқларнинг озодлигига боғлиқ, деб биларди.

Бешинчи йил революциясидан ва татар меҳнаткашларни орасида демократия ғояларининг кенг тарқалиб бораётганлигидан чўчиб қолган татар буржуазияси орасида реакция йилларида миллатни гўё ҳалокатдан сақлаб қолиш учун татарларни Шарқ истибдодининг энг ишончли устун бўлган султон Абдулҳамид Туркиясига кўчиб кетишга даъват қилувчи иғвогарлар пайдо бўлди. Ижтимоий ҳаракатда пайдо бўладиган ҳар қандай ҳодисага ўзининг муносабатини тезда билдирадиган шоир бу иғвонинг сирини дарҳол сезиб олди ва уни ўзининг «Кетмаймиз» деган шеърида фош қилди. Шоир бу асарида Россия подшосининг истибдоди билан Туркия султонининг истибдоди ўртасида ҳеч қандай фарқ бўлмаганлигини, унда ҳам, бунда ҳам бир хил жазо аскарлари, бир хил хазина ўғрилари, деҳқоннинг сўнгги бурда нонини оғзидан тортиб оладиган бир хил эксплуататорлар бўлганлигини, буларни бири-биридан фарқ қиладиган нарса фақат бошларидаги шапка билан фас эканлигини айтиб, нажот йўли Туркияга кўчиб кетишда эмас, балки:

Энг буюк орзумиз — ҳур Россия!—

деб ватаннинг озодлигини, ҳамма халқларнинг ҳур Россияда нажот топишини куйлади. У:

Бахтимиз шу ерда бизнинг,
Силжимаймиз бир қадам!—

40 деб иғвогарларга қатъий жавоб берди ва уларга қора гуруҳлар деган тамға босди.

Тўқай халқлар дўстлиги куйчиси эди. У рус адабиётини, унинг улуғ намояналаринингина эмас, бутун рус халқини чин қалбдан севар, татар халқининг тақдири

рус халқининг тақдирига боғлиқ, деб билар эди. У «Халқ умидлари» деган шеърда:

Рус билан ҳаёт кечирдик сайрашиб,
Тил, луғат, одат ва ахлоқ алмашиб,—

деб татар халқининг рус халқи билан дўстона яшаган-лиги ва бундан кейин ҳам бир жон-бир тан бўлиб яшайжагини куйлайди. Чунки Тўқай татар халқининг миллий ва сиёсий озодликка фақат Россия тупроғида, улуғ рус халқининг революцион кучлари ёрдами билан-гина эриша олажагини биларди. 10

Хур Россияни буюк мақсад деб билган шоир, афсуски, озод Россия барпо бўлган кунгача умр кўролмади, бевақт ҳалок бўлди. У ўлимни олдидан ёзган сўнгги шеърларидан бирида «оқ кунларга» эриша олмаганлигидан ачиниб, бундай деган эди:

Кунларимни мен қора кунларда сақлай олмадим,
Кунларимнинг биттасин ҳам чунки оқ деёлмадим.
Бўлди йўлга қанча ғов, итдан кўпайди душманам,
Чунки золимларни, устунларни ёқлай олмадим.
Қайтмади ўч, битди куч, синди қилич — шу бўлди иш,
Кирланиб кетдим ўзим, дунёни поклай олмадим. 20

Тўқай камтарлик қилиб, гарчи шундай деган бўлса-да, унинг ижоди татар халқининг ижтимоий ва маданий ҳаётида ғоят катта роль ўйнади. Халқ ичидан чиққан, унинг азоб-уқубатини болалигиданоқ у билан бирга татиган, ўз замонасининг ижтимоий адолатсизлигини бошқалардан кўра кўпроқ сезган шоирнинг фикрлари кўпинча халқнинг азалий орзу-умидларига мос келарди. Худди шунинг учун Тўқай халққа жуда тез танилди, халқ уни жуда тез ўз шоири деб қабул қилди. 30

Россияда яшаган ҳар бир халқ ва миллатнинг ўзига хос орзу-умидлари билан бирга, барча халқ ва миллатларнинг ҳам ягона орзу-умидлари бор эди. Миллий ва сиёсий озодлик, шоир айтган ҳур Россия ҳамма халқ ва миллатларнинг муштарак орзулари эди. Тўқай худди ана шу орзу-умидлар куйчисидир. Шунинг учун у фақат бир миллат доирасида, татар халқи шоири бўлибгина қолмади, бошқа халқларга, шу жумладан ўзбек халқига ҳам маълум ва машҳур бўлди. 40

Тўқайнинг ўзбек халқи ва унинг адабиётига яқинлигини унинг дастлаб ёзган шеърлари, у шеърларнинг тил услуби ҳам исбот қилади. Масалан, унинг «Хуррият ҳақида», «Талаби ёки бир тасодиф», «Эй, қалам», «Ифтироқ сўнггида», «Пушкина» ва бошқа кўп асар-

ларини, хусусан арузда ёзилган шеърларини ўзбеклар таржимасиз ва бемалол тушунадн. Шоирнинг ўзи ўзбек ва татар мадрасалари учун умумий бўлган кўнгина дарсликлардан илм таҳсил қилган талабалик йилларида ўзбек адабиётининг намуналари билан танишгандир.

10 Абдулла Тўқайни эслар эканмиз, татар адабиётининг ўзбек адабиёти билан алоқаси, умуман татар халқи билан ўзбек халқининг тарихий алоқаси кўз олдимизга келади. Россиянинг Туркистонга йўл очишида татар ва ўзбек савдогарлари, албатта, маълум роль ўйнаганлар. Татарлар билан ўзбеклар ўртасидаги азалги савдо алоқалари табиийки, маданий алоқаларнинг кучайишига ҳам сабаб бўлган. Россия Туркистонни ўзига қўшиб олганидан кейин бу алоқа яна кенгайган. Татар савдогарлари орқали Туркистонга самовар, гугурт ва темир-чўян асбоблар билан бирга, Қозон босмахоналарида босилган китоблар ҳам кириб кела бошлаган.

20 Ўзбекистон шаҳарларида дастлаб дунёвий мактаблар ёки у замон таъбири билан айтганда усули жадид мактабларини татарлар ташкил этган, ундаги биринчи муаллимлар татарлар бўлган.

30 Татар маданиятпарварларидан Маржоний, Қаюм Носирий ва татар зиёлиларининг бошқа бир қанча намоёндалари Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган сингарн, ўзбек зиёлиларининг ҳам бир қанча вакиллари Оренбургнинг «Хусайния» мадрасаси, Қозоннинг «Муҳаммадия» ва Уфанинг «Олия» мадрасаларида ўқиганлар. Бухоро амири бадарга қилган ўзбек зиёлилари Қозонда бошпана топганлар. Ўзбекларнинг биринчи босма китоблари Қозон университети босмахонасида босилган. Хива ва Тошкентга «мих босма» деб аталган замонавий матбаа ва литографияни дастлаб Шоҳимардон обзийлар олиб келган ва шу босмахоналардаги биринчи ишчилар авлоди татарлардан бўлиб, уларнинг набиралари ҳозир ҳам Ўзбекистон босмахоналарида ишламоқдалар.

40 Туркистонда Совет ҳокимиятини барпо қилиш ва уни мустаҳкамлашда, сиёсий хўжалик ва маданий қурилишининг ҳамма соҳаларини ривожлантириш ва уларга кадрлар тайёрлаб бериш ишида татар меҳнаткашлари ва зиёлиларининг вакиллари ўзбек халқига катта ёрдам кўрсатдилар.

Ниҳоят бир-бирови билан бўлган узоқ муддатли яқин алоқа натижасида Ўзбекистондаги кўп татарлар тил, урф-одат жиҳатидан ҳам ўзбекларга яқинлашиб

ва ҳатто бир-бирлари билан қуда-қудағай бўлиб кетдилар.

Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин унда яшовчи халқларнинг маданий савияси ошиб, маънавий талаби кучайиб борди. Аммо чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати натижасида Туркистон халқларининг маданияти секин ривожланди, жумладан, матбаачилик ҳам кеч ривожланди.

Бу эса китоб танқислигига олиб келган эди. Чунки шу даврда китоблар фақат қўлда кўчирилар, шунинг учун китоб жуда оз бўлар ва ғоят қимматга тушарди. Россияга қўшилганимиздан кейин бу китоблар маданий савияси ва дунёқараши ўзгариб бораётган халқнинг маънавий талабини сира қондиролмас эди. Шунинг учун у ўзидан кўра маданиятда оз бўлса ҳам юқори турган қўшни халқларнинг адабиётига интилишга мажбур эди. Бинобарин, кўпгина ўзбек зиёлиларининг уйида татарча роман, ҳикоя ва шеър тўпламлари ҳамда татар тилида чиқадиган газета ва журналларни топиш мумкин эди. Табiiйки, ўзбек зиёлиларининг шахсий кутубхоналарида Тўқай асарлари муҳим ўрни тутади. Унинг асарлари таржима қилинмаса ҳам тушунилари ва севиб ўқилари эди. Баъзи асарлари, жумладан, «Она тили» шеърини ўз даврининг машҳур ўзбек маърифатпарвари Абдулла Авлоний ўзбекчага таржима қилиб, ўзининг мактаб дарслигига киритган эди.

Тўқайнинг «Шўрали», «Янги кесикбоши», «Япон ҳикояси» каби сюжетли асарларини ўзбек китобхоналари ўша вақтдаёқ севиб ўқирди.

Тўқай ўз халқи манфаати нуқтан назаридан илгари сурган фикрлар, ижтимоий, демократик ғоялар чоризм давридаги барча мазлум халқларнинг, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам орзу-умидларига монанд бўлгани учун бу татар шоири ўзбекларга ҳам жуда яқиндир.

Шоир вафот этганидан кейин ўзбек зиёлилари мотам маросимида иштирок қилиш ва таъзия билдириш учун Қозонга ўз вакилларини юборган. Тошкент, Хева, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда Тўқайнинг вафоти муносабати билан мотам кечалари ўтказилган эди. Ҳозир ҳам ўзбек мактабларининг адабиёт программасида Тўқай ижодининг асосий асари, Тўқай асарлари ўзбек тилида мухтазам равишда нашр этилиши, Тошкентнинг марказий кўчаларидан бири Абдулла Тўқай номи билан аталиши ўзбек халқининг шоирга бўлган ҳурмат ва муҳаббатининг далолати, ўзбек ва татар халқлари ўртасидаги тарихий дўстликнинг аломатидир. Чунки Тўқай айтганидай:

Ҳеч битарми бу тарихий биргалик?
Биз туғилганмиз бир ипга тиркалиб.

УСТОЗ БИЛАН УЧРАШУВ

Бу воқеа 1934 йил июль ойи охири, август ойи бошларида бўлган эди. Москвадаги совет ёзувчиларининг Биринчи қурултойига биз, Ўзбекистондан бир группа ёзувчилар — Ғайратий, Ойдин, Назир Сафаров, Туйғун, Раҳмат Мажидий ва бошқалар делегат бўлиб бордик. Совет адабиёти тарихига биринчилиги билан ўчмас 10 бўлиб ёзилган бу съездда Алексей Максимович Горький билан учрашдик. Биз бу учрашувни жуда кўп вақтдан буён орзу қилган эди.

Кўпчилик делегатлар билан биз ўзбекистонлик ёзувчилар улўф устознинг совет адабиётининг ривожланиши ҳақидаги сермазмун докладини тингладик. Унинг доно сўзлари мамлакатимизнинг ҳамма томонидан келган ёзувчиларда, меҳмонларда бир олам таассурот қолдирди.

Съезд ишларининг танаффус вақтларида биз Алекс 20 сей Максимович Горький билан сўзлашдик. У миллий республикалардан келган ёзувчиларга алоҳида эътибор бериб, улар билан суҳбатлашар эди.

Съезд ишнинг охирида, биринчи августда Максим Горький номига қўйилган самолётда Москва устида учдик. Бу совет давлатининг биринчи темир қанотларидан эди.

2 августда Алексей Максимович меҳмонларни Москва атрофига жойлашган боғига меҳмонга таклиф қилди. Мен, Ойдин, Туйғун боққа — Алексей Максимович 30 билан дастурхон устида суҳбатга бордик. Басавлат, доно адиб биз ўзбек ёзувчиларидан съездда олган таассуротларимизни сўради. Кўп, яхши ёзишни таъкидлади. Биз унинг маслаҳатларини бажону дил қабул қилдик.

Устоз билан учрашув ҳеч қачон ёдимиздан чиқмайди. Мен ўша вақтдаёқ, ўзим учун ҳамон кечагидек хотирада сақланадиган «Янги ишқ» номли шеър ёзган эдим:

Мен зўр гурунгда бўлдим,
жуда зўр гурунг —
40 Дунё бўйлаб йиғилган эди ошиқлар.
Устоз Горький кўтарилди юксак тоққа тенг,
Минбар оша янги ишқдан беради хабар.

Кўзимнинг қорачиги, ўтли ёшлигим
Тўла мазмуни билан шеъримга кўчсин,

Хей, мени қучоғида ўстирган даврим,
Шу қадарли шеърлар шаънинга бўлсин!

ТУГАНМАС ЧАШМА

Михайло Васильевич Ломоносов ҳақиқатан ҳам рус халқи маърифатининг ғурури ва фахри деганларича бор.

Бугун туғилганига 250 йил тўлганини бутун совет халқи ва бутун маданий олам нишонлаётган бу зот мукамал бир комусий — энциклопедик олимдир.

Михайло Васильевич XVIII аср Россиясининг энг шимоллий ерларида туғилди. Ёшлигидаёқ жуда зийрак, ноёб зеҳн эгаси, питрак бу ўғил ўз ерида, ўз замонасида маълум бўлган ҳамма илмларни жуда тез эгаллаб олди. У яшаган ерларда мактаблар йўқ, одат бўлмаганлигига қарамай, қўни-қўшнилар, руҳонийлар ёрдамида тўрт-беш ёшидаёқ саводини чиқариб олди. Унинг ватандошлари деярли китоб севувчилар бўлиб, кўпчилик-ўзига тўқ кишиларнинг уйида кичик-кичик китобхоналар бўлар эди. Бу ерда Россияда биринчи навбатда очилган босмахона мавжуд эди. Бу қулай шароитда Михайло ҳамма мавжуд манбалардан фойдаланиб илминини ошириб борди. 20 ёшга кирар-кирмас ватанида ўша замонда у билмаган илм қолмади. У илм қидириб, узоқ-узоқларга жўнашни мўлжал қилди. Энг охири унинг қарори Москвага бориб ўқишга тўхтади. Бу мўлжал жуда дуруст ва табиий эди. Чунки Москва ўша замондаги маданий ҳаётнинг маркази ҳисобланар эди. Бу ерда Михайло осонлик билан ўз орзуларига ета олишини ният қилар эди. Будан ташқари, Ломоносов яшаган шимоллий Двина ўлкасининг денгиз савдогарлари Москва билан муттасил алоқада эдилар. Ломоносов ватандошларидан кўплари Москвада бўлган, уни яхши билар, у ерда узоқ-узоқ яшар, у ерда уларнинг контроллари, дўконлари бўлар, шимол моллари ортилган қатор-қатор қишки карвонларнинг кети узилмас эди. Албатта, ўспирин Михайло бу қатновчилардан Москванинг таъриф-тавсифини кўп эшитган, у ерга етиб олиш учун қалбида чуқур иштиёқ уйғонган эди.

Шунинг учун ҳам у 1730 йилнинг декабрида отасидан ва уни чиқиштирамайдиган ўғай онасидан қочиб, чена карвонига эргашиб, ҳамёнида бир тийинсиз, оёғида чипта кавуш билан яёв Москвага жўнади. Очу тўқ, минг машаққат билан бир неча ҳафта йўл юриб, 1731 йилнинг январь ўрталарида Москвага етиб келди.

Бу ерда у ўз ҳамқишлоқларидан Пятухин деган бир приказчикнинг хонасига тушди.

Биринчи марта у амаллаб Москвадаги Славян-грек-лотин академиясига ўқишга киришга муваффақ бўлди. Бу ерда у кунига 3 тийин стипендия олиб, очин-тўқини монастирнинг ёқилмаган ҳужрасида яшаб, ўқий бошладди. Бу ер у кириб борган ғоят улуғ даргоҳнинг бошланғич кичик дарвозаси эди.

10 Меи Михайло Ломоносовнинг таржиман ҳолига оид мукамал бир очерк ёзмоқчи эмасман. Аммо шуниси бутун маърифат оламига маълумки, Михайло қайси бир фан соҳасини ўрганишга тутинмасин, бу илм унга тез ўзлашар эди. Бирор фанни ўрганиш билангина қаноатланиб қолмай, уни очилмаган кашфиётлар, ҳалигача текширилмаган соҳаларни текшириш билан бойитишга ҳаракат қилар эди. Шунинг учун ҳам у ўз умрининг ўрталарига етар-етмас чинакам энциклопедик олим даражасига етолди. У илм-фаннинг бир соҳасидagina эмас, ҳамма соҳасида ҳам етук эди. У философ, 20 математик, химик, физик, геолог, географ, метеоролог, астроном, механик, оптик, электрик, тарихчи, филолог, санъатшунос ва ниҳоят етук шонр эди.

Ломоносовнинг кўп қиррали илмий ижодига баҳо берар экан, А. И. Герцен: «Бу машҳур олим ўзининг қомусийлиги билан, етук тушунчаси билан чинакам рус тилининг ўзгинаси. У ҳамиша ёрқин зеҳни билан ҳамма нарсани тугал билишда тинимсиз ҳаракати билан характерлидир. У бир фандан иккинчи бир фанга тааж-жуб қилинадиган даражада ўнғайлик билан кўча олар 30 эди», дейди.

У ўз халқини ва Ватанини ғоят севар эди. Унинг табиатидаги бу олижанобликни Н. Г. Чернишевский бундай деб характерлайди: «У илмни юксак иштиёқ билан севар эди. Аммо у ўз ватанининг шон-шарафи йўлида нима зарур бўлса, фақат шу тўғрида қайғурар ва шу тўғрида кўпроқ ўйлар эди. У илмни, холис илмга хизмат қилиш учун эмас, балки фақатгина ватанига хизмат қилдириш учун истар эди».

40 Ломоносов рус маърифат ва миллий маданиятини тараққий эттиришда кўпдан-кўп йўллар тўшаган зотдир. Бу тўғрида Александр Сергеевич Пушкин: «У биринчи университетни ташкил қилди. У, дурустроқ қилиб айтганда, ўзи бизнинг биринчи университетимиз эди», дейди.

Михайло Васильевич Ломоносовнинг ҳаётини чуқур ўрганган ва ёзган олимлардан Борис Николаевич Мен-

шуткин: «Ломоносов ўз замонасидан 100—150 йиллар кейин очилган физика, химиядаги муаммоларни еча олган киши эди», дейди.

Улуғ рус халқи маърифатининг асосчиларидан бири Михайло Ломоносовдир. Рус маърифати, илм-фани тарихлар бўйлаб илғор савияси билан машҳурдир. Хусусан, бизнинг замонада рус маърифатидан, илм-фанидан баҳраманд бўлмаган, уни ўзига устод санамаган халқлар камдан-кам. Айниқса, биз, Ўрта Осиё халқлари, Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг Ленин партиясининг миллий сиёсати натижасида катта илмларга эга бўлдик. Фаннинг бирор соҳаси йўқки, унда бизнинг олим кадрларимиз бўлмасин. Биз ўз академиямизга эга халқмиз. Биз жаҳондаги энг олий маданиятли халқлар билан ўз маърифатимиз жиҳатидан бўй ўлчаша оламиз.

Биз, Ўрта Осиё халқлари, ўз илмимиз, билимимиз, маърифатимиз учун рус маданияти, илми, маърифатидан миннатдормиз. Ўз билганини аямай ўргатиб келадиган улуғ оғамиз рус халқининг олимлари бизнинг бебаҳо устозларимиз бўладн. Устозлар номини тилга олганда, Михайло Васильевич Ломоносовнинг номи биринчи бўлиб келади.

Рус илми туганмас бир чашмадирки, ундан ер юзидаги барча халқлар маърифатга бўлган ташналикларини бемалол қондира оладилар.

ШАРҚИМИЗНИНГ УЛКАН ШОИРИГА

Қардошимиз ва қаламкаш дўстимиз Мирзо Турсунзоданинг эллик ёшга кириш тўйи улуғ айём кунларида ўтмоқда. Барча совет халқи шонли партиямизнинг Улуғ Программаси — ҳаёт, бахт, дўстлик, тинчлик программасидан руҳланиб, шод-хуррамлик, шижоат ва яратувчилик ҳисси билан қайнаб турган, уруш оловини ёқувчиларнинг йўлини ўзларининг тинч, қаҳрамонона меҳнати, сабр-тоқати билан тўсиб турган бир пайтда ўтмоқда.

Замонамизнинг етук шоири Мирзо Турсунзода ижодига назар ташлар эканман, унинг адабий ижоди ва ижтимоий фаолиятининг халқ ва партия иши билан чамбарчас боғланганлигини янада яққолроқ кўраман. Мирзо Турсунзоданинг қуйидаги сўзларини унинг ҳаёти ва ижодининг программаси, маъноси деб айтсам бўлади:

Эй қалам, шеър аҳлига манзур қурол,
Шод бўлиб, эл бахтини куйларга сол.
Қолмагин тонг чоғида ғафлатда сен,
Бўл мудом халқинг учун хизматда сен.
Кундалик ишларни сен, дoston қил!

Куй билан эл хизматин осон қил!
Дўстларингга доимо бергин кўмак,
Дилда руҳ ошсин ва куч олсин билак,
Сўз билан ғиштлар қўйиб, қургин бино,
Мамлакат ҳуснига сен қўйгин бино.

10

Мирзо Турсунзода бадий ижодда ҳам, ижтимоий фаолиятида ҳам ўзининг бу сўзларига содиқ қолди. Бадий ижоди унинг бир қаноти бўлса, ижтимоий фаолияти иккинчи қанот бўлди. Шунинг учун ҳам унинг номи ўз туғилган юртидагина эмас, балки кўпмиллатли совет мамлакати бўйлаб ҳам, жаҳоннинг кўп жойларида ҳам қанот қоқиб юра олди. Менингча, Мирзо Турсунзоданинг фазилатларидан бири шу.

20 Уни ғурур билан, чуқур замонавий шоир, сиёсий ўт-кир ҳозиржавоб, доимо совет халқи ҳақида, жаҳон меҳнаткашларининг тақдири ҳақида ўйловчи, ижодий уфқи кенг шоир деса бўлади. Турсунзода асарларида айниқса икки Шарқнинг — совет Шарқи ва хорижий Шарқнинг қалби, юраги, уларнинг кечаги кунни, бугуни ва эртаси равшан акс этган. Унинг совет адабиёти хазинасини бойитган «Ҳиндистон қиссаси», «Осиё овози» цикл шеър, балладаларида уйғонган Осиёнинг қудратли ва кескин овози, озодлик ва мустақиллик, тинчлик ва прогресс учун олиб бораётган кураши теранлик билан кўрсатилди. 30 Турсунзоданинг асарлари зўр умумлаштирувчи кучга эга. Уша «Ҳиндистон қиссаси»га кирувчи «Ғарблик меҳмон», «Ганг дарёси», «Боғи муаллақ», «Ҳинд сайёҳи» каби шеърлар Ҳиндистон халқининг конкрет ҳаётдан олиб ёзилган бўлса ҳам, уларда барча хорижий Шарқ халқларининг руҳи, орзу-умиди ифодаланади, ҳақ-ҳуқуқи ҳимоя қилинади, мустақиллик беаёв фош этилади.

Мирзо Турсунзода Ватанимиз, халқимиз ҳаётини, буюк яратувчилик ишларимизни зўр эҳтирос билан 40 куйловчи талантли шоирдир. Унинг «Ҳисор водийси», «Қўшиқлар хазинаси», «Олтин мамлакат», «Баҳор ва куз», «Ватан ўғли», «Капитан Гастелло хотираси», «Райком секретарининг кечаси», «Ҳасан аравакаш» асарларида тожик халқининг совет ҳокимияти йилларида босиб ўтган катта тарихий йўли, улар эришган улкан ғалабалар, тожик халқи ҳаёти ва психологиясида юз берган янгиликлар бадий кўрсатилди.

Мирзо Турсунзода социалистик мазмунни миллий формада бера олган моҳир санъаткордир. Унинг шеърларида мен улуғ Рудакий ва Фирдавсий, Ҳофиз ва Саъдий, Жомий ва Навоий каби Шарқнинг ажойиб талантлари ижодига хос фалсафий чуқурлик, романтик кўтаринкилик, образли тилни ва шунингдек, Маяковскийга хос снёсий ўткирлик ва ҳозиржавобликни кўраман.

Ҳозир Мирзо Турсунзоданинг ижоди авжи гуллаган, қалами айни ўткирлашган пайт. У ўз ўқувчилари учун кўп нарса берди, аммо яна бундан ҳам кўп нарса беришига ва бундан ҳам активлик, сабот-матонат билан жамоат ишларида қатнаша олишига ишонаман. Коммунизм қурилишининг улуғ Программаси ҳаммамиз қатори ҳурматли юбиляримиз Мирзо Турсунзода илҳомига илҳом, кучига куч қўшажақдир. 10

ТАЛАНТ ВА МАҲОРАТ

Мен ёш қаламкашлар ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишни кўпдан буён ўйлаб юрган эдим. Киши қариган сари ўринбосарлар тўғрисида кўпроқ ташвиш тортадиган бўлиб қолар экан. Ахир, ҳамма касбда бўлганидек, бадий ижодда ҳам ўринбосарлар, меросхўрлар бўлади, бусиз адабиёт ўсмайди. Мен ижодкорлик заҳматини ўз бўйнига олиб қалам тебратаётган ёш ёзувчиларга назар ташлар эканман, кўпгина енгил тортаман, оталик ғурури, қандайдир қониқиш ва таскинлик ҳисси пайдо бўлади. Ростини айтганда, шеъриятимиз булоғида қайнаётган ёш шоирларнинг ҳисобига ета олмайман. Уларнинг қанчаси давр синовидан ўтиб, шеъриятимиз осмонида порлаб турувчи юлдуз бўларкин, буни мен айта олмайман. Лекин ишонч билан айта оламанки, шеъриятимизга дадил, дидли, равшан ва доно ижодкорлар кириб келмоқда, улар мен бошлаган шеърни давом эттиради, ёзолмаган сатрларимни ёзади. Ҳусниддинни ёки Эркинни айтайми, Теша Сайдалиевни ёки Ҳамид Нурийни тилга олайми ёки бошқаларними, қисқаси, ҳаммасида кишини ўзига жалб қилувчи нимадир бор. Мен ёш шоирларимиз тўғрисида ҳозирча кўп гапирмайман. Бу менинг шоир бўлганим учун эмас, балки шоир меросхўрларимизнинг ёш ҳикоянавис ёки драматургларга нисбатан анча мўллиги туфайли, холос. Одил Ёқубовни ёш драматург дейишга ҳаққим йўқ, у аллақачон катталар даврасидан ўрин эгаллади. Ҳикоячиликка келганда эса, аҳвол сал дуруст. Саид Аҳмадан 40

жейин анча танаффусдан сўнг Улмас Умарбеков, Фарҳод Мусажонов, Худойберди Тўхтабоев каби умидли ёшлар майдонга чиқди. Кези келганда шунни айтиб ўтайки, бизда кичик жанр — ҳикоячиликка етарли диққат қилинмаганлиги менинг иззат-нафсимга тегади. Шунинг учун ҳам бу мақолани атайини ёш прозаникларга бағишладим.

10 Мен, Улмас Умарбеков ижоди диққат қилса арзирли, деб ўйлайман. Унинг активлиги, тиришқоқлиги ва тинимсиз изланиши эътиборимни тортди. Узим актуаллик ва ҳозиржавобликни, сиёсий ўткирлик ва партиявий юксакликни ижоднинг ўзаги деб тушунганим учунми, Улмас асарларидаги мавзу муҳимлиги, актуаллиги ва чуқур замонавийлиги билан менга ёқади. Фикримча, халқимга ҳам ёқса керак. Улмас ҳар кунлик оддий воқеалар асосида каттароқ, муҳимроқ гапни айтишга уринади, одамларимизнинг юксак инсоний фазилатларини оддий, лекин жонли, такрорланмас лавҳаларда очиб беришга интилади. Улмас адабиётнинг вазифаларини тўғри ва чуқур тушунади, ёзувчи ҳам оддий бир одам, кишиларга хос ҳамма қайғу-аламда, ҳамма севинч, кўркамликда унинг ҳам nasibasi бор. Улмас ўша дастлабки салмоқли китоби бўлмиш «Юрак сўзлари» тўпламида ҳам, «Қишлоғимиз кишилари» номли очерклар китобида ҳам, конкурсда мукофотга сазовор бўлган «Бобоёнғоқ» асарида ҳам одамларимиз юрагидаги, онги ва юриш-туришидаги ўзгаришларни, янгиликларни кўрсатишга ҳаракат қилади.

30 Ёшларда, ҳатто катталарда ҳам шундай камчилик борки, улар ўз ҳикояларида ҳаётдаги бирор янгиликни оладилар-да, уни қуруқ баён қилиш билан банд бўлиб, одамни бутунлай эсдан чиқариб юбордилар. Ваҳоланки, янгиликни одам яратади ва у одам учун яратилади. Улмас Умарбеков ўз асарига ана шундай янгиликни асос қилиб олади-да, унинг воситасида кишиларимиздаги ўзгариш, ўсишни очиб беради, уларни ўша нарсаларнинг ижодкори, ҳаракатга келтирувчиси сифатида кўрсатади. Бу жиҳатдан унинг «Хатингни кутаман», «Беш панжа баравар эмас», «Юрак сўзлари», «Бобоёнғоқ», «Меҳр» ва «Ҳайкал» ҳикоялари алоҳида эътиборга лойиқ. Бу ҳикоялардаги одамлар жонли, ёрқин 40 характерли бўлиб, энг аввало давлат ва халқ манфаати учун жон куйдирадилар, янги, коммунистик ахлоқни ҳимоя қилдилар. Улар самимий, бир-бирига дўст, ҳамкор. Ҳа, Улмас юқоридаги асарлари билан ижодда яна баландроқ поғонага чиқди. Бу ҳикояларнинг мазмуни

кенг, фикран чуқур ва умумлаштириш кучи анчагина баланд. Буларда Улмас сафсатабозлик, баёнчилик ва сустликдан қутулган, ёрқин характерлар яратишга эришган. Улар кам гапириб, кўп ҳаракат қилади. Ёш ёзувчи қаҳрамонларнинг психологиясига, қалб ҳаракатига асосий диққатини қаратган. Лекин бу Улмас Умарбеков тап-тайёр ёзувчи бўлиб етишди, деган сўз эмас. Унинг баъзи ҳикояларидаги сюжет суст, баёнчилик, чўзиқлик бор, нурсиз образлар учраб туради. Сўнг-ра Улмасдан конфликт заифлиги равшан сезилади, тас-10
вирда образлилик етишмайди. Тил бойлигини ошириш устида кўпроқ ишлашни эслатиб ўтардим.

Мен Улмаснинг бундай камчиликлардан қутулишига ва мустақил, ўзига хос, эътиборли ёзувчи бўлиб етишишига қаттиқ ишонаман. Унда талант билан бирга интилиш, ҳаракат ва сергаклик бор. Шунга ишониб, яхши умид билан Улмасни анча мақтаброқ юбордим. Бу мақтовни Улмас Умарбеков маълум даражада қарз, деб тушунса ҳам майли.

1962 йилда

20

1962 йилда тузуккина ишлар қилдим.

Партиямиз, давлатимиз халқимизга қарата чиқарган тadbирларига ҳар вақтдагидек ҳозиржавоблик билан ўз ҳиссамни қўшиб келдим. Бир агитатор сифатида телевидение, радио ва матбуот орқали актуал масалалар юзасидан тез-тез чиқиб турдим.

Бу йил «Ленин ва Шарқ» деган китобим босилиб чиқди. Бу тўпламдаги В. И. Ленин ва Шарқ ҳақида ёзган шеърларим ниятимдаги туркумнинг ҳаммаси эмас. Бу узоқ йилларга мўлжалланган режамнинг дебочаси. 30

Яна «Инсон, фазо ва ер» деган янги тўплам топширдим. Бу тўплам тамоман янги шеърлардан иборат. Узоқ йиллардан буён кўп ёш китобхонларнинг қистов билан қилган илтимосларини эътиборсиз қолдирмаслик учун «Шум бола» қиссасини тўлдириб, давомини ёза бошладим. Бу қисса 1963 йилда «Ёш гвардия» нашриётида босилиб чиқади.

Халқимнинг кекса шонри сифатида кўп китобхонлардан хатлар олиб тураман. Улар ўз хатларида шеърларимга ўз муносабатларини билдириш билан бирга, талаблар ҳам қўядилар. Бу хатлар ва учрашувларимиздаги суҳбатлардан маълум бўладики, китобхон диди йилдан-йил ўсиб бормоқда. Энди у ҳар нарсани китоб 40

деб ўқийвермайди. Бу эса, ижодчини ҳушёрликка чақиради.

Булардан ҳам кўпроқ хизмат қилишим мумкин эди. Шунинг учун ҳам, бу йилги ижодимдан қаноат ҳосил қилдим, дейишга ботинолмайман. Йил бўйи анчагина саёҳатда бўлдим. Бу саёҳатлар ижодий уфқимнинг кенгайишига сабаб бўлди. Қозоғистонни айланиб чиқдим, Арманистонда бўлдим. Ҳали бу қардош республикаларнинг илҳоми қоғозга тушганича йўқ.

- 10 Эндиги йил режаларимни ҳозирдан санаб беролмайман, чунки журнал редакциясидаги дўстларим мени сийлаб турганини кўриб, эланиб кетиб: «Ана ундай қиламан, мана бундай қиламан, «Шоҳнома»ни қайтадан ёзаман», дегандай ваъдаларни бераверсам, янаги йил ҳисобот вақтида ҳижолат бўлиб қолсам, яхши бўлмайди.

Ишқилиб, тинчлик-омонлик бўлсин бутун оламда, шулар қатори менинг хонадонимда ҳам.

ДУСТИМНИ ЭСЛАЙМАН

- 20 Эрон революционер шоири марҳум Абулқосим Лоҳутий мен билан яқин дўст ва биродар эди. Иккимиз ҳам Кремль деворлари ёнида барча эл-юртга озодлик ва халқлар дўстлиги, тинчлик ва омонлик тилагувчи Шарқ шоирлари эдик. Лоҳутий ўзининг «Кремль» номли поэмасини 1923 йилда ёзди. Мен бу поэмани ўзбек тилига икки мартаба икки хил вазнда таржима қилдим.

- Муҳтарам устозимиз Айний ва Лоҳутий менинг уйимни ўз уйлари деб билардилар. Уларнинг Тошкентдаги қўноқ жойлари менинг уйим бўлгувчи эди. Бизнинг учрашув пайтимиздаги суҳбатлар кўпинча мушоирага айланиб кетар эди. Мушоира сўзини бу ерда бошқача англаш керак. Биз тўсатдан байтлар ва тўртликлар тўқувчилар эмас эдик. Биз равиягўй (бир йўналма, бир мазмунда айтилган шеърларни ўқувчи) эдик. Бизнинг суҳбатимизда Ҳайём, Саъдий, Ҳофиз, Лутфий, Алишер Навоий, Пушкин ва Лермонтовлар ҳозир бўлар эдилар. Суҳбатларимиз бебаҳс, бемунозара ўтмас эди, албатта.

- 40 Лоҳутийнинг баъзи қўлёзмалари ва ўртоқлик мактублари менинг архивимда сақланади. Мен бу улкан қалб эгаси бўлган дўстимни доим эслайман.

СОБИР ТОҲИРЗОДА БИЗНИНГ УЙИМИЗДА

Мен туғилиб яшаган оила маърифатли оилалардан эди. Отам Мирза Фулом — Муҳиддин Мирза Ориф ўғли

уч-тўрт тилни мукамал билар эди. Она тилиси ўзбекча, она тилисидан бўлак тожикча ва ўша замонанинг ҳам илғор ва давлат тили бўлган русчани ҳам билар эди.

Онам ҳам саводхон хотин бўлиб, халқ термалари шаклида шеърлар ёза оладиган шоира эди.

Уйимизга Татаристон (Қозон ва Оренбург), Озарбайжон, Боқчасаройда чиқадиган кўпгина газета ва журналлар келиб турар эди. Шулар ичида А. Тўқай, Фотиҳ Амирхон, Ризоиддин Бинни Фаҳриддин (Маржоний), Саид Азим, Шервоний, Аббос Сихҳат, Алиакбар Собир Тоҳирзода каби Қавказ ва Татаристон ёзувчиларининг асарлари келиб турар эди.

Ўтган таржимаи ҳолларимда айтганимдек, бизнинг хонадонга ўзбек классик ёзувчилари Муҳйи, Муқимий, Фурқат, Камий, котиблардан Шомурод котиб, нашриётчилардан Ғулом қози, матбаачи Ғулом Ҳасан ўғли келиб турар эди.

Бизнинг маҳаллада катта бойлар йўқ ҳисобида эди. Қўпчилик Ильин Порцев, Ғулом Ҳасан литографиясида — босмахонасида ишловчи рабобчилар эди. Бу босмахоналарда босилган китоблар бозорга чиқмасдан туриб отам ҳурмати учун бизнинг уйга келтирилар эди. Шу ишчилардан Абдураҳмон Соҳибов 80 ёшда ҳозир ҳаёт. Бу ҳақда ўз биографиямда ёзганман.

Лекин мен эсимни таниганимда Камий Тошкандийдан бошқа шоирлар ўлиб кетган эдилар. Аммо отам меҳмонхонасида атроф, баланд, қуйи маҳаллалардан кечки пайтлари газетхонлик қиладиган улфат зиёлилар ҳали эсимда.

Катта акам Рисқи қори билан отам меҳмонхонасига ичкаридан ташқарига чой, дастурхон ташиб юрар эдик.

Маълумингизки, у замонда суратлик китобларга тақиқ кўзи билан қаралар эди. Аммо бизнинг онлада шариятнинг бу тақиқи кучга эга эмас эди.

Ўша замоннинг 9—10 ёшдаги болалари учун суратлик китоб, яъни бизлар учун суратлик китоб топилдиқ эди.

Отам уйда вақтларида отам номига узлуксиз келиб турадиган «Мулла Насриддин», «Ялт-юлт» ва бошқа суратлик газета ва журналларга ғоятда қизиқар эдик.

Акам билан мен озарбайжон, татар ва рус тилини чала-чулпа тушунсак ҳам бир амаллаб, тиндалаб, ўқиб билишга ҳаракат қилар эдик. Кечқурун билмаган лутфатларни отамиздан сўрар эдик. У киши ёлғондан қовоқ солса ҳам табассуми билиниб турар эди. Кўрсат-

кич бармоғи билан давора қилган бўлиб, баъзи бир луғатларни айтиб берар эди. Биз жуда тез орада татарча ва озарбайжонча луғатларни ўқийдиган бўлиб қолдик.

1912 йилнинг ўрталарида бўлса керак Собир Тоҳирзоданинг китоби «Хўпхўпнома» келиб қолди. Бу китоб расом И. Азимзоданинг бўёқли карикатуралари билан жуда сахий даражада безатилган эди.

10 Мана 50 йил бўлди «Хўпхўпнома»нинг биринчи нашридан бошлаб, кейинги бир қанча нашрларидан ҳам нусхалари онламинз кутубхонасида сақланади. Демак, биз Алиакбар Собир Тоҳирзодага бундан 50 йил илгари ихлос қўйган ўзбек онлаларидан биримиз.

Бундай онлалар жуда кўп. Булар, айниқса Тошкентда, Қўқонда, Самарқандда кўплаб топилди.

Менинг бошланғич ижодимда юмор ва сатирага майлим кўпроқ эди. Демак, шу йилларда менинг ижодимга Собир Тоҳирзоданинг қисман таъсири бўлиши мумкин.

ҚАЛБИМГА-ҚАРДОШЛАРИМГА

20 Жон ўртоқлиги, виждон ўртоқлиги, имон ўртоқлиги ва кишиликка хос бутун имкон ўртоқлиги.

Шу ният белгисида ақлу идрок баркамолдир, ҳаёт безаволдир.

30 Мен-ку ёзма сўзимнинг охирида коммунизм асрида инсонларнинг инсонларга бўлган қардошлик, биродарлик, дўстлик, юксак камолоти тўғрисида айтаман. Айтажак сўзим саратондаги меҳнаткаш манглайининг теридан ҳам покиза. Агар шу сўзимни Улуғ Ватан уруши йилларида ёзсам, етимнинг кўз ёшидан ҳам покиза дердим.

Қардошликнинг қадрини улуғ ўзбек шоирамиз Зебунисо бегим бундай тасвир этади:

Китобхонаи олам варақ-варақ жустам,
Хати ту дидаму гуфтамки, муддао инжост.

Яъни: бутун оламдаги китобларни варақ-варақ қидириб чиқдим, кўнглимдаги муддао топилмади. Аммо сен ёзган бу хатини ўқидиму излаган муддаом шу эди, дедим.

40 Тонг отиб турибди! Менинг ёшимдаги кишилар бу соатларда аллақачон уйғониб, ювиниб-тараниб, қалбларида каттакон кундузининг бошланғич бахтини, саодатини режалаб турган бўладилар. Бизнинг мўйсафидларимиз ҳаминша тонготарни яхши ниятлар билан кутадилар. Ёш болалар, набиралар мактабга, боғчаларга

жўнаши керак. Газ ўчоқдаги сут қайнаб-тошиб кетма-
димкан, фалон ўғилга қаймоқ ёқармикан, фалончиси-
га асал чой берсакмикан? Қичкинтойга лимон чой бе-
раман. Қайноқ сут билан лимон тўғри келармикан?
Ёппасига ширгуруч яхши. Оз-озгина сарёғ қўшиб бер-
санг, ҳаммасига бўлади. Танаффусгача бўлган дарс
соатларида болалар толиқмайди.

Ёки: бугун Аҳмадали қизини куёвга чиқармоқчи
эди. Тўёнага нима қилсам экан? Ота-бобо замони эмас-
ки, бир кийим атлас ё бўлмаса тўртта чойнак, олтита 10
коса қилиб қутилиб кетсам. Яхшиси, кенг экранли бит-
та телевизор... Шояд келин-куёв шу экранда мени ҳам
гоҳ-гоҳ кўриб турса...

Ёки: шу янги йил ўрталарига бориб, ўртанча ўғил
аспирантуранинг иккинчи курсига ўтади, уйлантирсак
ҳам бўлар...

Тонготарда фаровон, меҳнаткаш совет оиласидаги
бир отанинг жаҳоний олам-олам орзуларини минг-минг
шаклда тасаввур қилиш мумкин.

Бир уяга дон ташиган чумоллар, бир инга бол 20
ташиган асаларилар шаклан бир-бирларига ўхшасалар
ҳам, умумиятлари битта бўла туриб, шахсий мазму-
ча айрим-айрим оламдирлар.

Менинг қардошларим, дўстларим, биродарларим —
биз ҳаммамиз коммунизм қуриб бораётган граждандар-
миз. Жуда каттакон дастурхоннинг ўришларимиз, ар-
қоқларимиз. Биримиз олимпиз, биримиз босмаҳонада
газета чиқарамиз. Биримиз кишиларимизни озода қи-
лувчи фаррошмиз, биримиз қўлимизда жўнгина қўштиғ
милтиқ билан бировни отмасак ҳам, халқ мулкини, 30
яъни ўз мулкимизни ҳимоя қиламиз — кеча қоровули-
миз. Биримиз кимёвий янги ўғитларнинг ижодкори ака-
демикмиз, биримиз коммунистик меҳнат бригадасида
оддий пахта теримчимиз. Чунки шу пахтадан турли-
туман мато тўқилади, ўзим кияман, болаларим кияди,
элу юрт кийинади. Бутун иттифоқдош қардошларим
кийинади, жаҳон кийинади. Инсонликнинг шарафли,
покиза хислатларидан бири шуки, у кийим-бош билан
юради. Биримиз ғаллакормиз, биримиз тегирмончи, би-
римиз ноивой, аммо ҳаммамиз ҳам шу юнни еймиз. 40

Ҳар бир покиза ниятли меҳнаткаш киши ўзи қила-
ётган меҳнатини улуғлайди.

Шу ерда нарвон ҳақидаги ҳикоя эсимга тушиб кет-
ди: нарвоннинг юқори поялари қуйи пояларига таъна
қилган экан, яъни: «Сен қуйи пояларсан, инсон сенга
биринчи лой оёқлари билан босади, мен юқориман».

Шунда шоир Машраб шу нарвондан чиққан ёғоч овозини эшитиб, нарвонни айлантириб қўйибди. Юқори поялар қуйига, қуйи поялар юқорига кўтарилибди. Лекин ўрта поя ҳамиша ўртада қолаверибди. Яъни араб мақолида «Хайр-ул умури авсатуҳо» — ўрта даражада яшамоқ; имкониятинг бўла туриб, ўзингни хор тутмаслик керак, имкониятим бор, деб кеккайиб кетмаслигинг керак. Ҳар бир ишнинг ўрта даражаси яхши. Сенинг қўлингда бўлган шу имкониятингнинг манбаи қаерда?

- 10 Шуни билишинг ва виждон билан рўзғор тебратишинг керак.

Азиз қардошларим, дўстларим, ақл ва заковат, меҳру шафқат кишининг кимлигини сўрамайди. Инсон бўлса, бас!

Эсимни таниганимга эллик йил бўлган бўлса, озмунча ҳам дўст-ўртоқ орттирмадим. Ҳамма ўртоқларим — меҳнаткаш кишилар. Биз ҳам инсонларга хос улфат, яхши шеър, музика, муҳаббат, қўшиқдан ҳоли эмасмиз.

- 20 Эллик йиллик меҳрибон ва шафқатли қардошлик йўлида чоғимиз етгунча бир-биримизни сийладик. Аммо дилнинг катта-кичик томирлари бўлар эмиш. Шу дилим томирларидек ўртоқларим кўп.

Мен қардошлик ҳақида гапириб туриб, ўз уйим, ака-укаларим, қариндош-уруғларим, маҳалла-қўй, баланд-қуйидаги қардошларим тўғрисидаги сўзларни кичкина сўзимнинг катта киравериши, деб ёздим.

- 30 Киши кишига дўст, ўртоқ ва биродар. Шу мақоламини ёзиб турган чоғимда, ёшлигимизнинг энг булоқдек қайноқ пайтларини бирга ўтказган ўртоғим Шоаҳмад Шораҳмедов ёнимда эди. Мен — шоирман, у — тез ёзар стенограф. Бир замонлар бола эдик. Мозорхоннинг тепасида варрак учирардик. Кейин Бароқхон мадрасасида ўқидик.

Икки муҳаббатли ёшлар теракларга хатларини ўйиб қолдирганидек, бизнинг ёшлигимиз ўзимиздан ўсиб кетди.

Эллик йил мобайнида кўп дўстлар, қардошлар, биродарлар орттирдим, дедим.

- 40 Алексей Максимович Горькийни тирик кўрган кишиман. У киши менинг муаллимим эди.

Владимир Маяковскийдан таълим олганман. Лоҳутийнинг кўп асарларини ўзим таржима қилганман. Самад Вурғун укам эди. Гурбахш Синг (ўғли, қизи билан) бизнинг оиланинг азиз меҳмонлари, Пабло Неруда, Нозим Ҳикмат, Мирзо Турсунзода, Николой Тихонов,

Константин Симонов, Алексей Сурков, Мухтор Авезов, Берди Кербобоев, Наири Зарян, Собит Муқонов, Ғабит Мусрепов қардошларим бўлади. Ленгстон Ҳъюз, Файз Аҳмад Файз, Садриддин Айний, Георгий Леонидзе, Галактион Табидзе, Ираклий Абашидзелар менинг умр йўлдошим Муҳаррамхон қўлидан бир пиёла чой ичиб кетган кишилардир.

Жаҳон паспортли гражданман. Чунки ниятим покиза.

Менинг қалбимдаги катта тасалли шундан иборат- 10
жи, орзу ва манфаатлари, келажакка бўлган умидлари бир хил бўлган ва коммунизм қурувчи жонажон Ватаним оиласидаги ҳар бир киши менинг қардошимдир.

(А. С. СЕРАФИМОВИЧ)

Асрлардан буён инсоният ўз бағрида эркалаб, орзу қилиб келган умид, ниятларини жам қилиб, бир илмий система ва қонуниятга солиб, мужассамлаштириб, бу фикрларни моддий амал кучга сола билган. Маркс-Энгельснинг ишини реал ҳаётга кўчира олган, улуғ Ленин бошда турган ҳолда каттакон, такрор бўлмас бир азамат 20
плеяда, куч ва қудрат бирлашган жаҳонда мавжуд эди. Бу плеяданинг бир гуруҳи инқилобий руҳ билан жангларда бевосита иштирок қилган бўлса, иккинчи гуруҳи демократ руҳда бўлса ҳам икки зид тузумнинг тўқнашган даврига тўғри келиб, ниҳоят қийналиш, ҳужум, тараддуд ва бошқалардан сўнг шу революцион Ленин таълимоти руҳига кириб келган ва янги ҳаёт қуришнинг актив иштирокчиларидан бўлган гуруҳдир. Серафимович, 30
Гладков, Новиков-Прибой, Горький, Алексей Толстой, Репин, Станиславский, Немирович-Данченко, Шаляпин, Бунин, Куприн, Пришвин, Шолохов, Сановский, Павлов, Тимирязев, Коненков, Айний, Жуковский, Циолковский, Завқий шу гуруҳ намоёндаларин.

Ҳамма мавжудот инсонлар бахт-саодати учун хизмат қилиши лозимлигини ва яна шуни ҳам ўргатдиларки, сен шоирдурсан, адибдурсан философдурсан, рассомдурсан, жамулжамида эркин жамият қураётган каттакон халқнинг бир нафарисан, сенинг ҳар бир ҳаракатинг, ҳар бир ижодинг халқники. Халқнинг ютуғи сенинг ҳам 40
ғуруринг ва ўлжанг.

Шунинг учун ҳам Ғарбдан силжиб ўтишга уринган мавҳум санъат, абстракт санъат... шеърлар, қон ҳиди, қурбон ҳиди келадиган детектив прозалар, инсон тову-

шидан бошқа ҳамма темир-терсак овозларини ўзида акс эттирадиган диний зикрларни эслатадиган музикалар (ҳувво ҳо ҳамлар) бизга бегона.

- Биз бу тантанада Александр Серафимовични ҳурматлаш билан бирга Серафимович орқали у билан бирга, у билан бир сафда туриб революцион руҳдаги совет реалистик адабиётини ташкил қилган, вояга етказган ва бизнинг устозларимиз бўлган ўзимизнинг жонажон классикларимизни ҳурматлаб турибмиз. Улар бизга
- 10 моддий оламга моддий руҳ ва моддий кўз билан қарашни, шу оламни яна ҳам гўзалроқ бино қилишни ўргатдилар. Абдулла Қаҳҳор, Михаил Швердин, Ҳамид Фулом, Асқад Мухтор, Иброҳим Раҳим, Раҳмат Файзий, Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов ва бошқалар ўша темир оқимларнинг шогирдидурлар.

ДУСТЛИК ЧЕГАРА БИЛМАЙДИ

- Қардошлик ва қадрдонлик туйғуси асло чегара билмайди. Икки қардош халқ — қозоқ ва ўзбек халқларининг тарихига сира унутилмас шарафли бир воқеа ёзилаётган қимматли дақиқаларнинг гувоҳи бўлиб турибмиз.

- Ҳамиша ўз қўл очиқлиги билан шуҳрат қозониб келган қозоқ халқи бу сафар ҳам ўз биродарлик меҳрини, бағри кенг ўтағасилигини намойиш қилди. У ўз еридан Пахтаорол ва Киров районларини, Қизилқум районининг Қизилқум ва Чимқўрғон қишлоқ советларини, Чимкент, Қизил Урда областидаги кўп яйловларини ўзбек-
- 30 ларга тақдим қилишга қарор берди.

Қозоқларда «Ўзбек эли ўз оғам» деган сўз бор, ўзбекларда эса «Қозоқ кўзи — темир қозниқ юлдузи» деган ҳикматли гап бор.

- Октябрь тонги йўлимизни ёритган биз ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, тожиклар, туркман, қорақалпоқлар — совет шарқи халқлари темир қозниқ юлдузига, яъни Москва юлдузига қараб йўл олдик, улуғ рус халқи йўлимизга чин оғалик қилди, адашмадик. Бахтимиз қутбининг юлдузлари — Кремль юлдузлари коммунизм
- 40 уфқида порлайди.

Минг йиллик зеҳнлар киролган ижод
Инсоний етуклик қутби Москва
Халқлар умидининг лутфи Москва,
Шунга интилади бутун одамзод.
Москва мазмунини тугал билмакка
Ленин томларини ўқимоқ керак.
Озод инсонларининг зафар йўлига

Нурдан поёндозлар тўқимоқ керак.
Москва ўргатган биродарликнинг
Мазмунини қамраган дилимиз билан
Ленин таълим берган билим туфайли
Ҳаммамиз тушунган тилимиз билан
Спасибо! деймиз бу улуғ кунда.

Қариндошларим, қаламдошларим, туғишганларим, тенгдошларим Собит, Ғабит, Ғабиден, Асқар, Ғали, Абдилда, Сирбой, Ҳамид ва бошқа қозоқ халқ оқинларини ўзбек элида танимайдиган киши йўқ. «Қўй келди кўзи билан, бир-бирининг изи билан» деганларидек, ота Жамбулдан сўнг из босган бизнинг бу қадрдонларимиз қозоқ халқининг янги ҳаётини куйламоқдалар, улуғламоқдалар. Мен улар билан бирга қирда от қувишиб, катта даврада айтисувлар қилиб, бир ўтовда қимиз шопирган ўзбек оқиниман.

Яқинда Қозоғистон адабиётчилари ўзбек адабиёти ва санъати намояндаларини таклиф этиб, бизнинг асарларимизни, ижодларимиз намуналарини қозоқ халқига таништирди. Биз ўзбек ёзувчилари қардошларимиз ютуқлари билан яқиндан танишдик; улкан қурилишларда, гуркираб ўсаётган sanoat марказларида, чорвадорлар орасида — кенг қозоқ элининг ҳамма бурчакларида бўлдик. Бизга кўрсатилган катта эҳтиром, дўстона мулоқотлар халқимизга кўрсатилган эҳтиромлар деб тушундик. Бузилмас қардошлиқни бизга В. И. Ленин партияси берган. Ленин даҳосидан нур эмган бу дўстлик қуёшдек абадийдир. Дунёда дўстликдан ҳам аъло, дўстликдан ҳам мўътабар ҳеч нарса йўқ. Бизнинг дўстлигимиз кураш оловларида тобланган, оғир синовларга бардош бера олган метиндек мустаҳкам дўстликдир. Биз ҳар бир ишда ҳамкору дўстмиз. Чорвадорлик илминини қозоқ биродарларимиздан ўрганамиз. Пахтакорлик эса ўзбекларнинг ота касбидир. «Оқ олтин»имиз, беҳисоб матоларимиз билан қардошларимизни кийинтириш фахрли бурчимиздир. Биз қардошлар биримиз-биримизга устод, биримиз-биримизга шогирдимиз.

Ўзбеклар билан қозоқлар минг йиллардан буён бир дарёдан сув ичамиз, еримиз-еримизга, қалбимиз-қалбимизга туташ. Утмишда қайғумиз ҳам, шодлигимиз ҳам ўртада бўлган, қиз бериб қиз олганмиз, қуда-қудагай бўлганмиз.

Дўстлик вақт билан ҳам, чегара билан ҳам ўлчанмайди. Бугун қозоқ дўстларимиз ўзларининг улкан райониини Ўзбекистонга бераётган экан, бу асрий дўстлигимизнинг рамзидир. Уни биз бағримизни кенг очиб кутиб оламиз. «Пахтаорол»ни пахта бўстониغا айлан-

тиришга ҳиссамизни қўшамиз. Районлар ҳам ўртада, мўлу кўл ҳосиллар ҳам ўртада, сахий куздек тўкин дастурхонимиз ҳам ўртада. Сахийликни, саҳоватни оғамиз рус халқидан ўрганганмиз.

Мен бу дўстлигимиз ҳақида аввал ҳам тўлқинланиб куйлаганман, ҳамма вақт куйлайман. Дўстликни куйлашдан ҳам шарафли иш борми.

БУЮК РЕВОЛЮЦИЯ КУЙЧИСИ

10 Демьян Бедний туғилган куннинг 80 йиллиги жуда ажойиб пайтга тўғри келди. Санъаткорнинг партия ва халқ олдидаги, ҳаёт олдидаги масъулияти ҳақида, ҳаёт ва ижоднинг мағзи ҳақида бундан бир неча ой илгари бошланган жўшқин баҳсларимиз буюк революциянинг оташни куйчисига бағишланган ушбу тантаналарга кириб келганимизда ҳам узилгани йўқ. Аксинча, Демьян Бедний ҳаётини бутун кўз олдимизда жонлантлар эканмиз: «Менчи? Халқим мендан розими, бергил сарҳисоб», деб кўнглимизни сўроқ қилдик.

20 Шоир нима деган сўз? У суҳбатнинг гули ёки боғнинг булбулими? Шоирлик газетада қуюқ ҳарфлар билан қўйилган имзо ёки китобнинг биринчи бетиде илжайиб турган сурат учунми?

Йўқ, йўқ! Қўшнисининг юкни енгил қилган, йироқ-йироқлардаги нотаниш заминдошига офтоб бўлиб юрак тафтини етказа олган, гўдаклар қаршисида оламни дастурхондай ёйиб, мўйсафидлар кўзига йигитлик нурини қайта бахш эта олган ижодкорни — шоир деймиз...

30 Демьян Беднийнинг қўшиқлари фақат қизил жангчилар, ишчи-деҳқонлар оғзидан эмас, балки эндигина ақлини таниб келаятган менинг ҳамқурларим оғзидан ҳам тушмас эди. Бу қўшиқларни куйлаганимизда янги турмуш шабадалари юзимни ўпгандай бўлар, олам кўзимизга кенгроқ кўринар эди. Менга рус тилини ўрганнишда Демьян Беднийнинг қўшиқлари катта ёрдам берди.

Уша пайтларда ёш эдим. Демьян Беднийнинг асл исми, фамилияси Ефим Алексеевич Придворов эканини 40 ҳам, у 1883 йилда Херсон губерниясидаги Губовка қишлоғида, деҳқон оиласида туғилганини ҳам, ҳарбий фельдшер эканини ҳам ҳали билмас эдим.

Демьян Бедний халқ орасидан чиққани учун халқ ҳаётини яхши биларди, яхши ҳис қиларди. Унинг «Ер ҳақида, эрк ҳақида, ишчи қисмати ҳақида» деган би-

ринчи йирик шеърий қиссасида ҳам, 30-йилларнинг бошларида яратган «Беш кўча» достонида ҳам халқ қисмати, қудрати, эрки куйланади.

Ҳаётда қандай воқеа юз бермасин, Демьян Бедний унга ўз шеърий овози билан жавоб беришга ҳаракат қилар эди. Шоирнинг бу ажойиб хислатини, менимча, унинг большевистик матбуот билан узоқ йиллар давомида ҳамкорлик қилишининг самараси сифатида изоҳлаш мумкин. Чунки газета ижодкорнинг қаламини ўтқир, юрагини ҳаётдаги янгиликларга сезгир қилди.

10

Демьян Бедний эса том маънодаги журналист — шоир эди.

Баъзи бир муҳаррирлар, танқидчилар ўрни келганда: «Китобий шеър бошқаю газета шеъри бошқа олам», деб қайчини қўлга оладилару жарроҳлик қилишга киришадилар. Йўқ, зўр шоир ҳам, заиф шоир ҳам бўлганидай, яхши ёки ёмон шеър ҳам бўлиши мумкин, холос. Гап шоирнинг халққа айтгудай, унга манзур бўлгудай фикри борлигида. Демьян Беднийнинг ўзи пролетар ёзувчиларининг 1925 йилда бўлиб ўтган йиғилишида бу ҳақда: «Шундай гапирингки, сизни ҳамма тингласин... шундай ёзингки, сизни ҳамма ўқисин», деган эди.

20

Биз, ёш журналистлар, меҳнат кунни бошланишидан олдин газеталарни варақлаб, аввало Демьян Беднийнинг янги шеърини қидирар эдик. Унинг энг яхши шеърлари дарҳол таржима қилиниб, ўзбек газетхонарига етказилар эди.

1930 йилда мен унинг «Тупуришга ҳам вақт йўқ» деган катта ҳажвий шеърини таржима қилганман. У пайтларда рус тилини ҳозирги ёшлардай сув қилиб ичиб юборган эдим, десам муболаға бўлар. Лекин ҳар сатрнинг, образнинг маъзини чақишга уриндим. Ўзининг кучим етмай қолганда, редакциямиздаги рус, ўзбек ва татар ўртоқларга қайта-қайта мурожаат қилишга тўғри келди. Менинг ҳадеб савол бераверишим жонига теккан бир-икки биродарим ҳатто: «Қўлингдан келмаган ишга овора бўлма», дегандай ҳам бўлишди. Лекин мен таржимадан қўл силтаганим йўқ. Таржима бошқа тилда ёзадиган шоир асарини ўз халқингга етказиб бериш учунгина эмас, балки шоирнинг тажрибасини, шеърнинг энг нозик жойларини билиш, тил ўрганиш учун ҳам жуда катта ёрдам беради. Жуда кўп ўзбек ёзувчилари адабиётимизнинг Горький, Маяковский, Серафимович, Фадеев каби сиймолари ва уларнинг сафдоши бўлган Демьян Бедний асарларини таржима қилиб, ўз қаламларини чархлашган.

40

Таржимани тугатдим. У китоб бўлиб босилиб ҳам чиқди. Китобчани Демьян Беднийга юбордим. Орадан бир оз вақт ўтгач, йўлим Москвага тушиб қолди. «Ер юзи» журнаlining масъул секретари бўлганим учун журнал иши билан «Огонёк»нинг муҳаррири Михаил Кольцовга учрашим керак эди. Демьян Бедний у билан бирга экан. Мен уни илгари ҳам йиғилиш ва кенгашларда кўрган эдим. Ёшлик эмасми танаффус вақтларида катта шoirнинг назарига кириб қолиш учун яқин-10 атрофида айлланиб ҳам юрадник.

Бу сафар у мен билан илиқ кўришди.

— Уша Гафур Гулом дегани сенмисан?— деб қайта сўради ва таржимани олганини, ўртоқларнинг айтишича, менинг меҳнатим зое кетмаганини таъкидлади. Бир оздан сўнг у сўради:

— Менинг шеърим сени нега қизиқтириб қолди?

Мен Бальмонтнинг мушкилписанд, жумбоқ, шахмат масалаларига ўхшаш қийин асарларидан кўра Демьян Беднийнинг халқчил шеърлари таржимонга ҳам, китоб-20 хонларимизга ҳам яқин ва тушунарли эканини айтдим. У кулди. Кольцов билан икковлари бир-икки оғиз ҳазил-мутойиба сўз айтдилар. Шу-шу бўлдики, Ёзувчилар союзида бўладиган кенгашларда, пленумларда унга салом бериб, у билан у ёқ-бу ёқдан сўзлашадиган бўлиб қолдик. У мени «қорача йиғит» (смуглый парень) деб атар, «Бирор мужик қизига уйлантириб қўяйми?»— деб ҳазиллашар эди. Ижодим билан қизиқар, маслаҳатлар берар эди.

Мен ишимни битириб, Тошкентга қайтдим. Лекин30 унинг тўла юзи, кесилгандай қошлари, деҳқонча миқти, чайир елкалари, Шаляпинга ўхшаб кетадиган гавдаси, шўхлик тирқираб турган босиқ овози хаёлимдан ҳали-ҳали кетмайди. Соқолни қирдириб юрадим ёки ўзи кўсамиди билмайман. Унинг кўриниши ҳам дон сепиб, дон ўрган меҳнаткаш кишиларга, сахий, танги рус деҳқонига хос эди...

Демьян Бедний «Маёқ» шеърида: «Менинг ақлим деҳқонча, содда... Қанча мактаб кўрди, титди кўп китоб, лекин назокатин билмайди ҳамон», дейди. Киши40 ўз қалбини бундай таҳлил эта олиш учун нақадар нозик дид эгаси бўлиши керак! Худди ўша шеърнинг охирида у:

Энди битта бўлур бир умр йўлим
Ё галаба ёки ҳур ўлим,—

дейди. У умрининг охиригача ўша йўлдан борди, голиб, халқ билан бўлди, халқнинг қайғу ва қувончлари-

ни куйлади, бирга қурди ва бирга курашди. Шоирнинг содда, лекин деҳқон қўлидай бақувват мисралари адабиётдаги анча-мунча лўттибозларнинг кўрсатган кароматидан кўра кўпроқ, мазмунлироқ меҳнат қилди. Унинг кўпгина шеърлари ҳозир ҳам, шоирнинг вафотидан кейин ҳам (Демьян Бедний 1945 йил 25 майда вафот этди) истеъфога чиққани йўқ...

Шеърят — кўнгил эрмаги эмас. У учувчига қанотдай, йўлчига ҳамроҳдай, уй бекасига игнадай зарур нарса...

10

Ёзувчи ва санъат аҳллари партия ва ҳукумат раҳбарлари билан учрашганларидан кейин бу масала янада каттароқ эътиборга молик бўлиб қолди. Мен бу ҳақда фикр юритар эканман, кўз олдимда социалистик реализм санъатининг асосчиси Горький, жўшқин Маяковский, заршунос Шолохов, ҳаёт солномачиси Демьян Бедний каби улуғ ижодкорларнинг сиймоси гавдаланади.

Мабодо ёшлар ижодкорнинг қаҳрамонлиги ҳақида сўзлаб беришни илтимос қилишса, мен Демьян Беднийнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилган бўлар эдим.

20

У ҚУДРАТЛИ ХАЛҚИМИЗНИНГ УЛУҒ САФИДА

В. В. Маяковский — революцион совет шоиридир. У революциянинг биринчи кунидан бошлаб ўз ҳаётининг охирига дақиқасигача революцион ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида революцион курашчи сифатида бевосита иштирок этган. Ўзининг оташин, жўшқин, сиёсий лирикаси билан социализм қураётган совет давлатининг голиб шуқуҳини ва улуғ Ватанимизнинг порлоқ келажагини куйлади. У «юз» томлик партиявий китоблари билан коммунизм қураётган ижодкор халқимизга ҳозир ҳам ҳамсаф, ҳамнафасдир. У инқилобий-сиёсий лириканинг ўлмас классигидир.

30

У ўз Ватанини ғоят севар эди. Чет элларда сафарда юрар экан, чиркин капиталистик дунёнинг ташқи ялтироқлигига, жим-жималарига берпилиб кетмади. Ҳамма жойда у ўз она-юртининг қурилиши ҳавозалари ичида қад кўтариб келаётган социалистик Ватанининг содиқ ўғли ва оташин ватанпарварини бўлиб қолди, уни улуғлади, у билан фахрланди.

40

В. Маяковский совет воқелигининг ҳамма ютуқларини ўз асарларида бир дунё завқ-шавқ билан куйлади, уни ҳар нафасда бўғиб ташлашга тайёр турган ички ва

ташқи душманларга қарши олиб борилган курашларнинг доимо олдинги сафларида ҳайқирди.

В. В. Маяковскийнинг совет шоирларига устозлик роли беқиёс катта. Ўз даврида мен ҳам унинг шеъриятидан таълим олган, равия кўчирган шоирман. Мен яна шу билан фахрланаманки, мақтайдиган даражада бўлмаса ҳам, ўша йиллардаги ижодий савиямга яраша Маяковскийнинг «Ҳайқирқ», «Совет паспорти ҳақида», «Яхши деган сўз нимаю, ёмон деган сўз нима?» каби

10 шеърларининг биринчи марта таржима қилганман.

Ғоятда улуғ инсонпарвар, интернационал, халқаро тинчлик ва дўстликни улуғловчи, ватандош инқилобий шонримиз В. Маяковский коммунизм қураётган қудратли халқимизнинг улуғ сафида ҳамisha барҳаёт бўлиб қолади.

«МУШТУМ» ҚИРҚҚА ҚИРДИ

Қирқ йил. Қирқ йил дегани камолга етган, чуғур-чуқдай бола-чақали — аёлманд, каттакон жамиятимизнинг бирор муҳим ўрнида салобатли бир юмуш этагидан маҳкам ушлаган, эл ўртасида мўътабар, барваста йиғитнинг умри — кичик умр эмас. Умрнинг қаймоқ йили, ақлу идрок тўлган йили.

20

Ўзбек совет адабиётида дағал, аммо мўътабар, дўрилласа ҳам ҳамма қулоқ соладиган овозга эга бирдан-бир сатира-юмор журнали — «Муштум» бу йил қирқ ёшини тўлдириб, қирқ бирга қадам қўйди.

Ҳақ гап айтмак бизнинг совет матбуотининг бошланғич — асл хислатидир. Шунинг учун ҳам бутун совет матбуотининг отаси, устози, йўлбошчиси, биринчи ва абадий муҳаррири Владимир Ильич Ленин бўлган, жонажон Коммунистик партиямизнинг ношир афкори бўлган газетамизнинг исми — «Ҳақиқат» — «Правда» деб аталади.

30

«Муштум» журнали ҳам шу ҳақиқатчилар, правдачилар оиласининг аъзоси, шу оиланинг етук, сўзга чечан, қирқ ёшли азамат ўғилларидан бири ҳисобланади.

Жаҳонда тенги бўлмаган улуғ социалистик мамлакатимиз ва унда яшовчи кўпмиллатли, кўп тилли юз-юз миллион қондош-қариндош баҳодир халқларимизнинг шонли Октябрь революциясидан то ҳозиргача яшаган умри, мазмун оламнинг жамулжам мазмунидан ҳам кенгроқдир.

40

Бу умрнинг йиллардаги мазмун асрлар мазмунига тенг. Ойлари йирик-йирик шаҳарлар қурилишига, ҳафталари гигант ГЭСлар, миллион гектарли очилган қў-

риқлар, олов пуркаб эриган пўлат ирмоқлари оқиб
ётган ўнлаб домналарга тенг. Яшаб турган бу кун-
мизнинг илму маърифат, фану техникадаги якуни ер-
дан — космос йўлига, Енисей, Норақ ГЭСларига, Си-
бирнинг офтобдай ҳароратли қалбига, Амудан қазиб
чиқазётган каналларимизга, Бухоро—Урал газ йўли-
нинг доно студентларимизнинг бир соатда яшаган умри
ва олган илм багажи юзлаб олимларнинг, донишманд-
ларнинг, файласуфларнинг юз-юз йиллик умрларига
баробардир.

10

Аммо қирқ йил бурун бундай эмас эди. Қирқ йил
бурун...

1923 йил. Беқиёс жангу жадаллар, ички, ташқи аёв-
сиз курашларда ғолиб чиққан улуғ мамлакатимиз ва
мамлакатимизнинг қаҳрамон халқи тинч-осойишта қу-
рилиш йўлига ўта бошлаган биринчи йил эди. Лекин
жаҳонда биринчи ёш Совет давлатининг душманлари
узил-кесил янчилиб битган эмас эди. Ёш мамлақати-
мизнинг гир атрофида империалистик босқинчи давлат-
лар қуршаб ётар эдилар. Ички душманлар: троцкий- 20
чилар, босмачиларнинг қолдиқлари, қулоқлар, миллат-
чилар, шовинистлар, оппортунистлар, руҳонийлар, сав-
догарлар, диверсантлар, сотқинлар ғужғон ўйнаб ётган
вақт эди.

Совет Шарқи, бутун мазлум Шарққа машъал бўли-
ши керак бўлган Совет шарқи — қизил Туркистон ҳам
шу курашлар майдонида бир жон, бир тан иштирок
этиб ётар эди.

Улуғ доҳиймиз Лениннинг кундалик раҳнамолиги-
да, партиямизнинг етакчилигида, рус ишчи синфининг 30
биродарларча кўмаги билан кечагина эркинлик олган
Туркистон — Совет Шарқи эндиги ғалабалар учун қа-
дам-бақадам илгариламоқда эди.

Маълумки, Бухоро ва Хоразм 1920 йиллардагина
озод қилинди. Мурдор, қонхўр амир Олимхон, золим
Исфандиёрнинг қонли панжаларидан қутқазиб олин-
ган бу муқаддас ерларимиз ва бу ердаги асрлар бўйи
зулм кишанларида инграган қон-қариндошларимиз,
оғайинларимиз, укаларимиз, опаларимиз, сингиллари- 40
мизни чинакам озодлик нурига етказиб боришимиз ке-
рак эди. Уларни Лениннинг офтоб байроғи остида оёқ-
қа турғазимиз керак эди. Чунки, Шарқда булардан
ҳам мазлумроқ, шўрлироқ кишилар йўқ эди. Қизил
Туркистонимизга кўз тикиб, ҳирс қўйиб ётган малъун-
лар кўп эди.

Биз ўз Ватанимизни шу малъунлар, сотқинлар,

амирлар, хонлар, қулдорлар, амалдорлар, савдогарларнинг қолдиқларидан тозалашимиз керак эди. Биз фаол курашда банд эдик.

Ана шу оташни йилларда, нафас-нафасларидан курашнинг алангаси тутақиб ётган тарихий муқтадир йилларда, улуғ Коммунистлар партиясининг тарбиясида, унинг кўмакчи, дастёр, шогирд ва унинг ўткир қуроли сифатида «Муштум» туғилди. Тилининг ифодаси сифатида, бизнинг қаҳрамон, ҳақгўй, қўрқмас, кулдириб 10 йиғлатадиган, йиғлатиб кулдирадиган «Муштум»имиз туғилди. У курашларда тугилдию курашга отланиб кетди.

Хотин-қизлар озодлиги ва ер ислоҳоти учун кураш қурбонсиз бўлмаган эди. Нурхон, Турсунойлар фожиаси ҳалигача халқимизнинг ёдидан чиққан эмас. Вақтли матбуот вакиллари ва шу қатори «Муштум» мухбирларидан бир печалари бойлар, руҳонийлар, босмачиларининг ваҳшийлигида қурбон бўлдилар.

Бундан сўнги йиллардаги қулоқларни синф сифатида тугатиш ва коллективлаштириш учун кураш ҳам ғоятда революцион руҳда ўтди. Бу инқилобий курашда «Муштум» журналининг тутган ўрни фахрли бўлди.

«Муштум»нинг бешигини тебратган Ғулом Ғафур, Зиё Санд, Абдулла Қодирӣ, Комил Алневларнинг қаламлар аралаштириб ёзилган фельетонлари, ичак узилди шеърлари ва ҳикояларини ким ўқимаган!

«Муштум»нинг оғирини енгил қилишда сатирик ёзувчи ва шоирлардан Абдулла Қаҳҳор, Собир Абдулла, Ғайратӣ, Жалол Машрабийлар 30—35 йилдан бери журнал саҳифасида ўз асарлари билан астойдил 30 хизмат қилиб келмоқдалар.

Колхозларни иқтисодий ва сиёсий томондан мустаҳкамлаш, мамлакатни индустриллаштириш даврида ҳам «Муштум» ўз зиммасидаги вазифани ёмон бажармади. Бу даврларда унинг кўрсатган хизматлари мақтаса аригунликдир.

Улуғ Ватан уруши йилларида, уруш орқасида хизмат қилишдан кўра бевосита урушнинг олдинги сафида бўлишни афзал билиб, редакциямизни фронтга кўчиргандай бўлдик. Редакциямиз ходимларидан кўплари 40 бир жангчи сифатида урушга жўнадилар. Қаламларимизни автоматларга алмаштирдик. Лекин фронт газеталари, жанговар лавҳаларда сатирамиз янграб турди. Яъни бир снайпер сифатида ҳам, бир ёзувчи сифатида ҳам ўқдан ўткир сўз билан душманини нишонга олиб турдик.

Уруш бизнинг ғалабамиз билан тугади. Мамлакатимизнинг қайтадан тиклаш йиллари бошланди. Редакциямизнинг эшиги ҳам очилди. Жангдан омон қолган дўстлар, янги-янги қаламкаш кадрларни тўплаб, янги-дан ишга тушдик.

«Муштум» қирқ йиллик ўз тарихида партиямиз йўлидан оғинмай борди. Унинг биринчи йиллардаги кураши — халқимиз ўртасидаги маданиятсизлик, бидъат, дин таъсири, турмушдаги қолоқлик ва билимсизликни тугатишга қаратилди.

«Муштум» айрим саноат корхоналаридаги бракчилар, штурмчиларни, сифатсиз маҳсулот берувчиларни ҳаминша ўхшатиб савалайди. Давлат мулкига, демак, халқ мулкига хўжасизларча қараётган «бошлиқлар», «раҳбарлар» унинг найзасидан қочиб қутулолмайдилар.

Саноат темасида босилган карикатура ва материалларда иш вақтидан унумли фойдаланувчилар, тайёрлаган маҳсулотидан чиқарган чиқиндисини кўп зараркунандалар, интизомсизларнинг кирдикорлари «Муштум» саҳифасида донм фош қилиниб турилади.

Қишлоқ хўжалигига келганда ҳам «Муштум»нинг роли муҳимдир. У антимеханизаторларни, консерваторларни баъзан тумшугига чертиб, баъзан оч биқинига туртиб, ҳушига келтириб туради. «Ундоқ қилвордик, бундоқ қилвордик» дейувчи кўзбўямачилар, кўплаб маблағ сарфлаб оз миқдорда ҳосил олувчилар, яъни эшагидан тушовини қиммат қилувчи нўноқ раҳбарлар «Муштум»дан қочиб қутулолмайдилар.

«Муштум» партиямизнинг XXII съезидан кейин ўз ишини қайтадан қурди. Кейинги вақтда журналда ижобий темада ёзилган материаллар ва расмларга кенг ўрин берилаётир. «Муштум» минбари» рубрикаси остида илғор колхозларнинг раислари, завод директорлари, пешқадам механизаторлар, мўл ҳосил усталари ўз мақолаларини журналда чиқариб турибдилар. «Машъалларимиз» рубрикаси остида ўз ишининг усталари таъриф-тавсиф қилиниб турибди.

«Муштум»нинг қирқ йиллик тўғри кунда уни жуда мақтаб юбордим шекилли. Ойда доғ бўлгани сингари, «Муштум»нинг ҳам камчилиги йўқ эмас. Камчилиги бор экан, деб тўғри кунда уни ранжитмай қўя қолай, тўғри ўтгач, кўп сонли ўқувчилари билан бирга, «камчилик»ларининг мана булардан иборат эди, деб шахсан ўзига айтармиз. Ахир, қирққа кирган, ақли расо эмасми, бунга тўғри тушуниб олар.

«Муштум»нинг камчилигидан кўра ютуғи кўп бўл-

гани сабабли, уни халқимиз севиб ўқийди. Мен кекса «муштум»чиман, шу сабабли унинг дастлабки даврини ҳам яхши биламан. Пигирманчи йилларда «Муштум» 2500—3000 нусхада босиларди. Ҳозирги пайтда эса, «Муштум»нинг тиражи 200.000 га етди. Шунга қараб унинг актив мухбирлари ҳам, редакцияга келаётган хатлар сони ҳам ошаётир.

КПСС Марказий Комитети сатирик ёзувчилар ва журналистлар олдида турган вазифани аниқ-равшан 10 кўрсатиб бермоқда.

«Муштум» партиямизнинг дастёри сифатида белни маҳкам боғлаб у кўрсатган йўлдан оғишмай боради ва жамиятимизга ёт бўлган ҳар қандай иллатларни катта йўлимиздан супуриб ташлашда куч ва маҳоратини аямай курашади!

РУС ДЎСТИМНИНГ МАДҲИЯСИ

Ассалом алайкум, рус дўстим, рус оғам!

Ўзбекистон ёзувчилари ўзларининг устозлари бўлган Россия Федерациясининг ёзувчиларини кутиб олар эканлар, чин қалбдан ана шу сўзларни айтмоқдалар. Россия ёзувчилари ўзлари тўплаган бой тажрибани, мисли йўқ маҳоратнинг хазиначасини ўзларининг ўзбек ҳамкасбларига рус халқига хос зўр ҳиммат билан ҳади қилдилар.

Ҳамиша, ғалабалар соатида ҳам, бошимизга мушкул тушганида ҳам ана шу донишманд, дадил, бақувват дўстларимизнинг биз билан ёнма-ён туриб, дардимизга ҳам, шодлигимизга ҳам шерик эканликларидан гоят хурсандмиз. Бизнинг бирлигимиз КПСС Марказий 30 Комитетининг июль Пленуми маданият арбоблари олдида қўйган олижаноб вазифаларни бажаришда қўлга киритган янги ғалабаларимизнинг гаровидир. Адабиёт ва санъатнинг равнақи тўғрисида партия ва совет ҳукуматининг ғамхўрлигига қалам аҳлларининг берадиган муносиб жавоби шуки, улар коммунизм қураётган ажойиб замондошларимизнинг фазилатларини ростгўйлик билан ёрқин ҳикоя қилиб беришлари керак.

Мен кўпгина яхши ва мароқли учрашувларни кутмоқдаман. Лекин бу учрашувларнинг бири мени ай- 40 ниқса тўлқинлантирди...

Ўзбекистонда ўтказиладиган Рус адабиёти ва санъати декадасининг қатнашчилари орасида меннинг қадрдон дўстим, етакчи совет шоирларидан бири Алексей Сурков ҳам бор. Биз у билан ўттиз йиллик қалин дўст-

миз. Совет ёзувчиларининг I съездида Алексей Сурков билан бирга делегат бўлган эдик. Биз совет адабиётининг бешинчи тебратган Максим Горький, Александр Серафимович ва бошқа кўпгина ёзувчиларнинг оташин ҳикматли сўзларини эшитганмиз.

Мен бу дўстлардан кўп нарсаларни ўрганганман. Алексей Сурков поэзиясида ўткир публицистика билан дилрабо лирика ажойиб равишда бир-бирига пайванд бўлган.

Ўттиз йил. Шу вақт ичида биз кўп марталаб учрашдик, бир-биримизга кўп хатлар ёзишдик. Унинг ёки менинг ҳар бир янги асаримиз иккимизни ҳам қувонтиради. Мен қадрдон дўстимни сабрсизлик билан кутаман, у билан гаплашиш, суҳбатлашиш учун йнғиб қўйган гапларим кўп.

Ўзбек ёзувчиларининг кўп асарларини бутун мамлакат китобхонларига тақдим қилаётган «Дружба народов» журналининг редактори Василий Смирновни хурсанд бўлиб табриклайман.

Константин Симонов, Владимир Державин, Семён Липкин билан бўладиган учрашувлар ҳам мен учун самарали бўлади. Рус газалхонлари шулар туфайли менинг асарларимдан баҳраманд бўлдилар. Шундай дўстларимизнинг номини санаган билан одош бўлмайди, чунки менга устоз бўлган рус адабиётининг ҳамма намоёндалари менинг дўстларим, деб айтсам хато қилмайман.

Ассалом алайкум, менинг рус дўстларим!

ОҒАМНИНГ ТҶИИ

Халқимизда, меҳмон — отангдан улуғ, деган матал бор. Нақадар донолик ва зукколик билан айтилган гап бу. Ҳақиқатан ҳам агар биров остона ҳатлаб уйга киргудай бўлса, уни бошимизга кўтарамиз, азбаройи суюнганимиздан теримизга сиғмай кетамиз, боримизни дастурхонга тўкиб, меҳмон қиламиз.

Шу кеча-кундузда биргина мен эмас, балки барча қаламкаш дўстларнинг ҳам қўли кўксида, меҳмонлар билан давра қуриб, турли мавзуларда мусоҳаба қуряпмиз. Бундан икки кун аввал пойтахтимизга Осие ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан алоқа қилувчи Совет комитетининг аъзолари йнғилишди. Биз, ана шу анжуман қатнашчилари, Совет комитети ҳисобини тинглаб, икки қитъа қаламкашларининг шу йил июль ойида Индонезияда бўладиган анжуманига тайёрлик

билан боғлиқ масалалар, келгусидаги режаларимиз ҳақида бир тўхтамга келдик.

Комитетнинг мажлисига мамлакатимиздаги қардош республикалардан меҳмонлар келган. Мен ушбу мақоламда меҳмонларимдан бири бўлган атоқли ёзувчи, қардош туркман адабиётининг оқсоқоли Берди оға Кербобоев ҳақида икки-уч оғиз сўз айтмоқчиман.

Берди оға Кербобоев деганда, буюк Октябрнинг меваси бўлган ва ҳозирги кунларда тобора гуркираб яшнаётган қардош туркман адабиётининг забардаст вакили, отахон ёзувчиси ва бутун Шарққа номи кетган йирик жамоат арбоби кўз олдингизга келади. Ҳозирги кунларда бу йирик сиймонинг туркман халқи ҳаётининг тиниқ кўзгуси дейишга арзигулик ажойиб асарларини, жўшқин лирик шеърларини, серзавқ ва ҳаётбахш қўшиқларини, тарози босадиган салмоқдор поэмаларини, замондошларимизнинг унутилмас образлари яратилган повесть ва романларини, юрак тўлқинлари мавжланиб турган публицистик мақолаларини ўқимаган, уларга ақалли кўз қири тушмаган адабиёт ҳавасманди топилмас-ов, десам хато бўлмас.

Бундай чамалаб кўрсам, Берди оға етмиш баҳор юзини кўрибди. Унинг соч-соқолини қиров сал ялаб ўтганни айтмасангиз, ҳеч ҳам етмиш ёшга кирган демайсиз. Нега деганда, унинг ҳозир айна куч-қувватга тўла, қирчиллама пайти-да! Биз Бердивой оға билан ёшликда тепкилашиб катта бўлганмиз, адабиётимизнинг ривожига, биздан беш-олти кўйлакни ортиқ йиртган оғамизнинг хизматлари кўп сингган. Бу ҳақда ҳар қанча қалам тебратса арзийди. Чунки Берди оға ўз атрофидаги қаламкаш сафдошлари билан қўлни-қўлга бериб, туркман адабиёти пойдеворининг тошини қўйганлардан бири саналади.

Еш шоирнинг йигирманчи йилларда газета ва журнал саҳифаларида пешма-пеш босилиб турган шеърлари туркман меҳнаткашларида эски, биқик ҳаётга нафрат ва ғазаб уйғотиб, қуёшдай балқиган нурафшон ҳаётимизга, уни вужудга келтирган, дунёни ҳайратда қолдириб, янги гўзал либосга буркантираётган кишиларимизга муҳаббат, улар меҳнатига ҳурмат уйғотди. 40 Утмишда асира бўлиб келган мазлума хотин-қизларни озодликка чиққанликлари билан қутлаб, уларни янги ҳаётга актив аралашишга, меҳнатда зафарлар қозонишга даъват этди. Мен бу ўринда Берди оғанинг бошқа шеърый асарлари қаторида унинг «Хо-

тишлар дунёси» дostonи муносиб роль ўйнаганлигини айтиб ўтмоқчиман.

Берди оғанинг нимаси кўп — асари кўп. Туркманлар бу асарларини қанчалик ардоқлаб ўргансалар, уларни ўзбек қардошлари ҳам қўлдан туширмайдилар. Бу йн-рик адибнинг асарлари унинг ўзбекистонлик мухлисларига анчадан буён таниш. Айниқса, бу қаламкашнинг пахтакорларнинг завқли ва илҳомбахш меҳнатидан ҳикоя қилувчи ишчам, аммо салмоқли асари — «Оқ олтин ўлкалик Ойсултон» повести ўзбек пахтакорларининг 10 ойсултонлари томонидан қизгин кутиб олинган. Ёзувчи ўз вақтида бу асари учун Давлат мукофотиغا сазовор бўлган эди.

Берди Қербобоевнинг номини фақат мамлакатимиз халқларигагина эмас, балки хориждаги дўстларимизга ҳам машҳур қилган асари унинг «Дадил қадам» романидир. Давлат мукофоти билан тақдирланган бу асарда ёзувчи туркман халқининг совет ҳокимияти ўрнатиш, Октябрь ғалабаларини мустаҳкамлаш ва янги ҳаёт қуриш учун олиб борган курашини, табаррук она тупроғимизни хорижий босқинчилардан қон тўкиб ҳимоя қилганини маҳорат билан тасвир этади. Шунинг учун романдаги Ортиқ, Ойна, Черниш каби қатор образлар киши қалбига маҳкам ўрнашиб, унда унутилмас таасурот қолдиради. 2)

Ярим асрдан бери қўлидан қалам тушмай келаётган Берди оға халқимизнинг коммунизм қуриш йўлидаги зафарларини қоғоз бетига чарчамай жо қилиб келмоқда. Шунинг учун ҳам унинг асарларида замонамиз нафаси сезилиб, давримизнинг қудратли одими овози эшитилиб туради. Мен ёзувчининг китобхонларга кейинги йилларда туҳфа қилган «Небитдоғ» романини замона руҳи билан суғорилган асарлардан бири деб биламан. Бу асарнинг қаҳрамонлари офтобда ҳансираб ётган қум барханлари қаъридан бебаҳо бойлигимиз бўлган нефть олаётган азамат замондошларимиздир. Мен 1962 йилнинг охирида Туркменистонда ўтган Ўзбек адабиёти декадаси кунларида Ашхободдан анча нарида бўлган Небитдоғ ва Қўтиртепада — «қора олтин» олаётган кишилар даврасида бўлиб, уларнинг меҳнатда кўрсатаётган фидокорликларига ва жасоратларига қойил қолиб офаринлар ўқидим. Берди оға романларининг ҳаётдаги прототиплари ана шу азамат нефтчилардир. Бу кишилар ёзувчига илҳом бериб, унинг қўлига қалам тутқазинган, адиб эса энди ўз навбатида ажойиб китоби билан уларни янги меҳнат зафарларига руҳлантирмоқда. 40

Мен асарларимдан бирида: Бизларда ўрта ёш етмиш саналур», деган эдим. Бу ерда ҳам шу сўзни такрорламоқчиман. Ҳа, Берди оға, Сизни ўртача ёшдаги дўстимиз, деймиз. Ҳали кўн, жуда кўн йиллар соғ-саломат яшаб, самарали ижод қиласиз. Асарларингиз ҳозиргача жаҳондаги ўн етти тилга таржима қилиняпти. Бу ҳали оз. Келгуси талабчан китобхонларимизга туҳфа қиладиган дурдоналарингиз бундан ҳам кўп тилларга таржима этилажак. Бунга шак-шубҳа йўқ. Белни маҳкам боғлаб, ижод қаламини тебратаверинг.

ШОНЛИ 40 ЙИЛ ИЧИДА

Қирқ йил ичида адабиётимиз тараққиётининг энг муҳим жиҳати, менимча, унинг коммунистик партиявийлик принципини мукамал ўзлаштирганлигидир. Бадий ижоднинг бу ҳаётбахш принципини бундан олтинчи йилча муқаддам улуғ Ленин белгилаб берган эди. Доҳийнинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» деган машҳур мақоласида бундай дейилади: «Бу адабиёт эркин адабиёт бўлади, чунки бу адабиёт 20 айш-ишрат кўнглига урган хонимларга, тўқликка шўхлик қилиб, семизликни кўтаролмай қолган «ўн минггача зодагонларга» хизмат қилмайди, балки мамлакатнинг гули бўлган, мамлакат куч-қуввати ва истиқболининг эгаси бўлган миллионлаб ва ўн миллионлаб меҳнаткашларга хизмат қилади».

Кўриниб турибдики, партиявийлик принципининг энг қимматли томони — унинг адабиётни халқ ҳаёти билан узвий боғлашидир...

Ўзбек совет адабиёти шонли қирқ йил ичида жаҳоннинг энг илғор адабиётларидан бири бўлиб келди. Чунки у коммунистик партиявийлик принципи асосида ўсаётган социалистик реализм адабиёти, ҳақиқий халқчил адабиётдир. Биз унга ҳисса қўша олганимиз учун, шонли қирқ йилликни зўр ифтихор ҳисси билан кутиб оламиз.

ШАРҚНИНГ БУЮҚ ШОИРИ ВА МУТАФАККИРИ АБДУРАҲМОН ИБН АҲМАД ЖОМИИ

Мен Шарқ шонриман. Шунинг учун Шарқ классикларининг ҳаммаси менинг хеш-ақраболарим, десам ажабланарли бўлмас. Менинг бу хеш-ақраболарим — форс поэзиясининг отаси Абу Абдулло Жаъфар ибн Муҳаммад бинни Абдураҳмон бинни Одам Рудакий, Ҳаким Абулқосим Фирдавсий, Ҳаким Умар Ҳайём, шайх

Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз, Низомий Ганжавий, Амир Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон ибн Аҳмад Жомий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий ва бошқалардир.

Мени шуларнинг мероси ва анъаналари тарбиялаган. Ҳали бешикда ётар эканман, онам Ҳофиз, Жомий, Навоий ва Фузулий ғазалларидан хонини қилиб, мени аллаларди. Табиийки, уларнинг асарлари она сутн билан бирга қонимга сингиб, жисму руҳимга сайқал берарди. Ҳофиз Шерозий айтганидай:

10

Ишқи ту дар вужудаму меҳри ту дар дилм,
Бо шир андарун шуду бо жон бадар шавад.

Мен ҳаминша фарзандлик муҳаббати ва шавққа тўлиб-тошган ҳолда Шарқнинг улкан шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий асарларини мутолаа қилиб, ундан шеърини маҳорат сирларини ўрганганман. Шундай бўлишига қарамай, мен ҳаминша унинг тавсифи ва таърифи андешасидаман, унинг устодлиги олдида ўз шоирлигимни ожиз деб биламан.

20

Нозик таъблик оламидаги Жомийнинг буюклиги ва олий хислатларини, шеърятдаги маҳоратини бир-икки сўз билан баён қилиш мумкин эмас.

Унинг шеърини даҳосининг васфи ва кўлами беқиёсдир. Шеърини намуналаридаги ранго-ранглик ва ниҳоятда юксак санъаткорлик билан баён этилган чуқур мазмунлар Жомий ижодининг қудратини намоиш этади. Шу нуқтаи назардан, бу олий анжуманда Жомийнинг ўлмас меросини илмий таҳлил қилишга имконим йўл бермайди, деб биламан. Шунини таъкидлаш лозимки, Абдураҳмон Жомийни ҳар тарафлама таърифлаш ўринсиздир. Зероки, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўзининг машҳур «Бобурнома»сида одилона эътироф этганидек: «Муллонинг жаноби андин олийроқдирким, таърифқа эҳтиёжи бўлмағай».

30

Бу пурушуқу анжуманда фақат бир масала устида, яъни Абдураҳмон ибн Аҳмад Жомий ва ўзбек адабиёти масаласи устида фикр юритмоқчиман. Чунки бу масала Абдураҳмон Жомий билан Алишер Навоийнинг ўзига хос ўзаро муносабатлари билан боғлиқдир. Бу икки сўз устасининг номи XV аср адабиёти ва санъати осмонида қўшофтоб сингари порлаб туради.

40

Бу улкан адибларнинг забардаст карвонларини ҳансирашиб қўювчи жилд-жилд асарлари тўғрисида, инсоний фалсафаси ҳақида, улар ўртасидаги мустаҳкам дўстлик, ҳамкорлик тўғрисида қанча кўтаринкилик билан мадҳ сўзлари айтилмасин, мен ўзимда қониқиш

сезмайман, менга ҳамон камдек, етарли эмасдек туюлади.

Чунки, менинг ишончимга, Навоий билан Жомий яратган асарлар ўз мазмун ва ғоялари билан халқимизнинг орзу-умидларини ифодалаган, шу битмас манбадан озуқланган.

10 Жомий ва Навоий фалсафаси эса не-не машаққатларни тортган, не-не жумбоқларни ечган халқларимизнинг фалсафаси билан суғорилган. Чунки бу зотлар ўртасидаги яқин муносабат бир ҳаводан нафас олиб, бир дарёдан сув ичувчи, бирликда ариқ қазиб, бирликда доvon ошувчи, тўйини баҳамжиҳат ўтказиб, ёвга қарши бамаслаҳат отланувчи икки қардош, қондош халқларимиз ўртасидаги ажралмас дўстлик, ҳурмат ва муҳаббат ҳамдардлиқ ва ҳамкорлик заминида юзага келган, кўкарган, кучга тўлган.

20 Шубҳасиз, Жомий билан Навоий ўртасидаги муносабатлар асосида бу икки сиймони етказган халқлар ўртасидаги самимий қардошлиқ муносабатлари, орзу-истак яқинлиги, интилиш ва мақсад бирлиги ётади.

Мавзуга киришишдан олдин ўша тарихий шароитнинг айрим моментларини эслаб ўтайлик. У даврларда Хуросонда форсизабон халқлар қаторида туркигўй халқлар яшар эдилар. Бу ерда араблар, мўғуллар, ҳиндлар, озарбайжонлар ҳам оз эмас эди.

30 Темурийларнинг ҳокимият тепасига келиши муносабати билан мамлакатнинг ижтимоий ва маданий ҳаётида туркий (ҳозирги ўзбек) халқларининг роли ва таъсири кучаяди. Аммо бадий ижодда, айниқса, шеърят соҳасида форс тилининг ҳукмронлик мавқеи мустаҳкам эди. Ҳатто келиб чиқши туркий бўлган адиблар ҳам ўз асарларини бу тилда яратар эдилар. Бадриддин Ҳилолий ижоди бунга мисол бўла олади.

Аммо секин-асталик билан адабий тил соҳасида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бера бошлади. Эски ўзбек тилида ижод этувчи бир қатор таланти адиблар етишиб чиқади.

40 Хуросонни, асосан, форсигўй ва туркигўй халқлар ташкил қилганлиги бадий адабиётда икки тиллилик тенденциясини белгилаб беради. Мавлоно Лутфий, Амир Шайхим Сухайлий, Хожа Осафий, Мавлоно Биноий каби шоирлар ўз асарларини ҳам форсий, ҳам туркий тилларда яратадилар.

Бу жиҳатдан улуғ Алишер Навоийнинг улкан ижоди, айниқса, ажралиб туради. У энг йирик зуллисонайн шоир эди. Ижодининг асос қисмини ўз она тилида ёз-

ган Алишер Навоий форс адабиёти ва адабий тилга зўр қизиқиш ва самимий ҳурмат билан қарайди, форс тилида ҳам машҳур «Девони Фоний»ни яратади ва бошқа жанрларда ҳам талай асарлар бунёд этади.

Давр тарихий шароити, ҳар икки тилда ижод этиш форсигўй ва туркий халқлар ижодкорларининг ўзаро энг яқин муносабатда бўлишларига олиб келади.

Жомий билан Навоий ўрталаридаги мустаҳкам ҳамкорлик ва дўстлик ана шундай муносабатларнинг энг ёрқин саҳифасидир. 10

Улуғ олим ва шоир Абдурахмон Жомийнинг номи ўзбек адабиёти билан кўп жиҳатлардан мустаҳкам боғлиқдир. Кўпгина ўзбек ижодкорлари Жомийнинг зўр истеъдод ва юсак қобилиятларига жуда юқори баҳо берганлар; уни ўзларининг устози деб ҳисоблаганлар, у билан дўстлашиш, ҳамкор бўлишни шараф деб билганлар. Масалан, замонасининг малик ул-каломи мавлоно Лутфий Жомийдан ёш жиҳатидан анча катта бўлса ҳам у билан дўстлик алоқаларини ўрнатиб келган. Ана шу муносабатларни кўрсатувчи далиллардан бири Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида зикр этилган. Унда мавлоно Лутфийнинг бошлаб тугата олмаган ғазалнинг васиятига кўра вафотидан кейин Абдурахмон Жомий тугатганлиги баён этилади. Тазкиранинг шу ерини ўқиб бераман. 20

«Ва ўтар вақтида бу ғазал матлаъинким, туганмай-дур эрди, (Лутфий — *F. F.*) васият қилдиким, ҳазрати Маҳдуми Нуран (яъни Жомий,— *F. F.*) тугатиб, ўз девонларида битсунлар, деб. Ул ҳазрат ҳам тугатиб ўз девонларида битдилар ва ул матлаъ будурким: 30

«Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳ з-онки ба бадхўйи бемеҳри чунин афтад...»

Бизга маълумки, Жомий ўз дўсти Лутфийнинг васиятини бажо келтириб, бу матлаъни тугатиб, ғазал яратади ва уни ўз девонига қўшади.

Мана ҳамкорликда яратилган ўша ғазал:

Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳ з-онки ба бадхўйи бераҳм чунин афтад.

Жое, ки бувад тобон хуршед макон жавлон,
Ҳайф аст ки-аз он боло соя ба замин афтад. 40

Ишқи ту ба меҳру кин ҳарчанд заинад қуръа
Мушкул, ки, ба номн ман жуз қуръан кин афтад.

Ҳар жо, ки жаҳад барқе аз оташи ишқи ту
Сад дил шударо шўъла дар хирмани дин афтад.

Меҳробн ҳузур омад моро хамн абрўят
Дар вай зи хатои мо маснад ки чунин афтад.

Ҳар лаҳза занам оҳе бошадки бадни новак
Сайёран идборам дар чархи барин афтад.

Жомий чу сухан ронад аз лаъли гуҳарборат
Дар доманаш аз дида дурҳон самҷин афтад.

Абдураҳмон Жомий билан бошқа ўзбек шоирлари ўртасида ҳам яқин дўстлик муносабатлари, ижодий ҳамкорлик бўлган, деб айтишга ҳамма асослар бор.

10 Жомийнинг Навоий билан дўстлик, ҳамкорлиги муносабатлари ўзининг кўпқирраллиги ва ёрқинлиги билан, самимийлиги ва сермахсуллиги билан алоҳида ажралиб туради. Албатта, Жомий Навоийдан йнгирма етти ёш катта эди. Навоий қайси ўринда Жомийни тилга олмасин, ҳамма жойда уни ўз устоди сифатида эслайди. Аммо бундай муносабат улар ўртасидаги самимий дўстлик ва ўзаро ижодий ҳамкорликка монелик қила олмас эди.

20 Дарҳақиқат, у, шундай дўстлик эдики, жаҳон адабиёти тарихида унинг назари кам топилади. Алишер Навоийнинг Жомий билан яқиндан муносабати 873 ҳижрий (мелодий 1469 йили) Султон Ҳусайн Бойқаро теурийларнинг Ҳиротдаги тожу тахтини қўлга киритиб, Навоийни муҳрдорликдек масъулиятли вазифага тайинлаганидан бошланади. Ҳижрий 881—882 (1477—1478 мелодий) йилларда Навоийнинг Абдураҳмон Жомий бошчилигидаги нақшбандия тариқатини қабул қилиши билан бу дўстлик янада мустаҳкамланди. Алишер Навоий ва бошқаларнинг бу қадами Навоий ва

30 Жомийнинг диний, ижтимоий, адабий ва санъатнинг бошқа муҳим масалаларини ҳал қилишдаги ҳамкорликларига маълум даражада ёрдам берди.

Мен бугун Жомий билан Навоий ўртасидаги улкан ижодий дўстлик ва ижодий ҳамкорликни бутун боблари билан батафсил тасвирлаш ниятида эмасман. Айтилганидек, бу мавзу катта-катта ишлар яратишга арзигулик кенг ва чуқур мазмунлидир.

Бу ўринда фақат шу дўстликнинг шакли, ифодаси бўлмиш айрим далилларни келтириш билан чекланаман, холос. Шунин айтиш керакки, бу далиллар Навоий ва Жомий ўртасидаги кўпқиррали ва узоқ муддатли дўстлик муносабатларидан қизиқарли лавҳаларни намойиш қилса-да, уни бутун мазмуни билан тўла ифода-далай олмайди, яъни реал катта мазмундан, ҳаётда бўлган улур дўстликдан кичик хабарлардир, холос.

Аммо шундай бўлса-да, мавжуд далиллар икки улур инсоннинг ўзаро ажойиб муносабатларининг кўпгина томонларини ишончли тарзда ёрқин кўрсата олади. Биринчи қарашда кичик, аҳамиятсиз кўринган айрим деталлар қудратли дўстлик ва ўзаро ҳурмат силсиласини кенгроқ, аниқроқ тасаввур этишимизга ёрдам беради.

Жомий билан Навоий ўртасидаги ўзаро муносабатлар доираси кенг ва ранг-баранг бўлган. Бу муносабатлар орасида ижодий ҳамкорлик, айниқса, ажралиб туради. Бу соҳада улар ўртасида яқинликнинг вужудга келишида ҳар иккала шоирнинг дунёқараши, ғоявий позициясидаги яқинлик, шоирнинг бурчи ва адабиётсанъатнинг вазифаларини тушунишдаги ўхшашлик, идеалларидаги монандлик ҳал қилувчи роль ўйнаган. 10

Ҳар иккала шоирнинг асосий мавзулари халқпарварлик, гуманизм, одамийликни улуғлаш, ёвузлик ва жаҳолатни қоралаш, яхшилик ва адолатни мадҳ этиш, инсоний муҳаббатни куйлаш, инсон ҳис-туйғуларини ифодалаш бўлган. 20

Худди шунинг учун ҳам Навоий ижод масалалари юзасидан Жомийга маслаҳат учун мурожаат қилса, Жомий ўз битикларини Навоийга ўқиш учун берар эди. Худди шунинг учун ҳам Жомий ўғитларини Навоий бажону дил қабул қилса, Навоийнинг истак ва таклифларидан Жомий мамнун бўлар эди. 20

Асрлар оша бизгача етиб келган Навоий асарларида Жомий қўли мавжуд бўлганидек, Жомий асарларида ҳам Навоийнинг қўли бор. 30

Бу гаплар юбилей тантаналарида айтилувчи одатдаги баландпарвоз жумлалар эмас, булар тарихий фактлардир. 30

Мана, айрим далиллар, қулоқ солинг. Навоий Жомийга атаб ёзган махсус асарини «Хамсат ул-мутаҳаййирини»да шундай ёзади:

«Алар (яъни Жомий,— *F. F.*) учинчи девонларига тартиб бериб эрдилар. Фақирга (яъни Навоийга,— *F. F.*) ўз муборак хатлари бида битилган девонни иноят қилдилар. Фақир илтимос қилдимки, Амир Хисравдини ўзга назм аҳлидини эшитилмайдурким, мутааддид девон тартиб қилмиш бўлғайлар. Аммо, аларким, мутааддид битибдурлар, ҳар қайсиға бир муносиб от қўйибдурлар, сиз доғи бу девонларға муносиб от қўйсангиз, деб. Алар қабул қилдилар. Икки кундин сўнг-ра яна алар хизматиға еттим. Жузви қўюнларидан чиқориб фақирға бердилар. Девонлар учун фехраст битиб 40

эрдилар ва ҳар бирин мавсум бир исмга қилиб эрдилар ва бу ишга фақир бонс бўлганлигимни доғи зоҳир қилиб эрдилар...» Шу йўсинда Навоийнинг таклифига кўра Жомий ўз ғазалларини уч девонга бўлиб, «Фотиҳат уш-шабоб», «Воситат ул-уқд» ва «Хотимат ул-ҳаёт» деган номлар беради.

Шу нарса характерлики, Навоийнинг «Хазойини ул-маоний»даги девонларининг номи, ўз навбатида, Жомийнинг таклифига мувофиқ қўйилади. Бу ҳақда Навоий айтади:

«...Бу фақирга ҳам амр қилдиларким: «Сенинг доғи назминг турлича алфозда чун мутааддид бўлибдур. Сен доғи ҳар бирисини бир исм била мумтоз қил ва ҳар қайсисини бир лақаб била жилвасоз этгил!..»

Навоий ўз устозининг бу таклифини қабул қилади ва ўзбекча ғазалларини девонларга бўлиб, уларни ҳаммамизга маълум «Ғариб ус-сифар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавонд ул-кибар» номлари билан атайди.

20 Чиндан ҳам, бири бирига устоз, бири бирига шоғирд. Менимча, бу ибора Навоий ва Жомийларга нисбатан, улар ўртасидаги ҳамкорлик муносабатларига нисбатан жуда тўғри келади.

Навоий ўз устози Жомий ижодига, унинг маслаҳат ва кўрсатмаларига қанчалик зўр ҳурмат ва эҳтиром билан қараса, Жомий ҳам Навоийнинг зўр истеъдодини, ўткир зеҳни ва улкан қобилиятини тўла-тўқис тан олар эди.

30 Бу, жумладан, ўз асарларини биринчи бўлиб Навоийга ўқиш учун беришида ҳамда ўз асари юзасидан Навоий билдирган мулоҳазаларини қабул қилишида ҳам кўринади. Бу ҳақда Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида:

«Бу авроқни ол ва боштин оёғига назар сол, хотирингга ҳар не айтқудек сўз келса айт», деб ва ҳар не ишорат бўлгонинким, мазкур бўлди, зоҳир қилсам, мақбул тушар эрди», деб ёзади.

40 Жомий Алишер Навоийнинг беназир истеъдоди ва шоирлик салоҳиятини пайқади, уни сўз санъатининг моҳир устаси сифатида эътироф этди, у билан маслаҳатлашиб турди. Жомий Навоийдан бир-икки йил олдинроқ «Ҳафт авранг»ни ёзишга киришиб, уни Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг «Хамса»ларига жавоб тарзида назм этмоқни истади. Навоий бир оз кейинроқ, яъни ҳижрий 888 йили ўз «Хамса»сини ёза бошлаб, уни Жомийдан олдинроқ тугатади.

Шуни таъкидлаш лозимки, Жомий ўзининг барча машҳур асарларини, жумладан, «Сибҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномае Искандарий»ларни Навоий ўз «Хамса»сини туркий тилда ёзаётган бир даврда яратди. «Хамса» ва «Ҳафт авранг» ёзилиши жараёнида бу икки шоир тез-тез ҳамнишин бўлиб маслаҳатлашиб турдилар. Бир-бирларининг ижод самаралари ва муваффақиятларидан бениҳоя ва юрак-юракдан масрур бўлар эдилар.

Жомийнинг Навоий ҳақидаги илк мулоҳазалари 10 «Сибҳат ул-аброр»нинг хотимасида мавжуд бўлиб, унда Навоий «икки шер» тарзида таҳсин ва тавсиф қилинган. Алишер номи икки, «Али» ва «шер» сўзларидан таркиб топган. Йиғилганларга маълумки, ислом ҳалифаси Али ўзининг қаҳрамонликлари туфайли араб тилида «асадуллоҳ ул-ғолиб», яъни «худонинг фотиҳ шери» лақабини олган эди. Жомий ҳам Навоий номининг биринчи сўзи «Али»ни «Али асадуллоҳ ул-ғолиб»га ташбеҳ бериб, иккинчи сўзда эса, форс тилидаги «шер»ни назарда тутди. Қуйидаги шеърида уни «икки шер»га нисбат берди: 20

Ераб ин ғайрати ҳур ул-айнро
Шоҳиди равзае Алийнро.

Аз дилу дийдае ҳар дийдавари
Ба хуш тавфиқи қабул назари.

Хоса он дар равиши фазл далер,
З-он далериш шуда ном «ду шер».

Он яке дар раҳи дин «шери худой»,
В-он дигар панжа ба ҳар сайд кушой.

Алишер Навоийнинг давлат ишларида бўлсин ёки маърифатпарварликда бўлсин, ҳар қандай фаолиятини Жомий тўла мақбул топарди. Жомийнинг унга кўрсатган ҳомийлиги ва чуқур эҳтиромидан далолат берувчи шоҳидлар унинг Навоийга ёзган хатларидир. Мавлоно Жомий мактублари — дастхатидан олинган фотонусхалардан бир нечасини мен ола келганман. Сўзимнинг сўнгида сиз муҳтарам зотларга камоли хушвақтлик билан тақдим этиш ниятидаман. 30

Жомий ўзининг бир қанча асарларида Навоий шаънига катта-катта ўринлар ажратади; унинг юксак инсоний фазилатларига, яратган асарларига, зўр истеъдодига мадҳиялар ўқийди. 40

Жумладан, «Юсуф ва Зулайҳо» достони хотимасида Навоийнинг фаҳму идроки, ижод фаолиятидаги мардоналик ва шердиллигини шундай тасвирлайди:

Ба тахсис он жавонмарде к-аш аз дер,
Насаб чун ном бошад шер бар шер.

Зи бас дар бешаи марди далер аст,
Зи мардони жаҳон номаш ду шер аст.

Яке дар аздажи даврон кунанда,
Яке сарпанжа бо гаврон зананда.

Ба расми таъмия з-он бурдамаш ном,
Ки монад дур аз он андешан ом.

10 Вагар не кай тавон з-он фаҳми даррок
Ба сад ҳуққа нуҳуфт ин гавҳари пок.

Кунад дар шеъри табъаш мушикофӣ,
В-аз он мӯ нуги килкаш шеърбофӣ.

Ниҳад з-ин шеъри мушкин доми дилҳо,
Диҳад аз шеъри ширин коми дилҳо.

Дили ушшоқ аз он як монда дар банд,
Лаби хубон ая ин як дар шакарханд.

Ба зикраш хатм шуд ин равшан анфос,
Ба сони нури мунзал хатм бари нос.

20 Бале дар боргоҳи одамият,
Жуз ӯ кам ёфт роҳи маҳрамият.

Жомий баёнидан маълум бўладики, Навоий сиймо-
си худди Юсуфнинг бадиий тасвири каби манзума яра-
тишга руҳлантирган. Шунинг учун ҳам у ӯз асарини
Навоийга бағишланган мисралар билан тугатади.

«Лайли ва Мажнун» достони муқаддимасида эса,
у Навоийга нисбатан дўстона туйғуларини ва чин қалб-
дан бўлган муҳаббат-ҳурматини баён қилиб, Навоий-
нинг ҳомийлари мадҳида шундай мисралар битади:

30 Соқий, бидеҳ ин майи кўҳансол,
Еқут мазобу лаъл сайёл.

Он май ки, дўстон банушанд,
Бо ҳам ба вафову меҳр кушанд.

Ором шавад рамидагонро,
Пайванд диҳад буридагонро.

Ёре ки кунад ба ёр пайванд,
Нахли амалаш шавад баруманд.

Ёр аст калиди ганжи уммед,
Ёр аст навиди айши жовед.

40 Мақсуди вужуд кист жуз ёр,
З-ин савдо суд чист жуз ёр?

То хотимати вужуд зи оғоз,
Мурге накунад чу ёр парвоз.

Хосса ки ба боғи ошинойн,
Бар шохи вафо бувад Навоийн.

Яъни, ки навои лутф созад,
Дилҳойи шикастагон навозад.

Коре набувад ба жойи ин кор,
Ерони жаҳон фидойи ин ёр.

Бу ерда Жомий Навоийнинг инсонпарварлик хислатларидан зўр қониқиш билан сўз юритади. Лекин Алишер Навоий ижодига янада юксакроқ баҳо «Ҳафт авранг» дostonларининг сўнггисида берилган. Айни ўринда Навоийнинг ўзбек тилида «Хамса» яратиши муносабати билан Жомийнинг берган юқори баҳоси диққатга сазовордир. «Хирадномаи Искандарий» дostonида қуйидаги сатрлар бор:

Ба турки забон нақше омад ажаб,
Ки жоду дамону бувад муҳри лаб.

Зи чарх офаринҳо бар он килк бод,
Ки ин нақши матбуъ аз он килк зод.

Бубахшид бар форсӣ гавҳарон,
Ба назми дарий дурри назмоварон.

Ки гар буди он ҳам ба назми дарӣ,
Номанди мажولي сухангустарӣ.

Ба мезони он назми муъжазнизом,
Низомий ки будио Хусрав кадом?

Чу ў бар забони дигар нукта ронд,
Хирадро ба тамизашон раҳ намонд.

Зиҳи табъи ту устои сухан,
Зи мифтоҳи килкат кушоди сухан.

20

Бу ўринда, Навоий «Хамса»сига шунчалик юқори баҳо берган Жомий ўзбек тилини билганми, деган саволга жавоб бериш зарурати туғилади. Биз, Жомий ўзбек тилини тушунган, деб бемалол айта оламиз. Бу фикр фойдасига бир қатор далиллар келтириш мумкин. Аввало, Навоийнинг қуйидаги мисраларини кўриб ўтайлик. Бу парчада сўз Навоийнинг «Хамса»ни тугатиб, ўз устои Жомий қошига келтириши тўғрисида бо-
раётир.

Чекиб «Хамса»ни жузодондин равон,
Қўюб хизматида мени неговон.

Неча ганжким ошкор айлабон,
Аъғига борин нисор айлабон.

Сафинам чу азм этти дарё сори,
Узатти кафин баҳр ул ажзо сори.

Назар солди, очиб варақ бир варақ
Бўлиб мултафит, чун очиб ҳар варақ.

Қаю сўздаким бир савол айлабон,
Жавобин дегаҷ завқу ҳол айлабон.

40

307

Қилиб гоҳ таҳсину гоҳи дуо,
Ки юздан бири йўқ манга муддао.

Етиб ҳар сўзидин кушоде манга,
Бўлуб ҳосил андин муроде манга.

Келтирилган мисралардан Жомийнинг Навоий «Хамса»си билан варақ-бар варақ танишиб чиққанлиги, таҳсинлар айтганлиги равшан бўлмоқдаки, бу Жомийнинг Навоий «Хамса»си тилини тушунганлигини кўрсатади.

- 10 Иккинчидан, профессор Е. Э. Бертельс айтганидек, Жомий ўзи ўқиб чиқмаган (бўлса) Навоий «Хамса»сига бу қадар юқори баҳо беришдан ўзини сақлар эди.

Бу далилларга ёрдамчи сифатида қуйидаги фактни келтириш мумкин. Жомий Навоийнинг ўзбекча:

Очмағай эрдинг жамолинг олам оро кошки,
Солмағай эрдинг бари оламда ғавго кошки,—

матлаъи билан бошланувчи ғазалига назира қилиб шу қофия, шу радиф ва шу вазнда форсча ғазал яратади. Мана ўша ғазал матлаъи:

- 20 Дидаме дийдори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме аз хоки он по кошки.

Бу ўринда ҳам Жомий Навоийнинг ўзбекча ғазалини тушунмасдан туриб, унга назира боғламаган бўлур эди.

Ўзбек адабиётига катта ҳурмат билан қараган Жомий ўзбек тилини билган, Навоий ва бошқа ўзбек авторларининг асарлари билан оригиналда танишган ва ўзининг дўстона ва қимматли фикрларини баён этиб турган. Устози томонидан мадҳ этилган «Хамса»ни эса Навоий Жомийнинг маслаҳати билан ёзганлигини бир неча бор такрорлайди. «Садди Искандарий» дostonида

- 30 бу ҳақда, жумладан, Навоий шундай ёзади:

Ишим бутмагига дуо айлади,
Бори ҳожатимни раво айлади.

Дедиким: «Бу бир иш эди қилғулуқ,
Бу айтилмаган нукта айтулғулуқ —

Ким, ул ганжлар бошига етгасен,
Тилисмотини доғи фатҳ этгасен.

Бу иш чунки бўлғай муқаррар санга,
Умид улки бўлғай муяссар санга.

- 40 Қўп эмди, ишингни хаёлида бўл,
Хаёл аҳли зеби жамолда бўл.

Ки, сендин бу шуғлунгда ҳушёрлик,
Дуо бирла биздин мададкорлик.

Бу парчадан маълум бўлмоқдаки, Жомий Навоийнинг ўза она тилида «Хамса» яратишини қизғин маъ-

қуллайди, дostonнинг катта аҳамият касб этишини изҳор этади, ўзининг ёрдам беришга тайёр эканлиги билан руҳлантиради. Агар биз Навоий «Хамса»си ёзилган даврларда Жомий ҳам ўз «Ҳафт авранг» дostonлари устида ишлаётганлигини ҳисобга олсак, улар ижод жараёнида муттасил фикр алмаштириб турганлар, деб айта оламиз. Навоийнинг ҳам «Хамса»ни тугатган ҳаммоно устоз фикрини олишга ошиққанлиги, унга ўқиш учун берганлиги шуни тасдиқлайди.

Навоий ўз устозига, унинг асарларига ҳар доим чексиз ҳурмат ва эҳтиром билан қарайди. Шу нарса характерлики, Навоий «Хамса»га кирган ҳамма дostonларида, беистисно, Жомий мадҳига махсус боблар ажратади, уни буюк шоир, улуғ инсон сифатида баҳолайди.

«Хамса»нинг биринчи дostonи «Ҳайрат ул-аброр»да, жумладан, қуйидаги мисраларни ўқиймиз:

...Кўкси ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли маоний юзи ойинаси...

Зулмат этиб, жамъ давоти анинг,
Маъни ўлуб оби ҳаёти анинг.

Қатрасидин килки бўлуб комёб,
Умри муаббад қилибон иктисоб.

Назми ақолими жаҳонни тутуб,
Насри доғи кишвари жонин тутуб.

«Фарҳод ва Ширин»да эса Навоий Жомийга қуйидаги мисраларни бағишлайди:

Ики пил ўлса Хусрав ё Низомий,
Эрур юз пил чоғлиғ пил Жомий.

Ўзин худ бир жаҳони бегарон бил,
Камолотин ўзидек бир жаҳон бил.

Замири лужжан заҳҳори маъни,
Каломи гавҳари шаҳвори маъни.

Ўзи дарё, сўзи дурдек муҳайё,
Яна маънидин ул дур ичра дарё.

Бундай байтларни Навоий «Хамса»сининг тўртинчи дostonи — «Сабъан сайёр»да ҳам учрата оламиз.

Алишер Навоий «Хамса»сидаги биринчи, тўртинчи ва бешинчи дostonларнинг дебочаларида Жомийнинг «Силсилат уз-заҳаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Сибҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо», «Аҳсан ул-қасас», «Лайли ва Мажнун», «Лавомеъ», «Лавоёҳ», «Ашиат ул-ламаот», «Қимиё», «Шавоҳид», «Нафаҳот ул-унс», «Девони мажмуаи рубоиёт» каби асарлари ўз даври поэ-

зияси ва илмининг энг гўзал намуналари сифатида ба-
ҳоланади.

Навоий «Хамса»сининг бешинчи достонида Жомий
ғазалнети ва манзумаларига бағишланган дилрабо
мисраларни ўқиш мумкин:

Қаю назм, билким жаҳон офати,
Жаҳон офати йўқки, жон офати.

Эшитмаклиги завқнок айлабон,
Вале дардки маъзи ҳалок айлабон.

- 10 Ғазал дарду сўзини ваҳ-ваҳ не дей,
Деса маснавий оллаҳ-оллаҳ не дей!

Жомий ва Навоий ўртасидаги ижодий ҳамкорлик
шу қадар мустаҳкам ва шу қадар яқин эдики, уларнинг
ижодхонаси бир-биридан нур оларди. Улар бир хил
манфаат билан яшар, бир ҳаводан нафас олар, бир-би-
рини назм майдонида янгидан-янги қаҳрамонликлар
кўрсатишга руҳлантирар эди.

- Жомийнинг номи Навоийнинг фақат поэмаларида-
гина эмас, балки унинг «Мажолис ун-нафоис», «Муҳо-
камат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб» каби кўпгина
20 машҳур асарларида ҳамда туркий ва форсий тилларда
ёзган бир қатор лирик меросида ҳам ҳурмат ва сами-
мият билан тилга олинади. Навоий Жомийнинг «На-
фаҳот ул-унс» асарини айрим тўлдиришлар билан
«Насойим ул-муҳаббат» номида туркий тилга таржима
қилди. Маълумки, ҳозирги кунда тасаввуф тарихини
ўрганишда мазкур асарнинг аҳамияти каттадир. На-
воий Жомийнинг «Чиҳил ҳадис»ини ҳам туркий тилга
таржима қилди.

- 30 Жомий ўз тизмаларида Навоийнинг ижтимоий ва
ижодий фаолияти тўғрисида қанчалик самимият билан
гапирса, Навоий ҳам устозига ўз садоқати ва ҳурмати-
ни гўзал мисраларда баён қилади. Навоий Жомийнинг
бутун ижодига, насрий ва назмий асарларига ниҳоят-
да юқори баҳо беради, айниқса, унинг «Ҳафт авранг»-
га кирган дostonларини шеърят оламида катта ижобий
воқеа деб ҳисоблайди:

Социб лақби жаҳон аро нур,
Зоти била Нуран ало нур.

- 40 Абдурахмондин оти номий,
Лекин тошиб иштиҳор Жомий.

Эй барча судук ичинда муртоз,
Фойиз санго файзи бирла файёз.

Чун илминг баҳрига тушуб мавж,
Бу етти ҳубоб уза тутуб авж.

Ҳам назминг насрдек келиб хўб,
Ҳам насринг назмдек дилошуб.

Бу назминг ила насринг сипоҳи;
Олам юзини тутуб камоҳи.

Назминг сифати баёндин ортуқ,
Насрингники дерман ондин ортуқ.

Файзинг била баҳраманд олам,
Олам эли поймоли мен ҳам.

Бу каби мисолларни Навоийнинг ҳамма асарларидан келтириш мумкин. Навоий Жомийга махсус бағишланган «Хамсат ул-мутаҳаййирин»дан ташқари бошқа бир қатор манзумалар ҳам ёзади, қасида — тарихлар яратди. 10

Жомий Шарқ адабиёти тарихининг буюк ва ёрқин сиймоларидан бири бўлганлиги туфайли Навоий унинг ўчмас даҳоси ва олижаноб фазилатларини абадийлаштириш, унинг шуҳратини жаҳоний шуҳратга айлантириш мақсадида шоир ўлимидан сўнг 900 ҳижрий (мелодий 1494—1495) йилда бир асар яратиб, уни «Хамсат ул-мутаҳаййирин» деб атади ва унда Жомийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида сўз юритади. 20

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» ҳеч муболағасиз шундан далолат берадики, Шарқ адабиётида биринчи бўлиб Навоий Жомий ижодиётининг улуғворлигини чуқур ҳис этди. Навоий ўзининг асарида Жомийнинг ҳаёти ва ижодига онд энг қимматли ва нодир маълумотларни тўплади. Бу асарда Жомийнинг чин инсонлиги ҳақида ҳам, улар ўртасидаги ижодий алоқалар тўғрисида ҳам ажойиб факт ва далиллар келтирилган. Ҳозирги кунда «Хамсат ул-мутаҳаййирин» каби Жомий ҳақида ноёб 30 маълумот берувчи бошқа бирор асарни топиш қийин. Жомийга бағишланган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» Навоийнинг табаррук қўли билан ёзилган ниҳоятда қимматбаҳо манбалардандир.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» тўғрисида бу ўринда кенгроқ тўхтаб ўтиш керак. Чунки бу асар улуғ ўзбек шоирининг ўз устози, дўсти, ҳамдарди ва ҳамкори улуғ Жомийга мангуликка қўйган ҳайкалидир...

Жомийнинг вафоти илм ва ижод аҳлига, бутун тараққийпарвар кишиларга чуқур мотам бўлди. Бу воқеа, 40 айниқса, Алишер Навоий учун оғир йўқотиш бўлди — шоир энг яқин кишисидан айрилди. Худди шунинг учун ҳам Жомий вафоти муносабати билан унинг ўғли Зиёвиддин Юсуф ва қариндош-уруғлари қаторида Алишер Навоийга ҳам таъзия билдирганликларида, унга ҳамдардлик изҳор қилганликларида таажжубланарли

ҳол йўқ. Шоир узоқ вақт мотам чекади ва орадан кўп ўтмай «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарини яратади.

Мемуар характердаги бу асар бошдан-оёқ Жомийга бағишланган бўлиб, қуйидаги қисмлардан ташкил топган: Муқаддима — Жомийнинг насаби ва ёшлик йилларига оид материалларни ўз ичига олади. Аввалги мақолат — Жомий билан Навоий ўртасидаги дўстлик муносабатларини, Навоий тили билан айтганда, «иттифокий умр»лар баён этилади. Иккинчи мақолатда Жомий билан Навоийнинг бир-бирларига ёзган мактублари, мактуб орқали қилган мушоиралари тўғрисида маълумотлар берилади. Учинчи мақолатда таърифи ва таснифига Навоий «бонс ва сабаб» бўлган Жомий асарлари устида сўз юритилади ва ниҳоят асарнинг хотима қисмида Жомий кўрсатмаси билан Навоий ўқиб чиққан асарлар тўғрисида сўзланади, шунингдек, Жомий вафотининг тарихи берилади.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг қисқача сўзлаб ўтилган мундарижасининг ўзиёқ унинг Жомий билан Навоий ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини кўрсатувчи фактик материалларга ниҳоятда бойлигини ва шу жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга молик эканлигини кўрсатиб турибди. Улуғ дўстликдан дарак берувчи яна айрим лавҳаларни шу китобдан келтирамиз.

Мана, бир деталь... Алишер Навоий ўз уйида ўтказиладиган турли мажлис, йиғин ва зиёфатларга доимо Жомийни таклиф қилар эди. Қандайдир бирор сабаб билан бу йиғинларда Жомий қатнаша олмаса, унга албатта шу зиёфат учун пиширилган таомлардан улуш юбориб турар эди. Навоийнинг ўзи бу ҳақда ёзар экан, бошқа бир мақсадни кузатади. Гап шундаки, ана шу юборилган туҳфа ва саломларни Жомийга етказувчи Хожа Деҳдор номли шахс бир оз фирромроқ, баднафсроқ бўлган — йўл-йўлакай айрим нарсаларни ўғирлаб, туя қилиб борган. Бу ҳол Жомийнинг Хожа Деҳдор тўғрисида бир неча ҳазиломуз ва ҳажвий руҳдаги қитъа ва рубойларнинг ёзишига туртки бўлган. Мана улардан бири:

Э Хожа, маро эн лутфи худ парварди,
З-овардани пўшти дунба фарбеҳ карди.

Пўшти дунбаро барағбат хўрди,
Бурди ба шикам он чи бапушт оварди.

Навоий томонидаги Жомийга юборилган салом ва туҳфаларни эслаш Жомийнинг мана шундай ҳажв ва ҳазилларининг ёзилиш сабабларини шарҳлаш учун за-

рвр бўлган. Аммо бу деталь, шахсан менга, Навоийнинг Жомийга бўлган — ўғилнинг отага бўлган самимий ҳурмат-муҳаббатидан, халқимизнинг аслий юқори ахлоқ нормаларидан дарак беради. Ахир, бирор зиёфатдан энг яқин, энг азиз ва мўътабар кишиларгагина насиба юбориш бизга қадимдан маълум-ку. Навоий учун Жомий ана шундай, энг яқин, энг азиз ва мўътабар киши бўлган!

Навоий қайси бир ишга қўл урмасин, аввало устоз Жомийдан маслаҳат олар эди. Улар шу қадар бир-бир-ларига яқин ва самимий муносабатда эдиларки, ҳатто қисқа айрилиқ даврларида ҳам деярли ҳар кунни бир-бирларига мактуб йўллар, ҳол-аҳвол сўрашар эдилар. Бу шеърини мактублар ҳам шу улуғ дўстликнинг ажойиб саҳифаларини ташкил этади. Қалб амри билан битилган ва ўзаро ҳурмат ва эҳтиром маъноси билан безатилган бу мактублардан қуйидаги намуналарни келтираман.

Марвдан Навоий Жомийга мана бу рубоийни йўлайди:

То дур фитода сарам аз хокн дарат,
Ҳар рўз диҳам ба номае дарди сарат,
Беҳуд гардам чу нома ояд зи барат
Ман беҳабар аз нома — чи донам хабарат. !

Жомий эса Ҳиротдан Навоийга шу вазн, шу қофиядаги қуйидаги жавоб рубоийсини юборади:

З-он дамки, фитад иттифоқи сафарат,
То бу ки гаҳе кунам ба хотир гузарат.
Гар мурғ парад ба сун ту ё бод вазад,
Хоҳамки диҳам баномае дарди сарат.

Навоийнинг ўз устозига бўлган улкан муҳаббати ва ҳурмати Жомийнинг бир неча асарларини ўз она тилига таржима қилишида ҳам ифодаланган. Маълумки, Навоий Жомийнинг «Нафоҳот ул-унс» ва «Чиҳил ҳадис» асарларини таржима қилади, уларни Жомий тўғрисидаги ўз боблари билан тўлдиради.

Навоийнинг Жомий тўғрисидаги, унинг яратган асарлари ҳақидаги фикрлари тўғрисида жуда кўп сўзлаш мумкин. Уларни жамласа, каттагина бир асар бўлади.

Мен бу ерда улуғ Жомийнинг ўз шогирди, дўсти Навоийга кўрсатган баракали таъсири тўғрисида ҳам, умуман Жомийнинг ўзбек адабиётидаги унинг ривождаги беқиёс роли тўғрисида ҳам сўзламадим. Бу масалалар — махсус лирик мавзулардир. Шунини йўл-йўлакай айтиб кетайки, кўзга кўринган ўзбек шоирлари

Жомийга Навоий қаторида ўз устозлари сифатида қараганлар, унинг ижодига эргашганлар, унга назира ёзиш ёки мухаммас боғлашни ўзлари учун шараф деб билганлар. Навоийнинг Жомий ҳақидаги қуйидаги юрак сўзлари беихтиёр ёдга тушади:

«Алар васфида хома тили лол ва тил хомаси шикастамақолдур. Йиллар тақрир қилса ва қарилар таҳрир суръате бирла битилса, улча ҳаққи бор васфларининг адо топмоғи мутаассирдур, таърифларининг баёнга 10 келмоғи мутааззир».

Бу сўзларни биз Жомий билан Навоий ўртасидаги улуғ дўстлик, ҳамкорлик тўғрисида ҳам, халқимизнинг буюк Жомийга бўлган чексиз ҳурмат ва муҳаббати тўғрисида ҳам айта оламиз.

Жомийнинг адабий мероси кўпгина ўзбек шоирлари жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Мунис, Огаҳий, Муқимийлар учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилди. Бобур ўзининг машҳур «Бобурнома»сида Жомий номини катта эҳтиром билан 20 тилга олди.

Ҳирот Жомий туғилган ва у ҳаётдан кўз юмган шаҳардир. Шунинг учун унинг номи Афғонистон халқлари дилида барҳаётдир.

Жомий Самарқанддаги Улуғбек мадрасасининг ўнг томонидаги иккинчи ҳужрада дарс ўқиган вақтларида ўз умрининг самарали бир муддатини бизнинг Ўзбекистонимизда ўтказди. Мен бугун шу нарсани эслайманки, ёшлик пайтларим дўстларим билан Самарқанднинг гўзал тарихий обидаларини айланиб юрарканмиз, кўпинча 30 Улуғбек мадрасаси ҳовлисига кирардим. У ерда: «Ин ҳужраи Жомий будааст, аз мақдами ўбасе кироми будааст» деган ёзувни ўқиб фахрланардик.

Алишер Навоийдек, бошқа ўзбек шоирлари ҳам Жомий асарларини ўзбек тилига таржима қилган эдилар. Масалан XIX асрнинг машҳур шоири, хоразмлик Огаҳий унинг «Юсуф ва Зулайҳо», «Саломон ва Абсол» асарларини ўзбекчага таржима қилган эди. 1914 (1333 ҳижрий) йилда эса, Жомийнинг машҳур «Ҳафт авранг», «Шарҳи мулло», «Баҳористон» каби асарлари 40 Тошкентдаги Гуломия матбаасида тўлиқ ҳолда нашр этирилган эди.

Диққатга сазовор масалалардан бири шундан иборатки, XIX асрда Фарғонада яшаб ижод этган кўпгина шоирлар ғазал ёзишда Жомийга эргашганлар, уларнинг баъзилари эса Жомийга нисбатан бўлган ҳурматларининг нишонаси сифатида ўз шеърларига Жомий

тахаллусини қўйиб яратдилар. Албатта, бу ерда фарқ шеърларнинг ўзбекча-туркий тилда ёзилишида эди.

Жомийнинг номи Совет Иттифоқи халқлари учун жуда мўтабардир. Жомий ҳам Гомер, Фирдавсий, Низомий ва Навоий каби жаҳон адабиёти тарихидаги улкан сиймолардан биридир. Шунинг учун Жомий фақат бир миллатга хос шоир бўлмай, барча инсониятга дахлдор шоирдир. Жомий ўзининг ўлмас асарларида башариятнинг барча олий орзу-умидларини куйлади. Унинг ижодиёти бизнинг замонамизда тинчлик ва тараққиёт учун хизмат қилади. Биз ўзбеклар ҳам Жомийни ўз шоиримиз деб биламиз. 10

Сўзимнинг охирида шунини сизга маълум қилмоқчиманки, бизнинг Совет Иттифоқида Жомийнинг асарлари таржима қилинмоқда ва нашр этилмоқда. Бунга мисол қилиб «Баҳористон», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайҳо», «Саломон ва Абсол»ларни кўрсатиш мумкин.

Жомийнинг 550 йиллик юбилеи муносабати билан Москва ва Душанбеда шоир асарлари бир неча жилларда нашрга ҳозирланди. Машҳур совет шарқшунос олими Е. Бертельс Жомий ҳақида алоҳида монография ёзган эди. Тошкент Давлат университетининг доценти Ш. Шомуҳамедов «Жомий» номли рисоласини нашр эттирди. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг илмий ходими филология фанлари доктори Порсо Шамсиев «Жомий ва Навоий» номли китобини нашрга тайёрлади. Беруний номидаги Шарқшунослик институтида эса Жомийнинг ўша фонда сақланаётган 500 дан ортиқ қўлёзмалари каталоги тайёрланиб, нашрга топширилди. 20 30

Шу йилнинг декабрь ойида Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида Жомий юбилейига бағишланган илмий конференциялар бўладикки, уларда кўпгина қизиқарли доклад ва ахборотлар тингланади.

Жомийнинг ўтган йили Ўзбекистон ССР Фанлар академияси томонидан нашр этирилган «Рисолаи муסיқий» асарини олиб келган эдим. Уни шу илмий анжуман ташкилотчиларига тақдим этмоқчиман. 40

Абдураҳмон Жомийнинг асарлари мактабларимиз ва олий ўқув юртларимизда ўрганилмоқда, олимларимиз уни кенг тадқиқ қилмоқдалар. Бир неча мактаб ва хиёбонлар Жомий номи билан аталмоқда, унинг асарлари СССР халқлари тилларига таржима қилиниб, миллионлаб тиражларда нашр этирилмоқда. Буларнинг ҳаммаси халқлар дўстлиги, хусусан Совет Итти-

фоқи ва Афғонистон халқлари ўртасидаги дўстликни янада мустаҳкамлаш ва тинчлик учун кураш ишига хизмат қилади.

ПУЛАТ ҚАЛАМ КУИЧИЛАРИ

Бугун ўзбек ёзувчиларининг V съезди очилади. Бу съезд мамлакатимизда меҳнат шараф кўкламида, арзигулик ғалабамизнинг жарангоси олам қулоғини куйларга тўлдириб турган баҳор айёмида ўтмоқда. Андижон этакларидан Амударёнинг ҳар икки қирғоқларига 10 гача бўлган катта даламизда бу йилги мўл ҳосилнинг ям-яшил нав-ниҳоллари барқ уриб ётибди. Миллионлаб олтин барраларнинг қимматбаҳо қоракўллари пардоздан чиқяпти. Сирдарёнинг каскад-каскад ГЭСларидан, Оҳангарон, Олмалиқ, Навоий ТЭЦларидан миллион-миллион вольтли электр нурлари республикамизнинг энг узоқ қишлоқларига сеҳргар томирлари билан етиб бориб, Ильич чироқлари кечаларни кундуздай мунаввар қилмоқда. Ипак қуртлари заррин торлар ўрамоқда. Эрта пишар помидор қизарди. Қулупнайлардан 20 гўдакларнинг лаблари қизил. «Ташсельмаш» конвейеридан юз мингинчи терим машинаси пахтазорга ўрмалаяпти.

ТошДУ, СамДУларнинг неча ўн мингли олимлар армияси куни эрта истиқболнинг пухта режасини ўрганмоқда, таҳрир қилмоқда. Федченко музлигидан шовқинли ирмоқлар водийларга қуйилмоқда. Амударё синглиси Зарафшон билан туташди. Мирзачўл, Ёзёвон, Қарши чўлларидан биз очиб олган ерларнинг сатҳи бениҳоя каттадир.

30 Шуларнинг барисини яратаётган бизнинг халқимиздир. Кўпмиллатли биродарлар оиласи бўлган ўзбекистонлик халқларнинг қудратли заҳматидир.

Тошкентда эса, Ўзбекистон ёзувчиларининг съезди очилмоқда. Бу ерга йиғилган делегатлар юқорида зикр қилинган улуғ халқнинг куйчилари, адибларидир. Булар Ватан шоирлари, халқ ижодкорлари, меҳнат зафарининг баёнчилари, ишбоши кўкламларнинг, шижоат тўла ёзларнинг, баракали кузларнинг, фароғатли қишларнинг илҳомчиларидир. Булар — замонамиз қаҳрамонларининг ёрқин образларини порлоқ тарихимиз 40 саҳифасида абадий қолдиришга, келажак авлодга коммунизмнинг моддий асосини қураётган кимлар эканини яққол дoston қилиб беришга ўз-ўзини сафарбар қилган улуғ зотлардир. Замона қаҳрамонлари, демак, бу ерга

йиғилган делегатларнинг ё акалари, ё укалари, ё қариндошлари, қўшнилари, ёр-дўстлари, энг яқин кишилари дидир. Улар ўз қаҳрамонларини яхши танийдилар ва уларнинг меҳнат маҳоратлари билан таниш кишилар. Худди шунингдек, қаҳрамонлар ҳам ўз навбатида бу ёзувчиларни яхши танийдилар, уларнинг ижодларини ҳурмат қиладилар, китобларини муқаддас билиб ўқийдилар, чунки бу ижодий маҳсулотларнинг кўз булоғи шу ижодкор халқнинг ўзгинасидир. Ўз-ўзини танимак — етук инсонлик фазилатидир.

10

Шунинг учун ҳам съездга йиғилган делегатларнинг юраги халқимиз ва тарих олдидаги масъулиятлар ҳисси билан изтиробда, элимизнинг кўзи, қулоғи эса съездда, ҳар бир айтиладиган сўз, ҳар бир ҳал қилинадиган масала ва ҳар бир маъқул баённи ҳарфма-ҳарф текшириб, диққат қилиб турибди.

Кеча, 9 майда Бутуниттифоқимиз лаънати фашизм галалари устидан қозонилган ғалаба кунининг 20 йиллигини нишонлади. Қалбларимиз шу кунни йигирма йил бурунги ҳаяжонлар ичида қайтадан тепиб турди. Ақл хазинасидан уруш йилларининг негативларини кўз ўнгимизда такроран жилвалантирдик. Шу дамларда бу улуғ Ватанда жангчи бўлмаган ким бор эди, ахир? Маршалдан тортиб оддий солдат Турсунбойгача, олдинги сафдаги артиллериячидан тортиб, омонат касса қоровулигача, разведкачи Иван Николаевичдан тортиб, етим боқиб ўстирган Розия кампиргача, ҳаммамиз ўз постимизда солдат эдик. Ҳамма ёзувчилар, ҳамма шоирлар Улуғ Ватан уруши учун ўзларини сафарбар деб эълон қилган эдилар. Шу йилларнинг эпопеяларини ўқиган киши унинг муаллифларига ташаккур айтмай қололмайди. Кўп ёзувчиларимиз бир қўлда қалам, бир қўлда автомат билан жангда эдилар. Бир қисмлари шу қаттол жангда қурбон бўлдилар. Жаҳонда жондан азиз, ҳаётдан ширин нарса йўқ. Модомики, Ватан учун, халқ учун, ўз суйган партияси учун жонини фидо қилган экан, бу кишиларга ҳатто офтоб муҳрли ҳужжатнинг ҳам ҳожати йўқ.

20

30

Мен касбдош тенгқурларим ўртасида кексароғиман. Менинг ақл хазинамдаги жаҳоний негативлар кўпроқ бўлиши мумкин:

Не-не замонларни кўролдим, ахир,
Кўзим қорачиғи ўзи бир жаҳон.
Манглайимдан ўтган ҳодисалар-ла
Бошим тўнтарилган кичик осмон.

Кўз юмиб, муроқибага борсам, бир чеккадан ажо-

317

йиб дostonнинг боб-бобларидай замонлар ва ҳодисалар ўтаверади.

Империалист босқинчиларнинг малайлари бўлган босмачиларнинг халқимиз бошига келтирган мусибатлари, вайрон қишлоқлар, кўча-кўйларни тўлдириб юрган увин-тўда боқимсиз гўдаклар, босмачиларнинг Қизил қўшинимиз томонидан буткул янчиб ташланиши, тирик Фрунзелар, Куйбишевлар, Ҳамзаларнинг сиймолари, биринчи заборнийга берилган нон, НЭП замонасининг ялмоғизлари, чарви еган мушукдай кўзи ялтиллаб дўконларда ўтирган мағрур, аммо бефаҳму бесавод, бераҳм савдогарлар; биринчи совет мактаблари, интернатлар, биринчи савод ва чаласавод курслари; Урта Осиё республикаларини ташкил қилиш йиллари, пролетар доҳийси Лениннинг вафотида Тошкент сквери, М. И. Калинин, Акмал Икромов, Йўлдош ота Охунбобоевларнинг образлари, ер-сув ислоҳоти, паранжига қарши ҳужум, биринчи ташланган паранжининг гулханлари, жоҳил эрлар томонидан ўлдирилган минглаб жувонлар (гапирсам ўчим ҳам, ҳасратим ҳам кўп), қулоқларни синф сифатида тугатиш; биринчи ташкил топган колхозлар, беш йиллик планлар, қайтадан тикланиш даврлари... кўз ўнгимдан ўтаверади, ўтаверади.

Албатта, бу тарихий замонлар мен ва менинг сафдошларим бўлган ёзувчилар томонидан озми, кўпми қайд қилинган. Аммо қизиғи шу ердаки, биз у замонларда ёзувчигина эмас эдик, юраги темирчининг кўрасидек ўт пускириб турган комсомоллар эдик, активлар эдик. Сув ва ҳаводай ҳамма ерда зарур эдик. Қишлоқда биринчи радио карнайи ўтказган ҳам ўзимиз, қочоқ босмачини тутган ҳам ўзимиз, хотин-қизлар клубида нотик ҳам ўзимиз, муаллим ҳам ўзимиз, мухбир ҳам ўзимиз, қулоқлардан калтак еган ҳам ўзимиз, уларни отишга ҳукм қилган ҳам ўзимиз.

Кўпимиз мактаб кўрмаганмиз. Шу инқилобнинг ўзи, такомил қилиб бораётган кундалик социалистик ҳаётнинг ўзи, аслида Ленин идеяси ва партияси бизга ҳам муаллим, ҳам мураббий бўлган. Чунки оталаримиз шу инқилобнинг чанқоғи эдилар, биз уларнинг умид ва ҳисларининг ворислари эдик. Биринчи электрчироқ ҳам, биринчи қулоқрадио ҳам, ботинка ҳам, соқол қирдириш ҳам, тиш чўтка ҳам, боршч ҳам, бизнинг замоннинг руслари ҳам янги эди. Улар бизни «товариш» дедилар, бу бизга жуда ёқди.

Мен бу гапларни нега шунчалик чўзиб айтаётганимнинг боисини қуйироқда биласиз.

Ўзбекистон ёзувчиларининг IV—V съездлари ўрта-
сидаги ютуқлари гоят катта бўлди. Адабиётимизнинг
гоявий такомили йўлида айниқса ҳамма ёзувчилари-
мизнинг ҳиссаси катта бўлди. Бугун биз бу ерда ҳой-
наҳой шу ютуқларимизни мақтаб ҳам анча гапирсак
керак. Аммо нимани қўлга киритибмиз, бу энди нақ-
дин?.. 13. Ҳадеб мақтанавериш керак бўлмас. Бир за-
монлар-ку мамлакатимиз учун Днепр ГЭСни қуриш
катта воқеа эди. Биз ҳалигача шу қурилиш билан мақ-
таниб қолмадик-ку. Волгадаги Волгоград, Ленин, Си- 10
бирдаги Братск ГЭСлари олдида Днепр ГЭС дoston
олдидаги ғазалдай бўлиб қолди.

Шу икки съезд ўртасида анчагина истеъдодли, илм-
ли ёшлар ҳам етишиб чиқди. Буларнинг ижоди халқи-
мизнинг меҳнатига далда беради, аллалаб ухлатади,
енгил руҳ билан уйғотади. Аммо гинахонлигим шу ер-
даки, биз тонги ёзувчилар юқорида баён бўлганидек,
революциянинг бош йилларида ҳеч қандай қийинчи-
ликлардан тап тортмай революцияни куйлай олдик. 20
Бироқ ёшларимиз бутун моддий ва маънавий имкони-
ятлар ўз ихтиёрларида бўлган ҳолда камроқ ёзмоқда-
лар, тантиқлик қилмоқдалар. Баъзан-баъзан жўн, ялан-
ғоч сентименталь «лирика»лар овоз чиқариб қўймоқда.
Бу ёшларнинг тарбиясига ёмон таъсир қилмоқда. Ишо-
наман, шу тўғрида ҳам сўзлар бўлар.

Кўпинча Ёзувчилар союзида, Композиторлар союзи-
да бўладиган ижодий мажлисларда ашулалар текстини
танқид қиламиз. Танқид-ку яхши нарса. Аммо кўп шо-
ирларимизнинг қўлидан келади, текст ёзиб беришса
бўлмайдими? Дуруст, пахта ўзбек халқининг ғурури, 30
аммо ҳамма қўшиқда пахта деявериш одамни зерик-
тириб қўяди.

Улуғ Октябрь революциясининг 50 йиллиги ва Вла-
димир Ильич Лениннинг 100 ёшга кириши яқинлашиб
қолди. Жаҳон халқларининг бахтига Улуғ Октябрь
келтирган куннинг мазмунини ифода қилиш ёзувчининг
шарафли бурчидир:

Ким эдингу ким бўлолдинг,
Не бор азиз жонингда,
Эй дил, бергил сарҳисоб.

40

Буни куйламоқ ўз республикамизнинг тарихий ўсиш
йўлини сарҳисоб қилмоқ бўлади.

В. И. Ленин, айниқса, Шарқ халқлари учун, шу
жумладан ўзбекистонликлар учун не даражада раҳна-
мо ва ғамхўр йўлбошчи эканини бутун ақлимиз камо-
лоти билан куйлашимиз керак. Яъни В. И. Лениннинг

таълимотларини ўз асарларимизда акс эттиролсак, ота олдида фарзандлик бурчини бажарган бўламиз.

Сўнгги вақтларда Америка империалистлари бошлиқ ваҳший капитализм яна ҳужумга бошлади. Жанубий ва Шимолий Вьетнамга қилинаётган ҳужум, Лаос ва Камбоджа устида олиб борилаётган иғво ва Лотин Америкаси, айниқса, Доминикана республикаси устига қилинган босқин буни яққол кўрсатиб турибди. Жанубий шарқий Осиё, хусусан, хавф остидадир. Озодликка интилаётган Шарқ ва Лотин Америкаси муттасил империалистлар таъқибига учрамоқда. Шундай нозик кунларда «майда-чуйда «оилавий» келишмовчиликлар билан банд бўлмасдан, шу тўғрида узун гапирмасдан, совет ёзувчисига хос кўркем улуғворлик фазоси, кенг зеҳн, умумбашарий маслаҳатлар билан борлиқ съездимиз шиори бўлса, гўзал бўлади. Владимир Ильич бундан ярим аср бурун совет адабиёти ҳақида сўзлаб:

«Бу озод адабиёт бўлажак. Чунки у мамлакатнинг гули, куч-қудрати ва келажаги бўлган миллионлаб, ўн миллионлаб меҳнаткашларнинг маънавий бойлиги бўлади», деган эди.

Шу таълимотни асос қилиб айтиш керакки, совет ёзувчисининг ижодидаги ҳар бир сатр ўз халқи манфаати, Ватан манфаати учунгина ёзилган сатр бўлади. Унда ҳеч кимни ҳеч нимага мажбур қилмайдиган ва сафарбар этувчилик роли бўлмаган, бир гугурт чўпча чўғсиз ва ҳароратсиз, бир ялам тузча татимсиз ва лаззатсиз ижод бизга бегонадир.

«Қўй келади қўзи билан, бир-бирининг изи билан» деганларидек, ижодда ҳам, ташкилий раҳбарлик ишларида ҳам ёшларимизнинг туганмас ғайрат, шижоат, қобилият, онг ва маърифатларига қўрқмай ишонавериш керак. Бунинг учун партиямизнинг узоқларни кўра оладиган сиёсати бизга раҳбарлик қила олади.

Ёзувчилар союзининг эндиги раҳбарлик органлари ҳамма ёзувчиларнинг баҳамжиҳат бирдамлиги асосида, адабиётимизнинг ижодий равнақини кўзда тутиб, халқимизга хизмат қилишни мақсад қилиб иш олиб борса, дуруст бўлур эди.

40 (УТКИР САТИРА УСТАСИ)

Уткир сатира устаси Степан Олейник республика-мизга меҳмон бўлиб келар экан, аския, ҳажв, лутф сўз ишқибозлари бўлган ўзбек китобхонлари учун бу қувончли учрашув бўлади. Степан Ивановичнинг «Правда» ва «Крокодил» саҳифаларида чиққан мурасасиз,

беомон, ҳозиржавоб ҳажвлари бизларга кўпдан таниш. Унинг ижоди кўпмиллатли адабиётимизнинг жанговарлик, курашчанлик руҳини оширувчи ёрқин саҳифадир.

КЎП ҚИРРАЛИ ИЖОДКОР

Қарабсизки, сафдошларимдан, қирқ йил мобайнида бирга-бирга ижод қилиб келган касбдошларимдан бири, қадрдоним, азиз ўртоғим Собир Абдулла ҳам 60 ёшга кириб қолибди.

Гарчанд 60 ёш ҳали ўрта умр ҳам эмас. Йигитликнинг охиридир, ўрта умрнинг бошланаверишидир, чунки 10 бизда ўрта умр 70 ҳисобланади.

Қалби катта умидлар билан тўлиқ, келажакдан тоғтоғ илинжи бўлган ижодкор халқ фарзанди учун 60 ёш — умр ўртасидаги бир бекат, холос. Собир Абдулла ҳам мени тасдиқ қилади:

Йигитлик даври ўтиб кетди, энди мен на қилай,
Йироқни кўзлайину бахтиёр умрни тилай.
Йигитлик умри ўтиб серунум — ачинмоқ йўқ,
Суянчиғим жуда кўп, кексайиб нечук йиқилай.

Узундан-узоқ ҳаёт йўлида ҳар кишининг энг яқин 20 дўсти, ажралмас ҳамроҳи — ўз қалби, кўнглидир.

Ҳамиша, эй кўнгул, бўл менга ҳамроҳ,
Ҳар ишда ҳар қачон ҳушёру огоҳ.
Хатога бошласанг, кўнглим демасман,
Дилим бўлма, хато қилсам баногоҳ,—

дейди шоирнинг ўзи ҳам.

Собир Абдулла ўзбек адабиётининг толмас-толиқмас, чарчамас, фидойи заҳматкашларидан биридир. Совет давримизга, улуғ Ленин партиясига, халқимиз ва Ватанимизга бўлган чинакам ихлос ҳамма тенгдошлар каби Собирни халқ санъаткори даражасига етказди. Бу камолот йўлида Коммунистик партиямиз бизга ҳар кун, ҳар соатда меҳрибон устоз бўлиб келди. Собир Абдулла улуғ партиямизга ёзган бир мустаҳзо-30

Сен бор, бу ҳаёт фахрланур, сен ила эл шод,
ҳам бахтлигу озод,
юрт тинч, Ватан обод.

Ўргатдинг ўзинг бизга яшашни, улуғ устод.
Кўрсатдинг узоқ йўлни, йироқни кўра олдик,
Давр сура олдик,
Эрк қура олдик,

Бир аср йўлини йилда босиб улгура олдик,

— дейди. Ҳақ гапни айтади.

У ўзининг узоқ ижодий йўлида ёлғиз эмас эди, яқин дўстлари орасида яшади:

Хуш кечар умрим менинг чин дўсту аҳбоби билан,
Дўсту аҳбобим азиз ахлоқу одоби билан,—

деб, менинг сўзимни тасдиқлайди. Ахир, биз у билан бир замонда, бир мақсад йўлида бирга-бирга яшаб ижод қилмоқдамиз, она Ватанимиз шаънини куйламоқдамиз. Шоир она юртимизни шундай таърифлайди:

10 Ембу тупроғи кўзимга тўтиё,
 Еки ҳар бир сабзаси меҳригиё,
 Тоғ демак, ҳар реза-реза тошлари
 Қадрда гавҳарми ёки мўмиё.

Сигмагай дилга диёрим ишқидан бегона ишқ,
Қилди кўнглимни Ватан бу жон билан ҳамхона ишқ...

Фуруру фаҳрим эурсан муқаддас эй тупроғ,
Ғазал тўқиш ила куйлаб ҳақингда, кўнглим чор.

Ғубор — сурмаларингдан мудом кўзим равшан,
Ёзишда тўхтаса, гар васфдан: кўлим титроғ.

Собир Абдулланинг:

20 Эй ҳур Ватаним, тоза тану жон ила севдим,
 Жон ила тану покиза виждон ила севдим,—

деган қўшиғи йигирма йилдан буён эл оғзидан тушмай айтилиб келади.

Хуш замон қутлур замондурким, замон бўлмиш менга,
Ҳур замонда ҳар томон доруломон бўлмиш менга.

Бу кўнгли кенгликда еру осмон бўлмиш менга,
Ҳарна мавжуддир жаҳонда, навқирон бўлмиш менга,
Кўҳна бу олам бугун янги жаҳон бўлмиш менга,—

деб, ўзи яшаб турган замонасини улуғлайди шоир.

30 Собир Абдулла юзлаб қўшиқлар ёзган. Радио про-
граммасида ҳам бирор кун йўқдирки, шоирнинг бирор шеъри куйга солиб ўқилмаса. Собир Абдулла кўпинча аруз вазнида ёзади. Аруз, ахир, ота-боболаримиздан, классикларимиздан мерос формадир. Аруз бўлсин, бармоқ бўлсин, сочма шеър бўлсин, формаларнинг кўп бўлгани яхши. Айниқса, арузда ёзмоқ шоирдан катта маҳорат талаб қилади. Яна шунини аниқлаб олиш керакки, бизнинг шеърдаги аруз араб эмас, «арузи туркий»-дир. Собир Муқимийларнинг, Фурқатларнинг давомчиси сифатида арузнинг бутун назокатини, техникасини эгаллаб олган забардаст шоирдир. Модомики, бизда классик музика халқимизнинг энг севган куйларидан

бири экан, унинг сўзлари албатта, арузда ёзилган шеърларни талаб қилади.

Собир Абдулла кўзга кўринган драматургларимиздан биридир. Унинг бир қанча пьесалари йиллар мобайнида саҳнамизни обод, томошабинларни мамнун қилиб келади. Яқинда у ўзининг учинчи хислатини ҳам кўрсатди. У Муқимий турмушидан «Мавлоно Муқимий» деган ҳаётий лавҳалар китобини ёзди, бу кўпчиликка манзур бўлди.

Собир Абдулла ўз юбилейи арафасида катта девон 10 яратди. «Девон» деб аталган шеърлар тўплами Собир Абдулланинг 40 йиллик ижодидан бир қисмидир.

Менинг қадрли дўстим Собир Абдулла ана шундай кўп қиррали ажойиб шоир, драматург ва адибдир.

Сўз охирида бизни шу вояларга етказган улуғ, шонли Коммунистик партияга чексиз миннатдорчилигимизни билдирамиз. Бу миннатдорчилик Собир Абдулланинг қўйидаги мисраларида ўз ифодасини топган:

Сен яшарсан бу ёруғ қалбларда ҳар он, партия
Сен билан топдим шуур, покиза виждон, партия,
Қим шараф-шон истаса, бердинг шараф-шон, партия,
Фикру ижодим равон ёзганда достон, партия.

20

АДАБИЙ ОИЛА

Кишилар умид билан оила қурадилар. Келажакдан тоғ-тоғ орзулари бўлади. Йигитлар, қизлар ўз муносиб жуфтларини қидирадилар. Терешкова билан Андрианинг муносиб жуфтлиги ҳаммага мақбулдир.

Адабиёт тарихида ҳам бундай садоқатли жуфтлар кўп. Шоирамиз Саида билан адибимиз Саид Аҳмадларнинг ҳаётий иттифоқи ҳам шундай маъқул жуфтликнинг намунасидир. 30

Кичкинагина самимий бу оила баҳамжиҳат адабий ижодкорлик хусусияти билан кўпчиликнинг таважжухини ўзига тортган заҳматкаш бир ячейкадир.

Яқингинада, 15—20 йиллар илгари адабиётимиз ўзининг етук шоирларини қўмсаб кутарди. Улар халқимиз орасида халқимизнинг улуғ ижодкор тафаккурини ифода қилувчилар сифатида бугун мавжуддирлар.

Ҳозирги сўзим Саида тўғрисида, чунки бу шоираниннинг шу вояга етиб келувида каминанинг ҳам озгина мураббийлиги бўлган. Саиданинг биринчи китобини ўқиб, «Қизингиз ёзди» деб ном қўйиб берганман. Халқимизнинг Саидага қилган яхши нияти бекор кетмади. У хотин-қизларга хос назокат, ифордай татимли лирикаси билан дилларимизни эркалаб, ҳордиқлари-

40

мизни ёзиб, меҳнатга рағбатимизни тоблантирадиган, идрокимизни гўзалликлар томон етаклайдиган, фаҳмли шоирамиз бўлиб етишди.

Энди Саид Аҳмад тўғрисида. Қуни кеча бир даста «Муштум» қўлтиқлаб, менинг уйимдан Абдулла Қаҳҳорниқига, униқидан мениқига қатнаб, бирор жўяли маслаҳат қидириб юрган Саид Аҳмад бугун бақувват сатирик, юморист ёзувчимиз бўлиб етишди.

10 Бировни кулдира олиш учун ўзинг кула билишинг, кулгининг қай сўзда, қай феълдалигини излаб топишинг, кулгининг қадрига етишинг, кулгининг оддий ҳаётдаги баланд даражасини фаҳмлашинг, беозор кулгилар билан кишиларнинг ҳаётини ғам-ғуссадан озод қилишинг ва кулгининг бир талай бошқа хусусиятларини сеза олишинг шарт. Сатирик-юморист ёзувчи айниқса халқ ҳаётининг энг кичик икир-чикирларини билиши, бийрон тилга, мунтазам ва нозик дидга эга бўлиши лозим.

20 Эллиқ ёшга кирган киши оз деганда ўзидан илгариги яна эллиқ йилнинг жамулжами, бир асрда ўтган ҳодисаларни, ўз халқи тарихини мукамал билиши керак. Гарчанд, Саид Аҳмад Николай замонасидаги қози, порахўр, эллиқбоши, бой-қулоқларни кўрган эмас. Лекин ғоят синчков табиати билан ҳаммасини билиб олган. У бирон миршаб — городской устидан кулмоқчи бўлса, тип-тиригини шоп-шалопи билан кўз олдингизга келтириб қўяди. Мен Саид Аҳмадни замонамизнинг пешқадам ҳикоянавислари сафида кўраман.

30 Саид Аҳмаднинг майда сатирик-юмористик ҳикоялари ғоят ҳаётийдир, жозибадордир, эсда қоладиган, эсга тушганда кулиб юрадиган ўзимизнинг ҳикоялардир. У яқинда қаламини жиддий нарсалар устида ҳам сынаб кўра бошлади. «Уфқ» деган роман ёзди. Бу роман Иккинчи жаҳон уруши йилларидан олинган мусибат кунларининг қиссасидир. Бу романда у қанчалик муваффақият ва камолотларга эришган — танқидчиларимизнинг мўътабар сўзларига мунтазирмиз. Ҳар ҳолда, бу китоб ўзбек адабиёти хазинасида бор.

40 Мен тотув, бахтиёр, ижодкор, ширингина бу адабий оилага кўпдан-кўп равнақ ва камолот тилайман.

МЕНИНГ ЯРИМ АСРЛИҚ ДЎСТИМ

Мен Ойбек билан жуда ёшлиқдан, остона ҳатлаб кўчага чиқа бошлаган кундан ўртоқман. Маҳалламиз бир-бирига яқин эди. Анҳорда, Эшвали аканинг қўш

обжувози жойлашган ернинг қуйроғида, Опар тарнов-
да бутун яқин маҳаллаларнинг болалари ичида мен
ҳам, Ойбек ҳам бирга чўмилардик. Ёни бери аллоф,
аравакаш, бозорчиларнинг отларини чўмилтириб бе-
рардик. Оқшомлари ўғил-қиз болалар йиғилиб, мин-
ди-минди, қушим боши, ботмон-ботмон, оқ теракми-қўк
терак, бекинмачоқ ўйинларини бирга-бирга ўйнардик.
Ойбек Дегрез мактабида, мен Қўрғонтеги мактабида
бошланғич эски таҳсилни олдик. Кейин у «Намуна»
мактабига, мен «Ҳаёт» мактабига кирдим. Бу мактаб- 10
дан кейин Ойбек Ленинградга ўқишга кетди, мен му-
аллимлик қила бошладим. 1924—25—26 йилларда мен
маориф комсомоллари ячейкасининг секретари эдим.
Ойбек бизнинг ячейка ҳисобида эди, вносни менга тў-
ларди. Ойбек русчага уста бўлиб кетди, мен нўноқ
эдим, ҳавасим келар эди. Ойбек шеърлар ёза бошла-
ганда биринчи шеъри маориф комсомоллар ячейкаси-
нинг деворий газетасида босилган. Тахминан «Ўзбек
қизига» деб аталган бўлса керак.

«Мўралама, ҳой ёш қиз,
Эшинг тирқишидан,
Борлиқ куларми сенсиз,
Чиқ энди уй ичидан!»—

20

деб бошланарди у.

Биринчи китобларимиз чиқди. Шундан буён ҳар
йили Ойбекнинг бир-икки янги китоби чиқиб туради,
каминаники ҳам. Бора-бора халқимиз ўртасида танилган,
эътироф қилинган эътиборли ёзувчилар бўлиб қолдик.
Қирқ тўртинчи йили бир кунда баб-баравар Ўзбекистон
Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо бўлиб сайландик. 30
Бу сатрларни ўқиб, Ойбек тўғрисида ёзмоқчи бўлган
Ғафур ака, ҳадеб нега ўзини қистираверди экан, де-
манг. Тақдиримиз шундай келди. Икки ғариб маҳал-
ладан чиққан икки ғариб йигитни улуғ Ленин парти-
яси шунчалик вояга етказди. Шу миннатдорчиликни ёзар
экансан, чор-ночор ўзинг ҳам қўшилишиб кетасан
киши.

Олдинма-кетин лауреат бўлдик. Аммо тан бериб ай-
тиш керакки, Ойбек ғоятда бардошли, қунтли, заҳмат-
каш ижодкордир.

40

Ойбекнинг серҳосил, ўткир ижодкорлигини бизнинг
адабиёт тарихида кимга ўхшатиш мумкин?

Ойбекни ўзига, Ойбекка ўхшатиш мумкин.

Асарларини ўқиб улгуролмайсан, янги бир асар би-
лан «мана ман» деб, рўпарангда табассум қилиб ту-
ради.

Қандай яхши, яхши...

Мен 50 йилдан ортиқроқ бирга-бирга ўсиб, камолга етган азиз дўстим билан яна шунча йиллар сиҳат-саломатликда дийдор кўришиб туришни орзу қиламан.

САНЪАТ ЖАВОҲИРЛАРИ

Одамзод ақли ва зеҳнининг имкониятлари бениҳоя кенг ва чуқурдир. Саксон ёшга кирган киши ҳам билгуси, танигуси, ўргангуси келади. Янгидан ўрганилмоқчи бўлган маърифат ҳар қандай мушкул муаммосимон кўпқиррали бўлишига қарамай, инсон уни идрок эта олади. Ҳар бир устознинг шогирдга ўргатган билими шогирд учун бир кўприқдир. Ҳа, «Чайка» деб аталган М. Горький номли Москва академик бадиий театрининг республикамизга келиши ҳам бизнинг санъаткорларимиз учун катта бир мактабдир.

Мен, шу ўринда улуғ устозимиз Алексей Максимович Горький билан учрашган чоғларимни яна ёдимга олдим. Биз бир группа ўзбек ёзувчилари Москвада у киши билан учрашишга муяссар бўлган эдик. Алексей Максимович билан суҳбатлашиш бизга катта бир мактаб бўлдики, шу орқали адабиётга бўлган ихлосимиз, ҳавасимиз янада алангаланди.

Уч-тўрт кундан буён Тошкентда рус маданиятининг, санъатининг улкан байрами давом этаётир. Алишер Навоий номли гўзал театримиз биносида, Максим Горький номли театр саҳнасида, Свердлов номли концерт залининг ҳашаматли саҳнасида «Чайка»нинг спектакллари намойиш қилинмоқда. Бу биз учун катта қувончдир. Ленин мукофоти лауреати, марҳум, бироқ номи ўлмас Николай Погодиннинг машҳур «Кремль курантлари» пьесаси Алишер Навоий номли театр саҳнасида кўрсатилди. Улуғ доҳиймиз Владимир Ильич Ленин образини яратган атоқли санъаткор Б. Смирновнинг моҳир санъатини қойил қолиб кўрдик. Бу образ шунчалик мукамал яратилганки, гўё улуғ устозимиз ўзи ақл-идроки билан обод қилган Шарққа дадил қадамлар билан меҳмонга келганга ўхшайди. Бу ерда Ленин ёққан чироқлар яна порлаб кетди.

Мен юрак саломимни,— қўлимни кўксимга қўйган ҳолда,— Максим Горький номли бу отахон театрининг ижодкор коллективига қайта-қайта йўллагусиман.

СУЯНГУДАЙ ТОҒЛАРИМ БОР

Мирмуҳсин ҳақида

Шу йилнинг ўзида беш ўзбек ёзувчисининг олтмиш ёшга кирганликлари нишонланиб, юбилейлари ўтказил-

ди. Булар — Ойбек, Уйғун, Собир Абдулла, Назир Сафаров, Фатхуллин ўртоқлар. Шоирамиз Зулфияхоним бўлсалар эллик ёшга кирдилар, яқинда юбилейларини ўтказамиз. Орада яна озгина фурсат ўтади, саломатлик бўлса, ўзбек адабиётида навбат кутиб турган азамат, навқирон, заҳматкаш ижодкор бир бўғин ҳадемай бир ўрмондаги текис қарағайлардек элликка кириб боради. Булар: Ҳамид, Асқад, Мирмуҳсин, Туроб, Рамз, Саид Аҳмад, Шукрулло ва ҳозирча ёдимдан кўтарилган бошқалари.

10

Юқоридагиларни, мабодо оқсоқол ёзувчиларимиз, десак, иккинчи бўғинни, қорасоқоллар, деймизми, наслимиз ва адабий ҳазинамизнинг гавҳарлари деймизми, бирор жўяли таъриф топилиб қолар...

Дарҳақиқат, мен бу иккинчи бўғин тўғрисида гап борса, қирқ азамат ўғилнинг отасидай, ўзимда қалбим тўла ғурур сезаман.

Баъзи-баъзида ҳамма кишиларга хос қиттайгина тушкунлик, ўз ижод якунидан норизолик, умр ўтиб кетаётганидан афсус сингари туйғулар ваҳим солса, шу укаларимнинг соғу саломат ижод қилиб турганликлари билан ўзимга далда бераман. Суянгандай тоғларим бор, деб қувонаман. Давомим бор, деб қалбимга тасалли бераман. Шу соғлом ижодий плеяданинг пўлат занжирдай мустаҳкам силсиласида бир кўзанақ бўлиб шоир Мирмуҳсин туради.

20

Бу шоир адабиётда туғилгандан буён ўз муборак касбига ихлос билан, тинмағурлиги билан, асаб даражасидаги содда, ҳақиқийлиги билан, қаноати билан ажралиб туради.

30

Дуруст, баъзи танқидчилар: унинг баъзи шеърларида лирика кам, деб камситгандай бўлиб юрадилар. Гап замонга, халққа энг зарур гапни ўз вақтида айта олишда.

Унинг «Уста Ғиёс» поэмаси Улуғ Ватан урушидан сўнгги қишлоқ хўжалигимизни қайтадан тиклов давридаги маъқул асардир.

Бизнинг адабиётимизда халқ оғзаки адабиёти ва Дурбек, Лутфий, Навоийлар бошлаган дostonчиликларни ҳисобга олмаганда, янги замон мазмунидаги романчиликда Мирмуҳсиннинг «Зиёд ва Адиба»си биринчи манзум романдир. Бу жанрда Мирмуҳсин қанчалик муваффақ бўлди, бу энди адабиёт танқидчиларининг мўътабар фикрларига мунтазирдир.

40

Ўзинг шоир ё адиб бўлишинг мумкин, аммо бир ғуруҳ шоир ва адибларнинг ижод саройида саройбон

бўлиб туришинг ғоятда мушкул ва масъулиятли вазифадир. Мирмуҳсин «Шарқ юлдузи» журналида роппароса ўн йил редактор бўлиб турди. Партиямиз органи бўлган шундай катта даргоҳда шунча муддат масъул бўлиб туриш, бу энди унга партиямиз томонидан билдирилган катта ишонч белгисидидир.

Сўнгги йилларда у республикамизнинг йирик ва кекса журналларидан «Муштум»га редакторлик қилиб келмоқда.

10 Устидаги вазифаси ва масъулиятлари ғоятда чўнг бўлишига қарамай, у тинмай ижод қилмоқда. Сўнгги йилларда у «Жамила» повести, «Араб ҳикоялари», «Чиниқиш» романи, «Чўри» тарихий повестлари, бир талай ҳажвий ҳикоялар, кўп-кўп яхши шеърлар ёзди.

«Совет Ўзбекистони»нинг бу саҳифасидаги асарлари ҳам унинг янги ижодий маҳсулотларидан кичик намуналардир.

20 Ишқилиб, ҳаммамиз омон бўлайлик, замондошларимизнинг муносиб қиссаларини тарихда қолдириш учун ижод қила берайлик. Шояд замондошларимиз воситасида ўзимиз ҳам коммунизм қураётган улуғ халқимизнинг ғоят катта тарихида ҳисобга кириб қолсак.

БУЮК УСТОЗ

30 Бугун буюк шоир ва олим, донишманд ва халқнинг энг меҳрибон дўсти улуғ Алишер Навоийнинг туғилганига 525 йил тўлди. Мана шу мўътабар кунни дўстлар доирасида нишонлаш аллақачон ажойиб традицияга айланган. Бироқ бу йил мана шу ажойиб кунни алоҳида, тарихий шароитда кутиб олмоқдамиз. Биз ҳозир Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг XXIII съезди арафасида турибмиз. СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг улуғвор етти йиллик плани ошиғи билан бажарилди. Коммунизмнинг нуроний чўққиларига бизни космик тезлик билан яқинлаштирувчи янги, улуғвор беш йилликка забардаст қадам билан кириб келдик.

40 Съезд олди вахтасида турган совет халқи ҳар кунни ўзининг халқ хўжалиги ва маданиятини ривожлантириш соҳасидаги янгидан-янги муваффақиятлари ҳақида хабар қилмоқда. Бундан бир ҳафта муқаддам бутун жаҳон тарихига янги, олтин саҳифа ёзилди. Космик фазога инсоният тарихида биринчи бўлиб ернинг сунъий йўлдошини чиқарган, жаҳонда биринчи бўлиб инсонни космосга кўтара билган ва ҳаммадан аввал кос-

монавтнинг кемадан космик фазога чиқишига имкон яратган совет олимлари ва конструкторлари, инженер-техник ходимлари ва ишчилари жаҳон тарихида биринчи бўлиб «Луна-9» автоматик станциясининг ой сатҳига юмшоқ қўнишини ҳам таъминладилар. Ҳозирги кунда Совет Иттифоқининг яна бир вимпелни халқимизнинг даҳоси, фан ва техникамизнинг забардаст қудратини намойиш қилиб, Ойда нур сочиб турибди.

Мана шундай тарихий шароитда мен сизларни, мўътабар дўстларим, совет халқининг яна бир байрами, совет халқи маданиятининг байрами билан — бутун умрини инсон манфаатларига, бутун ижодини улусга нафетказишга хизмат қилдирган улуғ зот Алишер Навоий туғилган кунга 525 йил тўлган кун билан муборакбод қиламан. 10

Алишер Навоий туркийгўй шоирларнинг биринчиси эмас, албатта. Унгача ҳам қанчадан-қанча ҳассос шоирлар, ҳатто малик ул-каломлар яшаганлар. Аммо унгача ҳеч ким туркий халқлар тилларининг имкониятини Алишер Навоийча муваффақият билан исботламаган. У ўзининг фақат илмий асарлари билангина эмас, балки жаҳон адабиётининг дурдоналаридан бўлган «Хазойин ул-маоний» ва «Хамса»си билан ҳам туркий халқлар адабиётларининг ривожига бебаҳо ҳисса қўшди. Алишер Навоийнинг ўз мундарижаси ва санъати билан форс-тожик адабиётининг энг нодир намуналари савиясида турувчи шеърларидан ташкил топган «Фоний» девони шоирнинг туркийгўйлигига сабаб, форс тилида ижод қилишга ожизлигидан эмас, балки ўз она тилидаги адабиётни ривожлантириш, унинг имкониятларини амалда исботлаш бўлганлигини кўрсатади. 20 30

Алишер Навоийнинг ижоди ўзбек тилининг бойлиги ва ранг-баранглигини, унда энг теран фикрлар ва юксак бадиий формада уйғунлаштириш имкониятлари чексиз эканини ёрқин намойиш қилди. Ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари билан эса, Алишер Навоий ўзбек тили ва бу тилдаги адабиётнинг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилди, уларнинг ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Навоийнинг ўлмас «Хамса»си-чи? Гарчи бу соҳада у ўз салафларининг ажойиб традицияларидан унумли фойдаланган ва уларнинг асарларидаги айрим камчиликларни ўринли танқид қилган ҳолда, ўзининг ғоявий ва бадиий кучи билан шу шоирларнинг дostonлари даражасида турган, улар билан рақобат қила оладиган «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искан- 40

дарий» дostonларидан ташкил топган «Хамса»ни тузди. Кўп йиллик ижодий меҳнатнинг самараси ва шоир фалсафий ҳам бадий тафаккурининг поэтик синтези бўлган бу асарга кирган ғоявий теран, бадий юксак, янги, оригинал дostonлардан ўлмас абадий типларнинг бадий галереяси гавдаланади.

10 Алишер Навоий асарларининг қиммати шундаки, улар улуғ шоир яшаган даврнинг илғор ғоялари, инсон ва унинг ҳуқуқлари, ахлоқ, вафо ва биродарлик ҳақидаги фикрлари доҳиёна бадий акс этган санъат асарларидир. Дарҳақиқат, Навоий асарларини ўз даври энг илғор ахлоқ нормаларининг бадий кодекси деб аташ мумкин.

В. И. Лениннинг маданий мерос ҳақидаги ўлмас таълимоти билан қуролланган совет кишилари Алишер Навоий ижодидаги гуманизмни, ёзувчининг бадий маҳоратини юксак баҳолайдилар ва қадрлайдилар.

20 Асрлар давомида саводли кишилар Навоий асарларини кўлда кўчириб тарқатганлар, узоқ қиш кечалари ишдан кейин йиғилишиб, навоийхонлик қилганлар. Шу сабабли XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистонда литография ва типографиялар ташкил топганда, нашр этилган илк китоблардан кўпи Алишер Навоий асарлари эди.

30 Аммо доҳиймиз В. И. Лениннинг Л. Н. Толстой ҳақидаги фикрининг ибораларидан фойдаланиб айтганимизда, революциягача Ўзбекистон аҳолисининг ўндан тўққиз қисми санъаткор Алишер Навоий ижодидан бебаҳра эди. Улуғ ёзувчининг асарларини ҳам умумхалқ мулкига айлантириш учун революцион тўнтариш, социалистик революция қилиш керак эди.

Дарҳақиқат, Улуғ Октябрь Алишер Навоий ижодини ҳам умумхалқ мулкига айлантирди. Ёзувчининг барча асосий асарлари минглаб нусхада нашр этилди. Шунингдек, унинг кўпгина асарлари рус, тожик, украин ва бошқа қардош халқлар тилларига таржима этилиб, жаҳон миқёсида кенг тарқалди.

40 Улуғ ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш иши ҳам совет даврида илмий асосга қурилди. Зўр қаноат билан таъкидлашимиз мумкинки, совет даврида навоийшунослик фани яратилди. Бу фanning яратилиши ва ривожланишида Садриддин Айний, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдурауф Фитрат, Олим Шарафиддинов, Отажон Ҳошим, Абдурахмон Саъдий, Иззат Султонов, Воҳид Зоҳидов, Воҳид Абдуллаев, Мақсуд Шайхзода, Ҳоди Зариф, Порсо Шамснев, Ҳамид Сулаймонов, Фулом Ка-

римов, Абдуқодир Ҳайитметов, Шарифа Абдуллаева, Суйима Ғаниева, Саида Назруллаева каби ўзбек олимлари зўр ҳисса қўшдилар. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишда рус олимларининг асарлари катта роль ўйнаганлигини алоҳида таъкидламоқ зарур. Машҳур шарқшунослар: академик В. В. Бартольд, академик А. Н. Самойлович, СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзолари Е. Э. Бертельс, А. К. Боровков, С. Е. Малов, Н. Ю. Якубовский, А. А. Семёнов ва бошқа рус олимлари Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг айрим муҳим масалаларини ёритиб бердилар. Улуғ ўзбек шоири ижодини ўрганиш ишига СССРдаги қардош халқларнинг йирик олимлари қўшаётган ҳиссани айрича таъкидлашни истар эдим. Бу ўринда мен сўнги ўттиз йил давомида Навоий комитети билан яқиндан ҳамкорлик қилиб келаётган озарбайжон олими, Озарбайжон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Ораслининг хизматларини қайд этишни истар эдим. Алишер Навоийнинг қардош адабиётлардаги традицияси масаласини ўрганишда Туркменистон ССР Фанлар академиясининг академиги Б. Қоррнев, Тожикистон ССР Фанлар академиясининг академиги А. Мирзоев, татар олими, филология фанлари кандидати Ш. Абилов ва бошқа ўртоқлар самарали иш олиб бормоқдалар ва навоийшуносликни бойитмоқдалар.

10

20

Бугун биз Навоий комитетининг X традицион илмий сессиясига тўпландик. Биз сўнги 10 йил ичида ҳар гал турли халқларнинг етук олимлари анжуманида тўпланиб, улуғ ёзувчининг ҳаёти ва ижодига оид янгидан янги проблемаларни кенг муҳокама қилдик.

30

Бугунги ҳам традицион, шу билан бирга, ҳам юбилей тарзидаги сессияда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти шу нарсани хурсандчилик билан эълон қилдики, фақат сўнги йиллар ичида навоийшунос Порсо Шамсиев улуғ шоирнинг ўлмас «Хамса»сига кирган дostonларнинг илмий-танқидий текстини тайёрлади. Шулардан «Сабъан сайёр», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари босилиб чиқди. Филология фанлари доктори, профессор Ҳ. Сулаймонов томонидан тузилган илмий-танқидий текст Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» асари 4 том ҳолида босиб чиқарилди. Филология фанлари кандидати Суйима Ғаниева томонидан Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарининг ва адабиётшунос Ш. Эшонхўжаев томонидан улуғ шоирнинг «Лисон ут-

40

тайр» достонининг илмий текстлари тайёрланди ва «Фан» нашриёти томонидан босиб чиқарилди. Ҳозирги кунда «Тошкент» нашриёти Алишер Навоийнинг 15 томлик асарлари тўплами нашрини тугаллаш арафасида турибди. Фақат сўнгги йилларда Навоий ижодини ўрганиш соҳасидаги ишлари учун Ҳамид Сулаймонов ва Абдуқодир Ҳайитметовга филология фанлари доктори, С. Ғаниева, Ё. Исҳоқов, Э. Шодиев ва Т. Аҳмедовга филология фанлари кандидати деган илмий даража берилди. Бу ўринда адабиётшунос А. Ҳайитметовнинг 10 Навоий ижодий методини ўрганиш соҳасидаги тадқиқоти катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаш зарур.

Навоийшунослик бир қатор жиддий ютуқларга эришган. Шу билан бирга ҳали қатор ҳал қилинмаган масалалар бор. Умид қиламизки, мана шундай масалаларни илмий ёритишда бу йилги сессия ҳам муҳим роль ўйнайди.

АБАДИЙ БИРГАМИЗ

20 Аввало, сиз, белоруссиялик азиз дўстларимизни Ўзбекистоннинг барча ёзувчи ва шоирлари, маданият арбоблари номидан, бутун Ўрта Осиё ёзувчи ва санъаткорлари номидан самимий қутлашга ижозат этгайсиз.

Мен сизларга жонажон республикам, азиз шаҳрим ва менинг маҳаллам Олмазордан қизғин қардошлик саломни топшираман.

30 Шарқда ҳамма кексаларни шоир ҳисоблашади. Мени ҳам шоир дейишади. Балки менинг кекса бўлганлигим учун шундай дейишар. Шунинг учун Сизни барча оқсоқол қарияларимиз номидан қутлашга ижозат бергайсиз.

Дўстларим кўнглимни кўтармоқчи бўлишиб: «Ғафур, сен олтмиш тўрт ёшда эмассан, сен икки карра ўттиз икки ёшдасан деб ҳазиллашишади. Бундай илиқ гап менга барча ёшларимизнинг саломларини сизларга етказиш ҳуқуқини берди.

Энди белорус эшелони ўн олтинчи апрель оқшоми Тошкентда кутиб олинганда ўйимга келган фикрларни ўртоқлашмоқчиман.

40 Ўзбеклар бурунги вақтларда: «Агар аравали бўлсанг, меҳмонга аравада бор. Мабодо бойиб кетсанг карвон бўлиб борасан», дейишарди.

1937 йилнинг июнь ойи яхши эсимда. Ушанда дўстим Тўхтасин Жалилов Москвада бўлиб ўтган Ўзбек

адабиёти ва санъати биринчи декадаси тугагач, Белоруссияга ижодий ҳисобот бергани борган эди. У кичкинагина машшоқлар группаси билан бир арава бўлиб, яъни бир вагонни ҳам тўлдирмай борган эди. Сизнинг санъат усталарингиз ҳам ўша пайтлари бизга якка-якка ёки кичик-кичик группа бўлиб келишарди.

Мана эндиликда бўлса, юртимизга каттакон белорус карвони меҳмон бўлиб келди. Бугунги кунда биз бир-биримизникига ана шундай: неча-неча асрлардан бери кўз қорачиғимиздай асраб келаётган маданиятимиз ва айна вақтда янги социалистик маданиятимиз жавоҳирларини олиб, карвон-карвон бўлиб борди-келди қилмоқдамиз. 10

Лекин менинг ёдимга ҳозир беихтиёр бошқа бир эшелон тушди.

Бу воқеа 1941 йилнинг куз ойларида бўлган эди.

Ушанда Тошкент ва вокзалолди майдони тунлари ҳам кундуздай ёруғ эди. Бу ёруғлик Юпитер — чироқларнинг ёғдуларидан эмас, балки ловуллаб турган гулханлар алангасидан эди. Гулханлар атрофида эса эвакуация қилинган кексалар, аёллар, болалар ўтиришарди. Бу майдонга урушда ҳалок бўлган жангчилар — рус, белорус, украинларнинг фарзандларини ўз тарбиясига олиш учун ўзбеклар келишарди. 20

Ўша вақтда мен темирчи Шоаҳмад Шомаҳмудов билан девордармиён қўшни эдим. Мен бир куни маҳалладагилар шу пайтгача айтиб келган гап бекор эканини, яъни Шомаҳмудов умуман бефарзанд эмаслигини билиб қолдим. У ўн фарзанднинг отаси экан. Кўп ўтмай унинг фарзандлари ўн иккита, сўнгра ўн тўртта бўлди. Улар орасида рус, украин, белорус, молдаван, латиш ва бошқа миллат болалари бор эди. Бу болалар мен учун ҳам, ҳаммамиз учун ҳам самимияти ва кучи энг қаттиқ синовларга бардош беролган буюк қардошлик оиламизнинг тимсоли бўлиб қолди. 30

Темирчи қўшнимнинг бу маънавий жасорати мени ҳайратга солди. Мен ўшанда «Сен етим эмассан» шеъримни ёздим.

Мен уруш йилларида ёзган ана шу шеъримга меҳмонларимизнинг эътиборини жалб этишга шунинг учун ҳам журъат этдимки, урушнинг бундан буён ҳеч қачон такрор бўлишига йўл қўймаслигимиз лозимлигини яна бир карра таъкидлашни истадим. Биз дўстлигимизни, иқтисодий қудратимизни, маънавий алоқаларимизни янада мустаҳкамлашимиз, ривожлантиришимиз зарур. Ушбу декада олдида турган вазифалар ҳам ана шулардир. 40

Афсуски, ер юзида урушсиз яшаб бўлмапти. Шу кеча-кундузда Вьетнамда қон тўкилмоқда. Америка самолётлари ташлаган бомбалардан қанча-қанча болалар етим қолмоқда. Аммо қаҳрамон Вьетнам халқи ва ҳукумати ўз фарзандларини кўчага ташлаб қўйганлари йўқ, уруш йиллари биз айтганимиздек: «Сен етим эмасан», демоқдалар!

10 Мен бугунги учрашув минбаридан фойдаланиб, Америка Қўшма Штатларининг Вьетнамдаги номардлик ва фирромлик урушига қарши Ўзбекистон ва Беларуссия ёзувчилари номидан, шу залда ўтирганлар номидан ғазаб билан норозилик билдиришни, бизнинг биродарларимиз — Вьетнам ёзувчиларига яна бир қарра: «Биз сизлар билан, бутун ер юзининг софдил кишилари сизлар томонда. Бу урушда сиз енгасиз, ўз она тупроғингизда тинчлик барпо қиласиз», деб айтишни истардим.

20 Декадага келган Беларуссия ёзувчилари орасида менинг шахсий дўстларим кўп. Мана, Петр Устинович Бровка, Иван Антонович Бриль, Пимен Емельянович Панченко ва бошқа дўстларим. Чунончи, Петрусь Бровка билан биз ёзувчиларнинг Бутуниттифоқ I съездидаёқ дўст тутинганмиз.

Бизларнинг тақдиримизда ҳам, тарихимизда ҳам муштаракликлар кўп.

30 Революциягача биз, ўзбеклар ҳам, худди сиз, белоруслар сингари ҳуқуқсиз, хўрланган миллат эдик. Улуғ Октябрь ҳар қандай ҳақсизлик ва зулмга абадий барҳам берди, халқимизни фаровонликнинг кенг йўлига олиб чиқди.

Улуғ Ватан урушининг бутун оғирликлари елкамизга теппа-тенг тушди. Менинг халқимнинг кўп паҳлавонлари Беларуссияни озод қилишда қон тўкди — қирувчи учувчи Эшонқулов, партизан Топиболдиев, уста мерган Умаров, ўзбек генерал Раҳимов... Беларуссия тупроғида менинг ёзувчи биродарларим — Иброҳим Раҳим, Назармат, Адҳам Раҳмат ва бошқа ҳамкасбларим жанг қилдилар, шоир Султон Жўра, Лоев шаҳрини озод қилишда қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

40 Мен белорус халқининг адабиёти билан ифтихор қиламан. Унда қаҳрамонлик туйғуси жуда кучли акс этган. Халқимизнинг Ватан урушидаги қаҳрамонлигини куйлашга Ўзбекистон адабиёти ҳам интилмоқда. Бу хислат эса бизнинг маънавий яқдиллигимиз белгиси, дўстлигимиз белгисидир. Бу дўстлик биргаликда тўкилган қонлар билан мустаҳкамланган, Беларуссия

тупроғида ҳалок бўлган ўзбек йигитларнинггина эмас, балки белорус йигитларининг ҳам! Мен шуни алоҳида таъкидлашни истардимки, белоруслар, руслар, украинлар империалист қўшинларига, босмачиларга қарши курашда, ўлкамизда Совет ҳокимиятини мустаҳкамлашда бизга ёрдам кўрсатиб, Ўрта Осиё саҳро ва қумликлари, тоғ ва водийларида муборак қонларини тўкиб фидокорлик кўрсатганлар.

Сизлар Мирзачўлда, Оҳангаронда, Қорақалпоғистонда, жами областларимизда бўласиз. Бутун Ўзбекистон тупроғини кезасиз. Ҳамма жойда сиз ўз элатларингиз — белорусларни учратасиз. Биз барча халқлар билан қўлни-қўлга бериб, муҳташам бино қурмоқдамиз. Биз бу бинонинг лойиҳаси тўғри чизилган бўлишига, пойдевори мустаҳкам ва пишиқ бўлишига интилоқдамиз. 10

Шу баҳона билан яна бир нарсани ҳам айтиб ўтмоқчиман: биз бу бино қурилиши манзарасини ўз асарларимиз саҳифаларига кўчираб эканмиз, уни қайсидир бир халқ, бир республика эмас, бутун совет халқлари биргаликда барпо этаётганлигини ёднимизда сақлашимиз лозим. Бизнинг ўзбек адабиётимизда ҳам, белорус адабиётида ҳам бу муҳим ижодий вазифа — турли миллатлар характерини чуқур бадиий тадқиқ қилиш вазифаси муваффақият билан ҳал қилинмоқда. Биз бу катта ижодий ҳамкорликни янада мустаҳкамлашимиз лозим. 20

Жонажон партиямизнинг XXIII съезди кунлари биз «Интернационал»ни фазодан тингладик. Уни бутун башарият эшитди. 30

Бу улуғ гимнни ким куйлади? Апостол Яков эмасми? Йўқ, самодан Апостол Яков куйламади. Бу қўшиқни оддий рус ва украин Яковлари, белорус ва ўзбек Ёқубовлари, латиш Яков, яъни бу қўшиқни партия етакчилигидаги улуғ совет халқи, ижодкор халқ куйлади. Биз ҳаммамиз: ёзувчилар ҳам, шоирлар ҳам шу иккаласига — партиямиз ва халқимизга муносиб гимнни куйлаш учун янада самаралироқ илҳом билан меҳнат қилишимиз лозим!

ОЛТОЙ ИЖОДИ ҲАҚИДА

Ўзбек совет адабиётининг тараққиёти йўлида, айниқса, асримизнинг 20-йилларида — тахминан ўн йилни ўз ичига олган бир даврда (1920—30 йиллар) шоир Олтойнинг ўзига хос мавқеи, ўша даврнинг сиёсий, ғоявий ва адабий курашларида актив бир роли бўлганини 40

адабиётимизнинг барча ёшга тўлган катта авлоди яхши хотирлаганидай, Совет адабиёти тарихи билан шуғулланаётган ёш тадқиқотчилар ҳам етарли даражада билдилар.

10 Адабий ҳаётимизнинг кўп кескин бир даврида — эскилик ва янгилик ўртасида, буржуа-феодал зехнияти билан совет — коммунист мафкураси ўртасидаги мураккаб ҳам оғир жангларда бир гуруҳ ёш ёзувчилар билан бир қаторда Олтой ҳам Ленин шиорларининг, инқилоб ғояларининг, янгилик талабларининг дадил, оташин, жўшқин ва принципиал жарчиси сифатида майдонга отилди, эскиликни, чиркинликни, зулмни, эксплуатацияни, хурфотни фoш этди, жамиятимиздаги янгилик ниҳолларини, озодликни, маориф ва билимни, меҳнаткаш деҳқонларни, партиянинг улуғ ҳақиқатини, халқаро дўстлигини, айниқса, ёш бўғинни — талабаларни, ўқувчиларни, комсомолларни зўр ихлос ва ишонч билан тарафдор этди.

20 Советлар ҳокимияти барпо бўлганига ҳали беш йил ҳам тўлмаган бу йилларда маҳаллий буржуазия вакиллари, нэпманлар, аксилинқилобчи миллатчилар гуруҳи, реакцион динчилар, чет эл агентлари ва турли-туман жони бўш оғмачилар, Англия ва бошқа империалистик давлатларнинг сотқинлари — босмачилар, ўнгчилар, сўлчилар, троцкийчилар ўз позицияларини жўнликча қўлдан бергилари келмас эди.

30 Улар ўз идеяларини ўтказиш учун бир гуруҳ «шоир» ва «ёзувчи»ларга ҳам эга эдилар. Чунончи: Чўлпоннинг кўп шеърларини, айниқса «Бузилган ўлкага» шеърини юқоридаги аксилинқилобий гуруҳлардан бошқа кимга хизмат қила олади, дейиш мумкин?

Шундай шеърларга қарши коммунистик мафкура назариясида туриб рад жавобини берган шоирлардан Ғайратий билан бир қаторда азамат коммунист шоир Олтой ҳам турар эди.

Олтой, халқимиз ва халқимизнинг жанговар отряди Қизил Қўшин ва Қизил гвардиячилар томонидан босмачилар тамоман тугатилгандан сўнг ўзининг машҳур «Тинчлик» шеърини ёзган эди.

40 Халқ қалбидан қайнаб ётган лавалар,
Чидамасдан ер силкитмиш, отилмиш.
Устидаги техникхўрлар ҳукмининг
Кулларини кўклар узра совурмиш.

Оҳлар урган, ер тебратган товушлар,
Салтанатлар ҳукмин бугун йиқитмиш.
Тил чиқмаган гўдакларнинг бошлари,
Найзаларнинг санчишидан қутулмиш.

Октябрнинг йилтиллаган қуёши
Зарбаланган кўксимизни нурлайди.
Бағримизнинг яраланган дардини
Эркин қизлар қўли билан силайди.

Эркин қуёш ёғдусида яйрашиб
Тинчлик ҳаёт илдинини тарқатиб,
Юракдаги дард ўтларини йўқотиб,
Чин бирликда тинчлик билан яшаймиз.

6 июнь, 1923 йил.

Айтиш мумкинки, 20-йиллар давомида анча барака-
ли ижод самараларини майдонга чиқарган Олтой ком-
сомол позициясининг байроқдоридек ўлкага кенг тани-
ла бошлаган эди. Умуман, ёшлар шоирни, балки ком-
сомол ёшлар шоиридай яратиб турган Олтой поэзия-
сида ўша вақтларда худди комсомолга хос илғорлик,
жўшқинлик, партиявийлик хусусиятлари очиқ кўринар
эди. Унинг «Ер юлдузлари» (1925), «Чақмоқлар»
(1930) тўпламларида ва «Қизил Ўзбекистон», «Ёш ле-
нинчи», «Фарғона», «Туркистон», «Қизил байроқ» газе-
таларида, «Инқилоб», «Маориф ва ўқитувчи», «Алан-
га», «Ер юзи» журналларида босилган талай шеърлари
бу айтганларимизга далил бўла олар. Чунончи, Турки-
стон комсомолининг 6 йиллиги муносабати билан
1924 йилда ёзилган «Ёшлик» («Ер юлдузлари», 28—29-
саҳифа), Ўзбекистон комсомолига бағишланган «Юк-
сал комсомол» («Ер юлдузлари», 30—31-саҳифалар),
«Маҳкам куч» (Ёш—ҳар ишда бош) («Ер юлдузла-
ри», 32—33-саҳифалари), байналмилал ёшлар кунига
бағишланган «Зарба» («Ер юлдузлари», 34—38-саҳи-
фалар), билим юртларининг эр ва қиз талабаларининг
ахлоқий ғоялари тўғрисида ёзилган «Қутулиш йўли-
да» («Ер юлдузлари», 46—47-саҳифалар), «Билим
юртларини битириб чиққан 24 қаҳрамонга» деб атал-
ган «Олқиш» шеъри («Ер юлдузлари», 48-бет), комсо-
мол қизларнинг эркин ва бахтли ҳаётини куйловчи
«Комсомолкага» шеъри («Ёш ленинчи», 1930) ва бош-
қалар ёш авлодлар учун кураш майдонида шоир Ол-
тойнинг нақадар фаол ва тўғри позицияларда туриб ўз
жанговар қалами билан курашганидан далолат қилади.
Эътироф этиш керакки, ўз даврининг барча муҳим
ҳодисаларига ҳозиржавоблик билан ўз муносабатини
кўрсатган Олтой сиёсий ва адабий ҳаракатчилигимиз-
нинг ҳам актив арбоби сифатида, «Ёш ленинчи» газе-
тасининг биринчи масъул редактори сифатида ҳамма-
мизга маълум ва машҳурдир. Ёш кучларни совет плат-
формасида жипслаштириш бобида, замонанинг мурак-

каб зиддиятлари шароитида ёшлар газетасига редактор бўлиши гоят зўр роль ўйнаганини ҳеч ким инкор этолмайди.

Ўзбек совет поэзиясининг тематик доирасини белгилашда жанговар публицистик шеърнинг янги традицияларини шакллантиришда ва ўзбек адабиётининг янги мактабини вужудга келтиришда, албатта шоир Олтой ҳам бақадри имкон иштирок этди.

10 В. И. Ленин ҳали барҳаёт вақтида унга бағишлаб илк шеър ёзган ўзбек совет шоирларидан бири Олтой бўлди.

Буюк устоз В. И. Лениннинг вафотида халқнинг чуқур мотамини энг аввал изҳор этган шоирлар қаторида яна Олтойни кўрамиз. 1924 йилда ёзилган «Лениннинг ўлими» ва «Ленин мотами» («Ер юлдузлари») шеърлари фикримизнинг исботи бўла олура. В. Маяковскийнинг шеърларини биринчи бўлиб ўзбек тилига таржима қилган шоир ҳам Олтой бўлади.

20 Шоир Олтой ўзининг шу новаторлик ҳаракатида поэзиямизнинг классик традицияларига хилоф ўлароқ ўз айтишича «футуризм усулини» аслида эса эркин шеърни вужудга келтиришга кўп уринди:

«Шоир турмушда, борлиқда
Кўринган нарсани суратлаб берсин.
Шоир хаёлига, йўқликка
Ғарқ бўлиб, ботиб кетмасин»

(«Шоир» — ўзбек адабиётининг йўлида белгилаш учун — 1924, сентябрь, «Ер юлдузлари», 60-саҳифа).

30 Қотиб қолган босма қолип суратларга қарши курашда баъзан «сўл» инкорчилик майллари бутун совет адабиёти учун (20-йиллар) характерли бўлганидек, Олтойнинг адабий концепциясида ҳам ўз аксини топган. Бундай изланишлар адабиёт босқичларини ўрганиш учун маълум бир тараққий объект бўла олура.

Шоир Олтойнинг мазкур тўплами ва даврий матбуот саҳифаларида эълон қилинган кўпчилик шеърлари бу куннинг шеърини савиясидан қараганимизда анча ибтидоий, басит, суратсиз, оҳангсиз сатрлар йиғиндисидан иборатдир.

40 Аммо эътибор қилиш керакки, Олтой бу йилларда деярли саводсиз, устоз кўрмаган, шеърятдан оз баҳрали, лекин Советлар тузумини, Коммунистлар партиясини севган қалби пок киши эди.

Лекин шунга қарамасдан Олтойнинг адабиётимиздаги ўрнини белгилашда 20-йилларда янги соғлом ада-

биёт яратиш йўлида олиб борилган мардона кураш ғайратлари андоза бўлмоғи лозим. Албатта, Олтой ва ўртоқларнинг ўша тарихий хизмати бўлмаганда эди, биз бугунги тўлқинли, пухта ва юсак дидли шеърят поясига кўтарила олмас эдик.

Ҳозир Олтой янги шеърлар, дostonлар устида, илмий тадқиқий асарлар устида ғайрат ва муваффақият билан ишламоқда.

Бу тўпламда унинг илк шеърлари билан бирга, янги ёзганлари ҳам қўшилган.

Эндиги холис мулоҳаза муҳтарам ўқувчиларимизникидир.

РУБОИЯЛАР

Шеърятнинг турлари ғоят кўп, бой, ғоят рангорангдир. Минг-минглаб сатрли дostonлардан тортиб бир мисрали фард, бир байтли қитъагача турли-туман имкониятлар унинг шакллари ташкил қилади.

Шоирнинг хаёлига келиб, зеҳнида шаклланиб, тафаккурида камолга етиб, қоғозга тушишга мунтазир бўлган сюжет ўз мазмунига ярашур шаклни топиши керак.

Катта шоир бўлиш, аммо катта меъмор бўлмаслик мумкин, яъни чиройли бир мазмунга номуносиб шакл танлаб, чайлага ипак гилам ёзгандай қилиб қўйиш мумкин ёки ялоққа гул ўтқазиб ҳам шу зайлдандир. Ёхуд худди ана шунинг буткул аксинча, ажойиб, нафис шаклга ғариб мазмун сиғдирилса, бу энди биллурдан кулдон олтиндан белкурак ясаш қобилида бўлиб қолади.

Мотам вазнида «Гулёр» айтиб бўлмаганидай, «Суворий» чалинганда йиғланмайди. Бу деган сўз — айтилмоқчи бўлган мазмунга муносиб ифода ва шакл танлаш зарур демакдир.

Улуғ классик шоирларнинг етук фазилатларидан бири ҳам шудирки, улар мазмунга муносиб шакл танлай олганлар. Чунончи, Алишер Навоий:

Бошимга ўгулди кўҳи андуҳ...—

деяр экан, бир бечоранинг бошига тоғ қулаганининг овозини, унинг оҳидаги садони ҳам акс эттирарли даражада ўз андуҳига шакл топа олган.

Классик шоирларнинг иккинчи бир фазилати: шакл танлашда мумкин қадар ихчамликка томон майлдир. Шайх Саъдийнинг шундай ғазаллари борки, уларнинг сюжети бир дostonдан тўқроқ, Мирзо Абдулқодир Бе-

дилнинг кўп байтлари ўз фалсафий мазмуни билан жуда катта бир бадний асар бўларли маънони қамраб олади.

Чунончи, Бедилнинг шундай бир сатри бор:

Кўшиши бедасту поён аз асар навмид нест,
Интизори дом охир мекашад нахчирро.

Агар мен бу байтни шошилмай таржима қилсам, маноси шундай бўлади: «Ҳамиша умид билан изланиш-
10 да бўлиш керак, ҳатто қўл-оёқсизларнинг ҳам изланиш-
лари бир асар билан яқунланади, ноумид қолмайдилар. Масалан, жўнгина лой тузоқни олайлик, унинг на оёғи, на кўли ва на қаноти бор. У бирортга эгат орасида бир узик қилдан ясалган кўзини тикиб интизорлик билан овини пойлайди. Қаноту қуйруқли, оёқли, кўзли, эсу ҳушли қуш келиб шу лой тузоққа илинади. Тузоқ учиб бориб қушнинг бўйнига тушмайди, балки қушнинг ўзи учиб келиб тузоққа илинади» дегани. Ахир, бу сюжетни бошқа шаклда кенгайтириб, истаганча эзмалик қи-
20 либ, бир катта асар ёзиш мумкин-ку.

Классикларимизда бундай татимли сатрлар жуда кўп, ғазаллар борки, бир дoston мазмунли, рубоийлар борки, бир ғазалча маънога эга, қитъалар борки, рубоийлардан кучлироқ. Чунончи, Саъдийнинг: «Панжа ба шер, мушт ба шамшер задан кори хирадмандон нест» («Арслон билан панжа-бапанжа олишмоқ, қилич тигига мушт урмоқ — ақлдиларнинг иши эмас») деган пандини бир қучоқ вазну қофиялар билан кенгайтириш мумкин.

30 Рубоий эса олам-олам мазмунарнинг жавҳарини йиғиб, тўрт сатрга сиғдира олиш маҳоратидир. Қатрада океан, учқунда қуёш мазмунини бериш рубоийга хос хусусиятдир. Рубоийнинг пири устоди аъзами, бутун ер юзи адабиётшуносларнинг тан олишларича, олти-етти аср мобайнида ҳали ҳеч кимни ўз олдига туширмаган Умар ал-Хайём Нишопурийдир.

Бар санг задам сабўи коши,
Сармаст будам, ки кардам ни авбоши,

40 Бар ман забони ҳол мегуфт сабў,
«Ман чун ту будам, ту низ ман боши».

Мазмуни: «Кеча кошинкор кўзани тошга урдим. Маст бўлмасам, бундай бемаъни ишни қилмаган бўлардим. Кўза гўё тилга кириб, менга: «Мен ҳам эдим сенингдек, сен ҳам бўласан менингдек», дегандай бўлди».

Гарчанд Шарқнинг деярли ҳамма забардаст шоирлари: Маҳсатий Ганжавий ҳам, Ҳофиз Шерозий ҳам,

Салмон Соважий ҳам, Абдурахмон Жомий ҳам, Алишер Навоий ҳам, Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳам, Фузулий ҳам, Мирзо Абдулқодир Бедил ҳам ва бошқалар ҳам бу йўлда зўр маҳорат билан машқ қилиб кўрганлар, ҳар бирлари ўз яратган рубойларида қудрат ва истеъдод уфқларига яраша жаҳон-жаҳон мазмунларни қамраб олган бўлсалар-да, лекин Хайёмдан ўтказа олмаганлар.

XIX асрда ўтган бир талай ўзбек шоирлари ҳам рубойлар машқ қилиб кўрганлар, хулласи калом, ўзбек шоирлари орасида бирор киши йўқки, ўз ижодий умрида ҳеч бўлмаганда бир-икки рубой машқ қилмаган бўлсин. Огаҳий ҳам, Мунис ҳам, Комил ҳам, ҳатто Муҳий ҳам машқ қилиб кўрган. 10

Ўзбек совет адабиётида сўнгги йилларда рубойий ёзишга анчагина рағбат пайдо бўлди. Тўғри, фалсафий тушунча ва замон илми мисли кўрилмаган даражада тараққий қилган бизнинг асримизда қисқа сўз билан катта мазмуларни ифода қила олишга интилиш табиийдир. Қирқ дostonдан иборат «Гўрўғли султон» эпосини ўқиб тугатиш учун замондошларимизнинг фурсатлари ҳамиша имкон беравермайди. 20

Рамз Бобожон ўз шеърлари билан ўзбек совет адабиётида кўзга кўринган истеъдодли шоирлардандир. Биз-ку ундан пишиқ асарлар талаб қиламиз ва ижодий нақдиналарини — «ёшлиги», «тажрибаси камлиги» учун деган баҳоналарни йиғиштириб, баримта бермасдан танқид кўзи билан ўқиб чиқа оламиз. Ишонамизки, Рамзнинг баракали ва мазмунли ижоди истаган аёвсиз танқидга бардош бера олади. 30

Рамз Бобожон янги замон одами, янги замон шоири, у ГЭСлар, тракторлар, химик ва физик мўъжизалар замонасининг шоиридир. Рамз Бобожоннинг ҳамма ижодидан талаб қилганимиздек, рубойларидан ҳам ўз асримиз кишисининг олий хулқ-атвори, янгича дунёқараши, замонамизнинг руҳи ва ғолиб овозини тинглагимиз келади.

Рамз Бобожон Шарқ адабиётининг традицион ихчам шеърини формаси бўлган рубойдан янгича фойдаланади, у ўз рубойларида давримиз ғояларини зўр руҳий кўтаришчилик билан тараннум этади, замонамизга хос янги-янги образлар ишлатади. 40

Рамз Бобожоннинг рубойлари буюк социалистик Ватанимиз, инсон заковатининг қудрати, ишқу вафо, садоқат, шоир ва шеърят, совет кишиларига хос бўлган покизалик, ҳалоллик, қаҳрамонлик, жасорат, сабот-

матонат, ҳаққоният ва жонкуярлик ҳақида ёзилган. Шу билан баробар, шоир ўз рубойларида ҳаётимизда озми-кўпми учраб турадиган ўтмиш сарқитлари, яъни нопоклик, ҳасад, тошбағирлик, хулласи калом, социалистик турмушимизга доғ туширадиган айрим хатти-ҳаракатларни қаттиқ қоралайди, шундай иш билан шуғулланувчи шахсларни шармандаи шармисор қилади.

10 **Рамз Бобожоннинг рубойлари мазмунан мураккаб бўлишига қарамай, ифодаси ғоятда содда, «авом-фаҳм» — кўпчиликка осонгина тушуниладиган бир услубда ёзилган. Бу унинг ютуқларидан биридир.**

Рамз Бобожоннинг кўпгина рубойлари рус тилига, қардош республикалар халқлари тилларига, шунингдек, айрим хорижий тилларга ҳам таржима қилинган.

Энди гапни чўзиб ўтирмай, шу тўпламга кирган рубойларга мурожаат қиламиз. Шоир ҳақида:

Дашта ёмғир ёрса, яйраб кетади,
Булбул гулга қўнса, сайраб кетади.

20 **Шоир ўз халқининг кўнглин тополса,
Минг кўзли чашмадай қайнаб кетади.**

Вақтнинг қиймати ҳақида:

Кутганда вақт ўтмаслиги жуда қизиқ,
Шошилганда етмаслиги жуда қизиқ.
Инсон вақтни кутган билан вақт инсонни
1. Ҳатто бир он кутмаслиги жуда қизиқ.

Мана буниси ишқу вафо тўғрисида:

30 **Ердан қор кетган билан, бу ҳали баҳор эмас,
«Севаман», деган жўн сўз кўнгилдан изҳор эмас.
Муҳаббатнинг тили йўқ, аммо жўшқин дили бор,
Меҳру вафо турганда қуруқ сўз даркор эмас.**

Кўриб турибсизки, шоир мисол учун олинган бу уч рубойда анчагина ижодий муваффақиятга эришган.

Бу рубойлар ҳақида мўътабар сўзларини қилни қирққа ёрадиган донишманд мунаққидларимиз айтурлар. Аммо сиз билан биз муҳтарам ўқувчи, яхши сўзнинг адоси бўлган холис кишилармиз. Уқиганларимиз бизни озроқ ўргатса, жамоли жаҳон оронинг мазмунини англашга кўмаклашса, қалбларимизни эркаласа, ҳордигимизни чиқарса, завқимизни кўзгудай ялтиратса, шунинг ўзи бас.

ЯНГИ ПАРВОЗЛАР САРИ

Улуғ, жўшқин дарё — совет адабиётининг катта бир ирмоғи бўлган ўзбек адабиёти кўп асрлик ўзбек

классик адабиётининг бевосита меросхўри, фарзанди бўлиш билан бирга, ярим асрдан буён Ленин тарбиятини топди ва у партиямизнинг ҳам фарзандидир, партиявий адабиётдир.

Жонажон партиямизнинг тарихий XXIII съезди ўзинини якунлади, Партиямиз Марказий Комитети Ҳисобот докладдида совет адабиёти, совет адиблари, кинематография, ҳайкалтарошлик, рассомлик, тасвирий санъат арбобларининг хизматларига етарли баҳо берилди.

10

Съезд кўп қиррали халқ хўжалигимизнинг янги раванқи, маданият, санъат ва адабиётнинг тагин ҳам гуллаб-яшнаши, ўсиши, камол топиши йўлида жуда катта йўл-йўриқлар кўрсатиб берди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи кундан бошлабоқ улуғ партиямиз совет халқининг маданияти, санъати ва адабиёти ҳақида катта ғамхўрлик қилиб келди. Ярим аср мобайнида совет реалистик адабиёти бениҳоя ўсди. Ўз Ватанидагина эмас, бутун ер юзида ҳам катта обрў қозонди. Иттифоқдош миллий республикалар ёзувчиларининг жаҳонга маълум намояндалари камол топди... Бундан қирқ уч йил бурун — 1923 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасида оддий мухбир эдим. Шунда Фарғона водийсидаги Бешариқдан (ҳозирги Киров райони) «Хўкизлар кўкламга тайёр» деган хабар ёзган эдим. Ушанда деҳқон ёғоч омоч билан хўкиздан бўлак нарсани билмасди. Улкамизда ўзимизнинг битта ҳам тракторимиз йўқ эди. Эндилликда республикам колхоз-совхозларида 120 мингга яқин трактор, 20 мингдан кўпроқ пахта териш машинаси, чигит экадиган, ерни ишлаб берадиган 450 мингдан кўпроқ ҳар хил машина борки, бу механизмлар деҳқончилик маданиятида чинакам революция ясади.

20

30

Шаҳарлар ўсиб, чинакам социалистик шаҳарга айланди. Қишлоқларимиз ғоят обод бўлиб кетди. Ҳаммадан ҳам одамлар ўсди. Уларнинг камолига, уларнинг жамолига боқиб қувонаман, яйрайман. Улуғ мураббий партиямга ҳар тонг, ҳар кун, ҳар оқшом минг-минг раҳмат айтаман. Ана шу одамларимиз борлиги туфайли ер ўсди, дарёлар кенгайди, ерни ишлаш маданияти ўсди, ер сахий қўйинини одамга тобора кенгроқ очиб, кўпроқ ноз-неъмат беряпти. Илгариники-уч центнергина жайдари пахта берадиган ўзбек ери бугун гигант техника воситасида, ажойиб кимёвий ўғитлар воситасида, фидокор колхозчилар, деҳқонлар, совхоз ишчилари ғайрати туфайли, етук агротехника маърифати соясида оз

40

деганда, ўттиз, қирқ центнердан ҳосил берадиган хазина, «оқ олтин» тўла ганжина бўлиб қолди. Академик деҳқонлар, инженер деҳқонлар мисли кўрилмаган ҳосил билан жаҳонни ҳайратда қолдирыпти. Ушалар қаторида камина, оддий бир мухбир ҳам академик шоир даражасига кўтарилганим, мураббий партиямнинг тарбиятидан баҳра олганим билан фахрланаман (Мақтанмоқчи эмасман, халқимнинг камолини ўз мисолимада айтгим келадн...).

- 10 Ўзбекистон — гоят бой, гоят маъмур республика. Пахта, қоракўл, ипак, нефть, олтин, газ, одамнинг умрига умр қўшадиган мева-чева, бари нарсаларнинг кони. Сахий, онахон еримизнинг остида ҳам олтин, устида ҳам олтин!

Ҳамма масалани инсонлар, ҳамма хўжалигимиз ишини кадрлар ҳал қилиб турибди. Ана энди шуларнинг ишини ёзиш, ёзиш, асрдошларимиз ўлмас образини абадийлаштириш, республикада бўлиб турган кундалик жўшқин тараққиётни тарих дафтарига, келаси

- 20 авлодга — коммунизм авлодига атаб қайд қилиб қолдириш, асрдошларимизнинг маданияти, эстетик завқи, дидини, ақли фаросатини, асримизга хос одоб-ахлоқларини тасвирлаш, партиямизнинг сиёсатини, кундалик ғамхўрлигини умумхалқ оmmasига етказиб, уқтириб бериш вазифалари — совет ёзувчилари ва санъаткорларининг ҳиссасига тушган гоят муқаддас бурчдир.

- 30 Келаси йил, ер юзида инсониятнинг синфий онгига машъал ёққан, жаҳонларни ларзага келтира олган Улуғ Октябрь инқилобининг эллик ёшидир. Ўзбекларда: «Эллик йилда эл ўзгаради», деган мақол бор. Бу эллик йил мобайнида, хусусан, биз, шарқликлар камол топдик, бу эллик йил бизларга нима берди?

- 40 Биз, ўзбеклар, ахир капитализмни четлаб ўтиб, феодализм бўйинтуруқларидан, феодализм кишанларидан, феодализм занжирларидан абадий қутулиб, коммунизмга бораётган халқимиз. Менинг республикамни Ўзбекистон — Шарқнинг машъали деб бекорга айтмайдилар. Буни Африкада бўлсинми, Осиёнинг ҳали қад кўтармаган ўлкаларида бўлсинми, майли, ер юзининг қай қитъасида бўлса бўлар, яхши билишадн. Эллик йиллик муддат ичида такомиллашаётган озод бир мамлакат, эркин, озод халқ, озод меҳнат тимсолида Ўзбекистон ва Совет Шарқидаги бошқа республикалар буни яққол кўрсатиб келяпти. Демак, Улуғ Октябрнинг ярим асрлик улкан ғалабаларини муносиб куйлаш ўзбек адабнети, ўзбек ёзувчиларининг ҳам зиммасига виждоний вазифа бўлиб тушади.

Ленин партиясининг XXIII съезди совет халқларининг кўлига эндиги беш йиллик режасини тақдим этди. Биз албатта беш йилликларни ошиғи билан бажариб келган корафта халқмиз. Бу планни ҳам муддатидан илгари, ошиғи билан бажарамиз. Бу — етмишинчи йилда бўлади. Етмишинчи йилда эса жаҳон халқлари ўзларининг тенги бўлмаган дохийси, халқлар халоскори Владимир Ильич Лениннинг юз йиллигини нишонлайдилар. Ер юзида ҳеч бирон ерда Ленин номини эшитмаган киши топилмас. Ленин ёққан озодлик қуёши нурдан баҳра олмаган бирор қалб йўқдир. Лениннинг юз ёшига улуғ совет адабиётида беҳад, беқиёс янги асарлар дунёга чиқади. Улар ҳозир ёзувчилар, санъаткорлар, рассомлар, ҳайкалтарошлар, кинематография ходимларининг ижод корхонасида зуваласи пишиб келаётган ҳолдадир. Менинг манман деган бир фазилатим шуки, мен шарқликман, оснёлликман. Владимир Ильични мазлум Шарқ айниқса улуғлайди, ўз халоскори, ўзининг ўлмас дохийси деб билади. Менинг Ўзбекистоним ҳам Владимир Ильич раҳнамолиги билан шу вояга етгандир. Демак, Ленин образини шарқликлар нуқтаи назарича мукаммал ифодалай билиш, қалбдан куйлаш Совет Шарқидаги шоир, ёзувчиларнинг, шулар қатори менинг она-Ватаним Ўзбекистондаги адиблар ва шоирларнинг жон, виждон ишидир.

Ҳозир ўзбек ёзувчилари жуда катта ишлар устида машғуллар. Ойбек «Улуғ йўл» номли асарини Октябрь революциясининг эллик йиллигига бағишлаган эди. Бу роман тугай деб қолди. Ўзбек халқининг улуғ оқсоқоли, большевиклар партиясининг фидойи фарзанди — Йўлдош Охунбобоев ҳақида ўзимизнинг журналистлардан етишиб чиққан қўлбола ёзувчиларимиз Ҳабиб Нуъмон билан Аҳмад Шораҳмедов «Ота» романини ёзиб, иккинчи китобни ҳам тугатиб қўйдилар. Фарғонада Улуғ Октябрь инқилобининг илк кунларини ҳикоя қилувчи «Фарғона тонг отгунча» романининг иккинчи қисмини ҳам Мирзакалон Исмоилий ёзиб бўлди. Ёш прозаикларимиздан Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса», Пиримқул Қодировнинг «Қора кўзлар» романлари нашрга тушди. Талантли ёш ёзувчиларимиздан Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Ҳусниддин Шарипов, Гулчеҳраларимизнинг бир қанча повестлари, поэмалари, шеърлари ҳам Улуғ Октябрнинг эллик йиллиги ва Владимир Ильич Лениннинг юз йиллигига бағишлангандир.

Биринчи гвардия шоирларидан Мақсуд Шайхзода,

Миртемирнинг Владимир Ильичга бағишланган бир қатор шеърлари, поэмалари яқин ўртада ўқувчиларнинг қўлига тегади.

Гарчанд, ажойиб ёзувчимиз Михаил Шолохов партия XXIII съездида сўзлаган нутқида: «Афсус билан айтишим керакки, биз, адабиётчилар қўлга киритган ютуқлар сиз, китобхонлар истаган даражада, бизнинг ўзимиз истаган даражада катта эмас», деган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, ютуқларимизни камситиб ҳам бўлмайди.

10 Бақадри имкон ўз постимизда партиямиз идеяларини халқимиз онгига етказиш учун ижод қилиб турибмиз.

Менинг дўстларим бўлган ёзувчилар, шоирлар жуда кўп. Ёқутиядан тортиб Туркманистонгача, Узоқ Шарқдан тортиб Арманистонгача адабиётимизнинг тенгдош авлодлари билан ғоят яқин дўстман, қадрдонман. Бу дўстларим жуда ҳам ҳалол кишилар. Жонажон партиямизга содиқ, халқ иши, Ватан ишига виждон билан ўз ҳиссасини қўшадиган пок зотлар.

20 Улар учун Ватан сўзи она сўзи билан мазмундор ва оҳангдошдир. Улуғ Ватан деганда — онани, она деганда — Ватанни тушунадилар.

Ақлу фикри, сиҳат-саломатлиги, виждони мукамал бўлган ҳеч бир инсон ўз онасини ҳақорат қилмайди. Ҳар ҳолда, улуғ жамиятмиз, улуғ оиламиз; «оила майибсиз бўлмайди», деган рус мақоли бор. Мабодо бизнинг оилада ҳам шундай майиблар кўрина қолса, юқорида зикр қилганим — дўстларим қилич қаламлари билан, ўткир тиллари билан адабини бериб қўйишга ярайдилар.

30 Ўзбекистон кўпмиллатли республикадир. Бизда ўзбеклар билан бир қаторда руслар, тожиклар, татарлар, корейслар, қozoқлар, қирғизлар ва бошқа миллат вакиллари бор. Булар бир оиланинг фарзандидек ғоят тотув, ҳаётда, меҳнатда, кундалик муомалада баб-баравар, теппа-тенг, бир тан-бир жон бўлиб яшайдилар. Адабиётимизда ҳаётбахш халқлар дўстлигининг руҳи акс этиб турибди.

40 Қардош республикалар санъат ва адабиёти ўн кунликлари (декадалари) ленинча миллий биродарликнинг яққол намоишига айланиб бормоқда.

Энди умумий совет адабиёти ва санъатининг каттадир ва кичикдир — ҳар бир намояндаси олдида турган вазифа шонли Ленин партиясининг XXIII съезди қарорлари, йўл-йўриқлари, кўрсатмаларини умумхалқимиз онгига чуқур сингдириш йўлида партиямизга кўмаклашишдан, навбатдаги халқ хўжалиги беш йиллик

плани йилма-йил тўқис-тугал бажарилишини таъминлаш йўлида умум ишга ўз ижодий ҳиссасини қўшишдан иборатдир. Янги беш йиллик илғорларининг, замондошларимизнинг ўлмас образларини реал бўёқларда ҳаққоний ёзиб, нақшлаб қолдирайлик!

АБДУЛЛА ТЎҚАЙ БИЗНИНГ ҲАМ ШОИРИМИЗ

Улмадинг сен,

Ҳар киши кўнглида сан, тилида сан.

М. Ғофурий.

Абдулла Тўқай татар халқининг буюк шоири, суюкли фарзанди. 10

Ўўқ, Абдулла Тўқайни фақат татар халқининг шоири деб аташ кифоя қилмайди. У албатта татар халқининг фахри, аммо шу билан бирга, Тўқай Россияда яшаган бошқа кўпгина туркий халқлар орасида, даставвал уларнинг зиёлилари орасида ҳам машҳур эди.

Улуғ Октябрь революциясидан бурунги Россияда яшаган халқлар подшо ҳукуматининг миллий сиёсатига зид ўлароқ доим бир-бирига яқинлашишга, шоир таъбири билан айтганда бир-бирлари билан «Тил, луғат, одат ва ахлоқ алмашиб» яшашга ҳаракат қилиб келган эди. 20

Хуллас, Тўқай ўз замонасидаёқ ўзбек халқига ҳам маълум ва машҳур шоир эди.

Тўқайнинг ўзбек халқи ва унинг адабиётига яқинлигини унинг дастлаб ёзган шеърларининг тили ва услуби исбот қилади. Масалан, унинг «Хуррият ҳақида», «Шакирт ёки бир тасодиф», «Эй қалам», «Ифтироқ сўнгида», «Пушкина» ва бошқа кўп асарлари, хусусан арузда ёзган шеърларини ўзбек китобхонлари бемалол тушуна олади. Шоирнинг ўзи ўзбек ва татар мадрасалари учун умумий бўлган кўпгина дарсликларни (Сўфи Оллоёр, Бадвом ва бошқалар) ўқиб таълим олган. Мактабда ўқиб юрган йилларида ўзбек адабиётининг намуналари билан танишган. 30

Абдулла Тўқайни эслар эканмиз, татар адабиётининг ўзбек адабиёти билан илимтаси, угина эмас, умуман ўзбек халқи билан ўзбек халқининг тарихий алоқаси кўз олдимизга келади.

Тарихий алоқанинг илдизини қидириш тарихчиларнинг вазифаси бўлса ҳам, биз Россиянинг Туркистонга йўл очишида татар ва ўзбек савдогарлари маълум роль ўйнаган десак, тарихчилар биздан хафа бўлмасалар ке- 40

рак. Татарлар билан ўзбеклар ўртасидаги савдо алоқалари, табиий маданий алоқаларнинг кучайишига ҳам сабаб бўлган. Россия Туркистонни ўзига қўшиб олганидан кейин бу алоқа яна кенгайган.

Ўзбекистон шаҳарларида дастлаб дунёвий мактаблар, ёки у замон таъбири билан айтганимизда жадид мактабларини татарлар ташкил этган. Биз ҳозир у мактабларни очиб берган биринчи ташкилотчилар ва у мактабларда ўқитган биринчи муаллимларнинг номларини билмасак ҳам, уларнинг татарлар эканлиги бизга аён дир.

Татар маданиятпарварларидан Шоҳобиддин Маржоний, Қаюм Носирий ва татар зиёлиларининг намоёндалари Бухоро мадрасаларида илм таҳсил қилгани сингари ўзбек зиёлиларининг ҳам бир қанча вакиллари Оренбургнинг «Хусайния», Уфанинг «Олия» ва Қозоннинг «Муҳаммадия» мадрасаларида ўқигандирлар. Бухоро амири бадарға қилган ўзбек зиёлилари Қозонда бошпана топган.

20) Ўзбекларнинг биринчи босма китоблари Қозон университетини матбаасида босилган. Хива ва Тошкентда «мих босма» деб аталган замонавий матбаа ва литографияни дастлаб Шоҳимардон обзийлари олиб келган. Уша биринчи босмаҳоналарда ҳарф терган, ўзбекларнинг биринчи китобларини чоп қилган биринчи матбаачиларнинг ўғил ва набиралари ҳозир ҳам Ўзбекистон босмаҳоналарида хизмат қилиб келмоқдалар.

1904 йил бошларида Тошкент Еникеевлар уйида (ўзбек зиёлиларидан Уммулҳаёз), Маръямбин Умидова (ҳозирги медицина фанлари доктори Зулфия Умидованинг онаси), Азим Сатторхонов ва Нуриддин Худойхоновлар татар зиёлилари: Диваев, Илкин, Чонишев ва Оқчурилар билан бирликда биринчи марта «Муҳаббат балоси» деган спектакль қўйишган.

30) Соатсоз Бадриддин обзий Исмонлов Самарқандда биринчи жадид мактабларидан «Исмоилия» мактабини ташкил этган, унинг ўғли Абдулла Бадрий эса ўзбек тилида дастлаб драма асарлари ёзиб, спектакллар уюштирган ўзбек ёзувчиси ва сахна арбобларидан биридир. 40) Ҳамза Ҳакимзода ва Маннон Уйгурлар бунёд қилган ҳозирги Ҳамза номидаги ўзбек академик драм театрини вояга етказишда машҳур татар сахна арбоблари Абдулла Камол, Девишев, СССР халқ артисти Халил Абжалилов ва бошқаларнинг ҳам хизмати синган. Рус қизи Мария Кузнецова, ўзбек қизи Лутфиҳоним Саримсоқовалар билан бирликда татар қизи

Маъсума Қорнева ўзбек совет артистларининг биринчи отрядидандир.

Ўзбек йигит ва қизларига аввало пианно чалишни ўргатган музика муаллимлари ҳам татарлар — Яушев қизларидир.

Ўзбекистонда совет ҳокимиятини сақлаб қолиш ва мустақамлашда ҳам рус пролетариати раҳбарлигида татар меҳнаткашлари ўзбек халқи билан бирликда курашнинг биринчи сафларида бўлиб келди. Фарғона водийсидан тортиб Хоразм чўлларигача бутун Ўзбекистон тупроғини кезган татар бригадаси босмачиликни тугатишда катта хизмат кўрсатди, бригаданинг сиёсий ходимлари эса меҳнаткашлар оммаси ўртасида катта сиёсий оқартув ишларини олиб бордилар.

Совет Туркистони, Бухоро ва Хива халқ республикаларидаги биринчи халқ комиссарлари, нозирлари ва масъул партия ходимлари қаторида ҳам Шаҳид Аҳмадиев, Шиҳобиддинов, Нажиб Ҳусаннов, Мустоқай, Бурнашев каби кўпгина татар зиёлиларини кўрамиз.

Ўзбекистон матбуотини ривожлантиришда ҳам татар зиёлиларининг маълум ҳиссаси бор. Абдулла Авлоний, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Зиё Саид, Аъзам Аюб, Л. Олимий, А. Ёқубовлар билан бир қаторда Аҳмад Данской, Вали Алламов, Қ. Сорокин, М. Ҳасан, Ф. Сулаймон, Ш. Муртазин ва бошқалар ўзбек совет журналистларининг биринчи отрядини, биринчи бўғинини ташкил қиладилар.

Азал-азалдан тилмочлар, расмий таржимонлар ва кейинчалик адабий таржимонларнинг ҳам кўпчилиги татарлардандир.

Ўзбек партия ва совет ходимларининг биринчи авлодини етиштириб, тарбиялаб чиқарган биринчи совет ва партия мактабларининг раҳбарлари ва ўқитувчилари ичида ҳам кўпчиликни татар зиёлилари ташкил этади.

Ниҳоят, бир-бирови билан бўлган узоқ муддатлик яқин алоқа натижасида Ўзбекистондаги кўп татарлар тил, урф-одат ва қуда-қудағайлик жиҳатидан ҳам ўзбекларга яқин бўлиб кетдилар.

Яна икки халқнинг адабиётига келганда шуни айтиш керакки, улар ҳам бир-бири билан маҳкам боғлангандир. Улуғ Октябрь революциясидан олдин ўзбек халқи орасида бошқа миллатлар адабиётидан энг кўп тарқалгани, шубҳасиз, татар адабиёти эди. Негаки, Иван Грозний, давридаёқ Россияга тобе бўлиб рус маданияти, рус ижтимоий онгини ўзбеклардан кўп олдин ўзига

- қабул қила бошлаган татарлар ўз навбатида бу янги фикр, оламга янгича қарашни ўз атрофидаги қўшниларига тарқата бошладилар. Қозоғистон далалари орқали Ўзбекистонга самовар, гугурт, темир, чўян асбоблари билан акс садоларини етказишда татар халқининг роли катта десак хато қилмаймиз. Татар савдогарлари орқали Туркистонга самовар, гугурт, темир чўян асбоблари билан бирга Қозон матбааларида босилган китоблар ҳам кириб кела бошлади. Татар адабиётига нисбатан, татар адабиётининг Туркистонда ўйнаган ролини ўйнамоқчи бўлган Озарбайжон адабиёти ва Озарбайжон орқали ўтиб келган турк адабиёти тили ва халқларнинг урф-одати узоқ бўлганлиги туфайли татар адабиётидай муваффақият қозонолмади. Аммо Абдулла Тўқай, Мажид Ғофурий, Фотиҳ Амирхон ва Олимжон Иброҳимовларнинг тиллари ўзбек ва қozoқларга жуда яқин эди. Татарча китобларнинг Туркистонда кўп тарқалишининг сабаби ҳам шунда. Аммо бунинг яна бир сабаби бор эди.
- 20 Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин унда яшовчи халқларнинг маданий савияси ошиб, руҳий талаби кучайиб борди. Аммо халқнинг руҳий эҳтиёжларини қондириш воситаларини ривожлантириш тadbirlари чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати доирасидан ташқари эди. Шунинг учун Туркистонда матбаачилик кеч ривожланади. Бу эса китоб танқислигига олиб келган эди. У даврда китоблар фақат қўлда ёзиларди. Қўлёзма китоблар эса жуда оз бўлиши билан бирга ғоят қиммат турарди. XIX аср охирига келиб
- 30 Хива, Тошкент, Самарқанд ва Бухорода очилган тошбосмахона — литографиялар ҳам кўпинча диний, мистик, сохта классицизмнинг ахлоқий тубан асарларини босишдан бўшамас эди. Бу асарлар эса Туркистон Россияга қўшилгандан кейин оз-оздан бўлса-да, маданий савияси ва дунёқараши ўзгариб бораётган халқнинг руҳий талабини қондиролмас эди. Шунинг учун у ўзларидан кўра маданиятда оз бўлса ҳам юқори турган қўшни халқларнинг адабиётига интилишга мажбур эди. Бинобарин, кўпгина ўзбек зиёлиларининг уйда
- 40 татарча роман, ҳикоя ва шеър тўпламлари ҳамда татар тилида чиқадиган газета ва журналларни топиш мумкин эди. Табиий, ўзбек зиёлиларининг шахсий кутубхоналарида Тўқай асарлари муҳим ўрин тутарди. Унинг асарлари таржима қилинмаса ҳам тушунилар ва севиб ўқилар эди. Баъзи асарлари, жумладан, «Тўқон тил» шеърини машҳур ўзбек демократ маърифат-

парвари Абдулла Авлоний ўзбекчага таржима қилиб, ўзининг мактаб дарслиги китобига киритган эди.

Тўқайнинг «Шўрали», «Янги кесикбош», «Япон ҳикояси» каби сюжетли асарларини ўзбек китобхонлари айниқса севиб ўқийди. Тошкент областининг Янгийўл шаҳрига яқин бир жойнинг «Шўрали» деб аталганлиги бежиз эмас, албатта.

Тўқайни ўзбекларга яқинлаштирган яна бир сабаб бор.

Россияда XIX асрда ривож топиб келаётган инқилобий онг ва руҳнинг шарласи Россия тупроғидаги ҳамма миллатлар ўртасида ўз акси садосини топмай қолмас эди. Радищев ва Пушкинлар бошлаб, Герцен, Чернышевский, Добролюбов ва Белинскийлар ривожлантириб ва улуғ Ленин яқунлаб берган янги рус ижтимоий фикри ўзининг ҳар бир тараққий палласида Россияда яшовчи барча мазлум халқларга мос ва муштарак бўлди. Россиядаги ана шу улуғ ижтимоий фикр таъсирида Волга-Кама бўйида Қаюм Носирий, Абдулла Тўқай ва Мажид Фафурийлар, Урта Осиёда Муқимий, Фурқат, Абай, Аҳмад Дониш ва Бердахлар, Озарбайжонда Мирза Фатали Охундов ва Наримоновлар майдонга келди. Уларнинг ҳаммаси ҳам ўз асарларида бир хил демократик ғояларни, ўз халқларининг бир хил орзу-умидларини: чинакам миллий ва сиёсий озодлик идеяларини акс эттирдилар. Масалан, Тўқай: «Бизнинг миллатимиз ҳам бошқа миллатлар каби хомийсиздир, бу миллат камбағал ва ишчи халқнинг манфаати учун жон куйдирувчи кишиларга, беш камбағални бойнинг бир итига айирбош қилиш даври ўтиб кетганлигини тушунган ва бошқаларга тушунтириб бера оладиган йигитларга муҳтож», деган эди. Хуллас, бизнинг миллатимиз ҳам бошқа миллатларнинг тараққий қилишига сабаб бўлган ҳақиқий адибларга, рассомларга, янгидан-янги миллий шеърларга, музыкага ва ғайрларга муҳтож деган бўлса, бундай фикр ва талабларнинг худди ўзини Фурқат ва Абай ҳам, Охундов ва Дониш ҳам ўзларининг асарларида илгари сурган эдилар.

Тўқай ўз халқи манфаати нуқтаи-назаридан илгари сурган фикрлар, ижтимоий, демократик ғоялар чоризм давридаги барча мазлум халқларнинг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам орзу-умидларига монанд бўлгани учун ҳам бу татар шоири биз ўзбекларга яқиндир.

Тўқай вафот бўлганидан кейин ўзбек халқи ҳам татар халқи билан бирликда чуқур қайғурган эди. Шоир вафот бўлганидан кейин ўзбек зиёлилари мотам маро-

симида иштирок этиш учун Қозонга ўз вакилларини юборган. Тошкент, Хива, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда Тўқайнинг вафоти муносабати билан мотам кечалари ўтказилган эди.

- Ҳозир ҳам ўзбек мактабларининг адабиёт программасида Тўқай ижодининг акс этилиши, Тўқай асарлари ўзбек тилида тадрижий равишда нашр этилиши, Тошкентнинг марказий кўчаларидан бири Абдулла Тўқай номи билан аталиши ўзбек халқининг шоирга бўлган
- 10 ҳурмат ва муҳаббатининг далолати, ўзбек ва татар халқи ўртасидаги тарихий дўстликнинг аломатидир. Чунки Тўқай айтгандай:

Ҳеч битам тарихий бу биргалик,
Биз туғилганмиз ипга тиркалиб.

ДРАМАТУРГ КЎПМИ, ШОИР?

Шу саволни менга берган кишини мен ҳалигача эсликкина кишилардан санаб юрар эдим. Кутмаганда шундай ғариба савол:

— Драматург кўпми, шоир?

- 20 Мен бу саволнинг жавобини мухотабнинг ўзидан топтирмақчи бўлдим. Чунки яхши муаллимлар бу тажрибани маъқул топадилар. Бинобарин, муаллимвори виқор ва табассум билан ўзидан сўрадим:

- Эй, савол сўрагувчиларнинг бахтлироғи, сен аввал менинг шу саволимга жавоб бергил, сўнгра жавоб ўз-ўзидан муҳайёдир, дедим,— турмушда талай драмаларни кечирган 50 яшар хотиннинг бошида неча адад мўйи бор ва буларнинг неча донаси оқ ва неча донаси қора ва неча донаси қораликдан оқликка ўтиш арафасидадир?

Сўрагувчи бу фасоҳатдан мот қолди. Бир неча минут таажжуб бармоғини эсанкираш оғзига тиқиб, тафаккур бошини ҳайронлик этагига пуч ёндоқдай ташлаб ўтиргач, ниҳоят такаллумга келиб айтди:

— Бу саволингиз ақл ҳисобдонлигидан мустаснодир, ҳалигача ҳеч ким бу мантиқдан бери бўлган чўтни қоқиб кўрмагандир.

Мен унинг бу раддиясига истиғно кўрсатмадим ва дедимки:

- 40 — Балли, сенинг менга берган саволингнинг жавоби ҳам худди ўзинг берган шу раддия билан интиҳо топадики, Ўзбекистон каби васеъ бир мамлакатда, хусусан омманинг ишқибозлиги дош қозондай қайнаган бир ерда драматурглар билан шоирларнинг қанчалиги

ва уларнинг бир-бирларидан ададча тафовутларини ақл чўтига солиб, фикр ҳисобдонлигидан ўтказув, жала кўпигини санаш ва санаганда ҳам навларга ажратиб санаш каби мантиқ гардишига сиғмайдиган бир ишдир.

Савол сўрагувчи ўз саволининг баъзи бир ерларини мукаммалаш учун бир нафас лабларини жуфтлаб, такаллумга тил очмоқчи бўлди. Мен бир шўрликда кўрилган бу ожиз истиҳолани ювиш учун суҳандонлик майдонда нутқ дулдулига миниб, тил ханжарини ўйната-ўйната зердаги лекцияни чунонам бошлаб кетдимки, менинг сўздаги чобукдастлигимдан, у ҳар икки қулоғи етмагандай, оғзини ҳам карракдай очиб, учинчи қулоқ ўрнида менга қаратиб тингламоқда эди. Мен шаҳодат бармоғи билан ерда, баъзан осмонда турли ҳавойи шакллар чизиб сўйламоқда эдим.

— Модомики, шеърни олов пускургувчи, ваҳималар яратувчи, ўз-ўзидан довуллаб ёнгувчи ва ҳаммаси йиғилиб элликтадан ошмаган, ишлата-ишлата, суйкала-суйкала сартарош қайроғидай, чибин қўнса оёғи тойғанадиган даражадаги шаблон сўзлардан ҳар қачон ёзиш мумкин, на вазну қофия, на сажъ — ташбиҳ, на нисбат, на сифат ва на салмоқ шеър ёзув шартлари билан алоқадор эмасдир ва бу шеърларга Ўзгизнинг кассаси ҳар қачон очиқдир. Қани, эй менинг осойишта тинглагувчим, онанг ҳам шоирларнинг рўйхатида борми, ҳалигача қанча асари бор? Асар бўлмаса ҳайф сендай ўғилгаки, ҳалигача сенинг учун саҳарлаб туриб оқ сут берган онайи меҳрибонинг қариган кунларида шунчалик жўн, шунчалик унумли, шунчалик обрўйли бир касбга ташвиқ қилмабсан ва дуосини олмабсан.

Маълумингдирки, Ўзкомдрам районларга бир талай театр асарлари сифориш қилади ва бутун районларда шу мазмунда мактублар олибдирки, биздаги бутун кишилар драма асарлар ёзиш билан банд бўлганлари жиҳатидан, бизга асар юборишдан кўра томошабинлар юборсангиз экан, деб. Қани, хўш, эй ўзининг тинглов қобилияти ва камсухан сомеълик сифати билан сўйловчини бахтиёр қилган менинг эшитгувчим, жавоб бер! Ўз уйингда супа кўтариб саҳна қурдингми? Қайси ёзган драманг ўйналажак? Ва хотининг қайси ролда иштирок қилажак? Агар ҳалигача драма ёзмаган бўлсанг ҳайф сенга, ақлингнинг умрини бекор ўтказибсан, уйингда саҳна қурмаган бўлсанг, афсуски, шунча майдон бекор қолибди.

Тингловчим ниҳоят, шаппатидан уйғонган мастдай бир сесканиб тушиб, такаллумга бошлади.

— Вой бў!!

Ва у ёқ-бу ёғини йиғиштириб, ҳозирги баъзи драма асарларининг саккиз поя нарвондек сифати ва сер-унумлиги тўғрисидаги лекциянинг сўнггини ҳам тингламай йўлга тушди.

Унинг юзидаги мамнуниятдан маълум бўлур эдики, ҳалигача, у бировга савол бериб шунчалик тўла ва мукамал ва фасиҳ жавоб ололган эмас. Ҳалигача туғилган савол бергувчилар билан ҳалигача туғилган жавоб бергувчилардан биз икков шу билан ажралар эдикки, орадаги «Драматург кўпми, шоир?» саволининг ўзига жавоб бўлмагани ҳолда, бутун салобати билан масала аниқ ва ошкор бўлган эди.

ОЧЕРКЛАР, ПОРТРЕТЛАР

БИР САНЪАТКОР КОМИК, ИЖОДЧИ АКТЁР ХОТИРАСИ

Ўзбек пролетар миллий санъатининг кўзга кўринган талантили арбоби ва ажойиб ижодчи намояндаси Ҳожи Сиддиқ Исломовнинг исми саҳна санъатимизнинг фавқулодда тараққиёти ва Ўзбек давлат академик театрининг 15 йиллик порлоқ даври билан қаттиқ боғлангандир.

Ҳожи Сиддиқ театримизнинг ихтисосли актёрларидан бири бўлишдан ташқари, у кишиларнинг завқини қитиқловчи ажойиб талант эгаси ҳам, комик (қизиқчи) — уста танқидчи ва моҳир тақлидчи ҳам эди.

Мана шунинг учун, Ўзбек давлат академик театрининг 15 йиллик тўйида уни яна бир карра эслаб ўтиш, унинг босиб ўтган изининг айрим моментлари устида тўхташга ўзимизда бир мажбурият ҳис этдик.

Ҳожи Сиддиқ социалистик санъатимизнинг биринчи қалдирғочи сифатида эсланди. У 1917 йилдан бошлаб Марғилон ва унинг ён-атроф қишлоқларида бош кўтарган босмачиларга қарши жангларда ҳам қурол билан, ҳам саҳна тарғиботчилиги билан курашган бир ботир аскар эди.

Ҳожи Сиддиқ ёки омманинг тили билан айтганда, Ҳожи қизиқчининг қотма, келишган жуссаси, ҳамма вақт кулгига мойил турган камқош юзи, ҳар бир сўзлаганда пирпираб турувчи қош-кўзлари ва қизиқ-қизиқ аскиялари ҳаммани беихтиёр кулдириб юборар эди. 15 йил сурункасига уни саҳнада кўриб, унинг қувноқ ролларини томоша қилган кишилар бизда жуда кўп.

Ҳожи томонидан ишланган ширин-ширин, завқли латифалар, саҳна репертуарига кирган бир неча асарлари ҳануз омма орасида ёддан талқин этилади. Унинг бири биридан қувноқ танқидий ижодлари, тақлидчиликлари давримизнинг серзавқ кишилари ўртасида ҳалигача такрорланади.

Ҳожи пайровчи эди. У уйдан чиқиб келаётган вақт-

да бир ўртоғи учраб:

— Ҳа, Ҳожи ака, йўл бўлсин?— деб сўраганда,
Ҳожи:

— Театрга боряпман, муродимга етяпман!— деб жавоб қайтаради.

Ҳожи зўр кулдиргувчи эди, бироқ унинг бу қувноқлиги жиддий мазмундаги ролларни ўйнаганда, унинг жиддийлигига сира зарар бермас эди. Масалан, у «Ревизор» асаридаги Осип ролини ўйнаб, томошабинни хандон туширтириб кулдиргани ҳолда «Қўзибулоқ»да Лауренсия отасининг ролини ўйнаганда, ўша типдаги жиддийликни ҳеч бузмасди, томошабинни ўринсиз кулдирмас эди.

Ҳожининг яна бир яхши хусусияти шундан иборатки, у алоҳида актёрлар сингари сахна асарига бетараф қарамас, драматург томонидан йўл қўйилган айрим камчиликларни кўздан қочирмас эди. Янгидан сахнага чиқаётган асарнинг бадиий жиҳатдан бойиши учун астойдил уриниб, натижада асарни шу ҳолга қўяр эдики, театр залида ўлтирган асар эгаси Ҳожи томонидан қўшилган жойини завқ билан томоша қилишга мажбур бўлар эди.

«Ҳужум»да, «Абомуслим» ўқиш, «Фарҳод—Ширин»да баёнчининг оҳанги, «Турондот»даги Панталоненинг жавоблари — ҳаммаси Ҳожининг ишлаб қўшганлари ҳисобланади.

Ҳожи кучли танқидчи эди. У танқидда ҳамма мавзуни турмушимизнинг айрим камчиликларидан, реал фактлардан олар, ана шулардан аччиқ-аччиқ кулар, адабий парчалар, аския, пайровлар билан томошабинни қаттиқ-қаттиқ кулдиради эди.

Унинг ҳаммом тўғрисидаги хотирасини шу ерда келтирамиз:

Ҳаммомга кирдим, чўмилиб,
Ботқоқда ётдим, кўмилиб.
Қўлимда фонус йўқ учун
Ойдинни кутдим, дўстлар...

Ҳожининг кулдиргичликдаги алоҳида фарқи шундаки, у баъзи гапларни алоҳида шахснинг адресига қаратган бўлса ҳам, танқид қилинган киши далилларини кетириб сўзлаб, натижада шу суҳбатда ўлтирган алоҳида диний ҳиссиёти кучли бир кишини: «Ҳаммаси тўғри, Ҳожи ака, нафсиламри гапни айтдингиз!» дейишга олиб борар эди.

Ҳожининг муқаллидчилик қобилияти айниқса кучли эди. У бир кўрган одамнинг ҳамма феъл-атворини,

юриш-туришини оқизмай-томизмай ўрганар, ўша топ-даёқ шу кишининг ўзи бўлиб берар эди. Бундан ташқари, у бутун умрида бир мартаба ўқиган ёки эшитган бир нарсасини эсда сақлаб қолар эди.

Ҳожининг юксак фазлини кўрсатадиган яна бир далил шуки, у ўндан ортиқ миллатларнинг ашулаларини айтиб, йигирмага яқин миллатлар усулида рақс эта берар эди.

Ҳожи қўлига дутор олди дегунча, сиз кулиб толиқа берасиз, чунки у дуторнинг нафис оҳангига ўз шеъриндан пайров қилиб, сизни кулдириб, жағ-чакакларингизни толиқтириб қўяди: 10

Бақалар вақ-вақ этадир илон ўлган кечаси,
Сичқонлар пойга қўядир мушук ўлган кечаси...

1930 йилда Москвада бўлган Театр олимпиадасида Большой театрининг юқори савияли томошабинлари бир неча топқир Ҳожининг саҳна ролларини кўриб, унинг ижоди ва қувноқ талантига таҳсин ўқиганлар.

Ўзбек давлат академик театри Ҳожи сингари талантли актёрларни ўз қучоғида тарбиялади. Бироқ айни пролетариат саҳнасини гуллатадиган бир пайтда вақтсиз ўлим келиб, уни орамиздан олиб олди. 20

Аммо Ҳожининг қолдирган ижодий ёдгорликлари миңгларча томошабинлар ва юзларча актёрлар юрагида умрбод сақланажак.

АБРОР ҲИДОЯТОВ

СССР халқ артисти.

Ҳар бир умрнинг бир якуни, ўз ҳаққу ҳисоби бор. Аммо якун ясалганда: «Қасбинг нима эдию бу ҳунарингдан халқингга қанчалик манфаат етказдинг?» деб сўрайдилар. 30

Улуғ шоирларимиздан Нодирабегим айтгандай:

Бу дунёгаки келибсан, ахир,
Мақсад не эди баён этиб кет!

Халқим учун хизмат қилдимми, шу хизматни маъқул ва халқимнинг керагига яроқли қила олдимми, буюк нима қила олдимки, халқимнинг шон ва шарафи, маданияти, давлати, эътибори кўтарилгай, эртага нима қилурман? Шу ҳаққу ҳисоб, нону туз бериб ўстирган халқим томонидан ҳар замон мендан талаб қилиниши мумкин. Майли букунми, эртагами, талай саволлар бўлади. Саволлар ичида: «Ўртоқларинг ким эди?» деган сўроқ ҳам албатта бўлади. Ўртоқларим, асрдошларимнинг муборак номларини ҳарфма-ҳарф айтиб бераман. 40

Шу қутлуғ номларнинг олдинги қаторида, азиз дўстим, болаликдан тортиб бирга ўсган биродарим Аброрнинг номини фахр билан айтаман. Чунки Аброр халқимнинг шон-шарафи, санъати, маданияти, давлати ва эътиборини кўтаришда жон чекиб, жафо тортган, бир бутун умрининг мазмунини шу хизмат учун аямай сарф қилган азамат ўғилларнинг бирисидир.

10 Аброр Ҳидоят ўғли 1900 йилда Тошкентда Дегрез маҳалласида камбағал бир онлада туғилди. Унинг отаси илгари дурангдўз, кейин бу касбнинг бозори касод бўлгандан сўнг тошчақарлик қиларди. Мухтасир, топганига қаноат қилатурган бир онла.

Аброр ўзининг бошланғич таҳсилни эски мактабда олди. «Кўчқор бўлур кўзининг пешонаси дўнг бўлур» деганларидай, Аброрнинг санъатга бўлган майли жуда ёшлигиданоқ ўзини кўрсата бошлади. Ун уч ёшли Аброр дуторда ғоят лирик машқларни чала олар эди.

20 Улуғ Октябрь инқилобининг биринчи кунларидаёқ букунги санъатимизнинг биринчи қалдирғочлари бўлиб, ҳар ер-ҳар ерда кичик-кичик ҳаваскор тўдалар уюша бошладилар. Аброр дарров шуларнинг бирига кирди. Ўзидаги табиий талантнинг биринчи намуналарини кўрсата бошлади. Бу кичик коллектив ўз қучоғига букунги санъатимизнинг устунлари бўлган кишиларни бирлаштирган эди. Чунончи, Маннон Уйғур, Етим Бобо-жонов, Аброр, Фатхулла, Музаффар ота, Кузнецова, Маъсума Қориева ва бошқа ўртоқларни...

30 1918 йилда биринчи роль ўйнашидаёқ у ўзидан келажакда катта умидлар кутилса бўлатурган талант эканини кўрсата олди.

Ёш театр 1924 йилгача бир қатор пьесаларни сахнага қўйди. Аброр буларнинг ҳаммасида муваффақият қозонди. Халқ ўртасида аста-секин, аммо асосли шуҳрат қозона борди.

1924 йилда Москвада Ўзбек студияси очилди, ёш театр коллективидаги энг талантли ёшлар шу студияга ўқишга юборилди. Аброр ҳам шулар ичида эди. Студиянинг шогирдлари ғоятда мароқ ва қунт билан ўқидилар.

40 1927 йилда таҳсилни тамом қилган коллектив Ўзбекистонга қайтиб, халқ олдида ҳисоб бера бошлади. Бу навбат энди ўзбек томошабини қандайдир жанри аниқланмаган асарларни эмас балки тамоман Европа тарз услубида, Вахтангов каби устодлар қўлидан чиққан классик драматургиянинг шоҳ асарларидан «Ревизор»ни, «Маликаи Турондот»ни кўрди ва бу пьесалар-

нинг бош роли бўлган шаҳар ҳокими, Қалафда — се-
викли ўғли Аброрни кўрди. Москва камолга етказган
Уйғур, марҳум Ҳожи Сиддиқ, Етим Бобожонов, Сора
Эшонтўраева, Назруллаев, Шариф Қайюмов, Табибул-
лаев, Ҳикмат Латипов, Замира Ҳидоятова, Музаффар
Муҳаммадий ва бошқаларни кўрди. Театр кундан-кун
ўсиб бора берди. Театр билан баробар унинг жафокаш-
лари, Аброрлари ўсди. Жаҳон драматургиясининг усто-
зи Шекспирнинг «Гамлет»ни ўзбек саҳнасида қўйилиши,
СССРдаги миллатларни бир ҳуқуқ ва савиядаги ма- 10
даниятга етаклаб борувчи большевиклар партиясининг
ростгўйлиги натижаси ва ўзбек санъатининг олий бос-
қичларга ета олганлигининг тантанали далили эди.

Биз Гамлет ролида талантли Аброрни кўрдик. У ўз
камолоти санъати, усталлиги билан шу ролни ифода
қилган ва қилмоқда бўлган артистлардан ҳеч қолиш-
мас эди.

Аброр Гамлетни ҳатто шу даража маҳорат билан
ўйнадики, уни кўриш учун бутун Ўзбекистондан, То-
жикистондан, юзларча километр узоқликдаги шаҳар- 20
ларимиздан: Хўжанддан, Қўқондан, Андижондан, На-
мангандан, Бухородан фақатгина бир спектаклни, биз-
нинг Гамлетни — Аброрни кўриш учун ишчилар, кол-
хозчилар, интеллигентлар, якка-якка ва коллектив су-
ратда оқиб келар эдилар. Театр залида ўрин оз, ўрин
бўлмайд қолганда, ҳафталаб навбат кутган томошабин-
лар бўлган.

Ахир, 27 кун қаторасига қўйилган спектаклни Шекс-
пир ёзиб, Аброр ўйнаган эди-да!

Театр қайси асарни қўймасин унинг энг масъулият- 30
ли ролида Аброр бўлиб келди. Чунончи: «Менинг дўс-
тим»да — Гай ролини, «Бой ила хизматчи»да — Ғофир-
ни, «Муқанна»да — Муқаннани ва ҳоказо, ҳаммасини
санаб битира олмайсан киши.

Ниҳоят, яна Шекспирнинг «Отелло» пьесасидаги
Отелло роли Аброрнинг камолоти, таланти ва санъати
не даражада юксак нуқтага ета олганини кўрсатади.

Бу ахир, фақатгина Уйғур оғанинг, Аброрнинг, Со-
ра Эшонтўраева, коллективдаги бошқа дўстларнинг
жамул-жамиди — ота театрмизнинг камолотигина 40
эмас, балки бир бутун ўзбек халқининг камолотидир.

Аброрни халқимиз ичида танимаган, ҳурмат қилма-
ган киши камдир, деб ўйлайман. Аброр кўчада кетар-
кан, уни ўн беш яшар бола: «Салом, Отелло амаки!»
деб қаршилагандай, саҳнада кўрган ҳар бир киши қо-
йил қолмасдан иложи йўқ.

Уни Москвада танийдилар, уни бутун СССРда танийдилар, уни Англия, бутун Европада танийдилар, қойил қоладилар.

Ҳозир у улуғ шоирмиз Навоий образи устида ўзига хос салобат ва қунт билан ишламоқда. Тез орада ўзбек халқи улуғ шоирнинг ўлмас сиймосини Аброр орқали кўражақдир. Аброрнинг халқ олдида қилган хизмати, шу халқнинг ўзи ва шу халқ томонидан қадрланди.

10 Аброр Ленин ордени, Меҳнат Қизил Байроқ ордени ва икки мартаба «Шавкатли меҳнати учун» медали билан мукофотланган ва СССР халқ артисти деб ном олган улуғ артистдир.

Ҳар бир умрнинг якуни, ўз ҳаққу ҳисоби бор. Аброрнинг номини унинг ўз халқига қилган хизмати, шу халқнинг шон-шарафи, маданияти, санъати, давлати ва эътиборини кўтариш учун узоқ йиллар ҳормай-толмай қилган меҳнати абадийлаштирадн.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ШОНЛИ ҚИЗИ

20 Оғир кураш йиллари...

Еш Қизил Армия довьорак саркарда М. В. Фрунзе раҳбарлиги остида Қозоғистон даштларида, Туркманистон саҳроларида, Ўзбекистон ва Қирғизистоннинг водийларида ва тоғларида инглиз-америка империалистларининг ва уларнинг турк ва бошқа кўмакчиларининг малайлари — босмачиларнинг асосий кучларини тор-мор қилган бўлса ҳам, лекин ҳали баъзи жойлар осойишта эмас эди: босмачи бандаларининг қолдиқлари тоғлар ва дараларда яшириниб олиб, кечалари қишлоқларимизга ҳужум қилар, тинч аҳолини талар, болаларни ва кексаларни ўлдираар эди.

30 Босмачилар меҳнаткаш ўзбек халқи бошига кўп мушибатлар, кўп кулфатлар келтирди. Босмачилар шахарлар ва қишлоқларни ёндирди ва вайрон қилди. Мингларча кишилар бошпанасиз қолди. Гражданлар уруши қурбонларининг етим қолган болалари Фарғона водийси йўлларида оч-яланғоч кезардилар.

...Ана шу вайроналикнинг оғир кунларида Коммунистик партия ва совет ҳукумати Туркистон ўлкаси халқ хўжалигини тиклаш ва унинг аҳолисининг тинч яшашини таъминлаш тўғрисида жуда катта ғамхўрлик кўрсатди.

Партия болаларимизга алоҳида эътибор берди. Феликс Эдмундович Дзержинскийнинг ташаббуси билан болалар уйлари ташкил қилинди. Ана шундай уйларида

тарбияланаётган болалар орасида наманганлик деҳқоннинг қизи — Сора Эшонтўраева ҳам бор эди.

Мен уни жуда ёш вақтидан биламан. У оҳуга ўшар, унинг ҳуркак шаҳло кўзларида босмачилар босқинчилиги йилларида халқ бошидан кечирган фожиаларнинг даҳшати чуқур из қолдиргани кўриниб турарди. У онасидан ажралган эди.

Унинг атрофдаги янги, озод ҳаётни кўриб, аста-секин тетиклана бошлагани, унда ўз юртининг хўжайини бўлган янги кишиларга хос онг уйғона бошлагани ҳали ёдимда. Совет болалари оиласида у ўзининг катта бахтга эга эканлигини ҳис қилди. Ёш ўзбек қизи катта қобилиятга эга эканлигини кўрсатди, болалар уйдаги драма тўғарагида бош ролларни ижро этар эди.

Уқубат асрларининг қора кўланкаси — қора паранжилар ёндирилган майдонлардаги биринчи гулханлар ҳали ёдимда. Ўзбекистон хотин-қизлари, партия комитетлари хотин-қизлар бўлимларининг чақирғи билан тўпланишиб, феодализмдан қолган бу асорат сиртмоғини озодлик оловига ташладилар. Асрлар бўйи Шарқ хотин-қизларини қийнаб келган кулфат ҳам паранжи билан бирга ёниб кетди. Бу ҳаракатни халқимиз ҳақли равишда «ҳужум» деб атади, чунки бу ўтмиш зулмати-га ҳужум эди, бу ёруғликнинг қоронғиликка ҳужуми эди.

Сора бу гулханларга мароқ билан узоқ тикилиб турар, чақнаган кўзларида гулханларнинг алангаси акс этар эди. У узоқ тикилар ва ўйлар, Улуғ Октябрь революцияси натижасида озодликка эришган ўзбек хотин-қизларининг бахтли тақдири ҳақида ўйлар эди.

Ўзбек совет саҳнасининг дастлабки қалдирғочлари, ҳозир драма санъатининг машҳур арбоблари — Мария Кузнецова, Аброр Ҳидоятлов, Маннон Уйғур талантли қизга дарҳол эътибор бердилар. Улар уни Ҳамза Ҳакимзода помидаги биринчи Ўзбек драма театри саҳна-сига олиб чиқдилар.

Бўлажак актриса ўзидан катта касбдошларининг ўйинларини диққат билан кузатди, уларнинг маҳоратини ўрганди ва ўзи ҳам роллар тайёрлай бошладди. У ўзбек хотин-қизларининг фикрларини, руҳий кечинмаларини доим ҳаққоний ва самимий тарзда ифодалаб беради. Томошабинлар унинг кўзларида ўтмиш зулмати-ни ёндирган озодлик гулханларининг алангасини кўрардилар...

Билим етишмасди. Сорани бир гуруҳ талантли ёшлар билан Москвага ўқишга юбордилар. Бу ерда у кат-

та маҳорат мактабидан ўтди, унинг олдида кенг ижодий йўл очилди. Бу — ёш актриса учун янги дунё эди. У Симонов, Толчанов, Басов, Свердловдан таълим олди. Улуғ рус актрисаси Комиссаржевская ҳақида унинг замондошлари ёзган хотираларни Сора зўр ҳавас билан ўқиди.

10 Ёш актрисанинг устозлари унинг қобилиятига қойил қолар эдилар. У рус классиклари ва ҳозирги замон совет драматургларининг пьесаларидаги қийин ролларни самимий ҳаяжон билан ижро этиб, рус саҳнаси усталарини ўзига мафтун этар эди.

Сора ўттизинчи йилларнинг бошларида Москвадан қайтиб келиб, Ҳамза номидаги театр саҳнасида классик ва совет драматургияси образларини биринчи марта мустақил равишда ярата бошлагани ҳали ёдимда.

Мен уни Офелия, Любовь Яровая, Жамилла, Дездемона, Катерина ролларида эслайман. Бу унутилмас ролларни у қандай зўр маҳорат билан, қандай самимият ва соддалик билан ижро этарди.

20 Мана, Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» пьесаси кўрсатилмоқда Жамиланинг руҳий кечинмаларини, унинг бой уйидаги фожиасини, тутқунликдаги ҳуқуқсиз ҳаётини — революциядан илгариги Ўзбекистон хотин-қизларининг тақдирида характерли ва типик бўлган бу ҳодисаларнинг ҳаммасини актриса шундай ҳаётий қилиб тасвирламоқдаки, барча томошабинлар ҳаяжонга келган.

30 Сора бу ролни чорак асрдан бери ижро этиб келмоқда ва у ҳар гал саҳнага чиқар экан, ўз санъатининг ҳаққоний ва ҳаётийлиги билан томошабинларни мафтун этади.

Шу давр ичида Эшонтўраева хотин-қизларнинг ўнларча ёрқин образларини яратди. У ўз маҳоратини тинмай юксалтириб борди ва ўзбек саҳнасининг юлдузи бўлиб етишди. Унинг ҳар бир саҳнага чиқиши республика театри ҳаётида катта ҳодиса ва Ўзбекистон драматик артистларининг ёш авлоди учун намунадир.

40 Сора Эшонтўраева ўз халқининг ҳаётини жуда яхши билди, халқдан ўрганади ва халққа хизмат қилди. У ўзининг жўшқин сўзлари билан Коммунистик партиянинг ҳаётбахш ғояларини халқ ўртасида пропаганда қилади ва кишиларни порлоқ коммунистик истиқбол учун фидокорона меҳнат қилишга чақиради.

Халқимиз ўзининг талантли қизини севади ва у билан фахрланади. Давлат мукофоти лауреати, Совет Иттифоқи халқ артисти Сора Эшонтўраевани меҳнат-

кашлар икки марта СССР Олий Советига депутат қилиб сайладилар. У давлат арбоби сифатида халқ нақазларини сидқидил билан бажармоқда. Актив жамоатчи Эшонтўраева Тинчликни ҳимоя қилиш Бутуниттифоқ комитетининг аъзосидир.

Эшонтўраева сайловчиларнинг унга нисбатан кўрсатган ишончларини ва муҳаббатларини шараф билан оқлади. Шунинг учун халқ бу гал ҳам уни учинчи марта СССР Олий Совети депутатлигига кандидат қилиб кўрсатди.

10

Сора Эшонтўраева сингари талантли, ақлли хотин-қизлар гуллаб-яшнаётган Ўзбекистонимизда кўп. Уларни улуғ Совет Иттифоқи Коммунистик партияси тарбиялаб етиштирди ва етиштирмоқда.

Улар ҳақида халқимиз қувонч билан куйлайди:

Она юртимизнинг олтин китоби бор,
Бутун халқ иқболи Улуғ қонунда.
Халқнинг шонли қизи, сенинг ҳам бахтинг
Олтин ҳарфлар билан ёзилган унда.

ЮСУФЖОН ҚИЗИҚ

20

Гар саломатликни қўйса,
Муддао кам-кам бўлур.
Муқимий

Ҳурматли устод, муҳтарам кексамиз, халқимизнинг билагон фарзанди, сайр-сайилларимиз, тўй-ҳашамларимиз зийнати, бахтлар куйчиси, қалбдаги ҳароратимиз — қизигимиз Юсуфжон ака, Сиз машҳур шоиримиз Муқимийнинг юқоридаги сатрини кўпинча такрорлаб юрасиз. Муддаоси учун шошма-шошарлик қилаётган ёшларга шуни айтиб берасиз. Бу сафар шу сатрни мен Сизга ўқиб бермоқдаман. Чунки Сиз муборак, узоқ умрингиз, ажойиб чорак кам бир асрлик ижодий ҳаётингизда улуғ муддаоларга интилдингиз. Бу муддао на амир Абдулаҳад, на амир Олим, ва Муҳаммадраҳим Соний, на Асфандиёр, на Николай II замонасида мурассар бўлди. Бу муқаддас муддао бизнинг замонамизда ўз манглайингизда ярқиради.

30

Демак, Муқимийнинг бу сатрига бундай таҳрир киргизиш мумкин:

Биз қуриб қўйган замон бу,
Муддао шундоқ эди.

40

* * *

Майли, илжайишдан тортиб девор кулатадиган қаҳқаҳагача, кулгининг шакли. тури ва мазмуни кўп. Ча-

365

қалоқни биринчи марта кулдиргунча она озмунча ури-
надими! Биринчи кулганда бутун хонадонни шодлик
босиб кетади. Кулги мўътабар! Кулгилар шарафли,
шунчалар ҳаётий.

Афанди латифаларидаги кулги билан қитиқ кулги-
сининг фарқи бор. Қувонч кулгиси билан юпанч кулги-
сининг заҳархандадан фарқи бор.

Қишиларнинг табиий камчиликларидан кулмак, аза-
хонада кулмак сингарилар беодоб кулгилар ҳисобла-
10 нади.

Сипо кулгилар ҳам бор. Саломат кишининг дўстлар
ўртасида кулгиси, Юсуфжон қизиқнинг таълимидаги
кулгилар, азкия кулгиси шу кулгилардандир.

Фольклор турларидан ўзбеклар ўртасида энг маш-
ҳури азкиядир. Азкиянинг пайровлари кўп. Азкияда
шахслар билан моддий оламдаги буюмларнинг муно-
сабатлари, ўхшамлари, ғоввиялари кутилмаган маҳорат
билан баён қилинади.

Ҳақиқатан ҳам халқ кулгисининг энг ихчам, энг тай-
20 ёри, энг ўткири, энг ёқимтойи, энг нозиги азкиядир.
Таажжуби шуки азкияни ёзиб олиб бўлмайди, балки
уни айтишади.

Азкия турига кирадиган баҳри байт, тўй лапарн,
айтишув тутал, чистонлар ҳам бор. Азкия — азкиё, араб-
ларнинг заковат сўзидан олинган, закки одам маъно-
сида келади.

Бу қийин ва мураккаб жанрнинг машҳур намоян-
далари кўп. Бизнинг асримизгача етиб келган бу етук-
ларнинг бири Юсуфжон қизиқ, Юсуфжон закки, Юсуф-
30 жон азкиядир.

Мен машҳур санъаткорларимизнинг маҳоратларини
бирин-кетин санаганда, балки тартибдан янглишарман,
майли, дилда борини айтиб борай-чи, гап олдин — ке-
йинда эмас.

Қизиқ сўзи ҳарорат дегани; тирик жон ҳарорат би-
лан мўътабардир.

«Базм қизиди, уй қизиб кетди, чаккам қизиди, бу
иш қизиқ бўлди», деганимизда ҳароратни кўзда тута-
миз. Қизиқчи деган ҳам қалбга ҳарорат берувчи деган-
40 ни бўлади.

Юсуфжон қизиқ дегани, энди нақ жоннинг ўзгина-
си, диллар гўлоҳи... Ўз халқининг орзу-армонини, шод-
лигини куйлаб келаётган бу қирчиллама йигит доим
айтиб келадики: «Мен сизлар билан бирга-бирга ку-
лишгани, сизни кулдиргани жаҳонга келганман. Кулинг,
дўстлар, умрингиз узоқ бўлади».

Мана шу гапнинг бир оз бошқа турини Мулла Тўйчи акам ҳам куйлагувчи эдилар:

Онам тўй-томошаларда туққан-чун отим Тўйчи.

Дарҳақиқат, Мулла Тўйчи, Ҳофиз Абдулазиз, Рўзимат охун, Муҳиддин ҳожн, Аҳмаджон қўшнай, Абдуқодир найчи, Ориф гармончи, Юнус Ражабий, Маҳкам Ҳофиз, Уста Олим ва Эрка қорилар икки қўлнинг панжаларидек бир-бировлари билан ажралмай дўст бўлиб яшаганлар, бирга ижод қилганлар, классик санъатимизни бойитганлар.

10

Юсуфжон қизиқ мусиқий санъатимизнинг бутун зилу бамини билади. Айниқса, унинг маҳорати доирадек, ноғора ва рақс — ритм тактикасидадир. (Ана шу ерда музика ва рақсимизда ишлатиладиган терминларни билмаганимдан лол қолиб турибман). Лекин шуниси яхши биламанки, Ўзбекистоннинг етук санъаткорларидан кўпчилиги шу устоднинг шогирди, Тамарахоним ўзбек халқининг фахридир. У устанинг олдинги шогирдларидан ҳисобланади. Тамарахоним ҳозир ўзбек халқининг бой санъатини олам бўйлаб намойиш қилиб юрибди, у сафарда, йўлда. У ўз номидан устага шу улуғ айём кунда шогирдлик миннатдорлиги билан: «Раҳмат, уста» деб қўйишни менга топширган.

20

Чиндан ҳам 75 йил тиним билмай, мағрур бошини ҳеч қандай ҳодисалар олдида эгмай, халқнинг ниятидай ғурур билан мардона хизмат қилиш — икки йигит умрига тенг. У 11 ёшидан бошлаб даврага кирди. Ҳозир 90 ёшида ҳам даврада кеккайиб юрибди. Юсуфжон қизиқ 1880 йилда бир юз олти мақомда рақс йўлларини эгаллаган эди. 1902—1903 йилларда Эрон, Афғонистон, Туркия, Яқин Шарқ мамлакатларида ўзбек классик музика ва рақс санъатидаги маҳоратини намойиш қилган эди. 1909—1910 йилларда Петербургда рус классик циркида Дуровлар билан бўйма-бўй туриб замондан кулган эди. Томошабинларни кулдира олган эди. Шунинг учун ҳам у кўп марта полиция таъқибига учради. Инқилобчи шоиримиз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Юсуфжон акага дўст билан душманни ажратиб олишга ёрдам берди. Хусусан, босмачиларга қарши кураш йиллари Юсуфжон аканинг сатираси Ҳамзанинг шеърлари кучига етиб борди. Ҳамза ёзиб берган ҳажвий шеърлар, лапарлар, чистонлар билан Фрунзе аскарларининг ҳордиғини ёзди. Халқимизнинг бошига аёвсиз уқубатлар келтирган, қаттиқ машаққатларга дучор қилган Англия империализмининг сотқин малайлари — лаънати кўрбошиларни тор-мор қилишда актив роль ўйнаган

30

40

агитбригадада Ҳамза, Уйғур, Марусахоним, Аброр, Миршоҳид ва бошқа ўртоқлар қатори Юсуфжон ака-миз ҳам бор эди.

Кунлардан бир кун Марғилон қишлоқларидан бири— Жийдада халқ санъаткорларининг қўлбола концерти бўлмоқда эди. Юсуфжон ака давра ўртасида Муҳаммадаминбекнинг қиёфасини имо билан ҳажв қилди. Залда писиб ўлтирган йиртқич маузердан ўқ узди. Петербург полицияси билан босмачининг тили бир эди.

10 Юсуфжон ака ўлмади. Тирик ўлмайди-да!..

Ноёб талант эгаси бўлган Юсуфжон қизиқ ўз халқининг азиз фарзандларидан биридир. У ўз кулгилари билан минг-минглаб кишилар умрининг узайишига сабаб бўлган. Ўзи айтгандек, кулги умрни узоқ қилади. Ўзбекистон халқ артисти Юсуфжон ака 90 ёшга кирган кун халқ уни кулиб-кулиб олқишлайди, чунки саксон-тўқсон деган ҳам умр бўптими!.. Биз ҳали Сизни юз элликларда ҳам кулиб олқишламоқчимиз.

МЕРОС БЎЛИШГАНДА

20 Машҳур бухоролик шоиримиз Мулла Мушфиқий ўз сингилисига шундай «адолатли» таклифларни қилади:

Он хонанки аз падарам манд аз они ман,

Аз бом то ба Сурайё аз они ту.

Он тамбурики аз падарам манд аз они ман,

Овозҳойи таранна-таранно — аз они ту.

30 Яъни деганики, дадамиздан қолган ҳовли тақсимлаб ўлтиришга арзимайдиган даражада кичкина, шунинг учун бу меники бўла қолсини томоннинг лабидан тортиб Сурайё юлдузигача бўлган кенглик сеники бўла қолсин. Отамдан қолган битта танбурни бўлиб бўлмайди. Танбур менга бўла қолсини ундан чиқадиган ҳамма тиринг-тиринг овоз сеники бўла қолсин.

Ижодкор халқимизнинг асрлар бўйи яратган ва яратиб келаётган ўхшашсиз сатира ва юмор асарларини ўз зеҳнига жам қилган, уни яна ривожлантирган, янги янги бадиалар билан бойитиб келаётган устод қизиқчимиз йирик санъаткоримиз, ҳурматли кексамиз Юсуфжон Шакаржонов 90 ёшга кирди.

40 Юсуфжон қизиқ деганда Ўрта Осиё халқларининг еттидан етмиш ёшигача бўлган эр-аёлларнинг лабида ҳузуру ҳаловат билан яйраган табассум пайдо бўлади.

Юсуфжон қизиқ дегани — тўй, ҳашам, сайл дегани, сайл — катта гурунг, тўй-ҳашам дегани — Юсуфжон қизиқ дегани. Бу улуғ киши, ўз сўзи билан айтганда жаҳонга «кулмак ва кулдирмак» учун туғилган.

Юсуфжон қизиқнинг кулгиси — бу меҳнаткаш халқ кулгиси, лекин бу кулги — амирлар, беклар, босмачилар, нодон руҳонийлар, халқнинг ашаддий душманлари бўлган бир туркум супуринди табақа учун заҳри қотил, бўрон, қуюн, момоқалдиروق, заҳмат қаҳқаҳаси! Унинг заҳарли кулкиси амир Абдулаҳаддан тортиб, қотил босмачи Муҳаммадаминбеккача гўрга тикди. Ғолиб халқ кулкиси шунақа бўлади!

Кўзлари сурмали, асога лаънат ўқиган бу барно йигит эндигина 90 га киради.

Бизнинг замонада бутун моддий ва манъавий имкониятларимизни ҳисобга олганда, 90 ёш ўрта умр ҳисобланади. Биз Юсуфжон отага ўлим билмас халқимизнинг озод қаҳқаҳасидай умр тилаймиз.

Шу билан бирга «Муштум» журнали Юсуфжон отамизнинг ҳамма меросларига биринчи меросхўрлик даъво қилади. Адолат маҳкамаси ҳам бунга иқрор.

Майли, Юсуфжон отанинг 75 йиллик ижодида такрор бўлмас маҳорат билан яратилган бутун ижодий бойлиги «Муштум»ники бўла қолсину жонларни эркаловчи, зеҳнларга истироҳат берувчи вужудларни яйратувчи, кишининг умрини узайтирувчи самимий ва озод қаҳқаҳа халқимизники бўлиб қолсин.

Мен эса, энди олтмишнинг нари-берисида бўлган, Юсуфжон оталарга нисбатан ҳали ел қувиб изғиб юрган нодон бачаман. Лекин меросдан сўз очилганда юлқиб бўлса ҳамки, катта илигдан тортиб қоламан. Даврада ҳаққимни юбормайман.

АБДУРАҲИМ ҒАЙРАТИЙ ДЕГАН УРТОҒИМ ТУҒРИСИДА

Тошкентда Хадра деган жой бор. Ана шу ерни марказ деб билиб, оёқлари ярим километрли паргор қўйиб, бир доира чизсангиз, эски Қўрғонтеги, Қўғирмоч, Дегрез, Говкуш ва Девонбеги маҳаллаларини ичига олган доира ҳосил бўлади. Шу маҳаллаларда Ойбек (Мусо), Зиё Саид, Ойдин опа, Ғайратий (Абдурахим), академик, фан доктори Асқаров, фан доктори Нажмидинов, Аброр Ҳидоятлов, мен ва бошқалар туғилганмиз.

Маҳалламизнинг жануб томонида Ўрдани кесиб ўтадиган катта анҳор сувининг бир қўли — ирмоғи оқар эди. Ҳозир ҳам шу чуқурлик бор. Навоий кўчасидан ўтади. Биз шу ерда қипяланғоч бўлиб олиб то кўкариб кетгунча чўмилар эдик. Оталаримиз ёки оналаримиз толдан хипчин олиб, то уйга ҳайдагунча чўмилар эдик.

Дегрез маҳалласини айтиб берай. Тожикларда «дек» дегани «қозон», «рез» дегани «қуйиш» маъносини билдиради. Яъни қозон қуювчи, дегани. Бу ерда косиб металлурглр яшар эди. Булар ўз замонасининг эҳтиёжи учун муносиб бўлган омовчи тиши, ҳовонча, дўнгалак темир, чўян қозон ва шунга ўхшаган нарсаларни қуяр эдилар.

Кейинроқ Ленин ҳақида эшитдик. У ҳур замон яратди. Тошкентнинг эски Тупроққўрғони рўпарасида 10 «Ильич» заводи пайдо бўлди. Дегрез маҳалласидаги кустарь чўян қуювчиларнинг авлод-авлоди ҳозир ҳам шу заводда ишлаб келмоқда.

Тексти тўлиқ ёдимда қолмаган, лекин Дегрез маҳаллалик чўян қуювчиларга келган хатнинг мазмуни эсимда. У тахминан шундай эди:

«Сиз ўзбек халқининг биринчи пролетарлари бўлмоқчи экансиз, бизнинг заводга келинг. Якка отнинг чанги чиқмайди, чанги чиқса ҳам донғи чиқмайди. Уша чўянни шу ерда қуя берасиз. Фақат кўпроқ қуясиз, 20 уюшган ҳолда қуясиз, техника билан қуясиз. «Ильич» заводи».

Бутун дегрезликлар «Ильич» заводига ишчи бўлиб ўтди. Ишга кўчиш олдидан худди ушбу кунни нишонлаш учун Дегрез маҳалласининг косиб металлурглари Владимир Ильич Лениннинг ҳайкалини чўяндан қуйдилар. Маҳаллада катта қозонда ош дамланиб, тўй қилинди.

Мен, Абдурахим, Аброр, Ойбек ўспирин йигитлар эдик. Гарчанд биз эриган чўянни қолипга қуювчилар 30 бўлмасак ҳам, катта чўян печь олдида манглайдан тер оқизган ишчиларга чой бериб турганмиз. Ташсельмаш заводининг ишчиси бўлган менинг ўртоғим Абдурахим шу Дегрез маҳаллалик бўлади.

Ҳар битта ғишти, деразаси, ҳар кап лойи сенга таниш бўлган каттакон Коммунизм иморатини ўз қўлинг билан қийнала-қийнала қуриб турган бир пайтда, шунга шикаст берувчи ким бўлмасин, у — сенга душман! Хоҳ қўли билан лом олиб қурганингни бузсин, хоҳ сўз билан чалғитмоқчи бўлсин — бари бир душман. Ғайратий шу душманларга қарши курашган биринчи сафдаги 40 сўз аскарлари эди. Чўлпон келажакни кўролмаган кўзлари билан «Бузилган ўлкага» деган шеърини ёзганда, Ғайратий унга жавобан «Тузалган ўлкага» деган шеърини ёзди. Ёш бола қонидаги инқилобий руҳ деб шунга айтилади.

Владимир Ильичнинг васиятларидан бири халқаро

дўстликдир. Бу дўстликни кишиларнинг туси, ишонч-этиқоди бузолмайди. Киши деган сўз кишилигича қолаверади. Алексей Максимович Горький айтганларидек, инсон деган номнинг ўзидан бир ғурур жаранглаб турибди. Абдураҳим Лениннинг миллатлар биродарлиги васиятига жавобан шеър ёзган биринчи кишилардан. Унинг уйғур қизи ҳақидаги «Жинаста», «Ватан ишқи» поэмалари шоир қалбидаги қудратнинг муносиб ҳужжатиدير.

Ғайратий 60 га кирди. Яхши ҳамки, туғилишимиз 10 бир замонга тўғри келди. Инқилобий замонга тўғри келди. Бир олам этибор, шуҳрат, маърифат ва чиройли меҳнат билан умримизни безата олдик.

Энди «Ильич» заводида мамлакатимиз иқтисодининг олтин миҳи — пахтачилигимиз зарурати учун ақлли ва мураккаб машиналар чиқарилмоқда. Омоч тиши, дўн-галак темирлар қуюлмайдиган бўлиб кетган. Уша эски дегрезларнинг бугунги авлодлари не-не металлургия заводларининг инженерлари, техниклари, кончилари, коммунистик меҳнат бригадаларининг қаҳрамон ишчилари бўлиб меҳнат қилмоқдалар. Абдураҳим — Ғайратий ана шуларнинг шоири бўлиб ижодини давом эттирмоқда.

Дўстим, сен ёзиб турибсан, ҳали кўп ёзасан!

ҲАМИДНИ ЭСЛАБ...

Жимжит оқшом. Очиқ ҳавода кўкка кўз тикиб, хаёл суриб ётмоқдаман. Чўнқир қора осмон, йироқ-йироқ юлдузлар... Кўзим қорачиғлари океан кўпикларига ўхшайдики, унда коинот акс этмоқда. Ана, у — Катта айиқ юлдузлари, ана, у — Саратон юлдузлари туркуми. 30

Қатрада осмон акс этганидек,
Жаҳондай маънидор қорачиғимиз.

Бу кунлар тепамиздаги ойнинг учинчи ҳафтаси. Бир чеккаси ушатирилган патирдай бўлса ҳам, ҳали кучи кетмаган, ой бош томонимдаги терак учидан секин-секин сузиб ўтмоқда.

Инсоннинг ажойиб, етук камолотлари тўғрисида ўйламоқдаман. Яқинда кишилар ойга чиқишлари керак. Каттакон ҳовлимизнинг бир чеккасида набирам Дурбекнинг йиғлаган товуши келиб қолди. Қорни очгандир. 40 Онаси уйғониб, бағрига олган бўлса керак, тинчиди. Шуларнинг бахтини ўйламоқдаман.

Шундай шеърга тўлган сукунат кечалар тўғрисида хаёл сурган шоирлар беҳад кўп. Баъзиларининг сатрлари ёдимга тушади:

Дилам аз ғусса танг омад ки, чашми мурғ пеши ў,
Бувад баҳрики, дар жавфи ҳубобаш осмон кунжад.

Шарқимизнинг буюк файласуф шоири Мирзо Абдулқодир Бедил шу сатрларни ёзганда, бир оз бадбин ҳолатда бўлган экан, деб ўйлайман. Менинг ўйларимда шу эсиб турган кеча насимидай беғуборлик, енгил покизалик бор. Мен яшаб турган муҳит ўзи шундай бўлгани учунми, ёхуд ҳаётимда бирор манфий таъсир бўлмагани учунми, мен бадбин ўйлаёлмайман ҳам, бадбин ёзолмайман ҳам. Қатор шоирларнинг соқит оқшомлар ҳақидаги шеърларидан узуқ-юлуқ сатрларни ичимда ўқиб, чегарасиз бахмал осмонга термулиб ётибман.

Шағирлайди осмон ва ҳаво,
Шағирлайди бутун коинот,
Шағирлайди бетиним дарё,
Шағирлайди дарёда ҳаёт...
Ҳолбуки, тун...

Бу — марҳум биродарим Ҳамид Олимжоннинг «Ҳолбуки тун» деган шеърдан... «Шўрлик дўстим, сен ҳам осмонга термулиб ётибсан, аммо кўз қорачиғингда кўк акс этмайди, ойга учиб тўғрисида ўйлай олмайсан. Набираларинг йиғисидан жонинг эркаланмайди, уларнинг бахти, келажаги, истиқболи тўғрисида муҳокама қила олмайсан. Ўйигрма йилдирки, мудҳиш бир тасодиф сени бу жаҳоний ҳузур-ҳаловатлардан бир умрга маҳрум қилди».

Биз Ҳамид Олимжон билан бундай ойдин, мусаффо кечаларни кўп ўтказганмиз. Ўйигитлигимизнинг қуюндай саркаш йилларида Сиёб қирғоқларида, Ургут тоғларида, Жиззах ёнбағирларида, Бахмал адирларида, Шоҳимардон чўққиларида бундай ажойиб, саргашта ва паришон, лирик кечаларни кўп кўрганмиз.

Ўзбекистон маркази Самарқандга кўчгандан кейин бизнинг «Қизил Ўзбекистон» редакцияси ҳам Самарқандга келди. Кичик бир журналист сифатида мен ҳам шу гурунг ичида бор эдим. Ҳамид, Уйғун шу ерда ўқир эдилар. Жуда тез танишиб олган эдик.

Биз, ёшлар ўзаро илм-маърифат олмоқда, хизматда, бўш вақтларимизда эса тўс-тўполон, ўйин-кулгилардан, ижоддан бошқа ҳеч қандай манфаатларимиз бўлмагани учун ғоятда меҳрибон дўстлар эдик. Мен Ҳамид, Уйғунларнинг дарсдан бўшашини кутиб, Абрамск бульварига (ҳозирги ЎзГУ рўпарасидаги Максим Горький бульвари) қути-қути папиросларни чекиб ташлаганман. Улар ҳам мен ишдан, редакция ёки босмахонадан бў-

шаб чиққунимча, тўртликлар билан менга ҳазил ба-
ғишлардилар.

Гофиро, ишлар қалай, ишлар қалай,
Сен эмасми Аъзам айюбга малай?
Соат олтига Регистон приходи,
Сенга маъқул яхши гаплар бир талай.
Ҳ а м и д

Пайшанба, жума кунлари ошна-оғайнилар солма
қилиб, Оҳақлиқ тоғига ёки Сиёб бўйига, Ургут — Чор- 10
чинорга чиқиб кетар эдик.

Хайр, шундай қилиб десангиз, бундай мусаффо ке-
чаларни Мулло Абдул Ҳамид билан бирга ўтказганман.
Ҳамид мени «Муштум»даги тахаллусим Нуртой билан
кўп гиз-гизлатар эди. Шунда мен унинг ғашига тегиш
учун Мулло Абдул Ҳамид Жиззакий деганга ўхшаган
ҳазил қилар эдим. Унинг жаҳли чиққанда, кўзи пир-
пир учиб, қулоқлари қизариб кетар эди. (Шу кечалар-
дан бири 1939 йилнинг август ойларида бўлган эди.)
Халқимиз 270 километрлик Катта Фарғона каналини 20
45 кундек қисқа муддат ичида қазиб битказди. На экс-
каватор, на трактор, на бульдозер, на бошқа техника
бўлган бир замонда бу гигант ҳаракатнинг бошланиши
ва охирига етиши чинакам халқ қудратининг тимсоли
сифатида тарихларга қайд қилингандир. Биз Ҳамид би-
лан шу қурилишнинг бошдан оёғигача иштирок қилдик.
Канал трассасининг ҳамма участкаларида деярли биз-
ни кутмаганда инсу жинсдек пайдо бўлиб, шеърлар
ўқиб кетардик.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 30
топшириғига биноан, канал қазувчи халқ номидан
ВКП(б) Марказий Комитетига шеърин мактуб ёзган
(бу мактуб «Правда»да босилган) шоирлар ҳам, ғурур
билан айта оламанки, биз бўламиз.

Канал трассаси бўйлаб очиқ ҳавода ҳар оқшом
ишдан кейин канал қазувчиларнинг машъала базмла-
ри бўлар эди. Уртага уладани мазутга булаб, симга
тортиб машъала ёқилар эди. Базм бошланиб кетарди.
Ҳамма ўз ҳунарини, санъатини кўрсатар эди.

Шундай катта машъала базмлардан биттаси август
ойининг қайси бир оқшомида бош тўғонда, Куйганёрда 40
ўтказилган эди. Бу ерда Ўзбекистонимизнинг донг та-
ратган санъаткорлари ҳам бор эдилар. Ҳалимаҳоним
ҳам, Тамараҳоним ҳам, Мукаррамаҳоним ҳам, Юсуф-
жон қизиқ ҳам, Жўраҳон Султонов ҳам, Ака Бухор ҳам
шу ерда эди. Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош ота билан

Усмон Юсупов ҳам шу ерда эдилар. Кўп одам йиғилган, қиёмат базм бўлди.

Базмдан кейин тарқалишдик. Одам одамнинг белига бош қўйиб, ўнғай келган жойда айқаш-уйқаш уйқуга кетди. Уйқу жой, муҳаббат чирой танламас, деган гапни шу чала маҳшарда кўрсангиз бўлар эди.

10 Ҳамид билан биз бошимизни суқарга жой тополмас эдик. Қаердадир озгина бўлса ҳам мизғиб олиш керак. Ойдинда Қорадарёнинг бўйидаги бедапояга ўтириб олиб, шу беда ичида ётмоқчи бўлдик.

— Фафур, шу бедапояда ётамиз,— деди у. Чўзилдик. Қўлларимизни бошимиз тагига ёстиқ қилиб қўйиб, кўкка тикилиб ётар эдик.

— Фафур, кел, частушка айтишамиз,— деди Ҳамид.

— Бошла!

Ҳамид бошлади:

20 Эшик олди картишка,
Мен ўтирдим артишка,
Агар уйқу келмаса,
Ўйнаймиз кошка-мишка.

Мен жавоб бердим:

Эшик олди ариқча,
Ариқчада балиқча,
Шудринг тушиб турибди,
Ухлолмаймиз тариқча.

Тип-тиниқ, чуқур Андижон осмонини тўлдириб юлдузлар ёнар эди. Бир бурда ушатишган патирдек ой осмонда секин-секин кезиб юарди.

30 Шағирларди осмон ва ҳаво,
Шағирларди бутун коинот,
Шағирларди бетиним дарё,
Шағирларди дарёда ҳаёт...
Ҳолбуки, тун...

Қаердандир тепамизга Йўлдош ота келиб қолдилар. Биз дик этиб ўрнимиздан турмоқчи бўлдик.

— Ўтираверинглар, шоирлар, ўтираверинглар,— деди Йўлдош ота.— Икковлашиб юлдузларнинг сирини ўғирляяпсизларми, юлдузли осмонга қараш хаёлни кенгайтиради, қайғуни унуттиради, зеҳни тиниқ қилади, кўзни равшан. Дамлар — ғанимат. Ҳар бир нафасдан 40 фойдалана олиш керак,— деб ёнимизга ўтирдилар.

Тонг ёришгунча, дарё лабида Катта Фарғона каналининг келажаги, истиқболи, суғорадиган ерлари, унинг қирғоғида қуриладиган янги шаҳарлар, янги қишлоқлар, очиладиган янги ерлар, умуман, республикамиз-

нинг истиқболи ҳақида ширин-ширин сўзлашиб ўтирдик.

Ҳамид Ёзувчилар союзига раис бўлиб турган йилларида ўзининг дўстларига маълум бўлмаган ажойиб фазилатларини кўрсата бошлади. У ақлли бошлиқ, тadbирли ташкилотчи, ноёб жамоат арбоби эканлигини кўрсатди.

Фашист галаларига қарши қаттол жанг кунлари бориб турганида жанговар бир шоир сифатида, сафарбар бир аскар сифатида фронт орқасида туриб халқнинг руҳини тинмай ғалабага илҳомлантирди. Айниқса, ички Россиядан, Белоруссия, Украинадан вақтинча кўчиб келган ёзувчиларни ўқситмай, камситмай, муҳтож қилиб қўймай, ўртага дўстлик, биродарлик шиорини маҳкам қўйиб уюштира олиш ўнғай иш эмас эди. Шу ўртада ўзбек халқининг совғайи саломини юклаб, делегация билан фронтга — Рокоссовский қўмондонлик қилиб турган жабҳага бориб келди. У ерда ўзбек жангчилари билан учрашди.

Биз ҳаммамиз раисимиз сифатида Ҳамидни ғоят ҳурмат қилар эдик ва унга итоат қилар эдик. Фронт орқасидаги интизом ҳам айниқса шуни талаб қилар эди. Ҳамиднинг раҳбар сифатидаги иш методларидан яна бириси шу эдики, у ҳеч қачон бир вазифани амри фармойиш билан буюрмас эди. Гап нимада эканлигини тушунтирар эди. Сиз ўз навбатида шу вазифани бажариб қўйганлигингизни билмай қолар эдингиз.

Бизнинг ғалабамиз аниқ бўлиб қолди. Уруш ўрталарида хомуш иккиланиб юрганлар ҳам энди: «Ғалаба яқин», дея бошладилар. Шунда Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети Арғиндан бизга, ёзувчиларга боғ бериб қолди. Оғримаган бошга олтин исирға, дегандек, Ҳамиднинг бошида бундан бошқа ташвишлар ҳам тўлиб ётганига қарамай, ҳафтада бир-икки маротаба бу боғдан бориб хабар олар эди.

1944 йил 26 июнда соат иккиларда Карл Маркс кўчасида кета туриб, универмаг рўпарасидаги (ҳозирги) электр асбоблари магазинининг олдида Зулфия билан иккилаларини кўриб қолдим. Саломдан кейин:

— Ҳа, йўл бўлсин, Гафурвой? — деди у.

— Эртага Фарғонага кетмоқчиман. Бир-иккита очерк ёзиб келай.

— Бу ишинг яхши; ҳозир қаерга?

— Бош оққанча кетиб турибман, муллавачча сайр. Кулишдик.

— Гафур, деди Ҳамид, — бошқа ишингни қўй, юр

Олой бозорига бориб бир кўнгилдагидек харажат қиламиз, бизникига бориб ош қиламиз. Сен ахир самовар паловга устасан-ку. Кейин мен... «Муқанна»нинг баъзи ғазалларини янгидан ёздим, ўқиб бераман.

Биргалашиб кетдик.

Ёғу гўшти Зулфия тўғраб берди, мен қозонга ўт қўйдим. «Алпомиш» дostonларидаги кайвони хотинларни эслатадиган барваста, кўркам онахонимиз Қомила биби ҳам шу ерда эдилар. (Ҳаммамизнинг онамиз сифатида барҳаёт бўлган, қунту бардошнинг, чидамнинг, салобатнинг, ўзбек кексаларига хос улуғворликнинг эгаси бўлган бу онамизга ҳамиша биздан фарзандлик таъзими.)

Шунда Ҳамид мени имлаб чақирди-да.

— Ана у уйда Жиззахнинг қора кишмишидан тайёрланган, Урдўшвой акам юборган бир кўзача мусаллас турибди, ўшандан бир қултум, ярим қултум ичиб тур, саратонда ўчоқнинг ўти элитмасин,— деб қўйди.

Ошнинг сабзи-пиёзини жуда ҳам қиёмига келтирдим. Тузини тотиб кўрган Ҳамид ҳам, Зулфия ҳам қойил қолишди. Гуруч солдим, гуруч ҳам қайнаяпти. Ҳали-ҳали кўзимни юмсам, лолабазм бўлиб биқиллаб турган шу палов кўзимнинг олдига келади. Гуруч сувини тортгандай бўлди, кейин... мен дамлагандай бўлдим. Зулфия айвонда помидор, пиёз тўғраб шакароб қилаяпти. Ҳадеганда Ҳамид қистайди:

— Мусалласи чакки эмас экан. Ғафур, ичим яланиб кетди, ошни тезроқ сузсанг-чи.

— Ҳозир, ҳозир,— дейману кўзим кўзачада.

30 Бир маҳал лаган тайёрлаб, қозоннинг қопқоғини очарманми...

Бир қозонда ўн олти хил ош пишибди-я, бир чеккада бир кафт гуруч оппоқлигича қимирламай турибди, қозоннинг ярим бели қирмоч, бир томонда тўрт қошиқча шовла..

Деворга суянган уч почали нарвон турган экан, шундан чиқиб Жуманиёз Шариповнинг ҳовлиси томонга ўзимни ташладим. Салқин подвалига тушиб, уйқуга кетдим. Бу — Ҳамид билан сўнгги учрашувимиз эди.

40 3 июль куни мен Фарғона область, Бағдод районининг Насриддинчек қишлоғида, колхозда эдим. Кечки пайт обкомнинг тез юрар кичкина машинаси келди; Ҳамиднинг фожиали ўлими ҳақидаги хабарни обкомга борганда эшитдим.

* * *

Мен Ҳамидни тирик учрата олмадим. Мана энди шу фожиага бугун йигирма йил тўлиб, дўстимни эслаб ўтирибман. Ҳамид қайтиб келмайди.

Фалакка қўл узатиб, шамси анварни олиб бўлмас, дейилган бўлса ҳам, Ҳамиднинг аввало ўз хонадонида ёққан чироғи кундан-кун парпираб ёниб турибди. Унинг содиқ рафиқаси Зулфияхоним ҳижронлар ичида йигирма ўрик гулини ўтқазиб, дўст-ошнолар, қавм-қариндошлар, қуда-қудағайлар ўртасида Ҳамид орзуларини рўёбга чиқариб турибди.

10

Етук лирик шоира, баркамол жамоат ва давлат арбоби, булардан ташқари ўзида ҳам ота, ҳам оналикни кўрсата олган ҳурматли Зулфияхонимга ташаккурлар айтиш керак бўлади. Биз, Ҳамиднинг дўстлари эса, унинг ишини камол билан давом эттириб турибмиз. Бизнинг сатрларимизда Ҳамиднинг ҳиссаси катта. Унинг сингиллари, ўғли, қизига қўлдан келганча меҳрибонлигимизни аямадик, қуда-қудағайлар бўлиб кетдик. Ҳамиднинг набиралари ажойиб жамиятимизнинг етук аъзолари бўлиб тарбия топажакдир.

20

Ҳамиднинг ижодий фаолияти, биографик ҳаёти, жамият ўртасида тутган мавқеи ва бажарган вазифалари тўғрисида бир талай монографиялар бор. Бу қисқа хотиранома айрилиқ ўртаган бир дўстнинг ойдин оқшомдаги бир мунги, холос.

ХОКИ МУСАЛЛО

Афғонистоннинг ғарбида жойлашган Ҳирот Урта Осиёнинг қадим шаҳарларидан бири ҳисобланади. Унинг жуғрофий ўрни, муҳим йўл тармоқлари устида туриши ҳақида Фридрих Энгельс бундай деган эди:

30

«...У ғарби шимолда Эрон кўрфази, Қаспий денгизи ва Сирдарё ҳамда шарқда Ҳинд дарёси оралиғида жойлашган ҳамма ерлар учун стратегик марказ ҳисобланади... Қаспий денгизидан Ҳинд дарёсигача, Эрон кўрфазидан Амударёсигача чўзилган йўлларнинг ҳаммаси шу шаҳарда бир-бирини кесиб ўтади». (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, II том, 1 қисм, 133—134-бетлар.)

Шунинг учун ҳам у бир талай босқинчи зўравонларнинг тамани — ҳирсини қўзғаб келган. VII—VIII асрларда араб-ислом истилочилари, 1222 йилда Чингизхон қўшини томонидан эгаллаб олинган ва хароб қилинган. Чунончи, Чингиз қўшинлари босиб олишидан илгари Ҳиротда бир миллиондан ортиқ халқ яшаганлигини ривоят қиладилар. Чингиз қўшинлари бу катта аҳолини

40

қилич дамидан ўтказган, қатли ом қилган эди. 1383 йилда Темур уни босиб олди. У ҳам ўзидан илгариги араб, мўғул босқинчиларидан қолишмади. Ҳиротни бузди, ёрди, талади, халқини қирғин қилди. Лекин кўп қатли омларга, харобаларга учраган Ҳирот Темурнинг ўғли Шоҳруҳ ва султон Ҳусайн Бойқаро (1468—1507) давр салтанатларида хийла тузгунликка, қайта обод бўлишга юз тутди. Бутун Осиёнинг кўркам шаҳарларидан бирига айланди. Айниқса, унинг Мухтор тоғи этакларида жойлашган Хиёбон деган ери ва у ерда обод қилинган Мусалло (Номозгоҳ) деган майдон жаҳонга машҳур бўлди. Бу ерга Шоҳруҳ Мирзонинг хотини Гавҳаршод катта масжиди жоме қурдирган эди. Ҳусайн Бойқаро мирзо ҳам бу ерда катта мадраса, каттакон бир хонақоҳ барпо қилдирди. Айниқса, улуғ Алишер Навоийнинг Мусалло ерида қурдирган бир талай иморатлари жуда тақдирга сазовордир. У бу ерда катта бир масжиди жоме бино қилдирди. Дор ул-хуффоз (Қорилар мадрасаси). Дор уш-шифо (Соғайиш уйи)

10 бино қилди. Бу Дор уш-шифо Хиёбоннинг ғоят латофатли ва ҳавоси тоза ўрнида қурилган бўлиб, атрофидан Инжил наҳри оқар эди. Ичида фонтанлар, ҳовузлар бор эди. Бу ерда замонасининг энг етук ҳакимлари, табиблари касал камбағал фуқаро ва етим-есирларни, асирларни даволар эдилар ва талабаларга дарс берар эдилар. Бу ерда овқат ва доривор текин эди. Алишер Навоий ўз харажатлари ҳисобидан қурдирган бинолардан яна бири Ихлосия хонақоси ва Ихлосия мадрасасидир. Бу айтилган мадрасаларда минглаб талабалар замонасининг энг етук олимларидан дарс олар эдилар.

30 Бу хонақоларнинг халқ кириб чиқиши учун ҳаммиша очиқ бўлган саҳнида ҳар куни етим-есирларга, асирларга, камбағал фуқарога дош қозонларда пиширилган текин шулон ва нон улашиларди. Маълумдирки, Алишер Навоийнинг вазирликдан келадиган даромадларидан ташқари жуда катта ер, сув амлоклари ва чорваларидан, работ, карвон сарой ва дўконларидан келадиган келимлари ҳам зўр эди. Ёлғизбош инсонпарвар Алишер бу давлатларнинг ҳаммасини оч, яланғоч, юпун, бечора халқнинг илм олиши, соғу саломат бўлиши, тўқ

40 бўлиши учун сарф қилар эди. Унинг қўли очиқлиги ва ҳимматини масжид, мадрасаларга васият қилиб қолдирган вақфномасидан ўқиш мумкин.

Бундан ташқари, Алишер Навоий ҳар йили камбағал, юпун бечораларга 2 минг қадар пўстин, жун чак-

мон, кўйлак-лозим, дўппи-телпак, кавш улашиб турар эди.

Алишер Навоийнинг халқ манфаати учун қурган ҳамма бинолари: масжид, хонақо, мадраса, шифохона, кўприк, ҳаммом, карвон сарой, раста, бозор тим, работлари 400 дан ошади. Буларнинг анча қисми Ҳирот ва унинг атрофида эди. Хуллас, Алишер Навоий замонасида Ҳирот Бухоро ва Самарқандлар қатори ўз бинолари, кўркамлиги билан Шарқнинг энг тузғун шаҳарларидан бирига айланган эди.

Бойқаро ўлимидан кейин Ҳирот аввал шайбонийлар босқинига учради, сўнгра, уни XVI асрда Эрон сафавийлари сулоласидан шоҳ Исмоил босиб олди.

Булар ҳам ўз навбатида Ҳиротни буздилар, ёрдилар, халқини таладилар. Айниқса, Исмоил Сафавийнинг улуғ шоир Мавлоно Абдурахмон Жомийга нисбатан кўрсатган беҳурматлигини адабиёт тарихи ҳали ҳам унутмайди. Маълумки, Жомий исломнинг сунний мазҳабида, Исмоил Сафавий эса шиъа мазҳабида эдилар. Жомий ўз асарларида бўлса керак, шиъаларни камситар эди. Бундан ғазабланган Эрон шоҳи Исмоил қасам ичган эди. «Агар Ҳирот менинг қўлимга кирса, Жомийни тириклай тутолсам, ўтда куйдираман, ўлган бўлса, гўрдан чиқариб, устихонларини куйдираман», — деган эди.

Исмоилнинг бу қасамидан ҳиротликлар хабардор эди.

Сафавийлар Ҳиротни эгалламасдан бурун Жомийнинг ўғли Зиёуддин Юсуф бошлиқ бир неча мухлислар Жомийнинг ва Жомийнинг устози Саъдиддин Қошғарийнинг сўнгаларини гўрдан қазиб чиқариб, душман қўли етмайдиган холироқ бир жойга элтиб, яшинча, вақтинча кўмган эдилар.

Ҳиротни эгаллаган Исмоил Сафавий Жомий мақбарасидан унинг жасадини тополмади. Шундай бўлса ҳам мақбарага ўт кўйиб, уни вайрон қилиб кетди. Мамлакатдаги бу олағовур босди-босди бўлгандан кейин Жомий ва Саъдиддин Қошғарийнинг хокларини бугунги, иккинчи мақбарага келтириб кўмдилар.

XVIII асрга келиб, сафавийлар ҳукмронлиги йиқитилди, шаҳарни афғонлар эгаллади.

1837—1856 йилларда Эрон шоҳлари Ҳиротни эгаллаш учун қайтадан уришиб кўрган бўлсалар ҳам, Англия ўртага тушиб қаршилик кўрсатди, натижада бу босқин амалга ошмади. Англиянинг ўзи, XIX аср давомида Ҳиротни эгаллаш, уни Ўрта Осиёни босиб олиш-

10

20

30

40

да қулай кўприк қилиш учун уриниб кўрди. Бир томондан Россия ҳукумати, бир томондан афғонларнинг қаршилиги натижасида бу ният ўринламади...

Муҳтарам ўқувчи, Ҳирот тарихидан билганимча, ҳалигача айтганим тўғридир, бир оз нуқсонлидир, ўзингизга маълум. Аммо Ҳиротнинг 1887 йилда бошига тушган фожиаси ва унда бўлган харобаликни ҳеч қайси босқинчи (на араб, на мўғул, на Темур) қилолган эмас.

10 Афғон амири Абдураҳмон ўтган асрнинг 80-йилларида Тошкентдан Афғонистонга қайтиб, майда-майдалашиб кетган амирликлар, бекликлар, хонликларни уюштириб, мустақил афғон давлати ташкил қилишга уринар эди. Ички қарама-қаршиликлардан ташқари, бир томонда Ҳиндистон орқали Англия, иккинчи томонда Туркистон орқали Россия империализмининг кундан-кун қизғинлашиб бораётган таҳдидларига қарши бас келиш ҳам амир Абдураҳмон олдида турар эди. Ҳирот атрофида афғон шаҳзодалари сардор Дўстмуҳаммадхон билан сардор Аҳмадхоннинг ўғли Шаҳнавозхон 20 ўртасида тахт учун қизгин кураш борар эди. Шунда айғоқчилардан бири Шаҳнавозхонга келиб айтдики: «Дўстмуҳаммадхон Мусаллодаги миноралардан биригига чиқиб, урушнинг боришини кузатиб турибди. Қуйидаги уруш майдонини яққол кўриб, душман қўшинларининг ҳаракатини таъқиб қилиб, ўз қўшинларини шунга қарши ҳаракат қилдирмоқда».

Ҳали йигирма бешга ҳам кирмаган, саводсиз, нодон, мағрур мансабпараст Шаҳнавозхон Дўстмуҳаммаднинг қайси минорада эканлигини билмай, ҳамма 30 минораларни яксира тўпга тутишни буюрди.

Замонасининг энг даҳшатли тўпларидан бири саналган «Зилзила» номли замбараклар билан ўнг-терсига қарамай Мусаллони тўпга тутдилар. Жаҳон меъморчилигининг ноёб обидаларидан бўлган Мусаллодаги барча иншоотлар: масжидлар, жомелар, мадрасалар, саройлар, мақбаралар, нимаики бўлса, ер билан яксон қилинди. Мусалло, чинни пиёладай тошга урилиб, парча-парча қилинди⁵.

40 Темур авлодлари ва Ҳусайн Бойқаро хонадони ётган Даҳмаи шоҳон, Алишер Навоийнинг қабри — ҳам-

⁵ Баъзи ривоятларда, Мусаллони тўпга тутишни буюрган амир Абдураҳмоннинг ўзи эди, дейилади. Лекин у тўпга тутдими ё бошқасими. ҳар ҳолда Мусалло деган улуғ ободонлик, бир халқнинг ижодий маҳоратига гувоҳ бўла оладиган каттакон бир бадний архитектура ансамбли тарихдан беному нишон ўчди (*Автор эскартиши*).

маси тўпнинг ўтли нафасидан емирилиб ташланди. Мусалло ерида саломат қолган биргина бино — Гавҳаршод бегим ва Бойсунқур мирзо мақбарасидир.

1965 йил 17 январда бизнинг газетамизда босилган Навоий қабрининг сурати 1947 йилда ҳиротлик савдогарлардан Ғулом Ҳайдар Мухторзода деган кишининг ёши ва ганчдан ўз эски ўрнига кўтариб қўйган муваққат мақбарасидир. Айтишларича, бу харобалик йилигача Алишер Навоийнинг масжиди жоме, Дор уш-шифо, Дор ул-хуффоз, Ихлосия ва бошқа мадрасаларида ўқишлар давом қилган, мударрис ва талабаларга вақф пуллари мукамал етиб турган. Тўпга тутилгандан кейин на мадрасалар қолган, на мударрису талабалар...

Жаҳонга машҳур Мусалло ерида қаққайиб қолган, ярми учган калласи йўқ, хароб минораларни кўрасиз, холос.

* * *

Бугунги Ҳирот,— Мусаллони ҳисобга олмаганда,— Афғонистоннинг ғоят гўзал шаҳарларидан биридир. Қарийб юз эллик минг аҳолига эга бўлган бу шаҳарнинг совет ҳукумати ёрдами билан қурилган ажойиб кенг асфальт йўллари Ҳиротни мамлакатнинг ҳамма томонлари билан боғлайди. Мамлакатнинг ичи билангина эмас, Покистон, Эрон ва Ўзбекистон билан ҳам боғлайди.

Ҳири руд устига бизнинг ёрдамимиз билан қурилган кўприк ва унинг ёнгинасида қад кўтарган «Ҳирот» меҳмонхонаси (Отель «Герат») ғоят гўзалдир. Шаҳар ичида йўллар бир томонлама, Йўл ўртасида арғувон экилган гулзор, кўчанинг икки томонида ғоятда шинам ва дид билан қурилган хусусий коттежлар. Хулласи, шундай озодлик, тинчлик ва дўстлик замонида Ҳирот аста-секин ўз қадим шухратини қайтадан эгаллаб бормоқда. Бизнинг ҳам яхши қўшнимизга ҳам-миша яхши тилакларимиз бор ва биродарлик ҳиссимиз устивор.

ТАХТИ САФАР

Ҳиротнинг шимоли шарқида, шаҳардан қарийб ярим фарсаҳча нарида, эллик терак бўйи чамаси баландликда теп-текис бир сайҳон тепалик бор. Бу тепаликнинг этаги Мухтор тоғига тутшиб кетади. Бу тепаликка чиқиб шимолга қарасангиз, эҳ-ҳе, кўз илғамас ўрлари, қирлари, ям-яшил боғлари, Ҳири руд ва Инжил нахрлари, булоқлари, ирмоқлари билан Фарғона қизлари-

нинг чамандагул дўпписидек Ҳирот шаҳри ётибди. Тепалик ғоят мунтазам ва маданий. Бу ерда тўрт қобирғаси бир-бири билан баробар катта ҳовузлар бор. Ҳовузларда шабнамдек тип-тиниқ зилол сувлар мавж уриб турибди. Ҳовузлар атрофида баланд-паст, катта-кичик супа, супачалар. Теварак-атроф асрдийда чинорлар, садалар, ножу, тоққа хос доимо ям-яшил, игна баргли қарағай, арча, пистазорлар, сарвлар, бинафша дарахтлари, муттасил арғувон ўрмонларидан иборат ғоят хушхаво, ажойиб бир жой. Жумлаи жаҳон деса муболаға бўлар, аммо жумлаи Хуросоннинг мазмуни шу ерда. Сал қўйироқда ҳозирги замон мазмунидаги сайёҳлар мақоми (турбаза) бор.

Илгари, ўрта асрларда, бу ерларга сув келтирган султон Абу Сайид Кўроғоннинг вазири Хожа Қутбиддин Товус бўлиб, у Тахти Сафар ва хиёбон Мусалло ерларига Пуштун наҳридан канал очиб, Жўйи султон (Султон ариқ) деб ном қўйган эди. Лекин кейинги вақтда бу ерларда ҳовузлар қаздириб, дарахтлар ўтқазиб, супалар қилиб, эски ариқларни кенгайтириб, ажойиб бир дам олиш боғига айлантириш Алишернинг ўз қўли билан бўлган.

Навоий замонасида бу ер кўклам, ёз кезлари ҳар оқшом шоирларнинг мушоира давраси, машшоқларнинг, ҳофизларнинг, ўйинчиларнинг санъат мусобақаси саҳнасига айланган эди. Бу ерга фақатгина шоирлар, адиблар, мусиқачилар ва сарой аҳлларигина эмас, шаҳарнинг обрў-эътиборли кишилари ҳам чиқиб, вақтларини хуш ўтказар эдилар.

(Мен бу ерларда 1964 йилнинг кузида бўлдим. Тахти Сафар ҳали ҳам ўз тароватини йўқотмаган эди.)

Бу ерлар Тахти Сафар деб аталади. Нима дегани экан? Темур шаҳзодалари ёки темурийлар сулоласининг султонлари бирор сафарга ёки бирор босқинга чиқар олдидан шу ерга тахт қураётганлар шу ердан қўзғалармиканлар? Йўқ, бу бундай эмас экан. Бу оддийгина қорамол чўпани Сафарвой деган кишининг отига қўйилган жой экан. Хўш, Сафарвойнинг ўзи ким бўлдию нега унинг отига жой қўйилибди?

Афсоналарда айтиладики, (афсоналардагина эмас, китобларда ҳам шундай ёзилган) Темурнинг набираси султон Ҳусайн мирзо Бойқаро ғоятда айш-ишратпараст бир подшо эди. Ичмаган куни йўқ эди. Кечқурунлари адиблар, шоирлар, наққошлар, машшоқлар, ҳофизлар, не-не гўзалларни йиғиб базм қураётган эди. У адабиётни, шеър шоирларни севибгина қолмай, ўзи ҳам шеър

ёзар эди. Унинг ҳамма шеърлари тўпланган девони ҳам бор. Лекин шуниси қизиқки, у ҳамма ғазалларини арузнинг оғирроқ баҳрларидан бирида ёзган. Бошдан-оёқ бир вазнда.

Юқорида гўзаллар деб кетдик. Бойқаро ўз ҳарамидеги гўзалларгагина қаноат қилиб келадиган султонлардан эмас эди...

Ҳалиги тепалик қуйсидаги кенг ўтлоқда Сафарвой деган чўпон қорамол боқар эди. Унинг мол боқадиган ерларини Мавзеи говчарон (ҳўкиз боқиладиган ерлар) деб аталар эди. Ана шу Сафарвойнинг десангиз, сув ичса томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринадиган, сочлари қалдирғоч қаноти, қошлари камон, кўзлари чарос, киприклари ўқ, юзлари нақшин олма, лаблари гул япроғи, биттаю битта гўзал қизи бор экан. 10

Баҳорнинг беҳаё шаббадаси қизнинг сочидан бир тутам ҳидни олиб қочиб, Ҳусайн Бойқаро димоғига етказди. Айш-ишратга тўймагур султон чўпон қизига ошиқу беқарор бўлиб қолди. Чўпонга ярашиқ тухфалар билан (янги пўстин, янги чориқ, ирғай таёқ, бир жуфт зотдор кўппак ва ҳоказолар бўлса керак) Сафарвойга совчи юборди. Шунда Сафарвой шу жавобни айтди: 20

— Мен Бойқаро билан олиша олмайман, менинг аскарларим бўлган бу буқалар ва ҳўкизлар султоннинг олп қўшинлари билан беллашолмайди. Қизимни бари бир зўрлик билан бўлса ҳам ўзига олади. Мен яланғоч мушт билан қилич тигига йўлаёлмайман. Не қилса, бу қиз — менинг фарзандим, онаси ўлиб кетган, ўн бир ёшдан буён ўзим тарбия қилиб келаман. Кўз қорачиғимнинг сиҳат-саломатлиги менинг ягона мақсадим. 30

Қизим тўрт этаги осмон билан туташиб ётган шу бепоён яланг қирларнинг озод ғизолидай дашт қизидир. Албатта, у муҳташам, аммо катта қалъа деворлари билан ўраб олинган, димиққан саройларда яшолмайди. Хусусан, бу ёш қиз султоннинг Хадичабегимдай маккор, доғули, дунё кўрган хотинлари билан кундошликни эплай олмайди.

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек ошиён бўлмас эмиш,— 40

деб ҳазрати Алишер Навоий бекорга айтмаганлар. Мен ўз эрки булбулдай қизимнинг Бойқаронинг сунъий қизил гуллар ўсган, олтинланган сарой қафасида сил бўлиб ўлишини истамайман. Аслида-ку улуғ султонимиз бу ҳаваснинг баҳридан ўтсалар яхши бўлар эди. Чунки

у кишининг завқлари сарой маликалари, подшоҳ қизларининг ноз-истигнолари, эркалашлари билан тарбия топган. Менинг қизим саҳрои бир қиз,— сатангликни, карашмани, упа-эликни, ўсма-сурмани, дуру инжуни, олтин-кумушни билмайди.

Саҳро санамига берма кўнгил,
Ешликда бузоқ боқар эди ул.

10 Мабодо Султон ибн Султон Ҳусайн Бойқаро ўз орзулари қурбони бўлиб: «Айтганим-айтган, фармоним-фармон, қиз меники бўлади», деб туриб олсалар, биз бандамиз, мутеъмиз, бўйин эгишдан бошқа иложимиз йўқ. Биргина илтимосимиз бор, холос. Шу саҳрога қизимга атаб — унча ҳашаматнинг ҳожати ҳам йўқ,— кичкинагина бир сарой қурсалар. Кейин қизимни шариат билан никоҳлаб хотинликка олсинлар, канизакликка эмас! Мана сўзим.

20 Бойқаронинг совчилари доно чўпоннинг гапларини оқизмай-томизмай султонга бориб айтдилар. Султон қабул қилди. Дашт ёнидаги тепаликка қизга атаб сарой қурдирди.

Ҳозир бу замонда ўша саройдан ному нишон қолган эмас. Фақат асримизнинг бошларида йиқилиб вайрон бўлган Гумбази говчарон (Хўқиз боқар гумбази) деган гумбазнинг ўзи эмас, сурати сақланган, холос.

Чўпон қизнинг ва отаси Сафарвойнинг тақдири нима бўлди — тарих индамайди. Лекин шу жойларнинг исми Тахти Сафар бўлиб қолган.

30 Яна, мен шу ерларда сафар қилиб юрганнимда, бирга ҳамроҳ бўлиб юрган дўстларим — афғон шоир ва олимларининг оғзидан бир байт эшитиб қолдим:

Ҳар ки бо доларухон бодаи гул ранг кашад,
Ҳукми Мирзост, ки бо Тахти Сафар санг кашад.

(Маъноси: ҳар ким бу ерларга келиб, ўзи севган лола юзли гўзаллар билан гул рангли шароб ичмоқчи бўлса, Бойқаро мирзонинг буйруғи шуки, келишида Тахти Сафарга тош ола чиқсинлар).

40 Бу байт устида кўп мунозаралар қилишдик. Нима демоқчи? Кейин шу мулоҳазани маъқул топдик: яъни Ҳусайн Бойқаронинг бобоси Темур миллионли қўшин билан юришга чиққанида илғор суворилар хуржунининг бир кўзида ғишт, бир кўзида ганч олиб юрар эканлар. Бу ғишту ганчлар йўл таъмирига, кичик кўприклар қуришга, кичик обидалар тиклашга ярар экан. Бу энди бир ривоят...

Балки Ҳусайн Бойқаро ҳам Тахти Сафарга келув-

чиларга қуруқ келмасинлар, тош ола келсинлар, деган буйруқни берганда шу ерларга бирор иморат қуришни мўлжалга олиб айтгандир.

Бизга нима-я, айтса айтгандир-да, шунга ҳам ота гўр-қозихонами, деб қисса тамом.

ШОИРНИНГ УМРБОҚИЙЛИГИ

Ешликдан китобга ўч эдим.

Ота-онам ўлиб кетганлиги учун китоб олиш хара- 10
жатига қийналардим. Аммо амакиваччаларим бадав-
лат кишилар бўлиб, каттакон ерлари, шаҳарда дўкон-
лари бор эди.

Қиш оқшомлари ўзлари сингари бир тўда бойвач-
чалар йиғилиб, амаким меҳмонхонасида қарта ўйнар-
дилар. Мен ичкари билан ташқарига самовар, дастур-
хон ташиб, югурдаклик қилардим. Шунда қартачи бой-
ваччалар «по банк» уриб ютса, мен етимгинага беш
тийин, ўн тийин чўтал беришарди. Эртаси бу пулларга 20
мен китоб сотиб олардим.

Тошкент эски шаҳарида иккита китоб дўкони бор
эди. Биринчиси ҳозирги Ҳамза номидаги театрнинг рў-
парасида бўлган рус-тузем мактабининг биринчи қава-
тидаги «Туркистон» китоб савдоси, иккинчиси Чорсу-
нинг бурчагидаги «Равнақ» китоб савдоси. Мен албат-
та эски китоблар билан савдо қилувчи юзлаб саҳхоф-
лик дўконларини айтаётганим йўқ. Юқоридаги икки
китоб дўкони Истамбулдан, Қоҳирадан, Техрондан,
Бўмбайдан, Қалькуттадан, Боғчасаройдан, Тифлистан,
Бокудан, Қозондан ва бошқа шаҳарлардан туркча, 30
форсча, арабча «янги замон» китоблари ва дарсликлар
олиб турарди.

Мени бу китобфурушлар яхши танирдилар, етим-
лигимни ҳам билардилар. Агар олган китобимни йирт-
масам, кир қилмасам, у ер-бу ерига чизмасам, ярим ба-
ҳосига қайтиб олишга ваъда берардилар. Мен ҳам жу-
да авайлаб ўқирдим. Бу китоблар оз нусхада чиқарди.
Шунда ҳам ноширлар ўтмай қолишидан қўрқиб, чет-
ларини қирқмай чиқарардилар. Чунки миҳи кўчириб
ташланса, ўров қоғозига ярарди... 40

Тоза қийналардим. Ени битов китобни кесмай ўқиб
кўринг — менинг аҳволимни тушунасиз; ҳар ҳолда, ўн
тийинлик китобни беш тийинга ўқирдим.

Менинг севиб ўқийдиган китобларим Қозон, Орен-
бург, Бокуда босиларди. Айниқса, Қозон китобларини
кўп ўқиганман. Абдулла Тўқайни, Мажид Ғафурийни,

Фотиҳ Амирхонни, Ризоуддин бинни Фаҳриддинни, Га-
ёз Исҳоқийни, Олимжон Иброҳимовни ва бошқа-бошқа-
ларни ўша замондаёқ таниган эдим. Қозон менинг ёш
тасаввуримда Қаъбадан юқори турарди...

Ҳоди Тақташ билан 1919 йилда Тошкентда таниш-
дик. Кўк кўзли, оқ танли, елкага тушган похол сочли,
чуваккина, мendan бир-икки ёш кичик татар малайи
эди. Иккимиз ҳам лахча чўғдай, тегишган кишининг
товонини куйдирадиганлардан эдик.

- 10 Ниҳоят, узоқ йиллар қилган орзу 1928 йилда ўрин-
лади. Зиё Саид билан иккимиз Татаристонга жўнадик.
Йўл-йўлакай Оренбургга тушдик. Унинг Урол дарёси
лабидаги қишлоқларидан бирида татар деҳқонларининг
собон тўйи — ҳосил тўйи байрами бўлмоқда экан. Орен-
бурглик дўстларимиз қўярда-қўймай бизни шу ердаги
томошага олиб бордилар. Ана томошаю мана томоша!
Бир томонда силлиқ бир ходани тикка ўтқазиб қўйиб-
дилар, тепасига мукофотга этик илинган. Кимки шу
силлиқ хомага чирмашиб тепага чиқса, этикни олиб ту-
шади. Йигирма қадам нарига хурмача қўйилади. Кў-
зингизни бойлаб, қўлингизга таёқча беришади. Сиз
20 тусмоллаб бориб хурмачани топишингиз ва уриб син-
диришингиз керак. Шунда мукофот оласиз. Хуллас ка-
лом, шу хилдаги халқ ўйинлари сонсиз. Кечгача оғзи-
миз очилиб, анқайиб юраверибмиз...

- Уч кундан кейин Қозонга келдик. Бизни иззат-ик-
ром билан кутиб олишди, катта ёзувчилар қаторига са-
наб, зиёфат қилишди. Газеталарда суратларимиз чиқ-
ди. Мен «Татаристон» газетаси ва «Чаён» журнали учун
30 у-буни ёзиб берган бўлдим. Бу ерда мен қадрдоним
Тақташни учратдим. У Қозон ва Қозон атрофларини
томоша қилдирди.

Волга лабидаги Қозон ғоят кўркам шаҳар экан. Биз
у ерда Суюмбека Кремлини бориб кўрдик. Абдулла
Тўқай асарларида кўп эсга олинган Пичан бозорда
ҳам бўлдик, собиқ «Булғор» меҳмонхонасига кириб,
шоирнинг умри охирида яшаган хонасини зиёрат қил-
дик.

- Қозон университети дарвозаларидан кирар экансиз,
40 аллақандай мағрур бир ҳаяжон вужудингизни эгаллаб
олади. Руҳингизда жасорат, инсонлик учун фахр, озод-
лик учун шукуҳ ҳисси сизни қучоқлайди. Чунки бу
ер — халқларнинг доҳийси Владимир Ильич Ленин ўқи-
ган университетдир.

Қозон тарихий табаррук шаҳарлардан ҳисобланади.

Чунки бу ерда пролетариатнинг улуғ ёзувчиси Алексей Максимович Горький узоқ муддат яшаган.

Шундай қилиб, Тақташ бизни бир талай ёзувчилар билан ҳам таништирди; Одил Қутуй (ҳозир Рустам Қутуй имзоси билан ёзаётган йигит мен айтаётган Қутуйнинг ўғли), Демьян Фатхий, Шомил Усмонов, Афзал Шомов, Қавий Нажмий. Шу танишган ёзувчилар орасида 22—23 ёшлардаги чўзиқ юзли Муса Жалил ҳам бор эди. Ҳожи Тақташ уни менга таништирар экан:

Келажаги ўтдай балқиб турган ёш шоир, ундан умидимиз зўр, — деб қўйган эди. 10

Бу йил биринчи январда Татаристоннинг оташин революционер шоири, Маяковскийнинг издошларидан бири, йирик сиёсий лирик Тақташнинг туғилганига 60 йил тўлди.

Буни қаранг, умр деган ўтаверар экан. Шунга ҳам иккам қирқ йил бўлибди. Кўзимни юмиб, шу хотирани эсласам, ўша, Большая Проломная урамидаги ресторанда шовқин-суронлар билан қаҳқаҳалар солиб Ҳоди, Муса, Зиё, Қутуй ва бошқа-бошқалар билан ичган бол сираси — асал пивосининг мазаси ҳали ҳам тилимнинг учида тургандай сезилади. 20

Ушанда кўрганим Муса Жалилнинг сурати ҳали ҳам кўз ўнгимда турибди.

Агар Муса Жалил фашист жаллод ойболтаси тагида ҳалок бўлмаганда эди, ҳозир у ҳам муборак олтмиш ёшга кирган ва ёру биродарлар даврасида ойдаи балқиб ўтирган бўларди.

Муса Жалил... Унинг ҳаёти каттакон эпосга, бир неча жилдли эпик романга, қалин қомусга тенгдир. Унинг қаҳрамонликлар тўла жўшқин ва жанговар ҳаётини Гомер ёзганда эди, «Одиссея», «Илиада»лар ёнига яна бир эпопея қўшилган бўлур эди Шунисига шукурки, бизнинг кўзимиз очиқ, Мусага муносиб «Шоҳнома»лар рўпарасига «Марднома»ларни ёза оламиз. 30

Биринчи «Бахт» шеърига «Кичкина Жалил» деб имзо қўйган Муса, ҳозир ҳамма танийдиган улкан шоир Муса Жалилдир.

Унинг таржимаи ҳоли бошланишида қисман бизни кига ўхшайди, охирроққа бориб ўз тўқ мазмуни билан жасорат ва қаҳрамонликлар тўла ярқироқлиги билан кўпларникидан анча фарқ қилади. Улуғ Ватан уруши бошланганда оёғига обмотка ўраб, тўплар гумбурлаган жойларга кетди, бир қўлида қалам, бир қўлида милтиқ билан душманни янчди. Уруш фожиалари ҳаммага маълум. Бошида даҳшатли чекиниш йиллари эди. 40

У қуршовда қолди. Уни фашистлар тошдеворга қамаб урдилар, қийнадилар. Яраларидан қон оқса ҳам, бада ни мўматалоқ бўлиб кетса ҳам, лекин Муса виждони ни, Ватанини, қўшиғини, дилдорни сотмади.

...Ана у, бутун илдизлари билан тупроқни чангал лаган чинордай мағрур турибди. Одамхўрлар уни сў роқ қилишяпти. Мусанинг лаблари: «Қийналаман, аммо тавба қилмайман», деяётган каби. Пўлатни ҳам эгса синади. Одам пўлат эмас. Аммо Муса Жалил синга 10 рилар пўлатдан ҳам маҳкам, чидамли.

Муса кўзларининг шокосалари чиқиб кетган фа шистлардан эмас, фашистлар Мусадан кўрқадилар. Жаллодларда қурол бор. Мусادا — қалам. Жаллодлар да куч бор. Мусادا — ишқ ва нафрат.

У ўз онасига ёзган хатида: «Мен ўлимдан кўрқмай ман,— деган эди.— Бу қуруқ гап эмас. Биз, ўлимга жирканиб қараймиз, дер эканмиз, бу чиндан ҳам шун дай... Улим хаёлинга келар экан, бундай фикр қила сан: ўлимдан кейин ҳам яшаш бор. Менга эса ўлган дан сўнг халқ кўнглида, халқ онгида яшайдиган ҳаёт бор. Агар мен ҳам тириклигимда бирон-бир эзгу иш қилиб улгуролсам, иккинчи марта яшашга — ўлгандан сўнг яшашга ҳуқуқ оламан... Дунёда шундай қилиб яшаш керакки, ўлимдан сўнг ҳам ўлмаслик бўлсин».

Муса Жалил Моабит турмасининг совуқ ёлғизхона ларида 94 та шеър ёзди. Юрак қони билан битилган ана шу шеърларнинг ҳар бирини шоир ҳаётининг ўлим олдидаги алоҳида-алоҳида боблари дейиш мумкин. Уларни ўқисангиз, совет тузумининг бутун ҳаётбахш лиги билан тарбияланган, ўлимни ҳам ўлмаслик қўши ғи ва ишончи билан кутиб оладиган кишиларни, шулар қатори шоирни кўрасиз. 30

94 шеър... Изтиробли, ҳар томонда ўлим шарпаси ўрмалаган мудҳиш кечаларнинг шиддатли сатрлари. Ана шу шеърдан 67 тасини Муса Жалил ўлимга ҳукм қилингандан кейин ёзиб, келгуси авлодларга муқаддас бир васиятдай қолдириб кетди. Мана, ўша шеърларнинг айрим сатрлари:

40 Шеърим билан дўстни эркаладим,
Шеърим билан енгдим душманни.
Бор шеъримни элга бағишладим,
Умримни ҳам бергум халқимга.

Муса қамоқда ҳам ўлимни ўйламади, баҳорни ўйла ди. Хазонни ўйламади, гулни ўйлади. Азани ўйламади, истиқболни ўйлади. Томирларида шеър қайнаб турди. Лекин уларни кўчириб қолдириш учун қоғоз йўқ эди.

Юрак сўзи унча-мунча қоғозга сиғмасди. У иккитагина юпқа дафтар топа олди, холос. Булар «Моабит дафтари»дир.

Муса Жалил турмада айтган экан: «Шеърларимни ёзиб тугатолмайман, улар мен билан бирга ўлади». Бизга Мусанинг Моабитдаги шеърларидан 94 таси етиб келди, қолганлари минг йиллар ерда ётса ҳам чиримайдиган нилуфар уруғларидай ўзи билан бирга тупроқда ётибди. У қачонлардир қайси бир шоирнинг кўнгил боғида қайтадан очилади:

10

Тупроқ кўмар мени, кўма олмас,
Елқинли шеър тўла кўнглимни.
«Ўлим» деб айтиб бўлармиди
Енгиб ўлган бундай ўлимни?

Одамнинг хаёли секундда Сурайё юлдузига борадиган тезликка эга. Одамларнинг хаёли йўқни бор кўра олади, қулфланган ва ман этилган жойларга ҳам кириб бора олади. Муса Жалилни ўйлар эканман, хаёлим уни лол деворлар тагида шеър ёзаётган сўнгги дақиқаларида кўради:

20

Сўнгги шеърим жаллод болтасига
Бошни туган ҳолда ёзилди.

Юлиус Фучик ҳам дор тагида, бўйнига сиртмоқ солинаётганда тирик қолаётганларга: «Менинг учун яшанглар», деб кетган эди. Муса Жалил ҳам шундай сўзни айтиб кетди. Биз, унинг ватандошлари, фақат ўзимиз учунгина эмас, Муса Жалил учун ҳам яшамоқдамиз.

Николай Тихонов, у ўзининг шеърлари билан поэзия мардлик эканини тасдиқлаб кетди, деди.

30

Мен ҳам ҳамкасабаларимнинг бу сўзларига тўла қўшиламан ва Муса Жалилга унинг тирик олтмиш ёшида буюк эҳтиром билан таъзим қиламан.

Мен онт ичдим жонни қизганмасга,
Сақлар учун халқим, элимни.
Юзта бўлса умринг, ҳаммасини
Шу йўлга сен бермас эдингми?

Муса Жалил қамоқда туриб дўстига шундай мурожаат қилди. Бу мурожаат ҳаммамизга Юлиус Фучикдай, Муса Жалилдай Ватанини, халқини ажойиб самимийлик билан севадиган қўшиқчиларга айтилган мурожаат.

40

Муса Жалил, мен учун ўлимдан кейин ҳам яшаш бор, деган эди. Бу узоқ умрдан биринчи олтмиш етди, холос.

Муса Жалилнинг ҳаёти ва поэзияси умрбоқийдир.

* * *

10 Улуғ рус ёзувчиси Антон Павлович Чеховнинг ижоди билан таниш кишиларга маълумдирки, Чехов бир муддат мухбирлик ҳам қилган эди. У 1884 йилнинг охирларида «Петербургская газета»нинг 324—398-сонларида «Дело Рикова и комп» сарлавҳаси билан, суд залидан олиб ёзилган, давомли хабарлар бостирган эди. Бу хабарда (айтилишича) Риков бошлиқ бир неча муттаҳамлар Москва яқинидаги Скопин шаҳрида банк очмоқчи бўладилар.

ВАРИАНТЛАР

Ғафур Ғулом «Мукаммал асарлар тўплами»нинг XI томига кирган мазкур адабий-танқидий мақолалар, нутқ ва қайдлари совет адабиётини яратиш ва бойитишда шахсан актив иштирок этганлардан, ўзбек совет адабиётининг ривожига бош-қош бўлганлардан бири ва қирқ йилчадан кўпроқ вақтдаги адабий жараён гувоҳининг фикрини ифодалаш жиҳатидан ҳам қимматлидир. Ғафур Ғулом шеърятдаги каби илмий-танқидий мақолаларга ҳам халқ бахти, инсониятнинг порлоқ келажаги ва коммунизм идеаллари учун кураш қуроли сифатида қараган. Дарвоқе унинг илмий-танқидий фикрлари бадий ижод соҳасидаги ижодий, эстетик принципларнинг натижаси, хулосаси тарзида вужудга келган.

Томдан ўрин олган бу мақолалар Ғафур Ғуломнинг совет адабиётининг, адабий қардошликнинг ва классик меросимизнинг оташин жонкуяри эканлигидан, адабиётнинг юксак гоёвийлиги, сиёсий ўткирлиги, чуқур партиявийлиги ва халқчиллиги, бадий етуқлиги учун астойдил курашганлигидан яна бир бор гувоҳлик беради. Уларда Ғафур Ғуломнинг адабиётнинг илмий-назарий масалалари, адабий ҳаёт, ижод жараёни, ёзувчи ва замон, устозлар ва ёшлар ижоди, классик адабиётимизнинг ўлмас анъаналари, сўз санъатининг сирлари, ёзувчи меҳнати, тил ва услуб, жанр ва шакл, адабий журналлар ҳамда бошқа жуда кўп қизғин масалалар тўғрисида фикр юритади.

Унинг адабий-танқидий мақолалари янги ҳаётнинг ҳақиқий жонкуяри бўлган коммунист ижодкорнинг ягона фаолиятининг узвий бир қисмидан иборатдир. Ғафур Ғуломнинг барча адабий-танқидий мақолалари замон, давр тақозоси ва ижодкорнинг қалб-даъвати билан яратилган жанговар асарлардир. Шунинг учун ҳам унинг бадий асарлари бадий адабиётимизнинг тараққиётига қанчалик жиддий таъсир қилган бўлса, адабий-танқидий мақолалари ҳам ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослик илми камолотида ёрқин из қолдирди.

Ғафур Ғуломнинг ўзбек халқининг ўтмишдаги адабиёти ва маданияти тўғрисидаги, аввалги ва ўзи билан яшаб ижод этаётган ижодкорлар тўғрисидаги мақолаларида сиёсий масала ижодкорнинг қисмати, талантнинг тақдири масаласи жиддий қўйилади. Унинг Навоий, Машраб, Муқимий, Фурқат, Қомил Хоразмий, Аваз, Нодира, Маҳзуна ва бошқа қалам аҳли ҳақидаги илмий текширишлар ва кузатишларида ҳамда уларнинг аянчли тақдири билан ўз замондошларининг бахтиёр тақдирини муқояса қилган адабий-танқидий мақолаларида талант ва ижтимоий тузум масаласи бош планга чиқади. Адибнинг классиклар ҳақидаги барча асарларининг негизида (улар хоҳ илмий-танқидий, хоҳ бадий асарлар бўлсин) битта энг муҳим тезис — ўтмиш адабиётининг прогрессив традициялари ўзбек совет адабиётига ҳаёт берувчи ва уни ривожлантирувчи ўқ томирларидан биридир, деган гоё ётади.

Ғафур Ғулом адабий-танқидий мақолаларининг аксарияти бевосита адабиётнинг илмий-назарий масалаларига бағишланган. Буларда у ижодкорнинг халқ ҳаёти билан алоқаси, замон билан бирга қадам ташлаши, мавзунинг актуаллиги ва ранг-баранглиги, жанрлар хилма-хиллиги, образлилик, партиявийлик, халқчиллик ҳамда бадий тил масалалари тўғрисида баҳс қилади. Мазкур масалалар ҳам унинг шахсий ижодий кредосидан, ижодкорнинг воқеликка ёндашиши ва уни бадий идрок қилиши тўғрисидаги тасавури, ўзининг халқ, партия ва келажак авлод олдидаги ёзувчилик бурчини чуқур тушунишидан юзага келган ва айни чоқда улар Ғафур Ғуломнинг ҳаёт тақозосига ўз вақтида акс садо бериши туфайли келиб чиқди.

Ғафур Ғуломнинг адабий-танқидий мақолалари ўзбек совет адабиётининг тараққиёт йўллари, унинг ривожига сабаб бўлган муҳим омиллар — классик адабиётимизнинг анъаналари, рус ва жаҳон адабиётининг таъсири, халқ ижодининг ҳаётбахш традицияларининг роли, адабий алоқалар шакллари, ёзувчига ва бизга замондош бўлган ижодкорлар фазилатларини ҳамда адабиётимизнинг қатор назарий масалалари, маҳорат «сир»ларини тушунишда кенг китобхонлар оммасига, мутахассисларга яқиндан ёрдам беради. Улар айни чоқда Ғафур Ғуломнинг ижодхонасига, руҳий оламига кириш учун бир қалит вазифасини ҳам ўтайди.

С. Мамажонов

Ғафур Ғулум «Мукаммал асарлар тўплами»нинг XI томи муаллифнинг 1928—1966 йиллар давомида яратилган адабий-танқидий мақолаларининг қўлёзма ва нашрий манбалар билан солиштирилган вариантларини қамраб олади.

Адибнинг адабиётшуносликка бағишланган мазкур мақолалари асосан қуйидаги матбуот саҳифаларида нашр этилган:

Газеталар:

Журналлар:

«Ишчи»
«Қизил Ўзбекистон»
«Совет Ўзбекистони»
«Ўзбекистон маданияти»
«Тошкент ҳақиқати»
«Хоразм ҳақиқати»
«Уқитувчилар газетаси»
«Еш ленинчи»
«Анис» (Афғонистон)
«Ленин учқуни»
«Янги Фарғона»

«Ер юзи»
«Ўзбекистон шўро адабиёти»
«Шарқ юлдузи»
«Дружба народов»
«Муштум»
«Ўзбекистон адабиёти
ва санъати»

* * *

Ғафур Ғулум шахсий архивида ушбу XI томдан¹ ўрин олган мақолалардан баъзиларининг дастхатлари, қўлёзмалари ёки машинка нусхалари сақланган бўлса, баъзи бирларининг оригиналлари, машинкаланган вариантлари сақланмаган. Шунинг учун ҳам мазкур том тексти мавжуд қўлёзмалар, машинка нусхалари, газета ва журналлар матнлари асосида тайёрланди ҳамда филология фанлари доктори С. Мамажоновнинг масъул муҳаррирлигида нашр этилган Ғафур Ғулум «Адабий-танқидий мақолалари» икки томлиги ва В. Рўзиматов нашрга тайёрлаган Ғафур Ғулум «Асарлар»и ўн томлигининг VIII томидаги материаллардан ҳам истёфода этилди.

XI томнинг изоҳларини тузишда муаллифнинг нашр этилган бадий асарларидан ва унинг ижоди тадқиқига бағишланган адабиётлардан, БСЭ, УзСЭ ва М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, И. В. Маъсумий таҳрири остида нашр этилган икки жилдлик Фарҳанги забони тожики (Москва, 1969, «Советская энциклопедия» нашриёти) материалларидан, филология фанлари доктори С. Муталлибов муҳаррирлигида чоп этилган «Навой асарлари луғати» (Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972)дан, Ўзбекистон ССР ФА мухбир аъзоси Э. И. Фозилов таҳрири остида нашр қилинган тўрт томлик «Алишер На-

¹ Ушбу том материалларини нашрга тайёрлашда Ҳ. Ўзганбоев ҳам иштирок этган.

войи асарлари тилининг изоҳли луғати» (Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1983—86)дан, З. М. Маъруфов таҳрири остида чоп этилган икки томлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (Москва, «Рус тили» нашриёти, 1981)дан, В. В. Бартольд, Е. Э. Бертельс каби олимларнинг илмий ишларидан фойдаланилди.

Томдаги мақолалар хронологик тартиб асосида жойлаштирилди. Изоҳланаётган сўзлар олдига қўйилган рақамлар матн қаторларини билдиради.

АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ МАҚОЛАЛАР

МУШТУМ

(7-бет)

Машина:

- 7-бет 7 даврларни кўради, даврларга ажратади,
7-бет 12 27-сонигача бўлган давр, 27-сонигача бўлган Ғозв.
Юнус, Жулқунбойлар даври.
8-бет 28 тузатишга/тўлғозишга

ФУРҚАТ РУС АСКАРЛАРИНИНГ ҚУДРАТИ ТУҒРИСИДА

(114-бет)

Қўлёзма:

- 114-бет 18 Классик шоиримиз/Прогрессив классик шоиримиз
114-бет 19 кучли таъсири/кучли, зулмас таъсири
115-бет 1 халқ ичидан/халқнинг ўз ичидан
115-бет 7 бўлган Фурқатда маданий/бўлган. Фурқат учун маданий
115-бет 7 интизомли техника/интизомли асрий техника
115-бет 8 қўшини катта таъсир қолдирди/қўшини ҳам мусибат таъсирини ўтказмай қолмас эди.
115-бет 10 рус саркардаси/рус халқининг унинг саркардаси
115-бет 45 Фурқат рус аскарининг/Фурқатнинг назми рус аскарининг
116-бет 44 Маълумки, 1899—1902 йилларда Англия/Маълумки, 189... йилда Англия
116-бет 48 номерни/рақамни
116-бет 48 тажовузкор Черчилль/агрессор Черчилль

АТОҚЛИ ДЕМОКРАТ САНЪАТКОР

(215-бет)

«Хоразм ҳақиқати» газетаси 1954 йил 28 сентябрь. Аваз Утар ўғлининг туғилганига 70, вафот этганига 35 йил тўлди. Аваз фақат 35 йил умр кўрди. Унинг бу қисқа умри жазо ва таҳқирлар билан ўтди. Бироқ, буларнинг барчаси оташин шоирнинг қоматини бука олмади; қоматини синдиrolмади, овозини бўғолмади. Унинг халқчиллик ва маърифатпарварлик ғояларини илгари сурган феодал жамият муҳитидаги қабоҳатларни аёвсиз фош этган жўшқин шеърлари XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек прогрессив адабиётига катта ҳисса қўшди. Аваз Муқимий, Фурқат ва Завқий

жаби атоқли ўзбек ёзувчилари овозига жўр бўлди, уларнинг қаторидан ўрин олди.

СОБИР АБДУЛЛА ИЖОДИ ҲАҚИДА

(199-бет)

Машинка:

- 199-бет 41 дастлабки бўғинига/юқори бўғинига
200-бет 6 ғалабаси учун актив курашган, ҳозир коммунизм/ғалабасининг актив курашчилари, ҳозирда коммунизм
200-бет 10 Октябрь революциясига тайёргарлик кўрилаётган йилларда/Улуғ Октябрь революцияси ва унга жонажон коммунистлар партиясининг секин-аста тайёргарлик кўриб бораётган йилларда
200-бет 19 Қашқар учун/Фарғона водийси ва Қашқар учун
200-бет 37 Ўзбек адабиётида демократик оқим намояндалари Муқимий/Ўзбек реалистик адабиётининг буюк намояндалари демократик шоирлар Муқимий...
201-бет 12 аввал/бошдан
201-бет 14 кейинчалик мустақил ижодий фаолиятга олиб келди/кейинчалик уни мустақил ижод ишига олиб келди.
201-бет 32 мукаммаллаштиришга даъват қилди/мукаммаллаштиришга зўр эътибор беради.
201-бет 35 мамлакатимизда юз бераётган муҳим воқеаларга бағишлангандир/мамлакатимизда бўлиб ўтаётган муҳим воқеаларни ўзида акс эттиради.
201-бет 37 сифатида тугатиш/сифатида тарқатиш
203-бет 1 «Кўклам наъраси» чиқди/«Кўклам наъраси» босилиб чиқди
203-бет 2 шеърлар ўткир сиёсий характерга эга/шеърлар ўзининг сиёсий руҳга эга бўлиши билан характерлидир
210-бет 1 саҳна асари яратди/музыкали драматик асар яратди
210-бет 17 ижодий фаолиятида/ижодий йўлида

БУЮК РЕВОЛЮЦИЯ КЎЙЧИСИ

(286-бет)

Машинка:

- 286-бет 29 нурини қайта бахш эта олган/нурини қайта қўндирган. Бир вақтлар халқимиз Демьян Бедний поэзиясидан нақадар зўр восита сифатида фойдаланганлигини бир эсингизга олинг. Совет халқи ишчи ва деҳқонларнинг жаҳонда биринчи социалистик давлатини жаҳон империализмига қарши аёвсиз курашда қаттиқ туриб ҳимоя қилган граждандар уруши йилларида қизил гвардиячилар ҳам, қизил аскарлар ҳам, партизанлар ҳам Демьян Бедний қўшиқларини айтиб жангга кирган эдилар. Бу қўшиқлар ҳаммага манзур эди, ҳар бир кишига, ҳатто Қизил Армия сафларида бўлган саводсиз деҳқонларга ҳам тушунарли эди. Уша вақтларда жуда кенг тарқалган «мушфиқ энам мени кузатиб қўйди» деган қўшиқда халқнинг фикр-ўйлари акс эттирилган эди.

ШАРҚНИНГ БУЮҚ ШОИРИ ВА МУТАФАҚҚИРИ АБДУРАҲМОН ИБН АҲМАД ЖОМИЙ

(298-бет)

Қўлёзма:

- 298-бет 39 Шарқ шоирман/Шарқнинг шоирман
298-бет 39 Шунинг учун Шарқ классикларининг ҳаммаси менинг хеш-ақраболарим десам ажабланарли бўлмас./Шу туфайли Шарқ назмининг ҳамма классиклари менинг қариндошларим — ақраболарим, десам хато бўлмайди.
- 298-бет 41 Менинг бу хеш-ақраболарим — форс поэзиясининг отаси/Менинг бу қариндошларим қуйидагилар: форс поэзиясининг отаси
- 299-бет 5 Мени шуларнинг мероси ва анъаналари тарбиялаган/Мени ана шулар яратган мерос тарбиялаган
- 299-бет 7 Фузулий ғазалларидан хониш қилиб, мени аллаларди. Табиийки, уларнинг асарлари она сути билан бирга қонимга сингиб жисму руҳимга сайқал берарди/Фузулийнинг шеърларини айтиб мени аллаларди. Шунинг натижасида бу санъаткорларнинг асарлари она сути билан менинг қонимга сингиб кетиб жисмимга зўр руҳий озуқа бағишлади. Зотан она сути билан қонга сингиб кетган нарса ҳеч вақт кетмайди.
- 299-бет 11 Ишқи ту дар вужудаму меҳри ту дар дилам,
Бо шир андарун шуду бо жон бадар шавад
байтнинг қўлёзмада ўзбекча таржимаси берилган.
Бошда ишқнинг, дилда меҳринг сут билан кирган эрур,
Токи жоним борича қолгай танимда асир барқарор
- 299-бет 17 Шундай бўлишига қарамай, мен ҳамиша унинг тавсифи ва таърифи андешасидаман, унинг устодлиги олдида ўз шоирлигимни ожиз деб биламан/Шундай бўлса-да, мен ўзимнинг шоирлигимни унинг маҳорат ва теран фикрлиги олдида ожиз деб биламан.
- 299-бет 32 Зероки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг машҳур «Бобурнома»сида одилона эътироф этганидек:/Чунки Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг инсоф билан эътироф этганидек
- 299-бет 41 Бу икки сўз устасининг номи XV аср адабиёти ва санъати осмонида қўш офтоб сингари порлаб туради/Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги ўзаро ижодий ҳамкорлик ва алоқа ўзига хос тароват ва латофатга эга бўлиб, XV асрнинг бу икки буюк сиймоси икки қуёш каби назм осмонини чарогон қилди.

ЮСУФЖОН ҚИЗИҚ

(365-бет)

*«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1958 йил,
27 сентябрь:*

- 365-бет 36 Николай II замонасида/Николай ва Муҳаммад Амн-беклар замонасида
- 365-бет 9 классик санъатимизни бойитганлар/классик санъатимиз-

ни бойнганлар, мукамалроқ қилиб бизнинг замонамиз-
гача етказиб берган устоз санъаткорлардир.

367-бет 37 Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Юсуфжон акага дўст билан
душманни/Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан бўлган дўст-
ликлари Юсуфжон акага дўст билан душманни. Бу ус-
тод санъаткор улуғ доҳиймиз Владимир Ильич Ленин-
нинг олқишига сазовор бўлган киши. 1923 йилда Моск-
вада қишлоқ хўжалик кўргазмаси очилди. Бу ерга
иттифоқчи республикаларнинг етакчи санъаткорлари ҳам
келиб ўз павильонларида концертлар бердилар. Урта
Осиё санъаткорларининг яқунловчи концертида ўлтир-
ган томошабинлар ичида Владимир Ильични кўриш
мумкин эди. Халқ санъатини юксак қадрлаган доҳиймиз
Ленин Юсуфжон қизиқнинг маҳоратидан ҳузур қилди
ва уни олқишлади.

ИЗОҲЛАР

МУШТУМ

(7-бет)

Мақола дастлаб «Ер юзи» журналининг 1928 йил, 8-сонида босилган. Ғафур Ғулом шахсий архивида унинг рус графикасида ёзилган қўлёзмаси ва машинка нусхаси сақланган. Мақола кейинроқ Ғафур Ғулом «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламининг II томида (тўплаб нашрга тайёрловчи А. Равшанов, масъул муҳаррир С. Мамажонов, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973, 6—7-бетлар) ва Ғафур Ғулом «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (нашрга тайёрловчи В. Рўзиматов, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976, 7—8-бетлар) қайта чоп этилган. Томга журнал тексти асос қилиб олинди.

8-бет 8 *Қитласи* — бу ўринда катта қисми маъносида ишлатилган.

МАНА ДЕЙМАН

(8-бет)

Мақола биринчи марта «Муштум» журналининг 1928 йил 8-сонида «Нуртой» (Ғафур Ғулом) имзоси билан нашр этилган. Нашрга ҳам ана шу нусха асосий матн қилиб олинди.

Мақоланинг қўлёзмаси сақланмаган. Бу мақола Ғ. Ғулом «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (9-бет) қайта чоп этилган.

8-бет 39 «*Суфра қоқди*» — бу ўринда батамом тугатилди маъносида ишлатилган.

КУЛГИЧИЛИК ТЎҒРИСИДА

(9-бет)

Мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1928 йил 2 декабрь сонида чоп этилган. Нашрга ҳам ана шу нусха асос қилиб олинди. Мақола охирида автор имзосидан сўнг шу сўзлар илова қилинган: «Идорадан: «Бу мақола мубоҳаса йўли билан босилди. Кулгичлик тараққийси йўлида фикр айтувчиларга ўрин кенг». Жумладан, шундан кейин бу сонларнинг бирида бу мавзуда адиб Абдулла Қаҳҳор мақоласи ҳам эълон қилинган. У Ғафур Ғулом фикрларини қувватлаган. Мақоланинг қўлёзмаси муаллиф архивида учрамади.

Мақола Ғафур Ғулом «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (10—14-бетлар) қайта чоп этилган.

9-бет 18 «*Қизил қалам*» — пролетар ижодкорлар билан ишлаш ва уларни тарбия қилиш учун 1926 йилда Самарқандда

тузилган адабий ташкилотнинг номи. Бу ташкилот социалистик жамиятимизга сидқидилдан хизмат қилишни олий бурчи деб билган Ўзбекистонлик шоир ва ёзувчиларни ўз атрофига уюштиришни асосий мақсад қилиб қўйган эди.

- 28 *Савқ* — табиат, ҳис-туйғу маъносида.
- 10-бет 4 *Зилубам бадиалар* — оғир, тушунилиши қийин бадналар маъносида ишлатилган.
- 11 *Шифоҳи* — оғзаки маъносида.
- 15 *Гирих назар* — бу ўринда нотўғри қараш маъносида.
- 21 *Юсуфжон ака* — бу ўринда ўзбек анъанавий театрининг йирик намояндаси, ЎзССР халқ артисти, Меҳнат Қаҳрамони Юсуфжон қизиқ Шакаржонов (Шокиржонов, 1869—1959)га ишора қилинапти.
- 39 *Уклонда* — йўналишда.
- 11-бет 4 *«Фарғонага қилинадиган юриш»* — бу сатрда «Муштум» ҳайъатининг Фарғона водийсига қиладиган ижодий сафари назарда тутиляпти.
- 14 *«Йиманишларга сад бўлган»* — «йиманишларга тўсиқ бўлган маъносида қўлланилган.
- 40 *Пакка* — турли спорт мусобақаларида олдиндан белгилаб қўйилган марра, ҳозирги «Финиш» атамасига яқин келади.
- 12-бет 28 *Михаил Михайлович Зошченко* (1895—1958) — рус совет сатирик ёзувчиси. Унинг «Вертернинг изтироблари», «Қатта шаҳар чироқлари», «Мишель Снягин», «Ешликнинг қайтиши», «Керенский», «Тарас Шевченко» каби бир қатор фельетонлари, ҳикоялари, қиссалари, пьесалари нашр этилган. Зошченко таржимон сифатида фин ёзувчиси Майя Лассилнинг бир неча асарларини рус тилига таржима қилган.
- 39 *Аруз* — шеър вазнлари, ўлчовлари ҳақидаги фан.
- 41 *Густоҳлик* — бу ўринда чегаралаб қўяди маъносида ишлатилган.

СИЗ ТАЙЕРМИСИЗ?

(13-бет)

Мақола Самарқандда Ўзбекистон мухбирларининг 2-қурултойи очилиши муносабати билан ёзилган бўлиб, аввал «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1929 йил, 22 март сониде босилган. Асосий матн ана шу манба асосида берилмоқда. Унинг қўлёзмаси сақланмаган. Мақола Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 7—10-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (15—17-бетлар) қайта нашр этилган.

13-бет 32 *Зубдалари* — бу ўринда сараси маъносида.

42 *Ҳожи, Карим, Миршоҳид* — бу ўринда ўша вақтларда халқ театри деб аталган, ҳозирги Ҳамза номидаги театрининг машҳур қизиқчи артистлари Ҳожи Сиддиқ Исмолов, Карим Еқубий ва Миршоҳид Мироқиловларга ишора қилинмоқда.

14-бет 2 *Рождественский Владимир Леонидович* (1897—1949) — рассом, ЎзССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби. У «Муштум» ва «ЎзТАГ ойнаси»да фаол иш олиб борган. Рождественский Ҳамза фаолиятига бағишланган қатор расмлар, «Фронт кундалиги», «Мўғуллар юриши» номли

расмлар серияси авторидир. У А. Навоий, М. Уйғур, А. Ҳидоятовларнинг портретларини катта талант билан ишлаган.

- 11 «Паншаха» — «Еш ленинчи» газетасининг юмор-сатира бўлими.
- 20 *Жумҳуриятимизнинг* — Республикаимизнинг маъносида.
- 27 *Муқтадир* — лойиҳ, арзигулик.

ШУ ИККИ ДОСТОН УСТИДА

(15-бет)

«Кўкан» тўпламга сўзбоши ўрнида ёзилган бу мақола дастлаб Ғафур Ғуломнинг «Эгалари эгаллаганда» (Ўздавнашр, Боку, 1931 йил) китобида, кейинроқ Ғафур Ғулом «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 15—16-бетлар) тўпламида ва 1976 йилда Ғафур Ғулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (18—19-бетлар) қайта нашр этилган. Шоир архивида унинг қўлёзмаси учрамади. Асосий матнга 1931 йил нашри асос қилиб олинди.

- 15-бет 14 «Кўкан» — бу ўринда Ғафур Ғулом асарнинг «Кўкан батрак саргузашти» номи билан 1930 йилда «Янги қишлоқ» журналининг 1—2-сонларида, «Камбағал деҳқон» газетасининг 9—11-сонларида эълон қилинган вариантини назарда тутаяпти.
- 14 «Эгалари эгаллаганда» — бу достон дастлаб «Янги қишлоқ» журналининг 1930 йил 4—5-сонларида чоп этилган.
- 34 *Кўйиши* — ҳаракат, интилиш маъносида.

АДАБИЙ ФРОНТНИНГ ЗАРБДОРЛИГИ УЧУН

(16-бет)

Бу мақола энг аввал «Ишчи» газетасининг 1931 йил, 15 апрель сонидида, сўнг 1973 йилда Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (II том, 16—18-бетлар), 1976 йилда Ғафур Ғулом «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (20—22-бетлар) қайта нашр этилган. Матн учун «Ишчи» газетасининг 1931 йил, 15 апрель сонидида босилган нусха асос бўлди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг қўлёзма тексти сақланган. Мақола «Ишчи» газетасида ҳафтада бир марта адабиётга бағишланган материаллар бериб борилиши муносабати билан ёзилган.

16-бет 5 *Нохун* — танбур торини чертиб чалиш учун бармоққа кийгизилиб ишлатиладиган махсус металл мослама.

27 *Коминтерн радиостанцияси* — Коммунистик интернационал радиостанцияси.

36 *Мазолли шуурлар* — бу неологизмни, янгича таъбирни автор ақлли, қадоқли қўллар — онгли ишчилар маъносида қўллаган.

17-бет 10 «Ишчи» газетаси — Ўзбекистон Компартияси III съезди қарорига мувофиқ 1929 йилда Самарқандда нашр этила бошлаган вақтли матбуот органи. Газета Коммунистик партия ва давлат сиёсатини ишчилар оmmasига етказишда, маҳаллий миллатлардан ишчи кадрлар тайёрлаш ва уларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишида катта роль ўйнаган.

ПРОЛЕТАРИАТНИНГ, ҲАР БИР ИЖОДИ — БИР ИЛҲОМ

(17-бет)

Мақола дастлаб «Янги Фарғона» газетасининг 1931 йил, 10 октябрь сонида чоп этилган. Нашрга ҳам ана шу нусха асосий матн қилиб олинди. Унинг қўлёзмаси сақланмаган. Бу мақола 1973 йилда Ғафур Ғуломнинг «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (II том, 18—19-бетлар), 1976 йилда Ғафур Ғулом ўн томлигининг VIII томида (23—24-бетлар) қайта нашр этилган. Мақола аслида муаллифнинг УзАППнинг ташкил этилганлигидан сўнг 10 ойлик иш фаолияти муҳокамасида қилинган докладнинг текстидир.

18-бет 16 *Қўқон АППаси* — Қўқон Пролетар Ёзувчилари Ассоциацияси (Кокандская Ассоциация Пролетарских Писателей). Бу ўринда Қўқон пролетар ёзувчилари ташкилоти маъносида қўлланилган.

ИККИ НИСБАТ

(18-бет)

Мақола илк бор «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1933 йил, 23 апрель сонида босилган. Нашрга ана шу нусха асос қилиб олинди. Унинг қўлёзмаси сақланмаган.

Мақола Ғафур Ғуломнинг «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 19—20-бетлар) тўпламида «Қарама-қарши икки нисбат» номи билан ва Ғафур Ғулом «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (25-бет) қайта нашр этилган. Мақола ВКП(б) МҚнинг 1932 йил 23 апрелида «Адабий-бадний ташкилотларни қайта қуриш тўғрисида» чиқарган қарорига бир йил тўлиши муносабати билан ёзилган.

18-бет 33 *Мусавадда* — бу ўринда қўлёзмаси маъносида.

38 ВКП(б) Марказқўмининг санъат-адабиёт ишларини қайтадан қуриш тўғрисида чиқарган 23 апрель тарихий қарори — бу ўринда ВКП(б) МК 1932 йил 23 апрель тарихий қарори назарда тутиляпти.

ҚАЙНАР ҚУЙЧИЛАРИ

(19-бет)

Мақола «Ўзбекистон шўро адабиёти» журналида (1933 йил, 5—6-сон) босилган. Журналдаги матн асосида нашр этилмоқда. Ғафур Ғулом шахсий архивида унинг 2-саҳифалик машинка нусхаси сақланган. Мақола 1973 йилда Ғафур Ғулом «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (II том, 20—21-бетлар), Ғафур Ғулом «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (26—27-бетлар) қайта чоп этилган.

19-бет 18 Ҳ. Шамс (Ҳусайн Шамсидинов, 1903—1943) — ўзбек совет ёзувчиси. Унинг «Гудок», «Дастгоҳ ҳайқириғи», «Қурилиш», «Кўклам қўшиқлари», «Ирода» каби шеъррий тўпламлари, «Тракторчи қиз», «Дастгоҳ қўшиғи», «Зарб», «Қизил байроқ» каби поэмалари, «Душман», «Хуқуқ» каби романлари нашр этилган. Ҳ. Шамс драматургия соҳасида ҳам қалам юритиб «Учинчи бригада», «Заводдан қишлоққа», «Танқид», «Талваса», «Қураш» каби пьесалар ҳам яратган.

- 36 *Н. Даврон* — бу ўринда ўзбек совет шоири ва адабиётшуноси Насрулло Аъзамович Давронов (1915 й. туғилган) назарда тутиляпти.
- 37 *Темур Фаттоҳ* (Темур Фаттоҳов, 1910—1967) — ўзбек совет шоири. Унинг «Йиллар эсдалиги», «Асрлар фожиаси», «Ленин ҳақида шеърлар», «Япроқлар», «Рашк», «Шеърлар» номли тўпламлари, поэмалари нашр этилган. У 1947 йилда Ўзбекистон ССР Давлат гимни текстини ёзган. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Т. Г. Шевченко, В. В. Маяковский, Н. Тихонов каби рус адабларининг бир қатор асарларини ўзбек тилига таржима қилган ёзувчидир.

«КУКАН» ДОСТОНИГА СЎЗБОШИ

(20-бет)

Мақола биринчи марта шоирнинг «Кўкан» асарида (ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент—Самарқанд, 1934) бош сўз сифатида нашр этилган. Кейинчалик Ғафур Ғулум «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (II том, 21—22-бетлар) ва Ғафур Ғулум «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (28—29-бетлар) қайта чоп этилган, қўлёзмаси сақланмаган. Ушбу томга мақоланинг 1934 йилдаги нашри асос бўлди.

Мақола «Кўкан» достонининг иккинчи қайта нашр қилиниши муносабати билан ёзилган.

20-бет 28 *Бауман* — бу ўринда 1931—1934 йилларда ВКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё Бюросининг секретари Карл Янович Бауман (1892—1937) назарда тутиляпти. К. Я. Бауман МК Ўрта Осиё Бюросининг биринчи секретари лавозимида ишлаган даврларида Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда партия ташкилотларини гоёвий ва ташкилий томондан мустаҳкамлаш, экономика ва маданиятни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган.

«ГУЛИСТОН» ЖУРНАЛИ ТУҒРИСИДА

(21-бет)

Мақола дастлаб «Ёш ленинчи» газетасининг 1935 йил 2 апрель сонидан чоп этилган. Унинг рус графикасида ёзилган қўлёзма нусхаси адабнинг шахсий архивида сақланади.

Томга архивдаги қўлёзма тексти асос бўлди. Мақола «Машъал» журналининг «Гулистон» номи билан нашр этила бошлаганидан кейинги фаолияти муҳокама қилиниши муносабати билан ёзилган. Архивдаги қўлёзманинг сарлавҳасидан сўнг қавс ичида «29 да чақирилган мажлисдаги музокарадан» сўзлари ёзилган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулум, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 23—30-бетлар) тўпламида қайта босилган.

23-бет 24 *Ҳамл қилганда* — бу ўринда ёшлигини назарга олганда маъносида қўлланилган.

25-бет 27 *Сўфизода* (тахаллуси, асл исми Муҳаммадшариф Эгамберди ўғли, 1869—1937) — ўзбек совет шоири, ЎзССР халқ шоири. У Ҳамза, А. Авлоний, С. Айний, А. Қодирий, Мирмуҳсин Шермуҳамедовлар билан ёнма-ён туриб ўзбек адабиёти ва маданиятини ривожлантириш учун астойдил хизмат қилган адиблардан биридир. Сў-

физоданинг ижоди Октябрь инқилобидан аввал бошланган. Унинг «Айтинг бу сўзимни», «Ғубор дарду алам», «Даканинг», «Октябрь тароналари», «Байрам нашидалари», «Сайловга», «Алвидо», «Сайловда ютиб чиққан ишчи-деҳқонлар ашуласи» каби ижтимоий-сиёсий шеърлари нашр этилган.

28 *Нозил Хўжандий* (асл номи Аваз Муҳаммад, 1788—1876) — ўзбек шоири. Унинг ўн минг мисрага яқин 480 саҳифалик қўлёзма девони сақланган. Нозил Хўжандийнинг давр ва замон иллатларидан, тузум адолатсизликларидан, юқори табақа — зулмкорлардан қилган шикоятлари ифодаланган шеърлари ўша даврда Қўқонда тузилган тазкира ва баёзларда учрайди. Унинг бир қатор асарлари Гулханий, Маҳмур, Маъдан каби прогрессив адибларнинг шеърлари билан ҳамоҳанг.

35 *Элбек* — (тахаллуси; асл исми шарифи Машриқ Юнусов, 1893—1939) — ўзбек совет шоири. Унинг «Баҳор», «Меҳнат куйлари», «Шеърлар», «Чирчиқ бўйларида» каби шеърний тўпламлари нашр этилган. Элбек адабиётшунос сифатида ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаб нашрга тайёрлаган, мактаб ўқувчилари учун дарсликлар тузган олим ҳамдир.

ЕШ ШОИР АМИН УМАРИЙГА УРТОҚЛИК ХАТИ

(25-бет)

Мақола илк бор «Еш ленинчи» газетасининг 1935 йил, 10 апрель сонида чоп қилинган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 310—314-бетлар) тўпламида қайта нашр этилган.

Томга газета тексти асосий манба ролини ўтади.

25-бет 1 *Амин Умарий* (1913—1942) — ўзбек совет шоири. Унинг «Давр тантанаси», «Ёшлик», «Фарзанд», «Садоқат», «Шеърлар», «Болалик қўшиқлари», «Овозим» каби шеърлар тўпламлари, «Ҳамза» (Яшин билан бирга), «Қасос» (Туйғун билан ҳамкорликда) каби драмалари, «Асад», «Қозон йўлида», «Тош отар», «Ленинград хотиралари» каби очерк ва ҳикоя китоблари нашр этилган.

27-бет 17 *Маррлар* — бу ўринда машҳур тилшунос олим, академик Николай Яковлевич Маррга ва унинг сафдошларига ишора қилинапти.

ЎЗБЕКИСТОН СОВЕТ АДАБИЕТИ

(29-бет)

Мақола биринчи мартаба «Қизил Татаристон» газетасининг 1935 йил 14 август сонида нашр этилган. Ёзувчининг шахсий архивида унинг қўлёзма ёки машинка тексти сақланмаган. Мақола ўзбек совет адиби Шокир Сулаймон билан ҳамкорликда ўзбек ёзувчилари делегациясининг Татаристон АССРда бўлиши муносабати билан ёзилган. Мақола кейинчалик ўзбек тилига таржима қилиниб, Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 30—34-бетлар) тўпламида қайта босилган.

Томга ана шу тўплам тексти асос қилиб олинди.

31-бет 28 *Усмон Носир* (1912—1952) — ўзбек совет шоири. Унинг

«Кўёш билан суҳбат», «Сафарбар сатрлар», «Трактиробод» каби шеърлар тўпламлари, «Лениннома», «Норбўта», «Нахшон» дostonлари, бир қатор илмий мақолалари нашр этилган. У моҳир таржимон сифатида Н. А. Добролюбов, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Фирдавсий каби сиймоларнинг асарларини ўзбек тилига таржима ҳам қилган.

32-бет 23 *Зиннат Фатхуллин* (асл исми ва фамилияси Зиннат Равилович Фатхуллин, 1903 йилда туғилган) — ўзбек совет драматурги, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби. Унинг «Гунчалар», «Ниқоб йиртилди», «Синов кунларида», «Оби ҳаёт», «Ёшлиқда берган кўнгил», «Ватан ишқи», «Орзулар», «Кумуш тўй» каби драматик асарлари чоп этилган.

32-бет 24 *Абдулҳамид Мажидий* (тахаллуси «Абутанбал», «А. Б.», «Чақмоқ»; 1902—1938) — ўзбек совет шоири ва драматурги, адабиётшунос ва журналисти. Унинг «Хандон лолалар», «Қалдирғоч», «Ҳангома» каби шеърлар тўпламлари, «Варақа ва Гулшоҳ», «Отсиз» каби пьесалари нашр этилган. А. Мажидий адабиётшунос сифатида биринчилардан бўлиб Шавқий, Дилафкор, Видоний, Миррий, Фақирий каби шоирлар ижодиётини таҳлил қилган ва илмий мақолалар чоп эттирган.

МУҚИМИЙ

(33-бет)

Мақола илк дафъа «Муқимий баёзи» тўпламида (Ўздавнашр, Тошкент, 1938 йил) сўз боши ўрнида нашр этилган бўлиб, ушбу томга ана шу манба асосий матн сифатида олинди. Унинг қўлёзмаси сақланмаган. Мақола кейинчалик Гафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (I том, 37—40-бетлар) ва Гафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (30—32-бетлар) қайта чоп этилган.

34-бет 36 *Фурқат* — Зокиржон Мулло Холмуҳаммад ўғли (1859—1909) ўзбек демократ шоири, биринчи ўзбек маърифатпарвари, публицист ва журналисти. Унинг «Гимназия», «Илм хосияти», «Виставка хусусида», «Нағма ва нағмагар» каби асарларида илғор рус фани техникаси, маданияти улуғланади. Шоирнинг «Илми ашъорнинг қондаий авзонни», «Тўй тавсифи», «Аза тавсифи», «Гап тавсифи» каби этнографик-дидактик характердаги рисоалари ҳам мавжуд. Фурқат биринчи ўзбек публицисти, журналисти сифатида «Туркистон вилоятининг газети»да фаол иштирок этган. Фурқат ўзининг чет эл саёҳатлари таассуротлари асосида «Фурқатнома» номли прозаик асар яратган. Фурқатнинг 2 томлик «Танланган асарлар»и нашр этилган.

МУЛЛА МУҲАММАД АМИНХУЖА МУҚИМИЙ

(35-бет)

Гафур Ғуломнинг шахсий архивида бу мақоланинг дастхати ва машинка тексти сақланган. Томга қўлёзма тексти асос бўлди. Мақоланинг охирида адиб ўз қўли билан «Гафур 8/III 38» деб ёзиб

қўйган. Бу мақола биринчи бор Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 34—36-бетлар) тўпламида айрим майда қис-қарттиришлар билан нашр этилган.

35-бет 39 *Рожий* (тахаллуси; тўла номи Сулаймонқул уста Су-ярқул ўғли, 1871—1924) — ўзбек прогрессив шоири ва хаттоти. Унинг бир қатор асарлари ўша даврда тузил-ган ва чоп этилган баёзлардан ўрин олган. Рожий ада-биётшунос сифатида шонра Дилшоднинг асарларини тўплаб, унга сўз боши ёзган. 400 дан ортиқ мақол ва ҳикматли сўзларни ўз ичига жамлаган «Зарб ул-масал» номли асар яратган. Хаттот сифатида буюк шоир Али-шер Навоийнинг «Мажолис ун-нафонс» ва «Хамсат ул-мутаҳаййирин» номли илмий асарларини кўчирган.

39 *Алмай, Миржало*л ўғли мулла *Фазлуллоҳ* (1950—1895) — ўзбек прогрессив шоири, таржимон ва хаттоти. У ўзбек, форс, араб тилларида ижод этган. Алмай-нинг ғазал ва мухаммаслари XIX асрнинг охири XX аср аввалларида тузилган тазкира ва баёзларда учрайди. У таржимон сифатида машҳур ҳинд аса-ри «Калила ва Динна»ни форс тилидан ўзбек тилига тар-жима қилган.

САИИД АҲМАД УСТА САИДАЗИМ УҒЛИ ВАСЛИЙ (1869—1926 йил 29 октябрь)

(36-бет)

Ёзувчининг шахсий архивида мақоланинг қўлёзма тексти сақ-ланган. Томга ана шу қўлёзма асосий матн сифатида олинди.

Мақола илк бор Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 37—39-бетлар) тўпламида чоп этилган.

37-бет 3 «*Садои Туркистон*» (Туркистон овози)—1914 йил ап-релдан Тошкентда ҳафтада икки марта ўзбек тилида нашр этилган ижтимоий-сиёсий, адабий-бадний газета. Муҳаррири Убайдуллаҳўжа Асадуллаев. Газета Тур-кистон адабий-маданий ҳаётининг ривожига катта ҳис-са қўшган. Унинг саҳифаларида Ҳамза, Авлоний, Ай-ний, Тавалло, А. Қодирий, Абдулҳамид Сулаймон—Чўл-пон каби адибларнинг меҳнаткаш халқни маърифатга, тараққийга тарғиб қилган шеър, ҳикоя, повесть, публи-цистик мақолалари узлуксиз чап этиб борилган. Газета 1915 йилда чор ҳукумати томонидан тўхтатилган.

4 «*Ойна*» — 1913 йил 20 августдан 1915 йил июнгача (аввал ҳафтада бир марта, 1914 йил июндан ойда ик-ки марта) Самарқандда нашр этилган журнал. Муҳар-рири ўша даврнинг таниқли ёзувчи ва драматурги Маҳ-мудҳўжа Абдуваҳобхўжа ўғли Беҳбудий. Журналнинг Ўрта Осиёдан ташқари Кавказ, Татаристон, Афғонис-тон, Хиндистон ва Туркияда ҳам муштарийлари бўл-ган. Журнал ўзбек адабиёти ва маданияти ривожига катта аҳамият берган.

«*Садои Фарғона*» (Фарғона овози) 1914 йил 9 апрелдан ноябргача Қўқонда ҳафтада уч марта ўзбек тилида чоп этилган ижтимоий-сиёсий, адабий-бадний газета. Муҳаррири ва ношири О. Маҳмудов. Бу газета 1914 йилнинг 17 июлидан «Ферганское эхо» номи билан ҳаф-тада уч марта рус тилида ҳам нашр этила бошлаган.

Газета кенг халқ оммаси орасида шуҳрат топмаганлиги учун ўша йилнинг ўзиёқ ёпилган.

9 «*Жадиднамо*» — бу ўринда янгилик тарафдори маъносида қўлланилган.

МИРМАҲМУДҚОРИ МИРШАМСИДДИН УҒЛИ ҚОРИЙ (1830—1904)

(38-бет)

Ғафур Ғуломнинг шахсий архивида мақоланинг қўлёзма тексти сақланган бўлиб, у томга асосий матнлик ролини ўтади. Мақола дастлаб Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 39—40-бетлар) тўпламида эълон қилинган.

АЖЗИЙ ҲУҚАНДИЙ — МАҲМУДЖОН АБДУЛҚАРИМ УҒЛИ

(39-бет)

Ёзувчининг шахсий архивида мақоланинг қўлёзма тексти сақланган бўлиб, у томга асос қилиб олинди.

Мақола биринчи бор Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 40-бет) тўпламида нашр этилган.

ФОЛЬКЛОРДАН УРГАНАЙЛИК

(39-бет)

Илмий мақола биринчи марта Ўзбекистон Совет Ёзувчиларининг 1939 йил март ойида бўлиб ўтган II съездида доклад сифатида ўқилган бўлиб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 1939 йил 4-сонида эълон қилинган. Томга мақоланинг ушбу нашри асос қилиб олинди. Ғафур Ғуломнинг шахсий архивида унинг машинка нусхаси сақланган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (I том, 129—182-бетлар) ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (33—39-бетлар) қайта босилган.

39-бет 18 *Бонч-Бруевич Владимир Дмитриевич* (1873—1955) — совет давлат ва партия арбоби, тарих фанлари доктори, 1895 йилдан КПСС аъзоси, буюк доҳий В. И. Лениннинг сафдоши ва дўсти.

40-бет 31 *Халқ героик дostonлари* — бу ўринда халқ қаҳрамонлик дostonлари маъносида қўлланилган.

36 «*Аёзда*» — қиш чилласида маъносида.

38 *Гўрўғли* — Яқин ва Урта шарқ халқлари оғзаки ижодида кенг тарқалган эпик баҳодир образидир. Меҳнаткаш халқ бу образ тимсолида ўзининг асрий эзгу орзу-истакларини ифодалаган.

42 *Паҳлавон «Рустам» дostonи* — бу ўринда халқ ишқий қаҳрамонлик дostonларидан саналган «Рустамхон» дostonига ишора қилинаёпти. Бу асар ўзбек халқ бахшиси Фозил Йўлдош ўғли ижросида ёзиб олинган ва бир неча бор нашр этилган.

44 *Муфти* — ислом, шарият қонунларини талқин қилувчи, шарият ва ҳуқуқ масалалари юзасидан ҳукм чиқарувчи шахс.

- 41-бет 5 «*Боборавшан*» — ўзбек халқ дostonларидан бири. Бу дostonнинг бир қатор қўлэзма ва тошбосма нусхалари мавжуд.
- 5 «*Иброҳим Адҳам*» — Ўрта ва Яқин Шарқда кенг тарқалган диний руҳдаги халқ китобларидан бири. Бу асар Улуғ Октябрь инқилобигача бўлган даврда Тошкент, Қозонда тошбосма ва литографик усулда бир неча бор нашр этилган.
- 6 «*Имом Ҳасан — Имом Ҳусан*» — Муҳаммад пайғамбарнинг набиралари, ҳазрати Алининг фарзандлари бўлмиш Ҳасан ва Ҳусанлар ҳақида яратилган диний руҳдаги халқ китобларидан бири. Асар тахминан ўрта асрларда яратилган бўлиб, унинг замирида ислом дини ва унинг пешволарини тарғиб этиш, улуғлаш гоёси ётади.
- 6 «*Қарбало*» — ислом дини, унинг тарғиби мавзусида яратилган реакцион китоблардан бирининг номи.
- 12 *Умархон* — 1810—1822 йилларда Қўқонда ҳукмронлик қилган.
- 19 «*Зарбулмасал*» — Муҳаммад Шариф Гулханийнинг йирик ҳажмли машҳур асари бўлиб, унга 400 га яқин мақоллар, ҳикматли сўзлар, қисман саж, масал ва ривоятлар жамланган. Улар асарда тематик ва эпик жиҳатдан бир-бирига боғланиб, ягона бир сюжетни ташкил этади. «Зарбулмасал»да Қўқон хонлигидаги қабохат, разолат ва адолатсизликлар мақоллар, қочирик, кесатиқ сўзлар, иборалар воситасида қушлар тилидан аллегория усули билан моҳирона фош қилинган.
- 25 *Миссионер* — ҳукумат ёрдами ва раҳбарлигида черков томонидан бошқа диндаги кишиларни ташвиқот қилиб христиан динига киритиш учун қарам ва мустамлака мамлакатларга юборилган тарғиботчи. Масалан Н. П. Остроумов ҳам ана шундай миссия билан Туркистонга жўнатилган эди.
- 26 «*Ўғрашдилар*» — бу ўринда шуғулландилар, тадқиқ қила бошладилар маъносида ишлатилган.
- 45 *Асфандиёрхон* — Хоразм хонлигининг энг сўнгги ҳукмдори (1910—1920 йиллар).
- 42-бет 19 *Ўрус дойи* — бу ўринда ўрус тоға маъносида қўлланилган.
- 20 *Эккан амирканни* — бу сатрда Октябрь инқилобигача бўлган даврда кенг тарқалган пахта сортига ишора қилинаёпти. Пахтанинг бу сорти Америкадан келтирилганлиги учун «Амиркон пахта» номи билан шуҳрат топган эди.
- 43-бет 12 «*Василиса Премудрая*» — бу ўринда шу номи рус халқ эртагига ишора қилинаёпти.
- 43-бет 21 *Алишер Навоий* — (Низомиддин Мир Алишер, 1441—1501) — ўзбек халқининг буюк шоири, мутафаккири, катта давлат арбоби, ўзбек тили ва адабиёти тараққиёти учун курашган халқпарвар улуғ гуманист шахдир.
- 25 *Фозил Йўлдош ўғли* (1872—1955) — ўзбек халқ шоири ва бахшиси. У асосан қаҳрамонлик дostonларини куйлаши билан халқ орасида шуҳрат топган. Ф. Йўлдош ўғли 40 дан ортиқ халқ дostonларини, жумладан «Алпомиш», «Ширин билан Шакар», «Рустамхон», «Гўрўғлининг туғилиши», «Ошиқ Ғариб» каби дostonларни

юксак маҳорат билан куйлаган. Унинг давр билан борлиқ бўлган «Жиззах қўзғолони», «Қаҳатчилик», «Очилдов», «Октябрни қутлайман», «Қўчқор Турдиевга» каби термалари ўзининг оригиналиги, гоёвий-бадий юксаклиги билан ажралиб туради.

- 32 *Ажамий* — бу ўринда туркий халқ вакили маъносида ишлатилган.
- 33 *«Қундуз билан Юлдуз»* — «Гўрўгли» туркумига мансуб ишқий-саргузашт дostonларидан бири. Бизга қадар бу асар фақат оғзаки ижрода етиб келган (китобат қилинмаган, нашр этилмаган). Бу дostonни асримизнинг 30-йилларида ўзбек халқ бахшийси Эргаш Жуманбулбул ўғли ўз қўли билан китобат қилиб, Ўзбекистон ССР ФА қошидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор бўлимига топширган.
- 37 *Қалмоқ* — бу сатрда Жанубий Сибирда яшовчи туркий тилда сўзлашувчи халқ вакили назарда тутиляпти.
- 44-бет 36 *Гиркўк от* (Гирот деб ҳам юритилади) — «Гўрўгли» туркуми дostonлари учун хос бўлган қаҳрамонларнинг жанговар оти. Бу от образи асосан Гўрўгли образи билан ёнма-ён туради ва бирга тасвирланади.
- 44-бет 37 *Сирмаб* — боғлаб маъносида.
- 45-бет 3 *Ирқиб* — қўрқиб маъносида.
- 22 *Ифритлар* — шайтонлар.
- 27 *Худуд* — чегара.
- 28 *Фаранггача* — Европагача маъносида.
- 46-бет 11 *Қулон* — ёввойи эшак.
- 13 *Булон* — ёввойи от.
- 41 *Жиров* — (асл маъноси жирламоқ — куйламоқ) — қозоқ, қорақалпоқ каби халқлар орасида эпик асарларни куйловчи ва яратувчи. «Жиров» атамаси ўзбек халқи қўллайдиган «бахши» терминига мос келади.
- 47-бет 6 *«Юсуф Аҳмад»* — Хоразм воҳасида Урта асрларда яратилган ва кейинчалик Урта Осиё халқлари орасида ҳам оғзаки, ҳам ёзма шаклда кенг тарқалган жангнома дostonлардан бири.
- Сарт* — бу сатрда тожик маъносида ишлатилган. Сарт атамаси XIX асрнинг биринчи ярмигача тожик маъносида қўлланилган.
- 48-бет 5 *Жуманбулбул Мулла Холмуҳаммад ўғли* (1818—1886) — ўзбек халқ дostonчиси, Эргаш Жуманбулбулнинг отаси. Унинг ота-боболари ҳам дostonчи ўтган. У халқ дostonларини ўта гўзал ва жўшқин, ширали овоз билан куйлагани учун «булбул» деб ном олган. Жуманбулбулнинг «Милтиқбой», «Емон туркман» каби ҳажвиялари оғзаки равишда бизгача етиб келган.
- 7 *Пўлкан* — Муҳаммадқул Жомрот ўғли (1874—1941) — ўзбек халқ дostonчиси. Пўлкан бахши «Гўрўглининг туғилиши ва болалиги», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Авазхон», «Чамбил қамали», «Замонбек», «Бўтакўз» каби 70 дан ортиқ ўзбек халқ дostonларини катта маҳорат билан куйлаган. У ҳам 1916 йилда мардикорликка олинган кўпчилик ўзбек меҳнаткашлари қатори Россия ичкарасида оғир меҳнатнинг азоб-уқубатларини бошидан кечирган. Натижада унинг «Мардиор» дostonи яратилган. Пўлкан социалистик революциядан сўнг «Ҳасан батрак», «Комсомолка Ойтўти» каби лиро-эпик дostonлар ҳам ижод этган.

- 33 *«Бутун оқшом — катта чошгоҳгача»* — кечқурундан то кۈеш анча кўтарилгунча» маъносида ишлатилган.
- 40 *Новшар* — сел аралаш дўлнинг ёғиши.
- 42 *Тажан* — Урта Осиёдаги қадимий катта дарёлардан бири бўлиб, араб, юнон географларининг ёзишларича у ўз сувини Каспий денгизига тўккан. Бу ўринда Йўлдош бахшининг тўлиб-тошиб дoston айтиши ана шу кўҳна тошқин дарёга қиёс қилинади.
- 50-бет 3 *Сулаймон Стальский* (1869—1937) — лезгин совет шоири ва оқини, Доғистон халқ шоири. Октябрь инқилоби ва граждaнлар уруши қатнашчиси. Унинг «Судьялар», «Икки оёқли эшак», «Савдогарлар — руҳонийлар», «Озодлик бахти», «Эски ўлик дунё ҳалок бўл», «Доғистон», «Ватан ҳақида ўйлар» каби шеър ва поэмаларида зулм ва бахтсизликка қарши кураш, руҳонийларни танқид, коммунистик ғоявийлик, халқ донолиги ўзининг ёрқин ифодасини топган.
- 4 *«Замонамизнинг Гомери»* — бу ўринда Сулаймон Стальский назарда тутиляпти (М. Горький таърифи).
- 18 *Сажия* — бу ўринда қофияли маср маъносида ишлатилган.
- 51-бет 41 *«Бу дoston Жуманбулбулнинг уч ҳайдаган шудғори»* — бу ўринда Эргаш Жуманбулбулнинг «Равшaнхон» дostonини уч қайта ишлаб таҳрир қилганига ишора бор.
- 52-бет 10 *Ширвон* — ҳозирги Озарбайжон ССРга қарашли шаҳар.
- 28 *Арк* — бу сатрда сарой айвони назарда тутиляпти.
- 32 *Биқиб киради* — яширинча киради.
- 55-бет 42 *Чамбил бел* — «Гўрўғли» цикли дostonларида кўп марта номи тилга олинган афсонавий мамлакат.
- 56-бет 17 *Ал-амон* — тинчлик, омонлик.
- 58-бет 12 *Валломат* — бу ўринда мард маъносида ишлатилган.
- 19 *Айил* — эгарнинг усти билан отнинг қорнидан айлангириб боғланадиган тўқали қайиш.
- 20 *Исфаҳон* — Эроннинг марказий қисмидаги қадимий вилоят. Ўзбек халқ дostonларида бу вилоятнинг номи жуда кўп учрайди.
- 21 *Сипари* — бу ўринда ўқ, найза, қилич каби қурооллардан сақланиш учун каркидон терисидан тайёрланган махсус устки кийим, чойшаб маъносида.
- 36 *Ҳарб* — жанг маъносида.
- 59-бет 18 *Барбат* — ўрдак шаклида ясалган қадимги чолғу асбоби.
- 43 *Антаҳур майи* — бу ўринда илоҳий май маъносида.
- 60-бет 4 *Лагиба* — бурунга тақиладиган балдоқ — безак.
- 24 *Семиз сўқимлар* — семиз ҳўкизлар маъносида.
- 27 *Сатта* — фақат, нуқул маъносида.
- 33 *Саваш* — қиличбозлик, найзabозлик маъносида.
- 35 *Қизил бош* — эронликлар маъносида (миллати форс ёки эрон озарбайжони бўлиши мумкин).
- 61-бет 6 *Қичаб* — шошиб маъносида.
- 19 *Бакавуллар* — бу ўринда хизматчи ошпазлар маъносида ишлатилган.
- 35 *Йўқ-юқа* — бу сатрда бева-бечора маъносида.
- 44 *Мунғлуқлар* — маъюслар, ғамгинлар маъносида.
- 62-бет 14 *Сиеқда* — кўринишда маъносида ишлатилган.
- 63-бет 3 *Қуймуч* — одам гавдасининг бел билан думғаза ўртасидаги орқа қисми.

- 6 *Гафур Фулом кейинчалик ўзининг бундай янглиш-фикрларидан қайтган.*
- 10 *Нурота* — ЎзССРнинг Самарқанд областидаги район.
- 12 *Қоласи* — бу сатрада қолади маъносида қўлланилган.
- 17 *Кенгиш* — кенг маъносида.
- 19 *Бачалар* — ёшлар, қизлар, йигитлар маъносида ишлатилган.
- 29 *Отамдан* — бу ўринда совет давлат арбоби Йўлдош Охунбобоев (1885—1943)га ишора қилинапти.
- 31 *Мугойиб* — бу ўринда ғариб, бечора маъносида ишлатилган.
- 43 *Хона бардуш* — бу ўринда уй-жойсиз, беватан маъносида қўлланилган.
- 64-бет 20 *«Ҳай, аттанг, ёлғиз эдим, бир эдим»* — бу мисрада бахшнинг оила қурмаганлигига ишора бор.
- 65-бет 12 *Печ* — бу ўринда номаълум ўрин, нуқта маъносида ишлатилган.
- 33 *Тортим* — интилиш, рағбат маъносида қўлланилган.
- 66-бет 25 *Хатирчи* — Самарқанд областига қарашли жой номи.
- 40 *Ҳасан кўлидаги воқеалар* — бу ўринда ёзувчи Пўлкан бахшнинг «Ҳасан кўл» достонини назарда тутаяпти. Бу асарда 1938 йил август ойида Ҳасан кўл яқинида Япон интервентлари билан Қизил Армия ўртасида бўлиб ўтган жанг ва унинг совет қўшинлари ғалабаси билан тугаши классик достончилик анъаналари усулида баён қилинган.
- 46 *Ҳасан Пўлат* (1911—1942) — ўзбек совет шоири. Унинг «Тоza нафас», «Пост», «Кунлар кулганда», «Зарбачи кун» каби шеърӣ тўпламлари, «Полвон», «Қобил», «Донгдор пахтакор», «Меҳрибонлар» каби поэмалари нашр этилган. Шоирнинг «Юрак садоси» тўплами совет кишиларининг Улуғ Ватан уруши давридаги қаҳрамонона курашларига бағишланган.
- 67-бет 8 *Гилкор* — махсус лой ёки алебастрдан турли нақшлар ясовчи уста.
- 22 *«Ошиқ Ғариб»* — ўзбек, озарбайжон, туркман, қорақалпоқ каби халқлар адабиётида, «Ғариб ва Шоҳсанам», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Ғариб Шоҳсанам» номи билан машҳур бўлган ишқий достонлардан биридир. Бу асарда Урта Осиё халқларининг XVI—XVII асрлардаги ўта оғир ҳаёт қисмати ва феодал-клерикал зулмга қарши порозилиги, соф, ҳалол, самимий севги, унга садоқат каби олижаноб хислатлар ёрқин акс эттирилган.
- 75-бет 20 *Шекспир* (1564—1616) — буюк англиз шоири ва драматурги. Унинг «Ромео ва Жульетта», «Юлий Цезарь», «Гамлет», «Отелло», «Қирол Лир», «Кориолан», «Афиналик Тимон» каби трагедиялари Европа халқлари орасида шухрат топган. Шекспирнинг бир қатор трагедиялари ўзбек тилига ҳам таржима қилинган ва сахналаштирилган («Гамлет», «Отелло», «Қирол Лир» каби).
- 21 *Боккаччо Жованни* (1313—1375) — италян ёзувчиси. Уйғониш даври адабиётининг йирик вакилларида бири. Унинг «Филоколо», «Филострато», «Амето», «Фезолан парилари», «Фьяметта», «Декамерон» каби асарлари ўрта аср Европасида кенг маълум бўлган. Бок-

- каччо умрининг сўнги даврларида машҳур шоир Данте ҳаёти ва ижодини тадқиқ этиш билан машғул бўлган.
- 21 *Гоголь, Николай Васильевич* (1809—1852) — машҳур рус ёзувчиси ва драматурги. Украин адиби ва драматурги В. А. Гоголь онласида туғилган. Унинг «Тарас Бульба», «Ревизор», «Уйланиш», «Улик жонлар», «Миргород», «Арабескалар», «Петербург қиссалари», «Диканька қишлоғи оқшомлари» каби ҳикоя, қисса, пьеса, романлари нашр этилган. Гоголнинг бир қатор асарлари ўзбек тилига таржима қилинган ва саҳналаштирилган.
- 22 *Мулла Гулханий* (Муҳаммад Шариф Гулханий) — XVIII асрнинг II ярми ва XIX аср аввалларида яшаб ижод этган ўзбек шоири. Адиб ҳаётининг энг катта қисми Қўқонда ўтган. У форс, араб, ўзбек тилларида «Гулханий», «Журъат» тахаллуслари билан ғазаллар ёзган. Гулханийдан бизгача бир неча шеърлар ва 400 га яқин мақол ва ҳикматли сўзларни ўз ичига қамраб олган «Зарбулмасал» («Яполоққуш ҳикояси» деб ҳам юритилади) номли насрий асари етиб келган. Бу асарнинг кенг оммага тушунарли содда тили, қизиқарли сюжети унинг Туркистон халқлари ўртасида кенг тарқалишига сабаб бўлган.
- 33 *«Фарҳод ва Ширин»* — буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг «Хамса»сига кирган беш дostonнинг иккинчиси.
- 33 *«Лайли ва Мажнун»* — Алишер Навоийнинг «Хамса»сига кирган беш дostonнинг учинчиси.
- 34 *«Сабъаи сайёр»* — Алишер Навоийнинг буюк бешлиги «Хамса»сига кирган дostonларнинг тўртинчиси. Бу дoston 1484 йилнинг июль ойида ёзиб тугалланган бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг рафиқаси Ҳадиҷабегимга бағишлангандир.
- 76-бет 13 *Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий* (1889—1929) — ўзбек совет ёзувчиси ва драматурги, ўзбек совет адабиёти асосчиларидан бири, композитор, педагог ва жамоат арбоби. Ҳамза ўқувчилар учун «Енгил адабиёт», «Бошланғич мактаблар учун «Ўқиш китоби» каби дарсликлар, бир қатор шеърӣ тўпламлар нашр эттирган. «Янги саодат», «Заҳарли ҳаёт», «Ферузахоним», «Лошмон фожияси», «Бой ила хизматчи», «Бурунги сайловлар», «Ер ислоҳоти», «Майсаранинг иши», «Тухматчилар жазоси» каби драматик асарлар яратган адибдир.
- 27 *«Оқ гул»* — бу шеърӣ тўплам 1916 йилнинг май ойида муаллифнинг ўзи томонидан китобат қилиниб, шу йили Қўқонда Мулла Искандар Баротбой ўғли ноширлигида чоп этилган.
- 28 *«Қизил гул»* — бу тўплам ҳам 1916 йилда шоир томонидан китобат қилиниб, Қўқонда Мулла Искандар Баротбой ўғли томонидан тошбосмада нашр этилган. Қотиби Мирзо Хуқандий.
- 28 *«Сафсар гул»* — Ҳамза Ҳакимзоданинг «Миллий ашулар» туркумининг еттинчи бўлими бўлмиш бу тўплам 1917 йил 7 апрелда Қўқонда тошбосмада чоп қилинган.
- 28 *«Пушти гул»* — Ҳамзанинг бу шеърӣ тўплами — 1916

йилда Саидносир Миржалол ўгли ноширлигида нашр этилган.

- 33 *«Тухматчилар жазоси»* — Ҳамза Ҳакимзода Нибзийнинг 2 пардали драматик асари. У 1918 йилда яратилган бўлиб, ҳозиргача ўзбек саҳналарида ўйналиб келади.
- 39 *«Майсаранинг иши»* — Ҳамзанинг ўзбек халқ оғзаки ижодидан фойдаланиб, 1926 йилда яратган бу драмаси ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган.
- 77-бет 11 *Тўғиб қарашларидан* — бу ўринда тийрак қарашларидан, чақнаб қарашларидан маъносида ишлатилган.
- 78-бет 29 *Собир Абдулла* (асл исми ва фамилияси Абдуллаев Собир, 1905—1972) — ўзбек совет шоири, ёзувчи ва драматурги, ЎзССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Ўзбекистон халқ шоири. Унинг «Кўклам наъраси», «Гулшан», «Завқ», «Девон», «Навбахор» номли шеърӣ тўпламлари, «Ўртоқ Ёқубова», «Қатта Фарғона канали», «Гул ва санам» каби дostonлари, «Муқимий», «Қашқар қизи», «Ойхон», «Қўчқор Турдиев», «Гул ва Наврўз», «Менинг жаннатим» каби роман, қисса ва ҳикоялари нашр этилган.
- 79-бет 31 *Детюниздат* — Болалар ва ўсмирлар нашриёти.
- 37 *Зокиржон Ҳабибий* (тахаллуси, асл исми шарифи Зокиржон Холмуҳаммад ўгли — ўзбек совет ғазалнавис адиби. ЎзССР халқ шоири. Унинг «Меҳнат қўшиқлари», «Янги яллалар», «Қолхозчилар ашуласи», «Кўнгул тароналари», «Замон Фарҳодлари», «Наврўзи олам» каби шеърлар тўпламлари нашр этилган.
- 80-бет 6 *«Гулёр»* — ўзбек халқ қўшиқларидан бирининг номи. Бу қўшиқ дастлаб Тошкент ва Фарғона водийсида шуҳрат топган.
- 6 *«Шаҳноз»* — қадимий ўн икки мақом системасига кирган халқ ашулаларидан бирининг номи.
- 15 *Алексей Максимович* — бу ўринда буюк рус ёзувчиси, жамоат арбоби Алексей Максимович Горький назарда тутиляпти.
- 24 *Ўл тушунчалар* — бу ўринда нотўғри, зарарли тушунчалар маъносида қўлланилган.

БОСМАГА ТАЙЕРЛОВЧИДАН

(111-бет)

Бизга маълумки, Фафур Фулом буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonини ҳозирги замон ўзбек адабий тилига мосланган бадий-наصريй баёнини тайёрлаб, 1940 йилда нашр эттирган эди (ЎзССР Давлат илмий-техник ва социал-экономик адабиётлар нашриёти, Тошкент, 1940). Мақола шу китобга илова қилинган. Томга ушбу китобдаги мақола тексти асосий матн сифатида олинди. Унинг қўлёзмаси сақланмаган. Мақола кейинроқ Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» (Ўздавнашр, Тошкент, 1956), Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 43-бет) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (90-бет) қайта нашр этилган.

81-бет 22 *Шоҳмурод Қотиб* — Муҳаммад Шоҳмурод Қотиб Нев-

мат ўғли (1850—1922) — Тошкентда яшаган машҳур хаттот ва маърифатпарварлардан бирidir. У хаттотлик санъатини дастлаб Довуд Хўжа котибдан ўрганган ҳамда Мир Али Табризий, Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳиравий, Юнусхўжа Шаҳрсабзий каби машҳур каллиграфларнинг ёзувларига тақлид қилиб ўзи ҳам бир қатор асарларни кўчириб китобат қила бошлаган. Туркистонда типографиялар қурилганидан сўнг, бу матбаалар учун Шоҳмурод котиб қўлёзмалар кўчира бошлаган. Алишер Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Хамсан Навоий», «Девони Фузудий», «Ҳофиз Шерозий», «Девони Бедил», «Девони Амирӣй», «Шабистонн Фаттоҳий» каби асарлар шулар жумласидандир. Шоҳмурод котибнинг чиройли хати билан кўчирилган бир қатор қўлёзма асарлар, чоп этилган китоблар унга катта шуҳрат келтирган. Шоҳмурод котиб устоз сифатида Шоҳи Ислом Шомухаммад ўғли, Ҳусниддинхон Шамсиддинхон ўғли, Мирзо Аҳмад Ризомуҳаммад ўғли, Утаб Расулмуҳаммад ўғли, Сирожиддин Шавкат, Сайид Ҳайбатуллохўжа — Хислат, Камолхон Ғуломӣй, Каримбек — Камий, Ақромхон Ғоziхон ўғли, Роқим, Абдулқодир Муродий каби йирик каллиграфларни тарбиялаб вояга етказган.

- 27 1252 *ҳижрий* — мелодий 1840 йилга тўғри келади.
 34 1282 *ҳижрий* — мелодий 1870 йилга тўғри келади.
 41 1191 *йилда* — мелодий 1779 йилга тўғри келади.

МУҚИМИЙ МАҚТУБЛАРИ

(82-бет)

Мақола илк бор «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1941 йил, 8 май сонида босилган. Матнга ана шу манба асос бўлди. Унинг қўлёзма нусхаси сақланмаган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (I том, 40—42-бетлар) ва Ғафур Ғулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (92—93-бетлар) қайта нашр этилган.

82-бет 15 *Рўзимуҳаммад Дўстмуҳаммедов* (1880—1963) — шоир Муқимийнинг жияни. У Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг 1930 йилларгача таржимон, сўнг Қўқон шаҳар ўлкани ўрганиш музейида илмий ходим бўлиб ишлаган. Рўзимуҳаммад 1959 йилдан вафотига қадар Қўқондаги Муқимий уй-музейида илмий ходим сифатида демократ шоир Муқимийнинг адабий меросини тўплаш борасида таҳсинга сазовор ишлар қилган.

38 *Васийси* — воёга етмаган етим болаларга ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олган шахс; маънавий отаси маъносиди.

83-бет 10 *Дукчи қўзғолони* — бу ўринда 1898 йилда Андижоннинг Мингтепа волостида чор истебодига қарши кўтарилган халқ қўзғолони назарда тутилаяпти. Бу қўзғолонга Дукчи эшон лақаби билан халқ орасида танилган Муҳаммад Али бошчилик қилганлиги учун ҳам «Дукчи қўзғолони» номи билан машҳур бўлган.

Андижон зилзиласи — бу ўринда 1902 йилда Андижон вилоятида бўлиб ўтган қаттиқ зилзила назарда тутилаяпти.

- 14 *Дўстим ўртоқ Уйғун* — бу ўринда ўзбек совет шоири ва драматурги, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, академик Раҳматулла Отақўзиев — Уйғун (1905 йилда туғилган) назарда тутиляпти.

МУҚИМИЙ ВА МУҲИЙ

(83-бет)

Мақола дастлаб, Муқимий, «Танланган асарлар» (Ўздавнашр, Тошкент, 1942) китобида нашр этилган.

Томга шу нашр асосий матн сифатида олинди. Езувчининг шахсий архивида унинг машинка тексти сақланган. Мақола кейинчалик Гафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 42—50-бетлар) тўпламида қайта нашр этилган.

27 *Россия Туркистонига* — бу ўринда муаллиф Россия саставига қўшиб олинган Туркистонни назарда тутаяпти. XIX асрнинг охириларига келганда Туркистон уч қисмга: Россия Туркистонига, Хитой Туркистонига ва Афғонистон Туркистонига бўлинган эди.

32 *Мавлоно Сайид Мазҳари Ҳусайнхон ўғли Тажаллий* — XIX асрнинг II ярми, XX аср аввалларида яшаб ижод этган маърифатпарвар шоир. Тарихий маълумотларга қараганда Тажаллий Фарғона водийсида туғилиб ўсган ва кейинчалик Еркентга бориб муқим бўлиб қолган. Бу шоир Муқимий, Фурқат, Завқийлар билан жуда яқин адабий ҳамкорликда бўлган. Унинг шеърлари Октябрь инқилобигача бўлган даврда Туркистонда тузилган, нашр этилган баёз ва тўпламларда учрайди.

84-бет 22 *Муҳмал* — ноаниқ, мужмал.

31 *Поси намак тутмак* — бу ўринда туз ичган ерни ҳурматламоқ маъносида.

36 *Бузда реш* — бу форсча ибора «эчкида соқол» маъносида қўлланилган.

14 *Такнусха* — асл нусха маъносида ишлатилган.

4 *Тижоратингиз қилсун ҳаён* — бу ўринда савдо-сотиғингизни ривожини берсин маъносида ишлатилган.

88-бет 5 *Густоҳлик* — бу сатра адабсизлик, тортинмаслик маъносида келган.

6 *Гуппи чопон* — қалин пахтали чопон.

11 *«Закот»* — ислом шаръати ҳукмича бой шахснинг ўзига қарашли мол ва пулнинг қирқдан бир улиши миқдоридан рўза ойида камбағал — қашшоқларга, бева-бечораларга, етим-есирларга берадиган хайр-эҳсон.

МУВАФФАҚИЯТ ВА МАЖБУРИЯТ

(90-бет)

Мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1944 йил 2 февраль сонидан нашр этилган. Езувчининг шахсий архивида унинг қўлёзма ёки машинка тексти учрамади.

Мақола кейинчалик Гафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 44—45-бетлар) тўпламида баъзи қисқартиришлар билан қайта эълон қилинган.

Томга газета тексти асос бўлди.

«ЖАЛОЛИДДИН» ДРАМАСИ ҲАҚИДА

(90-бет)

Буюк адиб Ойбек билан ҳамкорликда ёзилган бу мақола биринчи марта «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1945 йил, 18 февраль сонида босилган.

Томга газета тексти асос қилиб олинди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг қўлёзма ва машинка нусхаси сақланмаган.

Мақола Фафур Фуломнинг, «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (I том, 314—319-бетлар) ва Фафур Фулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (94—99-бетлар) қайта нашр этилган.

91-бет 13 *Муқовимат* — қаршилик кўрсатиш маъносида ишлатилган.

15 *Эътиمودсизлик* — бу ўринда ишончсизлик маъносида қўлланилган.

39 *Мозий* — ўтган замон, тарихга айланган давр.

92-бет 5 *Тиллакорий сарой* — зарҳал нақшлар билан безалган сарой назарда тутиляпти.

29 *Қўшитирноқ орасидаги сўзлар драмадан келтирилган иқтибослардир.*

93-бет 12 *Марбут* — алоқали, боғланган.

34 *Кулл* — бу сўз ортиқ даражада маъносида қўлланилган.

94-бет 24 *Инкишоф* — юксалтирмақ, ривожлантирмақ.

30 *Муҳаққақ* — бу ўринда аннқ, тўғри маъносида қўлланилган.

ХИСЛАТ

(95-бет)

Мақола дастлаб, Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 52-бет) тўпламида нашр этилган. Мақола шоир ва таржимон, ношир ва хаттот Хислат вафотига бир йил тўлиши муносабати билан ёзилган. Езувчининг шахсий архивида унинг араб графикасида ёзилган дастхати сақланган. Томга архив тексти асосий матн сифатида олинди.

95-бет 10 матндаги «шоир 1945 йил 9 январда» 69 ёшида вафот этди» жумласи «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1945 йил 9 июнь сонида Хислатнинг вафоти муносабати билан берилган некролог асосида «1945 йил 8 июнда 69 ёшида вафот этди» деб тузатилди.

14 *Холмуҳаммад Муҳаййир* (1842—1918) — ўзбек маърифатпарвар шоири. Унинг зулм-зўрликка, ҳақсизликка қарши ёзилган, маърифатни, чин севгини, халолликни, одамийликни улуғлаган шеърлари Улуғ Октябрь инқилобигача бўлган даврда тузилган, нашр этилган тўплам ва баёзлардан ўрин олган. Ҳозирда Муҳаййирнинг қўлёзма девонининг уч нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институти ва Ҳ. Сулаймон номидаги Қўлёзмалар институти фондида сақланади.

15 *Юсуф Сарёмий* (Юсуф мулла Абдушукур ўғли, 1840—1912) — ўзбек шоири. Унинг шеърларидан намуналар «Армуғони Хислат», «Баёз», «Баёзи гулшани ашъор», «Баёзи мужалло» каби тўпламларда чоп этилган. Ўзбек маърифатпарвар, тараққийпарвар адби Тавалло (1883—1939) Ю. Сарёмийнинг ғазал ва мухаммаслари-

- ни тўплаб «Баёзи мавлавий Юсуф Сарёмий» номи билан 1914 йилда Тошкентда нашр эттирган.
- 15 *Мулла Қўшоқ Мискин* (Фулом Халил, 1880—1937) — ўзбек маърифатпарвар шоир. Унинг асарлари 1917 йилгача бўлган давр ўзбек вақтли матбуотида, баёз ва тўпламларда нашр этилган. Мискин Улуғ Октябрь инқилобининг хурсандлик билан олқишлаб, унинг мадҳига ўзининг бир қатор шеърларини бағишлаган. У ўзбек совет вақтли матбуотида ҳам ўз шеърлари билан иштирок этиб турган.
- 15 *Сирожиддин Махсум Шавкат* (Мирзоҳидохунд ўғли Сирожиддин, 1882—1934) — машҳур ўзбек шоир ва таржимони, ношир ва хаттоти, рассоми. Унинг «Тухфайи Шавкат», «Савғоти Шавкат», «Девони Сидқий», «Икτισоб», «Рабочийлар келиши», «Русий инқилоби», «Тоза ҳуррият» каби шеърлар тўпламлари, дostonлари, «Сад иршоди Мулло Сидқий Хондайлиқий», «Пароканда ашъор ва мактублар», «Пароканда ашъор ва коғозлар» каби китоблари мавжуд. Шавкат таржимон сифатида форс-араб тилларидан ўн саккиздан ортиқ асарларни, жумладан, Саъдий Шерозийнинг «Гулистон»ини, А. Жомийнинг «Баҳористон»ини, араб халқ китоби «Минг бир кеча»ни ўзбек тилига таржима қилган. Шавкат Улуғ Октябрь инқилобининг хурсандлик билан кутиб олиб, янги социалистик тузумимизни, Коммунистик партияни, буюк Ленинни улуғлаб асарлар яратган.
- 29 *«Армуғони Хислат»* — халқ ҳофизи Мулла Тўйчи Тошмухамедовнинг ташаббуси ва ҳаракати билан шоир Хислат томонидан тайёрланиб, 1912 йилда Тошкентда О. А. Поршев типо-литографиясида нашр этилган шеърини тўплам. Бу баёзга кирган шеърларнинг аксариятини Тўйчи ҳофиз ашула сифатида ижро этган. Тўпламдаги ғазал ва мухаммасларнинг катта қисми Хислат қаламига мансубдир.

НАВОИИ ВА ЗАМОНАМИЗ

(95-бет)

Бу илмий мақола буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейи кунларида қилинган доклад бўлиб, дастлаб рус тилида босилган («Известия Академии наук УзССР», 1948, выпуск 5. Издательство Академии наук УзССР, Ташкент). Унинг оригинали сақланмаган. Мақола кейинчалик «Шарқ юлдузи» журналининг 1968 йил 5-сонида, Ғафур Фулом «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (I том, 110—126-бетлар) ва Ғафур Фулом «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (100—117-бетлар) нашр этилган. Муаллифнинг шахсий архивидаги қўлёзма асосий матн сифатида қабул қилинди.

96-бет 22 *Бинокент* — Урта Осиёдаги қадимий шаҳар. У Сирдарёнинг ўнг қирғоғига жойлашган бўлиб, ҳозирги Оҳангароннинг атрофларига тўғри келади.

- 45 *Фаробий* (тахаллуси, тўлиқ номи Муҳаммад ибн Улуғ Фархон Фаробий, 873—950) — жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшган мутафаккир, машҳур файласуф ва энциклопедист олим. У Урта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг деярли барча соҳаларида

160 дан ортиқ илмий асарлар яратган. Форобий грек мутафаккирлари — Платон, Аристотель, Птоломей, Эвклид ва бошқаларнинг асарларига ажойиб шарҳлар ёзган.

45 *Саккокий* (XV асрда яшаб ижод этган) — ўзбек шоири. У адабиётимиз тарихида асосан қасиданавис ва ғазалнавис шоир сифатида шуҳрат топган. Саккокийнинг ғазал ва қасидалардан тартиб берилган девонининг нусхаси мавжуд.

46 *Хондамир, Ғиёсиддин ибн Ҳумомуддин ал-Ҳусайний* (1475—1535) — тарихчи, Мирхонднинг набираси. Алишер Навоий бу тарихчига катта ҳурмат билан қараган ва унга ҳомийлик қилган. Унинг уч жилдли «Ҳабиб ус-сийар», «Дастур ул-вузаро», «Ҳумоюннома» каби тарихий асарлари халқ орасида машҳур бўлган.

97-бет 1 *Зебунисобегим* (1639—1702) — машҳур ўзбек маърифатпарвар шоираси. Темурийлардан бўлган шоир ёзувчи, тарихчи ва давлат арбоби, талантли саркарда Бобурнинг авлодларидан. Зебунисо форс-араб тилларида ижод этган. Шоирадан бизгача 8000 мисрадан ташкил топган бир девон етиб келган. У ўз шеърларига «Маҳфий» тахаллусини қўллаган. Шунинг учун ҳам Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистонда унинг асарлари «Девони Маҳфи» номи билан бир неча бор чоп этилган.

1 *Турди* — XVII асрда яшаб ижод этган ўзбек шоири. Бу адиб ўзбек адабиёти тарихида Турди, Фароғий тахаллуслари билан бир қатор асарлар яратган. Унинг бизгача 18 та асари сақланган бўлиб, уларнинг катта қисмини ҳажвий мухаммаслар ташкил этади. Шоирнинг «Субхонқулихон тўғрисида ҳажвия», «Мухаммаси турки» каби асарлари шулар жумласидан. Турдининг ҳажвий мухаммасларида социал зулм, ўзаро уруш, бошбошдоқликлар қораланади, уруғ бошлиқлари, хон ва амалдорлар қаттиқ сатира олинади.

1 *Машраб* (тахаллуси; исми Бобораҳим (1657—1711) — ўзбек шоири. У ўзбек адабиёти тарихида ислом дини арбобларига, реакцион ақидаларга тил тегизган исёнкор адибдир. Шоирнинг шаккоклиги учун ислом руҳонийлари ва юқори табақа ундан ўч олдилар. Адиб Балҳ ҳокими Маҳмуд Қотоғон буйруғи ва ислом пешволарининг фатвоси билан дорга осиб ўлдирилган. Машрабнинг ғазал ва мухаммаслари йиғилиб девон тузилган. Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг бу шоирнинг ижоди марксистик методология асосида ўрганила бошланди.

1 *Нодира* (тахаллуси, исми Моҳларойим (1792—1842) — ўзбек шоираси, маърифатпарвари ва давлат арбоби. Унинг «Нодира», «Комила», «Макнуна» тахаллуслари билан ижод этган шеърлари «Девон» ҳолида жамланган. Нодира маърифатпарвар давлат арбоби сифатида расталар, бозорлар, масжид ва мадрасалар, карвонсарой ва ҳаммомлар қуришга катта эътибор берган, санъат ва адабиёт вакилларига моддий томондан ёрдам килган. Шоиранинг ижоди гуллаган даврида — 1842 йилда Бухоро амири Насрулло томонидан қатл этилган.

1 *Маҳзуна* — XVIII—XIX асрлар оралиғида Қўқонда

- яшаб ижод этган ўзбек шоираси. Бу шоира ҳақида Фазлий Намангонийнинг «Мажмуат-уш шуаро» антологиясида баъзи бир маълумотлар учрайди Маҳзуна Увайсий, Нодиралар билан бир даврда яшаб ижод этган. Унинг девони топилмаган, лекин шеърларидан намуналар юқорида қайд этилган антологияга киритилган.
- 2 *Адо* — бу ўринда XVIII аср охири XIX аср аввалларида Умархон саройида ижод этган Шайхулислом Султонхонтўра Аҳрорий номли шоир назарда тутиляпти.
 - 2 *Охунбобоев* — бу ўринда ЎзССР Олий Совети Президиуми раиси, 1921 йилдан КПСС аъзоси Йўлдош Охунбобоев (1885—1953) назарда тутиляпти.
 - 3 *Собир Раҳимов* (1902—1945) — совет ҳарбий арбоби, гвардиячи генерал-майор, Совет Иттифоқи Қаҳрамони. С. Раҳимов 1945 йилда Польшанинг Данцик шаҳрини фашист босқинчилардан озод қилиш вақтида қаҳрамонларча ҳалок бўлган.
 - 22 *Шота Руставели* (XII аср) — грузин шоири. Унинг XII асрнинг 80 йилларида яратилган «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достони бизгача етиб келган. Ш. Руставелининг бу асари жаҳон адабиётининг ноёб дурдоналаридан саналиб, унда ижтимоий-ахлоқий масалалар адибнинг юксак идеаллари билан вобаста ҳолда талқин қилинган. Бу дoston бир қанча тилларга, жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.
 - 22 *Александр Сергеевич Пушкин* (1799—1837) — улуғ рус адиби, янги рус адабиётининг асосчиси.
 - 23 *Алексей Максимович Горький* (тахаллуси, асл исми— Алексей Максимович Пешков, 1868—1936) — рус совет ёзувчиси В. И. Лениннинг яқин дўсти, совет ёзувчилари Бутуниттифоқ I съездининг ташкилотчиси ва СССР Ёзувчилар Союзининг раиси бўлган.
 - 24 *Жамбул Жабаев* (1848—1945) — машҳур қозоқ халқ оқини. СССР Давлат мукофоти лауреати. У қирғиз халқ эпоси «Манас»ни, «Нариқбой», «Гўрўғли», «Ўтган ботир», «Сурайчи ботир», «Шоҳнома» каби дostonларни мароқ билан куйлаган. У Октябрь инқилобидан сўнг яратган «Большевиклар съездига», «X съездга», «Олатов», «Ҳаёт ҳақида қўшиқ», «Совет Иттифоқи» каби асарларида янги социалистик тузумимизни хурсандлик билан улуғлаган. Улуғ Ватан уруши йилларида Жамбул ўзининг «Москва», «Ленинградлик фарзандларим», «Ўғлимнинг ўлими», «Ўғлимга хат» каби асарларини ёзиб совет халқларини немис-фашист босқинчиларига қарши курашга чақирган.
 - 24 *Фузулий*, Муҳаммад Сулаймон ўғли (1498—1556) — озарбайжон шоири ва мутафаккири. У форс, араб, озарбайжон тилларида ижод этган адиб бўлиб, А. Навоий, А. Жомийнинг шеърий анъаналарини давом эттирган. Фузулий «Муҳаббатнома», «Лайли ва Мажнун», «Матла ул-эйтиқод», «Сухбат ул-асмор», «Бангу бода», «Ҳафт жом», «Сихҳат ва мараз», «Анис ул-қалб» каби асарлар муаллифидир. Улуғ Октябрь инқилобигача бўлган даврда Фузулийнинг асарлари Ўзбекистонда қайта-қайта нашр этилган, мактаб ва мадрасаларнинг программаларига киритилган эди.

- 25 *Рудакий*, Абу Абдуллоҳ Жаъфар (тахминан 860—941) — машҳур форс-тожик шоири ва мутафаккири, ҳамда форс-тожик шеърятининг асосчиларидан бири. У форс-тожик классик поэзиясининг асосий жанрлари шаклларини такомиллаштирди ва арузнинг деярли барча вазнларида шеърлар ёзди. Шоирнинг бизгача минг байт ҳажмида асарлари етиб келган. Баъзи манбаларда унинг «Ароис ан-нафоис», «Синбоднома» каби достонлар ёзганлиги ҳақида маълумотлар учрайди.
- 25 *Фирдавсий* (Абулқосим Фирдавсий; тах. 940—1020/30 йиллар) — форс-тожик шоири, араб, паҳлавий тилларини мукаммал билган. Фирдавсий ўзининг Эрон ва Урта Осиё халқларининг 4 минг йиллик тарихини ўз ичига олган 55 минг байтдан ташкил топган «Шоҳнома»си билан шуҳрат қозонган. Бу асар Европа ҳамда Шарқ тилларига, жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.
- 25 *Маҳтумқули* (1733—1793) — туркман шоири ва мутафаккири, адиб Озодий Давлатмамеднинг ўғли. Бизгача унинг 10 минг байтга яқин шеърлари сақланган. Шоирнинг асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.
- 98-бет 13 *Ҳусайн Бойқаро* (тўлиқ номи Ҳусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро; 1438—1506) — давлат арбоби, шоир. Темурийлардан Умаршайхнинг эвараси, Алишер Навоийнинг энг яқин дўсти. Ҳусайн Бойқаро Хуросон ҳукмдорлигини ўз қўлига олганидан сўнг А. Навоийни аввал муҳрдор, сўнг бош вазир лавозимига тайинлаган. Ҳ. Бойқаро қонли урушлар олиб бориш билан бирга мамлакат ободонлиги учун ҳам ҳаракат қилган. У шоир сифатида «Ҳусайний» тахаллуси билан шеърлар ёзган ва уларни жамлаб «Девони Ҳусайний» номи билан тартиб берган, давлат ишларига бағишланган «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» номли насрий рисола ҳам ёзган.
- 14 *Хаотик* — бу ўринда бевурд, адолатсиз маъносида қўлланилган.
- 31 *Иддиолар* — мудлаолар.
- 37 *Голландия* — Нидерландиянинг норасмий номи. Нидерландия Фарбий Европадаги конституцион монархистик давлат. Давлат бошлиғи қирол. У миинстр ва судьяларни тайинлайди, парламентни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга.
- 99-бет 1 *«Ҳайратул-Аброр»* — Алишер Навоийнинг «Хамса»сига кирган беш дostonдан биринчиси бўлиб, у 1483 йилда ёзиб тугатилган.
- 7 *Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий* (тўлиқ исми Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Мушрифиддин, 1203/10—1292) — машҳур форс-тожик шоири ва мутафаккири. Унинг «Бўстон», «Гулистон» номли ахлоқий-фалсафий асарлари ва икки «куллиёти» сақланиб қолган. Шоирнинг «Бўстон» ва «Гулистон» асарлари XVII асрдан бошлаб Европа тилларига, жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.
- 14 *Бебок* — бу ўринда даҳшатли маъносида қўлланилган.
- 24 *Жибиллят* — аслида бу сўз «жибиллат» тарзида ёзилади ва яратилиш маъносини англатади.
- 29 *Афканда* — бу сатрда хокисор маъносида ишлатилган.
- 31 *Хилъат* — бу ўринда сарпо маъносида қўлланилган.

- 31 *Тийра хок* — қора туфроқ.
- 38 Сармоя — капитал.
- 101-бет 4 *Қом* — тилак, мақсад.
- 14 *Ҳарб* — бу ўринда курашмоқ маъносид.
- 42 *Ҳофиз* (тахаллуси, асли номи Шамсиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад, тахминан 1325—1389) — машҳур форс шоири. Ҳофиз ўзининг лирик ғазаллари билан Шарқда катта шўҳрат қозонган. Ҳатто ўрта асрларда бу шоирнинг шеърлари Европа тилларига ҳам таржима қилинган. Ҳофиз асарлари билан Ф. Энгельс, Навоий, Гёте, Пушкин, Фетъ С. Ёсенин, В. Брюсов ва бошқалар қизиққанлар. Гёте унинг ижодини «шодлик ва қувноқлик чашмаси» деб таърифлаган эди. Шоирнинг «Девон»и Эрон ва Ўрта Осиёдаги мактаб ва мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган. Унинг «Девон»и 1892—1911 йиллар давомида қайта-қайта нашр этилган. Ҳофизнинг шеърӣ тўпламидан танлаб олинган шеърлар ўзбек тилига таржима қилиниб, 1958 йилда чоп этилган.
- 101-бет 42 *Темур* (Амир Темур; 1336—1405) — Ўрта Осиёдаги йирик феодал давлат арбоби, буюк саркарда. Темур ўта қаттиққўл, қилчидан қон томган амир бўлиши билан бирга мадрасалар, ҳаммомлар, бозорлар, карвонсаройлар, маданий-манший бинолар барпо эттирган, канал ва кўприклар, ажойиб бинолар, боғ ва саройлар қурдирган. У ўша феодализм даврида биринчилардан бўлиб, Ўрта Осиёнинг қўшни Шарқ ва Фарб мамлакатлари билан савдо ҳамда элчилик муносабатларини ўрнатган ва ривожлантирган шахслардандир.
- 102-бет 36 *Малъун* — лаънатланган.
- 103-бет 16 *Мудоҳалачи* — бу ўринда интервенциячи, босқинчи маъносид.
- 104-бет 10 *Ҳашр* — бу ўринда ўлганларнинг тирилиш вақти, афсонавий қиёмат куни назарда тутиляпти.
- 104-бет 24 «*Зижи Кўрагоний*» — «Улуғбек зижи» 1437 йилда Самарқанд яқинидаги расадхонада Мирзо Улуғбек раҳбарлигида яратилган илмий асар. Бу жадвал икки бўлимдан иборат бўлиб, Самарқанд расадхонасида олибборилган кузатишлар асосида тузилган. «Зижи Кўрагоний» юлдузлар сони ва кузатишларнинг оригиналиги жиҳатидан астрономия тарихида Гиппарх—Птолемей жадвалидан кейин иккинчи ўринда туради.
- 38 *Қоне* — бу ўринда қаноат қилмай, кифояланмай маъносид келган.
- 105-бет 1 «*Наҳс*» — бахтсизлик маъносид.
- 1 «*Савд*» — бу ўринда бахт, толе, қутлуғ маъносид.
- 8 *Фиқҳ* — ислом динининг қонун-қоидалари тўғрисидаги ҳуқуқ илми.
- 8 *Ҳидис* — пайғамбар сўзлари.
- 8 *Тафсир* — бу ўринда Қуръон оятларини изоҳлаш ва шу тўғрисида ёзилган китоб назарда тутиляпти.
- 25 *Надими* — бу сатрда маслаҳатчиси маъносид ишлатилган.
- 26 *Ҳарими* — ўзига хос, тегишли.
- 33 *Ҳайъат Рукуми* — бу ўринда осмон ва ундаги жисмларнинг шакл ва ҳаракати ҳамда ер курраси тўғрисидаги фан, астрономия илмий назарда тутиляпти.
- 34 *Ҳақойиқ* — бу сатрларда ҳақиқатни билиш ҳақидаги илм назарда тутиляпти.

- 35 *Дақойиқ* — нозик маънолар.
- 37 *Ҳикмат фани* — бу сатрларда философия фани назарда тутилаяпти.
- 40 *Аҳсан* — жуда гўзал, энг яхши.
- 106-бет 18 *Вақфлар* — Улуғ Октябрь инқилобигача бўлган даврда мулкдорлар томонидан сотмаслик шарти билан масжид, мадраса каби диний муассасалар таъминоти учун ўтказилган мулклар (ер, тегирмон, дўкон, турли бинолар).
- 20 *Муқаррирлар* — мадрасаларда амалий машғулот олиб боровчи, такрорлатувчи муаллимлар.
- 37 *Сепичи* — киши бошига икки-уч бора айлангириб ўралган салла.
- 40 *Туъма* — янги тутилган ов қушини қўлга ўргатгунга қадар бошига кийдириб қўйиладиган қайиш тумоқ (чармдан тайёрланади).
- 43 *Эв* — уй, хона, манзилгоҳ маъносида.
- 107-бет 45 *Шаҳрисабз ширатхоналари* — бу ўринда Шаҳрисабздаги Жаҳонгир мақбараси ва Ҳазрати Имом масжиди, Қўк гумбаз, Оқсарой, «Дор ус-Сийдат», «Дор ут-Тиловат», Гумбази Сайидон, Қози гузар масжиди, Хўжа Шимкон хонақоси, Шамсиддин кулол мақбараси каби қадимий архитектура ёдгорликлари назарда тутилаяпти.
- 108-бет 17 *Хуросон ёлкасида* — бу ўринда Машҳад, Сабзавор, Нишопур, Кучан, Турбате — Ҳайдария, Биржанд, Божпурд шаҳарлар назарда тутилаяпти. Хуросон XVIII асрларда Эроннинг шимолий-шарқий қисми, Марв воҳаси, ҳозирги Туркменистон ССРнинг жанубий қисми ва Афғонистоннинг шимоли ва шимолий-ғарбини ўз ичига олган.
- 17 *Ҳирот* — Афғонистоннинг шимолий-ғарбий қисмидаги қадимий шаҳар. Бу кўҳна шаҳарда А. Навоий, А. Жомий, Мирҳонд, Беҳзод, Ҳофиз Аbru каби шоир ва олимлар, тарихчи ва рассомлар яшаб ижод этганлар.
- 31 *«Мажолисун-нафоис»* — буюк шоир ва аллома Алишер Навоийнинг адабиётшуносликка оид бу асари 1490 йилда ёзилгандир. «Мажолисун-нафоис», 8 боб (мажлис)-дан иборат бўлиб, унда 413 шоир ва ёзувчилар ҳақида қимматли маълумотлар тўпланган.
- 35 *«Ҳар беш поэма»* — бу ўринда Алишер Навоийнинг «Хамса»си назарда тутилаяпти.

ГОНОРАП

(109-бет).

Мақола дастлаб «Шарқ юлдузи» журналининг 1949 йил, 3-сонинда «Адабий ўтмишимиздан» рубрикаси остида эълон қилинган. Томга журнал тексти асосий мати сифатида олинди. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 61—64-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (480—484-бетлар) қайта чоп этилган.

111-бет 33 *«Берсалар ҳам сомон, ёмон бермас»* — бу қасида Комил Хоразмийнинг 1908 йилда Тошкентда чоп этилган девонидан олинган.

ШОИР АЙБЛАЙДИ

(111-бет)

Мақола биринчи бор «Шарқ юлдузи» журналининг 1949 йил, 11-сонида «Адабий ўтмишимиздан» рубрикаси остида эълон қилинган. Шоир архивида унинг қўлёзмаси сақланмаган. Бу мақола кейинчалик «Фурқат ва Муқимий ҳақида мақолалар» (Ўздавнашр, Тошкент, 1958 й) китобида, Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (I том, 50—54-бетлар) ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (118—121-бетлар) нашр қилинган. Томга «Фурқат ва Муқимий ҳақида мақолалар» тўпламидаги текст асосий манба сифатида олинди.

112-бет 1 *Мулла Мўминжон* — бу ўринда педагог ва ёзувчи Мўминжон Муҳаммаджонов (1883—1964) назарда тутиляпти.

3 *«Туркистон вилоятининг газети»* — Туркистонда нашр этилган дастлабки ўзбекча газета. Туркистон генерал-губернаторлиги органи. Бу газета «Туркестанские ведомости» газетасининг ўзбекча нусхаси сифатида унга илова тарзида чоп этилган. «Туркистон вилоятининг газети» 1883 йилдан алоҳида вақтли матбуот органи сифатида босила бошлаган. Газетани нашр эттириш 1917 йилда тўхтатилган. Бу вақтли матбуот органига аввал Туркистон генерал-губернатори таржимони Шоҳимардон Ибрагимов, Муҳаммадҳасан Чанишев, Н. Остроумовлар муҳаррирлик қилганлар. Газетада Фурқат, Сатторхон Абдуғафуровлар ҳамкорлик қилишган. Газета ўзбек адабиёти ва маданиятининг ривожига маълум ҳисса қўшган.

22 *Алҳол* — айни вақтда, ҳозирда.

25 *Мавзеда* — вилоятда, районда.

32 *Калькутта* — Ҳиндистоннинг шарқий қисмидаги шаҳар.

33 *Дигар* — яна маъносиди.

35 *Мусаббиби* — сабабчиси.

37 *Тафаххус* — текширмоқ маъносиди.

41 *Мухориба* — уруш, жанг.

45 *Мавожиб* — бу ўринда иш ҳақи, маош маъносиди.

ФУРҚАТ РУС АСКАРЛАРИНИНГ ҚУДРАТИ ТУҒРИСИДА

(114-бет)

Мақола илк дафъа «Шарқ юлдузи» журналининг 1950 йил, 2-сонида «Адабий ўтмишимиздан» рубрикаси остида эълон қилинган. Шоир архивида бу 13 бетлик мақоланинг дастхати сақланган (Унинг 5-саҳифаси араб графикасида, қолгани рус ёзувида). Мақола кейинчалик «Фурқат ва Муқимий ҳақида мақолалар» (Ўздавнашр, Тошкент, 1958) ва Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 204—209-бетлар) тўпламларида ҳамда Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (122—127-бетлар) нашр қилинган. Томга «Фурқат ва Муқимий ҳақида мақолалар» тўпламидаги текст асосий матн сифатида олинди.

114-бет 40 *Сўфи Оллоёр* — Оллоқули ўғли XVII асрда яшаб ижод этган ўзбек шоири. Унинг «Мурод ул-орифин», «Тухфат ул-толибин», «Маслак ул-муттақин» каби шеърӣй

асарлари мавжуд. Бу шоир ижоди зиддиятли бўлиб, унинг диний темада ёзилган бир қатор асарлари ҳам бор. Оллоёрнинг асарлари XIX аср охири ва XX аср аввалларида Тошкент, Когон, Қозон, Бокуда бир неча бор нашр этилган.

115-бет 17 *Суворов, Александр Васильевич* (1729—1800)' — рус саркардаси, генералиссимус. У ҳарбий стратег сифатида «Полковое учреждение», «Наука побеждать» номли қўлланма асарлар ёзган. М. Н. Кутузов, П. И. Багра-тион каби ҳарбий саркардалар Суворовнинг шогирдла-ри бўлган.

22 *Сардори лашкар* — лашкар бошлиғи, Армия бошлиғи.

23 *Бисёр аскар* — кўп, беҳисоб аскар.

34 *Рус аскарний нафари* — бу ўринда ҳарбир рус аскар-и маъносида ишлатилган.

35 *Еркент* — Хитой Халқ Республикасининг Синьцзян Уй-ғур автоном районидаги қадимий шаҳар.

116-бет 11 *Жўши баҳор* — бу ўринда авжига чиқариш маъносида ишлатилган.

13 «*Қилиб бекор Ҳиндистон газетин*» — бу сатрларда «Ҳабл ул-матн», «Песайи ахбор» газеталари назарда тутиляпти.

14 «*Гулистон айла Туркистон газетин*» — бу сатрларда «Туркистон вилоятининг газети» назарда тутиляпти.

15 *Ҳаминон* — бу сатрда ёндош, ишловдош маъносида.

16 *Манжурия* — Шимолий-Шарқий Хитой территорияси-нинг тарихий номи. Манжурия номи XVII асрнинг II ярмида мавжуд бўлган дастлабки феодал давлат — Манжу билан боғлиқ. Ҳозирда Манжурия Хитой Халқ Республикаси составига кирган бўлиб, Дунбэй деб ном-ланади.

18 *Диловар* — қаҳрамон, шижоатли, жасур маъносида.

21 *Кушта* — ўлган, ўлдирилган.

26 *Савти офаринлар* — маҳтов, улуғлаш овозлари.

35 *Бир гўшада* — бир бурчакда, четда.

37 *Фархош* — ғайрат, шижоат.

38 *Шо бош!* — эҳтиёт бўл!

47 *Черчилль* — Уинстон Леонард Спенсер (1874—1965) — Буюк Британия давлат арбоби, консерваторлар парти-ясининг раҳбари. У ёш Совет Республикасига қарши ҳар-бий интервенция ташкилотчиларидан бири, доҳий В. И. Лениннинг таъбирича, Совет давлатининг катта душмани. 1940 йилда Чемберлен истеъфога чиққач, у коалицион ҳукуматнинг бош министри лавозимини эгаллаган. Бу ҳукумат бошлиғи Улуғ Ватан уруши дав-рида иккинчи фронтни белгиланган муддатда очишни орқага сурган. 1946 йилда СССРга қарши АҚШ ва Англияни урушга тайёргарлик қилишга чақирган шахс-дир.

117-бет 13 «*Ақал ҳукми адам*» — бу арабча мақол бўлиб, «Нис-батча оз нарса йўқ ҳукмидадир» маъносини англатади.

15 *Иҳмолин* — беларволигин маъносида.

30 *Ҳилмин* — бу ўринда сабр-тоқат маъносида.

34 «*Олоти ҳарб анжоми*» — уруш қуроллари анжоми.

ПОЭТИКАМИЗНИ ТОБОРА ТАКОМИЛЛАШТИРАЙЛИК

(118-бет)

Бу мақола қирқинчи йилларнинг бошларида Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи ёшлар ижодига бағишлаб ўтказган йиғилишда сўзланган нутқ текстидир. Томга шоирнинг шахсий архивидаги ушбу мақоланинг 10 саҳифалик машинка тексти асосий матн сифатида олинди. Мақола кейинчалик Фафур Ғуломнинг, «Адабий-танқидий мақолалар» тўпламида (II том, 138—146-бетлар) ва Фафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (129—135-бетлар) нашр қилинган.

- 118-бет 24 *Асқад Мухтор* (Мухторов Асқад, 1920 йилда Фарғонада туғилган) — ўзбек адиби. У ўзбек вақтли матбуотида фаол иш олиб борган. Унинг «Бизнинг авлодлар», «Она», «Шералининг дўсти барҳаёт», «Дарёлар туташган жойда», «Ҳаётга қақирқ», «Опа-сингиллар», «Давр менинг тақдиримда», «Қорақалпоқ қиссаси» каби асарлари нашр этилган. У Маяковский, Тагор, Шевченко, Блок, К. Симонов, Қорнейчукларнинг бир қатор асарларини ўзбек тилига таржима қилган.
- 119-бет 30 *Туроб Тўла* (тахаллуси; фамилияси Тўлахўжаев, 1918 йилда туғилган) — ўзбек совет шоири. Ўзбек халқ ёзувчиси. ЎзССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби. Унинг «Шеърлар», «Замон ҳукми», «Шаҳло», «Хат», «Қурант занг уради» каби шеърлар тўплами, дoston ва балладалари нашр этилган.
- 32 *Рамз Бобожон* (Рамз Бобожонов, 1921 йилда туғилган) — ўзбек совет шоири ва драматурги. Ўзбек халқ шоири. Унинг «Шеърлар», «Ҳадя», «Олтин камалак», «Водийни кезганда», «Янги рубойлар», «Сенга, севгим» каби бир қатор тўпламлари, «Биринчи парвоз», «Бобом билан суҳбат», «Бахс» каби поэмалари, «Тоғажиянлар», «Зухранинг мактублари» каби комедиялари нашр этилган.
- 119-бет 28 *Мирмуҳсин Мирсаидов* (1921 йилда туғилган) — ўзбек совет адиби. ЎзССРда хизмат кўрсатган маданият ходими. Ўзбек халқ ёзувчиси. Мирмуҳсин «Қамар», «Уста Ғиёс», «Авесто», «Зиёд ва Адиба», «Чўри», «Дегрез ўғли», «Меъмор» каби асарлар муаллифидир.
- 120-бет 29 «Ўзбекистон вакили ўртоқ А. Х. Бобохўжаевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотидagi нутқи» — бу ўринда муаллиф СССР делегацияси составида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг дастлабки ассамблеяларидан бирида қатнашиб, ирқчи мустамлакачиларни, уруш оловини ёқувчи тажовузкорларнинг янги кирдикорларини қаттиқ қоралаган Ўзбекистон ССР Ташқи ишлар министри А. Х. Бобохўжаев сўзларини назарда тутаяпти.
- 123-бет 10 *К. Симонов* (Константин/Кирилл) Михайлович Симонов; 1915—1979) — рус совет ёзувчиси, жамоат арбоби, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. Унинг «Ғолиб», «Бир севги тарихи», «Лирика дафтари», «Рус кишилари», «Қунлар ва тунлар», «Тириклар ва ўликлар», «Инсон солдат бўлиб туғилмайди», «Иродали кишилар» каби шеърлий тўпламлари, очерк ва қиссалари, романлари нашр этилган. К. Симонов таржимон сифатида Ойбек, А. Қаҳҳор каби ўзбек ёзувчиларининг асарларини рус тилига таржима қилган.

11 *М. Исаковский* (Михаил Васильевич Исаковский; 1900—1973) — рус совет шоири, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. Унинг «Давр поғоналари бўйлаб», «Парвозлар», «Тўрт юз миллион», «Зиёбахш симлар», «Вилоят», «Тўрт истак», «Шеърлар ва қўшиқлар» каби тўпламлари», «Поэтик маҳорат ҳақида» каби шеърят масалаларига бағишланган илмий китоблари чоп этилган. Унинг Улуғ Ватан уруши темасида ёзган «Катюша», «Кузатув», «Рус аёлига», «Россия ҳақида сўз» каби шеърлари ҳозиргача қўшиқ қилиб куйланади.

С. Шчилпачев (Степан Петрович) — рус совет шоири. У лирик адиб сифатида «Ватан осмони остида», «Лирика» каби шеърый тўпламлар, Улуғ Ватан урушига бағишланган «Фронт шеърлари», «Шушендаги кичик уй», «Павлик Морозов», «Қуёш атрофида 12 ой», «Юлдузча», «Москва ҳақида қўшиқ», «Ватан ҳақида ўйлайман», «Қайин шарбати» каби асарлар яратган. Шоирнинг асарлари бир қанча тилларга, жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

ХАЛҚ УЧУН ИЖОД ҚИЛИШ — КАТТА БАХТ

(124-бет)

Мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1951 йил, 14 август сониди босилган. Томга шу манба асосий матн қилиб олинди. Ёзувчининг шахсий архивида унинг икки саҳифалик машинка тексти сақланган. Мақола ВКП(б) МҚнинг «Звезда» ва «Ленинград» журналларининг фаолияти ҳақидаги қарорининг қабул қилинганига беш йил тўлиши муносабати билан ёзилган. Мақоли кейинчалик Ғафур Ғулум, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 59—61-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулум, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (136—137-бетлар) қайта нашр этилган. 124-бет II «Звезда» — 1924 йилдан бошлаб Ленинградда ойда бир маротаба нашр этилган адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий совет журнали.

НЕКРАСОВ ХОТИРАСИ

(125-бет)

Мақола биринчи марта «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1953 йил, 8 январь сониди эълон қилинган. Томга шу манба асос қилиб олинди. Унинг қўлёзмаси, машинка нусхаси сақланмаган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулум «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 187—189-бетлар) тўпламида «Ўзбек халқи Некрасовни севади» (Давлат мукофоти лауреати шоир Ғафур Ғулум билан суҳбат) ном и билан, Ғафур Ғулум, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (138—139-бетлар) «Некрасов хотираси» сарлавҳаси билан нашр қилинган.

125-бет 44 *Лев Николаевич Толстой* (1828—1910) — улуғ рус ёзувчиси, жаҳон адабиёти классиги. Унинг «Тараққиётнинг тўрт даври», «Севастополь ҳикоялари», «Уруш ва тинчлик», «Хожимурот», «Тирилик» каби қисса ва романлари, «Зулмат ҳукмронлиги», «Маърифат мевалари», «Тирик мурда» каби драматик асарлари, ҳикоялари нашр этилган. Л. Толстой педагог сифатида «Алифбе», «Янги алифбе», «Рус тили ўқиш китоби»

каби дарсликлар ёзди, «Жим туролмайман», «Догматик илоҳиётни текшириш», «Эътиқодлар», «Тўрт инжилнинг таржимаси ва унинг қўшилиши» каби асарлар ёзиб ўзининг эстетик қарашларини баён қилди. Толстойнинг деярли барча асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Иван Андреевич Крылов (1769—1844) — рус ёзувчиси. Унинг «Клеопатра», «Филомела», «Қутурган оила», «Тўполончилар» каби трагедиялари, «Қалб» қиссаси ва «Масаллар» китоби нашр бўлган. И. А. Крыловнинг бир қатор масаллари ўзбек тилига таржима қилинган.

126-бет 5 *Тарас Григоревич Шевченко* (1814—1861) — украин революцион демократ шоири ва rassomi. Унинг украин адабиёти тарихида янги давр очган «Қўбизчи», «Катерина», «Никита Гайдай», «Назар Стодоля», «Туш», «Казематда», «Музикачи», «Эгизаклар», «Бахтсиз», «Санъаткор», «Васият» каби шеърини тўпламлари, поэма ва қиссалари, баллада ва пьесалари чоп этилган. Шоирнинг бир қатор асарлари, жумладан «Қўбизчи» тўплами ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилган.

126-бет 8 *Абай* (Иброҳим Қўнонбоев; 1845—1904) — қозоқ ёзма адабиётининг асосчиси, маърифатпарвар шоир. Абайдан 200 дан ортиқ шеър, «Маъсуд», «Искандар», «Азим ҳикояси», «Вадим» номли дostonлари сақланиб қолган.

Аҳмад Донши (1827—1897) — тожик ва ўзбек халқларининг мутафаккири, ёзувчи ва астроном. У «Наводир-ул-вақое» («Нодир воқеалар»), «Таржиман аҳволи, амирони Бухоро» («Бухоро амирларининг таржиман ҳоллари»), «Меъри тадайюн», «Манозир ал-кавокиб», «Рифи амол ал-курра» («Глобусдан фойдаланиш йўллари») каби тарихий ҳамда илмий асарлар яратган. А. Донши rassom сифатида «Мактаб», «Мажнун саҳрода» каби миниатюралар ҳам ишлаган.

УСТОЗИМИЗ

(127-бет)

Мақола дастлаб «Дружба народов» журналининг 1953 йил, 4-сонида босилган. Шоир архивида унинг ўзбекча қўлёзма нусхаси мавжуд. Томга шу манба асос бўлди.

Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (140—142-бетлар) қайта нашр қилинган.

128-бет 19 «*Турксиб йўлларида*» — Фафур Фуломнинг бу асари биринчи беш йилликнинг асосий қурилишларидан бўлган Туркистон—Сибирь (Турксиб) темир йўлининг очилиш маросими муносабати билан 1930 йил 1 майда ёзилган.

АТОҚЛИ ОЛИМ ВА ЁЗУВЧИ

(129-бет)

Ёзувчи ва олим С. Айнийга бағишланган бу мақола илк бор «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1953 йил, 26 апрель сонида эълон қилинган. Томга «Қизил Ўзбекистон» газетасининг тексти

асосий матн вазифасини ўтади. Шоирнинг шахсий архивида газета текстининг фотокопияси сақланади. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (143—144-бетлар) қайта нашр этилган.

129-бет 24 *Садриддин Айний* (тахаллуси, исми Садриддин Саидмуродзода; 1878—1954) — ўзбек ва тожик совет ёзувчиси ва олими, жамоат арбоби, ЎзССР ФА фахрий аъзоси, Тожикистон ССР ФА биринчи президенти, Тожикистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, академик. У ўзбек ва тожик тилларида ижод этган.

МУҚИМИЙ

(130-бет)

Мақола Муҳаммад Аминхўжа Муқимий. Танланган асарлар (ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1953 йил)нда сўз боши ўрнида нашр этилган. Томга шу манба асос қилиб олинди. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 65—67-бетлар) китобида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (145—147-бетлар) қайта чоп қилинган.

131-бет 3 *Радншчевлар* — бу ўринда рус ёзувчиси, философ ва революционери Александр Николаевич Радншчев (1749—1802)га ва унинг атрофидаги илғор фикрли зиёлиларга ишора қилинапти.

Чернишевскийлар — бу сатрларда рус революционери ва мутафаккири, ёзувчи ва танқидчиси Николай Гаврилович Чернишевский (1828—1889) ва унинг илғор фикрли салафлари назарда тутиляпти.

4 *Ульяновлар* — муаллиф бу ўринда улуғ дохйимиз Владимир Ильич Ленинни, унинг отаси Илья Николаевич Ульяновни, онаси Мария Александровна Ульяновани, акаси Александр Ильич Ульяновни, укаси Дмитрий Илья Ульяновни, синглиси Мария Илинична Ульяноваларни назарда тутаяпти.

132-бет 38 *Муҳйи* — XIX асрнинг бошларида Қўқонда яшаб ижод этган ўзбек шоири. Унинг ижод йўли зиддиятлидир. Муҳйи аввал Муқимий бошлиқ демократик лагерь томонида бўлган, унинг ижодида бурилиш юз берган.

МУҚИМИЙНИНГ ЯНГИ УЧ ШЕЪРИ

(132-бет)

Мақола дастлаб Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 36—37-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (485—486-бетлар) чоп этилган.

Мақола Ғафур Ғуломнинг шахсий архивида сақланаётган қўлёзма тексти асосида нашр қилинапти.

Шоир архивидаги бу қўлёзма мақоланинг сарлавҳаси остидаги «Адабий ўтмишимиздан» деган иловага қараганда, «Шарқ юлдузи» журналида автор ўзи давом эттириб турган шу рубрика учун мўлжалланган бўлиши эҳтимоли бор. Эллигинчи йилларнинг бошларида ёзила бошланган мақола тугалланмай қолган. Муаллиф Чеховнинг суддан репортажлар ёзиб, Риков каби молия соҳасидаги қаллобларнинг кирдикорларини фош этганини уқтириб

ўти»: билан Муқимий ҳам ўз замонасидаги қаллобларни Чеховга ухшаб фош қилмоқчи бўлганини ёки Виктор ҳамда Лахтин каби муттаҳамлар, Риков сингари ҳаромхўрлар билан биргалликда иш кўрганини фош қилмоқчи бўлганини кўзда тутган бўлса керак.

133-бет 38 *Мулли Абдураззоқ Бимий* (1847—1918) — Андижонда яшаб ижод этган ўзбек прогрессив фикрли шоири. Унинг шеърларидан намуналар 1917 йилгача бўлган даврда тузилган ва нашр этилган бир қатор баёз ва тўпламлардан ўрин олган. Бимий ўзининг Муқимий, Фурқат каби демократ шоирларнинг ғазалларига боғлаган мухаммаслари, инсоний ишқ-муҳаббатни, одоб ва камтарликни, адолат ва эзгуликни улуғлаган ажойиб ғазаллари билан ўзбек маърифатпарварлик адабиёти ривожига маълум ҳисса қўша олган.

ДЕМОКРАТ ШОИР

(133-бет)

Мақола илк дафъа «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1953 йил 26 сентябрь сонида босилган. Шу газетадаги текст асосида нашр қилинмоқда. Унинг қўлёзма ва машинка тексти сақланмаган.

Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақола-лар» (I том, 68—72-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (148—152-бетлар) қайта чоп этилган.

134-бет 44 *Махмур* (тахаллуси; асл исми Махмуд Шермуҳаммад Акмал ўғли; XVIII аср охири) — Қўқонда яшаб ижод этган ўзбек демократ шоири. Махмурнинг ижодида феодализм даврида меҳнаткаш халқнинг ўта оғир ҳаёт қисмати, Қўқон хонлигидаги бошбошдоқлик, ижтимоий тенгсизлик ўзининг ёрқин ифодасини топган. Унинг ҳажвий шеърлар девони сақланиб қолган.

135-бет 30 *Таноб* — Туркистоннинг турли ерларида турлича қий-матга эга бўлган ер ўлчови (бир таноб тахминан 1/6 гектардан 1/2 гектаргача ораликдаги ерга тўғри келади).

ДУСТЛИГИМИЗ ТОБОРА МУСТАҲҚАМЛАНСИН

(136-бет)

Мақола биринчи бор «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1953 йил 4 октябрь сонида босилган. Томга шу манба асос бўлди. Унинг тексти сақланмаган. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақоалар» (I том, 189—191-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (153—155-бетлар) қайта нашр қилинган.

137-бет 45 *М. Лермонтов* (Михаил Юрьевич; 1814—1841) — рус шоири. У лиро-эпик адиб сифатида «Черкаслар», «Кавказ асири», «Боярин Орша», «Хожин Абрик», «Демон», «Мцири» каби поэмаларини, «Вадим», «Бородино», «Васият», «Ватан», «Замонамиз қаҳрамони» каби романларини яратган. Лермонтовнинг «Испанлар», «Ғалати одам», «Маскарад» каби драмалари нашр этилган. Унинг бир қатор асарлари, жумладан «Демон» поэмаси Усмон Носир томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

А. Чехов (Антон Павлович; 1860—1904) — рус ёзувчиси, врач. Унинг «Мельномен эртаклари», «Кечқурунлар» каби ҳикоялар тўпламлари, «Олтинчи палата», «Саҳро», «Мужиклар», «Сойликда» каби қиссалари, «Чайка», «Ваня тоға», «Уч опа-сингил», «Олчазор» каби пьесалари нашр этилган. Чеховнинг бир қатор асарлари А. Қодирий, А. Қаҳҳорлар таржимасида ўзбек китобхонларига манзур бўлган.

46 И. Франко (Иван Яковлевич; 1856—1916) — украин ёзувчиси, олими ва жамоат арбоби. Унинг «Чўққилар ва пастликлардан», «Сўлиган япроқлар» каби шеърӣ тўпламлари, «Мусо», «Иван Вишнянский» каби поэмалари, «Борислав», «Борислав кулаяпди», «Заҳар Бургут», «Лель ва Полель» каби ҳикоя ва қиссалари босилган.

А. Фадеев (Александр Александрович; 1901—1956) — рус совет ёзувчиси ва жамоат арбоби. Унинг «Тошқин қиссаси», «Сўнги Удэгей», «Еш гвардия», «Тор-мор» каби романлари нашр этилган. А. Фадеев совет адабиётининг жумладан ўзбек совет адабиётининг тараққиёт тенденцияларини таҳлил қилувчи «Уттиз йил мобайнида» номли мақолалар тўплами муаллифи ҳамдир.

138-бет 1 А. Твардовский (Александр Трифонович; 1910—1971) — рус совет шоири ва жамоат арбоби. Унинг «Муқаддима», «Социализм йўли», «Муравия мамлакатни», «Василий Тёркин», «Йироқ-йироқларда», «Йўл», «Қишлоқ хроникаси» каби шеърӣ тўпламлари нашр этилган. Адибнинг «Адабиёт ҳақида мақолалар ва мулоҳазалар», «Михаил Исаковский поэзияси» каби адабиётшуносликка оид асарлари ҳам бор.

Якуб Колас (тахаллуси; асл исми — Константин Михайлович Мишкевич; 1882—1956) — белорус совет ёзувчиси. Белоруссия халқ шоири, академик. Унинг «Хасрат қўшиқлари», «Қадрдон образлар», «Янги ер», «Айрилишда» каби асарлари чоп этилган. Адиб Улуғ Ватан уруши йилларида Тошкентда яшаб ўзбек шоир ва ёзувчиларидан Ғ. Ғулом, Уйғун, Шайхзода, Ҳ. Олимжонлар билан ижодий ҳамкорлик қилган. Якуб Колас бу ерда яшаган даврида «Ўрмонда суд», «Қасос», «Чимён», «Салор» каби дoston ва шеърӣ асарлар яратган.

Самад Вурғун (тахаллуси; тўла номи Самад Юсуф ўғли Векилов; 1906—1956) — озарбайжон совет шоири. Драматурги ва жамоат арбоби. Озарбайжон халқ шоири, академик. Унинг «Шоирнинг қасами», «Фонарь», «26», «Басти», «Муған», «Воқиф», «Хонлар», «Она сўзи», «Ленинни ўқиб», «Озарбайжон» каби асарлари нашр этилган. С. Вурғун таржимон сифатида Низомий, Навоий, Ш. Руставели, Пушкин, Шевченко ва бошқа иждокорларнинг асарларини ўз она тилига таржима қилган.

2 М. Турсунзода (1911—1977) — тожик совет шоири, жамоат арбоби, Тожикистон халқ шоири, Тожикистон ССР ФА академиги, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. Шоирнинг «Ғалаба байроғи», «Ҳукм», «Капитан Гастелло хотираси», «Ватан фарзанди», «Осиё свози»,

«Гангдан Кремлга», «Менинг қимматлигим» каби асарлари халқ орасида шуҳрат топган.

- 4 *Нозим Ҳикмат* (1902—1963) — турк шоири, драматурги, публицисти ва жамоат арбоби, турк революцион поэзиясининг асосчиси, турк миллий-озодлик ҳаракатининг актив иштирокчиларидан бири. Шоирнинг «Қуёшни ичганлар қўшиғи», «Варан-3», «Овозини йўқотган шаҳар», «Тунги мактублар», «Жиоконда ва Си-Я-у», «Бенержи ўзини нега ўлдирди» каби шеърӣй тўплам ва поэмалари, «Севги ҳақида афсона», «Гўзал Юсуф», «Туркия ҳақида ҳикоя», «Иван Иванович бормиди», «Сурур», «Станция», «Демоклнинг қиличи» каби пьеса ва романлари нашр этилган.

ОЗАРБАЙЖОН ХАЛҚИНИНГ БУЮК ШОИРИ

(138-бет)

Мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1953 йил, 15 декабрь сонида чоп этилган. Шу газета матни асосида нашр қилинмоқда. Шоирнинг шахсий архивида унинг қўлёзма ёки машинка тексти учрамади. Мақола кейинчалик Фафур Ғулум, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 192—199-бетлар) китобида ва Фафур Ғулум, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (156—163-бетлар) қайта эълон қилинган.

138-бет 39 *Ганжа* — Озарбайжон ССРдаги ҳозирги Кировобод шаҳрининг қадимги номи.

43 *Ширвон* — Озарбайжон ССРдаги кўҳна шаҳар.

Дарбанд — Каспий денгизининг ғарбий қирғоғига жойлашган Доғистон АССРга қарашли кўҳна шаҳарнинг номи. Бу шаҳар араб манбаларда «Боб ал-абвоб» деб аталган бўлиб, «эшиклар эшиғи» маъносини англатган.

44 *Аррон* — Озарбайжон ССРдаги қадимий шаҳарлардан бири. Араб сайёҳи ва географи Ёқутнинг маълумот беришича, Аррон шаҳри Озарбайжон билан Ширвон оралиғидаги территорияга жойлашган.

139-бет 13 *Ҳоқоний* (Ширвоний Афзалиддин Иброҳим Али ўғли, 1120—1199) — озарбайжон шоири. У форс, араб тилларида асарлар яратган. Шоир ўзининг мулкӣй тенгсизликка бўлган норозликларини «Тухфат ул-Ироқайн» («Икки Ироқ тухфаси») поэмасида акс эттирган.

143-бет 3 *«Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»* — XII асрда яшаб ижод этган грузин шоири Шота Руставелининг асаридир. Бу асар XII асрнинг 80-йиллари билан XIII асрнинг биринчи ўн йиллиги оралиғида яратилган бўлиб, грузин маликаси Тамара (1184—1213) ва унинг эри Давид Сосланнга бағишланган.

6 *«Игорь полки киссаси»* («Слово о полку Игореве») — XII асрнинг охирларида қадимги рус адабиётида яратилган лиро-эпик асар. Бу жанрномада тарқоқ рус князликларининг ўзаво урушлари қораланади. Уларни бирлашиб кўчманчиларга қарши курашга чорланади.

12 *Гомер* — Юнонистоннинг машҳур шоири. Қадимий қаҳрамонлик эпосининг буюк намунаси бўлмиш «Илиада» ва «Одиссея» эпик дostonлари Гомерга қисбат берилди.

13 *Данте, Алигбери* (1265—1321) — италян шоири. Ф. Энгельс таъбирича «...ўрта асрнинг сўнги ва шу билан

бирга, янги даврнинг биринчи шоири». Унинг «Янги ҳаёт», «Базм», «Монархия ҳақида», «Илоҳий комедия» каби асарлари Европа халқлари орасида шухрат топган.

Сервантес, Сааведра Мигельде (1547—1616) — испан ёзувчиси. Унинг рицарь романларига тақлидан ёзган «Галатея», ватанпарварлик руҳидаги «Нумансия» каби романлари ва 30 га яқин пьесалари мавжуд. Европа халқлари орасида машҳур бўлган «Дон Кихот» романи ҳам Сервантес қаламига мансубдур.

34 *Қутб* — XIV асрда Хоразмда яшаб ижод этган ўзбек шоири ва таржимони. У Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достонини форс тилидан ўзбек тилига эркин таржима қилган.

35 *Ҳайдар Хоразмий* — XIV асрнинг II ярми XV аср аввалларида Хоразмда яшаб ижод этган ўзбек шоири. У ўзбек-форс тилларида шеърлар ёзиб девон тартиб берган, Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор» достонига жавобан «Гулшан ул-асрор» достонини яратган.

Огаҳий (тахаллуси; тўлиқ номи Муҳаммадризо Эрн-ёзбек ўғли; 1809—1874) — ўзбек шоири, тарихчи ва таржимони, шоир Мунис Хоразмийнинг жиғи. Огаҳий лирик шоир сифатида «Таъвиз ул-ошиқин» («Ошиқлар тумори») номли девон тузган, тарихнавис сифатида «Риёзуддавла», «Зубдат ут-таворих», «Жомеъ ул-воқеоти Султоний», «Гулшани давлат», «Иқболи Ферузий» каби асарлар ёзган. Таржимон сифатида 19 та асарни форс ва усмонли турк тилидан ўзбекчага таржима қилган. «Равзат ус-сафо», «Зафарнома», «Гулистон», «Бохористон», «Бадоеъ ул-воқеъ», «Қобуснома» каби асарлар шулар жумласидан.

МУҲТАРАМ УСТОЗ

(144-бет)

Машҳур тожик совет адиби Садриддин Айнийнинг 75 ёшга тўлиши муносабати билан 1953 йилда тожик тилида ёзилган бу мақоланинг қўлёзма тексти Фафур Фуломнинг шахсий архивида сақланган. Уни филология фанлари доктори Нажмиддин Комилов ўзбек тилига таржима қилган. Томга адиб архивидаги қўлёзмадан ўзбек тилига таржима қилинган текст асос қилиб олинди. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 63—64-бетлар) тўпламида баъзи бир таҳрир билан нашр этилган.

АТОҚЛИ ДЕМОКРАТ САНЪАТКОР

(145-бет)

Мақола энг аввал «Хоразм ҳақиқати» газетасининг 1954 йил 28 сентябрь сониде босилган. Бу мақола аслида Фафур Фуломнинг УзССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти, Ўзбекистон совет ёзувчилар союзи ва Урганч Давлат Педагогика институти ўзбек демократ шоири Аваз Утар ўғлининг туғилганига 70 йил тўлиши муносабати билан 1954 йил 28—29 сентябрь кунлари Урганчда ўтказган илмий сессияда қи-

линган «Аваз Утар ўглининг ҳаёти ва ижоди» номли докладнинг текстидир.

Докладнинг пойгирида (охирида) қалам билан ёзилган муаллифнинг қуйидаги дастхати бор: «1954. 28/IX Урганчда ўқиб бердим. Фафур». Томга Фафур Фулом архивидаги ана шу текст асосий матн қилиб олинди.

145-бет 31 *Мунис* (тахаллуси; асл исми Шермуҳаммад Авазбий ўғли; 1778—1829) — машҳур ўзбек шоири, тарихчи ва таржимони. Мунис лирик шоир сифатида «Девони Мунис», «Мунис ул-ушшоқ» каби тўпламларини, таржимон сифатида Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарининг 1 жилдини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

Комил Хоразмий (тахаллуси; асл исми Паҳлавон Ниёзмухаммад; 1825—1889) — ўзбек шоири ва таржимони, хаттот ва музикашуноси. У бир неча бор Москва ва Петербургга саёҳат қилган, рус музика маданияти билан яқиндан танишиб, ўзбек куйларини ёзиб олиш соҳасида янги система — «танбур чизиги» ихтиро қилган. Шоир ўзининг шеърларини жамлаб девон тузган, таржимон сифатида «Маҳбуб ул-қулуб» (Фароқий асари), «Латифат-тавоиф» номли асарларни форс тилидан ўзбекчага таржима қилган.

32 *Аваз Утар* (тахаллуси, асл номи Полвонниёз Утар ўғли; 1884—1919) — ўзбек маърифатпарвар шоири ва демократидир. Унинг турли мавзуда ёзган 20 минг мисрадан ортиқ шеър мавжуд. Шоир ўз шеърларини «Саодат ул-иқбол» («Бахтли иқбол») номи билан девон шаклида жамлаган.

Матюсуф Харратов (1889—1952) — «Чокар» таҳаллуси билан ижод этган ўзбек шоири, хонанда ва бастакори. Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби.

44 *Чингизийлар* — Есугей Баҳодирнинг ўғли Темучин — Чингизхон (тахминан 1155—1227) асос солган мўғул сулоласи.

Темурийлар — 1370—1507 йиллар давомида ҳукмронлик қилган сулола. Бу сулолага Амир Темур (1336—1405) асос солган.

Шайбонийлар — сулоласи 1500—1593 йиллар давом этган бўлиб, унга Муҳаммад Шайбонийхон асос солган. Шайбонийлар сулоласи Муҳаммад Шайбонийхондан бошлаб, унинг сўнгги вакили Пирмуҳаммадхон билан тугаган.

146-бет 15 *Хоразмий* (тахаллуси; асл номи Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо, тах. 780—850) — машҳур математик, астроном.

35 *Мажлисий* — XV аср охири XVI аср бошларида яшаб ижод этган ўзбек шоири. Унинг 4 минг мисрадан иборат бўлган «Қиссан Сайфулмулук» номли ишқий-сарғузашт достони бизгача сақланиб қолган.

Умар Боқий — XIX асрнинг биринчи ярмида Хоразмда яшаб ижод этган шоир. У биринчилардан бўлиб Алишер Навоийнинг буюк бешлиги «Хамса»ни ўз даврига мослаб насрий баёнини яратган шахсдир.

147-бет 29 *Желябовлар* — рус революционер, народник, «Народная воля»нинг ташкилотчиси ва раҳбари Андрей Иванович Желябов (1851—1881) ва унинг сафдошлари назарда тутиляпти.

- 148-бет 17 *Семёнов-Тяншанский* (1827—1914) — рус географ, этномолог, стамисти, жамоат арбоби, Петербург Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси. Урта Осиё ва Марказий Осиё, Кавказдаги бир неча географик объектлар, 100 га яқин янги топилган ўсимлик ва ҳайвонлар шу олим номига қўйилган. СССР География жамияти Семёнов-Тяншанский номли олтин медаль таъсис этган.
- 18 *Северцов Николай Александрович* (1827—1885) — рус зоологи, зоогеограф ва сайёҳи. У 1857—1879 йиллар давомида Урта Осиёга бир неча марта саёҳат қилиб, Тяньшань тоғларининг марказий қисми ва Қизилқум чўлини текширган, Россия ва Туркистон ўлкасида яшовчи қушларнинг ҳаёт тарзига доир тадқиқ ишлари олиб борган.
- Федченко Алексей Павлович* (1844—1873) — рус табиатшуноси, Урта Осиёнинг табиий географияси ва геологияси ҳамда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини тадқиқ қилган олим. Помир тоғидаги энг катта музлик унинг номи билан аталади. Унинг Урта Осиё географияси, антропологияси ва этнографиясига оид тўплаган материаллари «Путешествие в Туркестан А. П. Федченко» («А. П. Федченконинг Туркистонга саёҳати») номи билан икки марта (1872—77, 1950 йиллар) нашр этилган.
- Мушкетов Иван Васильевич* (1850—1902) — рус геолог ва географ. У Урта Осиёнинг орографияси, геологик тузилиши, тектоникаси, полеогеографияси, вулканизми ва фойдали қазилмаларни текширган. Бу олим Тяньшань ва Помир-Олой тоғларининг геологик тузилишини ўрганган. Тяньшандаги бир чўққи, 2 та музлик, Витим дарёси ҳавзасидаги вулкан, Қоратегин тизмасидаги музлик Мушкетов номи билан аталади.
- Романовский, Геннадий Данилович* (1830—1906) — рус геологи, Урта Осиё геологиясининг илк тадқиқотчиларидан бири. Унинг «Туркистон геологиясига оид материаллар» номли илмий асари бевосита Ўзбекистоннинг геологик тузилишини ўрганишга бағишланган.
- 149-бет 4 *Улуми дунёвияни* — бу ўринда аннқ фанлар назарда тутилаяпти.
- 6 *Саъй қилмоқ* — ҳаракат қилмоқ, интилмоқ.
- 9 *Хожи Юсуф Ҳайъатий Мир Фаёзов* (1842—1924) — хўжандлик (Ленинобод) маърифатпарвар, географ ва сайёҳ. У Араб ва Европа давлатлари бўйлаб саёҳат қилган, глобус ясаган. Эроннинг Кухистон харитасини чизган, «Фалакиёт» номли илмий асар яратган олимдир.
- 22 *Ибрай Олтинсарин* (1841—1889) — қозоқ маърифатпарвар ва фольклорист олими.
- Тўхтағул Сотилғонов* (1864—1933) — қирғиз халқ оқини ва бастакори, қирғиз совет адабиётининг асосчиларидан бири. Ешлигидан қўбиз чертиб, «Кожожаш», «Олжабой ва Қишимжон», «Саранжи Бокей», «Кедейхон» каби халқ эпосларини моҳирлик билан айтган. У «Исёнкор Чақирбой», «Эшон халфа», «Папи халфа» каби сатираларни, «Азобланган ҳаётим», «Сургунда», «Хайр элим», «Хайр она» каби автобиографик шеърларни, Октябрь инқилоби ва янги тузумга бағишланган

- «Ленин йўли», «Ленин озод этди», «Давр», «Гуллаган ўлкам» каби шеъррий асарларни яратган.
- 37 **Ҳарамхона** — бу ўринда хон саройининг каннзақлар сақланадиган қисми назарда тутилаяпти.
- 150-бет 2 **Вуқўъга етган воқеалар** — содир бўлган воқеалар.
- 4 **Вуқоатини** — бу сатрда бўлиб ўтган воқеалар маъносида ишлатилган.
- 8 **Хатм қилиб** — охирига етказиб, тугатиб маъносида.
- 9 **Баёний** (Муҳаммадюсуф; 1858—1923) — ўзбек шоири, тарихчи ва таржимони, мусиқашунос ва хаттоти. Ундан бизгача «Девони Баёний», «Шажараи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи» каби йирик асарлар сақланиб қолган. Баёний таржимон сифатида Дарвеш Аҳмаднинг «Саҳойиф ул-ахбор»ини арабчадан, Биноийнинг «Шайбонийнома»сини ва Абужаъфар Муҳаммад бинни Жарир ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» асарини форсчадан ўзбек тилига таржима қилган.
- 23 **Февраль революцияси** — бу ўринда 1917 йил 23 февралда Петербургда бошланиб, 27 февралда ғалаба қозонган Февраль буржуа революцияси назарда тутилаяпти.
- 26 **«Наша газета»** — 1917 йил апрелдан Тошкентда чоп этила бошлаган большевистик газета. Туркистон ўлкаси Ишчи ва солдат депутатлари Тошкент шаҳар Совети органи. Бу газета Октябрь инқилобинин тайёрлаш ва амалга оширишда Совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустақамлашда катта роль ўйнаган.
- 27 **Хива хонлиги** — XX аср бошларигача, янада аниқроғи 1920 йил 26 апрелгача Урта Осиёда мавжуд бўлган феодал давлат. Хива хонлигига 1512 йилда ўзбеклар хони Элбарсхон асос солган бўлиб, унга Хоразм, Манғишлоқ, Деҳистон, Ўзбой бўйидаги туркманлар кўчиб юривчи территория ҳамда Хуросоннинг шимолий қисми кирган.
- 151-бет 12 **Муҳиб** — севувчи, дўст тутувчи.
- 13 **Мутриб Хонахаробий** (тахаллуси: асл исми Муҳаммад Ҳасан, 1870—1925) — ўзбек шоири. Унинг 14 минг мисрага яқин шеърлари мавжуд. Шоир Хоразм халқ Совет Республикаси ташкил топгандан сўнг, «Инқилоб қуёши», «Хоразм хабарлари» каби газеталарда адабий ходим бўлиб ишлаган ҳамда ижод билан шуғулланган.
- 16 **«Хамсахонлик»** — Улуғ Октябрь инқилобигача бўлган даврда Туркистонда хамсахонлик давралари бўлиб, уларда Алишер Навоийнинг «Хамса»си қироат билан ўқилиб мазмунини тингловчиларга шарҳлаб берилар эди.
- 31 **Муҳаммад Раҳимхон II** (1844—1910) — Хива хони, шоир ва бастакор. У «Феруз» тахаллуси билан шеърлар ёзган ва девон тузган. Ферузнинг ташаббуси билан Хивада литография қурилиб у ерда дастлаб Алишер Навоийнинг ва бир қатор Хоразм шоирларининг девонлари нашр этилган. Феруз бастакор сифатида «Шашмақом»га 13 куй ҳам басталаган.
- 152-бет 2 **Табибий** (Аҳмад Табибий, 1869—1911) — ўзбек шоири ва таржимони. Ундан бизгача беш девон сақланиб қолган. Булардан 2 таси форс тилида, 3 таси ўзбекча. Бу шоир ўз даврининг егук адабиётшуноси сифатида 2 та тазкира тузган, таржимон сифатида «Ҳафт жом» (Фу-

- зулий асари), «Вомиқ ва Азро» дostonларини ўзбек тилига таржима қилган.
- 6 *Ошуфта* — паришон.
- 14 «*Қабиҳ алфоз*» — бу ўринда ярамас, жирканч сўзлар, иборалар маъносиди.
- 16 *Ростгаўпеша* — бу сатрда тўғри сўз айтувчи маъносиди.
- 20 *Сияхрў* — бу ўринда ярамас, муттаҳам маъносиди ишлатилган.
- 20 *Жалис* — ҳамсуҳбат, бирга мажлис қурувчи.
- 21 *Доҳили* — бу сатрда даҳлдор, тегишли маъносиди.
- 33 *Эл* — бу ўринда шоир сарой аҳлини назарда тутди.
- 153-бет 18 *Дилкушо* — кўнгилни шод қилувчи.
- 43 *Шўр ила шар* — бу ўринда фитнес-фасод, қийинчилик, оғирлик маъносиди қўлланилган.
- 154-бет 17 *Базлига* — бу ўринда саҳийлигига маъносиди ишлатилган.
- 19 *Ташбиҳ* — бу сатрда ўхшатмоқ маъносиди қўлланилган.
- 34 «*Ҳақшунос*» — бу ўринда киноя қилинган.
- 155-бет 5 *Ушиқлик* — ошиқлик.
- 7 «*Қилурлар кечалар соғарни саршор*» — бу ўринда кеч-қурунлари майни бошларидан қуядилар, яъни тўйгунча ичадилар маъносиди.
- 8 «*Юз минг риб*» — юз минг марта ёлғончилик, муттаҳамгарчилик маъносиди.
- 9 *Казоблик* — бу сатрда ўғрилиқ маъносиди.
- Атвор* — одат, касб, қилиқ маъносиди.
- 15 *Далла* — ҳийлагар, айёр хотин.
- 39 *Наҳли* — асалари.
- 156-бет 8 *Олуда* — бу ўринда булганган маъносиди ишлатилган.
- 25 «*Олами вожун*» — тесқари, чаппа қурилган дунё маъносиди.
- 26 *Аҳком* — ҳукмлар.
- 31 *Афзоли қабиса* — ёмон, хунук қилиқлар.
- 158-бет 2 «*Хоразм нотаси*» — бу ўринда маърифатпарвар шоир Комил Хоразмий (1825—1899)нинг ўзбек қуйларини ёзиб олиш учун яратган «танбур чизиги» номли янги системаси назарда тутилаяпти. Бу нота ёзуви танбурнинг 17 та пардаси ва очиқ симига мўлжаллаб чизилган 18 та горизонтал чизикларга жойлаштирилган нуқталардан иборат. Комил бу система орқали Рост мақомининг бош қисмини ёзган. Унинг бу хайрли ишини ўз ўғли Муҳаммад Расул давом эттирган.
- 12 *Иштиҳод этсин* — ғайрат кўрсатиш.
- 14 *Доғи* — бу ўринда яна, ҳамда маъносиди қўлланилган.
- 17 *Мўътод* — одат.
- 19 *Билойи* — бу сатрда шунингдек маъносини англатади.
- 32 *Бани одам* — одам болалари.
- 159-бет 8 «*Қайсингизни эл кўрди капча билан ёп қозганин*» — қайси бирингизни бел билан (капча фақат лой ишларига ишлатиладиган белча) ариқ қазиганингизни эл кўрди маъносиди.
- 32 *Сийёсат маҳв бўлди* — бу ўринда Аваз Утар ўғли зулм-зўрлик, эксплуатацияни назарда тутган.
- 35 *Талғат* — чеҳра, юз маъносиди.
- 39 *Иҳват* — бу ўринда қардошлиқ, биродарлик маъносиди.
- 160-бет 1 «*Улуснинг*» — бу сатрда халқ маъносиди қўлланилган.

ЕШ ҲЗУВЧИЛАР ВА МАТБУОТ

(160-бет)

Бу мақоланинг тексти Ғафур Ғуломнинг шахсий архивида сақланган. Томга архив тексти асос бўлди. Мақола дастлаб Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 69—72-бетлар) тўпламида эълон қилинган.

Мақолада зикр этилган асарлар 1954 йилда вақтли матбуотда эълон қилинганлигини назарга олиб, уни ҳам 1954 йилгача эълон қилинган, деган фикрга келдик.

162-бет 2 *Юсуф Шомансуров* (Юсуф Турсунович; 1936—1978) — ўзбек совет ёзувчиси. Унинг «Қаламга», «Меҳринга тўймайман», «Шеър дардида», «Юрагим», «Лирика», «Достонлар» каби китоблари «Қора марварид» номли романи, «Ер қайрилиб боқмайди» пьесаси нашр этилган.

ҲЗУВЧИ МАҲОРАТИНИ ТИНМАЙ ТАКОМИЛЛАШТИРИБ БОРИНГ

(163-бет)

Бу мақола муаллифнинг Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 1954 йил 2—5 декабрь кунлари уюштирган республика ёш ёзувчилар семинарида қилинган докладнинг текстидир. Докладнинг бир қисми «Ёш ленинчи» газетасининг 1954 йил, 14 декабрь сонида эълон қилинган. Томга Ғафур Ғуломнинг шахсий архивидаги қўлёзма асосий матн ролини ўтади.

Мақола кейинчалик Ғафур Ғуломнинг, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (184—196-бетлар) тўлиқ нашр этилган.

163-бет 5 «*Биринчи съезддан ҳозиргача*» — бу ўринда 1934 йилда Москвада бўлиб ўтган СССР Ёзувчиларнинг I съезидан 1954 йилгача (СССР Ёзувчиларининг II съезидигача) бўлган давр назарда тутиляпти.

164-бет 45 *Ойбек* (тахаллуси; асл исми Мусо Тошмуҳаммад ўғли; 1905—1968) — ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири, ёзувчи, шоир ва жамоат арбоби, ЎзССР халқ ёзувчиси, академик.

46 *Назир Сафаров* (1905—1986) — ўзбек совет ёзувчиси ва драматурги, ЎзССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби. Унинг «Қора кунлар кўланкаси», «Унутилмас кунлар», «Хадича Аҳророва», «Очерклар», «Тарих тилга кирди» (Зиё Саид билан биргаликда), «Уйғониш», «Инсон изи», «Кўрган кечирганларим», «Наврўз» каби асарлари нашр этилган.

Яшин (тахаллуси; асл исми Комил Нуъмонов, 1909 йилда туғилган) — ўзбек совет адиби ва жамоат арбоби, ЎзССР халқ ёзувчиси. Унинг «Икки коммунист», «Тормор», «Гулсара», «Нурхон», «Инқилоб тонги» каби драматик асарлари нашр этилган. Адибнинг адабиётшуносликка оид бир қатор илмий-танқидий мақолалари ҳам бор. Яшин таржимон сифатида Шиллернинг «Макр ва муҳаббат», М. Гусейннинг «Ўт», Б. Кербобоевнинг «Маҳтумқули» пьесаларини ўзбекчага таржима қилган. *Абдулла Қаҳҳор* (1907—1967) — машҳур ўзбек совет ёзувчиси. Унинг «Сароб», «Қўшчинор чироқлари», «Ол-

- тин юлдуз», «Нурли чўққилар», «Шоҳи сўзана», «Тобутдан товуш», «Ўтмишдан эртақлар» каби асарлари чоп этилган. А. Қаҳҳор таржимон сифатида Л. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик», Гоголнинг «Ревизор», «Тарас Бульба», Пушкиннинг «Капитан қизин», Чеховнинг «Хамелон», «Унтер Пришибеев» каби асарларини маҳорат билан ўзбек тилига ағдарган.
- 165-бет 43 «*Фарғонада ГПИ*» — бу ўринда (Ферганский Государственный Педагогический Институт) Фарғона Давлат Педагогика институти назарда тутилаяпти.
- 169-бет 46 *Константин Федин Александрович* (1892—1977) — рус совет ёзувчиси ва жамоат арбоби, академик, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. Унинг «Шаҳарлар ва йиллар», «Мужиклар», «Ака-укалар», «Европанинг ўғирланиши», «Артур» санаторийси» каби романлари, «Туйғулар синови» каби пьесаси нашр этилган. К. Фединнинг «Ёзувчи, санъат, замон», «Горький орамизда» каби адабиётшуносликка оид асарлари ҳам мавжуд. «*Ёзувчининг мастерлиги*» — бу ўринда Константин Фединнинг 1951 йилда Москвада бўлиб ўтган ёш ёзувчиларнинг Бутуниттифоқ иккинчи кенгашида сўзлаган нутқи назарда тутилаяпти.
- 170-бет 20 *Михаил Иванович Калинин* (1875—1946) — Коммунистик партия ва Совет давлати арбоби, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. 1898 йилдан Коммунистик партия аъзоси, В. И. Лениннинг сафдоши. У СССР Олий Совети Президиуми Раиси лавозимида узоқ вақт ишлаган.
- 171-бет 34 *Тургенев, Иван Сергеевич* (1818—1883) — рус ёзувчиси, А. Н. Герцен, В. Г. Белинскийларнинг яқин дўсти. Унинг «Параша», «Овчининг мактуби», «Сармоясизлик», «Текинхўр», «Дворянлар уяси», «Чўл қироли Лир», «Бахтсиз», «Қўриқ» каби қисса ва романлари чоп этилган. Ёзувчининг «Дворянлар уяси», «Оталар ва болалар», «Арафа» каби романлари ўзбек тилига таржима қилинган.
- 172-бет 2 *Николай Алексеевич Островский* (1904—1936) — рус совет ёзувчиси, Гражданлар уруши қатнашчиси. Унинг «Пўлат қандай тобланди», «Бўрон болалари» романлари нашр этилган ҳамда ўзбек тилига таржима қилинган.

ТАЛАНТЛИ ШОИР ВА ДРАМАТУРГ

(172-бет)

Шоир ва драматург Собир Абдулланинг 50 ёшга тўлиши муносабати билан ёзилган. Мақола биринчи марта «Коммуна» газетасининг 1955 йил 10 сентябрь сонидан босилган. Ёзувчининг шахсий архивида унинг машинка тексти сақланган.

Томга ана шу машинка текст асос бўлди. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулум, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 107—110-бетлар) тўпламига қайта нашр этилган.

ВАТАНПАРВАР, УСТОД ШОИР

(174-бет)

Мақола илк бор «Ленин учқуни» газетасида (1955 йил, 13 ап-

рель) эълон қилинган. Томга шу газета тексти асос бўлди. Шоирнинг шахсий архивида унинг қўлёзма тексти сақланмаган. Мақола кейинчалик, Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 199—201-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (197—199-бетлар) қайта нашр қилинган.

174-бет 46 *Владимир Владимирович Маяковский* (1893—1930) — рус совет шоири. Унинг «Чолворли булут», «Уруш ва тинчлик», «Владимир Ильич Ленин», «Жуда соз», «15000000» каби поэмалари нашр этилган. «Қандала», «Ҳаммом» каби пьесалари саҳналаштирилган. Бу адиб ўзбек шоирларидан Усмон Носир, Ҳ. Олимжон, Боту, Ойбек, Ғ. Фулом ижодига кучли таъсир кўрсатган.

175-бет 30 «*Яхши деган нимаю, ёмон деган нима*» — аслида В. Маяковскийнинг бу шеърини Фафур Фулом 1940 йилда «Яхши деган сўз нимаю ёмон деган сўз нима» деб таржима қилган бўлса-да, кейинчалик нашрларимиздан бирида нашриётдаги қайсидир нўноқ редактор «таҳрири» билан шундай сарлавҳа остида босилиб чиққан, газета ходимлари ҳам мазкур мақолачада бу фактни кўздан қочирганлар.

ҚАДРДОН ДУСТНИНГ ЮБИЛЕИ

(176-бет)

Мақола дастлаб, «Ленин учқуни» газетасида (1955 йил 29 май) босилган. Ушбу томда газета тексти асосий матн сифатида берилмоқда. Шоирнинг шахсий архивида мақоланинг газета тексти сақланган. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 336—339-бетлар) ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (200—202-бетлар) қайта нашр этилган.

177-бет 16 *Ойбекнинг* «Темирчи Жўра» поэмаси 1934 йилда, «Бахтигул ва Соғиндиқ» поэмаси 1933 йилда, «Қизлар» 1947 йилда, «Ҳамза» поэмаси, 1948 йилда Тошкентда (Ўздавнашр) чоп этилган.

20 *Фафур Фулом* «Қутлуғ қон» романини «1939 йилда нашр этилган» деганда, унинг ёзиб тугалланган йилини назарда тутган бўлса керак. Аслида Ойбекнинг бу романи 1940 йилда чоп этилган.

26 *Ойбекнинг* буюк аллома Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган «Навоий» романи 1944 йилда Тошкентда нашр этилган.

38 «*Олтин водийдан шабадалар*» романи 1949 йилда Тошкентда нашр этилган.

ОЙБЕК — ЕЗУВЧИ ВА ОЛИМ

(178-бет)

Мақола биринчи дафъа «Тошкент ҳақиқати» газетасининг 1955 йил 31 май сонисида эълон қилинган. Томга газета тексти асос бўлди. Езувчининг шахсий архивида унинг газета тексти сақланади. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 339—342-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (203—205-бетлар) қайтадан чоп қилинган.

АТОҚЛИ ҲИНД ЁЗУВЧИСИ ПРЕМЧАНДНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

(180-бет)

Мақола аслида Ғафур Ғуломнинг ҳинд адаби Премчанднинг туғилган кунига 75 йил тўлиши муносабати билан 1955 йил 30 июль кунини Ҳамза номидаги театр биносида Ўзбекистон ёзувчилари союзи ва чет мамлакатлар билан маданий алоқа қилувчи Ўзбекистон жамияти томонидан уюштирилган кечада қилган докладнинг текстидир. Томга муаллифнинг шахсий архивидаги ана шу доклад тексти асосий матн сифатида олинди.

Мақола аввал Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 72—84-бетлар) тўпламида, сўнг Ғафур Ғулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (206—216-бетлар) қайта нашр қилинган.

180-бет 39 *Афанасий Никитин* (1472 йилда ўлган) — рус савдогар сайёҳи. У 1466 йилда савдо мақсадида Тверь (ҳозирги Калинин шаҳри)дан Волга дарёси, Каспий денгизи орқали Бокуга, сўнг Эронга бориб, у ерда бир йил туриб, Хурмузга ундан Арабистон денгизи орқали Ҳиндистонга бориб уч йилча яшаган. А. Никитин ўз саёҳати давомида Ҳиндистон ҳақида, унинг ижтимоий тузуми, халқи, дини ҳақида хилма-хил маълумотлар тўплаган. Унинг ана шу хотиралари асосида «Уч денгиз оша» номли асари ёзилган.

181-бет 15 «*Маҳабҳарата*» («Бҳарата авлодлари жангномаси») — қадимги ҳинд қаҳрамонлик эпоси бўлиб, милоддан аввал 10—8 асрларда яратилган. 100 минг байтли 18 китобдан иборат бўлган бу монументал асарга «Ҳариванша» номли 19-китоб ҳам илова қилинган. Бу асар аввал оғзаки айтилган сўнг санскрит тилида китобат қилинган. Асарда афсонавий шоҳ Бҳаратанинг авлодлари — Кавравлар ва Пандевлар ўртасидаги ўзаро адоватли урушлар тарихи баён қилинади.

16 «*Рамаяна*» — милоддан аввал IV асрда яратилган қадимги ҳинд эпоси. Баъзи тарихий манбаларга таяниб унинг муаллифи Валмика номли шахс деб тахмин қилинади. «Рамаяна» дастлаб прокрит тилида яратилган бўлиб, кейинроқ Ҳиндистоннинг барча тилларига таржима қилинган, қайта ижодий ишланган. Асар афсонавий Рама ва унинг хотини Ситанинг қаҳрамонона ҳаёти ва саргузаштларига бағишланган 7-китоб поэмадан ташкил топган.

20 *Гёте, Иоганн Вольфганг* (1749—1832) — немис шоири ва мутафаккири, Гёте Шарқ мамлакатлари тарихи, маданияти, адабиётини чуқур ўрганган. Фирдавсий, Саъдий, Низомий, Румий, Ҳофиз, Жомий каби буюк шоирлар ижодиёти билан яқиндан танишган. Унинг «Гец Фон Берлихинген», «Прометей», «Муҳаммад», «Эгмонт», «Торквато Тассо», «Граждан генерал», «Вильгельм Мейстернинг ўқиш йиллари, Фарби-Шарқий девон», «Фауст» каби бир қатор драматик ва шеърый асарлари нашр этилган.

32 *Премчанд* (тахаллуси; асл исми Дҳанпатрай Шривастав; 1880—1936) — ҳинд ёзувчиси ва публицисти. Урду ва ҳинд тилларида ижод этиб «Ватанга меҳр» ҳикоя-

лар тўплами, «Севги маскани», «Жанг майдони», «Қисмат» каби романларини нашр эттирган. Премчанд Ҳиндистон прогрессив ёзувчилари ассоциациясининг асосчиларидан бири бўлган.

Рабиндранат Тагор (Тҳакур Рабиндранатх; 1861—1941) — ҳинд адиби ва жамоат арбоби. Унинг «Оқшом қўшиқлари», «Тонги қўшиқлар», «Суръатлар ва қўшиқлар», «Донишманд Рожа», «Қурбонлик», «Нур ва соялар», «Турналар парвози», «Тунги шам», «Сунги шеърлар» каби асарлари нашр этилган.

182-бет 9 *Ридо* — дарвешлар, шайхлар кийиб юрадиган устки кийим.

45 *Мулк Рож Ананд* (1905 йилда туғилган) — ҳинд ёзувчи ва олим. У ёзувчи сифатида «Даҳлсиз», «Қишлоқ», «Қатта қалб», «Ҳиндистон Рожанинг ҳаёти», «Етти йўл», «Қилич ва ўроқ», «Ҳаммоли» каби роман, повесть, ҳикоялар, олим сифатида «Ҳинд халқ рақслари», «Ҳинд театри», «Ҳинд санъатининг эстетик принциплари» каби илмий асарлар яратган. Бу адиб Сажжод Зоҳир билан биргаликда Ҳиндистон Ассоциациясига асос солган ташкилотчи раҳбарлардан бири ҳамдир.

184-бет 45 *Сажжод Зоҳир* (1905—1973) — Ҳиндистон ва Покистон ёзувчиси ва жамоат арбоби. Ҳиндистон прогрессив ёзувчилари Ассоциацияси бош секретари. Унинг «Чўғлар», «Лондонда бир оқшом», «Бемор», «Эриган ёқут» каби шеърий тўпламлари, «Ҳофиз зикрида», «Луи Арагон», «Урду, ҳиндий ва ҳиндистоний», «Рўшнолик» каби илмий асарлари нашр бўлган. С. Зоҳир 1947 йилда Покистон давлати барпо бўлгач, Покистон Компартиясининг бош секретари лавозимида ишлаган. Унинг бир қатор асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

187-бет 3 *Яшпал* (1903 йилда туғилган) — ҳинд ёзувчиси. Унинг «Бир партиядagi ўртоқ», «Инсоний қиёфа», «Амита», «Соҳта ҳақиқат», «12 соат» каби қисса ва романлари нашр этилган.

25 *Қришан Чандр* (1912 йилда туғилган) — ҳинд ёзувчиси ва жамоат арбоби. У урду ва инглиз тилларида ижод қилади. Унинг «Тилсими хаёл», «Кашмир ҳикоялари», «Уч безори», «Бир қизга минг ошиқ», «Юлдузларга саёҳат», «Қор гуллари», «Антифашист кундалиги» каби ҳикоя, қисса, романлари нашр этилган. К. Чандрнинг бир қатор асарлари ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

Ҳўжа Аҳмад Аббос (1914 йилда туғилган) — ҳиндистонлик адиб, кинодраматург ва режиссёр. Урду ва инглиз тилларида ижод этади. Унинг «Эртанги кун бизники», «Инқилоб», «Тўрт қалб, тўрт йўл» каби романлари, «Ананас ва атом бомбаси», «Мангулик», «Зубайда» каби песалари нашр этилган. Х. А. Аббос «Дайди», «Жаноб 420», «Афанасий Никитин» (М. Смирнова билан ҳамкорликда) фильмларига сценарийлар ёзган. Режиссёр сифатида «Ер фарзандлари», «Бомбай тун оғушида», «Икки томчи сув», «Шаҳар ва орзу» фильмларини яратган. Унинг Бомбей шаҳрида кинофирмаси бор. Х. А. Аббос Ўзбекистонга бир неча бор келган.

27 *Хариндранат Чаттопадҳай* (1919 йилда туғилган) — ҳинд файласуф марксист, «Индиан стади, паст энд

презент» («Ҳиндистон гадқиқоти, ўтмиш ва ҳозирги давр») илмий журнаlining муҳаррири. У Ҳиндистонда социализм ғояларини тарғиб қилиб, 40 дан ортиқ илмий асар яратган олимдир.

- 188-бет 39 *Жавоҳарлаъл Неру* (1889—1964) — Ҳиндистон давлат ва сиёсий арбоби ҳамда ҳинд миллий-оғодлик ҳаракатининг етакчи раҳбарларидан бири. 1947 йилдан то умрининг охиригача Ҳиндистон Республикаси Бош министри ва Ташқи ишлар министри лавозимида иш олиб борди. У ўз мамлакатида «социалистик тарздаги жамият» тузиш программасини қабул қилган йирик давлат арбоби.

СОВЕТ ЎЗБЕКИСТОНИ МАДАНИЯТИНИНГ ТАРИХИ ТУҒРИСИДА КАТТА АСАР

(189-бет)

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор Т. Н. Қори Ниёзовнинг «Совет Ўзбекистони маданиятининг тарихидан очерклар» номли монографиясининг чоп этилиши мубоғабати билан ёзилган бу тақриз — мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1955 йил, 4 август сониде босилган. Томга ана шу газета тексти асосий матн сифатида олинди. Шоирнинг шахсий архивида мақоланинг қўлёзмаси сақланмаган. Бу мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (217—229-бетлар) ҳам қайта нашр этилган.

- 189-бет 26 *Т. Н. Қори Ниёзов* (Тошмуҳаммад Ниёзович; 1897—1970) — ўзбек совет олими, педагог, давлат ва жамоат арбоби, физика-математика фанлари доктори. Унинг «Математика анализининг асосий курси», «Улуғбек ва унинг илмий мероси», «Совет Ўзбекистонидан очерклар», «Ҳаёт мактаби» каби йирик монографиялари нашр этилган.

СОБИР АБДУЛЛА ИЖОДИ ҲАҚИДА

(199-бет)

Бу мақола Собир Абдулланинг «Танланган асарлар» (ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1956)га ёзилган сўзбоши бўлиб, томга асосий матнлик вазифасини ўтади. Мақола дастлаб бир оз қисқартириш билан «Коммуна» газетасининг 1955 йил 9 октябрь сониде «Талантли шоир ва драматург» сарлавҳаси остида эълон қилинган. Мақоланинг «Атоқли шоирларимиздан бири» номи билан ёзилган машинка тексти адабнинг шахсий архивида сақланади.

Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (230—244-бетлар) қайта нашр этилган.

- 199-бет 40 «*Дастлабки бўғин*» — бу ўринда ёзувчи Мирмуҳсин Шермуҳамедов Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Ҳамза, С. Айний, Сўфизода, Усмон Носир, Боту, Элбек, Ҳамид Олимжон, А. Мажидий каби адабларни назарда тутаяпти.

- 200-бет 38 *Завқий* (тахаллуси; исми Убайдулло Солиҳ ўғли; 1853—1921) — ўзбек демократ шоири. У ўз ижоди давомида демократик адабиётда ҳажв ва юмор жанрини янада ривожлантирган. Шоирнинг айниқса «Ўй пули», «Аб-

дураҳмон шайтон», «Золим пули», «Ҳажви аҳли раста», «Вексель», «Таладинг баринг» каби ҳажвиялари халқ орасида кенг тарқалган. Завқий ўз даврининг адолатсизлик, зулм-зўрликларини «Сув жанжали», «Замона кимники», «Қаҳатчилик», «Дар мазаммати замона» каби асарларида қўрқмай фош этган. Октябрь инқилобидан сўнг унинг асарлари тўпланиб бир неча маротаба нашр этилган.

Муқимий (тахаллуси; асл исми Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли; 1850—1903) — ўзбек демократик адабиётининг етакчи вакилларида бири. У ўзбек шеърининг деярли ҳамма жанрларида ижод этди, «саёҳатнома» жанрини янги услуб ва мазмун билан бойитди. Шоирнинг ҳаётбахш асарлари Октябрь инқилобидан аввалги даврдаёқ баёз ва тўпламларда чоп этилган эди.

201-бет 4 *Бедил* (тахаллуси; Мирзо Абдулқодир; 1644—1721) — Шарқ халқларининг буюк шоири, файласуфи ва мутафаккири. Унинг ота-боболари Шаҳрисабз ўзбекларидан. Бедил 130 минг мисрадан ортиқ шеърли асар, 50 босма листдан зиёд насрий асар яратган. Шоирнинг «Тилисини ҳайрат», «Таркибот ва таржеёт», «Муҳити аъзам», «Тури маърифат», «Ишорат ва ҳикоёт», «Мактублар», «Чор унсур», «Нукот», «Ирфон» каби йирик фалсафий асарлари мавжуд.

201-бет 22 *«Ер юзи»* — ижтимоий сиёсий, адабий-бадний, оммабон журнал. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг нашри 2 ҳафтада бир марта чиққан. 1925 йил 7 ноябрдан 1931 йил декабргача Алиев ҳамда Маннон Рамиз муҳарририликда чоп этилган. Кейинчалик бу журнал ўрнига «Ўзбекистон қурилишда», сўнгра «Машъала», «Гулистон» журналлари чоп қилина бошлаган.

202-бет 5 *«Илло-биллолар»* — бу ўринда ёзувчи диний маросимларда ўқиладиган шеърларни назарда тутаяпти.

УНИНГ ХОТИРАСИ ДУСТЛАР ҚАЛБИДА ЯШАЙДИ

(211-бет)

Мақола энг аввал «Ўзбекистон маданияти» газетасида (1956 йил, 18 август) эълон қилинган. Томга ана шу газета тексти асосий матн қилиб олинди. Адибнинг шахсий архивида унинг қўлёзмаси сақланмаган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (1 том, 202—204-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (245—246-бетлар) қайта нашр қилинган.

211-бет 24 *Сотти Ҳусайн* (Ҳусайнов Сотти; 1907—1942) — ўзбек совет адабиётшуноси. Унинг «Достон», «Жаҳолат», «Ғалаба», «Қизил таёқчилар» каби драматик асарлари босилган. С. Ҳусайн биринчи бўлиб, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романининг таҳлиliga бағишланган «Ўтган кунлар» ва «Ўтган кунлар» номли йирик монография яратган. Муаллифнинг ўзбек классик ва совет адабиётига ва таржимашуносликка оид бир қатор илмий мақолалари ҳам нашр этилган.

32 *Мамадали Топиболдиев* (1919—1969) — оддий аскар,

5-партизан отряди разведкачилар бўлимининг командири, Совет Иттифоқи Қаҳрамони (1944). М. Топиболдиев Улуғ Ватан уруши даврида Белоруссиядаги партизанлар ҳаракатига қўшилиб фашистларнинг 150 дан ортиқ солдат ва офицерини шахсан қириб ташлаган, 20 дан ортиқ автомашинаси ва жанговар техникаси ҳамда жонли кучлари бўлган 5 та эшелонни издан чиқарган. У урушдан сўнг то умрининг охиригача Фарғона область Риштон район «Коммунизм» колхозида раис бўлган.

ЗУР ИМТИҲОН

(212-бет)

Мақола Москвада Тожикистон адабиёти ва санъати декадаси очилиши муносабати билан ёзилган бўлиб, дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1957 йил 31 март сонидида босилган, қўлёзма тексти сақланмаган. Текстнинг газетадан кўчирилган фотокопияси мавжуд. Томга газета тексти асос бўлди. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 117—118-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (247—248-бетлар) қайта нашр этилган.

212-бет 30 *Мулла Тўйчи ҳофиз Тошмухамедов* (1868—1943) — атоқли хонанда, бастакор, ўзбек ашулачилик санъатининг йирик вакили, халқ ҳофизи. Меҳнат қаҳрамони. Эски мактабда таҳсил кўрган. У Шарқ классикларининг ижодиёти билан яқиндан танишиб, уларнинг шеърларини мароқ билан куйлаган. Тўйчи ҳофизнинг ижро этган ашулалари 1905 йилдан бошлаб грампластинкаларга ёзиб олинган. Унинг ижро этган «Баёт», «Фирон», «Ушшоқ», «Сегоҳ», «Гиря», «Илғор», «Сувора», «Чоргоҳ», «Кўча боши», «Шаҳноз — Гулёр», «Таронаи Дугоҳ» каби ашулалари ўзбек музыка тарихида катта ўрин тутади.

ЖАНГОВАР ҚАЛАМКАШ

(213-бет)

Мақола дастлаб «Ўқитувчилар газетаси»нинг 1957 йил 9 апрель сонидида босилган бўлиб, шу манба томга асосий матн қилиб олинди. Шоир архивида унинг қўлёзма тексти сақланмаган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (249—250-бетлар) қайта нашр этилган.

УНУТИЛМАС УЧРАШУВ

(214-бет)

Мақола биринчи марта «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1958 йил 29 март сонидида босилган. Езувчининг шахсий архивида унинг газета тексти сақланган.

Томга газета варианты асосий матн сифатида олинди.

Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 201—202-бетлар) тўпламида қайта нашр этилган.

УЗОҚ ЙИЛЛАР ХИЗМАТ ҚИЛИБ ҚОЛГИМ БОР

(214-бет)

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1958 йил 10 май сонида босилган бу мақола томга асосий матнлик вазифасини ўтади. Шоирнинг шахсий архивида унинг газета тексти сақланган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 371—374-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (251—253-бетлар) қайта чоп этилган.

214-бет 44 *Фиръавн* — қадимги Миср подшоҳи.

45 *Бобиллар* — Дажла ва Фрот дарёлари оралиғидаги Месопотамиянинг жанубий қисмида милоддан аввал икки мингинчи йилнинг ўрталарида вужудга келган қулдорлик давлатини бошқарган сулола назарда тутиляпти.

215-бет 42 *Комил Алиев* (Қомил Маърупович Алиев; 1905—1939) — атоқли ўзбек совет журналисти ва фельетонисти. К. Алиев ўзбек матбуоти тарихида асосан фельетонист сифатида шуҳрат топган.

МЕН УҚИГАН МАҚТАБЛАРДАН БИРИ

(216-бет)

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг ўн мингинчи сони чиқиши ва унинг Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан тақдирланиши муносабати билан ёзилган бу мақола дастлаб «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1958 йил 10 май сонида босилган. Томга ана шу манба асосий матн қилиб олинди. Унинг қўлёзмаси сақланмаган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар», (II том. 117—120-бетлар) ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (254—256-бетлар) қайта нашр этилган.

216-бет 43 «*Туркестанские ведомости*» («Туркистон ведомостлари») — Туркистонда нашр этилган дастлабки газета, Туркистон генерал-губернаторлиги органи. Бу вақтли матбуот фаолиятига асосан генерал-губернаторлик хизматидаги ҳарбийлар раҳбарлик қилишган. Газета чор ҳукуматининг ўлкадаги мавқеини мустаҳкамлашга, маҳаллий аҳолини чор ҳукмдорларига итояткорлик руҳида тарбиялашга хизмат қилган. «Туркестанские ведомости»да В. В. Бартольд, Л. С. Берч, А. П. Федченко, И. В. Мушкетов каби олимлар ўз илмий мақолалари билан иштирок этганлар.

217-бет 3 *Жиззах қўзғолони* — Урта Осиёда 1916 йилда бўлиб ўтган оммавий халқ қўзғолонининг таркибий бир қисми бўлиб, июль ойида бошланган ҳамда 13 июлда шиддатли тус олган Жиззах қўзғолони 19—21 июлда чор ҳукумати томонидан шафқатсизлик билан бостирилган.

6 *Мочалов* — бу ўринда Октябрь инқилобигача бўлган даврда Тошкент шаҳар полиция бошлиғи лавозимини эгаллаб турган шахс назарда тутиляпти.

УЛУФ ДЕМОКРАТ ШОИР

(218-бет)

Украинанинг Россия составига қайта қўшилишига 300 йил ва

Тарас Шевченконинг туғилганига 140 йил тўлиши муносабати билан ёзилган бу мақола дастлаб, буюк украин шоирининг нашр этилган «Қўбизчи» (Шеърлар ва поэмалар. Уздавнашр, Тошкент, 1954 йил) номли тўпламига сўнг сўз ўрнида илова қилинган. Яна шу мақола қайта тузатишлар киритилиб Тарас Шевченконинг 1959 йилда ўзбек тилида чоп қилинган икки томлик «Танланган асарлар»га (ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, Тошкент, 1959 йил) сўз боши сифатида берилган.

Томга қайта ишланган 1959 йилги текст асосий матн қилиб олинди. Фафур Гуломнинг шахсий архивида унинг рус графикасидаги қўлёзма тексти сақланган.

Мақола кейинчалик Фафур Гулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 126—135-бетлар) ва Фафур Гулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (260—268-бетлар) қайта нашр этилган. 219-бет 15 *Бурган* — мураккабгуллиларга мансуб бир йиллик ўт.

27 *Богдан Хмельницкий* (Зиновий, Богдан Михайлович, тахминан 1595—1657) — украин давлат арбоби, саркарда. Украин халқини Польша ҳукмронлигидан озод қилишда катта хизмат қилган, Украинани Россия билан қўшилишини истаган ва бунга ҳаракат қилган шахс.

34 «*Сарой*» *рассоми қилмоқчи бўлди* — бу ўрнида юқори табақа *рассоми маъносида*.

219-бет 46 *Жуковский, Василий Андреевич* (1783—1852) — рус шоири ҳамда рус романтизмнинг асосчиларидан бири. Унинг «Людмила», «Касандра», «Светлана», «Галаба йўлбошчиси», «Кремлдаги қўшиқчи», «Вадим», «Ахилл», «Ухлаётган ўн икки дев» каби баллада ва дostonлари нашр этилган. Жуковский Гомернинг «Одиссея»сини, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonини ва машҳур ҳинд эпоси «Маҳабҳарата»дан парчаларни рус тилига таржима қилган.

220-бет 1 *Брюллевлар* — бу сатрларда йирик рус *рассоми*, машҳур «Помпейнинг сўнгги кuni», «Чавандоз аёл», «В. А. Петровский портрети», «Ю. П. Самойлова Амацлия Пачини билан» каби расмлар муаллифи Карл Павлович Брюллев (1799—1852) ва унинг дўстлари назарда тутиляпти.

221-бет 8 *Добролюбов, Николай Александрович* (1836—1861) — машҳур рус адабий танқидчиси ва публицисти, революционер демократи. У философ ёзувчи сифатида «Жаноб Жеребцев тўқиб чиқарган рус цивилизацияси», «Утган йил адабиётдаги майда-чуйдалар», «Жаҳолат ҳокимияти», «Москвадан Лейпциггача», «Қачон ҳақиқий кун келаркин», «Обломовчилик нима», «Зулмат ичра нур» каби асарлар яратган ёзувчидир.

9 *Шchedрин, Сильвестр Феодосиевич* (1791—1830) — рус *рассоми*. Рус манзара *рассомлигида* реализм асосчиларидан «Янги Рим» манзаралар серияси, «Неаполь яқинидан Соррентонинг манзараси», «Капри оролида», «Неаполнинг ойдин кечаси» каби манзаралар Шchedрин қаламига мансубдир.

32 *Николай I, Николай Павлович Романов* (1796—1855) — Россия императори. У 1825 йилдан 1855 йилгача рус давлатини бошқарган. Николай I Павел I нинг учинчи ўғли.

222-бет 4 *Герцен, Александр Иванович* (тахаллуси Искандар, 1812—1870) — рус революцион демократи, материалист

философи, ёзувчи ва публицисти. У биринчилардан бўлиб хорижда бир қатор сиёсий жамиятлар ташкил қилган. Герценнинг «Ким айбдор», «Ўғри зағизгон», «Доктор Крунов», «Кечмиш ва ўйлар» каби асарлари нашр этилган.

- 5 *Шчепкин, Михаил Семёнович* (1788—1863) — рус актёри, рус саҳна санъатида реализм асосчиси. У рус театрида танқидий реализмни етакчи ижодий методга айлантиришда муҳим роль ўйнаган санъаткордир.
- 22 *Оренбург* (1938 йилдан 1957 йилгача Чкалов) — шаҳар. Оренбург областининг маркази.
- 27 *Орск* — Оренбург областидаги шаҳарнинг номи.
- 42 *Орол денгизи* — Ўрта Осиёдаги энг катта берк шўр кўл. Майдони 64,5 минг км², катталиги жиҳатдан СССР территориясида Каспий денгизидан кейин иккинчи ўринда туради. Аму ва Сирдарё ўз сувларини шу денгизга қуяди.
- 46 *Қусорол* — Орол денгизининг шимолий-шарқий қисмидаги ҳозирги Қазалинск шаҳрига яқин ороллардан бири.
- 223-бет 10 *Каспий денгизи* — каспи халқи номи билан аталган, қадимги ва ўрта асрларда Гиркан, Хазар денгизи деб номланган ер куррасидаги энг катта шўр кўл. Шунингдек, уни Чиркал номи билан ҳам атаганлар.
- 21 *Декабристлар* — Россияда подшо ҳукуматига ва крепостнойлик зулмига қарши курашда илғор социал ғоялар билан майдонга чиққан дворян революционерлар. Улар чоризмга қарши 1825 йилнинг 14 декабрида қўзғолон кўтарганликлари учун тарихда Декабристлар номи билан шуҳрат топганлар.
- 224-бет 17 *«Улуғ қўбизчи»* — бу ўринда Т. Г. Шевченкога ишора бор.
- 25 *Николай II* — Николай Александрович Романов (1868—1918) Россиянинг охириги императори. У 1894—1917 йилларда Россия давлатини бошқарган. Александр III нинг катта ўғли.
- 36 *Радищев, Александр Николаевич* (1749—1802) — рус ёзувчиси ва революционери. У «Эркинлик», «Петербургдан Москвага саёҳат», «Инсон, унинг ўлими ва ўлмаслиги ҳақида» каби асарлар муаллифидир.

АТОИЙ ЭМАС, ОТОЙИ

(225-бет)

Мақола дастлаб «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1959 йил, 21 январь сониди босилган.

Томга газета тексти асос қилиб олинди. Адибнинг шахсий архивида унинг газета тексти мавжуд.

Мақола Бухоро шаҳрида яшовчи ЎзССРда хизмат кўрсатган кутубхоначи Ҳ. Ақобирова ва филология фанлари кандидати М. Мирзаевнинг «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1959 йил, 14 январь сониди «Редакцияга хат» рубрикаси остида босилиб чиққан «Отойи эмас, Атойи» сарлавҳали мақоласига жавобан ёзилган.

Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақола-лар» (1 том, 80—84-бетлар) ва Фафур Фулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (269—273-бетлар) қайта босилган.

- 227-бет 16 *Лекин мактубдаги «уқтириш тўғри эмас»* — бу ўринда олим мақола авторларининг шу сўзларини назарда тутди: «Биз муҳтарам редакторга қуйидаги изоҳни бермоқчимиз, араб алифбесига асосланган эски ёзувимизда «атон», «наво» сингари унли товуш (ҳарф) билан битган сўзлардаги тахаллус (ёки нисбий сифат) яшаш учун ўзакка бош ва охириги ёки нисбийдан иборат қўшимча қўшилган бўлса (ҳозирги имломиз бўйича — Ато-йи, Наво-йи каби), ундош товуш (ҳарфдан кейин биргина ёйи нисбий қўшилган, у ҳозирги имломиз бўйича «ий»га тенгдир. (Муқимий, Саккокий каби). Ҳозирги ўзбек тилида ва имломизда бу иккала қўшимча (йи ва ий)ни бирлаштириб *ий* шаклида ишлатамиз. Шунинг учун Атойи Навойи шаклида эмас, балки Атойи, Навойи шаклида қўллаймиз».
- 19 *Аҳмад Яссавий* (туғилган йили номаълум — 1166 йилда ўлган) — тасаввуфнинг машҳур намояндalarидан бири, шоир. Унинг «Девони ҳикмат» номли шеърлар мажмуаси сақланиб қолган бўлиб, Октябрь инқилобигача бўлган даврда қайта-қайта нашр этилган. Шоирнинг бу асари қадимги ўзбек адабий тили ва ўзбек шеърлати санъатини тадқиқ қилиш ишида муҳим манбалардан бири ҳисобланади.
- 26 *Шоҳруҳ* — бу ўринда Амир Темурнинг ўғли, Мирзо Улуғбекнинг отаси назарда тутиляпти.
- 40 *Сипар* — қалқон.
- 41 *Ушмуноқ* — мана шундай маъносини англатади.

ИЖОДИЙ ИНТИЛИШ САМАРАЛАРИ

(228-бет)

Мақола дастлаб «Тошкент ҳақиқати» газетасининг 1959 йил 14 февраль сонида босилган. Ёзувчининг шахсий архивда унинг қўлёзма ёки машинка нусхаси учрамади. Мақола Москвада ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси муносабати билан ёзилган. Томга газета тексти (айрим қисқартиришлар билан) асос бўлди.

ШОНЛИ МАДАНИЯТ ҚУРИГИ

(228-бет)

Мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1959 йил, 14 февраль сонида босилган бўлиб, унинг газета тексти Ғафур Ғулумнинг шахсий архивда сақланган. Томга шу газета тексти асосий матн қилиб олинди. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулум, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 379—380-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулум, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (274—275-бетлар) қайта нашр этилган.

229-бет 4 *Абу Райҳон ал-Беруний* (Муҳаммад ибн Аҳмад, 973—1048) — ўрта асрнинг буюк энциклопедист олими. У ўз даврининг ҳамма фанларини, жумладан физика, математика, геодезия, геология, минералогия, астрономия фанларини чуқур билган ва уларнинг тараққиётига жуда катта ҳисса қўшган алломадир.

5 *Заҳириддин Муҳаммад Бобур* (1483—1530) — ўзбек

классик адабиётининг йирик вакили, тарихчи, олим, ҳарбий саркарда, йирик давлат арбоби. Амир Темурнинг набираси Умар Шайхнинг ўғли. Бобур давлат арбоби сифатида Ҳиндистонда марказлашган Бобурийлар давлатига асос солди, тарихчи сифатида «Бобурнома» асарини, шоир сифатида ажойиб ғазал ва рубоийлар, олим сифатида «Хатти Бобурий», «Мутаййин» каби рисоаларни яратди. У музикага оид «Мусиқий», ҳарбий ишларга бағишланган «Ҳарб ниши» каби асарлар яратган. Ҳиндистоннинг премьер министри Жавоҳарлал Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» номли китобида Бобур фаолиятига жуда юқори баҳо берган.

ФУЗУЛИЙ АЙТАДИКИ

(230-бет)

Мақола илк бор «Муштум» журналининг 1959 йил 10-сонида эълон қилинган. Ёзувчининг шахсий архивида унинг машинка тексти сақланган бўлиб, унинг охирида «кўчириб изоҳлаб берувчи Фафур Фулом» деб ёзилган. Муштум журнали мақоладан олдин шундай изоҳ берган:

«Муштум» журнали бундан буён ўз саҳифаларида машҳур классикларнинг дин, хурофот, бидъат, ёлғон, фоҳишлик, судхўрлик, чайқовчилик, шунингдек, дин аҳллари — эшонлар, муллалар, амирлар, беклар, қозилар ва ҳоказолар тўғрисида айтиб кетган ажойиб асарларидан намуналар бериб боради. Ўзбек рус, тожик, озарбайжон ва бошқа шарқ-ғарб халқларининг буюк классиклари бизга мерос қолдирган бу хазина битмас ва туганмасдир. Бугунги сонда бундан буён тўрт юз йил илгари вафот қилган машҳур озарбайжон классиги Муҳаммад Фузулийнинг бир шеърини босамиз.

Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (1 том, 124—126-бетлар) тўпламида қайта чоп этилган.

230-бет 27 *Вузу* — таҳорат сўзи (намоз учун юз, қўл ва оёқ ювишда ишлатиладиган сув).

231-бет 23 *Ғозий Муҳаммад* — XVIII асрнинг II ярми XIX асрнинг бошларида (1818 й. вафот этган) Қўқонда яшаб ижод этган прогрессив фикрли ўзбек шоири. Унинг ўзбек ва тожик тилларида ижод этган шеърларидан ташкил топган девонининг тўрт қўлёзмаси бизгача сақланиб қолган. Шоирнинг бу девонига кирган шеърлари XIX асрнинг охири ва XX аср аввалларида Туркистонда чоп этилган бир қатор баёз ва тўпламлардан ҳам ўрин олган.

Ғозий ҳаёти ва ижоди ҳақида Фазлий Намангонийнинг «Мажмуаи шоирон» тазкирасида бирмунча маълумотлар учрайди.

Ғозий ўзининг чин инсоний севгисини, ҳалолликни, адолатни, инсонийликни улуғлаган асарлари билан ўзбек адабиётининг ривожига маълум ҳисса қўша олган.

ИККИ МАШРАБ

(231-бет)

Мақола илк бор «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1959 йил, 12 июль сонида босилган. Томга ана шу манба асос бўлди. Адибнинг шахсий архивида унинг газета тексти мавжуд. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 84—94-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (276—285-бетлар) қайта чоп қилинган.

232-бет 39 *Муҳаммад Бадеъ Малеҳо* (Бадеъ Самарқандий — Муҳаммад Бадеъ ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий, 1641 йилда туғилган, ўлган йили номаълум) — ўзбек шоири ва адабиётшуноси. Унинг 1692 йилда яратган «Музокир ул-асхоб» («Сухбатдошлар зикри») номли тазкираси бизгача сақланиб қолган.

234-бет 1 *Нақшбандия Сулуки* — суфизм тариқати Боҳовуддин Нақшбандий (1318—1389) — асос солган оқим. Бу орден тарафдорлари дастлабки даврда таркидунёчилик ва фақирликни, барча мавжудотларга муҳаббат билан қараш мазмунидаги ғояларни тарғиб қилганлар, ўзлари ҳам фақирликда яшаганлар. Кейинчалик нақшбандийлик тариқатининг идеологиясида ўзгариш юз берган ва реакцион тус олган.

236-бет 29 *«Қомуси Аълом»* («Қомус ул-аълом») — 1888—1889 йилларда Истамбулда турк тилида нашр этилган 6 жилдан иборат унверсал энциклопедия. Унинг муҳаррири ва ношири Ш. Сомий. «Қомус ул-аълом»да ер курраси, мамлакатлар, дарёлар, олимлар, шоирлар ҳақида жумладан, Абу Бакр Хоразмий, Румий, Зебунисолар ҳақида ҳам мақолалар, маълумотлар берилган.

31 *«Мажолис ун-Нафоис»* («Нафислар мажлиси») — буюк шоир А. Навоийнинг асари бўлиб, у 1491 йилда ёзилган. Бу асар 8 «мажлис» (қисм)дан ташкил топган бўлиб, унда XV асрда Хуросон ва баъзи қўшни мамлакатларда яшаган шоирлар, маданият арбоблари таржимаи ҳоли ва адабий фаолиятига оид маълумотлар берилган туркий тилда ёзилган илк тазкиралардан биридир.

237-бет 7 *«Маснавий, Мавлавий Румий»* — бу ўринда шоир тасавуфининг йирик вакили Жалолиддин Румий (1207—1273)нинг 27000 байтдан ташкил топган «Маснавий Румий» асари بازارда тутнлаяпти.

31 *Аъмо* — бу ўринда кўзи ожиз маъносида.

238-бет 14 *Жаҳриялар* — бу ўринда овоз чиқариб зикр қилувчилар маъносида.

ТАРИХИЙ МУНОСАБАТЛАР

(238-бет)

Мақола биринчи марта «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналининг 1960 йил 2-сонида эълон қилинган. Унинг дастхати шоир шахсий архивида мавжуд. Томга Ғафур Ғуломнинг шахсий архивидаги текст асосий матн қилиб олинди.

Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 209—221-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (286—296-бетлар) қайта босилган.

239-бет 37 *Наршахий*, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Нар-

шахий (899—956) — машҳур тарихчи олим. У Бухоро-нинг Наршах қишлоғида туғилган. Наршахий бир қатор тарихий асарлар ёзган бўлса ҳам улар бизгача сақланмаган, фақат унинг 943—944 йилларда яратган «Тарихи Бухоро» («Бухоро тарихи») номли йирик аса-ри бизгача етиб келган.

- 240-бет 10 *Зи шоҳи Хито то ба шоҳи Хўтан...*— деб бошланадиган шеърини парчанинг мазмуни: Хитой шоҳидан то Хўтан шоҳигача чорлаб, кенгаш тузди. Санжоб Фарғона, че-гара ва мамлакат ичкарасидан, Чоч ва Кошғарнинг ҳар табақасидан кўплаб заррин камар паҳлавонлардан тоғ қазувчиларни келтирди. Улар пўлат тоғи кўчгандек кўзгалдилар.
- 14 *Чоч* — Тошкентнинг қадимги номи.
- 18 *Кушан империяси* — милодий I аср охири ва III аср бошларида ҳозирги Урта Осиёнинг катта қисми, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистонни (баъзи маъ-лумотларга кўра Синьцзянни ҳам) бирлаштирган қа-димги дунё қулдорлик давлати. Кушан империясига Кужула Кад физ исмли шахс асос солган.
- 29 *Буддизм* — буддо дини (ҳинчда термин) эрамиздан ол-динги VI аср охирида Шимолий Ҳиндистонда, Ти-бетда, Монголияда, Хитой, Бирма ва баъзи бошқа шарқ мамлакатларида кенг тарқалган динлардан биридир.
- 46 *Эллинистик санъат* — бу ўринда қадимги грек мада-нияти ва санъати назарда тутилаяпти.
- 241-бет 37 *Астрология* — Ой, юлдуз, қуёш каби осмон ёритқичла-рининг ҳолати ва ҳаракатига қараб фол очишдан ибор-ат, қадим замонда пайдо бўлган сохта таълимот.
- 242-бет 7 *Санскрит тили* — ҳинд-европа тиллари оиласига кирувчи қадимги ҳинд адабий тили. Бу тил милoddан аввал I асрда Шимолий Ҳиндистонда кенг тарқалган бўлиб, унда диний, фалсафий, бадний ва илмий адабиётлар яратилган. Ҳиндларнинг машҳур асарлари «Рамаяна» ва «Маҳабхарата» ҳам санскрит тилида ёзилган.
- 31 *Форобий* (тахаллуси; тўлиқ номи Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуг Тархон Форобий; 873—950) — Жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган мутафаккир, ўртаосиёлик машҳур, файласуф, энциклопедист олим. Шарқда уни «иккинчи муаллим» — Шарқ Аристотели деб юритилган. Олимнинг фалсафа ва унинг аниқ фан-лар билан боғлиқлигига, тилшунослик ва адабиётшу-носликка, санъат ва маданиятга, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва давлат системасига, таъбат илмига бағишланган бир қатор асарлари мавжуд.
- 33 *Жуғрофиюнлари* — бу ўринда географлари маъносида қўлланилган.
- 45 *«Бани одам аъзои як дигаранд»* — мисраси билан бош-ланувчи шеърнинг ўзбекча мисрама-мисра таржимаси қуйидагича: Ҳамма одамларнинг аъзолари бирдир, улар бир жавҳардан яратилгандир, агар тақдир у аъзо-лардан бирига дард (зиён) келтирса, бошқа аъзоларда қарор қолмайди (оғриқ уларда ҳам сезилади).
- 243-бет 11 *«Алф лайла ва лайла»* — бу ўринда қадимий машҳур араб халқ китоби «Минг бир кеча» назарда тутилаяпти.
- 43 *Низомий «к-оби ҳайвон рехт дар ҳарф...»* — мисраси билан бошланувчи шеърини парчанинг мазмуни: Низомий

сўзда тириклик сувини сочди, бутун умри шу сармоя билан ўтди. У ўз Ганжасидан беш хазина очди. Уша бешликка мен панжамни урсам, дейман. Баённи қўйида ширинроқ бошламоқчиманки, дostonга дoston билан жавоб берсам. Токи бирор муҳтарам ақл эгаси мени, Низомийнинг қандай ажойиб муносиб шоғирди экан, деса.

- 244-бет 7 «*Ҳар чандики пеш аз ин ду устод...*» — деб бошланувчи шеърини парчанинг мазмуни қўйидагичадир: Ҳар қолда илгари сўз мулкида баланд мартабали икки устод чиройли сўз бошлаб иккаласи ҳам суҳандонликда намуна кўрсатдилар. Ганжлик сўз гавҳарини сочувчи хазина, ҳиндистонлик ширинсўз тўти... Бири мўъжизалар авжида байроқ қадади. Иккинчиси Сомирийдек сеҳр намойиш этди. Мен ҳам белни боғлаб, тезюрар туяга миндим. Улардан кейинда қолсам ҳам, юзимда оёқларининг гарди қолса бўлгани.
- 15 *Сомирий* — диний афсонага кўра Мусо пайғамбар замонида сеҳру жоду билан сўзловчи бузоқ ясаган, шу билан одамларни Мусо эътиқодидан қайтармоқчи бўлган киши.
- 25 «*Ер аст калиди ганжи уммед*» — мисраси билан бошланувчи бу шеърини парчанинг мазмуни қўйидагичадир: Ер умид ганжининг калидидир. Ер абадий фароғат элчисидир. Борлиқнинг мақсуди ёрдан (дўстдан) бўлак яна нима бўлиши мумкин. Ёрдан бўлак яна қандай фойда (ташвиш), савдо бўлиши мумкин. Борлиқни бошланишидан то охиригача бирорта қуш ёр каби парвоз қилолмайди. Хусусан, Навоий дўстлик боғидаги вафо дарахтининг мевасидир. У лутф навосини чалса кўнгли синиқлар қалби шодланади. Бунинг ўрнини босадиган ҳеч қандай иш йўқ. Жаҳондаги жами дўстлар бу дўстни (ёрни) фидосидир.

САЛОМ, ҚАРДОШЛАРИМ

(247-бет)

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1960 йил 6 сентябрь сонида босилган бу мақола тексти томга асос қилиб олинди. Унинг қўлёзма тексти сақланмаган. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (297—298-бетлар) қайта нашр бўлган.

- 247-бет 10 *Қарағанда, Жезқазған* — Қозоғистон ССРдаги саноат шаҳарларининг номлари.
- 11 *Томди* — Ўзбекистон ССР, Қашқадарё областига қарашли жой номи.
- 13 *Олтой* — РСФСР таркибидаги ўлка. 1937 йил 28 сентябрда ташкил топган. Фарбий Сибирнинг жанубида. Обь дарёси юқори оқими ва унинг ирмоқлари Бия ва Катунь ҳавзаларида жойлашган.
- Қўстанай* — Қозоғистон ССРга қарашли область.
- 19 *Сайрам* — Ўрта Осиёдаги қадимий шаҳар бўлиб, ҳозирги ҚозССР территориясида жойлашган. Сайрам қадимий тарихий манбаларда (XI аср) «ал-Мадинаат ул байзо» («Оқ шаҳар») номи билан машҳур бўлганлиги уқдирилади.

- 31 «*Бовримиз қозоқ халқининг*» — бу ўринда «жигаримиз, туғишганимиз қозоқ халқининг» маъносида қўлланилган.
- 33 «*Бу адабиётнинг ўн Жамбул умрича умри бор*» — бу сатрларда машҳур қозоқ халқ оқини Жамбул Жаббоев (1846—1945)нинг салкам юз йил умр кўрганлигига ишора қилиниб, қозоқ халқ адабиётининг тарихи 1000 йилларга тенглиги айтилаяпти.
- 248-бет 1 *Муқанг* — *Мухтор оғай* — бу ўринда қозоқ совет ёзувчилари Собит Муқонов (1900—1973) ва Мухтор Аvezов (1897—1938) назарда тутилаяпти.
- 2 *Сакенг* — *Собит* — бу сатрларда қозоқ совет ёзувчиси, жамоат арбоби Сакен Сайфуллин (1894—1939) ва қозоқ совет ёзувчиси, жамоат арбоби Собит Муқонович Муқонов (1900—1973)ларга ишора қилинаяпти.
- Ғабекенг-Ғабит* — бу ўринда қозоқ совет ёзувчиси, жамоат арбоби Ғабит Маҳмудович Мусрепов (1902—1986)га ишора қилинаяпти.

ИПАК ЙУЛИ ЯНА ОЧИЛДИ

(248-бет)

Мақола биринчи дафъа «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1960 йил 8 октябрь сонида эълон қилинган. Томга газета тексти асос бўлди. Адиб архивида унинг газета тексти сақланган. Мақола 1958 йилда Тошкентда Оснѐ ва Африка ёзувчилари конференцияси бўлиб ўтганига икки йил тўлиши муносабати билан ёзилган эди. Ушбу мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий маколалар» (II том, 154—157-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (299—301-бетлар) қайта нашр этилган.

249-бет 12 *Синд ва Ганг* — Ҳиндистондаги машҳур дарёларга ишора қилинаяпти.

37 *Мухтор Аvezов* (Мухтор Чингизатов Аvezов, 1897—1961) — йирик қозоқ совет ёзувчиси ва олими. Унинг 20 дан ортиқ пьесалари нашр этилган («Тунги сарин», «Тош суянчиқ», «Абай» каби). М. Аvezов «Абай», «Туркистон шундай туғилган» каби асарлар ҳам яратган.

38 *Зулфия Исроилова* (1915 йилда туғилган) — ўзбек совет шоираси ва жамоат арбоби. Унинг «Ҳаёт варақлари», «Шеърлар», «Хулқар», «Ҳижрон кунларида», «Мен тонгни куйлайман», «Дугоналар билан суҳбат», «Салом Миср», «Висол», «Шалола», «Ўйлар» каби шеърний тўпламлари, «Сўроқлайди шоирни шеърим», «Қуёшли қалам», «Паранжили хотин билан учрашув» каби поэма, дoston ва очерклари нашр этилган.

ТОЛСТОЙ ВА ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЕТИ

(250-бет)

Мақола илк бор «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1960 йил 19 ноябрь сонида босилган. Томга ана шу газета тексти асосий матн сифатида олинди. Унинг қўлёзма ва машинка тексти сақланмаган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақо-

лалар», (I том, 221—228-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (302—308-бетлар) қайта чоп қилинган.

251-бет 8 *Н. П. Остроумов* (Николай Петрович; 1846—1930) — рус шарқшунос олими, Қозон Диний академиясида ўқиган. 1877 йилда Тошкентга кўчиб келган. 1879 йилдан халқ билим юрти инспектори, ўқитувчилар семинарияси директори, эрлар классик гимназияси директори, 1883—1917 йиллар давомида «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири лавозимларида ишлаган. У шарқшунос олим сифатида Маҳтумқули, Муқимий каби шоирларнинг асарларидан намуналарни ўз газетасида нашр эттирган. Н. П. Остроумовнинг «Сартлар» номли асари айниқса машҳур бўлган.

252-бет 4 «*Аланга*» — 1928—1930 йилларда Самарқандда бир ойда бир марта нашр этилган санъат ва адабиёт журна-ли. Ҳаммаси бўлиб, бу журналнинг 32 сони чоп этилган.

16 *Кибриё* — бу сатрда ўзбек совет ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг рафиқаси Кибриё Қаҳҳорова назарда тутиляпти.

ЧАШМА

(255-бет)

Л. Н. Толстойнинг вафотига 50 йил тўлиши муносабати билан ёзилган бу мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1960 йил 20 ноябрь сонидан эълон қилинган.

Адибнинг шахсий архивида унинг қўлёзма ёки машинка тексти учрамади. Томга газета тексти асосий матн сифатида олинди. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 157—158-бетлар) тўпламида қайта босилган.

ДЕМОКРАТ ШОИР

(255-бет)

Улуғ украин классиги, демократ шоири Т. Г. Шевченконинг вафотига 100 йил тўлиши муносабати билан ёзилган бу мақола биринчи марта «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1961 йил 10 март сонидан нашр этилган. Фафур Фуломнинг шахсий архивида унинг қўлёзма ёки машинка тексти сақланмаган.

Томга газета тексти асос бўлди. Мақола кейинчалик Фафур Фулом «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 158—159-бетлар) тўпламида қайтадан эълон қилинган.

КУРАШ ВА ДУСТЛИКНИНГ ЖАСУР КУЙЧИСИ

(256-бет)

Ёзувчи Абдулла Уразаев билан ҳамкорликда ёзилган бу мақола биринчи марта «Шарқ юлдузи» журналининг 1961 йил 4-сонидан эълон қилинган. Томга ҳам ана шу журнал тексти асос бўлди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг қўлёзма ва машинка тексти учрамади. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 228—247-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом,

«Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (309—328-бетлар) қайта нашр қилинган.

256-бет 34 *Қаюм Носирий* (тахаллуси; асл номи Фабдулқаюм Фабденносирович Носиров, 1825—1902) — татар ёзувчиси, олими ва маърифатпарвари. У биринчи бўлиб, 1871—1876 йилларда Қозонда рус-татар мактаби очиб, ўзи муаллимлик қилган, бир қатор дарсликлар тузган ва нашр эттирган. Ёзувчининг «Қозон татарларининг эътиқоди ва урф-одатлари», «Қозон татарларининг халқ адабиёти намуналари», «Қозон татарлари эртақларини бошқа халқлар эртақлари билан солиштириш» номли илмий рисолалари нашр этилган. Айниқса, унинг «Татар-рус луғати» асари машҳурдир.

35 *Мажид Ғофурий* (тахаллуси; асли исми Фабдулмажид Нурғонневич, 1880—1934) — бошқирд ва татар совет шоири. Бошқирд совет адабиётининг асосчиси. Бошқирдистон АССР халқ шоири. Унинг «Еш умрим», «Миллат муҳаббати» каби шеърӣ тўпламлари, «Сибирь темир йўли», «Ишчи» каби достонлари, В. И. Ленин хотирасига бағишланган «Қизил юлдуз» пьесаси, «Шоирнинг олтин конларида», «Турмуш босқичлари», «Бадном бўлганлар» каби қиссалари нашр этилган.

36 *Бердақ* (тахаллуси; асл исми Берди мурод Қарғабой ўғли, 1827—1900) — қорақалпоқ адабиёти асосчиси. Унинг «Аҳмоқ подшо», «Менга керак», «Омонгелди», «Айдосбий», «Эрназарбий», «Ез келарми», «Бўлган эмас» каби асарлари халқ орасида шуҳрат топган.

37 *Мирзо Фатали Охундов* (1812—1878) — озарбайжон ёзувчиси, маърифатпарвар, философ-материалист. Озарбайжон драматургиясига асос солган. Унинг «Пушкиннинг ўлнмига шарқ поэмаси», «Ҳикояти мусъе Жордан Ҳакими наботот ва дарвеш Мастали шоҳ жодукуни машҳур», «Ҳикояти мулла Иброҳим кимёгар», «Саргузашти вазири хони Ланкарон», «Ҳожи Қора», «Мурофия вакилларининг ҳикояти», «Алданмиш кавокиб» каби комедиялари, қиссалари нашр этилган. М. Охундов файласуф сифатида «Инглиз файласуфи Юмга жавоб», «Ҳиндистон шаҳзодаси Қамолддиндавланинг эрон шаҳзодаси Жалолиддавллага ёзган хати ва Жалолиддавланинг жавоби» каби асарлар яратган.

Наримонов, Наримон Кербобай Нажаф ўғли (1870—1925) — совет давлат ва партия арбоби, ёзувчи ва публицист. 1905 йилдан Коммунистик партия аъзоси. У РСДРП Программасини озарбайжон тилига таржима қилган. «Гуммет» газетасининг муҳаррири бўлган. Наримоновнинг «Жаҳолат», «Шамданбек», «Нодиршоҳ» каби драматик асарлари, «Баҳодир ва Сўна» номли реалистик романи чоп этилган. У 1918 йилдан то умрининг охиригача давлат раҳбарлик органларида ишлаган.

259-бет 12 «*Баён ул-ҳақ*» — чор ҳукумати вақтида татар тилида нашр қилиниб турган реакцион газета.

13 «*Юлдуз*» — ўша даврда чоп қилиниб турган либерал буржуа газетаси.

14 «*Султон номини олган сиртлонлар*» — бу ўринда турк султонига ишора қилинаёпти.

«*Аҳмаджон номли тўғма аҳмоқлар*» — бу ўринда Қозоннинг машҳур савдогари «Баён ул-ҳақ» газетасининг

- ношири, реакционер Аҳмад Сайдашев назарда тути-
япти.
- 15 *Гаспринский* — бу ўринда «Мусулмон иттифоқи» партиясининг раҳбарларидан бири, «Таржимон» газетасининг ношири, пантуркист Исмоил Гаспринский ҳақида гап кетаяпти.
Гасфурлар — бу ўринда чумчуқлар маъносида.
- 16 «*Дурново номли дураклар*» — бу ўринда чор ҳукумати полицияси департаментининг директори, 1905 йилда ички ишлар министри бўлган ва 1905 йил революциясини шафқатсизлик билан бостиришда фаоллик кўрсатган П. Н. Дурновога ишора қилинаёпти.
«*Каульбарс номли қонхўр йўлбарслар*»... — бу сатрларда чор ҳукумати хизматида бўлиб жуда катта мудҳиш ярамаслик ва иғворгарликлар қилган, қонхўрлиги билан машҳур бўлган чет эл жосуси назарда тутиляпти.
- 260-бет 16 «*Рус-япон уруши*» (1904—1905) — Узоқ Шарқда ҳукмронликни қўлга олиш учун Россия билан Япония ўртасида бошланган империалистик уруш. У Корея ва Хитойни бўлиб олишга ҳаракат қилган империалистик давлатлар ўртасидаги кураш натижасида келиб чиққан. Рус-япон уруши японлар ғалабаси билан тугалланган.
- 263-бет 16 *Муртадлар* — бу ўринда сотқинлар, хонлар маъносида ишлатилган.
Пантуркистлар — турк тилида сўзлашувчи барча халқларни Туркия қўл остида бирлаштириш ғоясини илгари сурган сиёсий оқим вакиллари.
Панисломистлар — XIX асрнинг охирида Яқин ва Урта Шарқдаги мусулмон мамлакатларида вужудга келган диний-сиёсий оқим вакиллари. Бу оқим вакиллари мусулмонларни миллати ва ижтимоий ҳолатидан қатъий назар ягона мусулмон давлатига (масалан, ҳалифалик типидagi) бирлаштириш ғоясини илгари сурганлар. Панисломистлар тарихда ўта реакцион роль ўйнаган. Бу оқим вакиллари Октябрь инқилобидан сўнг совет давлатига қарши кураш олиб борганлар.
- 264-бет 34 *Декадентлик* (французча сўз бўлиб инқироз, тушкунлик маъноларини англатади) — империализм даври буржуа санъати ва адабиётидаги тушкунлик кайфиятини ифодаловчи турли оқимларнинг умумий номи. Декадентлик оқимининг назарий асоси субъектив идеализм бўлиб, унда «Санъат санъат учун» назарияси ўз ифодасини топган. Бу оқим халқчилликка қарши халққа ёт, мазмунсиз санъатни, мистикани, фахшликни тарғиб этади.
- 265-бет 35 *Иқтибос* — бу ўринда олган, ўрганган маъносида иштилган.
- 266-бет 20 *Абдулҳамид Туркиясига* — бу сатрда Туркияни бошқарган мустабид султон Абдулҳамид II назарда тутиляпти. У подшолик қилган даврда Туркияда реакция ўзининг энг олий нуқтасига етган эди.
- 33 *Фас* — туркларнинг миллий бош кийими.
- 269-бет 25 *Абдулла Авлоний* (1878—1934) — ўзбек совет адаби ва педагоги. Унинг ижоди Октябрь инқилобидан анча аввал бошланган. У педагог сифатида «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий Гулистон ёхуд Ахлоқ» каби дарсликлар яратган, журналист сифатида

«Шухрат» газетасини нашр эттира бошлаган, бир қатор мактаблар очиб, ўзи ўқитувчилик қилган. А. Авлоний биринчи бўлиб, К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «Коммунистик партия Манифести»ни ўзбек тилига таржима қилган. У САГУнинг тил бўлими кафедрасида профессор сифатида бир қатор кадрлар тайёрлашга ўз ҳиссасини қўшган олимдир.

УСТОЗ БИЛАН УЧРАШУВ

(270-бет)

Мақола дастлаб «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1961 йил 17 июнь сонида босилган.

Томга газета тексти асосий матн сифатида олинди. Езувчининг шахсий архивида мақоланинг қўлёзма тексти учрамади.

Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 247—248-бетлар) ва Ғафур Ғулом, «Асарлар», ўн томлигининг VIII томида (327—328-бетлар) қайта чоп этилган.

270-бет 7 *Туйғун* (тахаллуси; асл исми Шукуржон Худойбердиев) — ўзбек совет шоири ва драматурги. Унинг «Учқунлар», «Вахш», «Эр йигит», «Ҳаёт дафтари», «Кўнгил томчиси» каби шеърӣ тўпламлари; «Номус», «Очилди», «Чин ўғил», «Қасос», «Муҳаббат», «Пилла ая», «Ҳикмат» каби ҳикоялар тўпламлари, дoston ва саҳна асарлари нашр этилган.

ТУГАНМАС ЧАШМА

(271-бет)

Мақола «Қизил Ўзбекистон» (1961 йил 19 ноябрь) газетасида босилган. Томга ҳам шу манба асос бўлди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг машинка тексти сақланган. Улуғ рус олими М. В. Ломоносовнинг туғилганига 250 йил тўлиши муносабати билан ёзилган бу мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 159—162-бетлар) ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (329—332-бетлар) қайта нашр этилган.

271-бет 12 *Питрак* — бу ўринда чаққон маъносиди.

30 *Двина йлқаси* — ҳозирги Латвия ССРдаги Даугавпилс шаҳрининг қадимги номи.

ШАРҚИМИЗНИНГ УЛҚАН ШОИРИГА

(273-бет)

Мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1961 йил 26 ноябрь сонидида чоп қилинган. Томга ҳам ана шу газета тексти асосий матнлик вазифасини ўтади. Адибнинг шахсий архивида унинг рус графикасида ёзилган дастхати сақланган. Мақола машҳур тожик совет шоири ва жамоат арбоби Мирзо Турсунзоданинг туғилганига 50 йил тўлиши муносабати билан ёзилган. Шоирнинг бу мақоласи кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 162—164-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (333—335-бетлар) қайта нашр этилган.

ТАЛАНТ ВА МАҲОРАТ

(275-бет)

Мақола дастлаб «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1962 йил 8 сентябрь сонида босилган. Томга шу манба асос бўлди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг газетадан олинган фотокопияси сақланган. Мақола кейинчалик Ғафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 381—383-бетлар) тўпламида ва Ғафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (336—338-бетлар) қайта нашр этилган.

275-бет 35 *Ҳусниддинни* — бу сатрларда Ғафур Фулом талантли шоир Ҳусниддин Шариповни (1933 йилда туғилган) назарда тутаяпти.

36 *Эркинни* — бу сатрда муаллиф ўзбек совет шоири Эркин Воҳидов (1936 йилда туғилган)га ишора қилапти.

44 *Саид Аҳмад* (тўлиқ номи Саидахмад Ҳусанхўжаев; 1920 йилда туғилган) — ўзбек совет ёзувчиси. Унинг «Тортиқ», «Эр юрак», «Фарғона ҳикоялари», «Чўл бургути» каби ҳикоялар тўплами, «Ҳукм» қиссаси, «Уфқ» трилогияси ва бир қатор сатирик ҳикоялар тўпламлари ҳамда «Келинлар қўзғолони» комедияси нашр этилган.

276-бет 2 *Худойберди Тўхтабоев* (1930 йилда туғилган) — ўзбек совет болалар ёзувчиси. Унинг «Шошқалоқ», «Фельетондан сўнг», «Сир очилди» каби қиссалари, «Сехрли қалпоқча», «Муҳаббат қўшиғи», «Сариқ девнинг ўлими», «Сариқ девни миниб» каби асарлари нашр этилган.

1962 ЙИЛДА

(277-бет)

Мақола биринчи марта «Шарқ юлдузи» журналининг 1962 йил 12-сонида босилган. Томга ана шу манба асос бўлди. Мақола «Шарқ юлдузи» журналининг «Адабий йилмиз анкетаси» саволларига жавоб тарзида ёзилган. Бу мақола кейинчалик Ғафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (339—340-бетлар) қайта нашр қилинган.

ДУСТИМНИ ЭСЛАЙМАН

(278-бет)

Машҳур эрон прогрессив шоири ва жамоат арбоби А. Лоҳутий туғилганига 75 йил тўлиши муносабати билан ёзилган бу мақола биринчи бор «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1962 йил 13 октябрь сонида босилган. Томга газета тексти асосий матн сифатида олинди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг қўлёзмаси учрамади.

Мақола кейинчалик Ғафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 169—170-бетлар) тўпламида ва Ғафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (341-бет) қайта нашр этилган.

278-бет 28 *Абулқосим Лоҳутий Аҳмадзода* (1887—1957) — форс-тожик шоири, тожик совет поэзиясининг асосчиларидан бири, 1905—1911 йиллар Эрон революциясининг актив иштирокчиси, «Бесутун» газетаси ва «Форс» журналини ташкил қилган раҳбарлардан. Лоҳутий Эрон инқилоби

бостирилгач, СССРга келган ва уни иккинчи ватани деб ҳисоблаган. Шоирнинг «Кремль достони», «Қизил шеърят», «Рубойлар», «Донбасс ғалабаси», «Дўстлик ва қардошлик», «Тожикистон», «Тож ва байроқ», «Таня ғалабаси» каби асарлари СССРда нашр этилган. Лоҳутий бир неча йил Тошкентда яшаб, унга ўзининг бир қатор шеърларини бағишлаган.

СОБИР ТОҲИРЗОДА БИЗНИНГ УИМИЗДА

(278-бет)

Мақола дастлаб Низомий номидаги Давлат Педагогика институти илмий асарлари (Тошкент, 1962 йил, IV китоб, 32-бет) тўпламида нашр этилган. Томга ҳам ана шу манба асос бўлди. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (1 том, 248—250-бетлар) тўпламида қайта чоп қилинган.

279-бет 10 *Фотиҳ Амирхон* (1886—1926) — татар ёзувчиси ва публицисти, журналисти. Унинг «Татар қизни», «Фатҳулла ҳазрати», «Ора йўлда», «Ешлар», «Болалар тарбияси», каби повесть ва драмалари чоп этилган. Ф. Амирхон «Ал-ислоҳ» газетасининг ташкилотчиларидан бири сифатида татар вақтли матбуотининг ривожига улкан ҳисса қўшган шахсдир.

11 *Аббос Саҳҳат* (1874—1918) — озарбайжон маърифатпарвар шоири ва адабий танқидчиси. Унинг «Хўжа Ҳофиз», «Шайх Саъдий», «Али ва Ойша», «Шоир, шеър париси ва шахарлик», «Ғарб қўёшлари» каби йирик асарлари нашр этилган. Аббос Саҳҳат таржимон сифатида Европа адибларининг бир қатор шеърларини ўз она тилисига таржима қилган.

Али Акбар Собир Тоҳирзода — (Собир тахаллуси; исми шарифи Мирза Алекпер Тоирзода; 1862—1911) — озарбайжон маърифатпарвар шоири. У айниқса ҳажвгўй адиб сифатида Кавказ ва Туркистонда машҳур бўлган Собирнинг «Мулла Насриддин» журнали саҳифаларида нашр этилган «Боку ишчиларига», «Экинчи», «Чида», «Интернационал» каби асарларида халқнинг революцион курашга чорлаган. Унинг «Хўп-хўпнома» шеърлар тўлами 1911 йилдан бошлаб қайта-қайта нашр этилган. Ўзбек шоирларидан Тавалло, Ажзий, Абдулла Авлоний, Мирмуҳсин Шермуҳамедов кабилар ижодиётига Собир жуда катта таъсир кўрсатган.

16 *Камий* (тахаллуси; тўлиқ исми шарифи Каримбек Шарифбек ўғли; 1864—1923) — ўзбек маърифатпарвар шоири. Фурқат ва Муқимийларнинг яқин дўсти ва адабий ёрда ҳамфикри. Унинг асарлари Улуғ Октябрь инқилобига чоп бўлган даврда тузилган, чоп этилган жуда кўп баёзлардан ўрин олган. Камийнинг Октябрь революцияси мадҳига, илмга, янги социалистик тузум истиқболига бағишланган бир қатор шеърлари бор.

40 «*Мулла Насриддин*» — ҳафтада бир марта нашр этилган озарбайжонча иллюстрацияли ҳажвий журнал. Бу журнал 1906 йилдан бошлаб йирик адиб Жалил Мамадқулизода раҳбарлигида Тбилисида чоп этила бошлаган. «Мулла Насриддин» 1905—1907 йиллар инқилоб ғояларини ташвиқ қилганлиги учун чор ҳукумати цензорлари томонидан бир неча бор таъқиқ этилган, жарима

солинган. Журнал Яқин ва Урта Шарқда, жумладан Туркистонда катта шуҳрат қозонган. Бу вақтли матбуот 1922—1931 йилларда Бокуда нашр этилган. Унинг саҳифаларида прогрессив озарбайжон, татар, ўзбек адибларининг асарлари нашр этилган.

ҚАЛБИМГА — ҚАРДОШЛАРИМГА

(280-бет)

Мақола дастлаб «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1962 йил 30 декабрь сониде босилган. Томга ана шу манба асос бўлди. Унинг қўлёзма ҳамда машинка тексти сақланмаган. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (342—345-бетлар) қайта нашр қилинган.

282-бет 32 *Мозорхон* — ҳозирги Хаста Имомнинг орқа томонидаги жой номи. Тошкентнинг С. Раҳимов райони территориясида.

33 *Бароқхон мадрасаси* — Тошкентнинг ҳозирги Октябрь райони территориясида, Москва меҳмонхонасининг ёнидаги бино бўлиб, XVI асрнинг 1-ярмида қурилган.

44 *Гурбахш Синх* — панжоб ёзувчиси. Унинг «Ражкумар Латика», «Севги ҳалқаси», «Шабнам», «Ҳаёт шарбати», «Абадий ёнувчи машъал», «Севги ҳикоялари» каби 35 дан ортиқ асарлари нашр этилган. Бу ёзувчи икки марта Тошкентда бўлган. У таржимон сифатида М. Горький, В. Гюго, У. Уитман, Т. Харди асарларини панжоб тилига таржима қилган. Г. Синхнинг бир қатор ҳикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

45 *Пабло Неруда* (тахаллуси, асли исми Нефтали Рикардо Рейес Басуальто; 1904—1973) — чили шоири ва жамоат арбоби. Унинг «Сталинградга муҳаббат қўшиғи», «Башарият қўшиғи», «Севги ҳақида 100 сонет», «Чили тошлари», «Жасорат ҳақида қўшиқ», «Қиёмат» каби дostonлари, эпик асарлари, шеърӣ тўпламлари нашр этилган. П. Неруда бир неча бор СССРда, жумладан Тошкентда ҳам бўлган.

283-бет 1 *Алексей Сурков* (1899—1983) — рус совет шоири ва жамоат арбоби. Унинг «Тарона», «Йўллар Фарбга олиб боради», «Солдат қалби», «Москва остонасида декабрь», «Ғалабани куйлайман», «Шарқ ва Фарб», «Давр садоси», «Бахт ўзи нима», «Инсоният ҳақида қўшиқлар» каби тўпламлари, мақолалар мажмуаси босилган.

4 *Галактион Табидзе* (1892—1959) — грузин совет шоири. Унинг «Жон Рид», «Артистик шеър», «Давр», «Революцион Грузия» каби поэма ва шеърӣ тўпламлари чоп этилган.

5 *Ираклий Абашидзе* (1909 йилда туғилган) — грузин совет шоири. Унинг «Қаҳрамон ҳақида қўшиқ», «Капитан Бухандзе», «Ярадорнинг қўшиғи», «Бранденбургга яқинлашаётганда», «Шота Руставели», «Юксак маҳорат учун» каби асарлари, илмий мақолалар тўплами нашр этилган.

(А. С. СЕРАФИМОВИЧ)

(283-бет)

Мақоланинг қўлёзма тексти Ғафур Ғуломнинг шахсий архивида сақланади. Мақола 1963 йил 19 январда М. Горький номидаги рус драма театрида А. С. Серафимовичнинг туғилганига 100 йил тўлиши муносабати билан Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ва ЎзССР Маданият министрлиги томонидан уюштирилган адабий кечада доклад сифатида ўқилган. Томга архив тексти асос қилиб олинди. Мақола дастлаб Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 173—174-бетлар) тўпламида нашр этилган.

283-бет 29 *Гладков* — бу ўринда рус совет ёзувчиси Федор Васильевич Гладков (1883—1958) — назарда тутилаяпти.

30 *Репин, Илья Ефимович* (1844—1930) — рус rassomi. «Бурлақлар Волга бўйида», «Запорожьеликлар турк султонига хат ёзишмоқда», «Тавбадан бош тортиш», «Иван Грозний ва унинг ўғли Иван» каби машҳур картиналар Репин мўйқаламига мансубдир.

Станиславский (аслида Алексеев), Константин Сергеевич (1863—1938) — совет актёри, режиссёр, педагог ва театр назариётчиси, СССР халқ артисти.

Немирович-Данченко, Владимир Иванович (1858—1953) — совет режиссёри, театр арбоби, педагог, ёзувчи, драматург, СССР халқ артисти.

Пришвин, Михаил Михайлович (1873—1954) — рус совет ёзувчиси. Унинг «Чўчимас қушлар ўлкасида», «Қола араб», «Баренда булоқлари», «Фацелия», «Осудар йўли», «Қуёш хазинаси», «Кашчей занжири» каби асарлари нашр этилган.

32 *Павлов* — бу ўринда совет физиолог, ҳайвонлар ва одам олий нерв фаолияти тўғрисидаги материалистик таълимот асосчиси, Россия ФА академиги Павлов Иван Петрович (1849—1936) назарда тутилаяпти.

33 *Тимирязев, Климент Аркадьевич* (1843—1920) — табиатунос-дарвинист, ўсимликлар физиологияси мактабининг асосчиси. Петербург ФА мухбир аъзоси.

34 *Жуковский* — бу ўринда ҳозирги замон гидромеханика ва аэромеханикасига асос солган рус олими, «рус авиациясининг отаси», Петербург ФА мухбир аъзоси Николай Егорович Жуковский (1847—1921) назарда тутилаяпти.

Циолковский Константин Эдуардович (1857—1935) — машҳур рус олими ва ихтирочиси. У аэродинамика ва ракета техникаси ҳамда планеталаро алоқалар назарияси бўйича жуда катта илмий иқтиролар, янгилıklar яратган шахс.

284-бет 15 «*Уша темир оқимларнинг шогирдидурлар*» — бу ўринда Ғафур Ғулом А. С. Серафимович ижодининг чўққиси бўлган ҳамда социалистик реализмнинг классик асари ҳисобланган «Темир оқим» романининг (1924) инқилобий жанглардан қаҳрамонона ўтган халқ оmmasининг умумлашган образларига ишора қилаяпти.

ДУСТЛИК ЧЕГАРА БИЛМАЙДИ

(284-бет)

Мақола илк бор «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1963 йил 31 январь соннда босилган.

Томга шу газета тексти асосий матн қилиб олинди.

Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақола-лар» (I том, 251—253-бетлар) тўпламида қайта нашр этилган.
284-бет 26 *Утағаси* — бу ўринда улуғи маъносида ишлатилган.
285-бет 15 *Айтисувлар* — айтишув, мушоиралар маъносида.

БУЮК РЕВОЛЮЦИЯ ҚУЙЧИСИ

(286-бет)

Мақола биринчи марта «Шарқ юлдузи» журнаlining 1963 йил 4-сонида эълон қилинган.

Томга журнал тексти асосий матн қилиб олинди. Ёзувчининг шахсий архивида унинг 5-бетлик машинка тексти сақланган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақоалар» (I том, 253—258-бетлар) ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ун томлигининг VIII томида (346—350-бетлар) қайта чоп этилган.

286-бет 10 *Демьян Бедний* (тахаллуси; асл исми Ефим Алексеевич Придворов; 1883—1945) — рус совет шоири. Унинг «Масаллар», «Ер», «Эрк ва ишчи қисмати ҳақида», «Бош кўча», «Зайнабнинг қасами», «Ғалаба байрами», «Жой», «Халқимга ишонаман» каби шеърий тўпламлари, дostonлари нашр этилган. Д. Беднийнинг бир қатор асарлари «Шеърлар, масаллар, поэмалар» номи билан ўзбек тилига ҳам таржима этилган.

41 *Херсон губернияси* — ҳозирги Украина ССРдаги жой номи.

287-бет 44 *Серафимович* (тахаллуси; асл фамилияси Александр Серафимович Попов; 1863—1949) — рус совет ёзувчиси. Унинг «Музликда», «Очерклар ва ҳикоялар», «Қум», «Оддий ҳаёт», «Чўлдаги шаҳар», «Темир оқим» каби қисса ва романлари нашр этилган.

288-бет 17 *Бальмонт* — бу ўринда символизм оқимининг марказий фигураларидан бири, шоир-декадент Константин Дмитриевич Бальмонт (1867—1942) — назарда тутилаяпти.

288-бет 17 *Мушклицсанд* — бу ўринда қийинлиги, огирлиги тан олинган маъносида.

32 *Шалапинга* — бу сатрларда машҳур рус хонандаси ва опера солисти, рус вокал санъатининг йирик вакили, РСФСР халқ артисти Фёдор Иванович Шалапин (1873—1938)га ишора қилинаяпти.

289-бет 16 *Шолохов, Михаил Александрович* (1905—1984) — рус совет ёзувчиси, СССР ФА академиги, Гражданлар уруши қатнашчиси. Унинг «Дон ҳикоялари», «Баҳорги дашт» каби тўплamlари босилган. М. Шолоховнинг «Тинч Дон» (4- китоб), «Очилган қўриқ», «Улар Ватан учун жанг қилдилар» каби романлари, «Инсон тақдир», «Донда», «Ҳарбий асирлар», «Жанубда», «Нафрат илми» каби асарлари СССР халқлари тилига, жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

У ҚУДРАТЛИ ХАЛҚИМИЗНИНГ УЛУҒ САФИДА

(289-бет)

Мақола дастлаб «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1963 йил 20 июль сонида босилган. Томга газетадаги шу мақола тексти асосий матн сифатида олинди. Ёзувчининг шахсий архивида унинг

қўлёзма тексти учрамади. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 258—259-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (351—252-бетлар) қайта нашр этилган.

289-бет 32 «Юз» томлик партиявий китоблари билан — бу ўринда Ғафур Ғулом В. В. Маяковскийнинг «Ҳайқириқ» асаридagi шу сатрларга ишора қиляпти.

290-бет 5 «Равия кўчирган шоирман» — бу сатрда ўрганганман, эргашганман маъносида қўлланилган.

«МУШТУМ» ҚИРҚҚА ҚИРДИ

(290-бет)

Мақола дастлаб «Муштум» журналининг 1963 йил 9-сонидa босилган. Томда ҳам шу манбага асосландик. Адибнинг шахсий архивида унинг машинка тексти сақланган. «Муштум» журналининг биринчи наشري чоп этилганига 40 йил тўлиши муносабати билан ёзилган бу мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 391—396-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (353—358-бетлар) қайта нашр қилинган.

291-бет 21 *Троцкийчилар* — марксизм-ленинизм ва халқаро коммунистик ҳаракатга душман бўлган ғоявий-сиёсий майда буржуа оқими вакиллари. Бу оқимнинг идеологи ва раҳбари Л. Д. Троцкий (Бронштейн, 1879—1940) дир.

22 *Оппортунистлар* — ишчилар синфининг ҳақиқий манфатларига қарши чиқувчи, ишчилар ҳаракатини буржуазия учун фойдали бўлган йўлга тортувчи назария ва практика вакиллари. Бу оқим XIX асрнинг II ярмида Европада пайдо бўлган.

292-бет 14 «Нурхон, Турсуноилар фожиаси» — бу сатрларда ўзбек совет санъатининг биринчи қадирғочларидан бўлган Нурхон Йўлдошхўжаева (1913—1929) ва артистка Турсуной Саидазимова (1911—1928)ларнинг фожиавий ўлимга ишора қилинаёпти.

24 *Абдулла Қодирий* (тахаллус — Жулқунбой; 1894—1940) — атоқли ўзбек совет ёзувчиси ва ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири, прозаик, сатирик, журналист ва моҳир таржимон. Унинг «Улоқда», «Жувонбоз», «Бахтсиз кув» каби ҳикоялари, пьесалари Октябрь инқилобигача бўлган даврда нашр этилган. А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» каби йирик роман ва повестлари, «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошўлат тажанг нима дейди» каби сатирик асарлари, бир қатор илмий мақолалари чоп қилинган. У таржимон сифатида рус ва жаҳон адабиёти намояндаларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

РУС ДУСТИМНИНГ МАДҲИЯСИ

(294-бет)

Мақола биринчи бор «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1963 йил 23 октябрь сонидa нашр қилинган.

Томга газета тексти асосий матн сифатида олинди. Муаллиф-

нинг шахсий архивида унинг қўлёзма ҳамда машинка тексти учрамади. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 259—261-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (359—360-бетлар) қайта чоп этилган.

295-бет 17 «Дружба народов» — СССР халқлари бадний адабиёти альманахи, 1939 йилда М. Горькийнинг фикрига асосан ташкил қилинган. У 1949 йилдан бошлаб бир йилда 6 марта нашр этиладиган журналга айлантирилган.

ОҒАМНИНГ ТУЙИ

(295-бет)

Мақола илк бор «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1964 йил 14 март сонида эълон қилинган. Томга газета тексти асос бўлди. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 261—264-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (361—364-бетлар) қайта нашр этилган. Адибнинг архивида ёзувчи Б. Кербобоев таваллудининг 70 йиллигига бағишланган бу мақоланинг газета тексти сақланган.

ШОНЛИ 40 ЙИЛ ИЧИДА

(298-бет)

Мақола илк дафъа «Шарқ юлдузи» журналининг 1964 йил 7-сонида босилган. Томга шу журнал асос қилиб олинди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг қўлёзма ҳамда машинка тексти учрамади. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 196-бет) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (365-бет) қайта нашр қилинган.

Журнал ҳайъати Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг ташкил этилганига 40 йил тўлиши муносабати билан бир қатор шонр ва ёзувчиларга, жумладан Ғафур Ғуломга ҳам «Адабиётимизнинг 40 йиллик ривожланиш йўлида, Сизнингча, энг муҳим момент нимадан иборат?» деган савол билан мурожаат этган эди. Мақола журналнинг ана шу саволига жавоб тарзида ёзилган.

ШАРҚНИНГ БУЮК ШОИРИ ВА МУТАФАККИРИ АБДУРАҲМОН ИБН АҲМАД ЖОМИЙ

(298-бет)

Мақола аслида машҳур форс-тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомийнинг 550 йиллик юбилейи муносабати билан 1964 йилнинг ноябрида Афғонистон пойтахти Кобулда ўтказилган халқаро анжуманда форс-тожик тилида қилинган докладнинг тексти бўлиб, у дастлаб Афғонистонда чоп этиладиган «Анис» газетасининг 1964 йил 24—29 ноябрь (1344 йил ҳижрий, 20, 21, 23, 24 ва 25 ражаб ойи) сонларида нашр қилинган. Шундан сўнг Ғафур Ғуломнинг бу мақоласи 1965 йилда (1344 йил ҳижрий) Кобулда чоп этилган «Нуриддин Абдураҳмон Жомий» номли илмий тўпламга ҳам киритилган. Мақола кейинчалик профессор Ботир Валихўжаев таржимасида «Шарқ назми осмонининг икки порлоқ кўёши» сарлавҳаси билан «Меросимизни ўрганамиз» рубри-

каси остида Самарқанд областининг «Ленни йўли» газетасида (1970 йил, 1 август) яна шу ном билан 1973 йилда Ғафур Ғулум, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 182—196-бетлар) тўпламида ҳамда Ғафур Ғулум, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (366—389-бетлар) «Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдураҳмон ибн Аҳмад Жомий» номи билан қайта нашр қилинган. Муаллифнинг шахсий архивида «Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдураҳмон ибн Аҳмад Жомий» мақоласининг «Шарқ назми осмонининг икки порлоқ қуёши» номи билан аталган рус графикасидаги қўлёзма тексти сақланган бўлиб, унинг охирида «Кобул, 1964 йил» санаси ёзилган. Яна шу мақоланинг Ғафур Ғулум томонидан ёзилган араб графикасидаги 26 саҳифалик тексти ҳам мавжуд. Томга шоир шахсий архивида сақланаётган ушбу мақоланинг ўзбекча вариант асосий матн сифатида олинди. Текстга аниқлик киритиш мақсадида мақолани тайёрлашда Ботир Валихўжаев томонидан қилинган таржимасидаги баъзи ўринларга ҳам суяндик.

299-бет 11 «*Ишқи ту дар вужудаму меҳри ту дар дилам*» — мисраси билан бошланувчи бу шеъринг парчанинг ўзбекча таржимаси қуйидагичадир: Ишқнинг вужудимга, меҳринг дилимга сут билан кирибдим, жон билан чиқади.

300-бет 29 «...айниқса шеърят соҳасида, форс тилининг ҳукмронлик мавқеи мустаҳкам эди» — ҳақиқатан ҳам ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида илм учун араб тили, шеърят учун форс тили, ҳарбийлик учун турк тили зарур, деган эътиқод кучли эди.

33 *Бадриддин Ҳилолий Астрободий* (1529 йилда ўлган) — машҳур форс-тожик шоири. Унинг 3 достони, 440 ғазали, 15 қитъа, 60 та рубоий, чистон ва соқийномадан ташкил топган девони ҳозиргача сақланиб қолган. Ҳилолийнинг «Шоҳ ва Дарвеш», «Сифотул-ошиқин», «Лайли ва Мажнун» каби дostonлари халқ орасида кенг ёйилган.

39 *Мавлоно Лutfий* (1366—1465) — ўзбек шоири ва мутафаккири. У ўзидан кейинги авлодларга жуда катта адабий мерос қолдирган. Лutfийнинг 4 минг мисрадан ташкил топган ўзбекча девони, катта ҳажмдаги «Гул ва Наврўз» достони бизгача сақланган. Шоир ўз даврининг етук таржимони сифатида Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини форсийдан ўзбекчага таржима қилган ҳамда 10 минг байтдан зиёдроқ ҳажмли «Зафарнома» номли дoston яратган. Шарқ адиблари, айниқса, А. Навоий ва Бобур Лutfий ижодига жуда юқори баҳо беришган.

41 *Амир шайхим Суҳайлий* (Амир Низомиддин Аҳмад Суҳайлий, 1512 йилда туғилган) — хуросонлик машҳур шоир, форс-ўзбек тилларида ижод этиб алоҳида-алоҳида форсча ва ўзбекча девон тузган, «Лайли ва Мажнун» номли дoston ҳам яратган. Суҳайлий ўзбек ва форс классик адабиётининг ривожига улкан ҳисса қўшган шоирдир.

Ҳожа Осафий (тахаллуси; номи Ҳожа Шамсиддин; XV асрнинг II ярми—1517) — шоир, форс-ўзбек тилларида ижод этган, девони мавжуд.

Мавлоно Биноий (тахаллуси) исми Камолиддин Али ибн Муҳаммад Сабз (1453—1512) — ўртаосиёлик машҳур шоир, мусиқашунос, тарихчи. Унинг «Шайбоний-

- нома, «Шаҳаншоҳнома», «Мажмуъ ал-ғаройиб», «Футуҳоти хоний», «Ҳикояти сафари Биноий» каби шеърӣ асарлари ҳамда учта катта шеърлар девони мавжуд.
- 45 *Зулмисонин* — икки тиллилик, бу ўринда ҳам форс, ҳам ўзбек тилларида бемалол ижод қилувчи маъносида.
- 301-бет 17 *«Малик ул-калом»* — бу ўринда моҳир сўз устаси маъносида.
- 37 *«Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад»* — мисраси билан бошланувчи бу форсча шеърӣ парчаннинг ўзбекча таржимаси шундайдир: Ошиқнинг дил ишқи Чин кофирига тушгандан кўра, унга монанд бераҳм ёмон қилиқларга тушгани яхши. Қуёш жавлон қилиб нур таратадиган баландликдан ерга соя тушадиган бўлса ҳайфдир. Сеннинг ишқинг меҳр билан нафратга қанча қуръа ташламасин, номимга нафратдан бўлак қуръа тушмагани маъқулдир. Ишқинг оташи қаерда барқ урса, ўша ернинг юзлаб ошиқлари шуъласи дин хирмонига ўт қўяди. Эгма қошинг бизга сажда учун меҳроб эди. Унга айбимиз билан баланд олий тахт тушди (яъни, маҳбубанинг қоши чимирилди). Ҳар лаҳза оҳ урганымда, бу ўқдан бахтсизлик сайёраси юксак осмонга тушади. Жомий гавҳар сочувчи лабларингдан сўз очганда кўзларидан этагингга қимматбаҳо дурлар тўкилади.
- 34 *«Хамсат ул-мутаҳаййирин»* («Беш ҳайрат») — Алишер Навоийнинг йирик асари бўлиб, 1493—1494 йилларда ёзилган. Китоб асосан Навоийнинг буюк шоир Абдураҳмон Жомий билан бўлган учрашувларига бағишланган бўлиб, Жомийнинг ҳаёти ва Навоийнинг ўзи ҳақида қимматли материаллар беради.
- 40 *Мутааддид девон* — бу ўринда бир қанча, кўп девон маъносида.
- 46 *Феҳраст битиб эрдилар* — бу жойда муқаддима, бош сўз, кириш сўз маъносида.
- 304-бет 7 *«Хазойин ул-маоний»* («Маънийлар хазинаси») — шарқда «Чор девон» номи билан шуҳрат топган бу асар А. Навоийнинг 1499 йилдан кейин яратилган асари бўлиб, у тўртта девонни ўз ичига қамраб олади. «Хазойин ул-маоний»даги ҳар бир девоннинг номи инсон умрининг муайян бир фаслини ифода этади. «Ғаройиб-ус-сиғар» («Ёшлик ғаройиботлари»), «Наводир-уш шабоб» («Йигитликнинг нодирликлари»), «Бадоеъул-васат» («Урта яшарликнинг нафисликлари») ва «Фавоид-ул-кибор» («Кексаликнинг фойдалари»). «Хазойин ул-маоний» шеърятнинг 16 хил жанрига мансуб бўлган уч мингдан ортиқ лирик шеърлардан ташкил топган.
- 32 *«Муҳокамат ул-луғатайн»* («Икки тил муҳокамаси») — Алишер Навоийнинг 1499 йилда яратган тилшуносликка оид йирик асарларидан бири. Буюк олим бу китобида ўзбек тилининг бойлиги ва қудратини XV асрнинг адабий тиллари қаторидан ўрин олишга лойиқ ва ҳақли эканлигини илмий жиҳатидан исботлаб берган.
- 34 *Авроқни* — варақларни (варақ сўзининг кўплиги).
- 46 *Ҳижрий 888 йили* — мелодий 1483/84 йилларга тўғри келади.
- 305-бет 23 *«Ераб, ин ғайрати ҳур-айнро»* — мисраси билан бошла-

нувчи шеърий парчаннинг ўзбекча таржимаси қуйидагича:
 чадир: Ё, раб бу гўзал йигит ҳамиятини, бу беҳишт
 урфлари шохидини ҳар қандай айғоқчининг дили кўзи-
 дан тавфиқни қабул этиб асрагин! Зотан, унга шижоат
 фазилати одатдир; шу жасурлигидан уни икки шер но-
 ми билан атайдилар. Бири дин йўлидаги худо шери
 (Али) бўлса, иккинчиси ҳар бир овга панжа урувчи
 шердир.

306-бет 1 «Ба тахсис он жавонмарде к-аш аз дер» — мисраси
 билан бошланувчи шеърий парчаннинг ўзбекча мазму-
 ни шундайдир: Хусусан, асл насабдан бу эр йигитки,
 номи ҳам шер устига шер бўлади. Мардлик ўрмонида
 у жасур, жаҳон ботирлари орасида шу туфайли номи
 қўш шердир. Бири даврон қалъасидан эшик очадиган
 бўлса, иккинчиси қулонларга панжа урувчидир. Муаммо
 айтиш расми билан ундан ном чиқариб оламан. Чунки,
 у эл ишончини қозонган. Бу пок бўлмаса ўткир фаҳм-
 лилик қаердан бўларди, гавҳар юзлаб қутнчаларда
 яширин. Унинг таъби шеърятда қилни қирқ ёради.
 Шеър битишда қамиш қаламининг нуки учи ўша қил-
 дан. Ана шу мушкин шеърларидан у дилларга тузоқ
 қўяди, шеърдан диллар комига лаззат бағишлайди.
 Ошиқ дили шундан бандга тушади. Гўзаллар лаби
 ўша шеърлар туфайли тотли бўлиб қолгандир. Унинг
 зикри билан бу равшан нафаслар юқоридан халққа
 инган нур тугаган мисол ниҳоясига етди. Рост, одами-
 мият қаерида унингдек маҳрамлик йўлини топганлар
 камдир.

30 Соқий, «Бидеҳ ин майи кўҳансол» — мисраси билан
 бошланувчи бу форсча шеърий парчаннинг ўзбекча мис-
 рама-мисра таржимаси қуйидагичадир: Эй соқий, менга
 ўша кўп йиллик майдан, дўстлар ичсалар бир-бирлари-
 га меҳру вафолари ошадиган, беқарорларни тинчлан-
 тирадиган, узилганларни туташтирадиган қизил майдан
 қуй. Ер агар ёри билан топншса, уларнинг ўсаётган
 ниҳоллари мева беради. Умид хазинасининг калиди ёр-
 дир. Доймий айш-ишрат илҳоми ёрдир. Тириклик мақ-
 сади, бу савдодан келадиган фойда ёрдан ўзга нима
 ҳам бўларди? Дунё яратилибдики, бирор қуш ҳам ёр-
 сиз парвоз қилмайди. Хуллас, ошнолик боғидаги вафо
 дарахти шоҳида Навоий туради. Яъни, у булбул каби
 лутф навосини куйлайди ва шикаста дилларни парва-
 риш қилади. Бундан ҳам ортиқ иш борми, жаҳон бар-
 ча ёрлари бу дўстга фидо бўлсин!

307-бет 13 «Ба турки забон нақше омад ажаб» — мисраси билан
 бошланувчи шеърий парчаннинг мазмуни қуйидагича-
 дир:

Туркий тилда ажойиб қўшиқ яратилди. У билан
 ҳатто ваҳимали жодунинг ҳам оғзи боғланди. Ёки ёз-
 ган қаламга чархдан офаринлар ёғилсин. Бу ёқимли
 қўшиқни шу калам яратди. Дарий назмда дурларини
 яратувчи форсий гавҳарлар, мени кечиринг! Бу ҳам
 дарий назмда бўлса, менга сўз айтишга мажол қол-
 масди. Ана шу фасоҳатли назм мезонида Низомий ким
 эдию. Хисрав ким эди? Навоий бошқа тилда нуқта айт-
 ди. Ақл ҳам буларнинг тафовутига боролмай қолди.
 Ажаб, сўз устоди! Сенинг таъбинг қаламинг очқичи
 билан сўз хазинасини очди.

- 37 «Хамса»ни жузвдондин — бу ўринда «Хамса»ни қисм-қисмлардан маъносида ишлатилган.
- 41 Сафинам — кема маъносида.
- 42 Ажзо — қисм, бўлак.
- 44 Мултафит — бу ўринда аҳамият бериб маъносида қўлланилган.
- 308-бет 19 «*Дидаме дийдори ол дилдори раъно кошки*» — мисраси билан бошланувчи бу икки мисранинг ўзбекча мазмун шундай:
У раъно дилдорнинг дийдорини кўрсам эди, кошки,
Унинг пойндаги тупроқдан дилни равшан этсам
эди, кошки.
- 309-бет 18 *Ҳақойиқ* — ҳақиқатлар.
19 *Маоний* — маънолар.
22 *Килки* — қамниш қалами маъносида.
23 *Умри муаббад* — абадий умр.
23 *Иктисоб* — касб қилиб маъносида.
24 *Ақолими жаҳонни* — бу ўринда дунё қитъаларини маъносида ишлатилапти.
29 *Жаҳони бегарон* — чексиз, ҳадсиз жаҳон.
32 *Луҷжаи заҳори* — тўлқинланувчи тўплами.
- 310-бет 20 «*Маҳбул-қулуб*» («Қўнғилларнинг севгани» бу асарни Алишер Навоий 1500 йилда ёзиб тугатган). «Маҳбул-қулуб» шоирнинг турмуш тажрибалари, кузатишлари ва адабий-сиёсий фаолиятини яқунловчи йирик асардир.
39 *Зоти бирла нуран ало нур* — бу ўринда А. Жомийнинг исми шарифга ишора қилинапти.
- 311-бет 41 *Иштиқор Жомий* — Жомий номи билан шуҳрат қозонган.
42 *Сулук* — йўл тутиш, равиш маъносида.
43 *Файёз* — лутф ва қарам қилувчи, файз берувчи.
45 *Етти ҳубоб* — бу ўринда етти иқлим маъносида берилган.
- 312-бет 4 *Камоҳий* — тўлиқ, моҳияти, бутун борича маъносида.
39 «*Э Хожа, маро зи лутфи худ парварди*» — мисраси билан бошланувчи рубойининг ўзбекча мазмуни қуйидагичадир: Эй Хожа, мени лутфинг билан ардоқладинг: Келтирганинг қўй думбасидан «семирдим». Думбани иштаҳа билан ебсан, орқалаб келганингни қорингда олиб кетибсан!
- 313-бет 21 «*То дур фитода сарам аз хоки дарахт*» — мисраси билан бошланувчи бу рубойининг мазмуни шундай: Бошим остонангдан узоқлашгандан буён ҳар куни бир номага ўз бошим дардларини битаман. Сендан нома келгунча беҳуд юраман. Сендан хат келмаса, хабарингни қаёқдан билай?
27 «*3-он дамки, фитад иттифоқи сафарат*» — деб бошланувчи рубойининг ўзбекча мисрама-мисра таржимаси қуйидагичадир: Сафарга кетган кунингдан буён, ҳар дам сени эслайман. Сен томонга қуш учса ёки шамол эсса, дардларимни ёзиб, нома юборгим келади.
- 314-бет 6 *Шикастамақол* — бу ўринда сўзлай олмай қолди, лол бўлиб қолди маъносида.
7 *Қарнлар* — узоқ муддат маъносида (асрлар маъносида).

- 10 *Мутааззир* — бу ўринда кечирим сўровчи, узр айтувчи маъносда.
- 16 *Мухаммад Солиҳ* (1455—1535) — ўзбек шоири, тарихчи ва давлат арбоби. У Ҳиротга келиб шоир ва мутафаккир А. Жомийдан таҳсил олган. М. Солиҳ бир неча йиллар давомида Темурийлардан Ҳусайн Бойқаро саройида, кейинроқ Шайбонийхон саройида хизматда бўлган. Унинг 8880 мисрадан ташкил топган «Шайбонийнома» достони бизгача сақланган. Шоирнинг шеърлари кейинги даврларда тузилган баёз ва тазкираларда учрайди.
- 31 «*Ин хужраи Жомий*» — деб бошланувчи битикнинг таржимаси қуйидагича: Жомийнинг қадамларидан бу хужра янада ҳурматли, табаррук бўлган.
- 40 *Фуломия матбааси* — Октябрь инқилобигача Тошкентда тошбосма усули билан маҳаллий тилда китоблар нашр этилган босмаҳонанинг номи. Бу босмаҳона 1908 йилда Фулом Халил Орифжонов томонидан Тошкентда очилган бўлиб, уни номи билан (Фуломия) юритила бошланган.
- 315-бет 22 *Бертельс, Евгений Эдуардович* (1890—1957) — совет шарқшунос олими. СССР ФА мухбир аъзоси. Ўзбекистон ФА фахрий аъзоси. Бертельс Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари маданияти, тили ва адабиётига оид 500 дан ортиқ илмий асарлар муаллифи, халқаро «Қомус ул-ислом»нинг нашри иштирокчиси. Унинг айниқса шарқ классикаларидан Низомий, Жомий ва Навоий ижодини ўрганишга қўшган ҳиссаси беқийёсдир.
- 27 *Порсо Шамсиев* (1897—1972) — ўзбек совет текстолог олими, навоийшунос. У А. Навоийнинг «Хамса», Бобурнинг «Бобурнома» (С. Мирзаев билан ҳамкорликда)сининг академик нашрини тайёрлаган. П. Шамсиев «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Муншаот», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Назм ул-жавоҳир», «Носойим ул-муҳаббат» (Навоий асарлари) каби бир қанча асарларнинг илмий-танқидий текстини ва Навоий асарларининг 15-томлигини нашрга тайёрлашда фаол иштирок этган.

ПУЛАТ ҚАЛАМ КУЙЧИЛАРИ

(316-бет)

Мақола дастлаб «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1965 йил 12 май сонида босилган. Томга ҳам шу манба асос бўлди. Езувчининг шахсий архивида унинг газета тексти сақланган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 404—410-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (390—396-бетлар) қайта нашр этилган.

316-бет 15 *ТЭЦлар* — иссиқлик электр марказлари.

26 *Федченко музиги* — СССР территориясидаги энг улкан тоғ водий музиги. Тожикистон ССРда, Помирнинг шимолӣ-ғарбида. Узунлиги 77 км, эни 2600 м, қалинлиги ўрта қисмида 1000 м зиёд.

28 *Езёвон* — Фарғона водийсининг марказий қисмидаги чўл бўлиб, у Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган воҳалари билан ўралган.

- 317-бет 26 «Разведкачи Иван Николаевичдан» — бу ўринда Совет Иттифоқи Қаҳрамони, совет разведкачиси Николай Иванович Кузнецов (партизанлик лақаби Грачев, 1911—1944)га ишора бор (Николай Иванович янглиш Иван Николаевич тарзда ёзилган).
- 27 «Етим боқиб ўстирган Розия кампиргача» — бу сатрда Улуғ Ватан уруши даврида Ўзбекистонга эвакуация қилинган етим болаларни ўз бағрига олган аёл ҳақида гап борапти.
- 46 *Муроқиблага борсам* — бу ўринда фикр юритсам, ўйласам, мушоҳада қилсам маъносида ишлатилган.
- 318-бет 16 *Акмал Икромов* (1898—1938) — совет партия ва давлат арбоби. Ўзбекистон Коммунистик партиясининг ташкилотчиларидан бири, 1918 йилдан Коммунистик партия аъзоси.
- 319-бет 17 «*Биз тонги ёзувчилар*» — Фафур Фулом бу ўринда биз Октябрь инқилоби тонги ёзувчилари — кекса ёзувчилар демоқчи.
- 320-бет 5 *Лаос* — Жануби-шарқий Осиёдаги давлат. Ҳиндихитой ярим оролида жойлашган. Хитой Халқ Республикаси, Вьетнам, Камбоджа, Таиланд ва Бирма билан чегарадош. Пойтахти Вьентьян шаҳри.
- 6 *Камбоджа* — Жануби-шарқий Осиёдаги давлат (Ҳиндихитой ярим оролига жойлашган). Пойтахти Пномпень шаҳри.
- 7 *Доминикана Республикаси* — Вест Индиядаги буржуа республикаси, Гаити оролининг шарқий қисмида жойлашган. Пойтахти — Санто-Доминго шаҳри.

УТҚИР САТИРА УСТАСИ

(320-бет)

Ўзбекистонда ўтказилган Украина адабиёти ва санъати декадаси муносабати билан ёзилган бу мақола илк бор «Шарқ юлдузи» журналининг 1965 йил 5-сонида эълон қилинган. Ёзувчининг шахсий архивида унинг қўлёзма ҳамда машинка нусхаси учрамади. Томга журнал тексти асосий матн сифатида қабул қилинди.

Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақола-лар» (II том, 202-бет) тўпламида қайта чоп этилган.

320-бет «*Крокодил*» — совет ҳажвий журнали. «Правда» газетасининг наشري. Бир ойда уч марта Москвада рус тилида нашр этилади. Унинг биринчи сони 1922 йилда «Рабочий» газетасига илова тарзида чиққан. «Крокодил» редакцияси ҳайъати публицист-сатирик адиблардан К. С. Еремеев, Д. Бедний, В. Маяковский, В. Катаев, М. Кольцов, И. Ильф, Е. Петров; Д. Моор, В. Дени, К. Ротов каби машҳур рассомлар бўлган. Журнал ўзининг ҳажвий ва юмористик асарлари, сатирик расмлари билан совет воқелигига ёт иллатлар, империалистик реакцияга қарши курашда ҳозир ҳам фаоллик кўрсатапти.

ҚУП ҚИРРАЛИ ИЖОДКОР

(321-бет)

Мақола даставвал «Шарқ юлдузи» журналининг 1965 йил, 8-со-

нида нашр этилган. Томга журнал тексти асосий матн сифатида олинди. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 410—413-бетлар) тўпламида қайта босилган.

АДАБИЙ ОИЛА

(323-бет)

Мақола дастлаб «Совет Ўзбекистони» (1965, 15 сентябрь) газетаси саҳифасида эълон қилинган. Томга газета тексти асосий манба бўлди. Адибнинг шахсий архивида унинг газета тексти мавжуд. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 203—204-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (339—400-бетлар) қайта нашр этилган. Мақола аслида «Совет Ўзбекистони» газетасида босилган. «Саида Зуннуова ва Саид Аҳмад ижодхонасида» деган адабиёт саҳифасига кириш сўз сифатида ёзилган эди.

324-бет 6 «*Жўяли маслаҳат*» — бу ўринда фойдали, нафи тегадиган маъқул маъносида қўлланилган.

МЕНИНГ ЯРИМ АСРЛИК ДЎСТИМ

(324-бет)

Мақола илк бор «Шарқ юлдузи» журналининг 1965 йил 9-сонидида чоп қилинган. Томга ана шу журнал тексти асосий матн сифатида олинди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг журнал тексти мавжуд. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 413—415-бетлар) ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (397—398-бетлар) қайта босилган.

325-бет 3 *Аллоф-ун* — буғдой (умуман ғалла) савдоси билан шуғулланувчи.

5 «*Минди-минди*» — болалар ўйини.

6 «*Қушим боши*» — болалар ўйинларидан бирининг номи. «*Ботмон-ботмон*» — бу ҳам болалар ўйинларидан бирининг номи.

«*Оқ теракми-кўк терак*» — ёш болалар ўйин-қўшиқларидан бирининг номи.

САНЪАТ ЖАВОҲИРЛАРИ

(326-бет)

Мақола дастлаб «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1965 йил 15 сентябрь сонидида босилган.

Томга газета тексти асосий матн қилиб олинди. Ёзувчи архивида унинг қўлёзма тексти учрамади. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 206—207-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (401—402-бетлар) қайта нашр этилган. Мақола МХАТ коллективининг Тошкентга гастролга келиши муносабати билан ёзилган.

326-бет 31 *Николай Погодин* (Николай Фёдорович Стукалов; 1900—1962) — рус совет драматурги. Унинг «*Қизил тонг*», «*Қизил новдалар*», «*Милтнқли киши*», «*Кремль соати*», «*Ўзбекистон қиличи*» (ўзбек шоирлари билан ҳамкор-

ликда), «Жамбул», «Кубань казаклари» каби асарлари нашр этилган. Погодиннинг «Милтиқли киши», «Кремль соати» каби пьесалари ўзбек тилига таржима қилинган ва саҳналаштирилган.

СУЯНГУДАЙ ТОҒЛАРИМ БОР

МИРМУҲСИН ҲАҚИДА

(326-бет)

Мақола дастлаб «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1965 йил 21 октябр сонида босилган. Томга газета тексти асосий матнлик вазифасини бажарди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг газета тексти сақланган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (403—404-бетлар) қайта нашр этилган.

327-бет 8 *Ҳамид* — бу ўринда ўзбек совет адиби Ҳамид Ғулом назарда тутиляпти.

Асқад — ўзбек совет ёзувчиси Асқад Мухтор (Мухторов Асқад; 1920 йилда туғилган) ҳақида фикр юритилаяпти.

Туроб — бу ўринда ўзбек совет шоири ва драматурги Туроб Тўла (тахаллуси; фамилияси Тўлахўжаев, 1918 йилда туғилган) назарда тутиляпти.

Рамз — бу ўринда ўзбек совет шоири ва драматурги Рамз Бобожон (Бобожонов Рамз, 1921 йилда туғилган) ҳақида фикр юритилаяпти.

9 *Шукрулло* (тахаллуси; асл исми Юсупов Шукрулло; 1921 йилда туғилган) — ўзбек совет шоири. Унинг «Биринчи дафтар», «Қалб қўшиқлари», «Коммунизм бўсағасида»; «Инсон ва яхшилик», «Юлдузлар», «Суянчиқ» каби шеърлар тўпламлари нашр этилган. Шукруллонинг «Тонг отар», «Россия», «Икки қоя», «Достонлар» каби китоблари билан бир қаторда «Жавоҳирлар сандиғи», «Тўйдан кейин томоша» каби асарларини халқимиз хурсандлик билан қутиб олган.

25 *Кўзанақ* — кўзга ўхшаш тешик.

39 *Дурбек* (XIV аср охири, XV аср бошлари) — ўзбек шоири, Балх шаҳрида яшаб ижод этган бу адибнинг 1409 йилда ёзилган «Юсуф ва Зулайҳо» достони бизгача сақланиб қолган.

БУЮК УСТОЗ

(328-бет)

Мақола биринчи марта «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1966 йил 12 февраль сонидан эълон қилинган. Томга шу манба асос бўлди. Адибнинг шахсий архивида унинг қўлёзма ёки машинка тексти сақланмаган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 104—109-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (406—410-бетлар) қайта нашр этилган.

329-бет 27 «*Фоний*» девони — («Девони Фоний») буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий (1441—1501)нинг форс-тожик тилида ёзган шеърларини жамлаб 1498 йилда тузган тўпламининг номи. Навоий форс-сожик тилидаги

шеърларини «Фоний» тахаллуси билан ижод этганлиги учун шу ном билан атаган. «Девони Фоний» 12 минг мисрадан ортиқ шеърдан ташкил топган бўлиб, ундаги ғазаллар тематик жиҳатдан Хусрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий ғазалларига шеърӣ жавоб тарзида ёзилган.

- 330-бет 44 **Фитрат** (тахаллуси; исми ва фамилияси Абдурауф Абдурахим ўғли, 1886—1937) — ўзбек ёзувчиси ва олими, профессор. Бухоро Коммунистик партияси Сийсий бюроси аъзоси. Адибнинг ижоди Октябрь инқилобидан анча аввал бошланган. Унинг «Қиёмат», «Бедил», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Абул Файзон», «Рўзилар», «Темур сағанаси», «Абомуслим», «Оғузхон» каби қисса ва драматик асарлари нашр этилган. Фитрат мураккаб ва зиддиятли ижодий эволюция йўлини босиб ўтган адибдир.
- 44 **Олим Шарафиддинов** (1903—1943) — ўзбек совет адабиётшуноси ва танқидчиси, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси. Унинг «Айн» тахаллуси билан ёзган илмий мақолалари, мактабларнинг юқори синфлари учун тузган дарслик ва программалари, «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси» каби йирик тадқиқотлар мавжуд.
- 44 **Отажон Ҳошим** (Ҳошимов Отажон, 1905—1938) — ўзбек совет адабиётшуноси ва жамоат арбоби. Отажон Ҳошимовнинг адабиётшунос сифатида яратган «Ўзбек шўро адабиётида» пролетариат дунёқарашини эгаллаш ҳамда чет таъсирлар билан кураш масаласи», «Ўзбек фольклори ҳақида», «Ёзувчи ва танқид», «Евгений Онегин» таржимаси тўғрисида» каби илмий асарлари ҳозир ҳам ўз қимматини сақлаб турибди. У таржимон сифатида марксизм-ленинизм классикларини ва А. С. Пушкиннинг баъзи асарларини ўзбек тилига таржима қилган.
- 45 **Абдурахмон Саъдий** (1889—1956) — машҳур ўзбек адабиётшуноси, филология фанлари доктори, профессор. Унинг «Адабиёт назарияси», «Татар тили грамматикаси», «Педагогикадан сабоқлар», «Татар тили ва адабиёти методикаси» каби илмий асарлари. «Яссавий ким эди», «Имом Ғаззолий» каби танқидий мақолалари мавжуд. А. Саъдий 350 босма листни ташкил қилган 150 дан ортиқ илмий мақолалар ёзган. Унинг яратган дарсликлари вульгар-социологик нуқсонлардан ҳоли бўлмаса-да, улар ўша вақтда адабиётимизнинг ривожини учун муҳим роль ўйнаган эди.
- 45 **Иззат Султонов** (Иззат Отахонович Султонов; 1910 йилда туғилган) — ўзбек совет адабиётшуноси ва драматурги, филология фанлари доктори, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси. И. Султонов йирик адабиётшунос олим сифатида «Адабиёт назарияси», «Ўзбек адабиёти масалалари», «Ўзбек совет адабиёти тарихи», «Навоийнинг қалб дафтари» каби монографиялар яратган, «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки», «Кўп миллатли совет адабиёти тарихи» (кўп томлик) китобларининг ёзилишида ва таҳрир қилинишида катта фаоллик кўрсатган. У драматург сифатида «Бургутнинг парвози», «Алишер Навоий» (Уйғун билан бирга), «Номаълум киши», «Имон» каби пьесалар ёзган.

45 *Воҳид Зоҳидов* (Зоҳидов Воҳид Йўлдошев, 1914—1983) — ўзбек совет адабиётшуноси, файласуф, публицист ёзувчи, жамоат арбоби. УЗФАНнинг академиги, фалсафа фанлари доктори. В. Зоҳидов адабиёт, фалсафа, тарих ва санъатнинг муҳим масалаларига оид бир қатор илмий асарлар яратган. Унинг «Ўзбек адабиёти тарихидан», «Алишер Навоийнинг ғоя ва образлари олам», «Улуғ шоир ижодининг қалби», «Доналор давраси» каби йирик тадқиқотлари ўзининг актуаллиги билан ажралиб туради. У рус ва қардош халқлар адабиётларининг ривожига ҳам муносиб ҳисса қўшган. Муаллифининг Низомий, Жомий, Пушкин, М. Ф. Охундов, Абай, Л. Толстой ҳақида яратган бир қатор илмий мақолалари мавжуд.

46 *Воҳид Абдуллаев* (1912—1985) — Ўзбекистон ФА ҳақиқий аъзоси, академик. У ўзбек адабиёти тарихи тадқиқотчиси сифатида «Навоний Самарқандда», «Муҳаммад Хоксор ва унинг «Мунтахаб ул-луғат китоби», «Ўзбек адабиёти тарихи» (II китоб, дарслик) каби илмий тадқиқотлар яратган.

Мақсуд Шайхзода (1908—1967) — ўзбек совет шоири ва олим. У 1928 йилда Озарбайжондан Тошкентга кўчиб келиб, умрнинг охиригача шу ерда яшаб ижод этган. Унинг «Лойиқ соқчи», «Ун шеър», «Ундошларим», «Ун икки», «Янги девон», «Учинчи китоб», «Жумҳурият», «Сайлов қўшиқлари» каби шеърӣ тўпламлари, «Лениннома», «Тупроқ ва ҳақ», «Чироғ», «Жанг ва қўшиқ», «Қураш нечун» каби дostonлари нашр этилган. Шоирнинг «Тошкентнома» номли лирик-фалсафӣ поэмаси, «Жалолиддин», «Мирзо Улуғбек» каби драматик асарлари халқ орасида катта шухрат топган.

Ҳоди Зариф (Зарифов Ҳоди Тиллаевич, 1905—1972) — ўзбек совет фольклористикасининг асосчиларидан бири, филология фанлари доктори. Ҳ. Зарифов халқ бахшиларидан ўнлаб машҳур дostonларни ёзиб олган, юзлаб эртақ, қўшиқ ва мақоллар, диалектологик ва этнографик материаллар, нодир адабий ёдгорлик ва ёдномалар, тарихий ҳужжатлар тўплаган. У «Ўзбек халқ ижоди» 35 томлигини тайёрлашда актив иштирок этган. Ҳ. Зарифов фаолиятида ўзбек эпоси проблемалари, халқ бахшиларининг адабий фаолияти, эпик репертуарининг ғоявий-бадиний мундарижаси, ўзбек фольклористикасининг асосий тараққиётини тадқиқ қилиш биринчи планда турган.

Ҳамид Сулаймонов (1910—1979) — ўзбек совет адабиётшуноси, филология фанлари доктори. Ҳ. Сулаймонов манбашунос олим сифатида Навоний ижодиётни бўйича тадқиқот ишлари олиб бориб, унинг «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-ниҳоя» каби девонларини тиклади, «Фарҳод ва Ширин» дostonи текстларини қиёсий ўрганди, ҳамда «Девони Фоний»нинг араб алифбосидаги илмий-танқидий текстини тузди. Унинг адабиёт тарихига (ғарб адабиётига ҳам) оид ўнлаб илмий мақолалари чоп қилинган.

Ғулом Каримов (1909 йилда туғилган) — ўзбек совет адабиётшуноси, филология фанлари доктори, профессор. У адабиётшунос сифатида «Ўзбек адабиёти тарихи»

- (III китоб, дарслик)ни ёзган. А. Навоий, Фурқат, Муқимий, Завқий, Ҳамид Олимжон каби адиблар ижодиёти ҳақида бир қатор илмий тадқиқотлар яратган.
- 7 **В. В. Бартольд** (Василий Владимирович, 1869—1930) — совет шарқшуноси, академик. У Яқин, Урта Шарқ, Марказий Осиё ва Араб халифалиги, ислом тарихи, турк, мўғул халқлари тарихи, филологияси, этнографияси, Афғонистон, Эрон, Закавказье ва Хитой тарихига оид 700 га яқин илмий асар яратган. Бартольднинг «Етти сув тарихи очерклари», «Мўғуллар истилоси даврида Туркистон», «Туркистоннинг суғорилиши тарихи», «Улугбек ва унинг даври», «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт», «Туркман халқи тарихидан очерклар», «Турк-мўғул халқлари тарихи» каби йирик асарлари шулар жумласидан. У жаҳон миқёсидаги «Ислом энциклопедияси»да 246 та мақоласи билан иштирок этган.
- 8 **А. Н. Самойлович** (Александр Николаевич Самойлович; 1880—1938) — совет туркшунос олим. СССР ФА академиги. У ўзбек тили адабиёти, тарихи, этнографиясига оид юздан ортиқ илмий асар яратган. А. Н. Самойлович адабиётшунос олим сифатида ўзбек адабиётидаги «нома» жанрини тадқиқ қилиб, «Муҳаббатнома», «Таашуқнома», «Хоразмнома», «Шайбонийнома» каби асарлардан намуналар нашр эттирди, Навоий, Лутфий, Амриий каби шоирлар ижодига оид илмий мақолалар ёзди. У кейинроқ Лутфий, Навоий, Амриий туюқларини чуқур ўрганиб, улар ҳақида монографиялар чоп эттирди.
- 9 **А. К. Боровков** (Александр Константинович; 1904—1962) — совет туркшунос ва шарқшуноси. У ўзбек халқининг ҳаётини, тили ва оғзаки бадиий ижодини чуқур ўрганиб, «Ўзбек болаларининг ўйини», «Дорбоз» каби асарларини яратган. Ўзбек алифбоси имлосини ишлаб чиқишда, дарслик ва қўлланмалар тузишда фалол иштирок этган. Унинг «Ўзбек тили грамматикаси қисқача очерклари», «Шарқ тиллари тарихи ва грамматикаси масалалари» каби илмий ишлари нашр қилинган. «Русча-ўзбекча лугат» (1950—1955) унинг раҳбарлигида яратилган.
- 10 **С. Е. Малов** (Сергей Ефимович; 1880—1957) — совет туркшунос олим, СССР ФА мухбир аъзоси. У қадимги ва ҳозирги замон туркий тиллар, фольклор, этнография ва туркий халқлар тарихи бўйича йирик мутахассисдир. С. Е. Малов «Лобнор тили», «Қадимги туркий ёзув ёдгорликлари», «Сариқ уйғурлар тили» (В. В. Радлов билан бирга), «Туркларнинг Енисей ёзуви», «Игорь жангномаси» асаридаги туркий сўзлар» каби йирик илмий монографиялар яратган.
- 11 **Н. Ю. Якубовский** (Александр Юрьевич; 1886—1953) — совет шарқшуноси, СССР ФА мухбир аъзоси. Тожикистон ФА академиги. Ўзбекистон ССР ва Тожикистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби.
- 12 **А. А. Семёнов** (Александр Александрович; 1873—1958) — совет шарқшунос олим. Тожикистон ФА академиги. Унинг илмий ишлари асосан Шарқ тарихи, этнографияси ва археологиясига бағишланган. Муаллифнинг Жомий, Навоий, Дарвеш Али Чангйининг ҳаё-

ти ва ижодига онд илмий асарлари ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган.

- 18 *Ҳамид Арасли Муҳаммад тағи ўғли* (1909—1983) — озарбайжон совет адабиётшуноси, Озарбайжон ССР ФА академиги. ЎзССРда хизмат кўрсатган фан арбоби. Унинг «Қадим адабиёт», «XVII—XVIII асрлар озарбайжон адабиёти тарихи» (дарсликлар), «Китоби Дада Қўрқуд», «Қўрўғли» (илмий мақолалар), «Ашуғ ижодиёти» (монография) каби асарлари нашр этилган. Унинг, айниқса, А. Навоий ижодиёти ҳақидаги тадқиқотлари диққатга моликдир.
- 23 *А. Мирзоев* (Абдулгани Муҳамедович; 1908—1976) — тожик совет шарқшуноси, филология фанлари доктори. Тожикистон ФА академиги. А. Мирзоев олим сифатида «Бинойи», «Рудакий ва X—XV асрларда ғазал тараққиёти», «Абу Абдулла Рудакий» каби йирик монографиялар яратган, шарқ классиклари тадқиқотига бағишланган ўнлаб илмий мақолалар ёзган олимдир.

АБАДИЙ БИРГАМИЗ

(332-бет)

Мақола дастлаб «Шарқ юлдузи» журнаlining 1966 йил 5-сонида эълон қилинган. Томга журнал тексти асосий матнлик ролини ўтади. Ёзувчининг шахсий архивида унинг машинка тексти сақланган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 277—281-бетлар) тўпلامда қайта нашр этилган.

- 332-бет 44 *Тўхтасин Жалилов* (1895—1966) — машҳур ўзбек бастакори ҳамда ўзбек музика драма жанри асосчиларидан, ЎзССР халқ артисти.
- 333-бет 18 *Юпитер* — бу ўринда қуёш системасининг бешинчи планетаси назарда тутиляпти.
- 26 *Девор-дармиён* — бу сўз тожикча бўлиб, ён қўшни — девор қўшни маъносида ишлатилган.
- 334-бет 19 *Пётр Устинович Бровка* (1905 йилда туғилган) — белорус совет шоири, БССР халқ шоири, БССР ФА академиги. Унинг «Қаҳрамоннинг ҳаёт йўли», «Кунлар ўтаётир», «Дарёлар туташганда» каби асарлари чоп этилган.
- 20 *Иван Антонович Бриль* (1917 йилда туғилган) — белорус совет ёзувчиси. Унинг «Неман казаклари», «Чегара», «Заболотьеда тонг отмоқда», «Қушлар ва инлар», «Азиз дўстимсан» каби ҳикоялар, қиссалар тўпلامлари, романлари нашр этилган.
- Пимен Емельянович Панченко* (1917 йилда туғилган) — белорус совет шоири, БССР халқ шоири. Унинг «Ишонч», «Жанг йўли», «Узоқ станциялар», «Қасамёд», «Кенг жаҳон», «Саёҳат ва муҳаббат китоби» каби асарлари нашр этилган.
- 37 *Иброҳим Раҳим* (1916 йилда туғилган) — ўзбек совет ёзувчиси, драматург. ЎзССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби. Унинг «Сен туғилган кун», «Мангулик қўшиғи», «Ихлос», «Чин муҳаббат», «Тинимсиз шаҳар», «Зангори олов кишилари», «Қалбингда қуёш», «Фарҳоднинг жасорати» каби очерк ва қиссалари, роман ва драмалари нашр этилган.

Назармат (Назармат Эгамназаров; 1917 йилда туғилган) — ўзбек совет шоири, журналист. Унинг «Ёшлик завқи», «Ватан ишқи», «Яшил далалар», «Сир бўйи — нур бўйи», «Тоғдаги гулханлар», «Най садоси», «Мангу олов», «Юракдаги ўқ» каби шеърйй тўпламлари, «Достонлари», «Сайёд жасорати» номли қиссаси нашр этилган. У таржимон сифатида бир қатор тожик шоирларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

- Адҳам Раҳмат** (1909 йилда туғилган) — ўзбек совет болалар ёзувчиси. Унинг «Бахтли ёшлик», «Автоматчилар қўшиғи», «Соғиниш соатлари», «Шинель», «Шеър ва эртаклар», «Коммунизм тонги», «Ҳайвонот боғида» каби тўпламлари, «Улмас қаҳрамон» номли пьесаси, «Жанговар лавҳалар» очерклар тўплами нашр этилган.
- 38 **Султон Жўра** (1910—1943) — ўзбек совет шоири. БССР Гомель область Лоев район Козероги қишлоғини фашистлардан озод қилишда ҳалок бўлган. Унинг «Фидокор», «Москва», «Ҳаворанг гилам», «Ёмғирдан сўнг», «Шеърлар» номли тўпламлари, «Зангори гилам», «Қалдирғоч», «Қарим ва Қундуз», «Бруно» каби сюжетли асарлари нашр этилган. Болалар учун «Ҳарфлар парадн», «Тиниш белгилар мажлиси», «Ой нечта», «Чўнтак», «Елғончи», «Соғинчли салом» каби асарларни ёзган. Султон Жўра Улуғ Ватан уруши даврида «Ирода», «Ленин шаҳри», «Пулемётчи овози», «Найзамиз», «Чавандоз» каби асарлар яратган.

ОЛТОЙ ИЖОДИ ҲАҚИДА

(335-бет)

Мақсуд Шайхзода билан биргаликда ёзилган бу мақола дастлаб шоир Олтойнинг 1967 йилда Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида нашр этилган «Армуғон» шеърлар тўпламида сўз боши сифатида берилган.

Фафур Фуломнинг шахсий архивида унинг 5 саҳифали қўлёзма ва машинка тексти сақланади.

Текст охирида: «Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода 5—15-бетлар, 15 май, 1966 йил» деб ёзилган.

Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 207—212-бетлар) тўпламида қайта нашр этилган.

336-бет 21 **НЭПманлар** — бу ўринда Коммунистик партия ва Совет давлатининг капитализмдан социализмга ўтиш даврида вақтинча қўллаган Янги иқтисодий сиёсат (Новая экономическая политика) даврида жонланиб қолган қулоқлар, ёт унсурлар, буржуа вакиллари назарда тутилаяпти.

28 Чўлпон ижоди ҳақидаги сўнгги илмий текширишлар Фафур Фуломнинг бу фикрларини нотўғри эканлигини кўрсатди.

40 Бу шеър Олтойнинг «Ер юлдузлари» тўпламидан (26—27-бетлар) олинган.

338-бет 21 **«Футуризм усули»** — бу ўринда XX аср аввалларида Европада пайдо бўлган, адабиёт ва санъатда реализмни, шунингдек, маданий меросни инкор этиб, улар ўрнига гўё замонага мос келадиган янги услуб яратмоқчи бўлган формалистик оқим назарда тутилаяпти.

РУБОИЙЛАР

(339-бет)

Мақола энг аввал «Шарқ юлдузи» журналининг 1966 йил 10-соннда чоп этилган.

Томга журнал тексти асосий матн қилиб олинди. Архивда унинг қўлёзма ва машинка тексти сақланмаган. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 415—420-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (411—415-бетлар) қайта нашр қилинган. Мақола аслида Р. Бобожоннинг Ғафур Ғулом номидаги Бадний адабиёт нашриёти томонидан 1966 йилда босилиб чиқарилган «Рубойилар» тўплами учун ёзилган сўзбошидир.

339-бет 31 «Гулёр», «Суворий» — ўзбек халқининг қувноқ куйларининг номлари.

340-бет 36 Хайём (Умар ал-Хайём Нишопурий, тўлиқ номи Ғиёсиддин Абдулфатҳ Умар ибн Иброҳим; 1048—1128) — форс-тожик шоири, философ ва математиги. У олим сифатида «Алгебра ва ал-муқобала исботлари ҳақида рисола», «Арифметиканинг қийинчиликлари» каби рисолалар, файласуф сифатида «Қоинот ва унинг вазифалари ҳақида рисола», «Борлиқ ҳақида рисола» каби асарлар яратди. Ибн Синонинг «Хутба» асарини арабчадан форс тилига таржима қилди, астроном сифатида 1079 йилда эрон Қуёш календарини жуда аниқ ислоҳ қилди. Умар Хайём шоир сифатида жаҳоншумул таҳсинга сазовор бўлган 400 дан ортиқ рубойилар яратган.

341-бет 1 Салмон Савожий — Жалолиддин (1300—1375) — форс-тожик шоири. С. Савожий шарқ адабиётида ўзининг қасидалари билан шуҳрат қозонган. Унинг «Соқийнома», «Фироқнома» каби маснавийлари бор. Бу шоир Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонига жавоб тариқасида ўзининг машҳур «Жамшид ва Хуршид» номи романтик фоживий достонини яратган.

341-бет 20 «Гўрўғли Султон» эпоси — бу ўринда «Гўр ўғли» цикли достонлари назарда тутилаяпти.

26 Ижодий нақдиналар — бу ўринда ёзиб тугатилган бадний асарлар маъносида.

27 «Баримта» — бу ўринда скидка маъносида.

ЯНГИ ПАРВОЗЛАР САРИ

(342-бет)

Мақола илк бор «Совет Ўзбекистони» газетасида (1966 йил 12 июнь) босилган. Томга шу манба асос бўлди. Адибнинг архивида унинг тексти учрамади. Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 420—427-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (416—422-бетлар) қайта нашр этилган.

«Совет Ўзбекистони» газетаси редакцияси мақолага шу сўзларни илова қилган:

«Оташин сўз санъаткори, публицист-журналист Ғафур Ғулом яқинда редакциямизда бўлиб, ушбу мақолани тайёрлаганлигини, лекин ҳали ундан кўнгли тўлмаганлиги учун яна бир оз ишламоқ-

чи эканлигини билдирган эди. Лекин касаллик ва бевақт ўлим бунга имкон бермади.

Редакция ушбу мақолани дастлабки ҳолида босади.

345-бет 4 *Қорафта халқимиз* — бу ўринда кўпни кўрган, тажрибали маъносиди.

34 *Аҳмад Шораҳмедов* (1900—1978) — ўзбек совет журналисти, ёзувчи. УзССРда хизмат кўрсатган маданият ходими. А. Шораҳмедов ёзувчи Ҳабиб Нуъмонов билан ҳамкорликда 2 китобдан иборат «Ота» тарихий романини ёзган. Бу асарда Ўзбекистон ССРнинг биринчи президенти Й. Охунбобоев фаолияти бадний лавҳалар орқали ҳикоя қилинган.

38 *Мирзақалон Исмоилий* (1908—1986) — ўзбек совет ёзувчиси ва таржимони. Унинг «8 Март хотин-қизлар озодлиги», «Биз енгамиз», «Кенг майдонлар», «Фарғона тонг отгунча» (икки китоб), «Инсон ҳусни», «Одамийлик қиссаси» каби пьеса, киносценарий, роман ва қиссалари нашр этилган. М. Исмоилий жаҳон ва рус классикларининг 200 дан ортиқ асарини ўзбек тилига таржима қилган. М. Ю. Лермонтовнинг «Замонамиз қаҳрамонлари», Л. Н. Толстойнинг «Тирилиш», Э. Л. Войничнинг «Сўна», Ж. Верннинг «Сирли орол» каби асарларининг ўзбекчага ағдарилган вариантлари шулар жумласидандир.

39 *Одил Ғафуров* (1926 йилда туғилган) — ўзбек совет ёзувчиси. Унинг «Тенгдошлар», «Дастлабки қадам», «Икки муҳаббат», «Тилла узук», «Муқаддас», «Эр бошига иш тушса», «Қанот жуфт бўлади». «Улуғбек хазинаси», «Дилбарим», «Излайман», «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» каби пьеса, қисса ва романлари нашр этилган. Ҳозир О. Ғафуров ижодининг гуллаган вақти. У Ойбек, Ғ. Ғуллом, Ҳ. Олимжон каби йирик ўзбек совет адиблари ижодига бағишланган адабий портретлар ва бир қатор адабий-танқидий мақолалар муаллифи ҳамдир.

40 *Пиримқул Қодиров* (1928 йилда туғилган) — ўзбек совет ёзувчиси ва олими. Унинг «Студентлар», «Ҳикоялар», «Жон ширин», «Уч илдиш», «Юракдаги қуёш», «Қадрим», «Қора кўзлар», «Олмос камар», «Эрк», «Мерос», «Юлдузли тунлар» каби китоблари нашр этилган. У таржимон сифатида Л. Толстой, К. Федин, П. Толис, Х. Деряевларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Олим сифатида «Тил ва дил», «Халқ тили ва реалистик проза» каби монографик тадқиқотлари чоп этилган.

43 *Гулчеҳраларимизнинг* — бу ўринда ўзбек совет шоирлари Гулчеҳра Нуриллаева ва Гулчеҳра Жўраеваларга ишора қилинапти.

346-бет 1 *Миртемир* (Турсунов Миртемир; 1910—1978) — ўзбек совет шоири ва таржимони. Унинг «Шуълалар қўйнида», «Зафар», «Қайнашлар», «Бонг», «Владимир Ильич Ленин», «1917», «Дийдор» ва «Ленин ва Ражаббобо», «Қорақалпоқ дафтари», «Шеърлар» каби тўплам ва поэмалари, драматик қиссалари нашр этилган. Миртемир таржимон сифатида М. Н. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди», Ш. Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» (Шайхзода билан бирга), А. С. Пушкиннинг «Руслан ва Людмила», «Савдогар

Калашников ҳақида қисса» ҳамда қирғиз халқининг машҳур эпоси «Манас»ни ўзбек тилига таржима қилган.

АБДУЛЛА ТУҚАЙ БИЗНИНГ ҲАМ ШОИРИМИЗ

(347-бет)

Мақола дастлаб Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 288—295-бетлар) тўпламида нашр этилган.

Томга шу манба асос бўлди.

Ёзувчининг шахсий архивида мақоланинг қўлёзма ёки машина тексти учрамади.

347 бет 37 *Илитмаси* — бу сатрда боғлиқлиги маъносида қўлланилган.

348-бет 37 *Абдулла Бадрий* (1893—1936) — ўзбек ёзувчиси, драматурги, актёри. Унинг ижоди Октябрь инқилобидан аввал бошланган. А. Бадрий 1914—1916 йиллар давомида «Жувонмарг», «Ахмоқ» номли драматик асарларини ёзиб, нашр эттирган. Адиб кейинчалик «Угай ота», «Бойбаачча», «Номоз ўғри» (1920) каби пьесалар яратган ва ўзи саҳналаштирган.

44 *Халил Галиевич Абжалилов* (1896 йилда туғилган) — татар совет актёри, СССР халқ артисти, жамоат арбоби. У 1920—1923 йиллар давомида Тошкент, Бухоро ва Хивада ўзбек театрлари тузишда қатнашган, 1924—1927 йилларда ўзбек киностудияси фильмларида қатнашган.

349-бет 22 *Мирмуҳсин Шермуҳамедов* — бу ўринда биринчи ўзбек романи «Бефарзанд Очилдибой»нинг муаллифи, биринчи ўзбек коммунист журналисти, гражданлар урушининг актив қатнашчиси, Туркистон большевиклар партияси ва ҳукуматининг органи — «Иштирокиюн» газетасининг бош муҳаррири, ёзувчи, шоир ва драматург Мирмуҳсин Шермуҳамедов (1895—1929) ҳақида фикр юритилапти.

ДРАМАТУРГ КУПМИ, ШОИР?

(352-бет)

Мақола дастлаб «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1967 йил 8 июль сониде босилган.

Томга ана шу газета тексти асосий матн сифатида олинди.

Адибнинг шахсий архивида унинг қўлёзма тексти сақланмаган.

Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 304—306-бетлар) тўпламида қайта нашр этилган.

353-бет 12 *Чобуқдастлигимдан* — чаққонлигимдан маъносида.

33 *Сифориш* — заказ маъносида.

ОЧЕРҚЛАР, ПОРТРЕТЛАР

БИР САНЪАТКОР КОМИК, ИЖОДЧИ АКТЁР ХОТИРАСИ

(357-бет)

Бу портрет-мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасининг

1935 йил 5 март сонида босилган. Томга шу манба асос бўлди. Муаллифнинг шахсий архивида унинг қўлёзма тексти мавжуд эмас. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (428—531-бетлар) қайта нашр этилган.

358-бет 4 *Ҳожи Сиддиқ Исломов* (1893—1933) — илк ўзбек профессионал актёрларидан ҳамда ўзбек совет театри актёрлик санъатида комедия жанрининг асосчиларидан бири.

8 «*Ревизор*» — бу ўринда Н. В. Гоголнинг асари назарда тутиляпти.

10 «*Қўзи булоқ*» — Лопе де Вега (1562—1635)нинг асарига ишора қилинапти.

23 «*Хужум*» — бу сатрларда В. Яннинг шу номли асарига ишора қилинапти.

23 «*Абомуслим*» — ўрта асрларда яратилган халқ китоби.

24 «*Турондот*» — бу ўринда Қ. Гошнинг «Маликаи Турондот» асари назарда тутиляпти.

43 *Нафғиламри гапни айтдингиз* — бу ибора тўғри, рост, ҳақ гапни айтдингиз маъносида ишлатилган.

АБРОР ҲИДОЯТОВ

(35° бет)

Аброр Ҳидояттовга бағишланган бу мақола биринчи марта «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1945 йил 24 март сонида босилган. Муаллифнинг шахсий архивида мақоланинг машинка нусхаси сақланган. Томга газета тексти асосий матн сифатида олинди.

Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақоалар» (II том, 45—49-бетлар) тўпламида, Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (432—435-бетлар) қайта нашр этилган. Мақола йирик ўзбек театр актёри А. Ҳидоятовнинг «СССР халқ артисти» унвонига сазовор бўлиши муносабати билан ёзилган.

359-бет 31 *Нодирабегим* — (тахаллуси; исми Моҳларойим; 1792—1842) — машҳур ўзбек шоираси ва давлат арбоби. У адабиётимиз тарихида «Нодира», «Макнуна», «Комила» тахаллуслари билан ижод этиб, девон тузган. Нодира поэтик меросининг асосий қисми лирик шеърлардан ташкил топган. Шоира ўз шеърларида муҳаббат, вафо, садоқат, гўзаллик куйчиси сифатида намоён бўлади.

360-бет 8 *Дегрез* — Тошкент шаҳрининг жуда машҳур маҳаллаларидан бири саналган. Бу маҳалла аҳолиси асосан қозон куйиш (фосча, дег — қозон, рез — куйиш) билан шуғулланган. Машҳур ўзбек адиблари ва санъаткорларидан Ойбек, Аброр Ҳидоятов, Фафур Фулом, Зиё Саид, Ғайратий, Ойдин кабиларнинг болалик даврлари шу маҳаллала ўтган.

10 *Дирангдўз* — (фосча-тожикча сўз) маҳси ёки этикнинг чокига ип ёки ипак гўлли хошия, уқа тикувчи.

11 *Тошчақарлик* — бу ўринда тошни бўлақларга бўлувчи тош кесувчи, йўнувчи маъносида.

25 *Уйғир* (Мянноп Уйғур, Абдуманнон Мажидов; 1897—1955) — ўзбек совет театр арбоби, режиссёр ва актёр, драматург ва таржимон, ЎзССР халқ артисти. У ўзининг саҳна фаолиятини 1916 йилда «Турон» труппасида бошлаган. Актёр сифатида у «Хасис» (Ж. Мольер

асари), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза асари), «Қароқчи-лар» (Ф. Шиллер асари) каби сахна асарларида бош ролларни маҳорат билан ижро этган, режиссёр сифатида «Ҳалима», «Ҳамлет», «Отелло», «Фарҳод ва Ширин», «Ревизор», «Жалолиддин», «Лайла ва Мажнун» асарларини катта талант билан саҳналаштирган, таржимон сифатида «Хасис», «Андалуснинг сўнги кунлари», «Мен ўлмишам» каби пьесаларни ўзбек тилига таржима қилган кўп қиррали ижодкордир.

- 25 *Ятим Бобожонов* (асл исми Фозил, 1904—1956) — ўзбек совет актёри ва режиссёри, ЎзССР халқ артисти ҳамда ўзбек совет театри ассочиларидан бири. У узоқ йиллар Ҳамза театрида актёр ва режиссёрлик қилган.
- 26 *Кузнецова* — бу ўринда ўзбек театрининг йирик санъаткори, ЎзССР халқ артисти Мария Александровна Кузнецова (1899—1956) назарда тутиляпти.
- 27 *Маъсума Қориева* (1902—1946) — илк ўзбек совет актрисаларидан бири, ЎзССРда хизмат кўрсатган артист. 1919 йилдан бошлаб М. Уйғур бошчилигидаги К. Маркс номли труппа (ҳозирги Ҳамза театри)нинг етакчи артисткаси сифатида кўпгина ролларни муваффақият билан ижро этган.
- 34 *«Вахтангов каби устодлар»* — бу ўринда машҳур рус совет режиссёри, актёри ва театр арбоби Евгений Вагратионович Вахтангов (1883—1922) назарда тутиляпти.
- 361-бет 4 *Сора Эшонтўраева* (1911 йилда туғилган) — атоқли ўзбек совет актрисаси, жамоат арбоби, СССР халқ артисти.
- Назруллаев* — бу сатрларда ўзбек совет актёри, ЎзССР халқ артисти Лутфулла Назруллаев (1903—1962) шахсига ишора қилинаяпти.
- Табибуллаев* — бу ўринда ўзбек совет актёри, ЎзССР халқ артисти Саъдихон Табибуллаев назарда тутиляпти.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ШОНЛИ ҚИЗИ

(362-бет)

Мақола биринчи марта «Шарқ юлдузи» журналининг 1954 йил 3-сонида босилган. Томга журналдаги текст асосий матн сифатида олинди. Адибнинг шахсий архивида унинг 5 саҳифали машинка тексти сақланган. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 65—69-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (436—439-бетлар) қайта нашр қилинган. Бу мақола йирик ўзбек совет актрисаси С. Эшонтўраеванинг СССР Олий Совети депутатлигига учинчи марта номзоди кўрсатилиши муносабати билан табриклар ёзилган.

362-бет 21 *М. В. Фрунзе* (Михаил Васильевич; 1885—1945) — совет давлати, партия ва ҳарбий арбоби, ҳарбий назарийчи. 1904 йилдан Коммунистик партия аъзоси.

- 42 *Феликс Эдмундович Дзержинский* (1877—1926) — совет партия ва давлат арбоби. Польша ва рус революцион ҳаракати қатнашчиси, В. И. Лениннинг сафдоши. Октябрь қуроли кўзголини ташкилотчиларидан бири. Дзержинский В. И. Лениннинг таклифи билан 1917 йил

- 7 декабрда Бутун Россия Фавқуллода комиссияси (ВЧК) раиси қилиб тайинланган.
- 364-бет 3 *Симонов, Толчанов, Басов, Свердлов* — 20—30 йилларда катта шухрат қозонган рус санъаткорлари.
- 4 *Комиссаржевская Вера Фёдоровна* (1864—1919) — машхур рус актрисаси ва опера ашулачиси. Ф. П. Комиссаржевскийнинг қизи. Бу актриса ўз саҳна фаолиятини 1879 йилдан бошлаган ва 60 га яқин роль ижро этиб, катта шухрат қозонган. У Тошкентга ҳам гастролга келган ва шу ерда чечак касалидан вафот этган.

ЮСУФЖОН ҚИЗИҚ

(365-бет)

Мақола дастлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасида (1958 йил 27 сентябрь) эълон қилинган. Томга газета тексти асос қилинди. Адибнинг шахсий архивида унинг газета тексти сақланган.

Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 374—378-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (440—443-бетлар) қайта chop қилинган.

365-бет 27 «*Қизигимиз Юсуфжон ака*» — бу ўринда ўзбек анъанавий театрнинг йирик намояндаси, ЎзССР халқ артисти Юсуфжон қизик Шакаржонов (аслида Шокиржонов) назарда тутиляпти.

366-бет 23 *Баҳри байт* — шеър айтишиш ўйини, мусобақаси. Бу ўйинда тарафлардан бири бир банд ёки бир байт шеър айтади, иккинчи тарафдагилардан бири шу шеърнинг охириги товушидан бошланадиган шеърый банд билан жавоб бериши керак.

24 *Тутал* — бу ўринда лоф, ишониб бўлмайдиган уйдирма гап маъносиди.

Чистон — бу ўринда қочирик, қочирикли, кесатув ибора маъносиди.

367-бет 1 *Мулла Тўйчи акам* — бу сатрда машхур ўзбек ҳофиз, бастакори Мулла Тўйчи Тошмухамедов (1864—1942)га ишора қилинапти.

3 *Ҳофиз Абдулазиз* (Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов, 1852—1936) — хонанда, созанда ва бастакор, ЎзССР халқ артисти.

5 *Мухиддин Ҳожи* — бу ўринда биринчи ўзбек совет ашулачиси, опера артисти, театр арбоби, ўзбек совет музикали театри асосчиларидан бири, ЎзССР халқ артисти Мухиддин Қориеқубов (1896—1957) назарда тутиляпти.

Абдуқодир найчи Исмоилов (1888—1951) — созанда, ЎзССР халқ артисти. У Октябрь инқилоби ва граждандлар уруши даврида революционер шоир Ҳамза раҳбарлигидаги агитпоезда хизмат қилган. Бу актёр ҳам М. Қориеқубов, Тамарахоним, Юсуф қизик, Уста Олим каби санъаткорлар билан бир сафда туриб, ўзбек маданиятининг ривожига ўз улушини қўшгандир.

6 *Ориф гармон* — бу ўринда ўзбек актёри ва гармончиси, ЎзССР халқ артисти Орифжон Тошматов (1887—1944) ҳақида фикр юритиляпти.

Юнус Ражабий (1897—1976) — ўзбек совет бастакори,

хонанда ва созанда. Ўзбекистон ССР ФА академиги, ЎзССР халқ артисти.

7 *Эрка қори* — бу сатрда ўзбек ашулачиси, аскиячиси, ЎзССР халқ ҳофизи, катта ашула санъатининг йирик вакилларида бири Эрка қори Каримов (1877—1954) га ишора бор.

11 *«Зилу бамини билади»* — бу ўринда ҳамма сир-асрорини, нозик томонларини билади маъносиди.

19 *Тамарахоним* (тахаллуси; асл исми ва фамилияси Тамара Артёмовна Петросян; 1906 йилда Фарғона областида туғилган) — атоқли ўзбек совет раққоса ва хонандаси, ўзбек профессионал рақси асосчиларидан, СССР халқ артисти.

Дуровлар билан — бу ўринда рус цирк артистлари оиласи: 1) Анатолий Леонидович. 2. Владимир Леонидович. 3. Анатолий Анатольевич. 4. Владимир Григорьевич. 5. Юрий Владимирович. 6. Анна Владимировналар назарда тутилаяпти.

368-бет 2 *Миршоҳид* — бу сатрларда ўзбек совет актёри ва режиссёри, ЎзССР халқ артисти Миршоҳид Мирқошилов (1899—1959) ҳақида фикр юритилаяпти.

МЕРОС БУЛИШГАНДА

(368-бет)

Мақола дастлаб «Муштум» журналнинг 1958 йил 15-сониди босилган. Томга журнал тексти асос бўлди. Езувчининг шахсий архивида унинг қўлёзма, машинка нусхаси сақланмаган. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (I том, 182—184-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (444—445-бетлар) қайта нашр этилган.

368-бет 20 *Мулла Мушфиқий Абдураҳмон* (1525—1588) — бухоролик шоир. Шоирнинг адабий мероси жуда бой бўлиб, ундан ««Девони мутоибот», «Девони ғазалиёт», «Девони қасонд», «Саду як бувад», «Эрам боғи», «Соқийнома», «Жаҳоннома» каби асарлар сақланиб қолган.

АБДУРАҲМОН ҒАЙРАТИЙ ДЕГАН УРТОҒИМ ТУҒРИСИДА

(369-бет)

Мақола биринчи бор «Ленин учқуни» газетасида (1963 йил 7 январь) чоп этилган. Томга газета тексти асосий матн сифатида қабул қилинди. Адибнинг шахсий архивида унинг газета тексти сақланган. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 170—173-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (446—447-бетлар) қайта нашр этилган. Мақола шоир Ғайратийнинг туғилганига 60 йил тўлиши муносабати билан ёзилган.

369-бет 34 *Қўрғонтеги, Қўғирмоч, Дегрез, Говкуш ва Девонбеги* — Тошкент шаҳридаги ҳозирги Октябрь районида жойлашган кўҳна маҳаллаларнинг номлари.

37 *Зиё Саид* (тахаллуси; асл исми шарифи Қосим Солиҳов; 1901—1938) — ўзбек совет драматурги, журналисти танқидчиси. У бир неча йиллар давомида «Қизил Ўзбекистон», «Туркистон», «Еш шарқ», «Қизил байроқ»,

«Ёш ленинчи» газеталарида муҳаррирлик қилган. З. Саиднинг «Қонли кун», «Тўралик сиртмоғи», «Офтоб», «Янги турмуш учун кураш», «Тарих тилга кирди» (Н. Сафаров билан биргаликда) каби бир қатор драматик асарлари нашр этилган. Муаллифнинг «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига оид материаллар» монографияси ҳозир ҳам биринчи манба сифатида қимматлидир.

37 *Ойдин* (тахаллуси; асли исми фамилияси Манзура Собирова; 1906—1953) — ўзбек совет шоираси, драматурги, ҳикоянавис ва жамоат арбоби. Унинг «Тонг қўшиғи», «Чечан қўллар», «Зумрад ва виговор», «Қизларжон», «Садаған бўлай командир», «Поэзия тўғрисида», «Яна ёшларимиз ҳақида» каби шеърӣй тўпламлари, ҳикоялари, драмалари, адабий-танқидий мақолалари нашр этилган.

370-бет 5 *Дўнғалак темир* — бу ўринда темир ғилдирак маъносид.

41 *Чўлпон* (тахаллуси; асл номи Абдулҳамид Сулаймон ўғли; 1893—1937) — ўзбек совет шоири ва таржимони. Унинг адабий фаолияти Октябрь инқилобидан аввал бошланган. Чўлпоннинг «Дўхтур Муҳаммадёр», «Ёрқиной», «Узун қулоқ бобо», «Уртоқ Қаршибоев», «Муштумзўр», «Кеча ва кундуз» (тугалланмаган роман) каби қисса ва саҳна асарлари ҳамда бир қатор шеърӣй тўпламлари нашр этилган. У таржимон сифатида Э. Потье («Интернационал»), Шекспир («Гамлет»), Пушкин, Чехов, Горький, Тагор, Қ. Гоцин ва бошқаларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Чўлпоннинг 20-йиллар ижодиётида бир оз янгилишишликлар сезилса ҳам, у 30-йилларда бундай ҳолдан батамом ҳоли бўлган.

Кейинги илмӣй тадқиқотлар Фафур Фуломнинг шоир Чўлпон ижодиёти ҳақидаги бундай фикрларини бутунлай рад этди.

ҲАМИДНИ ЭСЛАБ

(371-бет)

Мақола илк бор «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1964 йил 3 июнь соннда эълон қилинган.

Томга газета тексти асос бўлди. Ёзувчининг шахсий архивидан унинг газета тексти сақланган. Мақола кейинчалик Фафур Фулом, «Адабий-танқидий мақолалар» (II том, 396—403-бетлар) тўпламида ва Фафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида 449—456-бетлар) қайта нашр қилинган.

372-бет 1 «*Дилам аз ғусса танг омадки, чашми муғр неши ў*» — мисраси билан бошланадиган форсча шеърӣй парчанинги ўзбекча сатр-сатр таржимаси қуйидагичадир: Дилим ғуссадан шундай танг бўлдики, унинг олдида қуш кўзи хубсбига осмон сифадиган денгиз кабидир.

18 *Ҳамид Олимжон* (1909—1944) — ўзбек совет адабиётни асосчиларидан бири, машҳур шоир, публицист, олим ва жамоат арбоби. ЎзССР ФА мухбир аъзоси.

373-бет 4 «*Сен эмасми Аъзам Айюбга малӣй?*» — бу сатрда ўзбек совет журналисти, публицисти ва таржимони, «Қизил

Ўзбекистон» газетасининг масъул котиби, Аъзам Айюбович Айюбов (1904—1942)га ишора бор.

21 *«На экскаватор, на трактор, на бульдозер, на бошқа техника бўлган»* — гарчанд ўша кезларда бульдозердан ташқари бу техника воситалари мавжуд бўлса-да, автор шарқ адиблари услубига хос равишда, халқ ғайрат-шижоатини ҳар қандай кучдан юқори қўйиб улғуламоқда.

45 *Жўрахон Султонов* (1903—1965) — ўзбек хонанда ва созандаси, ЎзССР халқ ҳофизси. Ж. Султонов ўзбек халқ куй ва усуллари асосида бир қанча ашулалар яратган.

Ака Бухор (Бухоржон Зокиров; 1894—1962) — ўзбек халқ қизикчиси. У «Нон гарови», «Юрак оғриғи», «Рўмолча ўйнатиш», «Ҳасан-Ҳусан», «Олти бола», «Мироб-боши», «Чаққон бола», «Дил хирож» каби халқ қизикчиликларини катта маҳорат билан ижро этган. Ака Бухор «Қаринаво», «Паранжи ташлаш», «Ака-ука» каби митти комедиялар ҳам ижод этган. У ижрочи сифатида юз ва кўз ифодалари, товуш оҳанглиридан жуда усталик билан фойдаланган. Ака Бухор анъанавий ўзбек театрнинг деярли барча жанрларида ижод этган санъаткордир.

374-бет 1 *Усмон Юсупов* (1900—1966) — партия ва совет давлат арбоби, 1926 йилдан КПСС аъзоси. У. Юсупов 1937—1950 йилларда Ўзбекистон КП(б) МК биринчи секретари, 1950—1953 йилларда СССР Пахтачилик министри, 1953—1955 йилларда ЎзССР Министрлар Советининг Раиси лавозимларида ишлаган. Катта Фарғона канали, Каттақўрғон сув омбори ва бошқа йirik сув хўжалиғи объектлари қурилиши бевосита У. Юсупов номи билан боғлиқдир.

6 *«Чала маҳиар»* — бу ўринда олағовур, тўс-тўполон маъносида.

375-бет 17 *Рокоссовский Константин Константинович* (1896—1968) — совет ҳарбий арбоби, Совет Иттифоқи Маршали, икки марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Биринчи жаҳон уруши ва гражданлар урушининг иштирокчиси.

31 *Арғин* — ҳозирги Тошкент области Оржоникидзе районидаги жой номи (Дўрмон территориясида).

376-бет 3 *«Муқанна»*—Ҳамид Олимжоннинг Улуғ Ватан уруши даврида ёзган тарихий драмаси бўлиб, унда VIII асрнинг II ярми Мовароуннаҳрда Ҳошим ибн Ҳаким (Муқанна) раҳбарлигида босқинчиларга қарши кўтарилган халқ қўзғолони тасвирланади.

7 *«Алломиш»* — ўзбек халқининг қаҳрамонлик дostonларидан бири бўлиб, у минг йиллар муқаддам Сирдарёнинг қуйи оқими — Дашти қипчоқда — Қўнғирот қабисида яратилган.

37 *Жуманиёз Шарипов* — ёзувчи ва олим; Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти катта илмий ходими.

ХОҚИ МУСАЛЛО

(377-бет)

Мақола дастлаб «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1966 йил 30 январь сонида босилган.

Томга газета тексти асосий матн сифатида қабул қилинди.

Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақола-лар» (I том, 94—99-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (457—462-бетлар) қайта нашр этилган.

Мақолага илова қилиб берилган Ихтиёрдин қалъасининг суръати остига муаллиф шу сўзларни ёзган: «Бу қалъа Ҳирот қалъаси» ҳам деб аталади. Ўрта асрдан қолган биноларнинг биридир. Қалъанинг қачон тикланганлигини билмайман, ҳар ҳолда Шоҳруҳ ва Ҳусайн Бойқаро замонасида энг мудҳиш қамоқ ўрни бўлиб, бу ерда кўпдан-кўп давлат арбоблари, оқиллар, фозиллар, олимлар, шоирлар, санъаткорлар, ўз даври ҳукмдорларига ёқмаган, «осий» кишилар бўғиб ўлдирилган, осилган, боши кесилган. Бу бино шаҳар ўртасида қўрқинч кўланкадек қаққайиб турибди. Кундан-кунга нураб, ерга чўкмоқда.

378-бет 9 *Мухтор тоғи* — ҳозирги Афғонистон Республикасидаги тоғнинг номи.

36 *Сув амлоқлари* — бу ўринда сув солиқлари маъносиди.

37 *Работ* — савдо йўллари устидаги мустаҳкамланган манзил, карвонсарой.

379-бет 12 *Эрон сафавийлари* — бу сулола 1503—1573 йиллар оралиғида ҳукмронлик қилган. Эрон сафавийлари давлати составига Озарбайжон, Арманистоннинг бир қисми, Эрон, ҳозирги Афғонистон (Балхдан ташқари), Ироқ Арабиستони ва бошқа территориялар кирган.

18 *Сунний мазҳаби* — исломдаги асосий йўналишлардан бири бўлиб, VII—VIII асрларда пайдо бўлган, ҳамда исломда ортодоксал эътиқод йўли деб эътироф этиб келинган. Бу мазҳаб Эрон, Жанубий Ироқ, Яман Араб Республикасида, СССРда Озарбайжон ва Тожикистоннинг тоғлик районларидан бошқа жойларда тарқалган.

19 *Шиа мазҳаби* — исломдаги асосий йўналишлардан бири. Узининг тарқалиши ва ижтимоий-сиёсий моҳияти жиҳатидан суннийлик мазҳабидан кейин иккинчи ўринда туради. Бу мазҳаб VII аср ўрталарида халифа Али ҳокимияти тарафдорларидан иборат сиёсий гуруҳ сифатида вужудга келган. Кейинроқ Ироқ ва Эрон, Яман мамлакатларида кенг тарқалган.

ТАХТИ САФАР

(381-бет)

Мақола биринчи мартаба «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1966 йил 30 январь сонида нашр қилинган. Томга газета тексти асосий матн сифатида олинди.

Мақола кейинчалик Ғафур Ғулом, «Адабий-танқидий мақола-лар» (I том, 100—104-бетлар) тўпламида ва Ғафур Ғулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (463—467-бетлар) қайта чоп қилинган.

381-бет 40 *«Ярим фарсахча»* — тахминан 3—4 км. тенг (бир фарсах тахминан 7—8 км. тенг).

382-бет 2 *«Тўрт қобирғаси бир-бири билан баробар катта ҳовузлар бор»* — бу ўринда тўрт томони тенг ҳовузлар маъносиди.

- 7 *Ножу* — сосна дарахти.
 383-бет 27 *Дўлаёлмайман* — беролмайман маъносида.
 32 *Озод ғизолидай* — бу ўринда озод охудек, бепоеън қирларда чопиб юрган кийикдек маъносида.
 384-бет 11 *Мутемиз* — тобемиз, ожизмиз маъносида.

ШОИРНИНГ УМРБОҚИЙЛИГИ

(385-бет)

Мақола дастлаб «Шарқ юлдузи» журналининг 1966 йил 2-со-нида нашр қилинган.

Томга журнал тексти асосий матн ролини ўтади.

Мақола кейинчалик Гафур Фулом, «Адабий-танқидий мақола-лар» (I том, 282—288-бетлар) гўпламида ва Гафур Фулом, «Асарлар» ўн томлигининг VIII томида (468—474-бетлар) қайта эълон қилинган.

385-бет 18 «*По банк*» — бу сўз кўчма маънода бўлиб, қиморга тик-килган пулнинг жамига, борича маъносини билдиради.

23 *Рус-тузем мактаби* — Туркистонда Улуғ Октябрь инқи-лобига қадар маҳаллий халқ болаларини ўқитиш учун чор ҳукумати томонидан очилган бошланғич рус мак-таблари. Уларни чор ҳукумати маҳаллий юқори табақа билан яқиндан алоқа ўрнатиш, савдо-сотик ишларини авж олдириш учун очган эди. Дастлабки рус-тузем мак-таблари 1884 йил 19 декабрда Тошкентда, 1891 йилда Хивада, 1894 йилда Бухорода ташкил қилинган ҳамда 1917 йилгача уларнинг сони ортиб борган. Лекин бу мактаблар хоризмнинг хоҳишига боғлиқ бўлмаган ҳолда Туркистонда прогрессив рус маданияти, адабиётининг тарқалишида катта ижобий роль ўйнади.

385-бет 26 *Саҳҳофлик дўконлари* — китоб билан савдо қилувчи дў-конлар.

29 *Боғчасарой* — Қрим ярим оролидаги шаҳар. Қадимда қрим татарларининг пойтахти бўлган. Ҳозир Украина ССРнинг Қрим областига қарайди.

386-бет 2 *Олимжон Иброҳимов (1887—1938)* — татар совет ада-биёти асосчиларидан бири, татар совет адаби, жамоат арбоби. 1917 йилдан Коммунистик партия аъзоси. Унинг «Татар аёлининг тақдири», «Уғри домла», «Табнат бо-лалари» каби ҳикоялари, «Бизнинг кунлар», «Қозоқ қи-зи», «Теран томирлар» каби романлари, татар филоло-гияси, тарихи ва лингвистикасига онд 12 илмий асари, 300 дан ортиқ танқидий мақолалари, 10 дарслиги нашр этилган.

17 «*Татар малайи*» — татар тилида йнгитча, бола дегани.

11 «*Татаристон*» газетаси — бу ўринда 1918 йилдан нашр қилина бошлаган «Социалистик Татаристон» газетаси ҳақида фикр юртилаяпти.

387-бет 8 *Муса Жалил* (тахаллуси, асл исми Муса Мустафович Жалилов, 1906—1944, Берлин) — татар совет шоири, Совет Иттифоқи Қаҳрамони. «Унинг «Борамиз», «Ут-гап йўллар», «Орденли миллионерлар», «Орлес заводи-да», «Окопдан хат» ҳамда жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган «Моабит дафтари» каби шеърин тўпламлари, поэмалари нашр этилган. Унинг «Моабит дафтари» тўп-лами ўзбек тилига таржима қилинган.

МУНДАРИЖА*

АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ МАҚОЛАЛАР

Муштум	7	396	403
Мана дейман	8	—	403
Кулгичилик тўғрисида	9	—	403
Сиз тайёرمىсиз	13	—	404
Шу икки дoston устида	15	—	405
Адабий фронтнинг зарбдорлиги учун	16	—	405
Пролетариатнинг ҳар бир ижоди — бир илҳом	17	—	406
Икки нисбат	18	—	406
Қайнар куйчилари	19	—	406
«Кўкан» достонига сўз боши	20	—	407
«Гулистон» журнали тўғрисида	21	—	407
Еш шоир Амин Умарийга ўртоқлик хати	26	—	408
Ўзбекистон Совет адабиёти	29	—	408
Муқимий	33	—	409
Мулла Муҳаммад Аминхўжа Муқимий	35	—	409
Сайдаҳмад уста Саидазим ўғли Васлий	36	—	410
Мирмаҳмуд қори Миршамсиддин ўғли Қорий	38	—	411
Ажзий Хўқандий — Маҳмуджон Абдулкарим ўғли	39	—	411
Фольклордан ўрганайлик	39	—	411
Босмага гайёрловчидан	81	—	417
Муқимий мактублари	82	—	418
Муқимий ва Муҳйи	83	—	418
Муваффақият ва мажбурият	90	—	419
«Жалолиддин» драмаси ҳақида	90	—	420
Хислат	95	—	420
Навой ва замонамиз	95	—	421
«Гонорар»	109	—	426
Шоир айблайди	111	—	427
Фурқат рус аскарининг қудрати тўғрисида	114	396	427
Поэтикамизни тобора такомиллаштирайлик	118	—	429
Халқ учун ижод қилиш — катта бахт	124	—	430
Некрасов хотираси	125	—	430
Устозимиз	127	—	431
Атоқли олим ва ёзувчи	129	—	431

* Биринчи устундаги рақамлар асосий текст, иккинчи устундаги рақамлар вариантлар, учинчи устундаги рақамлар эса изоҳлар берилган саҳифаларни билдиради.

Муқимий	130	—	432
Муқимийнинг янги уч шеъри	132	—	432
Демократ шоир	133	—	433
Дўстлигимиз тобора мустаҳкамлансин	136	—	433
Озарбайжон халқининг буюк шоири	138	—	435
Муҳтарам устоз	144	—	436
Атоқли демократ санъаткор	145	396	436
Еш ёзувчилар ва матбуот	160	—	441
Ёзувчи маҳоратини тинмай такомиллаштириб бо- ринг	163	—	441
Талантли шоир ва драматург	172	—	442
Ватанпарвар устод шоир	174	—	442
Қадрдон дўстнинг юбилеи	176	—	443
Ойбек — ёзувчи ва олим	178	—	443
Атоқли ҳинд ёзувчиси Премчанднинг ҳаёти ва ижоди	180	—	444
Совет Ўзбекистони маданиятининг тарихи тўғри- сида катта асар	189	—	446
Собир Абдулла ижоди ҳақида	199	397	446
Унинг хотираси дўстлар қалбида яшайди	211	—	447
Зўр имтиҳон	212	—	448
Жанговар қаламкаш	213	—	448
Унутилмас учрашув	214	—	448
Узоқ йиллар хизмат қилиб қолгим бор	214	—	449
Мен ўқиган мактаблардан бири	216	—	449
Улуғ демократ шоир	218	—	449
Атой эмас Отойи	225	—	451
Ижодий интилиш самаралари	228	—	452
Шонли маданият кўриги	228	—	452
Фузулий айтадики	230	—	453
Икки Машраб	231	—	453
Тарихий муносабатлар	238	—	454
Салом қардошларим!	247	—	456
Ипак йўли яна очилди	248	—	457
Толстой ва ўзбек совет адабиёти	250	—	457
Чашма	255	—	458
Демократ шоир	255	—	458
Кураш ва дўстликнинг жасур куйчиси	256	—	458
Устоз билан учрашув	270	—	461
Туганмас чашма	271	—	461
Шарқимизнинг улкан шонрига	273	—	461
Талант ва маҳорат	275	—	462
1962 йилда	277	—	462
Дўстимни эслайман	278	—	462
Собир Тоҳирзода бизнинг уйимизда	278	—	463
Қалбимга — қардошларимга	280	—	464
(А. С. Серафимович)	283	—	464
Дўстлик чегара билмайди	284	—	465
Буюк революция куйчиси	286	397	466
У қудратли халқимизнинг улуғ сафида	289	—	466
«Муштум» қирққа кирди	290	—	467
Рус дўстимнинг мадҳияси	294	—	467
Оғамнинг тўйи	295	—	468
Шонли 40 йил ичида	298	—	468
Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдураҳ- мон ибн Аҳмад Жомий	298	398	468

Пўлат қалам куйчилари	316	—	473
(Ўткир сатира устаси)	320	—	474
Кўп қиррали ижодкор	321	—	474
Адабий оила	323	—	475
Менинг ярим асрлик дўстим	324	—	475
Санъат жавоҳирлари	326	—	475
Суянгудай тоғларим бор (Мирмуҳсин ҳақида)	326	—	476
Буюк устоз	328	—	476
Абадий биргамиз	332	—	480
Олтой ижоди ҳақида	335	—	481
Рубойлар	339	—	482
Янги парвозлар сари	342	—	482
Абдулла Тўқай бизнинг ҳам шоиримиз	347	—	484
Драматург кўпми, шоир?	352	—	484

ОЧЕРҚЛАР, ПОРТРЕТЛАР

Бир санъаткор комик, ижодчи актёр хотираси	357	—	484
Аброр Ҳидоятлов	359	—	485
Ўзбек халқининг шонли қизи	362	—	486
Юсуфжон қизиқ	365	398	487
Мерос бўлишганда	368	—	488
Абдурахим Ғайратий деган ўртоғим тўғрисида	369	—	488
Ҳамидни эслаб	371	—	489
Хоки мусалло	377	—	490
Тахти сафар	381	—	491
Шоирнинг умрбоқийлиги	385	—	492
Вариантлар	391	—	
Изоҳлар	401	—	

Гулом Ғафур.

Мукаммал асарлар тўплами: 12 томлик. Т. 11. Адабий-танқидий мақолалар/[Таҳрир ҳайъати: Аҳмедова-Ғуломова О. ва бошқ.; Нашрга тайёрловчи: А. Жалолов, В. Рўзиматов; Масъул муҳаррир: С. Мамажонов]. Т.: «Фан», 1989, 496 б.

Сарл. олдиди: ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти.

Гулям Г. Полное собрание сочинений: В 12 т. Т. XI. Литературно-критические статьи.

Ўз2

На узбекском языке

ГАФУР ГУЛЯМ

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИИ

**В 12 томах
Том XI**

ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ

Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий совети, ЎзССР ФА тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *А. Комилова*
Рассом *В. Тий*
Техмуҳаррир *Л. Тюрина*
Корректор *О. Абдуллаева*

ИБ № 4874

Теришга берилди 14.10.89. Босишга рухсат этилди 18.12.89. Формат 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 26,04. Ҳисоб-нашриёт л. 30,0. Тиражи 5000. Заказ 231. Баҳоси 3 с. 40 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.